ŽOFR

RATNI MEMOARI

БИБЛИОТЕКА
ДОМА ЈНА — БЕОГРАД
сигнатура III-2-250 пр. 2
Инв. Бр. 11970

VOJNA BIBLIOTEKA
KLASICI

KNJIGA OSMA

UREĐUJE ODBOR
Odgovorni urednik
pukovnik
Perišić Milisav

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA
»VOJNO DELO«
BEOGRAD
1956

ŽOFR

RATNI MEMOARI

ЦЕНТРАЛНА БИБЛИОТЕКА ВЈ
БЕОГРАД
сиг. III-2-250/1
инв. бр. 14771

NASLOV DELA U ORIGINALU:

MÉMOIRES
du
MARÉCHAL JOFFRE
(1910-1917)

Sa francuskog preveo
Vasilije S. Matić
potpukovnik u rezervi

Redigovao prema originalu
pukovnik
Milisav Đ. Perišić

Copyright 1932 by Librairie Plon, Paris.

J. Joffre

S A D R Ž A J

PRVI DEO

PREDRATNI PERIOD

Strana

Glava I

Moj ulazak u Viši ratni savet (februara 1910). — Određen sam za načelnika Glavnog generalštaba (juna 1911). — Plan XVI. — Plan XVI bis. — Milran i reorganizacija najvišeg komandovanja: ukazi od 20 januara i 14 maja 1912 — — — — — — — — — 5

Glava II

Izmene u vojsci od 1911 do 1914. — Evolucija doktrina — — — 24

Glava III

Pripremanje vojnih budžeta — — — — — — — — — 32

Glava IV

Laka i teška artiljerija — — — — — — — — — — — 45

Glava V

Popuna municijom — — — — — — — — — — — 55

Glava VI

Nastavni poligoni — — — — — — — — — — — — — 58

Glava VII

Zakon o trogodišnjem roku službe u kadru — — — — — — 63

Glava VIII

Plan XVII. — Spoljnopolitička situacija Francuske u 1912 i 1913 godini. — Opšti pogled na evropske sile. — Neutralnost Belgije i Velikog Vojvodstva Luksemburga. — Rusija. — Šta smo znali o Nemačkoj i njenim namerama — — — — — — — — — 74

Glava IX

Plan XVII. — Ideje koje su bile osnova za plan koncentracije — 100

Glava X

Plan XVII. — Razrada plana — — — — — — — — — — 114

DRUGI DEO

POKRETNA VOJNA

(1914)

Strana

Glava XI

Poslednji dani koji su prethodili ratu (24 juli — 2 avgust 1914) — 149

Glava XII

Mobilizacija. — Koncentracija. — Belgija i Engleska stupaju u rat na našoj strani. — Prvi sukobi u Alzasu. — Od 2 — 16 avgusta 1914 — — — — — — — — — — — — — — 163

Glava XIII

Granične bitke (od 17 — 24 avgusta 1914) — — — — — — 189

Glava XIV

Priprema bitke na Marni (od 25 avgusta do 5 septembra 1914) — 213

Glava XV

Bitka na Marni — — — — — — — — — — — — — 270

Glava XVI

Jesenja vojna. — Stabilizovanje Zapadnog fronta — — — — 291

TREĆI DEO*)

STABILIZACIJA

(1915)

Glava XVII

Opšti pogled na 1915 godinu — — — — — — — — — 333

Glava XVIII

Uređenje fronta. — Problem materijala — — — — — — — 336

I. — Artiljeriski materijal — — — — — — — 338

II. — Borna kola — — — — — — — — — — 346

III. — Protivavionska odbrana — — — — — — — 347

IV. — Puške i mitraljezi — — — — — — — — — 348

V. — Municija — — — — — — — — — — 349

Glava XIX

Operacije 1915 godine na francusko-englesko-belgiskom frontu — 367

Glava XX

Početak operacija na inostranim ratištima. — Antanta pred problemom vođenja operacija. — Dardanelska ekspedicija. — Srpska katastrofa. — Početak solunske ekspedicije — — — — — — 396

Glava XXI

Rat i politika — — — — — — — — — — — — — — 428

---

*) U originalu ovo je II knjiga. — Prim. red.

ČETVRTI DEO

OPŠTA OFANZIVA ANTANTE

(1916)

Strana

Opšti osvrt — — — — — — — — — — — — — — — 443

Glava XXII

Koncentracija u Šantijiu (6, 7 i 8 decembra 1915). — Bilans 1915 godine. — Plan dejstva koalicije za 1916 godinu. — General ser Daglas Heg smenjuje maršala Frenča. — Sporazum sa Rusima. — Italijanska vojska. — Dejstvo koalicije na Istoku. — Spasavanje srpske vojske. — Rumunija. — Privredni rat — — — — — 445

Glava XXIII

Verden. — Nemački napadi (februar — juli 1916) — — — — 468

Glava XXIV

Bitka na Somi i druga faza pobede kod Verdena — — — — 489

Operacije kod Verdena počev od 1 jula 1916 godine — — 512

Glava XXV

Rusija. — Italija. — Rumunija. — Grčka. — Istočna vojska — — 519

Ruske pripreme i austriska ofanziva u Trentinu — — — 525

Istočna vojska — — — — — — — — — — 530

Srbi — — — — — — — — — — — — 533

Grčka — — — — — — — — — — — — 535

Intervencija Rumunije — — — — — — — — — 536

Italijanska ofanziva — — — — — — — — — 539

Operacije u Rumuniji — — — — — — — — — 541

Istočna vojska — — — — — — — — — — 552

Glava XXVI

I. — Predviđanja o organizaciji i materijalu — — — — — 565

II. — Projekti operacija — — — — — — — — — — 568

III. — Potraga za novom pomoći — — — — — — — 583

IV. — Moja predviđanja za mir — — — — — — — — 585

Glava XXVII

Moji odnosi sa političkim krugovima 1916 godine. — Moj odlazak 594

Moja misija u Americi (april — maj 1917) — — — — — — — 637

Registar — — — — — — — — — — — — — — — — 652

NAPOMENE UZ NAŠE IZDANJE

Memoarska dela imaju poseban značaj za izučavanje istoriskih zbivanja i izvlačenje pouka iz njih. Razjašnjavajući mnoge događaje ona služe kao istoriski izvor, jer su pisana od učesnika koji obično nastoje da pred istorijom objasne i opravdaju svoje odluke i svoj rad.

O Prvom svetskom ratu objavljena su memoarska dela mnogih državnika i vojnika, kao Poenkarea, Lojda Džordža, Klemansoa, Čerčila, Žofra, Foša, Hindenburga, Ludendorfa, Hecendorfa, Peršinga, Kadornu i drugih. Od svih ovih dela kod nas su ranije prevedeni samo Lojd Džordžovi i u skraćenom obimu Čerčilovi memoari, a sada se objavljuju i Žofrovi memoari u celosti.

Žofr je rođen 12 januara 1852 u selu Rivsaltu na jugu Francuske. Po završenom srednjem i vojnom školovanju, koje je prekidao Francusko-pruski rat 1870 godine, u kome je učestvovao i dobio potporučnički čin, Žofr je proslužio najveći broj godina po kolonijama, sem izvesnog vremena koje je proveo kao nastavnik fortifikacije u Fontenblou. 1905 godine dobio je čin general-potpukovnika i postao komandant divizije, a ubrzo zatim komandant utvrđenog Lila, pa komandant 2 korpusa u Amijenu. 1910 godine, u svojoj 58 godini života, Žofr je određen za člana Višeg ratnog saveta, a iste godine za potpretsednika toga Saveta i načelnika Generalštaba vojske. Dekretom od 28 jula 1911 postavljen je za vrhovnog komandanta francuske vojske i na toj dužnosti je ostao sve do kraja 1916 godine kada je dobio maršalski čin i otišao u državnu misiju u SAD. Umro je 1931 godine u 79 godini života.

Svoje *Memoare* Žofr počinje izlaganjem događaja od svog ulaska u Viši ratni savet 1910 godine, i u njima obuhvata 4 perioda: predratni period, pokretnu vojnu (1914), stabilizaciju (1915) i opštu ofanzivu Antante (1916).

Žofr naročito detaljno govori o stanju i slabostima ondašnje francuske vojske, kao i o svom nastojanju i preduzimanju mera da se to stanje popravi. Pre svega, postojeći Ratni plan XVI nije više odgovarao ni spoljnopolitičkoj situaciji ni vojničkim mogućnostima zemlje za eventualan budući rat, a sem toga: utvrđenja na istočnoj granici bila su jako zastarela i slabo naoružana; artiljeriju su u celoj vojsci sačinjavali, uglavnom, samo poljski topovi 75 mm i neki stari »Debanžovi« modeli, dok je Nemačka imala, pored svog poljskog topa 77 mm, veoma jaku tešku poljsku artiljeriju; rezerve u municiji su bile nedovoljne, a ratna proizvodnja nepripremljena; naučna sprema viših komandanata nije bila na zavidnoj visini; vojna doktrina bila je neustaljena, bez jedinstva misli i pogleda; obuka rezervista nedovoljna; itd., itd. Svi su ovi problemi zahtevali hitna i korenita rešenja skopčana sa mnogobrojnim finansiskim izdacima. S druge strane, razvoj događaja u svetu, kao posledica suprotnosti među kapitalističkim silama u jeku imperijalizma, nagoveštavao je neminovan sukob sa Centralnim silama na čijem je čelu stajala Nemačka koja je bila u naponu svoje vojničke i industriske moći.

Analiza kojom Žofr rasvetljava svaki važniji problem, kako iz perioda priprema za rat, tako i iz toga rata, zaslužuje naročitu pažnju. Pored toga, *Memoari* su puni zvanične dokumentovane građe. No, jasno je da na sve ove događaje treba gledati sa aspekta istorizma, uživljavajući se u ondašnje stanje tehnike i ostale uslove u kojima je ovaj rat vođen, jer se samo tako može doći do pravilnih zaključaka i korisnih pouka. Jer, Prvi svetski rat, posmatran u celini, blagodareći razvoju novih proizvodnih snaga, pretstavlja ogroman kvalitetni skok u istoriji ratne veštine i čini prekretnicu u mnogobrojnim ranijim shvatanjima i taktike i strategije. U toku njega

došlo je do primene mnogobrojnih novih tehničkih sredstava i borbenih postupaka za koje se dotada nije ni znalo. Dovoljno je pomenuti samo vazduhoplovstvo, tenkove, bojne otrove, razvoj artiljerije, kao i ratnu proizvodnju borbenih sredstava u vezi sa novim uređenjem pozadine, pa da se odmah sagleda sav njihov uticaj na razvoj i taktiku, i operatike i strategije. Imajući sve ovo u vidu, jasno je da Prvi svetski rat, sa poratnim periodom, čini polaznu osnovu Drugom svetskom ratu, a oba rata, kao celina, čine osnovu savremene vojne misli i njene prakse, za čije je pravilno shvatanje i usmeravanje u dalju budućnost nužno poznavanje njenog razvoja iz neposredne prošlosti. Ovome cilju treba da posluže i ovi Žofrovi *Ratni memoari.*

Maršala je, 1921 godine, posle njegovog zvaničnog puta na Daleki Istok, jedan od njegovih najstarijih i najvernijih prijatelja zamolio da napiše svoje memoare. Pošto se neko vreme kolebao, on se odlučio da se prihvati toga posla. Razlog koji ga je na to odlučio nije bio ni želja da privuče pažnju, ni pomisao da izazove polemiku niti da odgovori na kritike i napade, što je on dovoljno dokazao svojim držanjem do svoje smrti. On je prihvatio gledište da je prema samome sebi dužan da za sobom ostavi izlaganje svojih dela i svedočanstvo svojih misli na visokim položajima koje je zauzimao pre i za vreme rata, kao i da svojoj zemlji, kojoj je šezdeset godina svoga života služio žarkom ljubavlju, duguje obilno bogatstvo pouka koje se mogu izvući iz džinovskih događaja u kojima je on imao tako važan udeo.

Početi 1922, ovi *Memoari* su završeni 1928 godine. Oni čine rukopis od 1.218 stranica pisanih pisaćom mašinom, od kojih svaka u desnom gornjem uglu nosi Maršalov potpis:

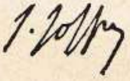

Memoari imaju četiri dela, koji govore:

prvi deo, o periodu *pre rata*, od trenutka kada je general Žofr bio određen u Viši ratni savet do 2 avgusta 1914, a

ostala tri dela *o ratu*, od početka neprijateljstava do trenutka kada je, uzdignut na dostojanstvo maršala Francuske (decembra 1916), napustio komandu Francuske vojske.

Osim toga, ovi *Memoari* sadrže i jedan kratak epilog, prikaz njegovog puta u Ameriku tmurnih dana sproleća 1917 godine.

N.D.E.

PRVI DEO

PREDRATNI PERIOD

GLAVA I

Moj ulazak u Viši ratni savet (februara 1910). — Određen sam za načelnika Glavnog generalštaba (juna 1911). — Plan XVI. — Plan XVI bis. — Milran i reorganizacija najvišeg komandovanja: ukazi od 20 januara i 14 maja 1912.

Septembra 1909 godine, kada sam bio komandant 2 armiskog korpusa u Amijenu, kojim sam komandovao od prethodne godine, general Tremo (Trémeau) mi je, u toku konjičkih manevara kojima je rukovodio u Sisonu (Sissonne), saopštio svoju nameru da me odredi za načelnika Komande pozadine na mesto generala Lefora (Lefort) koji je trebao da pređe u sekciju rezerve Glavnog generalštaba. Izrazio sam generalu Tremou svoju želju da ne budem određen na tu prilično specijalisanu dužnost, već da bih želeo da imam mogućnosti da se posvetim i operativnim pitanjima. General Tremo mi je odgovorio da ću tu dužnost vršiti samo privremeno i da on toliko dobro shvata moju želju da će mi u isto vreme poveriti jednu armisku inspekciju.

General Bren (Brun), ministar rata, naimenovao me je 23 januara 1910 za člana Višeg ratnog saveta i za načelnika pozadine vojske. U isto vreme, bio sam naimenovan za inspektora 3, 13 i 14 armiskog korpusa.

2 maja iste godine prisustvovao sam prvoj sednici Višeg ratnog saveta. Pretsednik je bio Falijer (Fallières), a general Tremo je još bio potpretsednik. Radilo se o organizaciji odbrane severne i istočne granice. To mi je pitanje bilo poznato, jer sam se njime već bavio kao načelnik inžinjerije i po njemu sam odavno imao određeno mišljenje. Smatrao sam da treba uzeti u obzir samo one tvrđave koje mogu da pruže ozbiljan otpor. Međutim, na našoj severoistočnoj granici mi smo tada imali čitav niz *straćara* koje apsolutno nisu bile u stanju da protivstanu modernim oruđima: ako bi se one uporno smatrale kao tvrđave, oficir koji bi bio određen da ih brani, bio bi stavljen u jednu nemoguću situaciju.

Tako, kada se počelo diskutovati o tvrđavama Monbar (Monbart), Monmedi (Monmédy), Lomon i Longvi (Longwy), ja sam izrazio mišljenje da bi one, kao i sve ostale tvrđave koje su u istome stanju, trebale da budu stavljene na raspoloženje glavnokomandu-

jućem, takve kakve su, koji će ih u datome slučaju koristiti kao oslone tačke poljskog tipa, ako se nema mogućnosti da se one izgrade kao moderne tvrđave. Ostali članovi Saveta nisu se slagali sa mnom i smatrali su da je otporna moć tih tvrđava ograničena jedino količinom svakovrsnih potreba koje će se tamo nagomilati.

No ja sam iskoristio priliku da tim povodom izložim jednu drugu misao kojom sam se već odavno bavio; izneo sam da bi za pojačanje tih tvrđava trebalo raspolagati vrlo pokretnom teškom artiljerijom. Međutim, u tome pogledu mi smo znatno zaostajali za Nemcima. Po mojoj zamisli taj materijal koji sam tražio trebao je da posluži za ostvarenje dva cilja: da bude podesan za pojačanje odbrane napadnutih tvrđava i, s druge strane, za sadejstvo sa lakom opsadnom artiljerijom.

Ovo pitanje je, izgleda, zainteresovalo pretsednika; on se okrete ministru i zatraži njegovo mišljenje. Ovaj priznade da našu opsadnu artiljeriju čine poljska oruđa i dodade da se zbog nedostataka kredita ove dve vrste artiljeriskog materijala ne mogu održavati na istom stepenu gotovosti. To je bio rastegljiv odgovor koji je bio odraz mentaliteta generala Brena. On nije zadovoljio Falijera, koji naredi da se ovo pitanje inferiornosti u teškoj artiljeriji prouči kako bi joj se moglo naći leka. On dodade: »Potrebno je doneti jedan praktičan zaključak po ovoj diskusiji; studije treba preduzeti bez odlaganja i vršiti ih aktivno u cilju da se izradi materijal tvrđavske artiljerije koji se može lako transportovati«.

Prema ovome, ministar mi je stavio u zadatak da izradim jednu osnovnu studiju u kojoj će se ustanoviti naše potrebe u teškoj artiljeriji za tvrđavski rat.

Izgledalo mi je da je potrebno, da bi ovaj posao bio koristan, da se ova studija stavi u okvir opšte pretpostavke rata sa Nemačkom, takvog kakav se tada mogao predviđati; naročito je bilo potrebno povesti računa o brzini koncentracije, u čemu su Nemci tada imali preimućstvo nad nama.

Ja sam opštu ideju moga manevra zasnovao na kombinaciji ofanzive i defanzive. Defanzivna zona obuhvatala je mostobran koji bi bio obrazovan kod Nansija (Nancy), Tula (Toul), Meskih Visova (Hauts de Meuse) do uzvodno od Verdena, a odatle bi ga produžavali objekti privremene fortifikacije do Bizansija (Busancy) i Retela (Rethel). Desno od ovoga položaja, koji je bio slabije posednut, jedna masa bi vršila protivofanzivu u pravcu Sarbura — Sargemindena, koja bi prema Strasburu bila zaštićena jednim pomoćnim napadom. Levo od defanzivnog fronta, jedna druga masa stajala bi u rezervi. U slučaju delimičnog neuspeha protivofanzive na desnom krilu, ona bi bila pojačana jedinicama koje bi bile uzete sa desnog krila i transportovane železnicom. Tako ojačana, ona bi prešla u ofanzivu preko belgiskih Ardena.

Generali Po (Pau) i Leon Diran (Léon Durant) rado su mi se pridružili za rad na ovim studijama, a sa njima i nekoliko mlađih oficira, među kojima su bili majori Pejo (Payot), de la Boas (de

la Boisse), Pujidragen (Pouydraguin) i Karans (Carence). Vršene su dve studije: jedna, koja je rađena u mome odeljenju, imala je za cilj proučavanje strategiskih uslova manevra i njegovo taktičko izvršenje; druga, koja je vršena uz saradnju nekoliko oficira iz saobraćajnog odeljenja, obuhvatala je novi problem transportovanja u toku operacija, koje sam ja predviđao. Moram reći da se pukovnik Favro (Favereau), koji je tada bio načelnik toga odeljenja, nije pokazivao velikim pristalicom onoga što je on nazivao »novine« i izražavao je skepticizam u pogledu praktičnih mogućnosti tih improvizovanih transporata — toliko je tada još bilo kruto i bojažljivo staro shvatanje upotrebe železnica za vreme rata.

Prva studija, koja se bavila taktičkim delom problema, omogućila mi je da izvedem načisto više pitanja, koja se pojavljuju naročito u modernom ratu, kao i pitanje koje je bilo početni cilj moje studije, pitanje artiljerije.

Odbrana Meskih Visova postavljala je problem koji se nije mogao rešiti položenom putanjom topa 75 mm: na celoj dužini tih strmih padina postojali su znatni mrtvi uglovi koji nisu mogli da budu tučeni.

Ta opšta studija produbljena je u toku oktobra i novembra 1910 do najsitnijih pojedinosti; mi smo proučavali kako odbranu početnog defanzivnog fronta tako i opsadu nemačkih tvrđava, i ja sam došao do zaključka da nam je potrebno da imamo jednu laku haubicu od 105 ili 120 mm koja će moći da gađa pod velikim uglovima pa, prema tome, i da vrši iste zadatke koje i poljski top, ali i protiv zaklonjenih ciljeva.

Iscrpan izveštaj koji sam po tome pitanju podneo ministru, dostavljen je generalu Mišelu (Michel) koji je zamenio generala Tremoa na mestu potpretsednika Višeg ratnog saveta i koji je u isto vreme vršio dužnost pretsednika Visoke komisije za tvrđave. No, general Mišel je odgovorio da usvajanje jedne lake haubice nije neophodno; on je smatrao da je haubica 155 mm Rimajo (Rimailho) dovoljna i kao opsadno i kao poljsko oruđe; on je tražio da svaki armiski korpus dobije samo po jedan divizion ovih haubica. Ja niukoliko nisam delio njegovo mišljenje u pogledu haubice Rimajo, koja je bila nepodesna za izvršenje onih zadataka koji su od nje traženi.

Tako je ovo pitanje bilo sahranjeno, moram reći, uz saučesništvo Artiljeriske uprave koja je, pod izgovorom da neće da remeti jedinstvenost kalibra, upravila svoja istraživanja ka konstruisanju zrna od 75 mm kojim će moći da se gađa pod velikim uglovima.

Ali, iako ova studija koju sam bio preduzeo nije dala praktične rezultate, ona je bila vrlo korisna za moje pripremanje za ratne dužnosti načelnika pozadine. Ona je naročito privukla moju pažnju na važnost transportovanja u toku operacija; ja sam došao do uverenja da u savremenom ratu masa železnica treba da bude pravo strategisko oruđe glavnokomandujućeg.

Ja sam koristio svaku priliku da istaknem to osnovno pitanje, a osobito kada sam kao armiski inspektor rukovodio sa dva manevra starešinskih kadrova, jednim februara 1911, a drugim juna iste godine. Gledano unazad, ovi su manevri od izvesnog interesa, jer mi izgleda da se u njima nalazi klica karakterističnih elemenata manevra na Marni, to jest obrazovanje jedne napadne mase na jednom spoljnom neprijateljskom krilu, koju obrazuju jedinice uzete sa drugog kraja fronta, koje su transportovane železnicom i koje za svoje debušovanje koriste jednu tvrđavu koja im se u tome trenutku nalazi pod rukom.

U prvom manevru zadatak je bio inspirisan situacijom Burbakijeve armije u toku zime 1870/71:

Jedna armija, koja se transportuje železnicom, koncentriše se između Dižona i Bezansona; pred neprijateljskom ofanzivom sličnom onoj koju je vršio general Mantojfel, ona se sa pravca od Vezula štiti od neprijateljskih snaga, koje su opažene u toj oblasti, i istavlja front u oblasti Mirboa, sa levim krilom blizu Dižona, koji se smatra kao tvrđava na koju se naslanja u tome trenutku. U isto vreme, 13 korpus se prikuplja u oblasti Dižona da bi odatle debušovao u bok neprijatelja koji vrši ofanzivu ka Soni (Saône).

Drugi zadatak je trebao da posluži kao okvir za jedno generalštabno putovanje za vežbu u pozadinskoj službi. Ovog puta, ja sam hteo da proučim prevoženje železnicom, u strategiskom cilju, jedne cele armije. Pretpostavio sam da su dve armije bile prinuđene da se povlače pred nadmoćnijim neprijateljem, u pravcu jugozapada, s obe strane tvrđave Langr. Jedna treća armija, koja je obrazovana u unutrašnjosti, stavljena je na raspoloženje glavnokomandujućem, koji je transportuje železnicom u dolinu Sone u cilju da je koncentriše na neprijateljskom levom boku.

Iz svih ovih studija ja sam izvukao korisne pouke i, naročito, zaključak da je naše pravilo o transportovanju u toku operacija bilo suviše skučeno i da ga treba preraditi, postavljajući, i pored otpora odeljenja koje ću nazvati starim Saobraćajnim odeljenjem, načelo da će u budućem ratu ta transportovanja postati pravilo a neće biti izuzetak. Osim toga, ja sam proučio veliki broj varijanata Plana XVI pod svim mogućim pretpostavkama. Posledica ovih radova bila je da su štabovi i tehnički organi postali gipkiji i bolje pripremljeni za svoje ratne uloge. Uzgred napominjem da je jedna od tih varijanata koja je proučavana dok sam bio načelnik pozadine postala varijanta Plana XVI, koja je ostvarena septembra 1911 godine.

Međutim, spoljnopolitička situacija se iznenadno pogoršala. U toku aprila, maja i juna 1911 izvršen je marš naših trupa na Meknes i Fez. Nemci su, takoreći, zahtevali njihovo povlačenje. Operacije čišćenja koje smo vršili u Maroku zahtevale su odašiljanje jakih snaga koje su uzete iz Alžira i Tunisa, od kolonijalnih trupa ili čak i iz garnizona u Francuskoj. To je prouzrokovalo veliki poremećaj u organizaciji naše mobilizacije baš u vreme kad je, izgleda, fatalnost pratila ministre rata; doista, posle smrti generala

Brena, 11 februara, za šest meseci promenila su se tri ministra u ulici Sv. Dominika.*) Poslednji, Mesimi (Messimy), došao je na vlast u tragičnom času. Baš se sutradan po njegovom stupanju u ministarstvo, 1 juna (1911), *Panther***) usidrio u Agadiru; nemački ambasador, fon Šen, govorio je sa novim ministrom spoljnih poslova, de Selvom, takvim tonom da je po završetku toga razgovora održana sednica kod Kajoa (Caillaux), pretsednika ministarskog saveta, na kojoj je pokrenuto pitanje odašiljanja trupa u Agadir. U Londonu je Lojd Džordž održao ratoboran govor; strahovit pad vrednosti na berzi pretvorio se u paniku. Mogućnost jednog rata odavno nije izgledala tako bliska. U Ministarstvu rata bilo je kao da je dat znak uzbune; izvršene su sve pripreme za mobilizaciju. Najzad, da bi slika bila potpunija, potrebno je dodati da je unutrašnja situacija u Francuskoj tada bila daleko od zadovoljavajuće.

Novi ministar našao se pred mučnim i teškim zadatkom. Kao bivši generalštabni oficir, on je bio okružen sa više svojih starih drugova, koji su većinom bili oficiri od vrednosti u koje je on imao puno poverenje; pošto su oni bili dobro upoznati sa potrebama vojske, imali su širokog učešća u delu koje je ministar ostvario. Od njih naročito treba navesti kapetana Divala (Duval), majore Briso-Demajea (Brissaud — Desmaillet), Mepla (Mesple), Gijmena (Guillemin) i vojnog kontrolora Bona, koji su na Mesimija vršili srećan uticaj.

Tek što je ministar primio dužnost, kad izbi jedna teška kriza u najvišem komandovanju.

U to vreme, označeni glavnokomandujući bio je general Mišel. Na nekoliko dana pred smrt generala Brena, on mu je predao jedan memoar koji je proizveo senzaciju. Proučavajući vojnu situaciju Francuske u odnosu na Nemačku, on je izneo da su aktivne i rezervne formacije u obe vojske gotovo podjednake. General Mišel je predvideo nov način korišćenja rezervnih pukova. On je predlagao da se pod komandom komandanta aktivnog pešadiskog puka formira jedna polubrigada koja će se obrazovati na taj način što će se uz svaki aktivni puk pridati odgovarajući rezervni puk. Tako će ratna divizija i armiski korpus, pošto se mobilišu, imati efektive pešadije dva puta jače od onih koje postoje u vreme mira. Taj projekat je predviđao da se svakom armiskom korpusu prida po jedan divizion haubica 155 mm Rimajo od dve baterije.

Da bi se moglo dobro razumeti uzbuđenje koje je jedan takav predlog mogao izazvati, potrebno je preneti se u politički mentalitet toga vremena, jer makar koliko to moglo izgledati čudno, to pitanje rezervi postalo je političko pitanje.

S jedne strane, političke stranke desnice zastupale su mišljenje da je aktivna vojska jedina prava snaga na kojoj može počivati odbrana otadžbine; one su se izjasnile kao neprijatelji načela naoružanog naroda u kome su videle začetak jedne miliciske

*) Sedište Ministarstva rata u Parizu. — Prim. prev.
**) Nemački ratni brod. — Prim. prev.

vojske; one su pristajale da se upotreba rezervista uzme u obzir samo za pojačanje mirnodopske vojske, koje joj je, uostalom, potrebno da bi se popunila do ratnog sastava. Pošto su bile ubeđene da će rat trajati kratko vreme, one su htele da računaju samo na tu aktivnu vojsku koju su smatrale stubom nacije. Zbog toga im nikakva žrtva, koja je bila namenjena tome da se pojača aktivna vojska, nije izgledala suviše velika. Što se tiče rezervnih formacija, one su im odricale svaku čvrstinu i svaku sposobnost da učestvuju u pravim ratnim operacijama zbog njihovog starešinskog kadra osrednje vrednosti, kao i zbog toga što smo bili primorani da uzmemo u obzir sve rezerviste, pa prema tome i relativno starije ljude. Upotrebu rezervista one su uzimale u obzir samo za sporedne zadatke, i to pošto bi bili podvrgnuti prethodnoj obuci.

Naprotiv, stranke levice su uzimale u obzir samo naoružani narod, nikako ne prihvatajući dugačak rok službe, nego samo nekoliko meseci obuke koja ima za cilj da formira vojnika-građanina koji će biti pozvan pod oružje u slučaju rata. Svako se seća diskusija koje je izazvao Žores kada je objavio svoju čuvenu knjigu »Nova vojska« *(Armée nouvelle)*.

U svetlosti istorije dugog rata koji smo podneli, jasno je da su i jedni i drugi preterivali i da se istina, kao što je to često slučaj, nalazila između ove dve krajnosti. Ali, to veliko iskušenje koje smo podneli nije bilo potrebno da bi se došlo do saznanja da nedostatak rezervnih formacija leži poglavito u njihovom starešinskom kadru i da će one, posle jednog perioda koji je potreban da se čvrsto uzmu u ruku, biti sposobne da se bore uporedo sa jedinicama prve linije. Međutim, ako je javno mnenje bilo sklono da u rasuđivanje o ovome pitanju unosi strast, pravo je reći da je Viši ratni savet umeo da se oslobodi strasti i da o pitanju sudi nepristrasno. Smatram, da bi Viši ratni savet, kad bi mu ovaj isti predlog danas bio podnet, o njemu doneo isti onakav sud kakav je doneo u ono vreme.

U razgovorima koje je tokom prve polovine jula general Mišel vodio sa ministrom, on je insistirao na tome da se predlog organizacije koji je on podneo iznese na diskusiju u Višem ratnom savetu. Mesimi je bez oduševljenja pristao da to pitanje stavi na dnevni red naredne sednice Saveta. Kažem bez oduševljenja, jer je nekoliko meseci ranije, prilikom dva predavanja koja je u Centru za visoke vojne studije držao načelnik Operativnog odeljenja Generalštaba vojske, potpukovnik de Granmezon (de Grandmaison), general Mišel pokušao vrlo nespretno da brani svoje strategiske ideje, tako da je posle toga njegov autoritet bio veoma poljuljan.

Viši ratni savet se sastao 19 jula (1911) pod pretsedništvom Mesimija. Na dnevnom redu su se nalazila tri pitanja: deklasiranje citadele i glavnog odbranbenog pojasa tvrđava Lan (Laon) i La Fer (La Fère); izrada poljske haubice i pokretne teške artiljerije i, najzad, predlog generala Mišela o obrazovanju jedinica od mobilisanih obveznika i o upotrebi rezervnih trupa.

Ministar je otvorio sednicu izrazivši želju da, s obzirom na ozbiljnost vremena, diskusije budu nadahnute jedino težnjom da se poveća učinak svih organa narodne odbrane.

Po prvom pitanju Savet je izrazio mišljenje da treba podneti predlog za deklasiranje tvrđava Lan i La Fer.

Čim je otvorena diskusija po drugome pitanju, ja sam uzeo reč. Izložio sam da sam u mnogim vežbama mogao ustanoviti da se za tučenje prostorija koje su izmicale dejstvu topa 75 mm često moralo pribegavati primeni haubice 155 mm i tako upotrebiti zrno od 40 kg u slučajevima u kojima bi bilo dovoljno zrno od 15 kg. Prema tome, izgledalo mi je neophodno usvajanje jedne lake haubice kojom bi bilo moguće i tučenje mrtvih uglova koje top 75 mm ne može da tuče i, u izvesnim slučajevima, praćenje pešadiskih napada. General Mišel je odmah ustao protiv moga gledišta ukazujući na nezgode mnogobrojnosti kalibara. Došlo je do glasanja i Savet mu, u ovom prvom slučaju, nije dao za pravo, izjasnivši se da laku haubicu treba usvojiti.

Zatim je stavljen na diskusiju predlog generala Mišela. Ministar je napomenuo da je taj predlog podnet Savetu na generalov izričan zahtev.

To je bila prava uzbuna. Članovi Saveta su, redom, iznosili svoje zamerke: nedostatak homogenosti i kohezije u odnosu na nemačke jedinice za koje smo znali da su bile tako dobro popunjene kadrovima; potpun poremećaj naše organizacije; glomaznost armiskih korpusa sa njihovih 16 pešadiskih pukova; zadocnjenje naše koncentracije za 5 dana, što bi nas prinudilo da naša iskrcavanja iz železnica povučemo čak na Marnu; suviše mala srazmera artiljerije u odnosu na pešadiju; uvođenjem polubrigada stvara se jedan nov stepen komandovanja, što bi imalo za posledicu povećanje broja štabova, itd.

General Mišel je u toku diskusije ispoljavao izvesnu zlovolju. Kada je stavljeno na glasanje pitanje: »Treba li prihvatiti načelo polubrigada«, odgovoreno je jednoglasno »ne«.

Odmah zatim otpočela je u štampi kampanja pri kojoj je činjena aluzija na nezgodan položaj u kome se našao potpretsednik Višeg ratnog saveta. Novine su objavile izveštaj sa sednice, što je bio događaj bez presedana. Uvek sam mislio da ministar nije bio stran ovoj kampanji. Javno mnenje je bilo do te mere uzbuđeno da je situacija generala Mišela ubrzo postala nemoguća.

21 jula u francusko-nemačkoj krizi nastupilo je naročito teško pogoršanje. Vlada je bez oklevanja donela odluku da generalu Mišelu oduzme pismeni akt kojim je bio određen za eventualnog glavnokomandujućeg. Trebalo je bez odlaganja izabrati drugoga namesto njega. S druge strane, Mesimi je želeo da iskoristi tako stvorenu krizu za izvršenje reforme najvišeg komandovanja, do koje mu je bilo stalo; on je, s pravom, smatrao da je postojalo štetno dvojstvo u nadležnosti Višeg ratnog saveta i njegovog potpretsednika i administrativnih organa za pripremu rata koji su stajali pod

načelnikom Generalštaba vojske. Doista, potpretsednik Saveta nije imao uticaja na taj važan organ u čijoj se nadležnosti nalazila priprema rata.

Mesimi je najpre mislio da general Po (Pau) dođe na mesto generala Mišela kao eventualni glavnokomandujući. Niko nije izgledao dostojniji toga visokog položaja. Ali, u razgovoru koji je on po ovome predmetu vodio sa ministrom, on je za svoj pristanak vezao jedan apsolutan uslov, koji ministar nije hteo da primi: kontrolu nad naimenovanjem generala.

Tada je Mesimi pozvao mene. »Da li biste se vi primili za vrhovnog komandanta za vreme rata?« — upita me on. Primetio sam mu da me je moje službovanje u kolonijama duže vremena otstranilo od pitanja koja se odnose na evropsko ratovanje, da se ja, ustvari, otskora bavim pitanjima vođenja operacija i da mi drugi članovi Saveta izgledaju bolje pripremljeni za vršenje te dužnosti, i tada sam pomenuo generala Poa. — »Ali, ako vlada ne bi mogla da naimenuje generala Poa, da li biste se vi primili?« — odgovori mi ministar. — »Ako vlada smatra da može da pređe preko mojih primedaba, ja ću se povinovati njenoj odluci«.

Posle toga razgovora sreo sam generala Poa u Ministarstvu; ja sam mu ispričao razgovor koji sam imao; on je vrlo prijateljski nastojao da me ubedi da treba da primim tešku odgovornost koja mi je ponuđena.

Posle jednog novog sastanka koji je imao sa Poom, ministar me je obavestio da je vlada odlučila da mi poveri vrhovnu komandu u slučaju mobilizacije. U isto vreme, on me je upoznao sa svojim projektom reorganizacije najvišeg komandovanja: ukida se zvanje potpretsednika Višeg ratnog saveta i zamenjuje se zvanjem načelnika Glavnog generalštaba, koje ću ja dobiti, kako bi se bolje istakao moj autoritet u odnosu na Generalštab vojske. Uostalom, ako je bilo ukinuto zvanje potpretsednika Saveta, ostala je ista funkcija u Savetu: u otsustvu ministra, on će se sastajati pod mojim pretsedništvom. Na čelu Generalštaba vojske ostao je general Dibaj (Dubail) u zvanju načelnika Generalštaba vojske. On je imao i dalje svakoga dana da ide ministru na potpis, ali je po svima pitanjima bio poda mnom, a zadržao je svoju nezavisnost samo u pogledu postavljanja kadrova. Načelnik Generalštaba vojske imaće svoje pomoćnike. U slučaju mobilizacije, načelnik Generalštaba vojske ostaje pod ministrom sa nadležnošću koju ministar bude smatrao da treba da mu dodeli.

Što se tiče načelnika Glavnog generalštaba, on će primiti komandu nad glavnom grupom armija, s tim što će mu načelnik štaba biti prvi pomoćnik načelnika Generalštaba vojske; zbog funkcija koje će ovaj eventualno imati da obavlja kod mene, ostavljeno mi je da ga ja izaberem.

Izgledalo mi je da će se ovim rešenjem otkloniti dvojstvo misli koje je bilo čest slučaj i koje je tako dugo vremena postojalo između potpretsednika Višeg ratnog saveta, koji je bio naznačeni

glavnokomandujući, i Generalštaba vojske, u čiju su nadležnost spadale pripreme za mobilizaciju i koncentraciju i priprema ratnih planova.

Prema tome, ja sam to prihvatio i odmah sam mislio na to koga da izaberem za prvog pomoćnika načelnika Generalštaba vojske, koji će biti moj načelnik štaba u ratu.

Razmišljajući o ovome, tri imena su privukla moju pažnju: Foš (Foch), Lanrezak (Lanrezac) i Kastelno (Castelneau). Sva trojica su mi izgledala vrlo sposobna za tu delikatnu dužnost zbog njihove visoke intelektualne vrednosti i vojničkih znanja o kojima su dali dokaza.

Foša sam bez oklevanja pretpostavljao ostaloj dvojici, jer mi je on izgledao najinteligentniji i najbolje pripremljen za taktičke i strategiske studije. Ali, mada sam kod njega uočio te sjajne osobine, jedan poseban obzir mi je onemogućavao da izaberem njega: Mesimi je imao nešto protiv njega, no ne znam šta je bio razlog tome. Nešto docnije dobio sam dokaz za to: saznao sam da se ministar predomišlja da mu da treću zvezdicu*), te sam morao energično da se zauzmem da Foš bude unapređen u čin diviziskog generala.

Prema tome, ostali su Lanrezak i Kastelno. Posle dugog kolebanja moj izbor se zaustavio na Kastelnou zato što je on bio načelnik štaba generala Tremoa, te je već radio na Planu XVI i već je odlično poznavao tok svih poslova u Generalštabu.

Zbog toga sam njega zatražio od ministra. Njegovo naimenovanje je objavljeno istovremeno sa mojim u *Službenom listu* od 28 jula 1911. Uvek sam mislio da je vlada bila prilično zadovoljna tom koincidencijom koja je omogućavala da se demantuju glasovi koji su mome izboru pridavali izvesno političko obeležje.

U isto vreme su objavljena dva dekreta: jedan, kojim je izvršena reorganizacija Saveta narodne odbrane i drugi, kojim je određena moja nadležnost kao načelnika Glavnog generalštaba, nadležnost načelnika Generalštaba vojske i njegovog prvog pomoćnika. Što se tiče Višeg ratnog saveta, bilo je određeno da će naznačenja za komandante armija otsada važiti samo godinu dana. Osim toga (i to je bila jedna od najsrećnijih novina, koja je ubrzo urodila plodom), svaki naznačeni komandant armije će još za vreme mira imati svoj kabinet, koji će se sastojati od načelnika štaba i šefa operativnog odeljenja koji će za vreme rata biti određeni u njegov štab.

Generalštab vojske je bio podeljen u tri grupe: prva je, pod generalom Kastelnoom, obuhvatala službe koje su imale da vrše neposredne pripreme za rat (operativno i nastavno odeljenje, odeljenje za proučavanje stranih vojski i saobraćajno odeljenje); drugu grupu su obrazovala odeljenja i otseci koji su se bavili organizacijom aktivne i mobilisane vojske; u nadležnost treće grupe spadali

*) U Francuskoj vojsci diviziski generali (u rangu general-potpukovnika) nose tri zvezdice. — Prim. prev.

su tekući poslovi, pitanja ljudstva i materijala, kao i pokreti trupa za vreme mira.

Generalštabni komitet je takođe bio iz osnova izmenjen. Otsad su ga obrazovali načelnici štabova armija i komandant Više ratne škole, pod mojim pretsedništvom; on je imao da proučava sva pitanja koja bi pokrenuli članovi Komiteta prilikom njihovih godišnjih inspekcija, da nađe rešenje tih pitanja i da obezbedi primenu usvojenih mera.

Najzad, Centar za visoke vojne studije,[1]) koji je imao zadatak da priprema buduće načelnike štabova armija, kao i Viša ratna škola, bili su stavljeni pod moje neposredno rukovodstvo. Generalštabni komitet imao je da me pomaže u izvršenju toga zadatka.

Tako je bilo rešeno to pitanje najvišeg komandovanja, koje je odavno zanimalo javno mnenje i u Skupštini izazivalo žestoka raspravljanja.

Ta reorganizacija je pretstavljala veliki napredak: njome je obezbeđena koncentracija vlasti u mojim rukama pomoću koje se mogla ostvariti efikasna konvergentnost napora po vojnim pitanjima; davno željeno jedinstvo doktrine moglo je da bude ostvareno usled veze koja je stvorena između Više ratne škole, Centra za visoke vojne studije, Tehničkog komiteta Generalštaba, Generalštaba vojske i načelnika Glavnog generalštaba.

Mesimi je ostvarenjem ovoga dela učinio zemlji ogromnu uslugu; on je omogućio intenzivan rad na organizaciji i preformiranju vojske, koji čini obeležje 1912, 1913 i 1914 godine. A za mene je velika čast što sam prvi bio pozvan da rukovodim radovima tih velikih vojnih ustanova u godinama u kojima je pripremljen Svetski rat.*)

Međutim, što se tiče reorganizacije Generalštaba vojske, ja ću učiniti jednu rezervu. Mesimi nije smatrao da uprave rodova vojske Ministarstva rata treba da potčini načelniku Glavnog generalštaba. Dekretom od 28 jula one su potčinjene neposredno ministru. To je, po mome mišljenju, bilo štetno i ja sam često morao da žalim što su one nezavisne od mene, naročito Artiljeriska uprava. Ponovo ću se vratiti na ovo pitanje.

Čim sam bio naimenovan, zamolio sam za audijenciju kod pretsednika Republike koji me je, u odgovoru na tu molbu, pozvao na ručak u Rambuje.

Ja sam prema Falijeru (Fallières) uvek gajio najveće poštovanje i najviše uvaženje. Uvek sam smatrao da je on veoma privržen interesima Francuske. Njegov zdrav smisao, njegova finoća i njegova ispravnost nisu kod njega isključivali ni čvrstinu ni autoritet.

Zbog toga sam krajem toga meseca jula sa zadovoljstvom izišao pred šefa države. On me dočeka ovim rečima: »Srećan sam što na

[1]) *Centre des hautes études militaire,* obrazovana ministrovom odlukom od 21 oktobra 1910.

*) Misli se na Prvi svetski rat. — Prim. red.

čelu vojske vidim jednog inžinjeriskog oficira. Rat je, po mome mišljenju, doista postao inžinjeriska veština«.

Često sam mislio na ove reči; one su duboko istinite. Sama vojnička genijalnost danas bi bila nedovoljna ako je ne bi podržavao jedan organizaciski duh, sposoban da kombinuje mnogobrojna sredstva koja nauka i industriski progres stavljaju u službu vojske. Koliko tek te reči dobijaju u vrednosti po završetku jednoga rata masa koji je izneo na vidik ogromnu složenost svih organa koji su u njemu uzeli učešća.

Međutim, kriza koja je bila otvorena dolaskom *Panther*-a pred Agadir, bila je daleko od toga da bude okončana. Sećam se jednog sastanka koji sam imao tim povodom, početkom avgusta, sa Kajoom u Falijerovom prisustvu. Pretsednik vlade mi iznebuha postavi ovo pitanje: »Generale, govori se da je Napoleon zametao bitku samo onda kada je smatrao da ima najmanje 70% izgleda na uspeh. Imamo li mi 70% izgleda na pobedu ako nas situacija primora na rat?« Bio sam u priličnoj neprilici da odgovorim. Najzad sam rekao: »Ne, ne smatram da ih imamo«. — »Dobro«, odgovori Kajo; »onda ćemo pregovarati«. Ovaj odgovor je nesumnjivo doprineo da se vlada odluči da nastavi pregovore. U svakom slučaju, posle nekoliko dana se Kambon, koji je bio došao iz Berlina, vratio na svoje mesto odnevši Kiderlen-Vehteru (Kiderlen-Waechter) jednu notu, koju mu je predao 4 septembra, a koja je poslužila kao osnova za sporazum o Maroku od 4 novembra.

Ova, toliko teška kriza imala je za Francusku bar jedan srećan rezultat. Iz nje je Antanta izašla tešnje povezana. Doista, prvi razgovori između francuskog i britanskog Generalštaba datiraju od početka toga perioda. General Vilson je došao u Francusku da radi sa nama i da pripremi eventualno iskrcavanje jednog britanskog ekspedicionog korpusa. On je bio prvi i dobar trudbenik u toj saradnji.

Osim toga, ja sam izvršio izbor mojih neposrednih saradnika za obrazovanje mog kabineta. Šef je postao major Gamlen (Gamlin), a osim njega uzeo sam kapetane Renuara (Renouard) i Bela (Bel) i majora Aleksandra (Alexandre).

Nije potrebno da hvalim te oficire koje sam vrlo dugo zadržao kraj sebe i koji su me napuštali samo za vreme koje je bilo potrebno da ispune svoj staž komandovanja za vreme mira, a za vreme rata da odu da se osveže u trupi. Prilikom tih prinudnih otsustava ja sam ih zamenjivao kapetanima de Galberom (de Galbert) i Fetizonom (Fétizon). Svi su oni izvrsno vršili svoju dužnost; dvojica od njih su poginula: Bel, na čelu jedne grupe lovačkih bataljona u Italiji, de Galber na čelu 13 lovačkog bataljona na Somi; Renuar je umro u toku leta 1918 kao komandant jedne pešadiske divizije.

Čim sam primio svoju novu dužnost, dao sam se na proučavanje tada važećeg ratnog plana, koji je poznat pod imenom Plan

XVI. Meni je on već bio poznat kao komandantu pozadine; sad je bilo potrebno da ga ispitam sa strategiske tačke gledišta.

Potrebno je da ovde izložim glavne odredbe toga plana.

U pogledu organizacije, dve glavne odlike toga plana bile su:

— pridavanje mobilisanim armiskim korpusima po jedne brigade od 2 rezervna puka od po 3 bataljona (osim ovih 5 pograničnih korpusa: 6, 7, 20, 14 i 15 korpusa);

— obrazovanje u svakoj vojnoj oblasti (osim 19-te) jedne do dve rezervne divizije; na taj način su dobivene 22 nove divizije, od kojih je 12 dodeljeno armijama na severoistočnom graničnom frontu, 2 za odbranu Pariza, 4 za Alpe i 4 tvrđavama na istočnom graničnom frontu.

Ta organizacija je omogućavala da se severoistočnom frontu konačno dodeli: 16 armiskih korpusa od po 2 divizije, 2 armiska korpusa od 3 divizije, 12 rezervnih divizija, 8 konjičkih divizija i 21 divizion teške artiljerije, a eventualno još i 4 armiska korpusa od po 2 divizije: 14, 15, 21 i Alžirski armiski korpus.

Osim toga, ako to budu dozvolile okolnosti, bilo je moguće ovom glavnom vojištu dodeliti i 2 rezervne divizije iz Pariza i 2 teritorijalne divizije, koje su stajale na raspoloženju.

U svojoj celini, ustaljeni koncentraciski raspored pretstavljao je:

— u prvoj liniji, između Epinala i Verdena, front od 10 armiskih korpusa, grupisanih u 3 armije; pozadi krila ove mase, 2 armije, jedna u Vogezima, druga u oblasti Vuzijea (Vouzier); jedna grupa od 3 konjičke divizije štitila je levo krilo ovoga rasporeda u oblasti Retela (Rethel);

— pozadi ovih armija prve linije, ostatak naših raspoloživih snaga bio je prikupljen za izvršenje manevra u raščlanjenom rasporedu u blizini železničkih pruga, i to 4 armiska korpusa i 12 rezervnih divizija, kojima će se eventualno priključiti 14, 15, 19 i 21 korpus.

Cela ova koncentracija imala se vršiti pod zaštitom naših tvrđava na istočnoj granici; ispred njih su neposrednu zaštitu koncentracije imala odmah da vrše 3 pogranična armiska korpusa: 6, 7 i 20 korpus, kao i 3 konjičke divizije; od 5-og dana mobilizacije u podne zaštitu koncentracije će pojačavati delovi 1, 5 i 8 korpusa.

Naše operativne snage su mogle da stupe u dejstvo počev od 17-og dana mobilizacije.

Najupadljivija karakteristika te koncentracije bila je srazmera snaga koje su zadržane južno od linije Pariz — Mec; i doista, od 19 korpusa, koji su bili predviđeni za severoistočni front, 15 ih je grupisano južno od te linije, sa težištem u oblasti Nešatoa (Neufchâteau). Ova je koncentracija očigledno malo vodila računa o povredi belgiske neutralnosti od strane Nemaca, što je, međutim, izgledalo kao vrlo verovatna pretpostavka. Ako bi Nemci izvršili jedan manevar kojim bi obuhvatili levo krilo našeg rasporeda, koje je dosta slabo, ceo naš sistem odbrane našao bi se u opasnosti. Ta

pretpostavka očevidno nije bila uzeta u obzir. Plan XVI je bio zasnovan na ubeđenju da će Nemci protiv nas upraviti jedan neposredan udarac u oblasti Mec — Tul — Verden.

S druge strane, zadržavanje rezervne armije (6-te) daleko iza fronta odgovaralo je tadašnjoj strategiskoj koncepciji. Smatrajući da su naše snage znatno slabije od nemačkih i da ćemo u odnosu na našeg protivnika biti u zadocnjenju u koncentraciji, u Planu XVI, kao, uostalom, i u nekim planovima koji su mu prethodili, ustaljeno je da mi najpre treba da primimo prvi udarac u defanzivnom stavu, a tek potom da izvršimo protivudar rezervama koje treba prevesti na ono krilo ili tačku koja bude izgledala najpodesnija.

Ja sam u kasi bivšeg*) potpretsednika Višeg ratnog saveta našao jedan projekt plana koncentracije koji je ukazivao na to da se moj prethodnik baš bavio proučavanjem mogućnosti nemačke invazije kroz Belgiju. Taj projekt, koji je bio posledica opšte reorganizacije koju je on predložio, činio je drugi deo pretstavke koju je on januara 1911 podneo ministru, no koji nije bio saopšten Višem ratnom savetu na sednici od 19 jula.

General Mišel je u toj pretstavci unapred pretpostavljao povredu Belgije. On je bio obrazovao jedan krajnje razvučen raspored, jednu vrstu kordona rastegnutog duž cele naše granice od Švajcarske do Denkerka. Težište naših snaga je sada bilo preneseno na krajnje levo krilo; na lorenskom frontu on je ostavio samo ona dva korpusa koji bi imali da vrše zaštitu koncentracije; opšta rezerva se svodila na: 5 divizija u oblasti Pariza, 3 kolonijalne divizije kod Troa (Troyes), 19-ti armiski korpus oko Dižona i na Engleze u oblasti Soasona.

Dajući svome levom krilu najveću gustinu, general Mišel je očigledno težio da koncentracijom trupa nadoknadi slabost prirodnih linija i veštačkih odbranbenih uređaja na francusko-belgiskoj granici.

Ali, takav plan nas je izlagao tome da nam front bude probijen bilo na centru bilo na našem desnom krilu, uz rizik da neprijatelju otvorimo put ka srcu naše zemlje, omogućavajući našem protivniku da, u slučaju uspeha, naše armije odbaci u ekscentričnom pravcu i preseče naše komunikaciske linije. Povodom toga plana mogle bi se ponoviti čuvene reči koje je Napoleon 1808 u jednom pismu uputio svome načelniku štaba Bertijeu: »Zar se želi da se spreči krijumčarenje? Treba li se vratiti na te gluposti?« Ko bi mogao da nam tvrdi da Nemci, kad budu prozreli naše namere, neće izmeniti svoj operaciski plan kako bi marševali na Pariz kroz Loren, odbacujući glavninu naših snaga ka severu? U takvom slučaju, predviđene rezerve ne bi bile dovoljne da vaspostave situaciju.

Na taj način ja sam imao pred sobom, s jedne strane, jedan plan koji je bio u važnosti i koji očigledno nije odgovarao pretpo-

*) Generala Mišela. — Prim. red.

stavci najverovatnijeg nemačkog manevra, a, s druge strane, jedan projekt koji je preuveličavao značaj te pretpostavke i koji je u sebi nosio najopasniji rizik.

Pre svega, trebalo je tačno odrediti kolika je verovatnoća da Nemci povrede neutralnost Belgije. U širem smislu rečeno, šta smo mi znali o njihovim ratnim pripremama i šta smo iz toga mogli zaključiti?

Naša obaveštajna služba, iako je već nekoliko godina bila dezorganizovana iz političkih razloga, saznala je mobilizaciski plan koji je nemački Generalštab izradio 1907 godine i koji je kod naših protivnika još bio u važnosti. Polazeći sa te osnove, koja je izgledala solidna, smatralo se da će Nemačka u početku mobilisati protiv Rusije snage u jačini od oko 20 divizija, od kojih oko polovine rezervnih, i 3 konjičke divizije, a protiv Francuske oko 65 divizija, od kojih jednu trećinu rezervnih, i 8 konjičkih divizija. Već trinaestog dana će sve jedinice, koje su određene da uzmu učešća u aktivnim operacijama, moći da budu prikupljene na koncentraciskoj prostoriji.

Mi smo verovali da znamo da je plan staroga Moltkea bio napušten. Njegov naslednik, Šlifen, koji je do 1906 godine bio načelnik nemačkog Glavnog generalštaba, ostavio je taj plan na snazi do negde oko 1894 godine, kada je zaključen ugovor o francusko-ruskom savezu. Od toga trenutka je izgledalo kao sigurno da je Šlifen potpuno izmenio taj plan u nameri da najpre preduzme ofanzivu protiv Francuske a da prema Rusima ostane u defanzivi. Prema mnogim znacima je izgledalo da je Šlifenov naslednik, Moltke mlađi, usvojio ovu koncepciju.

Prema tome, po svim izgledima, Nemci će odmah preduzeti ofanzivu na našem frontu.

Mi nismo znali ništa precizno o planu ofanzivnih operacija protiv Francuske.

Međutim, proučavanje iskrcnih stanica i nemačke železničke mreže, s jedne strane, a s druge, proučavanje njihovih odbranbenih organizacija, pružali su nam korisne indikacije. Najpre, u Gornjem Alzasu, izgledalo je da iskrcne stanice i železničke pruge omogućavaju da se tamo koncentriše najviše 5 armiskih korpusa, koji su izgledali nedovoljni da se sa njima i sa one 2 divizije koje su tamo bile u garnizonima preduzme jedan ekscentričan manevar preko Švajcarske. Uostalom, izgledalo je da ojačavanje utvrđene zaprečne linije Strasbur — Mucig (Mutzig) i utvrđivanje Rajne od Strasbura do granice ima za cilj da se od toga dela vojišta stvori jedna čisto defanzivna zona u kojoj će biti angažovane samo slabe snage. S druge strane, raspored iskrcnih stanica i rampi navodio nas je na zaključak da će se glavnina nemačkih snaga iskrcati severno od linije Mec — Strasbur, čiji bi se jedan veliki deo mogao iskrcati severno od linije Sijerk (Sierck) — Mercig (Merzig). Od ukupno 110 rampi, koje su postojale severno od te linije, oko 90 je bilo sagrađeno posle 1896 godine, a od 1904 godine stalno su vršena poboljšanja železničke mreže u oblasti Ajfela.

Međutim, bilo je teško predvideti da li u oblasti severno od Trijera treba očekivati iskrcavanje većeg broja aktivnih korpusa određenih da preko Belgije izbiju u levi bok naših armija ili je ova zona određena da primi samo rezervne korpuse koji će obrazovati bočno obezbeđenje masovnog napada koji će biti izvršen na front francuskih armija, bez povrede neutralnosti Belgije.

Radovi koji se već deset godina vrše na železničkim prugama i nemačke strategiske tendencije činili su prvu pretpostavku najverovatnijom.

Ali izjave, koje su objavljivali nemački pisci, o nužnosti povrede neutralnosti Belgije, morale su se primati sa izvesnom rezervom. To je mogao biti jedan manevar smišljen u cilju da nas odvuče prema severu i da nas odvrati od istoka, gde bi naši neprijatelji mogli mnogo brže da postignu odluku.

Plan XVI je malo vodio računa o verovatnoći povrede neutralnosti Belgije. Kao što sam već rekao, naše se levo krilo nije protezalo dalje od Vuzijea; ono je, uostalom, bilo slabo, a rezerve su omogućavale da se ono samo neznatno pojača i produži.

Ali to nije bila jedina zamerka koja bi se mogla učiniti Planu XVI.

Ustvari, protiv 65 nemačkih divizija koje smo očekivali da se pojave na severoistočnom frontu, Plan XVI je predviđao koncentraciju samo 38 francuskih aktivnih divizija i 4 rezervne divizije u tvrđavama; 12 rezervnih divizija koje su držane daleko, kod Dižona, Troaa, Soasona i Lana (Laon), bilo je, videli smo iz kojih razloga, namenjeno za drugorazredne zadatke.

Iz toga je proisticala znatna brojna slabost na našu štetu, koja je, pored osećaja koji smo imali da su nemačka mobilizacija i koncentracija brže od naših, objašnjavala strategiske namere kojima je ta koncentracija odgovarala. To je bila teorija takozvane »defanzive-ofanzive« koja je u Francuskoj bila na ceni od pre nekih dvadesetak godina. Ona je računala na ruske operacije u Poljskoj i na britanske operacije na moru utoliko što je po njoj smatrano da će se nemačka ofanziva istrošiti našom defanzivnom borbom koja će se oslanjati na naš utvrđeni zaprečni pojas dovoljno dugo da Rusima, čija je mobilizacija bila vrlo spora, omogući da izraze svoje ofanzivno dejstvo i da prinude Nemce da oslabe naš front pre nego što budu postigli rešenje. Mislilo se da će tada Rusi s jedne, a Francuzi, koje će pojačavati Englezi, s druge strane, jednovremeno preći u opštu i odlučujuću ofanzivu. U tome scenariju francuska vojska je najpre imala da igra ulogu zaštitne armije za sile Trojnog sporazuma.

Izgledalo mi je da ta koncepcija počiva na jednom sofizmu, a to je da u toku prvog meseca rata neprijatelj neće ostvariti odlučujuće rešenje protiv nas i pored naše očigledne brojne slabosti, kao i pored toga što smo mu mi dragovoljno ustupali inicijativu u operacijama. Osim toga, ona je imala i taj nedostatak što je već od samog početka prenosila rat na francusko zemljište; ona nije odgo-

varala ni našim vojničkim tradicijama ni našem narodnom temperamentu koji se tako brzo uzbunjuje pri prvim neuspesima. Pored toga, ona je u sebi nosila obeležje poraza i pored napora koje Republika već 40 godina čini da osigura svoju bezbednost.

Najzad, ona nije vodila nikakvog računa o, uostalom, verovatnoj eventualnosti da Nemci mogu ponovo da prihvate plan staroga Moltkea: odmah preći u ofanzivu protiv Rusa u cilju da se sa njima raščisti pre nego što oni budu završili svoju mobilizaciju, kombinujući to sa jednom privremenom aktivnom defanzivom prema Francuskoj.

Sva ova razmatranja su me navela da potražim koje bi se izmene mogle izvršiti u našoj koncentraciji.

Najpre, da li je moguće smanjiti tu nejednakost snaga koja nas je u početku primoravala na defanzivu? Izgledalo mi je da se to moglo postići boljom primenom naših rezervi i izmenom opšte podele francuskog fronta. Po tome planu, upočetku su prema Italiji držana oba alpiska korpusa (14 i 15), delovi koji su trebali da obrazuju 21 korpus i 4 rezervne divizije. Međutim, u to vreme veliki deo italijanskih kopnenih i pomorskih snaga bio je zauzet osvajanjem Tripolisa ili je bio angažovan u ratu sa Turskom. Prema tome, mogle su se bez velikog rizika smanjiti snage određene u Alpisku armiju i predvideti transportovanje 14 i 15 korpusa na severoistok, pod istim uslovima kao i za ostale armiske korpuse.

Što se tiče rezervnih divizija, izgledalo je da je njihovo potcenjivanje bilo preterano i da bi bilo moguće da se i one uzmu u obzir u kombinacijama manevra armije u prvoj liniji, pa prema tome i da se odmah primaknu bitačnom frontu. Na taj način, celokupne snage koje će se odmah koncentrisati na granici mogle bi se povećati na 58 divizija (računajući i 4 divizije u tvrđavama na istočnoj granici). Ako bi se, osim toga, bolje pripremilo eventualno transportovanje 21 i 19 korpusa, bilo bi moguće računati sa ukupno 63 divizije za upotrebu u operacijama.

Od toga broja bilo je samo 16 rezervnih divizija, tako da smo se na taj način gotovo potpuno izjednačavali sa Nemcima.

Prema tome, kako treba da izvršimo naš raspored?

U prvom redu, potrebno je da levo krilo našeg rasporeda pomaknemo više ka severu; s obzirom na snage kojima smo raspolagali nije izgledalo moguće da se ono protegne dalje od Mezijera. Zatim, trebalo je pojačati to krilo; u tome cilju mogla mu se pridati 4 grupa rezervnih divizija, a i 19 korpus mogao mu se, eventualno, dodeliti. Ali to protezanje ka severu stvaralo je jednu opasnu prazninu između 3 i 5 armije, ispred položaja Mec — Tionvil.

To me je nagnalo da već avgusta 1911 izvršim izmenu Plana XVI, kao varijantu početnog plana, po ovim direktivama:

— levo krilo našeg rasporeda, koje obrazuje levokrilna armija i konjička grupa, protegnuti ka severu od oblasti Vuzije — Retel do u oblast Mezijera;

— sve četiri grupe rezervnih divizija primaći do linije našeg strategiskog razvoja;

— manevarsku armiju privući iza pojačane tvrđave Verden;

— predvideti kao definitivno da se 14 i 15 korpus transportuju na desno krilo u oblasti Lira (Lure) i Belfora;

— produžiti linije eventualnog transportovanja 19 korpusa do Lana, u cilju njegovog pridavanja levokrilnoj armiji, a linije transportovanja 21 korpusa do Moa (Meaux) u cilju njegovog pridavanja manevarskoj armiji (6-ta armija).

Ustvari, ove direktive su bile samo jedno trenutno pomoćno sredstvo. One su u mome duhu bile samo jedno privremeno rešenje i važile bi samo do dana kada bismo mogli ozbiljno da uzmemo u obzir odlučno ofanzivan stav koji bi nas zaštitio od svakog nemačkog manevra.

Potpuna prerada plana uvek pretstavlja jedan delikatan period. Ja sam odlučio da na osnovu tih direktiva izvršim samo jednu jednostavnu varijantu u planu. Pripremne studije su već bile završene kad sam otišao na velike jesenje manevre. Iz tih studija se izrodila varijanta br. 1 Plana XVI, od septembra 1911 (vidi skicu 1 na str. 188).

Po toj su varijanti hitnu zaštitu koncentracije imali da vrše: 7, 20 i 6 korpus i 8, 2 i 4 konjička divizija na liniji: Del (Delle) — Žiromanji (Giromagny) — Korsije (Corcieux) — Bajon (Bayon) — Sen Nikola di Por (Saint-Nicolas-du-Port) — Domevr an Ej (Domèvre-en-Haye) — Vinjel le Atonšatel (Vigneules-les-Hattonchâtel) — Fren an Voavr (Fresnes-en-Woëvre) — Damviler — Monmedi.

Pozadi ovih trupa za zaštitu koncentracije, naših 6 armija trebalo je da se prikupi po ovome redu, računajući sa juga na sever:

— 4 armija (3 armiska korpusa i 1 konjička divizija) u oblasti Belfor — Lir — Remirmon (Remiremont);

— 1 armija (4 armiska korpusa i 2 konjičke divizije) u oblasti: Epinal — Tul — Šomon — Langr;

— 2 armija (2 armiska korpusa) u oblasti: Sen Dizije — Žoenvil — Gondrekur — Linji an Baroa;

— 3 armija (2 armiska korpusa i 2 konjičke divizije) na perimetru: Pijerfit (Pierrefitte) — Heilc le Moript (Heiltz-le-Maurupt) — Bar le Dik;

— 6 armija (4 armiska korpusa, a eventualno i 21-vi korpus) u trouglu: Sent Menu (Sainte Menehould) — Rems — Šalon;

— 5 armija (2 armiska korpusa, a eventualno i 19-ti korpus) između Amanja i Mezijera.

Osim toga:

— jedna grupa od 3 konjičke divizije kod Renveza (Renwez);

— jedna grupa rezervnih divizija kod Vezula;

— jedna grupa rezervnih divizija kod Tula;

— jedna grupa rezervnih divizija kod Bar le Dika i Sent Menua;

— jedna grupa rezervnih divizija kod Mezijera.

Po mojoj zamisli, ta se koncentracija, u slučaju potrebe, mogla izmeniti prema obaveštenjima koja ću dobiti; ona je, ako tako mogu da se izrazim, služila samo kao srednja orijentaciona tačka za doterivanje iskrcavanja. Studije prevoženja železnicom, koje sam vršio dok sam bio načelnik pozadine, stvorile su kod mene uverenje da je sa našim železnicama moguće manevrovati sa dovoljno gipkosti i da se mogu lako vršiti izmene u iskrcavanju kad za tim nastupi potreba. Naprimer, ako bi iz političkih razloga, koje sam ja morao predvideti, odluka o mobilizaciji bila doneta sa izvesnim zakašnjenjem, ja bih se mogao naći prinuđen da iskrcavanje povučem unazad; smatrao sam da je ovo laka stvar, blagodareći stepenu gipkosti do koga je dostigla naša železnička služba. Naprotiv, ako bih se odlučio da pređem u ofanzivu pre nego što se završi iskrcavanje, smatrao sam da bi mi bilo moguće da pratim naše prethodnice produživši linije transporta, te da na taj način dobijem jedan do dva dana marša. Najzad, smatrao sam da bih, ako bih dobio obaveštenja pre nego što bude završeno strategisko prevoženje, mogao vršiti izmene poslednjih transporata u cilju pripreme nekog drugog manevra.

Blagodareći tim raznim merama, mi smo uspeli da smanjimo brojnu nesrazmeru koja je postojala na našu štetu i postigli smo veću gipkost u našim početnim manevrima. Ali, izgledalo je jasno da ćemo, u svakom slučaju, morati da podnesemo glavni teret nemačkih armija sve dok ruske armije ne budu prešle u ofanzivu. Najsigurnije sredstvo da se osujete nemačke namere, da se vaspostavi ravnoteža u korist Trojnog sporazuma i da nam se omogući da se oslobodimo čisto defanzivnog stava, bilo je da postignemo to da naši saveznici Rusi izvrše jedan intenzivan napor.

General Dibaj otputovao je avgusta meseca u Rusiju; njegov put bio je plodan u rezultatima. Na sastancima sa carem i u ruskom Generalštabu on je postigao to da će se mobilizacija i koncentracija aktivirati do krajnjih granica mogućnosti i da se, u svakom slučaju, neće čekati na dovršenje koncentracije da bi se stupilo u dejstvo. Preći će se u ofanzivu čim jedinice prve linije stignu na koncentracisku prostoriju, a prelaz granice će se izvršiti 16-og dana mobilizacije. Svi su bili složni u tome da se uspeh može postići samo odlučnom ofanzivom. »Nemačku treba pogoditi u samo srce«, rekao je car, »Berlin treba da bude zajednički cilj«. Ruski načelnik Glavnog generalštaba potpisao je 18/31 avgusta (1911) jedan sporazum u tome smislu.

Nije moguće ne uočiti značaj toga sporazuma. Ta ofanzivna volja, zajednički potvrđena, mogla je da osujeti nemački plan, onakav kakvog smo ga mi naslućivali, primoravajući naše protivnike da izmene početnu podelu svojih snaga, a možda čak i da napuste osnovnu zamisao početne ofanzive protiv nas i da još jednom izmene svoj plan. U svakom slučaju, on je otklanjao duboki uzrok koji nas je toliko dugo osuđivao na vođenje operacija sa puno obazrivosti.

Početkom januara 1912 došlo je do jedne nove ministarske krize koju je izazvao Selvov (Selves) incident u Senatskoj komisiji za francusko-nemački sporazum. Poenkareov kabinet je zamenio Kajoov; a u Ministarstvu rata Milran je zamenio Mesimija.

Ja nisam poznavao svoga novog ministra. Ja ću često imati prilike da u ovim uspomenama iznesem ogromne usluge koje je on učinio zemlji. Zasad će biti dovoljno da pomenem da je njegovo prvo stupanje u Ministarstvo bilo blagotvorno za vojsku, koja mu je odmah poklonila svoje poverenje.

Onoga istoga dana kada se Milran smestio u svojoj kancelariji u ulici Svetoga Dominika, on je sa mnom održao jedan sastanak koji je trajao oko pola časa. On je od mene zatražio mišljenje o dekretu od 28 jula 1911 i stavio mi je do znanja da je, po njegovom mišljenju, pogrešno da pored mene postoji i jedan načelnik Generalštaba vojske koji ima pravo da po pitanjima ličnog sastava i tekućih poslova opšti neposredno sa ministrom. Odgovorio sam mu da su se u praksi doista ispoljile izvesne nezgodne strane takve kombinacije. Nesumnjivo, između generala Dibaja i mene nisu se izrodile nikakve teškoće, ali nije bio isti slučaj između generala Dibaja i generala Kastelnoa zbog dužnosti koju je u slučaju mobilizacije ovaj drugi imao da vrši kod mene.

Milran mi je izložio da mu ta organizacija izgleda više rezultat političkih nego vojničkih razmatranja, kao što je, uostalom, on to kasnije i javno rekao. Rešen da učini sve da bi ojačao organe u čiju je nadležnost spadala narodna odbrana, on mi saopšti svoju odluku da ukine položaj načelnika Generalštaba vojske, a da generalu Kastelnou da zvanje pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba.

I doista, pet dana docnije, dekretom od 12 januara 1912, koji je docnije dopunjen dekretom od 14 maja 1912, ukinut je položaj načelnika Generalštaba vojske. General Dibaj je dobio jedan armiski korpus.

Tako su se u mojim rukama stekle definitivno koncentrisane skoro sve vojne nadležnosti. To je bilo prvi put da je tolika vlast bila poverena jednom jedinom čoveku. U moju nadležnost su spadali: nastava u vojsci, doktrina, izrada pravila, mobilizacija i koncentracija vojske. Novi ministar mi je saopštio svoju nameru da će tražiti moje mišljenje po pitanjima unapređenja. To je bilo prvi put da se došlo do te logične koncepcije o starešini odgovornom u ratu kod koga se za vreme mira sasređuju sve nadležnosti radi pripremanja rata. Posle hiljadu svakovrsnih raspravljanja, kao i ličnih i političkih obzira, trebalo je da nastupi agadirska kriza da bi se prihvatilo jedno rešenje koje bi nešto ranije izgledalo suviše smelo. Osim toga, trebalo je da dođu dva ministra koji su, jedan kao i drugi, bili nadahnuti jedino osećajem rodoljublja, pa da ta reforma dobije svoj pun obim.

Sada je na meni ležala briga da ta prava najbolje iskoristim u interesu Francuske i da se pokažem dostojan poverenja koje mi je ukazano.

GLAVA II

Izmene u vojsci od 1911 do 1914

Evolucija doktrina

Prvo pitanje koje mi se postavljalo bilo je da znam koji opšti pravac treba dati celini našeg vojnog organizma za koji sam sada ja snosio odgovornost. Pre svega, našoj vojsci je trebalo dati jednu ustaljenu doktrinu koja bi bila svima poznata i koju bi svi jednodušno prihvatili.

Da bi se moralno stanje u kome se nalazila vojska početkom 1912 godine moglo dobro shvatiti, potrebno je baciti jedan brz pogled unazad.

Posle 1870 godine našom strategijom je dominirala činjenica da smo nameravali da vodimo samo defanzivan rat. Pod utiscima nemačkih pobeda, uvereni u našu vojničku podređenost u odnosu na naše istočne susede, mi smo, u prvome redu, tražili našu bezbednost u stalnoj fortifikaciji. Mi smo, po programu koji je bio izradio general Sere de Rivijer (Séré de Rivière), izgradili duž naše granice jednu barijeru forova. Usled osrednjeg kapaciteta naše železničke mreže, koncentracija naših aktivnih jedinica bila je sporija od nemačke, te se zbog toga njeno izvršenje predviđalo samo pod zaštitom te utvrđene zone u cilju da se pruži jedan niz defanzivnih bitaka na koncentričnim grebenima Pariskog basena. Mislilo se da će se na taj način nemačke armije iscrpsti i da će se usled njihove iscrpenosti moći izvojevati pobeda, iako teško. To je doista bila osrednja koncepcija, kojom je celom dominirao strah od nemačke snage i koja je zaboravljala pouke iz 1870 godine, koja je pokazala da je pasivna odbrana majka poraza.

Počev od 1890 godine naša strategija postaje manje bojažljiva. Doista, jedan značajan događaj je revolucionisao fortifikaciju — to je bila pojava torpedne granate 1885 godine. Opiti, koji su počev od naredne godine vršeni na foru Malmezon, pokazali su da naša utvrđenja na istočnoj granici više nisu u stanju da protivstanu tome novom sredstvu. Prema tome, bedem koji je uz velike troškove podignut između naše četiri velike tvrđave: Belfora, Epinala, Tula i Verdena, nije više bio dovoljan da zaštiti našu zemlju. Zbog toga

smo, pošto su, uostalom, naše železnice znatno poboljšane, bili upućeni na to da od operativnih armija zahtevamo manje pasivno držanje. Pošto su one velikim delom bile prikupljene pozadi otvora koji su bili ostavljeni u našem odbranbenom rasporedu, naročito u oblasti Šarm (Charmes) — Nešato (Neufchâteau), između tvrđava Tul i Epinal, one su bile spremne da brane te veštačke tesnace i da izvrše protivudar protiv neprijatelja ako on bude uspeo da savlada te prepreke.

Ali, posle Englesko-burskog rata, to jest oko 1900 godine, jedna čitava serija pogrešnih doktrina, od kojih su neke zastupale najsjajnije vojničke ličnosti, kao general de Negrije (de Négrier), ugušile su kod naših oficira i onaj slab ofanzivni duh koji je počeo da se pojavljuje u našoj ratnoj doktrini, a u očima vojske srušile su poverenje u svoje starešine i u svoja pravila. Oslanjajući se na sistem koji je u Transvalu lord Roberts uspešno primenjivao prema Burima, koji su bili odlični strelci ali koji uopšte nisu umeli da manevruju već su se kruto držali pasivne odbrane, general de Negrije je proglasio nemoć svakog dejstva živom snagom, izjasnio se za neprijatelja takozvanih otsudnih napada i lansirao je čuvenu teoriju o nepovredivosti frontova. Za njega, kao i za generala Keslera, koji je bio jedna od najuzvišenijih ličnosti toga vremena, vrhunac veštine se sastojao u tome da se izbegava bitka i da se uspeh traži u obuhvatu koji će se postići razvlačenjem fronta. Pri zastupanju te teorije nije vođeno računa o tome da njena primena, pre svega, zahteva apsolutnu nadmoćnost snaga.

Drugi su, prihvatajući tu istu dogmu o nepovredivosti fronta, tvrdili da odluku treba tražiti na ispresecanom zemljištu na kome neprijateljska vatra gubi od svoje moći. Ovi su time gubili iz vida potrebno dejstvo artiljerije u odlučnoj operaciji.

Najzad, neki su se načinili propovednicima doktrine koja je sažeta u formuli: taktička defanziva, strategiska ofanziva. Polazeći od dogme da je svaki frontalan napad nemoguć, čak i sa nadmoćnim snagama, kao i da savremeno naoružanje ide u prilog one strane koja se nalazi u odbrani, oni su sistematski smatrali da je korisno pustiti neprijatelja da napada. Pristalice te doktrine primale su rizik jedne otsudne bitke u cilju da se neprijatelj iscrpe, no s tim da se vlastite snage ne iscrpu. Tada bi se pomoću strategiske rezerve proizveo »presudni događaj«, ali sada se više nije radilo ni o tome da se obuhvati jedno krilo ni o protivudaru tom rezervom, jer će »takvi pokreti naići na trupe u borbenom rasporedu, spremne da upotrebe svoje oružje«. Naprotiv, radilo se o tome da se te rezerve dovedu na jednu tačku toliko važnu da neprijatelj ne sme da je napusti, ali koja nije gusto posednuta trupama. Zadajući snažan udarac »u kulise u kojima neće biti trupa«, mislilo se da će se videti »kako se kod neprijatelja ruši moral starešina, a naročito visokih komandanata«.

Tako je nepotpuno proučavanje ratnih događaja navelo tadašnju vojničku intelektualnu elitu da misli da su usavršenost nao-

ružanja i moć vatre do te mere povećali snagu defanzive da je prema njoj ofanziva izgubila svaku vrednost. Izbegavala se bitka i odluka se tražila u manevru.

Te teorije su u vojsci imale ogroman odjek. One su povlađivale potajnom nagonu za samoodržanjem, ozbiljno podrivale same temelje naših pravila, činile da se poljulja poverenje oficira u svoje starešine. Zlo je bilo ozbiljno i veliko.

Besumnje, general Langloa (Langlois) je ukazao na sve ono što je u tim teorijama izgledalo samo kao prividna istina; on je pokazao da su događaji iz Južnoafričkog rata proučavani u lažnoj svetlosti i da su iz jednog posebnog slučaja izvedena opšta pravila. Ne, frontovi nisu nepovredivi ako se na željenom mestu ima tolika nadmoćnost vatre da se njome neprijatelj može savladati. Najzad, on je isticao večnost Napoleonovog načela »Rat je akt sile. U strategiji, bitku treba tražiti i želeti je svom svojom voljom«*).

Rusko-japanski rat je sjajno potvrdio reči generala Langloa. U Višoj ratnoj školi, pod upravom ljudi kao što su bili Foš, Lanrezak i Burderija (Bourderiat), sva se tadašnja mlada intelektualna elita oslobodila sve frazeologije koja je bila unela pometnju u vojnički svet i vratila se zdravom shvatanju opštih uslova rata.

U isto vreme, oko 1905 godine, počeo se javljati pokret protiv uverenja koje je kod nas vladalo o solidnosti stalne fortifikacije: usavršavanje oružja je, izgleda, umanjilo njenu otpornu moć, dok je porasla važnost poljske fortifikacije, koju su i Rusi i Japanci toliko obilato primenjivali. Osim toga, našim tvrđavama je prigovarano i to da apsorbuju suviše veliki deo trupa. Zbog toga se pristupilo deklasiranju velikog broja tvrđava i forova, koji su stavljeni u drugu i treću kategoriju.

Ta nemilost u koju je pala stalna fortifikacija, kao i reakcija koju su proizvele teorije koje su proizišle iz Englesko-burskog rata, prouzrokovale su u toj »mladoj vojsci«, kako ću je ja nazvati, koju su vodile one sjajne duhovne vođe, jedno novo shvatanje, po kome se u samome dejstvu operativnih trupa tražila odbrana zemlje koju fortifikacija, izgleda, više nije bila u stanju da obezbedi.

Ali, kao što se to dešava uvek kad se želi da ispravi jedno već ustaljeno shvatanje, u tim krugovima se došlo do preterivanja u ofanzivnoj doktrini. Čak se govorilo i o nekakvoj »mistici ofanzive«. Ovaj izraz je, nesumnjivo, preteran, ali on dosta dobro ocrtava malo nepromišljen karakter koji je dobio kult ofanzive u godinama koje su sledovale 1905-oj. Došlo je do toga da je potpukovnik de Granmezon, načelnik Operativnog odeljenja Generalštaba, 1911 godine održao dva čuvena predavanja, o kojima sam već govorio, u kojima je zastupao tu teoriju ofanzive po svaku cenu tako sjajno, da je baš to sada i nju činilo opasnom!

Samo je jedno malo jezgro vojnika, radnih, učenih, smelih, koji su verovali u energiju i nadmoćnost karaktera, koji nisu pre-

*) Citat u originalu: *La guerre est un acte de force. En stratégie, il faut rechercher la bataille et la vouloir de toute son énergie.* — Prim. red.

živeli nedaće 1870 i nisu bili opčinjeni mišlju o nemačkoj nadmoćnosti, prihvatilo nove ideje. 1911 godine nova doktrina još nije bila duboko prodrla u masu vojske, ali je ova već bila počela da se komeša. Klateći se već godinama između najekstremnijih teorija, pod komandom oficira koji su bili protivni uvođenju ma kakvih novina, ona je bar bila sačuvala apsolutnu apatiju i ravnodušnost. Naravno, znalo se da je ofanziva u modi na vrhovima, pa se trudilo da se pravi »ofanziva«, ali pod kakvim okolnostima!

Manevri 1911 su to dobro pokazali. Pešadija, koja je imala malo manevarske gipkosti, odavala je praznine u svojoj obuci; frontovi napada su bili nesrazmerni prema sredstvima koja su bila stavljena u dejstvo, zemljište je rđavo korišćeno; artiljerija i pešadija uopšte nisu težile da objedine svoje napore; najosnovniji pojmovi o obezbeđenju bili su zanemarivani; rodovi vojske apsolutno nisu poznavali potrebe i mogućnosti ostalih rodova; kod višeg komandovanja nije bilo jedinstva gledišta: svaki čas su se pojavljivale posebne »instrukcije« u kojima su se, prema temperamentu starešine koji ih je izdavao, komentarisala borbena pravila.

Ukratko, vojska, koja je dugo bila držana u defanzivnom kalupu, nije imala ni doktrine niti je bila obučena. U neizvesnosti kojim putem treba da pođe, ona uopšte nije bila oruđe sposobno da primeni tešku ofanzivnu doktrinu; visoki komandanti, koji su bili ostareli u preživelim idejama, koji su, živeći u uzburkanom političkom vremenu, postali obazrivi, bili su nepoverljivi i nemoćni. U tome okviru jedno mladićko, vatreno gledište, koje je verovalo da je izgradilo doktrinu koja je saobrazna tradicijama rata, pustilo se da ga njegovo oduševljenje i vera odvuku u opasna preterivanja. Tako je bilo moralno stanje vojske kada sam ja primio dužnost.

Očigledna je istina u tvrđenju da samo ofanziva omogućava da se oslobodimo neprijateljske volje. Ratna istorija to obilato potvrđuje. Ona dokazuje i to da su ratovi koji se vode u iščekivanju događaja uvek vodili u poraz. I moje je gledište bilo da naše tvrđave više nisu dovoljno solidne da bi mogle služiti kao osnova za jedan sistem vođenja rata.

Ali, iako sam bio ubeđen u nadmoćnost ofanzive, smatrao sam da mi ne smemo da je vodimo po svaku cenu, nepredostrožno, bez intelektualne i moralne pripreme vojske, ne dovodeći naš materijal na visinu toga višeg oblika rata.

Ta želja da se operacijama da ofanzivno obeležje i da se naša vojska pripremi za njihovo izvršenje, odgovarala je, uostalom, toliko potpuno opšterasprostranjenom i rasvetljenom mišljenju u zemlji, koje je bilo sito toga da večito snosi teret nemačkih pretnji, da je čak i sam miroljubivi Falijer, 9 januara 1912, u toku jedne sednice Višeg saveta narodne odbrane u Jelisejskoj palati, sa zadovoljstvom konstatovao da se odustalo od defanzivnih projekata koji su pretstavljali priznanje slabosti. »Mi smo rešeni da idemo pravo na neprijatelja, bez zadnje pomisli«, dodao je on; »ofanziva odgovara temperamentu naših vojnika i ona mora da nam obezbedi po-

bedu, pod uslovom da u borbu uvedemo sve naše aktivne snage bez izuzetka«.

Stvoriti jednu ustaljenu doktrinu, nametnuti je starešinama i trupi, izgraditi jedan instrument sposoban da primeni ono što mi se činilo da je zdrava doktrina, to mi je izgledao hitan zadatak kome sam morao da se posvetim.

Radilo se pre svega o tome da se ustali razumna osnova jedne ofanzivne doktrine i da se uspe da ta doktrina prožme sve, počev od Višeg ratnog saveta, Generalštaba vojske i Više ratne škole do poslednjih ešelona trupe.

Da bih pravilno postavio teoriju ofanzive, pribegao sam jedinoj praktičnoj metodi koja nam je stajala na raspoloženju: vežbama na karti i na terenu.

Rekao sam već da je, otkako je izvršena reorganizacija Višeg ratnog saveta, svaki njen član imao uza se jedan manji broj oficira koji su pretstavljali jezgro štaba koji će mu biti pridat na slučaj mobilizacije, kao i načelnika toga štaba. Skup tih načelnika štabova sačinjavao je Generalštabni komitet. Bilo je potpuno umesno da se članovi Višeg ratnog saveta i njihovi štabovi upotrebe za ta proučavanja konkretnih primera. Na taj način sam postizao dvostruk rezultat: da ustalim doktrinu i da vežbam štabove u njihovim dužnostima u ratu. Prema tome, ja sam organizovao čitav niz vežbi na karti, grupe armija protiv grupe armija, u kojima su učesnici bili članovi Saveta i njihovi štabovi. U nastavku tih strategiskih vežbanja, ti su generali dalje u istome okviru izvodili novu vežbu u kojoj su učestvovali armiski korpusi koji su pripadali njihovim inspekcijama. S proleća se na zemljištu ponavljao manevar koji je proučavan na karti, i tom prilikom se svaki komandni ešelon nalazio na mestu na kome bi stvarno bio, sa svima sredstvima veze za prenošenje zapovesti. Zatim su komandanti armija, u vidu manevara sa starešinama, ponavljali temu koja je bila proučavana u toku zime. Iz toga je proizašao jedan intenzivan opšti rad u kome su učestvovali i slušaoci Centra za visoke vojne studije i profesori Ratne škole. Tu su došle do izražaja raznovrsne ideje, svakojaka shvatanja, sve moguće smelosti i bojažljivosti; malo pomalo, izgrađivala se jedna doktrina; tu su se precizirali uslovi jedne energično, ali mudro vođene ofanzive.

To je bilo prvi put da su ovakve vežbe bile organizovane u takvom obimu. Ja sam im, sa svoje strane, pridavao najveću važnost. One su služile za to da se ratna stvarnost prikaže što vernije, koliko je god to moguće za vreme mira, i pored svih izvrnutih pojmova koje jedan dugi period mira uvek unosi u vojničke duhove. U mojim očima njihov značaj je rastao usled činjenice da se neprekidan međusobni dodir među članovima Višeg ratnog saveta i njihovim štabovima stalno razvijao. Svakodnevni dodiri među oficirima Tehničkog komiteta Generalštaba, Generalštaba vojske, Centra za visoke vojne studije i Ratne škole bili su izvanredno plodonosni. Oni su doprineli da se među tim raznim organima stvori neophodno jedin-

stvo gledišta. Ovaj rad je naročito pripremio dobro funkcionisanje armiskih štabova u početku rata. Doista, i ako se, upočetku, komandovanje velikim jedinicama katkad pokazalo nedoraslo svojoj ulozi, i ako su se katkad ispoljile moralne slabosti kod onih koje smo za vreme mira smatrali dostojnim da komanduju našim armijama, ne treba zaboraviti da su štabovi armija i korpusa, naprotiv, sjajno zadovoljili i to, često, u vrlo teškim situacijama; njihovom radu, njihovom profesionalnom znanju, njihovoj odličnoj pripremi i izvršenju zadataka, mi dugujemo što se neuspesi prvih dana nisu pretvorili u poraz.

Da bih dao pojam o intenzitetu obavljenog rada, reći ću da je samo za prvih 6 meseci 1914 na vežbama na karti, kojima su rukovodili članovi Saveta, generali: de Kastelno, de Langl (de Langle), Lanrezak (Lanrezac), Rife (Ruffey), Dibaj i Sorde (Sordet), na 70 sastanaka, učestvovalo 10 profesora Ratne škole i 30 oficira iz Generalštaba vojske, osim oficira iz štabova rukovalaca vežbi. Priprema manevra sa starešinama u okviru grupe armija, koji je izvođen pod mojim rukovodstvom, dovela je do stalnog dodira među članovima Saveta, koji su bili komandanti strana, komandanti armija ili načelnici pozadine, njihovih štabova i prilično velikog broja oficira iz Generalštaba vojske i sa Ratne škole. Priprema manevra sa starešinama u okviru armije okupila je, pored stalnih štabova članova Saveta, još i desetak oficira sa Ratne škole i iz Generalštaba vojske. Osim toga, izvesni članovi Generalštabnog komiteta, koji su bili načelnici štabova armija, kao generali: Antoan (Antoine), Demanž (Demange) i Linde (Lindet), lično su u toku zime 1913/14 u Centru za visoke vojne studije rukovodili velikim brojem vežbi u okviru korpusa, armije ili za zaštitu koncentracije.

Već sam rekao da se u toj atmosferi rada, malo pomalo, ustaljivala jedna logična i mudra ofanzivna doktrina. Ne treba zamišljati da je to bio kakav novi izum ili da su je sačinjavale kakve novotarije. Naše studije su učinile samo da ponovo ožive večna načela o potrebi ofanzive, o obavezi da se bitka primi samo kad su sve snage prikupljene, o ekonomiji snaga, o potrebi za nesalomljivom voljom, o podređivanju svih sporednih zadataka glavnom cilju. U svemu tome nije bilo ničeg revolucionarnog, pa čak ni za diskutovanje, to su bila osnovna načela celokupne ratne istorije, načela kojima dugujemo kako pobedu na Marni tako i pobedonosne operacije u drugoj polovini 1918.

Toj generaciji oficira večito će služiti na čast što je doprinela da se francuska vojska otrese maglovitih teorija koje su toliko dugo pomućivale njen duh.

Veliki manevri, koji su održani sjeseni 1912 u Zapadnoj Francuskoj, pružili su priliku da se viši komandanti stave na probu u radu sa trupama.

Na ovim manevrima su učestvovali: 2 armiska štaba, 4 armiska korpusa, 2 konjičke divizije, 1 rezervna divizija i različite obilato opremljene službe. To je bilo prvi put da je vršen manevar armije protiv armije. Taj manevar je bio zanimljiv. General Galijeni je

komandovao protiv generala Mariona. Ova dva komandanta strana ispoljila su vrlo tačan strategiski smisao; oni su umeli da prikupe i blagovremeno uvedu svoje snage u bitku. Trupe su dale dokaza o velikoj izdržljivosti i poletu. Pojedini izvršioci su se pokazali nadahnuti ofanzivnim i hvale dostojnim duhom. Ali, u pogledu taktike, iako to, istinu govoreći, nije ni bio cilj ovoga manevra, imalo se mnogo štošta reći: nepovezane i nedovoljno obezbeđene akcije, neobazrivi manevri, koji su izazivali iznenađenja, teške greške u upotrebi artiljerije. Ovaj manevar je omogućio i da se prouči upotreba rezervnih divizija.

S druge strane, taj manevar je pokazao koliko je naše naoružanje bilo nepotpuno. U zoni dejstva obeju armija nalazile su se duboke i široke doline čije je dno bilo nemoguće tući našim topovima; potreba za oruđima sa krivom putanjom i za dalekometnim topovima, koji će moći sa jedne kose da tuku ciljeve koji se nalaze na suprotnoj padini, još jednom je jasno dokazana.

Naredne godine je veliki manevar na jugozapadnom delu Francuske pokazao iste nedostatke, a pored toga, izneo je na videlo i veliku nespremnost komandanata. Mada su oba komandanta armija, generali Po (Pau) i Šomer (Chaumer) bili na visini svojih zadataka, neki komandanti korpusa pokazali su se potpuno nesposobni. Taj manevar mi je ukazao na to da, počev od ešelona korpusa, duhovi nisu pripremljeni za uslove savremenog rata. 1914 godina je trebala da posluži za to da se izvrši ovo prilagođavanje. Da bi se to postiglo, predvideo sam da sve velike jedinice provedu izvesno vreme na nastavnim poligonima, na kojima će se obučavati pod rukovodstvom članova Saveta, a u toku tih perioda biće moguće pristupiti čišćenju komandnog osoblja, što mi je izgledalo kao najhitniji zadatak. I doista, mnogi od naših generala pokazali su se nesposobnim da se prilagode uslovima savremenog rata; za dobro vojske, trebalo ih je što pre zameniti mlađima, čiji je duh bio gipkiji. Rat je nastupio pre nego što je izvršen taj važan posao na regeneraciji naših viših kadrova. Mi smo stupili u rat sa nesposobnim starešinama, te su se u punom jeku bitke, pod pritiskom događaja, morala vršiti ta bolna čišćenja koja sam ja preporučivao da se izvrše za vreme mira.

Sad, kad je doktrina bila ustaljena, bilo je važno da se ona ozakoni u jednom osnovnom pravilu koje će visokim komandantima i štabovima poslužiti kao vodič. To novo pravilo, koje je dobilo naziv *Pravilo za vođenje velikih jedinica**), trebalo je da posluži kao osnov za doktrinu za nastavu koja će se izvoditi na Višoj ratnoj školi i u Centru za visoke vojne studije; ono je, takođe, trebalo da posluži kao polazna tačka za izradu jedne nove *Ratne službe***) koja treba da bude osnovno pravilo za trupne jedinice, na koje će se nadovezati praktični uputi i borbena pravila pojedinih rodova vojske.

---

*) *Règlement sur la conduite des grandes unités*

**) *Règlement sur le service des armées en campagne*

Činilo mi se da će na taj način svi propisi koji se odnose na taktičku upotrebu jedinica obrazovati jedinstvenu celinu i da će se na svima stepenima hijerarhije stvoriti to jedinstvo gledišta koje je toliko poželjno i toliko potrebno radi sasređivanja napora.

Obrazovane su komisije, u kojima su vidna mesta zauzimali članovi Tehničkog komiteta Generalštaba, radi sastavljanja tih pravila. Krajem oktobra 1913, ministar rata je podneo na potpis pretsedniku Republike dekret kojim je ozvaničeno *Pravilo za vođenje velikih jedinica;* ono je bilo napisano vatrenim stilom, u neku ruku kao zavet u kome su neke rečenice pomalo potsećale na stil kojim je Konvent dekretovao pobedu. U njemu se postavlja kao neka vrsta dogme da uspeh u ratu pripada samo onome koji traži bitku i koji ume da je vodi ofanzivno, svim svojim sredstvima. U njemu je ideja bezbednosti zasnovana na nužnosti da se komandovanje oslobodi neprijateljskog pritiska. To je pravilo bilo jedna novina utoliko što su u njemu načela koja se odnose na vođenje korpusa i viših jedinica prvi put izneta u jednom zvaničnom dokumentu.

2 decembra 1913 pretsednik Republike je potpisao dekret kojim je ozvaničena *Ratna služba* u kojoj su izneta pravila i način upotrebe divizije i nižih jedinica; u njoj se pobijala ideja koja je bila zastupljena u dekretu od 1895, koji je na posredan način navodio komandante da odbranu pretpostavljaju napadu, zato što jačina jednog dobrog položaja komandantu daje nade da će borbu moći da vodi pod povoljnim uslovima. Druga jedna novina ove Ratne službe bila je u tome što su u njoj radovi poljske fortifikacije zauzimali važno mesto.

Novim *Pešadiskim borbenim pravilima* od 20 aprila 1914 izvršene su duboke promene u odnosu na odredbe ranijeg Pravila od 3 decembra 1904.

Nažalost, ova pravila su još bila na proučavanju u jedinicama kada je izbio rat. Potrebno je dugo vremena dok jedna doktrina prodre do najnižih delova, naročito posle jednoga perioda moralne anarhije, kakav je bio onaj kroz koji je prošla vojska, tako da je avgusta 1914 situacija bila ovakva: duhovi visokih komandanata su još uvek vrlo često bili paralizovani navikama rutine, a naročito je njihova strategiska izgrađenost morala da se menja skoro iz osnova. Štabovi su, uopšte uzev, bili dobro izvežbani, pravilno upućeni, oslobođeni onih preteranosti koje su se pojavile kad je bio obnovljen ofanzivan duh. Što se tiče taktike, starešine još nisu bile shvatile koji su sve uslovi potrebni da bi se mogla vršiti ofanziva. Iako su starešine u ofanzivi gledale jednu vrstu dogme u koju su žarko želele da veruju po tradiciji i po temperamentu, one još nisu shvatile šta se sve traži za vršenje ofanzive; kod njih je, naročito, bila suviše uopštena tendencija da se ne vodi dovoljno računa o uslovima savremenog rata u kome se više ne može napadati kao u vreme kada su se puška i top punili spreda. Što se tiče trupe, ona je bila srčana, izvežbana, spremna na najsmelije poduhvate i najveće požrtvovanje. Baš u tome je i ležala opasnost, s obzirom na nedovoljnu izgrađenost starešina, o kojoj sam govorio.

GLAVA III

Pripremanje vojnih budžeta

Broj ljudi je, nesumnjivo, od prvenstvenog značaja u ratu; ali pored uslova upravljanja i izvršenja, materijalna organizacija je činilac čiji značaj raste sa napretkom nauke.

Vojsci je trebalo dati materijalnu snagu koja odgovara našim finansiskim mogućnostima. Primajući se dužnosti načelnika Glavnog generalštaba, ja sam predosećao na kakve ću sve teškoće naići u tome pogledu. Doista, u toku od dve godine dok sam bio načelnik inžinjerije u ministarstvu, mogao sam da ocenim koliko je teško postići izvesne rezultate i dobiti potrebne kredite. Istina, tačno je da Skupština nije odbijala kredite koji su od nje traženi za narodnu odbranu, ali treba znati šta se odigravalo iza kulisa i na koji su način traženi krediti.

Ne izgleda mi bez interesa da ovde zabeležim svoje uspomene iz toga vremena. One će moći da posluže za to da se rasvetli to pitanje o kome se često diskutovalo i da se pokaže da bi bilo nepravedno baciti odgovornost za našu nedovoljnu spremu na Ministarstvo rata. Osim toga, one će učiniti da se bolje shvati stanje materijalne nespremnosti u kome se nalazila vojska 1911 godine.

Januara 1904, kada sam došao za načelnika inžinjerije, što se tiče tvrđava, zatekao sam jedan detaljan program koji je 1900 godine izradila Visoka komisija za tvrđave, po kome su 4 velike tvrđave na našoj istočnoj granici trebale da budu osposobljene, i koji je bio u toku izvršenja. Taj program, koji je 1 juna 1900 odobrio ministar rata, predviđao je utrošak od, okruglo, 90 miliona franaka za izvršenje tih radova. Do moga dolaska u ministarstvo krediti, koji su godišnje bili odobravani, bili su toliko nedovoljni da bi za potpuno izvršenje programa trebalo 20 godina. To je bio neprihvatljiv rok, jer on, prema svim izgledima, nije omogućavao završenje toga programa pre nego što bi sam program zastareo. Naprimer, za radove na istočnoj granici dodeljena je 1903 i 1904 godine suma od samo 3,800.000 franaka. Ti krediti su skoro u celosti utrošeni na Verden i Tul, dok su za Epinal i Belfor dodeljene beznačajne sume (prosečno 100.000 franaka godišnje za svaku od ovih tvrđava).

Zbog toga, kada sam februara 1904 imao da podnesem svoj predlog za izradu budžeta za 1905 godinu, smatrao sam da moram, u obrazloženju kojim sam potkrepio svoj predlog budžeta, istaći velike nezgode takvog stanja stvari. Ja sam rekao:

»Od bitne je važnosti da se ovi radovi izvode vrlo aktivno. Međutim, oni su, zbog nedostatka dovoljnih kredita, dosada mogli da budu preduzeti samo kod Verdena i Tula i pored toga što je od prvorazrednog značaja da se oni vrše i kod Epinala i Belfora, jer ove tvrđave nisu ništa manje ugrožene od onih prvo pomenutih. Pod tim okolnostima, ne treba kriti da će u kratkom roku biti potrebno da se za ove radove dodele mnogo veći krediti ako se ne želi da se izložimo tome da ove tvrđave ostanu gotovo neodređeno vreme u stanju očigledne inferiornosti. Ne može se ni pomisliti da se potpunom izvršenju programa posveti više od 10 — 12 godina, što bi značilo da za njegovo izvršenje, počev od 1906, treba dodeljivati kredit od oko 10 miliona franaka godišnje. Uostalom, taj kredit nije nimalo preteran, ako se uzme u obzir da je Nemačka poslednjih godina za fortifikaciske radove dodeljivala ove sume: 1899 i 1900 — 45 miliona; 1901 — 22,800.000 i 1902 — 20,900.000 franaka«.

No kako bilo da bilo, ja sam, vodeći računa o finansiskoj situaciji, za 1905 godinu tražio kredit samo od 4,700.000 franaka, otprilike onoliko koliko je za te radove bilo odobreno budžetom od 1902 godine. Ova suma je izgledala kao neophodan minimum da bi se mogli produžiti radovi od kojih je većina već bila u toku izvršenja po postojećim zaključcima; svako usporenje ovih radova značilo bi jedan pogrešan manevar koji bi bio štetan po državnu kasu. Ovaj zahtev za povećanjem kredita, i pored njegove skromnosti, nije bio usvojen. Doista, Uprava za finansisku kontrolu obavestila me je jednim pismom od 23 marta 1904 da je ministar odlučio da zahteve svede u granice budžeta koji je bio izglasan za 1904 godinu, to jest na 3,800.000 franaka za sve 4 tvrđave na istoku. Na taj način, moji zahtevi su bili ugušeni u korenu čak pre nego što su i izneti pred Skupštinu.

Međutim, situacija mi je izgledala toliko kritična, da kad je Berto došao za ministra umesto generala Andrea koji je podneo ostavku, ja sam, oktobra 1904, smatrao za dužnost da jednim pismom, koje je, uostalom, imalo punu saglasnost Generalštaba vojske, upoznam novoga ministra sa ovim pitanjem. Ja sam ponovio argumente koje sam izneo prilikom pripremanja budžeta za 1905 godinu i najupornije sam insistirao na tome da se znatno povećaju krediti namenjeni za ostvarenje programa od 1900, tako da se potpuno izvršenje programa u sve četiri velike tvrđave na istočnoj granici obezbedi u jednom prihvatljivom roku. Ni ovaj zahtev nije doveo ni do kakvog rezultata.

Početkom 1905 podneo sam nov predlog za budžet 1906 godine, tražeći povećanje od 8 miliona franaka u odnosu na kredit od 3,800.000 franaka, koji je bio odobren za 1905 godinu. Ja sam izneo da se prema već izvršenim radovima može ustanoviti iznos izdataka

koji se posle 1 januara 1906 još moraju učiniti za izvršenje preostalih radova i da te izdatke treba ovako rasporediti:

Verden — — — — — — — — —	11,500.000	franaka
Tul — — — — — — — — — —	19,900.000	„
Epinal — — — — — — — — —	19,600.000	„
Belfor — — — — — — — — —	23,000.000	„
Ukupno:	74,000.000	franaka

Smatrao sam za neophodno da trajanje izvršenja ovih radova svedem na 6 godina, računajući od 1906, što je značilo da godišnji krediti treba da budu oko 12 miliona franaka; prema tome, ja sam tražio da se kredit povisi na 11,800.000 franaka, ovako raspoređenih:

Verden — — — — — — — — —	3,500.000	franaka
Tul — — — — — — — — — —	4,000.000	„
Epinal — — — — — — — — — —	2,150.000	„
Belfor — — — — — — — — — —	2,150.000	„

I ovaj predlog je bio odbijen. Uprava za finansisku kontrolu jednim pismom od 5 jula 1905 stavila mi je do znanja da je ministar, zbog uslova koje je ministar finansija postavio u cilju uravnoteženja opšteg budžeta za 1906 godinu, prinuđen da odustane od toga da u projekat budžeta unese ma kakvo povećanje koje su razne službe tražile u trećoj sekciji, tj. za izvanredne rashode. Prema tome, raspodela po partijama je zadržana u ovim iznosima: »Partija 90. Utvrđivanje: istočna granica: 3,800.000 franaka«.

Međutim, ovo odbijanje dobilo je naročiti značaj ako se uzme u obzir situacija koju je u tome trenutku u našim odnosima sa Nemačkom stvarala zategnutost koja je proisticala iz marokanskog pitanja. Jer, doista, baš marta 1905 je car Viljem II učinio senzacionalnu posetu Tangeru, čija je neposredna posledica bila ostavka na koju je juna 1905 bio prinuđen Delkase, ministar spoljnih poslova u Ruvijeovom kabinetu. U to vreme zategnutost je bila tolika da je ministar 23 i 24 juna pozvao u ministarstvo načelnike inžinjerije sve četiri velike tvrđave na istočnoj granici i mene da proučimo mere koje hitno treba preduzeti u cilju da se, u granicama mogućnosti, otklone nedostaci u tim tvrđavama, koji su nastali zbog zadocnjenja u izvršenju programa od 1900 godine.

Međutim, krajem toga istoga meseca jula, tj. nekoliko dana po prijemu pomenutog pisma od Uprave za finansisku kontrolu, vlada je uvidela potrebu za primenom izuzetnih mera koje je nalagala ozbiljnost situacije i za otvaranjem znatnih kredita »van budžeta« kako bi se odmah preduzeli najneophodniji fortifikaciski radovi u sve četiri istočne tvrđave, te nam je 25 jula odobrila sumu od 3,200.000 franaka preko redovnog budžetskog kredita. I pored teškoća i odugovlačenja koje, prirodno, povlači za sobom otvaranje novih gradilišta, ova naknadna suma je mogla korisno da bude upotrebljena pre isteka budžetske godine 1905.

U međuvremenu, odgovarajući na jedno pitanje Kloca, izvestioca za budžet za 1906 godinu, ja sam imao prilike da jednim pismom od 13 septembra 1905 ponovo insistiram na imperativnoj potrebi brzog izvršenja programa od 1900.

Međutim, spoljna situacija je još uvek ostajala isto toliko zategnuta; 25 novembra 1905 car je održao jedan ratoboran govor za kojim je uskoro, januara 1906, došlo otvaranje konferencije u Algesirasu, koja je u početku imala rđave izglede.

10 novembra 1905 podneo je ostavku Berto (Berteaux); zamenio ga je Etijen (Étienne). Ja sam svom novom ministru ukazao na potrebu da se radovi na istočnim tvrđavama produže sa krajnjom aktivnošću. 24 januara 1906 otvoren je IV upravi jedan novi kredit »van budžeta« od 13,500.000 franaka, koji je imao da se upotrebi na ubrzanje ovih radova. Taj kredit je dodeljen preko normalnog budžetskog kredita za 1906, koji je, kao što smo videli, bio sveden na 3,800.000 franaka. U to vreme ja sam otišao iz IV uprave da primim komandu 6 pešadiske divizije.

Smatrao sam za potrebno da navedem ove činjenice, koje su prethodile vremenu u kome sam počeo da pričam, zato da bih ukazao na tajne kombinacije koje su uticale na pripremu budžeta. Tačno je da Skupština nikad nije odbila kredite koje su joj tražili pojedini ministri, ali su ovi bili prinuđeni da traže samo ono što je Ministarstvo finansija, u saglasnosti sa parlamentarnim komisijama, smatralo da je moguće dodeliti svakom odeljenju. Prema tome, pravo govoreći, odgovornost za nedostatke u našem materijalu koji su se docnije ispoljili u Svetskom ratu, ne može se baciti na pojedine službe Ministarstva rata. Da bih pružio stvaran dokaz o onome što sam rekao, navešću smanjenja koja su od 1901 do 1910 izvršena u kreditima koje su tražile službe:

Godina	Krediti koji su traženi za službe		Krediti koji su odobreni Finansiskim zakonom	
1901	95,926.350	franaka	60,708.150	franaka
1902	98,541.600	„	49,136.475	„
1903	59,457.800	„	31,063.000	„
1904	61,638.000	„	28,723.000	„
1905	44,997.100	„	26,917.150	„
1906	59,853.710	„	26,917.150	„
1907	133,053.700	„	76,308.516	„
1908	89,884.971	„	60,260.079	„
1909	98,582.221	„	66,049.443	„

Kao što se iz ovoga pregleda vidi, ovim zahtevima nikad nije bilo udovoljeno u potpunosti, već su odobravani znatno manji krediti. Tako je Generalštab vojske od 1901—1911 godine za železničku službu dobio tako ograničene kredite da mu nije bilo moguće da osetno popravi našu železničku mrežu od koje je zavisila naša koncentracija. Međutim, činjeni su mnogobrojni protesti, o čemu sve-

doči čitav niz pisama upućenih Upravi za finansisku kontrolu: 13 marta 1902, 20 juna 1903, 5 februara 1904, 7 jula 1905 i 19 januara 1907. Uprava za finansisku kontrolu obavestila je 13 januara 1909 Generalštab vojske da, prema jednom sporazumu sa Ministarstvom finansija, godišnji kredit za železničku službu, koji se ne sme prekoračiti, ima da bude 850.000 franaka. Zbog ovog imperativnog zahteva, trebovanja kredita koja je podneo Generalštab vojske za budžetske godine 1910 i 1911 bila su smanjena na tu cifru. Isti je slučaj bio i sa Intendantskom upravom; 1908 godine saopšteno joj je ukupno smanjenje kredita za 5,500.000 franaka. Ona je januara 1909 bila upozorena da njena predviđanja za period od 1911 — 1913 ne treba da pređu sumu od 13,355.050 franaka. 2 juna 1910 kredit koji je dodeljen Intendantskoj upravi još je smanjen na 4,770.350 franaka.

Juna 1909 godine, IV uprava je za budžetsku godinu 1910 tražila 36,062.395 franaka. Njoj je bilo naređeno da svoje zahteve smanji i da podnese nove predračune za utrošak kredita koji treba da budu svedeni na 26,214.375 franaka.

Ustvari, Francuska je na početku XX veka verovala u zabludu opšteg mira. Ona se 1906 godine, posle uzbune oko Tangera, upola probudila; ona se konačno otrgla iz ovoga sna tek posle Agadira.

Za vreme toga perioda dremeža u kome se Francuska nalazila, naš večiti neprijatelj se spremao i ništa nije poučnije od upoređivanja prosečne sume izdataka koje je on vršio za vreme tog istog perioda na svoje razne službe sa našim izdacima. Od 1901 do 1905 godine, dok smo mi trošili prosečno 47 miliona franaka, kao što se to vidi iz gornjeg pregleda, Nemci su trošili prosečno 115 miliona franaka; od 1906 do 1910, dok su naši prosečni izdaci iznosili 95 miliona franaka godišnje, nemački izdaci su dostizali 190 miliona franaka. Kakvo je onda čudo da smo mi, pod takvim okolnostima, 1911 godine bili u strahovitom zaostatku u oblasti materijalne spreme, koji je trebalo nadoknaditi?

Prema tome, ja sam avgusta 1911, iz stečenog iskustva, vrlo dobro znao kakve ću sve teškoće imati da savlađujem da bih dobio kredite potrebne za opremanje vojske i zemlje za rat.

Kakvo je bilo stanje vojske u materijalnom pogledu u trenutku kada sam bio naimenovan za načelnika Glavnog generalštaba?

Uzimamo najpre pitanje naoružanja pešadije. Govorilo se da naša puška više nije bila na visini savremenih uslova borbe i da je izvestan broj pušaka bio u rđavom stanju, što je imalo za posledicu da one budu naznačene za naoružanje teritorijalne vojske. Članci generala Bonala i Langloa bili su eho te uznemirenosti. Istina je bila manje strašna. Ustvari, opštim pregledom svih pušaka ustanovljeno je da je 42.000 pušaka imalo donekle istrošene cevi, a da je samo 40.000 pušaka bilo nesposobno za upotrebu. To je bilo beznačajno u odnosu na ukupnu količinu od oko 3 miliona pušaka koliko ih je bilo za opremu vojske. Jedinicama prve linije bile su dodeljene samo puške koje su se nalazile u odličnom stanju, a to je 2½ miliona

pušaka. Prema tome, zaključak da se naše puške moraju hitno zameniti, bio je preteran. Besumnje, naša puška nije pretstavljala poslednje savršenstvo kao ručno oružje, ali je ona još bila zadovoljavajuća i njena manja vrednost u odnosu na nemačku pušku nije opravdavala izdatak od 465 miliona franaka, koliko bi stajalo uvođenje u naoružanje jedne nove puške.

Ako sada razmotrimo naoružanje artiljerije, mi ćemo ustanoviti da je naša poljska artiljerija bila naoružana u potpunosti i da je bila u dobrom stanju, ali da su naše rezerve municije bile nedovoljne. Počev od 1906 godine one su postepeno povećane na 1.280 zrna na oruđe, dok je trebalo dostići cifru od najmanje 1.500 zrna na oruđe. Osim toga, trebalo je preduzeti mere za pripremu mobilizacije fabrika koje će za vreme rata intenzivnom proizvodnjom vršiti popunu municijom. Većina naših fabrika nije bila u stanju da ostvari taj zadatak, i za to su bili potrebni krediti.

Takođe su bili potrebni krediti i za stvaranje naše teške artiljerije. Doista, Nemci su u svakom armiskom korpusu imali oruđa velikog kalibra; osim toga, oni su imali i lake opsadne parkove. Mi smo, u Francuskoj, činili malo napora da idemo njihovim stopama i u tome pogledu naša je situacija bila uznemiravajuća. Postojao je samo mali broj haubica »Rimajo« (brzometna od 155 mm); bilo je predviđeno samo 42 baterije, koje su imale samo po 2 oruđa. Smatrao sam da popravljanje toga stanja stvari treba izvršiti u dva razdela. U prvom periodu treba pribeći sredstvima koja se po nuždi mogu za to upotrebiti, koristeći oruđa od 120 i 220 mm koja su se nalazila u opsadnim parkovima ili kao naoružanje tvrđava. U drugome, trebalo bi postepeno taj provizorni materijal zameniti teškom artiljerijom koju bi činila isključivo brzometna oruđa koja bi odgovarala potrebama budućeg rata. Da se to postigne, trebalo bi mnogo vremena i znatni izdaci. Ja ću se u sledećoj glavi vratiti na ovo važno pitanje.

U naoružanju tvrđava još je postojao dosta veliki broj oruđa koja je trebalo prepraviti i zrna od livenog gvožđa koja je trebalo zameniti čeličnim zrnima.

Što se tiče utvrđivanja, u toku posljednjih godina učinjeni su veliki napori. Možda se čak otišlo suviše daleko u nastojanju da se naš sistem odbrane ojača do maksimuma. Trebalo se ograničiti na to da se postojeći objekti održavaju na visini savremenih uslova i ne izgrađivati nove forove. Postojale su hitnije potrebe, a naročito potreba, koja se imperativno nametala, da se poboljša izvođenje obuke naših trupa proširivanjem postojećih i stvaranjem novih poligona. I doista, usled skraćenja roka službe u kadru, nastavu je trebalo izvoditi intenzivno; bojna gađanja i združene vežbe trupa svih rodova vojske na raznovrsnom zemljištu bili su od najveće važnosti. Zbog teškoća da se gađanja vrše na otvorenom polju i zbog nemogućnosti da se prilikom izvođenja manevara kreće preko privatnih imanja, bilo je potrebno da trupe imaju na raspoloženju prostrane i specijalno uređene terene. Usled toga je, u programu koji sam ja

usvojio, bio predviđen po jedan poligon za dva armiska korpusa; kredit potreban za izvršenje ove reforme obuhvaćen je programom od 246 miliona, a na teritorijama armiskih korpusa su izvršena rekognosciranja radi izbora najpodesnijih i najjevtinijih terena. Ja ću se i na ovo pitanje ponovo vratiti u jednom docnijem poglavlju.

Postojao je još i jedan drugi problem, koji, iako je bio manje važan, nije zasluživao manju pažnju, a to je problem vozećih kuhinja. Prve probe su bile vršene 1905 godine, ali nadležni organi nisu uspeli konačno da izaberu nijedan tip; na svima velikim manevrima su vršene probe kuhinja, ali nikad nije došlo do konačnog rešenja. Međutim, sve strane vojske su već bile snabdevene vozećim kuhinjama.

Olakšanje pešaka je takođe bilo goruće pitanje. Stalno se diskutovalo o potrebi za kolima koja bi nosila jedan deo vojničke opreme, kao i o potrebi da se za izradu poljskih skloništa u logorima lim zameni alumunijumom. Odevanje trupa u uniforme manje uočljivih boja, prepravljanje gvozdenih mostova da bi se osposobili da izdrže teška vozila koja su u upotrebi u vojsci, mostovi trenovi — sve su to bila nerešena pitanja.

Treba reći istinu da je jedan od razloga te nesposobnosti za ostvarenje reformi bio činjenica da Generalštab vojske dotada nije vršio ulogu potsticanja i koordinacije rada odeljenja Ministarstva rata, koja je bitno svojstvo komandovanja.

Za to je bilo više uzroka.

Najpre, načelnik Generalštaba vojske nije imao ni rang ni vlast koji su dekretom od 28 jula 1911 dati meni kao načelniku Glavnog generalštaba. Tu dužnost je 1903 godine vršio čak jedan brigadni general*), moj prijatelj general Delan (Delanne). Zbog toga je Generalštab vojske izgledao samo kao jedno odeljenje Ministarstva rata, ravno ostalim odeljenjima, i nije imao vlast koja je potrebna da bi se obezbedila koordinacija mnogobrojnih službi Ministarstva.

Zatim, potpretsednik Višeg ratnog saveta nije imao nikakvog uticaja na administrativne organe Ministarstva, koji nisu vodili računa o zaključcima Saveta.

Najzad, odavno je bila ukorenjena navika da pitanja kredita rešavaju načelnik Uprave za finansisku kontrolu i načelnici pojedinih rodova vojske i službi, pod pretsedništvom ministra rata, dok je Generalštab vojske u ovome učestvovao samo kada se radilo o kreditima koji se odnose na njega.

Obrazovanjem položaja načelnika Glavnog generalštaba stvorene su srećne okolnosti da se ovi postupci izmene. Već 26 avgusta 1911, prilikom jednog referisanja ministru, ja sam mu ukazao na hitnost radova na utvrđivanju, na potrebu da se naša ratna oprema znatno poboljša i na ulogu koju smatram da je korisno da vršim u koordiniranju rada pojedinih organa Ministarstva, a naročito prili-

---

*) Čin brigadnog generala odgovara kod nas činu general-majora. — Prim. prev.

kom izrade trebovanja kredita. Moram reći da je Mesimi izrazio svoju potpunu saglasnost sa mnom i da je izjavio da će me u tome podržavati svojim autoritetom. Mi smo se složili u tome da zbog toga što je nedostataka u opremi bilo svuda, a vodeći računa o ofanzivnom duhu kojim smo bili nadahnuti, najpre treba opremiti operativne armije pa tek onda misliti na tvrđave. Trebovanja budžeta za 1912 godinu su već bila izrađena; razne službe su za nabavku materijala tražile oko 113 miliona franaka; ti zahtevi su u Ministarstvu bili smanjeni na 95 miliona, a sa budžetskim komisijama je, najzad, postignut sporazum na cifri od 84,867.174 franaka. Proučavajući zajedno ovo trebovanje, Mesimi i ja smo se složili da je ta suma nedovoljna; trebalo je ili tražiti izvanredne kredite ili povećati kredite u 3-ćem odeljenju. Pošto je prethodno postignut sporazum sa finansiskim komisijama, prihvaćeno je ono prvo rešenje, te je 1912 godine za razne rashode moglo da bude angažovano 21,300.000 franaka preko budžetskih kredita. Dodajući ovome 12,950.000 franaka koji su finansiskim zakonom odobreni za izvršenje programa vazduhoplovstva, budžet rashoda Ministarstva rata iznosio je 1912 godine ukupno 119,167.174 franaka.

Ali to je bio samo prvi korak; trebalo je izraditi jedan opšti program popune opremom. Pojedinim službama je izdato naređenje da u potpunosti prouče sve svoje potrebe, a od 20 do 31 oktobra održano je u ministrovom kabinetu više konferencija na kojima su učestvovali načelnik Uprave za finansisku kontrolu, pretstavnici zainteresovanih odeljenja i ja. Uspelo se da se, novembra meseca, izradi jedan pregled naročito hitnih rashoda koji su se imali izvršiti za 5 godina, a čiji je iznos dastizao 246,600.000 franaka. Od te ukupne sume bilo je za budžetsku 1912 godinu predviđeno 33,200.000 franaka.

6 januara 1912 je ministar rata svome kolegi ministru finansija poslao svoj projekt budžeta sa zahtevom da mu se rashodi odobre u obliku vanbudžetskih kredita. On je želeo da na taj način izbegne da ti krediti budu uneti u rubriku vanrednih rashoda, jer bi to odložilo započinjanje radova i nepoželjno privuklo pažnju na poslove koje smo želeli da obavimo. I doista, ne treba zaboraviti da sporazum od 4 novembra 1911, koji se odnosio na Maroko, u to vreme još nije bio ratifikovan ni u Francuskoj ni u Nemačkoj.

Između Ministarstva rata i Ministarstva finansija bila se razvila živa diskusija, kada je, 12 januara 1912, došlo do pada Kajoove vlade. Tako nam se pružila prilika da još jednom osetimo sve nezgode ministarske nestabilnosti.

Doista, 17 januara sastali su se Poenkare, novi pretsednik vlade, i Milran i Kloc, novi ministri rata i finansija, da prouče zahtev za vanbudžetske kredite koji su traženi za 1912 godinu. U toku te diskusije izvesne predviđene pozicije bile su znatno smanjene, a kredit za poligone, o kojima ću govoriti docnije, bio je izbrisan; kredit koji je bio namenjen za preradu granata od livenog gvožđa u čelične granate za popunu u tvrđavama bio je povećan za milion

franaka. Pošto je princip vanrednih kredita, koji je postavljen predlogom od 6 januara, bio zadržan, ukupna suma kredita bila je smanjena od 246 miliona na 50,700.000 franaka, a dotacija za budžetsku 1912 godinu bila je svedena od 33,200.000 na 21,300.000 franaka, čime je, kad se ova suma doda na 119 miliona franaka o kojima sam malopre govorio, ministru rata otvoren ukupan kredit od 135 miliona franaka. (Nemci su u to isto vreme utrošili 216 miliona franaka.) U tome programu više nije bilo ni pomena o kreditima koji su bili predviđeni za poljske haubice i za zamenjivanje postojećih lafeta teške artiljerije u tvrđavama metalnim lafetima — platformama; u njemu više nije bilo reči ni o projektu da se u municiji za tvrđavsku artiljeriju crni barut zameni barutom »B«, što je bilo predviđeno za budžetske godine 1912 — 1917; nije bilo reči ni o kreditima koji su bili traženi za posteljnu opremu i logorovanje, a koji su bili predviđeni za budžetske godine 1912 — 1917.

21 novembra 1912 posredno sam saznao da je Šeron, glavni izvestilac Budžetske komisije, pisao ministru rata i pitao ga da li krediti koji su traženi za njegovo ministarstvo potpuno pokrivaju potrebe svih službi. Zbog ove intervencije po ministrovom naređenju su 1, 14, 18 i 19 decembra 1912 održani sastanci zainteresovanih načelnika odeljenja i načelnika Uprave za finansisku kontrolu radi sastavljanja liste naročito hitnih rashoda; ustaljena je ukupna cifra od 469 miliona, od kojih 109,400.000 franaka za 1913 godinu. Ali je nova promena vlade, koja je izvršena 13 januara 1913 godine, opet dovela do ponovnog odlaganja izvršenja programa radova koji su se imali obaviti.

Međutim, događaji su se naglo razvijali. I pored sporazuma koji je posle dugih i mučnih pregovora zaključen novembra 1911 sa Nemačkom, u toku meseca februara 1913 u Francuskoj je zavladalo veliko uzbuđenje na glas o ogromnom povećanju naoružanja koje je projektovano u Nemačkoj. Viši ratni savet se sastao u Jelisejskoj palati i jednoglasno je usvojio vraćanje trogodišnjeg roka službe u kadru; malo zatim, Skupština je izglasala kredite potrebne da se zadrži u kadru godište koje je trebalo da bude otpušteno kućama, a cela zemlja je, pred neposrednošću opasnosti, bila rešena na najteže žrtve radi obezbeđenja svoje odbrane.

14 februara 1913, na jednoj konferenciji kod novog pretsednika vlade Brijana, sastali su se ministri finansija i rata i pretstavnici vojnih i finansiskih komisija oba Doma. Raspravljalo se o programu koji je bio ustaljen decembra 1912 i rešeno je da Finansiska komisija Senata na tajnoj sednici ispitala pitanje odobrenja da se jedan deo kredita odmah angažuje, pre odluke Domova. Ali, u međuvremenu je »Tan« *(Le Temps)* obelodanio te razgovore, objavivši glavne linije ovoga projekta. Posledica ove indiskrecije, kojom je narušena tajnost za koju se želelo da bude sačuvana, bila je da je Finansiska komisija zahtevala da se angažovanje predviđenih kredita podnese zakonodavnom telu na odobrenje. Usled toga je Skupštini bio podnet na odobrenje projekt zakona od 27 februara

1913, kojim je traženo angažovanje sume od 500 miliona franaka preko budžetskih kredita. Ali baš u vreme kada je Budžetska komisija ispitivala taj projekt obavljeni su opiti majora Malandrena (Malandrin) da se pomoću jedne pločice top 75 mm osposobi da vrši ubacno gađanje, što je izgledalo dovoljan razlog da se odustane od zahteva za odobrenjem kredita od 80 miliona franaka, koji je bio predviđen za izradu poljskih haubica. Tako je ukupna suma ovoga programa bila svedena na 420 miliona franaka[1]).

18 marta 1913 Klemantel je u Finansiskom odboru Skupštine podneo izveštaj o ovome zakonskom projektu, koji nikad nije stavljen na diskusiju. Doista, na nekoliko dana pre nego što je ovaj zakonski projekt trebao da bude iznesen pred Skupštinu, Finansiska komisija je jednoglasno ovlastila ministre rata i finansija da unapred mogu angažovati sumu od 72,040.000 franaka, na osnovu čega je ministar rata zainteresovanim službama dodelio sume koje je svaki od njih mogao odmah da angažuje. Nikad se nisu videle tolika predusretljivost i tolika brzina da se zadovolje nacionalne potrebe. Strah je početak mudrosti.

Evo koje su bile glavne osnove usvojenog programa:

— 21,170.000 franaka za izradu municije 75 mm (da se ostvari za 2 godine);

— 54,400.000 franaka za zamenu granata od livenog gvožđa čeličnim granatama (da se ostvari za 11 godina);

— 98,450.000 franaka za tvrđave na istočnoj i severoistočnoj granici (da se ostvari za 5 godina);

— 6,000.000 franaka za tvrđave na jugoistočnoj granici (da se ostvari za 2 godine);

— 500.000 franaka za adaptiranje granata 75 mm za ubacna gađanja;

— 20,000.000 franaka za tešku pokretnu artiljeriju — haubicu 155 mm »Rimajo« i brzometni top 105 mm (da se ostvari za 2 godine);

— 15,000.000 franaka za prepravku dugačkog topa 120 mm u brzometni top 120 mm na lafetu »Rimajo« (da se ostvari za 2 godine);

— 10,000.000 franaka za prepravku dugačkog topa 155 mm u brzometni top 155 mm (da se ostvari za 4 godine);

— 14,200.000 franaka za laku tvrđavsku artiljeriju — brzometni top 105 mm (da se ostvari za 3 godine);

— 6,000.000 franaka za PA auto-topove (da se ostvari za 2 godine);

— 20,000.000 franaka za izradu artiljeriskih oruđa vrlo velikog dometa (da se ostvari za 5 godina); i

— 27,350.000 franaka za nastavne poligone.

Taj program je pretstavljao jedan znatan, iako zakasneli, napor. Osim toga, izgledalo mi je da su neke hitne stvari u njemu propuštene zato što ja nisam imao nikakvog udela u njegovoj izradi.

---

[1]) Ovaj program je poznat pod imenom »Program od 420 miliona«.

Naročito je poklonjena pažnja ispitivanju tvrđavskih oklopa, i to istovremeno u Očakovu na Krimu, koje su vršili Rusi, i kojima smo i mi bili pozvani da prisustvujemo, kao i u logoru u Majiu (Mailly). Ta ispitivanja su pokazala da su naši oklopi zadovoljavali, ali da naša teška artiljerija nije bila u stanju da se bori protiv savremenih tvrđava. S druge strane, na velikim manevrima su otkriveni izvesni nedostaci koje je trebalo hitno otkloniti, kao što je, naprimer, nedostatak vozećih kuhinja kojima su tada sve savremene vojske bile snabdevene.

Sledstveno tome, ja sam u aprilu 1913 ministru obratio pažnju na potrebu izrade jednog novog programa kojim bi naročito bilo obuhvaćeno: popunjavanje municije 75 mm, koja mi je izgledala još vrlo nedovoljna; izrada teške artiljerije vrlo velikog dometa; obrazovanje automobilskih radiotelegrafskih stanica, povećanje telefonskog i telegrafskog materijala; uvođenje vozećih kuhinja; izrada još 100 dugačkih topova 105 mm, pored već predviđenih 120 oruđa; izrada 200 oruđa pokretne teške artiljerije velike moći; izrada artiljeriskih oruđa velike moći za naoružanje obala; i modernizovanje naoružanja tvrđava. To su bile glavne tačke koje mi je izgledalo neophodno obuhvatiti revizijom programa od 420 miliona.

Posledica mojih intervencija bila je da je ministar odlučio da se 23 aprila održi konferencija kojoj imaju prisustvovati zainteresovani načelnici i na kojoj se imaju ispitati mere koje treba preduzeti. Toga puta, sastanak je održan u Generalštabu vojske, pod pretsedništvom generala Kastelnoa, prvog pomoćnika načelnika Generalštaba, koji je bio moj delegat.

Na toj konferenciji je razrađen jedan projekt koji je dostizao sumu od 504,500.000 franaka koji su se imali dodati programu od februara 1913, nazvanom Program od 420 miliona, te su tako potrebe Ministarstva rata povećane na 924 miliona franaka. Ministar rata je odmah sutradan podneo taj novi zahtev svome kolegi ministru finansija. Ovaj je, posle proučavanja projekta u Ministarskom savetu, 13 maja odgovorio da ne može bez rezerve pristati da Skupštini podnese predlog o povećanju rashoda za blizu milijardu franaka. On je napomenuo da bi se moglo uzeti u obzir samo jedno povećanje programa od 420 miliona, i to »ako bude ustanovljena potreba za tim«, i predlagao je da se suma odobrena 27 februara poveća na 450 miliona franaka. Drugim rečima, na zahtev za povećanjem od 504 miliona, ministar finansija je nudio samo 30 miliona franaka.

Ministar rata Etijen je tada pokušao da obiđe tu prepreku; on je naredio zainteresovanim načelnicima da načelniku Uprave za finansisku kontrolu dostave podatke o onim rashodima koji su predviđeni dopunskim programom za koje je bilo neophodno odmah angažovati kredite. Ukupna suma tih hitnih rashoda tada je svedena na 235,720.000 franaka. Uostalom, treba priznati da je Ministarstvo finansija tada moralo da zadovolji strahovito velike potrebe. Doista, u to vreme je trebalo angažovati ogromne kredite radi primene u

život zakona o trogodišnjem roku službe u kadru: samo za povećanje smeštajnih prostorija, koje je postalo potrebno usled povećanja efektiva, predviđno je 162,700.000 franaka za budžetsku godinu 1913, a 124,200.000 franaka za narednu budžetsku godinu.

Međutim, ministar, primajući energično odgovornost na sebe i svestan toga da je potrebno revidirati ustaljeni red hitnosti radova koji se imaju izvesti, odlučio je 8 oktobra da se oba programa, onaj od 420 miliona i onaj od 504 miliona franaka, spoje ujedno. 20, 21, 22 i 24 oktobra održane su konferencije pod mojim pretsedništvom. Na njima je razrađen jedan uskupni program u kome je ukupna suma dostizala 1 milijardu i 403 miliona franaka, od kojih je trebalo tražiti, i to:

— 803 miliona odmah, van budžeta, namesto 420 miliona iz zakonskog projekta od 27 februara;

— 305 miliona na ime izvanrednih izdataka (3 sekcija); i

— 295 miliona za izdatke u drugom redu hitnosti.

Taj program je nesrećno propao. Stvarno, pošto je činio predmet jednog zakonskog projekta, on je bio dostavljen Ministarstvu finansija 12 novembra, ali nije podnet Skupštini, jer je vlada 18 novembra pred Budžetskom komisijom izjavila da se ona striktno pridržava projekta od 27 februara. Odmah za tim su u Ministarstvu rata ponovo održane konferencije u cilju da se predvide izvesni hitni radovi koji su propušteni u programu od 27 februara, no s tim da se ostane u granicama kredita od 420 miliona franaka koje je vlada odredila.

Tako smo izradili jedan nov projekat, koji je ministarskim rešenjem od 25 novembra 1913 ustaljen na ukupnu sumu od 1 milijarde i 147 miliona franaka, od kojih je 420 miliona bilo predviđeno van budžeta, a 727,820.121 franak u budžetskim anuitetima na račun 3 sekcije.

Ali, početkom decembra 1913 opet je došlo do promene vlade, što je dovelo do novog odlaganja. Međutim, novi ministar rata Nulans (Noulens) je ponovo pokrenuo ovo pitanje i krajem decembra je uspeo da njegov kolega, ministar finansija, prihvati program za ubrzanje vojnih radova u iznosu od 1.408,471.571 franak. Taj program je ušao u zakonski projekt koji je podnet Skupštini 16 januara 1914 godine; njime je predviđeno da 754,500.000 franaka bude angažovano van budžeta, a da 416,450.571 franak bude dodeljen budžetskim anuitetima na račun 3 sekcije.

Usled izbora od 26 aprila 1914 diskusija o ovome projektu bila je odložena i njega je Senat izglasao tek uoči rata na čuvenim sednicama na kojima je izvestilac Komisije za vojsku, Šarl Ember (Charles Humbert), sa govornice obelodanio našu vojnu situaciju, što je duboko uzbudilo javno mnenje. Verovatno je da su ta otkrića imala odjeka s one strane Rajne i da su doprinela da se ubrza odluka Nemaca da nam objave rat. Posle tih otkrića, Klemanso se popeo na govornicu i izjavio je: »Od 1870 nisam prisustvovao jednoj toliko uzbudljivoj i toliko bolnoj sednici Parlamenta«.

Toga puta se cela zemlja prenula. Ona je najednom uvidela do koga stepena nepripremljenosti je doveo jedan dugi period pacifističkih utopija. Ali, iako je mogla da oceni koliki napor treba da učini, nažalost, bilo je isuviše kasno da ga i izvrši.

To je duga i bolna istorija predratnih budžeta. U toku ovoga izlaganja ja sam pokazao da je jedan od bitnih uzroka neredu u izradi naših vojnih budžeta ležao u neizvesnosti raznih odeljenja. Mesimi je to osetio kada je još decembra 1911 naredio da prisustvujem sastancima načelnika odeljenja, koji su imali zadatak da ustanove naše potrebe. To je shvatio i Etijen kada je oktobra 1913 naredio da pretsedavam na konferencijama na kojima su spojeni ujedno programi od 420 miliona i od 504,500.000 franaka.

Drugi razlog naše nemoći da u ovome uspemo ležao je, po mome mišljenju, u nestalnosti ministara. Od 1 januara 1911 do objave rata smenilo se 8 ministara. Oni su padali nemajući vremena ni da se upoznadu sa složenim radom svoga ministarstva. Isuviše veliki broj organa je neposredno potpadao pod toga prolaznog ministra. Iz toga je proizlazila svemoć načelnika odeljenja koji više nisu osećali jednu višu vlast. Što se tiče Uprave za finansisku kontrolu, koja je radila neposredno sa izvestiocima parlamentarnih komisija, ona je došla do toga da vrši ulogu za koju nije bila stvorena. Ona je menjala, prepravljala i koordinirala zahteve pojedinih službi. Ustvari, ona je pripremala budžet. Njen položaj je bio utoliko jači, što je ona ostajala dok su ministri samo prolazili.

Najzad, javnost je bila suviše malo i suviše rđavo obaveštavana o vojnim potrebama. Ona je isuviše dugo ostavljena u neznanju o ogromnosti napora koji su izvršili naši susedi na istoku; da je ona bila bolje obaveštena i svesnija rizika kome se izlaže, ona bi ranije zahtevala ostvarenje finansiskog napora od koga se Parlament isuviše dugo ustezao i na koji je pristao tek uoči rata.

GLAVA IV

Laka i teška artiljerija

Do 1905 godine je nadmoćnost naše poljske artiljerije bila neosporna. Top 75 mm je imao brzinu gađanja koju nijedan drugi top nije bio dostigao, a perkusiono gađanje razornim zrnom sa upaljačem sa nešto usporenim paljenjem dozvoljavalo nam je da se nadamo da ćemo moći tući i zaklonjene trupe. S druge strane, za napad na objekte polustalne fortifikacije na bojištu kapetan Rimajo je 1904 godine vrlo dovitljivo modernizovao haubicu 155 mm »Debanž« i učinio je pokretljivijom od oruđa lakog opsadnog parka. 140 ovih oruđa bilo je naručeno u fabrici Sen Šamon (Saint-Chamond). Nažalost, osnovni činioci koji su bili od uticaja prilikom prepravke ovoga oruđa nisu omogućavali da ono redovno gađa sa dometom većim od 5.000 m. Primera radi navešću samo top 120 mm i haubicu 155 mm generala Bakea (Baquet) koji su već bili zastareli.

Sa svoje strane, Nemci su u to vreme imali samo top 77 mm starog modela, koji je gađao neposredno, koji nije imao kočnicu za ublažavanje trzanja, te ga je posle svakog opaljenog metka valjalo vraćati u borni položaj. 1901 godine Nemci su u sastav svoje poljske artiljerije uveli haubicu od 105 mm koja je bila namenjena da tempirnim gađanjem tuče naše baterije zaklonjene iza grebena, kao i ljudstvo u rovovima ili zaklonjeno štitovima. Ali, zbog toga što je ovo oruđe imalo mnogobrojne nedostatke, mi smo imali prava da pretpostavimo da naša nadmoćnost u artiljeriji nije bila kompromitovana.

Počev od 1905 godine, Nemci su delom počeli da nadoknađuju svoje zakašnjenje. Oni su svoj top 77 mm prepravili i osposobili ga za brzometna gađanja. U isto vreme, u želji da ratu dadu izrazito ofanzivan tempo, oni su u svoje naoružanje poljske artiljerije uveli tešku haubicu 150 mm koja je bila namenjena za to da se njome bez zadržavanja napadnu naši fortifikaciski objekti. Oni su 1909 godine od haubice 105 mm veštom prepravkom stvorili jedno odlično brzometno oruđe. Otprilike u isto vreme, jedan niz opita koje su izvršili ukazao im je na mogućnost šire upotrebe njihovih teških oruđa na taj način što će ona još od samog početka bitke uzeti učešća u borbi artiljerije. Otada je njihov napredak u tome pravcu bio izvan-

redno brz; oktobra 1910 godine, u logoru Juterborg, oni su, sa upaljačima sa usporenjem, sličnim onima koje smo mi od pre nekoliko godina upotrebljavali, dokazali da su u mogućnosti da u borbi artiljerije postignu brz rezultat sa minimalnim utroškom municije, čak i protiv artiljerije sa štitovima zaklonjene pozadi grebena.

Ovi rezultati su u Nemačkoj imali vrlo značajne posledice. Tamo se smatralo za potrebno da se bitka počne sistematskom borbom protiv neprijateljske artiljerije na taj način što se u borbu vrlo rano ima uvesti i teška artiljerija. Za top 77 mm M 96 N/A usvojeni su naši metodi gađanja; baterije 150 mm su preustrojene u baterije sa vozećom poslugom; broj haubičkih baterija 105 mm je udvostručen; povećanje broja haubičkih baterija je ostvareno na uštrb isto tolikog broja topovskih baterija 77 mm koje su rasformirane.

U Francuskoj je, posle intenzivne aktivnosti koja je artiljeriju dovela u stanje u kome se nalazila 1905 godine, nastupio jedan period poluuspavanosti. Ukidanje Tehničkog komiteta, koje je izvršeno dekretom od 22 avgusta 1910, a naročito ukidanje položaja pretsednika toga komiteta, koji je u isto vreme bio i glavni inspektor vojske, imalo je za posledicu vrlo osetno smanjenje manevarske sposobnosti trupa i tehničke spreme oficira.

Pogrešna gledišta su još povećala zabunu i pometnju duhova. Izvestan broj artiljeraca je smatrao da se objekti poljske fortifikacije lako mogu porušiti razornim zrnima 75 mm, za koja se smatralo da su moćnija od granata sličnog kalibra naših neprijatelja i da će se, u najgorem slučaju, u izvesnim izuzetnim prilikama morati pribeći upotrebi brzometne haubice 155 mm. Na taj će se način, zadovoljavajući se topom 75 mm, izbeći da se kolone učine glomaznim, što je izgledalo od bitne važnosti onima koji su zastupali doktrinu ofanzive po svaku cenu, koji su u bici hteli da vide jedino manevar i borbu pešadije koju artiljerija samo potpomaže.

S druge strane, u stručnoj sredini artiljeraca, a naročito u Školi gađanja u Majiu (Mailly), vrlo dobro se znalo da nemačka artiljerija raspolaže oruđima koja gađaju mnogo dalje od našeg poljskog topa, ali se smatralo da nemački artiljerci neće moći da izvuku koristi iz toga preimućstva. Doista, smatralo se neophodnim da se komandir baterije nalazi u blizini svojih oruđa; smatralo se da je, zbog teškoće održavanja telefonskih veza na bojištu, neizvodljivo da se osmatrač postavi daleko od baterije.

Kako je u to vreme upotreba aviona za osmatranje bila nepoznata, smatralo se da je nekorisno pokušati gađanje preko normalne granice osmatranja komandira baterije koji se nalazi kraj svojih oruđa. Domet od 5 — 6 km izgledao je maksimalan, koji ne treba preći. Rat se postarao da u toku od nekoliko nedelja pokaže koliko je ovaj račun bio pogrešan.

I pored te struje koja je bila protiv teške artiljerije, ipak se moralo ustanoviti da smo mi izgubili preimućstvo koje smo imali. Što se mene tiče, ja sam bio toliko kosnut našom inferiornošću, da sam se smatrao pobuđenim da odmah po svom dolasku u Viši ratni

savet, 1910 godine, skrenem na to pitanje pažnju ministru, generalu Brenu, i svojim kolegama, kao što sam to već izložio. Po mome mišljenju, trebalo je imati jedan dugački top koji bi produžio dejstvo topa 75 mm, jednu pokretljivu haubicu za dejstvo na zaklonjene ciljeve, koja bi uzela učešće i u borbi protiv nemačkih oruđa koja su otskora dobila štitove, kao i jedan merzer moćnog razornog dejstva protiv fortifikaciskih objekata. Čitalac će se setiti da je Viši ratni savet na svojoj sednici od 19 jula 1911 odobrio moje zaključke.

Kako sam bio naimenovan za načelnika Glavnog generalštaba, ja sam se postarao da se ta pitanja, koja su mi izgledala od bitne važnosti, povoljno reše. Obavestio sam se o tome šta je uradila Artiljeriska uprava, koja je zvanično izjavila da će uskoro predložiti usvajanje izvesnih oruđa koja se nalaze u izradi u Artiljeriskom zavodu »Pito« (Puteaux).

Nažalost, načelnik Artiljeriske uprave je ubrzo morao da prizna da nije u mogućnosti da podnese predlog za usvajanje modela novih oruđa, jer nijedno oruđe, od onih koja su bila u proučavanju u Zavodu »Pito«, još nije bilo izašlo iz perioda prvih proba, te mi je saopšteno da će biti potrebno još 2 — 3 godine dok se u ovome uspe.

Suočen sa tim razočaravajućim rezultatima, smatrao sam da, pre svega, treba napraviti reda u tehničkim studijama i izdati jedan ustaljen program, stvarajući opštu koncepciju jednog dobro proučenog sistema artiljerije koji je imao da orijentiše duhove pronalazača. Moje je ubeđenje bilo da je ukidanje Artiljerisko-tehničkog komiteta dobrim delom bilo razlog tapkanja u mestu, što sam i ustanovio. Uspeo sam da kod ministra izdejstvujem odluku kojom je obrazovana jedna komisija za izradu novih oruđa, na čije čelo je određen general de Lamot (de Lamothe), čovek izvanredne pronicljivosti i visoke spreme. Ta komisija je dobila naređenje da izradi programe za studije poljske haubice i dugačkog topa.

Mesec dana docnije general de Lamot je, pošto se sporazumeo sa Generalštabom vojske, podneo ministru jedan projekat programa za izradu poljske haubice i dugačkog topa velikog dometa.

Laka haubica je trebala da bude brzometna, dovoljno pokretljiva, tako da može da prati top 75 mm u svima prilikama, i dovoljno moćna da može da ostvari jače razorno dejstvo nego top 75 mm, kao i da ima široko polje dejstva i što je moguće veći domet.

Dugački top je trebao da bude u mogućnosti da gađa na 12 — 13 km na slabo zaštićene ciljeve; trebalo je da zaprega od 6 ili 8 konja može da ga vuče hodom.

Tako je bio određen cilj koji se imao postići; taj program je trebalo poslati pojedinim konstruktorima, te sam ministru ukazao na to da bi bilo vrlo korisno da se angažuju ne samo artiljeriski zavodi nego i privatna industrija u kojoj su izvesne fabrike izrađivale za strane države oruđa koja su potpuno zadovoljavala. Mesimi, koji je bio rođeni neprijatelj svake ustaljene rutine, prihvatio je povoljno ovaj predlog. Prema tome, otvoren je konkurs između na-

ših industrijalaca i Artiljerisko-tehničkog odeljenja; februar 1912 je određen kao datum kada razni modeli treba da budu prikazani.

Taj apel na privatnu industriju izgledao je u to vreme skoro revolucionaran; artiljeriski zavodi su u njemu videli izvesno krnjenje njihovog ugleda. Ali, ministar je ostao čvrsto pri toj odluci i nije se dao pokolebati.

Ali to nije bilo sve. Nije bilo dovoljno samo se brinuti za budućnost. Trebalo je odmah, koristeći sredstva koja su neposredno stojala na raspoloženju, stvoriti jednu improvizovanu tešku artiljeriju, koja će, po meri pristizanja isporuka oruđa, biti zamenjena modernom artiljerijom.

9 januara 1912 Mesimi je u Višem savetu narodne odbrane ovako rezimirao stanje naše artiljerije:

»Naša poljska artiljerija je upotpunjena i u dobrom stanju. Rezerve municije su dugo vremena bile nedovoljne. Počev od 1906 godine, na inicijativu Bertoa i Kloca, one su postepeno povećavane. One danas iznose 1.280 zrna na oruđe. Potreban je jedan nov napor da se dostigne 1.500 zrna na oruđe. S druge strane, treba preduzeti mere za pripremu mobilizacije industriskih preduzeća, kako bi ona bila u stanju da za vreme rata proizvode intenzivno. Sada, većina naših fabrika nije u stanju da ispuni te uslove; za to su potrebni novi krediti. Potrebni su još i drugi krediti za stvaranje teške artiljerije. Nemci imaju oruđa velikog kalibra u svakom korpusu; osim toga, oni imaju lake opsadne parkove. U Francuskoj nisu činjeni dovoljni napori da se ide njihovim tragom. Haubice »Rimajo«, iako su zadovoljavajuće, malobrojne su. Predviđeno je da se na slučaj mobilizacije ima 42 baterije od po 2 oruđa. Napredak koji treba ostvariti da bi se sadašnje stanje stvari popravilo, treba da se izvrši u dva perioda.

U prvom se mora pribeći sredstvima koja se nalaze pri ruci. Iskoristiće se oruđa od 120 i 220 mm, koja se sada nalaze u opsadnim parkovima ili kao naoružanje tvrđava. U drugome periodu zameniće se ovaj provizorni materijal teškom artiljerijom koju će obrazovati brzometna oruđa koja odgovaraju potrebama budućeg rata; to zamenjivanje traži vremena i zahtevaće znatne izdatke.

Zadocnjenje u obrazovanju teške artiljerije, koja bi bila jednaka artiljeriji naših eventualnih neprijatelja, ima se pripisati krajnjoj sporosti naših tehničkih organa, koji, uvek težeći da postignu nove napretke umesto da traže ostvarenje, stiču nova iskustva, ali nikad ne postižu krajnji cilj. Pošto sam ustanovio da nadležni organi nisu u mogućnosti sami da ostvare ono što se traži, ja sam već mislio na to da apelujem na privatnu industriju koja odavno izrađuje artiljeriju za strane države; možda će na taj način biti moguće brže ostvariti traženi rezultat«.

Problem je, kako ga je ministar definisao, bio pravilno postavljen i njegovo je rešenje bilo jasno naznačeno.

Ali pitanje preustrojstva artiljerije povlačilo je za sobom pitanje ljudstva; za obrazovanje i posluživanje nove teške artiljerije

bili su potrebni ljudi. Međutim, sa dvogodišnjim rokom službe u kadru nemoguće je bilo naći raspoloživo ljudstvo za nove jedinice koje je trebalo obrazovati. Zbog toga sam uzeo u obzir iskorišćenje nekoliko obalskih baterija od kojih mi je za neke, koje su bile postavljene na slabo ugrožene tačke, izgledalo da se mogu korisnije upotrebiti kao jezgro naše teške artiljerije. Kad se saznalo za taj projekt, on je izazvao žive proteste u parlamentarnim i izvesnim vojnim krugovima, koji su, kao bajagi, verovali da ukidanje jedne baterije u Roajanu (Royan) ili Por Vandru (Port-Vendres) znači otvaranje francuske granice stranoj invaziji.

Ministar se odlučio da se ne obazire na te proteste. Jednim dekretom od 6 februara 1912 izvestan broj obalskih baterija preveden je u pukove teške artiljerije. Da bih jasno istakao svoju nameru, ja sam odmah obrazovao jedan puk. Taj puk, koji je bio obrazovan u Rieju (Rueil) pod komandom pukovnika Beleja, bio je privremeno naoružan Debanžovim oruđima koja su vukle improvizovane konjske zaprege i koja je posluživalo ljudstvo onih nekoliko rasformiranih obalskih baterija. Docnije je jedan deo toga puka bio stavljen na raspoloženje generalu Fošu, koji je tada komandovao 20 armiskim korpusom, za organizovanje odbrane Gran Kuronea kod Nansija (Grand-Couronné de Nancy), koje je započeto u to vreme.

Početkom januara 1912 Mesimija je u Ministarstvu rata zamenio Milran, te je ovaj imao da produži izvršenje plana svoga prethodnika.

Februara meseca je zavod »Pito« prikazao jedno oruđe od 120 mm i jedno oruđe dvojakog kalibra 75/120 mm. Ni jedno ni drugo nije bilo ocenjeno kao zadovoljavajuće.

Prvih dana sledećeg meseca Šnajderovi zavodi su prikazali jednu haubicu koja je bila konstruisana za Bugarsku. Tehnički opiti su izvršeni u Kaleu pred ministrom i njima sam i ja prisustvovao; oni su dali potpuno zadovoljavajuće rezultate. To oruđe je potpuno ispunjavalo uslove koji su bili postavljeni programom. Komisija je predložila da se jedna baterija, koja je bila odmah naručena, ispita u Majiu, kao i na jesenjim manevrima.

Usled toga što je učesnicima konkursa bio ostavljen kratak rok, fabrika u Krezou nije imala vremena da razradi konstrukciju jednog originalnog oruđa za dugački top kakav je tražen programom; ona se zadovoljila da nam prikaže jedan top od 106,7 mm, koji je Rusija nedavno usvojila. Probna gađanja ovog oruđa bila su zadovoljavajuća, ali je ovo oruđe znatno otstupalo od uslova određenih programom, naročito u pogledu moći i dometa. Zbog toga su ga odbacili svi članovi komisije, osim dvojice, među kojima je bio i pretsednik, general Lamot.

Ja sam se slagao sa gledištem generala Lamota; i po mome mišljenju bilo je hitno postići praktične rezultate. Ja sam nastojao kod ministra da se to oruđe ne odbaci bezuslovno; bio sam uverenja da će fabrika u Krezou, ako joj se ostavi izvesno vreme da izvrši popravke na oruđu koje nam je prikazala, ubrzo uspeti da nas za-

dovolji. I doista, opiti su obnovljeni i odlučeno je da se na jesenje manevre pošalju dva takva oruđa za probu.

Na probama prilikom manevara 1912 ova dva oruđa iz fabrike u Krezou potpuno su zadovoljila, kako u pogledu upotrebe tako i u pogledu lakoće kretanja. Postignuti rezultati su me učvrstili u mom uverenju da mi treba da imamo tešku poljsku artiljeriju; mnogi taktički problemi koji su se pojavili u toku ovog manevra mogli su da budu rešeni samo pomoću ovih oruđa.

U Kaleu sam, januara 1913 godine, prisustvovao novim probnim gađanjima iz dugačkog topa fabrike u Krezou, i ona su bila u toj meri zadovoljavajuća da je komisija odlučila da primi taj top pod uslovom da se njegov kalibar smanji na 105 mm. Prilikom podnošenja izveštaja ministru o ovim rezultatima, ja sam insistirao da se narudžbina ovih oruđa izvrši bez odlaganja.

Ali, tehnički organi, nepoverljivi prema materijalu koji nisu sami ni zamislili ni izradili, referišući ministru, iskoristili su poznate nedostatke Krezoovog dugačkog topa i postigli su da se načelno usvoji top kalibra oko 135 mm, koji na daljinu od 18 km baca zrno od oko 40 kg. Osim toga, izvršen je niz studija u cilju da se modernizuju naši stari topovi od 120 mm i dugački od 155 mm »Debanž«. Postojala je opasnost da se usled te intervencije oduži rešenje toga pitanja koje je ionako dosada isuviše odugovlačeno.

Baš u to vreme počeli su da nam pristižu i prvi izveštaji o ratu na Balkanu. General Er (Herr*), komandant artiljerije 6 armiskog korpusa, koji je na balkanskom ratištu proveo novembar i decembar 1912, objavio je februara 1913 svoje utiske u kojima je izneo svoje apsolutno ubeđenje da je u savremenom ratu neophodna teška artiljerija velikoga dometa. On je rekao: »nesumnjivo je da će, čak i u poljskoj vojni, dalekometna artiljerija često imati prilike da zadobije nadmoćnost nad artiljerijom srednjeg dometa, kao što mačevalac naoružan dugačkim rapirom ima nadmoćnost nad protivnikom naoružanim kratkim mačem«.

Objavljivanje ovoga izveštaja izazvalo je živo uzbuđenje u vojnim i političkim krugovima. Nanovo je došlo do žive prepirke između isključivih pristalica topa 75 mm i onih koji su propovedali potrebu za teškom artiljerijom. Iskustvo generala Era odlučilo je kolebljivce i aprila 1913, na moje nastojanje, a samo po odobrenju budžetske komisije, naručeno je 220 dugačkih topova 105 mm modela »Krezo«. Polovina ove narudžbine trebala je da bude izrađena u Šnajderovim fabrikama, a druga polovina u državnim artiljeriskim zavodima; isporuka ovih oruđa trebala je da bude izvršena od avgusta 1914 do jula 1915.

Taj dobro proučeni top bio je onaj koji se pojavio na frontu u prvim nedeljama neprijateljstava. On je imao domet od 12,300 km i izbacivao je granatu od 17 kg koja je ima 1,870 kg eksploziva. Uopšte uzevši, njegova su svojstva bila dosta skromna; ustvari, to je

*) Vidi knjigu *»Artiljerija nekad, sad i ubuduće«* od Era, izdanje »Vojnog dela«. — Prim. red.

bio samo povećan top 75 mm, kojim je produžen domet poljskog topa. On nije imao nijednu od osobina jednog moćnog razornog oružja. Uostalom, mi smo u početku neprijateljstava raspolagali samo malim brojem ovih topova. Ustvari, na nastojanje tehničkih organa, narudžbina od 110 oruđa koja je bila izvršena u Krezou smanjena je na 36 oruđa, a narudžbina izvršena u Buržu poništena je.

Posle opita izvršenih u Majiu 1912 i povoljnih rezultata na manevrima, usvojena je poljska haubica »Krezo«; kredit od 80,000.000 franaka unesen je u projekat od 500,000.000 franaka koji je februara 1913 bio podnesen za narodnu odbranu. Visoki rashodi za konstruisanje ove haubice učinili su jak utisak na Parlament. Zbog toga je vlada u toku diskusije, oslanjajući se na mišljenje tehničkih organa, prihvatila gledište da je još potrebno vršiti nove opite za haubicu i izjavila je da odustaje od kredita od 80,000.000, koji je bio namenjen za izradu lake haubice. U isto vreme odigrao se jedan događaj koji je imao čudne posledice.

Tehnički organi, koju su, kao što sam već rekao, sanjali o tome da našu vojsku ne opterećuju teškim oruđima iz bojazni da ne naškode njenim manevarskim svojstvima, tražili su rešenje koje je omogućavalo da se pariraju nezgode koje su dolazile usled položenosti putanje topa 75 mm za tučenje mrtvih uglova i duboko zaklonjenih ciljeva. Oni su predložili tri načina:

— upotrebu smanjenih punjenja; ovome načinu je zamerano da usložava popunu;

— tempirno gađanje razornim zrnom, protiv koga su bili izvršioci, i to iz tehničkih razloga;

— najzad, upotrebu pločice majora Malandrena, koja je omogućavala povećanje krivine putanje zrna; izgledalo je da se ovim rešenjem postavljeni problem rešavao na jednostavan i ekonomičan način.

Komisija za proučavanje novih oruđa preporučila je ovaj treći način dok se ne budu izradile lake haubice. Marta 1913 bila je organizovana jedna svečana priredba na kojoj je izvršeno probno prikazivanje Malandrenove pločice pred ministrom, članovima Višeg ratnog saveta i Vojne komisije. Rezultati ovih opita primljeni su sa oduševljenjem; veštim prikazivanjem istaknuta su preimućstva ove pločice kojom je od topa 75 mm načinjeno oruđe dvostruke namene, i to, po volji, top sa položenom putanjom i haubica sa krivom putanjom. Uzalud je primećivano da je, ustvari, težina zrna ostala manja od težine zrna nemačke haubice, a naročito da je usvajanjem pločice smanjen domet. No, ništa nije pomoglo. Poljska haubica je bila konačno odbačena i zamenjena ovim, ustvari, dosta nezgrapnim pomoćnim sredstvom.

Što se mene tiče, ja nisam delio ovo opšte oduševljenje, već sam i dalje smatrao da pitanje haubice nije rešeno. Malandrenova pločica je, besumnje, bila jedno vrlo duhovito rešenje, ali je njena glavna mana, kao što sam već rekao, u tome što je njome smanjen domet oruđa. Uostalom, o tome je general Rife (Ruffey), tadašnji

komandant 13 armiskog korpusa, u jednom raspisu od oktobra 1913 pisao: »Francuska artiljerija je zaljubljena u svoj top 75 mm. Nemci će nas tući haubicama 105 i 150 mm, a mi ćemo im moći odgovoriti samo zrnima slabijim od njihovih; oni imaju lestvice za osmatranje kojima se penju na visinu od 16 m; istina, mi računamo na avione, ali na taj način je znatno produženo trajanje korekture gađanja, kao i na telefone; mi imamo rđave, neprecizne doglede. Zaključak: neprijateljeva nadmoćnost biće strahovita«.

Rešen da ne napustim borbu, ja sam ponovo prešao u napad i februara 1914 uspeo sam kod novog ministra Nulansa da Artiljeriskoj upravi bude naređeno da u što kraćem roku završi proučavanja koja se odnose na usavršavanje zrna 75 mm, kojima će biti naročito omogućeno da gađaju na daljine veće od 6000 m, i ponovo sam ministru skrenuo pažnju na priznatu potrebu za poljskom haubicom. Artiljeriskoj upravi je 26 februara jednim novim raspisom naređeno da hitno produži proučavanja za izradu jedne haubice od 120 mm koja će imati najmanje toliki domet koliki i nemačka haubica 150 mm. Naši napori nisu bili potpuno uzaludni, pošto su na tim osnovama već krajem jula 1914 mogli da budu vršeni opiti. Nažalost, ti rezultati su došli isuviše dockan i rat je izbio, a mi nismo imali poljsku haubicu.

Borba koju sam preduzeo za poboljšanje materijala nije učinila da izgubim iz vida opštu organizaciju naše teške artiljerije. Videli smo da je u Rieju već bio obrazovan prvi puk teške artiljerije. U to vreme nije bilo moguće učiniti nešto više od toga zbog nedostatka raspoloživog ljudstva. Ali, kada je 1913 godine otpočelo proučavanje zakona o trogodišnjem roku službe, ja sam u novi projekat za iskorišćenje prekobrojnih efektiva, koje je bilo predviđeno zakonom, uneo obrazovanje 15 novih baterija. Viši ratni savet, pred koga je ovo pitanje bilo izneto, dao je povoljno mišljenje i 15 oktobra 1913 ovaj projekat organizacije bio je usvojen. Njime su uzeta u obzir oruđa kojima smo tada mogli da raspolažemo kao i oruđa koja su bila usvojena.

Zakonom od 14 aprila 1914 obrazovano je 5 pukova teške artiljerije, no u momentu mobilizacije ovi su pukovi još bili u toku formiranja. Ta organizacija je bila samo jedan ograničen začetak onoga što smo prema raspoloživom materijalu mogli da imamo u jednom kratkom roku: ona je u toku izvršenja Plana XVII trebala da bude proširena. Ona je imala samo privremeni karakter. Naročito je bilo nemoguće armiskim korpusima stalno dodeliti tešku artiljeriju, kao što su to učinili Nemci. Doista, naša teška poljska artiljerija je u početku trebala da ima samo 16 diviziona (ne računajući 5 puk, koji je privremeno bio naoružan dugačkim topovima 120 mm). Pošto je bilo van svake sumnje da podelu teške artiljerije ne treba vršiti na manje jedinice od diviziona, to je bilo nemoguće sa 16 diviziona popuniti 21 korpus teškom artiljerijom. Zbog toga se teška artiljerija morala ustrojiti kao armiska jedinica.

Konačno, početkom avgusta 1914, francuski armiski korpus je imao 120 topova 75 mm, koji su izbacivali granatu od 7,300 kg, i to je bilo sve. Nemački armiski korpus je imao 108 topova 77 mm, 36 haubica 105 mm, koje su izbacivale zrno od 15 kg, i 16 teških haubica od 150 mm, koje su izbacivale zrno od 42 kg. Od armiske teške artiljerije mi smo imali samo 104 haubice 155 mm »Rimajo«, koje su podeljene na 26 baterija, 96 topova 120 mm »Bake«, koji su bili podeljeni na 15 baterija, i 20 baterija dugačkih topova 120 mm sa naplacima na točkovima, koji su vučeni traktorima ili konjima. Naprotiv nama, Nemci su imali 360 dugačkih topova od 100 mm, 360 dugačkih topova od 130 mm i 128 merzera od 210 mm, ukupno 848 oruđa. Što se tiče opsadnih parkova, Komisija za proučavanje novih oruđa podnela je Ministarstvu, 20 februara 1913, jedan novi program, kojim je delimično obnovljen program koji je 1909 godine ustalila Visoka komisija za tvrđave.

Po ovome pitanju postojala je manja razlika u gledištima, i pošto je ono manje uzbuđivalo javno mišljenje, bilo je lakše doći do jednog rešenja. 31 oktobra 1913, u Kaleu, Šnajderovi zavodi su prikazali jedan lafet sa dugačkim trzanjem za dugačke topove 155 mm, koji je omogućavao da se ostvari brzometno gađanje na daljinu od 12 — 13 km, i jedan merzer od 280 mm sa dometom od 9 km, koji je dao odlične rezultate. 8 novembra 1913 naručeno je 18 ovakvih merzera; njihova je isporuka trebala da bude izvršena od novembra 1915 do novembra 1916. Juna 1914 naručeno je još 120 lafeta za top 155 mm M 1877, koji su bili namenjeni za brzometni top »Krezo«, i koji su trebali da budu isporučeni od decembra 1915 do decembra 1917.

Sa svoje strane, kapetan Filu (Filloux) je uspeo da konstruiše jedan moćni merzer od 370 mm koji je krajem 1913 mogao da izvrši svoja prva gađanja. Osim toga, kapetan Filu je 1912 godine srećno uspeo da izvrši prepravku haubica 155 mm M 1881 u brzometnu haubicu. Isto tako, proučavana je prepravka brzometne haubice 155 mm M 1904 u cilju da se od nje dobije manje glomazno oruđe.

Međutim, kada je došlo do mobilizacije, laki opsadni parkovi su imali samo dugačke topove 120 mm starog modela, koji su bili modernizovani upotrebom naplataka na točkovima i traktora, kao i haubice 155 mm sa prenosnim postoljem. Divizije teških opsadnih parkova imale su dugačke topove 155 mm sa naplacima, haubice 155 mm i merzere 220 mm sa metalnim postoljem.

Januara 1914 podneo sam članovima Višeg ratnog saveta jedan raspis u kome sam sažeto izneo uslove upotrebe teške poljske artiljerije. U ovom raspisu je naša situacija u odnosu na Nemce bila prilično povoljno izložena. Tom raspisu ja sam dao optimistički karakter iz moralnih razloga, naročito zato da se ne bi stvorilo obeshrabljenje. Naša inferiornost nije nikome mogla da ostane nezapažena, ali, pošto je u tome trenutku, i još za dosta dugo vremena, samo jedan deo naših boračkih jedinica mogao da raspolaže teškom artiljerijom, izgledalo mi je potrebno da sadejstvo haubičke arti-

ljerije prikažem kao da je samo *katkada* potrebno, a ne kao da je uvek neophodno. Dokle god ne budemo imali dovoljno teških oruđa, bilo je nekorisno u većoj meri insistirati na moćnoj podršci koju su ta oruđa trebala da pruže borcima.

Isto tako, ja sam iz psiholoških razloga smatrao da u tome dokumentu ne treba suviše da insistiram na privremenom karakteru ove projektovane organizacije. Nisam želeo da dozvolim da oficiri u trupi, do čijih će ruku ovaj dokument doći, pretpostave da će uskoro sve biti izmenjeno i da su njihove vežbe, njihovi radovi, njihova razmišljanja o načinu izvođenja obuke i upotrebe artiljerije podložni skorim promenama.

To su bili razlozi koji su me inspirisali pri izradi ovoga raspisa. Članovi Višeg ratnog saveta nisu bez rezerve prihvatili predložena rešenja. Mišljenja članova Saveta bila su prilično podeljena. General Dibaj je napisao: »Ovaj raspis je pun optimizma, koji ja ne delim«. A general Šomer je u isto vreme stavio ovu opasku: »On (raspis) ostavlja utisak da su Nemci mnogo bolje opremljeni i naoružani nego mi«.

Neću da završim ovu glavu, posvećenu artiljeriji, a da ne kažem koju reč o pitanju koje je uglavnom malo poznato.

Tokom 1913 saznali smo preko naše obaveštajne službe da su Nemci uveli u upotrebu razne tipove minobacača. Živo potstaknut ovim obaveštenjima, ja sam te iste godine postavio zahtev Trećoj upravi da sa najvećom aktivnošću pristupi proučavanju sličnih oruđa, koja mi uopšte nismo imali. I pored tri uzastopne opomene, Artiljeriska uprava me je obavestila u toku prvih meseci 1914 da ona ne smatra za moguće da ovo pitanje reši u određenom roku. Tada sam, u saglasnosti sa generalom Ševalijeom, načelnikom inžinjerije, odlučio da tražim odobrenje da se kod privatne industrije izvrši narudžbina »rovovskih merzera«, koji bi mogli brzo da budu dodeljeni inžinjeriskim jedinicama za upotrebu. Ali, ovaj zahtev nije bio usvojen — ne znam iz kojih razloga — i ništa nije bilo učinjeno da se naša vojska naoruža minobacačima, koji su joj u početku operacija potpuno nedostajali.

Međutim, general Ševalije se nije obeshrabrio. On je naredio jednom inžinjeriskom oficiru, majoru Dišenu, da prouči ovaj problem i ovaj je uspeo da ostvari jedan tip rovovskog merzera. Novembra 1914, kada su događaji nametnuli potrebu za minobacačima, i kada je general Dimenil dobio zadatak da ovo pitanje hitno reši, on nije mogao ništa bolje uraditi od toga nego što je, u prvom redu, uzeo k sebi majora Dišena.

GLAVA V

Popuna municijom

Opštim programom radova, koje je trebalo izvršiti za hitne potrebe narodne odbrane, a koji je krajem 1906 izrađen na inicijativu Mesimija, tada izvestioca po budžetu Ministarstva rata, bilo je predviđeno da se zalihe municije za top 75 mm od 700 zrna na oruđe krajem 1912 povećaju na 1200 zrna. Osim toga, bilo je predviđeno da će se docnije, u roku od 5½ godina, ovaj broj povećati na 1500 zrna. U trenutku kada se desio agadirski incident, to jest kada sam ja primio dužnost načelnika Glavnog generalštaba, naše zalihe u baterijama i pozadinskim ustanovama bile su dostigle količinu od po 940 napunjenih i kompletiranih metaka za ukupno 3.900 oruđa, a osim toga, u magacinima su se nalazili sastavni delovi za ova zrna za po 200 metaka na oruđe, koji su trebali da budu spojeni prvih dana mobilizacije. Za ostvarenje ovoga rezultata utrošeno je od 1906 do 1911 godine 62,000.000 franaka.

Ove rezerve municije izgledale su izvesnim ličnostima nedovoljne. Naročito je general Langloa pisao o tome da smo mi u ovome inferiorni u odnosu na Nemce. Organi artiljeriske službe nisu delili ovo mišljenje. Mi smo imali dovoljno tačne podatke, govorili su oni, o rezervama naših protivnika da bismo na osnovu njih sebi mogli da dozvolimo tačno upoređenje stanja popune francuskih i nemačkih armiskih korpusa. Pretpostavljajući da je ostvarena reorganizacija jedinica za snabdevanje, koju su Nemci trebali da završe tek 1912 godine, oni bi na neposrednom raspolaganju imali samo po 375 zrna na oruđe, što pretstavlja količinu od 400 tona zrna, dok mi imamo 500 tona zrna, što pretstavlja 615 zrna na svako oruđe armiskog korpusa. Podela municije po raznim ešelonima francuskog armiskog korpusa omogućavala je da on na bojištu raspolaže sa 37.000 zrna, dok je nemački armiski korpus raspolagao samo sa 18.000 zrna u prvoj liniji. Prema tome, rešenje koje je usvojeno u Francuskoj, izgleda da bolje odgovara zahtevima potrošnje brzometnih oruđa.

Ja nisam delio taj optimizam: doista, naši izveštaji su bili vrlo nepotpuni što se tiče rezervi municije, koje su u Nemačkoj bile obrazovane u armiskim, etapnim*) i pozadinskim slagalištima.

---

*) Etapna slagališta su slagališta Vrhovne komande. — Prim. prev.

S druge strane, brzometna artiljerija je veliki potrošač municije, a pošto smo mi bili rešeni da našim eventualnim operacijama damo ofanzivan karakter, trebalo se pribojavati za sudbinu jedne armije čija bi municija bila iscrpena pred neprijateljem koji bi još raspolagao artiljeriskom municijom. Osim toga, ako budemo imali manje topova nego Nemci, mi ćemo tu inferiornost moći da nadoknadimo time što ćemo sebi obezbediti mogućnost da ispalimo veći broj artiljeriskih zrna na oruđe. Pešadija će moći da vrši napade samo ako bude potpomognuta uraganom zrna, te je izgledalo nekorisno imati brzometna oruđa ako im se ne stave na raspoloženje obilate rezerve za popunu. Štaviše, zbog inferiornosti naše teške artiljerije bila nam je dužnost da našoj artiljeriji 75 mm obezbedimo strahovitu nadmoćnost.

Zbog toga, kada sam krajem 1911 godine određen da pretsedavam na konferencijama na kojima je bio ustanovljen program potreba narodne odbrane, ja sam postavio kao princip da rezerve municije 75 mm, koje su imale da budu povećane od 1.200 na 1.500 zrna, moraju da budu obrazovane za četiri godine, a ne za pet i po godina kao što je bilo predviđeno.

Za ovu svrhu utrošeno je 1912 godine 10 miliona franaka, a 1913 godine 14½ miliona franaka. Nažalost, proizvodnja municije je bila usporena usled toga što su barutane bile u nemogućnosti da povećaju svoju proizvodnju. Međutim, iskustva iz nedavnih Balkanskih ratova učvrstila su nas u uverenju da rezerve municije treba vrlo široko računati. Početkom 1914 je čitav niz umesno vođenih opita potvrdio potrebu da rezerve gotove municije treba povećati na 3.000 zrna na oruđe. Uostalom, vrlo je zanimljivo ustanoviti da su se zaključci ovih opita, koji su izvršeni u Majiu, podudarali sa ciframa koje je general Langloa naveo kao neophodne. Međutim. mi smo bili daleko od toga, jer smo u trenutku objave mobilizacije imali samo 4,866.167 zrna, što znači po 1.390 zrna na oruđe 75 mm, od kojih po 1190 spojenih zrna i po 200 nespojenih zrna, u sastavnim delovima.

Do 1911 godine su proizvodnju municije vršili državni artiljeriski zavodi uz pomoć privatne industrije koja je proizvodila 3.000 zrna dnevno.

Proizvodnja municije 75 mm bila je, u slučaju mobilizacije, regulisana planom proizvodnje artiljeriskih zavoda od 28 decembra 1909, koji je predviđao da se do 50-og dana mobilizacije, u prvom redu, izvrši montiranje i punjenje 800.000 zrna 75 mm, od kojih 554.000 šrapnela i 246.000 granata, po 25.000 zrna dnevno, koristeći već izrađene sastavne delove koji su se nalazili u montažnim radionicama u Buržu, Tarbu, Lionu i Renu.

Bilo je predviđeno da se, počev od 51-og dana mobilizacije, proizvodi 13.600 kompletnih zrna dnevno, od kojih 7.900 šrapnela i 5.700 granata. Na ime prve popune, kao rezerve za proizvodnju, bio je obrazovan stok sirovina za izradu 600.000 zrna 75 mm i 10.000

zrna za brzometnu haubicu 155 mm. Privatna industrija je dopunjavala ovu proizvodnju sa 3.500 zrna 75 mm dnevno.

7 maja 1913 bila je ratna proizvodnja reorganizovana, a proizvodi su imali da se čuvaju u skladištima opšte rezerve u Buržu, Anžeru, Renu, Klermonu i Nimu.

Što se tiče industriske mobilizacije, ideja saradnje sa privatnom industrijom bila je još toliko malo prodrla u duhove, da je, 20 februara 1914, Uprava artiljeriskih zavoda obavestila ono nekoliko francuskih industriskih preduzeća koja su dotada za nju radila, da ugovori zaključeni za proizvodnju municije za vreme rata uskoro ističu i da neće biti obnovljeni. Ona je samo pripremala nabavke i predviđala rekviziciju sirovina. Saradnja privatne industrije bila je predviđena samo za proizvodnju čaura. Kad sam za ovo saznao, otišao sam kod Mesimija da ga privolim na produženje saradnje privatne industrije. Ministar je potpuno prihvatio ovu ideju, ali nije uspeo da je privede u delo pre objave rata. 1 avgusta 1914 on je odlučio da se proizvodnja poveća do najširih razmera, apelujući na privatnu industriju, ali ta odluka, koja je industrijalce zatekla nespremne, nije mogla imati neposredan učinak. Trebalo je da za ministra rata dođe Milran, pa da to pitanje, najzad, bude rešeno.

GLAVA VI

Nastavni poligoni

Pored pitanja artiljerije, o kome sam govorio, pitanje nastavnih poligona bilo je predmet mojih nastojanja i napora od samog trenutka kada sam primio dužnost načelnika Glavnog generalštaba.

To pitanje nije bilo novo. Bila su usvojena dva programa, prvi 1897, a drugi 1907, za čije izvršenje je trošeno prosečno po 3 miliona franaka godišnje. Idući tim tempom, izvršenje programa od 1908 trebalo je da bude završeno tek 1930, jer je bilo procenjeno da je potrebno 75 miliona franaka za njegovo potpuno ostvarenje. U to će vreme oko polovine svih jedinica svake godine moći da boravi na nastavnim poligonima. Međutim, mi smo 1911 imali svega 8 nedovršenih poligona; jedva je jedna trećina naših aktivnih trupa mogla godišnje na poligonima da provede petnaestak dana, a zbog razmeštaja poligona na teritoriji nije bilo moguće na njih uputiti jedinice izvesnih armiskih korpusa. U isto vreme, s one strane Rajne, po istom predmetu činjen je toliki napor da je Nemačka za vrlo kratko vreme svojoj vojsci mogla da stvori po jedan diviziski poligon na armiski korpus.

Ako želimo da našim trupama damo praktičnu obuku koju zahteva obrazovanje jedne vojske sastavljene od aktivnih elemenata, koji služe samo dve godine u kadru, i od rezervista, koji se pozivaju u kadar samo na ograničeno vreme, to se postavlja kao hitno da se učini snažan napor u smislu u kome ga i Nemci vrše. Doista, vežbališta, stalna školska strelišta i strelišta za bojna gađanja malog prostranstva po garnizonima bila su daleko od toga da budu dovoljna za dobro izvođenje tehničkih vežbi pešadije, jer su za bojna gađanja zbog uvođenja zrna »D« strelišta morala da imaju dubinu najmanje 4.000 m. Artiljerija je, sa svoje strane, svake godine s pravom zahtevala sve veći broj dana za gađanja; nedavno povećanje toga roda vojske potpuno je opravdalo ovaj zahtev. U konjici su svi generali insistirali na tome da pukovi i brigade svake godine borave na poligonima naročito određenim za evolucioniranje. Najzad, bilo je važno da osnovna jedinica, sastavljena od trupa svih

rodova vojske, pešadiska divizija, raspolaže dovoljno prostranim poligonima na kojima će moći izvoditi združene vežbe.

Pored svih ovih razloga, postojao je još i jedan drugi: Zakon od 1908 godine propisivao je da se s proleća na poligone šalju rezervne jedinice drugog poziva; usled nedostatka poligona mi smo dotada mogli da udovoljimo ovom opravdanom zahtevu samo utoliko što smo na poligone slali 1/4 aktiviranih pukova.

Zbog toga sam još novembra 1911 naredio da se pristupi proučavanju jednog programa koji je imao ove osnove:

— nastavni poligon treba, u prvom redu, da bude podesan za evolucioniranje jedne kompletne divizije i, prema tome, treba da ima površinu od 5.500 — 6.000 hektara;

— zatim, u cilju da se finansiski napor zemlje svede na minimum, poligoni treba da budu raspoređeni tako da omogućavaju da dva armiska korpusa koriste jedan isti poligon za izvođenje nastave.

Rezultat ovih proučavanja bio je da su predviđeni ovi poligoni:

— 2 poligona za armiski korpus: Šalon (proširen) i Maji;

— 10 poligona za diviziju: La Kurtin (La Courtine) — postojeći, Koetkidan (Coëtquidan) — u toku preuređenja, Sison (Sissonne) i Le Valdaon (Le Valdahon) — prošireni, i još 6 poligona koje treba izgraditi;

— poligoni Larzak (Larzac) i Suž (Souge), koji su nedovoljno prostrani, imaju se koristiti u svom sadašnjem obimu.

Ostvarenje ovoga programa zahtevalo je utrošak od oko 135 miliona franaka, koji se imao rasporediti na 7 godina: 12 miliona u toku 1912, a po 20 miliona u toku narednih 6 godina, počev od 1913*).

Čim sam dobio ovu prethodnu studiju, odmah sam ministru podneo jednu pretstavku u kojoj sam izložio ovo pitanje kao i zaključke do kojih smo došli, a koju je Mesimi usvojio 14 decembra 1911 godine.

Nekoliko dana docnije naređeno je armiskim korpusima da izvrše rekognosciranja potrebnih terena i da izrade projekte koje su imali da dostave ministru do 1 aprila 1912.

Preporučeno je da se pravi cilj ovih rekognosciranja drži u najvećoj tajnosti kako se ne bi privukla pažnja javnosti, te da se na taj način izbegne skok cena zemljištu.

Dok su vršeni ovi pripremni radovi, u rešavanju ovoga pitanja nastupio je zastoj usled budžetskih teškoća. Već sam rekao da su se novi ministri rata i finansija, 17 januara, na sastanku kod pretsednika vlade radi ispitivanja zahteva za kredite van budžeta koje je podneo prethodni kabinet, složili da ukinu izvestan broj naših zahteva, među kojima je izostavljen i kredit predviđen za poligone.

---

*) Ovako stoji u originalu, mada ukupno zbir daje sumu od 132 a ne 135 miliona. — Prim. prev.

Ovo mi je ukidanje izgledalo ozbiljno, jer je bilo nekorisno činiti jedan znatan materijalan napor ako se vojsci istovremeno ne pruži mogućnost za izvođenje obuke. Zbog toga sam, kada je 1912 trebalo izraditi predloge za budžet 1913, jako insistirao na tome da se predlozi koji su bili predviđeni programom od 14 decembra 1911 ponovo u celosti obnove. Jedan izveštaj, koji nam je u to vreme prispeo s one strane Vogeza, dao mi je priliku da se učvrstim u svom uverenju: počeli smo da saznajemo pojedinosti nemačkog Zakona o ustrojstvu vojske. Kada je, 23 maja, ministar postavio pitanje Generalštabu vojske: koje mere misli da preduzme da bi odgovorio na nemački vojni napor, ja sam na prvo mesto stavio potrebu za obrazovanjem nastavnih poligona, s tim da se poboljšaju oni koji već postoje i da se izgrade oni koji su bili predviđeni. Osim toga, 6 juna, tražio sam od ministra da se program od 14 decembra 1911 izvrši u potpunosti. U tome cilju tražio sam odobrenje jednog vanrednog kredita od 2 miliona franaka na račun budžeta 1912, da bi se od Koetkidana izgradio poligon koji može da koristi jedna divizija počev već od 1913, da se za 1913 odobri kredit od 17 miliona franaka, a da se za sledećih 5 godina, počev od 1914, odobravaju godišnji krediti od po 20 miliona franaka. Milran je, 10 juna, »u načelu« odobrio zaključke ove pretstavke, koja je odmah dostavljena Direkciji za kontrolu. Ova Direkcija je 22 juna odgovorila da je, pošto je Budžetska komisija već ustalila sumu budžeta Ministarstva rata za 1913, suviše dockan za traženje povećanja kredita. Pored ostaloga, u tom odgovoru rečeno je: »Kada za to bude došao trenutak, učiniće se sve što je potrebno da se sa finansiskim komisijama postigne sporazum o veličini iznosa rashoda koje treba odobriti van budžeta za 1913 budžetsku godinu i da se postigne da nastavni poligoni budu obuhvaćeni u odobrenim kreditima za 1913«.

Što se tiče povećanja kredita koje je traženo za 1912, načelnik Direkcije za kontrolu smatrao je da ono može samo da uđe u projekt opšteg zakona koji se ima podneti oktobra meseca.

Iz ovih razloga bilo je ostvarenje toga programa prinudno usporeno. No, ipak, prethodne mere koje su se ticale predviđenih kupovina zemljišta za poligon u Koetkidanu bile su tako izvršene da su se, u trenutku kad Parlament bude izglasao kredite, imale da izvrše samo poslednje administrativne formalnosti.

Ali mi još nismo bili na kraju naših muka. Sredinom oktobra saznao sam posrednim putem da, zbog primedaba koje je stavila Direkcija za kontrolu, kredit od 2 miliona franaka verovatno neće biti izglasan pre kraja godine i da je vrlo neizvesna mogućnost da će se za 1913 dobiti povećanje kredita za nastavne poligone. Tada sam, jednom pretstavkom od 15 oktobra, obratio pažnju ministru »da je za obuku vojske od bitnog značaja da se krediti potrebni za poligone odobre blagovremeno kako bi se odmah moglo pristupiti izvršenju ustaljenog programa«.

Milran se rado priklonio mojim upornim nastojanjima i posle nekoliko dana obavestio je Ministarstvo finansija da za budžetsku 1913 godinu, već predviđenoj sumi za rashode izvan budžeta, treba dodati i sumu od 13 miliona franaka, koja je tražena za nastavne poligone. Osim toga, na Milranova nastojanja dobijen je kredit od 2 miliona franaka za Koetkidan pre isteka budžetske 1912 godine.

I pored energične podrške, koju mi je pružio ministar rata, za 1913 godinu moglo je da bude dodeljeno samo 7,350.000 franaka. Što se tiče odobrenja kredita od 20 miliona franaka, koji je tražen za 1913, ova suma je ušla u ona potraživanja koja su bila obuhvaćena programom od 420 miliona, o kome sam već govorio. Poznato je kakva je bila sudbina toga programa i da su, po jednoglasnom odobrenju Finansiske komisije Senata, ministri rata i finansija bili ovlašćeni da, počev od 24 februara, angažuju sumu od 72 miliona franaka pre odobrenja Parlamenta. 26 februara je ministar rata dozvolio zainteresovanim službama sume koje je svaka od njih bila ovlašćena da angažuje odmah. Na taj je način 1913 godine bilo moguće posvetiti 7,350.000 franaka nastavnim poligonima.

Međutim, sva ta odugovlačenja imala su štetne posledice za državnu blagajnu. I pored preduzetih mera predostrožnosti, u svima oblastima u kojima je bila predviđena kupovina zemljišta, već se bio proneo glas o tome i špekulacija se ustremila na te oblasti. Naprimer, za poligon u Koetkidanu zemljište je bilo procenjeno na 500 do 800 franaka po hektaru; kada je krajem 1912 odobreno 2 miliona franaka, potrebnih za kupovinu toga zemljišta, Ministarstvo rata je moralo vlasnicima da plati mnogo veće otštete, koje su bile nesrazmerne sa početnom procenom. Usled toga nam krediti, koje smo teško dobijali, niukoliko nisu omogućavali da otkupimo sve predviđeno zemljište, te smo naš program morali da protegnemo na veći broj godina.

Ukratko, pitanje nastavnih poligona, bitno za obuku vojske, rešeno je, najzad, tek uoči rata. Krediti, koji su bili potrebni da se obezbedi dovoljno brzo izvršenje programa od 1911, najzad su bili odobreni i moglo se nadati da će taj program biti potpuno izvršen 1918 godine. Prve studije po ovome pitanju datiraju, kao što sam već rekao, od 1897 godine!

Kada je, 1913 godine, izgledalo da će zakon o trogodišnjem roku službe u kadru biti usvojen i kada je uzeto u obzir pojačanje rezervnih jedinica, tada se ukazalo da je potrebno predvideti mogućnost da se ti pukovi, prilikom njihovog aktiviranja, okupe na poligonima, gde će im biti mnogo lakše da rade nego u garnizonima gde su do tada bili aktivirani. Osim toga, u moje namere je spadalo i to da u slučaju mobilizacije obrazujem rezervne brigade, zbog čega sam morao da predvidim mogućnost okupljanja tih jedinica u periodu pozivanja rezervista na vežbu.

Zadocnjenje, koje je nastupilo u obrazovanju velikih nastavnih poligona, navelo me je na to da za obuku rezervnih jedinica odmah potražim jedno rešenje. Da bi se obezbedilo ponovno uzi-

manje u ruku i kohezija pukova i brigada, nisu bili potrebni prostrani poligoni. Mi smo imali veliki broj artiljeriskih poligona i pešadiskih strelišta za bojna gađanja koji su postali suviše mali za izvođenje obuke tih rodova vojske zbog upotrebe zrna »D«, ali koji su, bez proširivanja, mogli vrlo dobro da posluže za smeštaj i obuku rezervnih pukova. Prema tome, ja sam 17 jula 1913 naredio da se izradi program koji je imao da obuhvati jedino izgradnju onih naknadnih uređaja koje je trebalo predvideti za postizanje cilja koji sam naznačio. Izabrano je 11 poligona, koji su bili raspoređeni na celoj državnoj teritoriji. Za ove radove je bio predviđen rashod od 15 miliona, a 1913 u tu svrhu se mogao utrošiti kredit od 250.000 franaka.

GLAVA VII

Zakon o trogodišnjem roku službe u kadru

Zakonom o regrutovanju vojske od 21 marta 1905 nesumnjivo je ostvarena jednakost vojne obaveze za sve građane sposobne da nose oružje, ali je izgledalo da je njime znatno umanjena vrednost jahaćih rodova, a naročito konjice.

Konjica se žalila na oskudnost efektiva, na nedovoljnu obučenost vojnika čiji rok službe u kadru traje 2 godine, sa metodama nastave koji su tada primenjivani, na kritično stanje koje je u pukovima nastajalo po otpuštanju isluženika, na nemogućnost da se dresura konja izvede dobro i, naročito, na oskudnost, ako ne i na potpuni nedostatak obučenih konjanika koji dobro jašu.

Uz ove nezgode dolazile su i teškoće izvršenja mobilizacije u toku zime kada se mogla mobilisati samo jedna klasa obveznika konjanika.

Situacija je postala kritična odmah po stupanju na snagu Zakona o dvogodišnjem roku službe u kadru. Računalo se sa obilatim angažovanjem dobrovoljaca i ostajanjem isluženika na ponovnom roku, koji su, po zamisli tvorca zakona od 1905, trebali da obrazuju veliko jezgro starih vojnika, koje je neophodno u jahaćoj trupi, ali je ovo očekivanje podbacilo.

U svojim izveštajima posle izvršenih inspekcija, komandanti su naročito skretali pažnju ministru na to stanje. Ministra je to uzbunilo. Još 1911 godine Mesimi je Sekciji za studije, koju je bio obrazovao pri svome Kabinetu, postavio zahtev da traži koja bi poboljšanja bilo moguće uneti u zakon od 1905. Generalštab vojske, sa svoje strane, nije ostao neaktivan i preduzeo je čitav niz studija po tome pitanju. Izdvojivši nekoliko članova iz Projekta o izmenama Zakona o regrutovanju, on je čak pokušao da izdejstvuje da Parlament bez odlaganja izglasa izvesne odredbe koje bi imale za cilj pojačanje naših mirnodopskih efektiva i povećanje broja dobrovoljno angažovanih isluženika na ponovnom roku i kadrovaca određenih na službu u konjicu i konjičke baterije. S druge strane, on je tražio načina da se poveća broj onih koji se obavezuju da u kadru služe 3 godine, uvećavajući povlastice koje su uživali.

U međuvremenu, Parlament se uznemirio zbog glasova koji su kružili o stanju naše konjice, tako da su, prilikom diskusije o zakonu o kadrovima toga roda vojske, neki govornici ministru postavljali neposredna pitanja koja su se odnosila na te efektive.

Milran je, zabrinut zbog stanja čija ozbiljnost nije izmakla njegovom pogledu, naredio tada Generalštabu vojske da potraži rešenje koje bi omogućilo da se konjici dodele stari vojnici koji su joj nedostajali, ne obazirući se na političku stranu toga pitanja, čije proučavanje je primio na sebe. To je bilo januara 1913. Tako se postavilo pitanje vraćanja na trogodišnji rok službe u kadru, ali taj problem se više nije odnosio samo na konjicu.

Doista, cela vojska je bila pogođena i oslabljena usled posledica kratkog roka službe u kadru i zbog oskudice u profesionalnim vojnicima; svuda su efektivi bili nedovoljni; po otpuštanju isluženika u kadru je ostajalo samo jedno godište takozvanih obučenih vojnika, tako da je u zimskom periodu zaštita naših granica bila nesigurna.

S druge strane, smanjeno brojno stanje više nije dozvoljavalo da se naše jedinice održavaju u jačini koja je bila određena zakonima o kadrovima, koji su ionako već bili znatno manji od odgovarajućih nemačkih kadrova.

Nastava u trupi je, prirodno, trpela zbog oskudice u efektivima; ona se u anemičnim jedinicama mogla izvoditi samo sa velikim teškoćama; jedva ako je u jedinicama sa normalnim brojnim stanjem nekoliko vojnika u drugoj godini službe moglo svakog dana da uzme učešća u obuci, a starešine više nikako nisu komandovale jedinicama sa onim brojnim stanjem sa kakvim će imati da komanduju u ratu.

Osim toga, zbog oskudice u ljudstvu, bilo je nemoguće odgovoriti potrebi koja se osećala za obrazovanjem tehničkih trupa kao i novim potrebama koje su svakodnevno nastajale usled napretka nauke i iskustva iz nedavnih ratova.

Najzad, Maroko je apsorbovao znatan deo naših efektiva koji su bili izgubljeni za odbranu zemlje matice.

Tako je stajalo sa ovim pitanjem kada su nam, februara 1913, stigli prvi izveštaji o novim vojnim merama koje su trebale da budu predložene u Rajhstagu. Još 27 marta 1911 godine Rajhstag je izglasao jedan vojni zakon kojim je budžetsko brojno stanje nemačke vojske povećao za 13.000 ljudi. Osnovna karakteristika toga zakona bio je znatan razvoj tehničkih sredstava koja su stavljena na raspoloženje vojsci. Finansiski obziri su objašnjavali umerenost zahteva vojne uprave; uostalom, baš je u to vreme ta relativna umerenost izazvala žestoke napade izvesnih političkih krugova i vojne štampe.

Petnaest meseci docnije, jednim novim vojnim zakonom, zvanim Zakon od 14 juna 1912, koji je bio izglasan znatnom većinom glasova i bio hitno primenjen, vojna snaga Carstva povećana je za svoj deseti deo.

A, eto, već posle manje od 8 meseci, nemačka vlada predlaže novo povećanje kojim se, jednim potezom, mirnodopsko brojno stanje vojske povećava još za jednu petinu.

Kakvo je bilo stanje duhova koje je moglo biti povod da se u tako kratkim vremenskim razmacima preduzmu ovakve mere?

Evo na koji su ga način naši diplomatski pretstavnici objašnjavali: da ne bi umrla od suvišne punokrvnosti, Nemačka ima apsolutnu potrebu da svojoj industriji i trgovini ne samo očuva nego i stvori nove debušee. Zbog toga se ona nalazi u suparništvu sa ostalim narodima. Do 1912, čvrsto verujući u nadmoćnost svoje vojne snage, nemački je narod mislio da će uvek biti dovoljno da samo baci svoj mač na međunarodne terazije pa da one pretegnu na stranu njegovih interesa. Nemački trgovci i industrijalci su bili ubeđeni da je samo nekoliko pretnji suvim barutom i oštrom sabljom dovoljno pa da prestane svaki otpor i da se osvoji svet u ekonomskom pogledu.

Međutim, držanje Francuske u Marokanskom sukobu je za Nemačku bilo predmet iznenađenja, a rešenje sukoba je u njoj proizvelo zaprepašćenje. Ona je ustupke, koje joj je učinila Francuska, smatrala kao poniženje koje joj je ova nanela.

Uvereni da se u mirno doba autoritet naroda ceni prema sposobnosti koja im je priznata da vode rat, naši istočni susedi su, od toga trenutka, smatrali da njihova vojna snaga više nije dovoljno velika da ulije strah. Jedan nemački konzul u jednom od najvećih evropskih trgovačkih pristaništa ovako je rezimirao situaciju: »Moguće je da bi rat, naročito jedan nesrećni rat, doveo do opadanja nemačke trgovine, ali on do toga rezultata ne bi doveo pre nego što bi do njega doveli diplomatski ustupci, zbog njihovih moralnih i ekonomskih posledica. Trgovina i industrija sada veoma teško trpe usled teškoća koje se u Nemačkoj osećaju na svima stranama. Treba ih otkloniti silom, ako je to potrebno, pa se i naoružati shodno tome«.

Iz toga stanja duhova proizašao je vojni zakon od 14 juna 1912; iz toga stanja duhova se takođe rodila, januara 1911, i Liga narodne odbrane *Wehrverein*, koja je imala za cilj »uspostavljanje osećaja poverenja koje su Nemci imali pre nekoliko godina i koje treba da bude oslonac spoljnoj politici«. Isti taj mentalitet je učinio da u to vreme generali Kajm, Falkenhauzen i Bernhardi na mnogobrojnim predavanjima zahtevaju integralnu primenu opšte vojne obaveze.

Tada je nastao Balkanski rat, poraz Turske, koja je bila privržena Nemačkoj, kao i rascvat slovenstva na Balkanu. Krajem 1912 godine pisao je general Bernhardi: »U slučaju evropskog sukoba, mi više ne možemo računati ni na Tursku, ni na Rumuniju, ni na sve austriske snage. Mi ćemo protiv sebe imati ne samo Francuze i Engleze, nego i glavnu masu ruskih snaga. Porazi Turaka naškodili su našem vojničkom prestižu; čak i Belgija oseća da joj u grudima kuca francusko srce i potsmeva se bednim rezultatima nemačke obuke u Turskoj«.

Tako je, dakle, Nemačka videla da joj se Francuska od pre 2 godine odupire uz podršku ne samo Rusije nego i Engleske. Znajući da se može malo osloniti na Austriju, a da uopšte ne treba da računa na Italiju, ona je pojačavala svoju vojnu snagu. Možda je ona želela mir, ali mir u kome bi sve njene spoljnopolitičke ambicije bile zadovoljene i u kome bi se susedne sile potčinile njenim željama, jednom rečju, mir koji bi proizilazio iz straha koji ona uliva.

Sada je važno da definišemo rezultate tih vojnih zakona.

Zakonom od 1912 nemačko komandovanje nije išlo za tim da se o mobilizaciji poveća broj njihovih aktivnih velikih jedinica. Stvarno, mi smo već odavno znali da na oglas mobilizacije treba da budu obrazovana 2 armiska korpusa, koji će nositi brojeve 20 i 21, na taj način što će se trećim divizijama 1 i 14 korpusa pridati prekobrojne jedinice susednih korpusa. Prema tome, obrazovanje ta 2 armiska korpusa (20-og i 21-og) nije pretstavljalo povećanje broja velikih jedinica. Ali se novim zakonom težilo da se tih 25 aktivnih armiskih korpusa osposobe da budu odmah upotrebljivi, smatrajući da se formiranje velikih jedinica na oglas mobilizacije ne slaže sa brzinom koju je nemački Generalštab želeo da dâ operacijama od samog početka.

Prema obaveštenjima koja smo tada imali, novi zakon, koji je projektovan početkom 1913, imao je sasvim drugi karakter. Njime je budžetski efektiv trebao da se poveća za 4.000 oficira, 15.000 podoficira, 117.000 vojnika i 27.000 konja. Predviđena nova formiranja i povećanja odnosila su se isključivo na povećanje aktivnih jezgra, na pojačanje kadrova i na poboljšanje materijalne spreme već postojećih velikih jedinica. Kvalitet svake jedinice u vojsci je znatno poboljšan; otsada će kadrove poglavito obrazovati samo aktivni podoficiri koji će imati više od 2 godine službe u rodovima vojske koji službu vrše peške, a više od 3 godine službe u jahaćim trupama. Nijedna boračka jedinica neće imati više od 1/3 rezervista, koji će skoro svi biti iz poslednjeg godišta kadrovskih isluženika. Osim toga, i naročito, u pograničnim korpusima mirnodopski efektivi će biti povećani do brojnog stanja koje se malo razlikuje od ratnog. Nemačko komandovanje je sada imalo u rukama vrlo snažnu armiju čija je mobilizacija bila poboljšana i ubrzana, što mu je pružalo mogućnost da, ako mu se prohte, protiv nas otpočne rat iznenadnim napadom.

Takva nam je izgledala vojna situacija naših suseda početkom 1913 godine. Izgledalo je da je održavanje ravnoteže između francuskih i nemačkih snaga za nas bila jedina garancija za mir u slobodi i dostojanstvu.

Čim se u Francuskoj počelo saznavati za novi napor na koji se Nemačka rešila, shvatilo se da iznenadna mobilizacija, kakvu je ona želela da sprovede, pretstavlja opasnost za naše granice koje su bile slabo branjene zaštitnim trupama nedovoljne jačine. Po svaku cenu je naše efektive trebalo pojačati i bolje iskoristiti snage kojima smo raspolagali. U tome cilju se pristupilo izradi čitavog niza pro-

jekata, dok se, u isto vreme, i dalje radilo na proučavanju Zakona o trogodišnjem roku službe u kadru, što je Milran naredio. Svi su ovi projekti imali za cilj poboljšanje stanja u našoj vojsci, ne dirajući u odredbe Zakona od 1905 godine. Jednima se tražilo povećanje snage korišćenjem naših urođenika iz Severne Afrike, kao i korišćenjem naših kolonijalnih trupa, što je, svakako, bilo ostvarljivo, ali postepeno, ako se nije želelo da se stvore velike teškoće. Drugima se tražio spas u sistemu dobrovoljnog stupanja u kadar i produženju roka na duže vreme uz znatne moralne i materijalne koristi; ovo rešenje je imalo isuviše nesigurnih elemenata da bi postalo osnova naše organizacije.

Uopšte uzev, ovi razni sistemi su bili samo privremene mere koje nisu mogle popraviti stanje stvari. Brzo se uvidelo da nije moguće ostvariti nešto ozbiljno a da se ne dira u Zakon od 1905 godine. Zbog toga su se tada u tome smislu počela tražiti rešenja od kojih su neka bila oštroumna.

U prvom redu proučavan je jedan projekt u kome je trajanje roka službe u kadru bilo različito u raznim rodovima vojske. Rok službe u kadru bio bi produžen za 6 nedelja u pešadiji, za 10 nedelja u artiljeriji i za 20 nedelja u konjici. U naknadu za to, odobravala bi se dugotrajna otsustva vojnicima jahaćih rodova za vreme njihove službe u kadru. Jedina korist od ovoga projekta bila bi ta što bi se u toku prvih nedelja zimskog perioda pod zastavom nalazila dva godišta; međutim, to je bila povreda načela jednakosti vojne obaveze za sve građane i ovim projektom bi se naškodilo dobrom izvođenju obuke usled čestih i dugotrajnih otsustava.

Osim toga, uzet je u obzir i sistem pozivanja rezervista u partijama. Na ovaj način bilo bi moguće da se, pozivanjem svake godine na jednomesečnu vežbu svakoga od dva godišta rezervista, naše jedinice održe u punijem sastavu i da se obezbedi bolja obuka naših rezervista; međutim, to je imalo rđavu stranu što je na taj način onemogućeno prikupljanje rezervnih jedinica u cilju izvođenja obuke sa njima, a pored toga, to bi izazvalo veliki poremećaj u društvenom životu zemlje i u našoj vojnoj organizaciji.

Rok službe od 27 meseci, sa stupanjem u kadar na dan 1 jula, omogućilo bi da se do 1 oktobra dobiju dovoljno obučeni regruti. Ali, ovim bi se sistemom oduzeo jedan deo starešinskog kadra od obučenih jedinica u toku letnjeg perioda koji je podesan za izvođenje združenih vežbi i manevara. Uostalom, ovim se sistemom nije rešavao problem efektiva.

Rok službe od 30 meseci stvrio bi u svima rodovima vojske jedinice sa suviše jakim brojnim stanjem u toku zime, u vreme kad se izvodi jedinačna obuka i kada, iz zdravstvenih razloga, treba umereno raditi. Međutim, kad nastupi leto, jedinice bi spale na sadašnje brojno stanje baš u vreme kada se nastava izvodi najaktivnije.

Što se tiče sistema u kome bi se regruti pozivali u kadar svake druge godine u oktobru i aprilu, izgledalo je da bi on doveo

do velikog poremećaja u našoj organizaciji i da bi nas stavio u stanje stalne inferiornosti u odnosu na Nemačku.

Tako su sva proučavanja koja smo vršili išla na to da nas ubede da je jedino prihvatljivo rešenje pun trogodišnji rok, koji je obavezan za svakoga.

Pod tim okolnostima je 4 marta 1913 u Jelisejskoj palati pitanje principa Zakona o trogodišnjem roku izneto pred Viši ratni savet. Tada je Poenkare prvi put pretsedavao kao šef države. Toj sednici su prisustvovali pretsednik vlade Brijan i ministar rata Etijen.

Ja sam izložio da je merama koje su Nemci preduzeli 1911 i 1912 njihova aktivna vojska povećana na 800.000 ljudi u mirno vreme; u takvim okolnostima, da bi se mobilisala, ona je trebala samo da dobije popunu u konjima. Ta ubrzana mobilizacija nemačkih 25 armiskih korpusa davala je našim protivnicima mogućnost da bez teškoća razbiju našu graničnu zaštitu.

Prema tome, izgledalo je potrebno da se naše jedinice za zaštitu granice pojačaju do brojnog stanja približnog ratnom kako bi, jednostavnim pozivanjem obveznika koji žive u obližnjim mestima, još prvog dana mobilizacije uveče bile u stanju da prime borbu popunjene do ratnog brojnog stanja.

Štaviše, broj velikih jedinica za zaštitu granice imao se povećati time što će u toj ulozi učestvovati i 2 korpus i jedna divizija 8 korpusa. Na taj način mi ćemo za zaštitu granice imati 11 divizija sa kojima smo mogli da se nadamo da ćemo se moći odupreti jednom iznenadnom napadu. Ovih 11 divizija, oslonjenih na tvrđave, trebalo je da bude dovoljno da obezbedi našu mobilizaciju i koncentraciju.

Ako sada pogledamo korpuse koji se nalaze u unutrašnjosti teritorije, videćemo da su, zbog uzimanja ljudstva iz pešadije za formiranje novih jedinica (vazduhoplovstva, artiljerije i tehničkih trupa), njihovi efektivi toliko slabi, da je izvođenje nastave u njima bilo nezadovoljavajuće; trebalo je da četa ima 150 ljudi da bi se obrazovalo čvrsto jezgro oko koga će se okupiti obveznici u srazmeri 2:3, a isto tako je trebalo da četa ima 150 ljudi da bi se omogućilo izvođenje nastave.

Prema tome, predloženi trogodišnji rok službe ne bi povećao broj mobilisanih jedinica već bi, u prvom redu, omogućio da se pojačaju jedinice za zaštitu granice, zatim da se olakša izvršenje mobilizacije i, najzad, da se znatno poboljša kvalitet trupa.

Posle ovoga izlaganja Brijan je izjavio da je vlada rešena da učini sve da bi se vojska osposobila za izvršenje svoga zadatka. On je tražio da se Parlamentu podnesu najubedljiviji argumenti, zbog teškoća na koje je predviđao da će se naići da se Parlament privoli da prihvati vraćanje na trogodišnji rok.

Tada je Savetu postavljeno ovo pitanje: »Da li mi, zbog napora koji čine Nemci, treba da pojačamo naše vojne snage i, naročito, naše trupe za zaštitu granice?«

Na ovo pitanje Savet je jednoglasno odgovorio: »da«.

Zatim je diskutovano o raznim sistemima koji su bili proučavani; o sistemu ostajanja na ponovnom roku, o sistemu roka službe od 27 meseci, koji je predložio general Pedoaja, kao i o sistemu roka službe od 30 meseci.

U suštini, problem se ovako postavljao:

Ako bi se usvojilo pojačanje efektiva, o kome sam govorio, trebalo bi ostvariti efektiv od najmanje 674.300 ljudi. Vodeći računa o otpadanju ljudstva koje se dešava u toku službe u kadru, a koje se, prema iskustvu, moglo utvrditi na 8% za boračke rodove vojske, trebalo je regrutovati 727.000 ljudi.

Međutim, sa trogodišnjim punim rokom službe u kadru, izvori ljudstva su se sastojali od:

— 210.000 ljudi, koje je davalo poslednje godište pozvano u kadar;

— 200.000 ljudi iz godišta koje je već otslužilo jednu godinu i izgubilo 5% svog efektiva;

— 194.000 ljudi iz godišta koje je otslužilo dve godine i koje je u toku druge godine izgubilo 3% svog efektiva;

— 90.000 ljudi, koliki je bio kontingent stalnih vojnika u Francuskoj (dobrovoljaca i na ponovnom roku);

— 20.000 ljudi iz kontingenta stalnih vojnika u kolonijama;

— 9.000 ljudi iz sva tri godišta koje su davale stare kolonije; i

— 15.000 ljudi koji bi se dobili posle trećeg lekarskog pregleda koji se vrši posle dva odlaganja roka službe, kao i prevođenjem ljudstva iz pomoćnih službi u glavne rodove vojske.

Ukupno 738.000 ljudi.

Ovaj ukupan broj je imao samo relativnu vrednost; on je mogao biti veći ili manji verovatno za nešto oko 15.000 ljudi.

Vidi se, dakle, da su naše potrebe otprilike odgovarale izvorima ljudstva koje nam je obezbeđivalo jednovremeno držanje tri godišta pod zastavom.

Zbog toga je Savet jednoglasno izjavio da jedino trogodišnji rok službe omogućava da se dobiju potrebna pojačanja; on je izjavio želju da se načelo jednakosti obaveze služenja niukoliko ne povredi.

U tome smislu je razrađen projekt zakona koji je trebalo podneti Parlamentu. No ipak, na Šeronovo izričito navaljivanje, zbog maloga viška u predviđenim izvorima ljudstva u odnosu na potrebe, ministar je u poslednjem času odlučio da za sinove porodica sa velikim brojem članova uvede skraćen rok službe. Trebalo se bojati da ta povlastica, makar koliko bila opravdana, ne stvori pukotinu koja će se malo pomalo širiti.

U međuvremenu su Renak i Montebelo podneli protivpredlog čije su osnovne postavke bile da se svakoj jedinici odredi minimalno brojno stanje i da se u velikoj meri apeluje na dobrovoljno stupanje u vojsku. Tvorci ovoga projekta pristajali su da se rok službe u kadru povisi na 3 godine za sve ljudstvo, ali sa rezervom da se, kad bude dostignuto minimalno brojno stanje po jedinicama, vojnici

izvesnih kategorija (sinovi porodica sa više od četvoro dece i oženjeni ljudi koji imaju dece) mogu pustiti na otsustvo.

Ministar rata je, u saglasnosti sa tvorcima protivpredloga i sa izvestiocem koga je odredila Parlamentarna komisija za vojsku, pristao da prihvati jedno kompromisno rešenje kojim su usvojene neke bitne odredbe prvobitnog projekta i projekta koji su podneli Renak i Montebelo.

Tako sastavljen projekt je poslužio kao osnova za diskusiju u Parlamentu i njega je vlada podnela Skupštini 6 marta. Takav, kakav je bio, taj projekt je trebao da nam obezbedi aktivnu vojsku od 700.000 vojnika i oficira prema 870.000 ljudi u Nemačkoj. Pošto je bilo logično pretpostaviti da će 1/5 nemačkih snaga, to jest oko 175.000 ljudi, biti vezana od strane Rusije, prema nama bi ostalo samo 695.000 ljudi. Na taj način, ravnoteža je bila vaspostavljena, kad se uzmu u obzir snage koje ćemo mi biti eventualno prinuđeni da držimo na granici u Alpima.

Besumnje, primetiće se da u ovim proračunima uopšte nisu pomenute rezerve. Razlog za to leži u tome što je njihova veličina zavisna od broja aktivnih jedinica, jer ona zavisi od raspoloživih aktivnih kadrova koji treba njima da komanduju; postoji srazmeran odnos između mirnodopskih i ratnih efektiva: ratni efektivi zavise od mirnodopskih.

Čim je vlada donela odluku da zahteva trogodišnji rok službe, to jest krajem februara, otpočela je energična kampanja putem štampe u cilju da se javno mnenje orijentiše ka tome rešenju. Osim toga, neki članovi vlade, a naročito Etijen, uložili su sve napore da u celoj zemlji objasne potrebu ove teške žrtve.

Ovde treba reći da je jedan novi argument, koji se nije mogao javno izneti, došao da pojača ubeđenje francuske vlade ukazujući joj jasno cilj kome je Nemačka težila. Doista, ministar rata je krajem marta iz sigurnog izvora dobio jedan tajni zvanični izveštaj o pojačanju nemačke vojske; taj dokument je dobiven od jedne visoke nemačke vojne ličnosti te nije moglo biti sumnje u njegovu autentičnost. Kako je on docnije objavljen u francuskoj *Žutoj knjizi*[1]), važno je da se iz njega navede nekoliko stavova da bi se potsetilo na njegov duh. Podnosilac izveštaja je pisao:

»Nemački narod treba navići da misli da je ofanzivan rat koji ćemo mi voditi potreban da bi se suzbile provokacije protivnika. Stvari treba tako voditi da pod teškom morom moćnog naoružanja, znatnih žrtava i zategnute političke situacije, izbijanje rata izgleda kao oslobođenje. Rat treba pripremiti finansiski, ali ne treba probuditi podozrenje naših finansijera. Trebalo bi povećati nerede u Severnoj Africi i Rusiji; to je jedan način da se vežu protivničke snage. U budućem evropskom ratu takođe je potrebno prisiliti male zemlje da idu sa nama ili ih ukrotiti.

[1]) Izveštaj pukovnika Ludendorfa od 19 marta 1913. *Žuta knjiga* br. 2, prilog 2.

Cilj kome treba težiti na našoj severozapadnoj granici jeste ofanziva sa velikom nadmoćnošću još od prvih dana. Za to treba koncentrisati veliku vojsku koju će pratiti jake formacije rezervne vojske, koje će primorati vojske malih zemalja da pođu sa nama ili bar da na ratnoj pozornici ostanu neaktivne, a u slučaju oružanog otpora da ih smrve. Ako bi se te zemlje mogle privoleti da organizuju svoj sistem utvrđenja tako da on obrazuje efikasnu zaštitu našeg boka, moglo bi se odustati od predviđene invazije. Ali, za to bi, naročito u Belgiji, trebalo preustrojiti vojsku tako da ona pruži ozbiljne garancije za efikasan otpor. Međutim, ako njena defanzivna organizacija bude izgrađena protiv nas, što bi dalo preimućstva našem protivniku sa zapada, mi Belgiji ni u kom slučaju ne bismo mogli ponuditi garanciju bezbednosti njene neutralnosti. Prema tome, našoj diplomatiji je otvoreno široko polje da u toj zemlji radi u smislu naših interesa.

Pošto mere preduzete u tom smislu dozvoljavaju nadu da ofanziva može biti preduzeta odmah po završetku koncentracije Donjorajnske armije, jedan ultimatum sa kratkim rokom, za kojim odmah treba da usledi invazija, omogućiće da se naša akcija dovoljno opravda sa stanovišta međunarodnog prava.

To su zadaci koji spadaju u dužnost našoj vojsci i koji zahtevaju velike efektive. Ako nas neprijatelj napadne ili ako mi hoćemo da ga ukrotimo, mi ćemo učiniti kao naša braća od pre 100 godina: izazvani orao će uzleteti, ščepaće neprijatelja u svoje stisnute kandže i učiniće ga bezopasnim. Tada ćemo se setiti da su oblasti starog nemačkog carstva: Burgundska grofovija i dobar deo Lorena još u rukama Franaka i da hiljade nemačke braće u baltičkim oblastima grcaju pod slovenskim igom. Nacionalno je pitanje da se Nemačkoj vrati ono što joj je nekad pripadalo«.

Sada, posle događaja od 1914 — 1918, čitanje ovoga dokumenta je od naročitog interesa, jer se iz njega vidi predumišljaj Nemaca kao i nemački snovi i postupci. Može se zamisliti kakav je utisak on proizveo 1913 godine u vladi i koliko je doprineo da se ona učvrsti u svojoj volji da prodre sa vraćanjem na Zakon o trogodišnjem roku službe u kadru.

To je pitanje izgledalo toliko hitno, da je vlada donela odluku da u toku oktobra zadrži pod zastavom godište koje će otslužiti kadar kako bi odmah imala tri godišta za koje je smatrala da su potrebna za našu bezbednost. Ona je o tome odmah obavestila Parlamentarnu komisiju za vojsku. Nekoliko dana docnije, 4 maja, u Kanu, Bartu je u jednom političkom govoru objavio tu odluku, a 15 maja, u Skupštini, pretsednik vlade je pročitao jednu izjavu kojom je od Parlamenta tražio da tu odluku potvrdi. Skupština je sa 322 glasa protiv 155 dala svoj pristanak na nju.

Istoga dana je Anri Pate, izvestilac Parlamentarne komisije za vojsku, podneo svoj izveštaj o Zakonu o trogodišnjem roku službe; 2 juna 1913 otpočela je diskusija toga zakona u Skupštini. Ja

sam, sa generalom Poom, prisustvovao svima sednicama u svojstvu komesara vlade.

Diskusija je bila neobično duga. Dobro se osećalo da je većina poslanika shvatila potrebu da se zakon izglasa, ali da su se ustezali s obzirom na birače, zbog čega je bilo bezbroj intervencija, protivpredloga i amandmana koji su debatu nepotrebno odužavali u beskonačnost.

Zbog toga treba odati priznanje rodoljublju onih koji su se, kao Žozef Renak i Andre Lefevr, nepoštedno zalagali za usvajanje projekta. Renak je, naročito, jedan od onih kojima pripada veliki deo časti zato što su uticali da se izglasa taj zakon narodnog spasenja. To mu je, uostalom, donelo da na narednim izborima nije bio ponovo izabran.

Diskusija se otegla na osam sednica. Najzad, u ponedeljak 16 juna, ministar rata Etijen uzeo je reč. On je, zaista, bio duša toga zakona; on je neprekidnom i veštom akcijom delovao da se izgradi mišljenje parlamentarnih krugova; osim toga, on se neštedimice zalagao u mnogobrojnim govorima u unutrašnjosti da objasni potrebu toga zakona. On je 15 juna bio u Renu da održi jedan od svojih govora, odakle se vratio 16 juna izjutra, te je bio očigledno zamoren i nije imao svu potrebnu svežinu da bi mogao stupiti u borbu u Skupštini. Zbog toga je njegov govor bio slab i učinio je mali utisak na Skupštinu. Ja sam sedeo pored pretsednika vlade Bartua, koji se, osećajući slab utisak koji je proizveden na Skupštinu, naže prema meni i reče mi: »Pa zar Vi niste pripremili ministrov govor?« — »Izvinite, evo teksta koji sam mu predao«. — »Dobro, dajte mi ga«. On ga odnese sobom i nekoliko dana docnije, 26 juna, povodom amandmana koji je predložio Oganjer, on uze reč i izloži pitanje sa tolikom snagom i jasnoćom da je od toga trenutka uspeh vlade bio obezbeđen.

Međutim, jedan incident umalo što nije sve doveo u pitanje. Među mnogobrojnim podnetim protivpredlozima, jedan su podneli Pol Bonkur (Paul-Boncour) i Mesimi. Prvi je uzeo reč Pol Bonkur. On je tražio da se ostane pri dvogodišnjem roku, s tim da se stupanje u kadar vrši u različito vreme, tako da vojska u toku zime ne ostane samo sa jednim godištem obučenih vojnika dok se sa drugim izvodi obuka. Ovaj sistem, sam po sebi, nije rešavao pitanje, ali je govornik imao toliko zapaljujuću snagu ubeđivanja i umešnosti, da sam na kraju sednice imao vrlo jasan utisak da bi, da se glasalo posle ovoga govora, naš projekat bio kompromitovan. Srećom, glasalo se tek posle nekoliko dana, te je bilo vremena da iščili utisak koji je proizveo govor Pol Bonkura, tako da je, kada se prešlo na glasanje, njegov predlog bio odbijen.

Što se mene tiče, ja sam 8 jula, prilikom diskusije o članu II, morao da se popnem na tribinu. Tim članom se menjalo brojno stanje ljudstva izvesnih jedinica aktivne vojske, koje je bilo određeno ranijim zakonima. General Po je trebao da uzme reč, ali pošto je od pre izvesnog vremena bio bolestan, on je, u poslednjem tre-

nutku, bio prinuđen da meni ostavi brigu da govorim umesto njega. Ja sam gotovo u celosti održao njegov govor, u koji sam uneo samo nekoliko manjih izmena. Trudio sam se da objasnim da kvalitet trupa zavisi od dva glavna elementa: od obučenosti i kohezije, od kojih svaki zahteva povećanje mirnodopskih efektiva. Doista, potrebno je da aktivno ljudstvo, u kome leži koheziona moć, može da asimilira obveznike i da se ono ne utopi u njih zbog njihovog velikog priliva.

Ti obziri su nas naveli da minimalno brojno stanje pešadiskih četa u unutrašnjosti ustalimo na 140 ljudi; sa tim bi brojem u mobilisanoj četi bilo najviše toliko rezervista koliko ima aktivnog ljudstva. Na taj način, mogli smo se nadati da nećemo biti znatno inferiorniji u odnosu na slične nemačke jedinice u kojima je mirnodopsko brojno stanje imalo da bude povećano na 160 ljudi u četi.

Što se tiče jedinica za zaštitu granice, nužda, u kojoj smo se nalazili, da naše jedinice za zaštitu granice možemo za nekoliko časova povećati do ratnog brojnog stanja, navela nas je da tražimo 200 ljudi na četu.

Skupština je saslušala moju argumentaciju i improvizovanom govorniku, kakav sam ja bio, poklonila pažnju koja je svedočila koliki je značaj pridavala tome pitanju.

Najzad, zakon je konačno izglasan tek 19 jula (1913) sa 358 prema 204 glasa.

Tri dana posle toga Etijen je podneo Senatu tekst zakona koji je Skupština izglasala, ističući na taj način hitnost kojom je to pitanje trebalo rešiti. Dumer, koji je od 25 jula bio pretsednik Senatske komisije za vojsku, podneo je Senatu povoljan izveštaj te Komisije i 31 jula počela je debata u Gornjem domu. Diskusija je bila dosta kratka, mada su podnošeni neizbežni protivpredlozi. Ja nisam prisustvovao sednicama. Međutim, atmosfera u Senatu je od samog počeka bila povoljna i 3 avgusta, kada sam se ukrcavao za Rusiju da bih, na carev poziv, prisustvovao velikim manevrima, pošao sam sa ubeđenjem da će to delo, bitno za narodnu odbranu, biti ostvareno.

Doista, 7 avgusta (1913) Senat je, sa 244 prema 36 glasova, potvrdio tekst zakona koji je izglasala Skupština.

GLAVA VIII

Plan XVII. — Spoljnopolitička situacija Francuske u 1912 i 1913 godini. — Opšti pogled na evropske sile. — Neutralnost Belgije i Velikog Vojvodstva Luksemburga. — Rusija. — Šta smo znali o Nemačkoj i njenim namerama.

Ranije sam izložio pod kojim su uslovima izvršene izmene u Planu XVI da bi se dobila varijanta br. 1 toga plana, koja je stupila na snagu septembra 1911.

Ukratko ću potsetiti na to da je Plan XVI bio zasnovan na jedinoj pretpostavci nemačkog neposrednog udara sa prostorije Mec — Tul — Verden. U njemu se računalo na to da će Nemačka poštovati belgisku neutralnost i da će vojna dejstva ograničiti na francusko-nemačku granicu. Pošto su se u odnosu na to u nama pobudile najozbiljnije sumnje, bilo je jasno da rizikujemo, ako se neprijatelj ne bude toga držao, da naše levo krilo bude obuhvaćeno. Da bi se ta opasnost parirala, varijantom br. 1 je naša armija u rezervi (6-ta) pomaknuta ulevo. Osim toga, Plan XVI, zasnovan na zamisli naše protivofanzive, unapred je neprijatelju ustupao širok pojas nacionalne teritorije; koncentracija se vršila pozadi barijere naših tvrđava; branjene su reke Meza i Mozel, dok je Nansi bio ostavljen svojoj sudbini; snage za zaštitu granice bile su slabe a otseci dodeljeni graničnim armiskim korpusima isuviše široki.

Kao što se vidi, ta varijanta je bila samo jedna privremena mera dok se naš mobilizaciski plan iz osnova ne preradi.

Zbog toga sam rešio da ceo problem metodski proučim i to u punom njegovom obimu.

U prvom redu, vlada je imala da ustanovi kakva je situacija Francuske u odnosu na evropske sile, vodeći računa o našim savezima i verovatnom grupisanju evropskih sila.

Grupisanje sila u Evropi bilo je takvo da se više nije mogao uzimati u obzir rat između dve sile a da se ne ispita kakav bi u slučaju takvog sukoba bio politički stav koji bi drugim silama nametalo manje ili više strogo ispunjenje sporazuma i ugovora o savezu ili o neutralnosti. Taj politički stav svake sile koja nije neposredno zainteresovana u sukobu, verovatno bi se ispoljio, u početku ili u toku neprijateljstava, vojničkom akcijom koja bi jednovremeno

proširila sukob na veći ili manji broj ratišta. Ako bismo, naprimer, uzeli u obzir eventualnost rata između Francuske i Nemačke, trebalo je predvideti ko bi bili naši verovatni saveznici a ko neprijateljevi i koje bi države ostale neutralne. Trebalo je pokušati odrediti oblik i vrednost vojničke intervencije svake od njih. Tek tada, pošto označi ciljeve operacija, politika će imati da podeli naše snage na posebna ratišta, ostavljajući strategiji odrešene ruke na glavnom ratištu na kome će se tražiti odluka.

Prema tome, pre svega je trebalo da što je moguće tačnije izvedemo načisto kakav će biti najverovatniji stav Rusije, Engleske, Austrije, Italije, Belgije, Švajcarske i balkanskih zemalja.

Ministar rata je još početkom jula 1911, to jest kad je počela agadirska kriza, tražio od pretsednika Ministarskog saveta da Savetu narodne odbrane postavi niz pitanja da bi mu se razjasnila izvesna određena pitanja spoljne politike zbog izmena koje je trebalo izvršiti u koncentraciji naših armija. Osim toga, ministar je, na osnovu člana 9 Dekreta od 3 aprila 1906, tražio da načelnik Generalštaba vojske (tada je bio general Dibaj) prisustvuje toj sednici Saveta.

Taj ministrov zahtev nije bio prihvaćen.

28 jula 1911 godine Savet je bio reorganizovan i prva sednica, u novome sastavu, trebalo je da se održi u oktobru. Iskoristio sam tu priliku da od Mesimija tražim da se ta osnovna pitanja razmotre na toj sednici. Izložio sam ministru da spoljna situacija i njen uticaj na opštu podelu snaga dotada nikad nisu bili tačno i potpuno proučeni. Kao dokaz naveo sam činjenicu da je o francusko-italijanskom sporazumu, koji su 1 novembra 1902 potpisali Prineti i naš ambasador Barer, načelnik Generalštaba saznao tek 10 juna 1909, i da je posledica toga što je Generalštab vojske u toku toga celog perioda bio neobavešten bila to da smo u Alpima i dalje nepotrebno držali jednu veliku armiju.

Ministar je rado prihvatio moje gledište i 28 septembra pismeno je tražio od pretsednika vlade Kajoa da se pitanja, o kojima sam govorio, prouče na narednom sastanku Saveta narodne odbrane. Ali, on nije imao uspeha; Kajo je odgovorio da ne prihvata ovaj zahtev.

Međutim, početkom sledećeg meseca, pretsedniku vlade je upućen jedan nov akt:

»Naš ratni plan zavisi od položaja Francuske u odnosu na druge narode. Dužnost je vlade da odredi cilj koji se ima postići, da postavi osnove ratnog plana, ostavljajući punu inicijativu ministrima odnosnih resora za pripremanje sredstava za izvršenje a komandantima armija za stvaranje svojih operaciskih planova.

Prethodni poslovi treba da budu obavljeni u saradnji svih ministarstava. Naročito, pre no što se počne sa izradom ratnog plana, Ministarstvo spoljnih poslova treba jasno da iznese spoljnopolitičku situaciju. Za uzvrat, ono treba tačno da bude obavešteno o vojnim i pomorskim snagama evropskih sila zbog njihovog uticaja na spoljnu

politiku; osim toga, ono treba da bude tačno obavešteno o jačini naših oružanih snaga i finansija i upućeno u naše vojne projekte. Međutim, do 1906 godine, ministar rata je bio orijentisan o situaciji samo preko izveštaja svojih vojnih izaslanika i putem ličnih razgovora sa načelnikom Generalštaba i ministrom spoljnih poslova. Usled toga, nedostajao mu je opšti pogled na situaciju, tako da smo zbog toga na jugoistočnoj granici dugo vremena držali jednu mnogobrojnu i izvrsnu armiju samo zato što nismo znali za konvenciju sa Prinetijem.

Međutim, kad se pregleda izveštaj sa sednice Saveta narodne odbrane, čija je dužnost da prouči sva pitanja koja zahtevaju saradnju nekoliko ministarstava, samo se po gdegde naiđe na neke indikacije o verovatnom držanju Engleske i Italije. Smatramo da je vreme da se radi bolje i da se obezbedi konvergentnost napora potrebnih za pripremanje ratnog plana.

Kao zaključak iz ovoga, a u vezi sa nedavnom reorganizacijom Saveta narodne odbrane, izgleda da je potrebno da nadležni ministri izrade jedan memorandum u kome će biti iznet potpun pregled političke situacije, stanje vojnih snaga i finansiskih sredstava pojedinih država, kao i finansiska i vojna situacija Francuske.

Tako obavešten, Savet će moći da izvede pretpostavke o najverovatnijem sukobu, da dâ svoje mišljenje i da pripremi uputstva koja odgovaraju tim pretpostavkama«.

Savet narodne odbrane trebao je 11 oktobra da se sastane u Jelisejskoj palati pod Falijerovim pretsedništvom. I ja sam tamo bio pozvan. Diskutovalo se o pitanjima pokrenutim ministrovim pismom.

Ministar spoljnih poslova de Selv je izjavio da je, po njegovom mišljenju, dužnost ministra rata da naznači koji su ratni ciljevi i kakvi su njegovi planovi, a ministar spoljnih poslova će tada odgovoriti kakve su za to diplomatske mogućnosti. On je dodao: »U diplomatiji se gradi na verovatnoćama — nikad na izvesnostima«.

Ja sam na to odgovorio, ukazujući da bi, naprimer, sa isključivo vojničkog gledišta naš interes bio da se rat prenese u Belgiju, ali da, međutim, to pitanje, pre svega, spada u nadležnost diplomatije. De Selv mi je odgovorio da su nedavno, kada umalo nije izbio rat, belgisko pitanje razmotrili načelnik Glavnog generalštaba i on, i da su se sporazumeli da ćemo mi biti spremni da uđemo u Belgiju ako Nemci prvi povrede neutralnost Belgije; u tome slučaju mi bismo mogli naše operacije da proširimo i na belgiski Luksemburg. Ukratko, on se izjasnio protiv ma kavog memoranduma i izjavio je da pretpostavlja sistem konferencija pretstavnika Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva rata. Sednica je bila prekinuta ulaskom pretsednika vlade Kajoa koji je odmah uzeo reč i snažno podržao de Selvovo gledište. Falijer je pokušao da se umeša, ali mu Kajo gotovo preseče reč. Stvar je bila izgubljena. Savet je odbijao da primi odgovornost koja, kako mi je izgledalo, spada u njegovu nadležnost. Najzad, rešeno je da se uskoro održi jedna konferencija pretstavnika

Ministarstva rata i Ministarstva spoljnih poslova »u cilju da se postigne sporazum po diplomatskim pitanjima koja mogu uticati na operacije«. Rešeno je da se održi i druga jedna konferencija pretstavnika Ministarstva rata i Ministarstva finansija »da bi se proverilo da li vojska može da računa na finansiska sredstva koja su joj potrebna za izdržavanje za vreme prvih meseci po mobilizaciji«.

Pet dana docnije, 16 oktobra, sastao sam se sa načelnikom Političkog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova. Predao sam mu jednu zabelešku koja je bila sastavljena na osnovu izveštaja koje smo dobili od naših vojnih izaslanika. Ta zabeleška je imala za cilj da se tačno razjasne pitanja koja nam je bilo naročito važno da rasvetlimo. Evo njenog kratkog sadržaja:

»Mi smatramo Nemačku našim glavnim neprijateljem; sve incidente koji su došli posle našeg poraza od 1870, pretnje ratom 1875, Šnebeleovu aferu 1887, carev put u Tanger 1905, incidente u Kazablanki i Agadiru — izazvala je berlinska vlada. Prema tome, rat sa Nemačkom je najverovatniji i njega treba predvideti u prvom redu.

Austrija je vezana uz Nemačku ugovorom koji je potpisan 1879 i objavljen 1888 godine. Taj savez je obnovljen. Po odredbama ugovora od 1879, *casus foederis* nastupa ako neka treća sila izvrši agresiju protiv jedne od te dve carevine ili ako tu agresiju potpomaže Rusija. Izgleda, dakle, da ugovor ima u vidu samo defanzivne ciljeve. Međutim, Austrija se sve više i više vezuje uz Nemačku, kao što su to pokazali događaji u Bosni i Hercegovini i mi, prema tome, smatramo da će, po svim izgledima, Austrija biti gotova da potpomogne Nemačku u svim eventualnim slučajevima sukoba sa Francuskom koju bi pomagala Rusija, ne pitajući ko je agresor i da li se radi o defanzivnom ratu.

Mi bismo želeli da znamo da li Ministarstvo spoljnih poslova ima obaveštenja koja potvrđuju ili opovrgavaju ovaj način gledanja na stvari.

S druge strane, dosta indicija čini da mislimo da će se Rumunija pridružiti Austriji u slučaju rata sa Rusijom. Da li postoje obaveštenja po tome pitanju?

Što se tiče Rusije, u Francusko-ruskoj konvenciji stoji da će »u slučaju da sile Trojnog saveza, ili da jedna od sila koje su u njemu, mobilišu, Francuska i Rusija, čim čuju za to i bez potrebe da se prethodno saglase, odmah i jednovremeno mobilisati sve svoje snage i izvešće ih što bliže svojim granicama«. Treba li smatrati da ova konvencija ima istu snagu kao jedan ugovor?

Engleska je zastrašena razvojem nemačke mornarice i trgovine; to je razlog koji ju je približio Francuskoj. Naši Generalštabovi su došli u dodir posredstvom našeg vojnog izaslanika; oni su zajednički ispitali šta treba raditi u slučaju rata sa Nemačkom. Iz razgovora na poslednjim konferencijama proizlazi da se možemo nadati da će 150.000 britanskih vojnika doći na naše levo krilo oko 15-og dana mobilizacije; s druge strane, predviđeno je i zajedničko dejstvo

obeju flota, s tim što će Englezi težiti da ostvare nadmoćnost u Severnom Moru a Francuzi u Sredozemnom Moru.

Želeli bismo da znamo da li su veze koje su uspostavljene između Generalštabova posledica kakvog pismenog ili usmenog ugovora ili sporazuma među obema vladama ili je do njih došlo po njihovom prećutnom pristanku.

Osim toga, može li se smatrati da će u slučaju sukoba sa Nemačkom Engleska, *prema svim izgledima,* biti sa nama?

Što se tiče Švajcarske, sve više izgleda da ona potpada pod austriski uticaj i da prema Francuskoj ne gaji blagonaklone osećaje. Međutim, izgleda nam malo verovatno da će napustiti svoju neutralnost zbog velikih koristi koje od nje ima. S druge strane, Nemačka ima malo interesa da povredi tu neutralnost. Prema svim izgledima, Austrija će svoj glavni napor upraviti protiv Rusije. Pod takvim okolnostima, smatramo da se ne treba pribojavati intervencije Švajcarske.

Zbog malog prostranstva zajedničke granice između Francuske i Nemačke, koja je, uostalom, s obe strane načičkana utvrđenjima, kao i zbog teškoće da se znatne naoružane mase kreću preko nje, Nemcima bi, kao, uostalom, i Francuzima, bilo korisno da svoj manevar prošire kroz Belgiju. Međutim, belgiska vojska ne bi bila u stanju da spreči povredu svoje teritorije. Francuski Generalštab nikad nije smatrao da sme prvi da povredi neutralnost Belgije; pored toga što bi to bilo gaženje našeg potpisa, to bi bilo izazivanje koje bi moglo da dovede do toga da Rusija i Engleska od nas otpadnu. Ali, prema svim izveštajima koje imamo, postoji osnov za verovanje da Nemci ne misle da poštuju tu neutralnost kao mi.

S obzirom na ozbiljnost toga pitanja, bilo bi nam korisno da znamo mišljenje Saveta narodne odbrane o tome da li glavnokomandujućem treba dati ovlašćenje da svoju operacisku zonu proširi u Belgiju čim sazna da su Nemci ušli u tu zemlju? Sem toga, da li je Savet potpuno saglasan sa zabranom da naše trupe prve povrede belgisku teritoriju?

Osim toga, na jednoj nedavnoj konferenciji general Vilson je stavio do znanja da je njegova vlada upozorila belgisku vladu na opasnosti i da je postigla da se garnizon u Liježu pojača. Da li bi, slično tome, bilo moguće da francuska vlada postigne da se pojača lieška tvrđava, što bi je zaštitilo od prepada?

Što se tiče Holandije, francuski Generalštab misli da bi Nemci mogli da povrede oblast Mastrihta, ali ta povreda nas samo posredno interesuje.

Na Londonskoj konferenciji 1867 godine zagarantovana je neutralnost Luksemburga. Međutim, Veliko Vojvodstvo je izgleda toliko privrženo Berlinu da je manje-više sigurno da se Nemci neće ustezati da povrede njegovu neutralnost. Potrebno je znati da li i mi isto tako možemo da uzmemo inicijativu i da predvidimo manevar kroz Veliko Vojvodstvo? Da li bi se zbog toga trebalo bojati diplomatskih komplikacija?

Mi pretpostavljamo da je ugovor o Trojnom savezu isključivo defanzivan. Od pre petnaestak godina izgleda da se moglo zapaziti izvesno poboljšanje francusko-italijanskih odnosa. Konvencija Prineti, naročito, potpisana je 1902 godine. Nasuprot tome, izgleda da je Italija sada potpuno orijentisana protiv Austrije; tako su još nedavno, za vreme rata sa Turskom, Italijani oslabili front prema Francuskoj da bi otuda uzeli trupe, dok su, naprotiv, zadržali svoje garnizone prema istoku.

Pod tim okolnostima, mi u Glavnom generalštabu smatramo da je italijanska neutralnost vrlo verovatna; želeli bismo da znamo da li je to i mišljenje Ministarstva spoljnih poslova.

Događaji u Maroku su neobično rashladili francusko-španske odnose. Prošlog meseca smo čak morali da predvidimo izvesne mere predostrožnosti.

Da li između Španije i Francuske postoji kakav tajni sporazum po pitanju Maroka?«

Ukratko, Glavni generalštab je Nemačku smatrao kao svog najverovatnijeg i najvažnijeg protivnika; on je kao sigurno držao da će Rusija na slučaj jednog oružanog sukoba biti na našoj strani; on je pretpostavljao da će se Austrija, a možda i Rumunija, priključiti Nemačkoj; on je kao verovatno smatrao da će se Engleska pridružiti nama a da će Italija, bar u početku, održati strogu neutralnost. Trebalo je smatratiti kao moguću pretpostavku da će se Španija izjasniti protiv nas. On je kao načelo postavio da mi niukoliko nemamo da vodimo računa o neutralnosti Luksemburga, ali da, naprotiv, moramo strogo da poštujemo neutralnost Belgije, uz rezervu da čim Nemci budu povredili belgisku granicu, naše armije mogu da uđu u belgiski Luksemburg.

Mi smo želeli da znamo da li smo po svim ovim tačkama saglasni sa Ministarstvom spoljnih poslova.

Moj sabesednik, Bapst, diskutovao je o izvesnom broju zaključaka iz moga upitnika, ali na našoj konferenciji on nije dao nikakve precizne odgovore. Ipak, 19 oktobra, on je pismeno saopštio ministru rata da je Ministarstvo spoljnih poslova uglavnom saglasno sa Ministarstvom rata u pogledu buduće uloge sila koje su pomenute u zabelešci koja se odnosi na pretpostavku jednog velikog sukoba, koju sam mu ja predao.

Osim toga, sutradan, 20 oktobra, primili smo od Ministarstva spoljnih poslova više akata u kojima su određeno razjašnjena izvesna pitanja koja se naročito tiču Rumunije, Austrije, Švajcarske, Luksemburga, Belgije i Španije.

Što se tiče austrisko-rumunskih odnosa, ukazano je na veliku bliskost vladalaca. »Među Austrijom i Rumunijom nema potrebe za pismenim konvencijama«, rekao je rumunski kralj 1910 godine. Jedan bivši pretsednik rumunske vlade, Karp, objavio je da protiv Rusije postoji usmen sporazum između Rumunije, Austrije i Nemačke. Cena toga sporazuma trebala je da bude Besarabija.

Prema svim obaveštenjima moglo se pretpostaviti da bi Nemci mogli da povrede neutralnost Švajcarske da bi obišli Belfor i da se, verovatno, zbog germanofilskog i austrofilskog uticaja, koji je preovlađivao u švajcarskom Generalštabu, može očekivati da će se Švajcarska dosta mlitavo braniti.

Prema Luksemburgu, koji je privržen Nemačkoj, Francuska može bez ustezanja da preduzme sve mere koje bi okolnosti učinile potrebnim; uostalom, ne treba se pribojavati nikakvih komplikacija, jer Engleska nije u istoj meri zainteresovana za poštovanje neutralnosti Luksemburga kao što je zainteresovana za poštovanje neutralnosti Belgije.

Što se tiče Belgije, u aktu je stajalo ovako: »Mi niukoliko ne smemo da preuzmemo ma kakvu inicijativu koja bi se mogla smatrati kao povreda neutralnosti. Ali, izgleda izvesno da će Nemačka svojim trupama proći preko belgiske teritorije i tada ćemo morati da preduzmemo sve mere koje budu potrebne za našu odbranu«.

Najzad, stanje duhova u Španiji bilo je pretstavljeno kao vrlo neprijateljsko prema Francuskoj, ali se smatralo da joj unutrašnje stanje u zemlji neće dozvoliti da uzme učešća u ratu protiv nas; prema tome, ne treba da pridajemo značaja zlovolji Španije.

Uostalom, ovo gledište je uskoro bilo potvrđeno jednim izveštajem našeg vojnog izaslanika koji smo primili 26 oktobra. U jednom razgovoru koji je vodio sa kraljem Alfonsom, ovaj mu je tvrdio da između Španije i Nemačke ne postoji nikakav sporazum i da, baš naprotiv, on — kralj — želi da vodi prijateljsku politiku prema Francuskoj; dvor i kraljica-majka su nesumnjivo naklonjeni savezu sa Nemačkom, ali taj uticaj nema uspeha kod kralja koji je svaki pokušaj pregovaranja sa Nemačkom obustavio u samom početku. Međutim, kralj je dodao da ako španska politika u Maroku pretrpi neuspeh, to će u isto vreme biti i propast njegove politike prijateljstva sa Francuskom.

Posle nekoliko dana imao sam konferenciju i sa načelnikom Računovodnog odeljenja Ministarstva finansija da proučimo da li će vojska prvih meseci po mobilizaciji imati na raspoloženju finansiska sredstva koja će biti potrebna za njeno izdržavanje. Prema našim proračunima, mi smo u Generalštabu vojske predviđali da je za prvih 20 dana od oglasa mobilizacije potrebna suma od 700 miliona franaka, a od 21-og do 60-og dana potrebno je još 1.800,000.000 franaka — ukupno 2.500,000.000 franaka. Na ovoj konferenciji se pokazalo da su finansiska sredstva bila dobro predviđena.

Kao što se vidi, ako je situacija sa finansiskog gledišta bila jasna, u oblasti opšte politike pitanja koja sam pokrenuo samo su delimično rasvetlila vrlo složen problem koji je za nas pretstavljao izgled na rat protiv zemlje koja će belgisku neutralnost poštovati samo utoliko ukoliko u tome bude našla svoj interes.

Ne gubeći vremena, ja sam 27 oktobra uputio jedan akt načelniku Generalštaba vojske pozivajući ga da bez odlaganja pristupi proučavanju ovih pitanja:

1.— Mogućnost ubrzanja izvršenja mobilizacije izvesnog broja armiskih korpusa tako da se ona završi znatno pre određenog dana za početak njihovog prevoženja železnicom (najmanje 24 časa).

2.— Mogućnost povećanja opticaja na transportnim linijama tako da se trajanje koncentraciskog prevoženja znatno skrati.

3.— Uslovi pod kojima se na severoistočnoj granici mogu upotrebiti trupe iz Alžira, Tunisa a docnije i Maroka; umesto da se te trupe združe u armiske korpuse, možda bi bilo korisno da se združe u divizije od kojih će svaka moći da bude dodeljena nekoj drugoj armiji. Na taj način, bilo bi moguće da se u Alžiru ostavi komandant 19 korpusa, čije bi prisustvo moglo postati potrebno u Severnoj Africi. Sem toga, ovo bi rešenje bilo gipkije i transportovanje bi se moglo vršiti po ešelonima, shodno političkim prilikama momenta. Na taj način, komandantima armija bi se stavila na raspoloženje, kao rezerva, jedna divizija sastavljena od izvrsnih trupa, čiji je ugled s one strane Rajne bio znatan.

4.— Uslovi upotrebe trupa iz oblasti Alpa, koje su bile u sastavu 21 korpusa. Iz istih razloga koje sam naveo za trupe iz Afrike, trebalo bi formirati 3 divizije od trupa iz oblasti Alpa: dve od bataljona alpiskih lovaca i treću od aktivnih trupa iz tvrđava.

5.— Transportovanje 14 i 15 armiskog korpusa, kao i prvih delova alpiskih trupa, na desno krilo koncentraciskog rasporeda severoistočnih armija, u oblast Vogeza, gde im je pravo mesto.

6.— Mogućnost da se prostorija za iskrcavanje 6 armije (armija u rezervi, nazvana Pariska armija) pomakne unapred tako da se čelo kantonmana na koncentraciskoj prostoriji primakne do Meze. Zamenjivanje divizije iz 2 korpusa, koja se ima hitno uputiti u oblast Steneja (Stenay), jednom divizijom jednoga od armiskih korpusa koji su obrazovali Parisku armiju.

7.— Mogućnost da se iskrcne stanice jedinica 5 armije, nazvane Amijenska armija, primaknu belgiskoj granici i da se predvidi transportovanje jedne divizije koju će dati jedan od korpusa te armije i koja se ima hitno uputiti u oblast Žive (Givet) — Fime (Fumay); izmene koje će to pomeranje Amijenske armije izazvati u iskrcavanju triju konjičkih divizija koje su trebale da operišu sa te strane.

8.— Mogućnost izrade jedne varijante kojom bi se, u slučaju da se o tome donese odluka pre no što otpočne koncentracisko prevoženje, dozvolilo da se severno od linije Pariz — Avrikur (Avricourt) iskrcaju 2 ili 3 armiska korpusa, čije je iskrcavanje predviđeno normalno južno od te linije (naprimer, 2 korpusa koji obrazuju 2 armiju — Fontenblosku armiju — i jedan od korpusa Dižonske armije).

Ove direktive su bile zasnovane na ovim razmatranjima:

Najpre, moglo se kao sigurno uzeti da će se oba protivnika prikupiti jedan prema drugom, na otstojanju od nekoliko dana marša; prema tome, odmah posle koncentracije doći će do velikih sudara koji će se verovatno desiti u blizini zajedničke granice. Međutim,

znajući koje su teorije kod Nemaca na ceni, mi nismo mogli imati nikakve sumnje: mi smo znali da će oni težiti da nepoštednom ofanzivom ostvare svoj ratni cilj, to jest uništenje naših snaga. Prema tome, znali smo da će odmah po završetku njihove koncentracije uslediti opšti napad.

S druge strane, s obzirom na moćnost materijala koji će se upotrebiti i na moralni učinak koji se mogao očekivati, izgledalo je da će prvi sudari biti kratki i da će se odluka brzo postići. Zbog toga je prikupljanje naših snaga trebalo što je moguće više ubrzati, kako bismo u odlučujuću bitku mogli da stupimo sa svima našim prikupljenim sredstvima. Doista, zbog kratkog trajanja prvih bitaka, naše rezerve će stići da učestvuju u njima samo ako se budu nalazile na mestu upotrebe. Međutim, u Planu XVI i u njegovoj prvoj varijanti, armija u rezervi, ili Pariska armija, zadržana je na nekoliko dana marša pozadi. Zbog opterećenosti železničke mreže ona bi se morala kretati suvim onamo gde bude rešeno da se ona upotrebi; pošto bi njen pokret mogao da traje više dana, bilo je gotovo sigurno da bi ona stigla na operacisku prostoriju tek pošto bi prva velika bitka bila izgubljena ili dobijena. Pod tim uslovima izgledalo mi je neophodno da je približim frontu i da je postavim tako da može brzo intervenisati.

S druge strane, da bi se izbeglo da se prvi sudari odigraju na našem zemljištu, trebalo je izbeći da nas Nemci preteknu u koncentraciji; na severoistočnom frontu je trebalo prikupiti maksimum naših snaga, računajući i 14 i 15 korpus iz Alpa i trupe iz Alžira i Tunisa, pošto je to dozvoljavala politička situacija.

Osim toga, trebalo je biti spreman da se parira povreda belgiske teritorije od strane Nemačke.

Doista, po ovoj poslednjoj tački, izveštaji koje smo primili podudarali su se sa zaključcima do kojih smo došli razmišljajući o verovatnim namerama nemačkog Generalštaba. Naročito, kada smo tražili da prozremo šta je razlog izvanrednom razvoju sistema utvrđivanja u Alzasu i Lorenu, koji se vrši od pre nekoliko godina, dolazili smo do sugestivnih zaključaka.

Ustvari, taj sistem utvrđivanja izgledao je ovako: u Alzasu je izvršena fortifikaciska organizacija Rajne između Strasbura i švajcarske granice, koja je kombinovana sa potpunim zaprečavanjem doline Alzasa; u Lorenu je izgrađena jedna prostrana utvrđena oblast koja je obuhvatila Mec i Tionvil i obezbeđivala nepovrednost Mozela između francuske i luksemburške granice, a izgrađen je mostobran na visoravnima na njegovoj levoj obali. Između Meca i Vogeza ostalo je oko 80 km otvorene granice. Ali, oblašću jezera i taj prostor bio je podeljen na dva pojasa: jedan, koji je obrazovao Delmski prolaz, širok 40 km, i drugi, koji je obrazovao Sarburški prolaz, širok jedva 20 km.

Mi smo morali da ispitujemo kakvi mogu biti opšti oblici nemačke koncentracije i kakvu bi ulogu imao da odigra sistem nemačkih utvrđenja. Naše studije su nas dovele do toga da uzmemo u obzir

tri mogućnosti koncentracije: prva bi odgovarala slučaju da teritorije neutralnih država budu u celosti poštovane; druga, u slučaju da se neutralnost Belgije odmah povredi, a da se u Alzasu i Lorenu drži defanzivno; treća, u slučaju da se vrši ofanziva iz Lorena, a da se belgiski Luksemburg povredi delimično i možda docnije.

Prva pretpostavka je odgovorila ideji, koja je rukovodila staroga Moltkea 1870 godine: napadom na front Epinal — Tul, kombinovanim sa pomoćnim napadom u Voavru, odbaciti francuske armije ka severu. U tome slučaju, utvrđeni sistem Mec — Tionvil odigrao bi samo pomoćnu ulogu ofanzivnog mostobrana za račun pomoćnog napada; nije izgledalo da ta uloga opravdava ogroman broj utvrđenja koja su u toj oblasti podignuta posle 1870 godine.

Po drugoj pretpostavci, manevar se prenosio u Belgiju. Ona je potsećala na plan koji je bio proučavan prilikom jedne velike ratne igre koju je nemački Generalštab izvodio 1906 godine i za koju smo mi saznali. U toj pretpostavci, uloga položaja na Mozelu postala je znatna: s jedne strane, on je pojačavao odbranbeni front u Lorenu grozeći boku svake francuske ofanzive koja bi bila upravljena između Vogeza i tvrđave Meca; sa druge strane, on je služio kao oslonac zahodećem krilu i u isto vreme maskirao kretanje snaga ka oblasti Trijera.

Treća je hipoteza mogla odgovoriti ovim nastojanjima: ne dozvoliti Francuzima da povrede teritoriju carstva, obmanuti ih o pravim namerama nemačkog komandovanja, a povredu belgiske teritorije, po mogućstvu, odgoditi do prvog uspeha. Moglo se pretpostaviti da će se u tome slučaju manevar izvršiti u dva razdela: prvi će imati za cilj da smrvi francuske snage koje su angažovane između Vogeza i Nansija, a u drugome će belgisku granicu preći armije grupisane severno od Trijera, koje će napasti ka Mezi, nizvodno od Verdena. I u toj poslednjoj pretpostavci položaj na Mozelu, izgleda, treba da odigra bitnu ulogu: on bi omogućio da se potpuno zaklonjeno kreće jedna manevarska masa koja bi se mogla angažovati ka jugu, jugoistoku, severu ili severozapadu, te da tako bude u mogućnosti da po volji premešta težište snaga.

Od ove tri pretpostavke, prva je bila najmanje verovatna, jer je u njoj malo vođeno računa o eventualnoj intervenciji Engleza i jer je u njoj nemačka glavna masa angažovana kroz dosta teško prolazne masive gornjeg Mozela; osim toga, ona nije davala razjašnjenje za materijalne napore koji su od pre nekoliko godina sasređeni u oblasti severno od Trijera i, kao što sam rekao, za izvanredan razvoj položaja na Mozelu.

Suprotno tome, druge dve pretpostavke, koje su predviđale iskrcavanje znatnih snaga u visini Ajfela, namenjenih za to da poviju kroz Belgiju i udare na francusko levo krilo, potpuno su opravdavale ogromne izdatke koji se već 10 godina čine za proširenje fortifikaciskog uređenja grupe Tionvil — Mec.

Tako, dakle, proučavanje verovatne uloge utvrđene oblasti Mec — Tionvil dovelo je do toga da povredu belgiske teritorije sma-

6*

tramo verovatnom. Ona je objašnjavala sud koji je izložen u kritici ratne igre koju je nemački Generalštab izvodio 1906 godine. U tome dokumentu je stajalo:

»Tvrđava Mec toliko je mnogo proširena do svog današnjeg obima zato da bi mogla odigrati ulogu u operacijama. Daleko istureni forovi daju vojsci, koja se sastoji od velikog broja korpusa, mogućnost da se prikupi potpuno zaštićeno od neprijatelja i izvan njegovog pogleda kao i da, naglim upadom, proizvede iznenađenje. Tvrđava Mec nije stvorena zato da je jedna armija brani, nego zato da olakša pokrete jednoj armiji u toj oblasti«.

Prema tome, izgledalo je neophodno da pod tom pretpostavkom odredimo naš položaj u odnosu na Belgijance i da kod francuske vlade postignemo da primi odgovornost i da odredi stav koga će se držati.

Pod tim uslovima je na sednici Saveta narodne odbrane od 9 januara 1912 godine, kojoj je pretsedavao Falijer, postavljeno ovo pitanje:

»Da li će naše armije moći da stupe na belgisku teritoriju čim prime vest o povredi te teritorije od strane Nemaca? Da li one imaju prava da ne vode računa o luksemburškoj neutralnosti?«

Pošto je Selv izjavio da je to doista naše pravo, jednodušni odgovor Saveta je bio onakav kakav sam ja želeo. Napomenuo sam da je za nas neophodno da pre četvrtog dana mobilizacije primimo izveštaj o namerama Engleza zato što toga dana treba da otpočne koncentracisko prevoženje, te bi još bilo moguće promeniti težište naše koncentracije.

Stavio sam sebi u zadatak da još na toj sednici izdejstvujem odobrenje za opšte direktive, koje sam, 27 oktobra (1912), naredio da Generalštab vojske prouči. Zbog toga sam od Saveta tražio da odluči:

1.— Da li se odbrana Alpa, Pirineja i obala može poveriti rezervnim i teritorijalnim jedinicama?

2.— Da li je Savet mišljenja da sve naše korpuse treba što je moguće hitnije transportovati na severoistočni front?

3.— Najzad, da li transportovanje 19 armiskog korpusa treba izvršiti čim bude mobilisan?

Savet je na ta tri pitanja jednodušno odgovorio: »da«. Na početku te diskusije uzeo je reč pretsednik Falijer da bi sa zadovoljstvom konstatovao da se, najzad, odustalo od defanzivnih projekata koji su pretstavljali priznanje inferiornosti. »Mi smo rešeni da idemo pravo na neprijatelja, bez zadnje pomisli«, dodao je on. »Ofanziva odgovara temperamentu naših vojnika i ona treba da nam osigura pobedu, ali pod uslovom da borbi protiv neprijatelja na severoistoku posvetimo sve naše aktivne snage, bez izuzetka«.

Pošto sam dobio to odobrenje, podneo sam Savetu na uviđaj opštu podelu naših kopnenih snaga, koju sam bio pripremio vodeći računa o ruskim i engleskim mogućnostima i o obaveštenjima koje nam je oktobra 1911 dalo Ministarstvo spoljnih poslova:

— protiv Nemačke: 22 aktivna armiska korpusa, 8 konjičkih divizija i 12 rezervnih divizija;

— na alpiskom frontu: 4 rezervne divizije (ne računajući garnizone tvrđava);

— za pokretnu odbranu obala: 4 teritorijalne divizije;

— za odbranu Pirineja: eventualno, 68 rezervna divizija, koja je sada određena za Pariz, gde će je zameniti jedna teritorijalna divizija; 1 odred iz rezervne divizije iz Perpinjana i 2 teritorijalne divizije.

Smatrao sam da od strane Engleza možemo računati na podršku od 6 aktivnih pešadiskih divizija, 1 konjičke divizije i 2 brigade pešadije na konjima.

Što se tiče Rusa, moglo se uzeti da će naši saveznici izvesti na granicu 28 armiskih korpusa, 30 rezervnih divizija i 27 konjičkih divizija.

Najzad, eventualno, moglo se računati sa strane Belgijanaca na 4 pešadiske i 2 konjičke divizije, to jest na 100.000 ljudi koncentrisanih u oblasti Brisla, sa leđima naslonjenim na Anvers, a sa frontom na dva dana marša severno od Meze.

Tako su ustaljeni opšti uslovi u kojima je sada trebalo izraditi naš novi plan za koncentraciju i pripremiti naš manevar.

Ranije sam istakao vrlo važnu ulogu koju je u prvim operacijama trebala da odigra utvrđena grupa Mec — Tionvil; od bitne je važnosti insistirati na tome i uočiti da je obrazovanje tog utvrđenog masiva stavljalo francuske armije pred jednu dilemu. Mi smo ili bili prinuđeni da se odreknemo inicijative za strategisku ofanzivu, uz sav rizik koji je sadržavalo takvo držanje prema neprijatelju koji je toliko odlučan, kao što su Nemci, ili smo, ako smo hteli da preuzmemo inicijativu za ofanzivu, morali da se angažujemo na unapred pripremljenom bojištu između Meca i Strasbura.

Tu dilemu smo mogli izbeći samo ako naše operacije orijentišemo ka Belgiji, ali to rešenje nam je bilo dozvoljeno samo ako nemačke armije prve povrede teritoriju te zemlje. Ovde treba imati u vidu da je kod Nemaca period intenzivnog koncentraciskog prevoženja počinjao tek 7-og dana mobilizacije i da zbog toga, u to vreme, nismo mogli računati da ćemo pre 10-og ili 11-og dana mobilizacije, najranije, primiti izveštaje koji bi nam pružili indikacije o tome gde je upravljen neprijateljski manevar.

Problem je, dakle, za nas bio krajnje delikatan. Smatrao sam za neophodno da vladi razjasnim moguće posledice odluke koja se odnosila na držanje koje treba zauzeti u odnosu na Belgiju. Za to mi se ukazala prilika 21 februara (1912) na jednoj tajnoj sednici koja je držana u Ministarstvu spoljnih poslova od 9 časova uveče do ponoći. Toj sednici su prisustvovali samo: pretsednik vlade i ministar spoljnih poslova Poenkare, ministar rata Milran, ministar mornarice Delkase, načelnik političkog i trgovinskog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova Paleolog, načelnik štaba mornarice admiral Ober i ja. Cilj ovoga sastanka bio je da se iznese dokle se došlo sa spro-

vođenjem mera za koje su ruski i francuski Generalštab sporazumno ustalili da se moraju preduzeti u eventualnom slučaju da dođe do primene saveza, kao i dokle se došlo sa tajnim razgovorima između britanskog i francuskog Generalštaba.

Ministar mornarice je izložio koje su mere ugovorene između britanskog Admiraliteta i štaba francuske mornarice: britanska flota će operisati u Severnom Moru, Lamanšu i na Atlantskom Okeanu, a francuska flota će voditi operacije na Sredozemnom Moru.

Sa svoje strane, ja sam izložio da smo se u pregovorima sa britanskim Generalštabom u pogledu kopnenih snaga sporazumeli da oni pošalju 6 pešadiskih i 1 konjičku diviziju, kao i 2 brigade pešadije na konjima, ukupno 125.000 boraca.

Po izvršenoj studiji, ustaljeno je da se ta armija, koja će se ukrcati u pristaništima Engleske i Škotske, iskrca u Bulonju, Avru i Ruanu. Predviđeno je da, posle iskrcavanja, britanske trupe ostanu u logorima 24 časa, a potom da budu transportovane u oblast Hirson — Mobež. Pod tim okolnostima, naši eventualni saveznici biće u stanju da otpočnu operacije 15-og dana mobilizacije.

Postavljajući se isključivo na vojničko stanovište, koje mi je moja dužnost nalagala da izložim vladi, tada sam primetio da bi, ako bismo mogli našu ofanzivu da vodimo kroz Belgiju — pretpostavljajući da se tome ne protive nikakvi drugi obziri i da se o tome sa belgiskom vladom može unapred postići sporazum — to uprostilo problem koji nam je postavljen i znatno povećalo izglede na našu pobedu. Pozvan da tu misao razvijem, ja sam se ovako izrazio:

»U eventualnom ratu sa Nemačkom, plan koji bi bio najplodniji u odlučujućim rezultatima, sastoji se u tome da se još u početku operacija preduzme snažna ofanziva kako bi se jednim udarcem svršilo sa neprijateljevim organizovanim snagama.

Postojanje prirodnih prepreka i utvrđenih barijera u blizini francusko-nemačke granice upućuje našu ofanzivu na strogo ograničene oblasti: Alzas je sa severa zatvoren sistemom utvrđenja Strasbur — Molshajm, a sa istoka je ograničen Rajnom na kojoj su naši protivnici organizovali mostobrane. Ofanziva na Strasbur, koja bi bila zaustavljena sa fronta i ugrožena sa boka, može da dovede samo do ograničenih rezultata. U Lorenu, granica je severno od Meca zatvorena utvrđenom grupom Mec — Tionvil; prema Dijezu, presečena je oblašću jezera, a Vogezima istočno od Sarbura.

Između meckog utvrđenog logora i Dijeza, s jedne strane, i Vogeza, s druge strane, postoje dva pojasa koji su široki samo 30 km, prvi, i 20 km, drugi.

Očevidno je da mi u tim pojasevima možemo da razvijemo samo relativno slabe snage. Pretpostavljajući da naši napadi uspevaju, oni će ubrzo s fronta udariti na organizovane položaje, dok će, u isto vreme, s boka biti ugroženi protivofanzivama koje će se vršiti od Meca i Strasbura.

Ukratko, mi ni u Alzasu ni u Lorenu nećemo naći zemljište podesno za ofanzivu kojoj je cilj da odmah ostvari odlučujuće rezultate.

Situacija bi bila nesravnjeno povoljnija kad bi nam bilo moguće da naše levo krilo protegnemo preko naših granica u Veliko Vojvodstvo*) i na belgisku teritoriju; na toj strani mi bismo mogli da razvijemo sve naše snage i sa severa bismo obišli sve sisteme utvrđenja koje su naši protivnici izgradili uz velike troškove. U slučaju uspeha, naše bi armije nabacile nemačke mase ka Južnoj Nemačkoj i neposredno bi ugrozile njihov glavni pravac otstupanja i njihove komunikacije ka Berlinu. Osim toga, prolaz kroz Belgiju omogućio bi da britanska armija, čija nam podrška daje znatnu brojnu nadmoćnost nad našim protivnicima, efikasnije uzme učešća u našim operacijama«.

Iz toga izlaganja izveo sam zaključak da bismo imali veliku korist od toga ako bismo mogli naše armije da uputimo na belgisku teritoriju, i to ne tek onda kada je Nemci budu povredili, što je verovatno da će učiniti. Dodao sam da je možda moguće britanskoj i belgiskoj vladi diplomatskim putem sugerisati rešenje koje nam izgleda najkorisnije. Ministar rata Milran pridružio se mome gledištu u odnosu na rezultate koji se mogu očekivati od operaciskog plana po kome bi se ofanziva vodila kroz belgisku teritoriju; ministar mornarice Delkase izjasnio se sa istom odlučnošću u korist moga mišljenja.

No, tada je pretsednik vlade primetio da bi se prolaskom francuske vojske kroz Belgiju rizikovalo da se protiv nas izazove ne samo neraspoloženje Evrope nego i samih Belgijanaca zbog teškoće koju imamo da se sporazumemo sa njima; pod takvim okolnostima izgleda da je potrebno da naše stupanje na belgisko zemljište u najmanju ruku bude opravdano pozitivnom pretnjom nemačke invazije. Uostalom, baš ta pretnja invazije Belgije od strane Nemačke bila je glavni uzrok za vojni sporazum sa Engleskom. Prema tome, treba da budemo sigurni da plan, koji bi se zasnivao na našem ulasku u Belgiju, neće opredeliti Englesku da nam odrekne svoju podršku.

Zatim, postavljajući se isključivo na diplomatsku tačku gledišta, Poenkare je izjavio da je engleski ambasador prilikom jednog skorašnjeg razgovora sa njim izrazio gledište da je naš vojni sporazum Nemcima mogao dopreti do ušiju i poslužiti im kao izgovor za pojačanje njihove kopnene vojske. Ser Fransis Berti**) takođe je vrlo jasno izjavio da je po njegovom mišljenju francusko-engleski sporazum isto toliko koristan po njegovu zemlju koliko i po Francusku. Lord Holdejn***) je u Berlinu izjavio da Engleska zadržava punu slobodu akcije u slučaju da Nemačka napadne Francusku. Pretsednik

*) Luksemburg. — Prim. prev.

**) Francis Leveson Bertie, britanski ambasador u Parizu od 1905—1918. — Prim. prev.

***) Richard Burdon Haldane, britanski ministar rata od 1905—1912, čuvar državnog pečata od 1912 — 1915. — Prim. prev.

vlade je dodao da bi bilo korisno da se vojni sporazumi potvrde diplomatskim putem.

Na kraju, pretsednik vlade me je upitao kakve su mere preduzete na italijanskom frontu, s obzirom na tajni sporazum od 1902 godine.

Odgovarajući na to pitanje, ja sam izložio da bi Italija, čak i kad bi se u samom početku rata opredelila protiv nas, u prvi mah mogla protiv nas da izvede samo 6 armiskih korpusa, koji se na našoj granici ne bi mogli pojaviti pre 18-og dana mobilizacije, pa prema tome isuviše dockan da bi mogli da ispolje uticaj na prve operacije protiv Nemačke. Zbog toga bi bila teška greška na jugoistočnom frontu ostaviti aktivne armiske korpuse; dovoljno je bilo to samo predvideti u slučaju da se francuske i nemačke armije budu morale reorganizovati pre nego što ponovo stupe u borbu, ako prvi sudari ostanu nerešeni.

Cilj koji smo mi na Alpima morali da ostvarimo bio je da se Italijani spreče da iz planinske zone debušuju u dolinu pre nego što se bude efikasno počeo osećati uticaj dejstva ruskih snaga, to jest pre završetka 6-te nedelje. Da bi se postigao taj rezultat, izgleda mi da su na tom zemljištu, koje je izvanredno povoljno za odbranu, dovoljne 4 rezervne divizije, pojačane sa 13 rezervnih alpiskih odreda, koje će se oslanjati na tvrđave.

Ministar mornarice je, sa svoje strane, izjavio da bi mornarica u Sredozemnom Moru trebala hitno da napadne italijansku flotu čim bi Italija otpočela mobilizaciju. Italiji ovo ne treba da ostane nepoznato i vrlo je verovatno da bi to doprinelo da ona poštuje ugovor od 1902 godine ili da bar vrši mobilizaciju sa mudrom sporošću koja bi joj omogućila da se ne kompromituje. On je završio rekavši da, po njegovom mišljenju, sve naše kopnene snage treba koncentrisati jedino protiv Nemačke, a pretsednik vlade je izjavio da deli to mišljenje.[1])

---

[1]) G. Paleolog, koji je na toj sednici vodio zapisnik, bio je ljubazan da nam, prema svojim neobjavljenim zabeleškama, dostavi jedno sjajno predviđanje generala Žofra o dužini trajanja budućeg rata.

Načelnik Političkog odeljenja Ministarstva spoljnih poslova izneo je na konferenciji da u to vreme proučava način na koji će se državnoj blagajni stvoriti novčana sredstva koja će joj biti potrebna da pokrije ogromne ratne izdatke. On je zaključio ovim rečima:

»Ako bi rat trajao kratko vreme, naprimer 4 ili 5 meseci, kao što mnogi misle, naša bi novčana sredstva bila dovoljna. Ali, ako će rat trajati dugo, vrlo dugo, kao što tvrde drugi, mi već sada treba da izradimo projekt za jedan veliki zajam koji bismo zaključili u Njujorku čim otpočnu neprijateljstva, kako nas neprijatelj ne bi pretekao na američkom tržištu. Zbog toga molim generala Žofra da nam kaže koliko bi, prema sadašnjem stanju Evrope, rat mogao trajati«.

General je odgovorio:

»Po tome pitanju, ja pravim dve pretpostavke. *Prva pretpostavka:* mi smo *pobednici u početku rata.* Smatram da će nam trebati najmanje 6 meseci da stignemo do Rajne. Tada, i tek tada, počeće pravi nacionalni otpor Nemačke, stupanje na scenu svih sila — neodređeno trajanje rata... *Druga pretpostavka: mi smo pobeđeni u početku rata.* Mislim da ću u toku 4 meseca

Sa te važne konferencije, na koju sam sačuvao vrlo tačno sećanje, mogu se izvući ovi zaključci: najpre, pretnja nemačke invazije kroz Belgiju ne samo da nam nije izmakla, kao što je isuviše često ponavljano, nego nam je ona izgledala toliko verovatna da smo se sa vladom složili u tome da ćemo imati prava da uđemo u Belgiju čim neprijatelj bude povredio njenu teritoriju. Kao što se vidi, u toku diskusije je pretsednik vlade Poenkare, i pored svoje urođene obazrivosti, otišao u tome smislu dalje nego što sam očekivao, smatrajući da bi intervencija naših armija preko granice te neutralne zemlje mogla biti opravdana i samom »pozitivnom pretnjom nemačke invazije« u Belgiju. Ali, šta je trebalo podrazumevati pod »pozitivnom pretnjom?« Nije izgledalo da bi nemačka koncentracija u Porajnskoj Pruskoj mogla odavati očiglednu nameru da se upadne u belgiski Luksemburg; prikupljanje snaga između Trijera i Malmedija moglo se prikazati kao mera predostrožnosti protiv pretnje invazije Belgije od strane Francuske. Prema tome, ako je bitni rezultat konferencije od 21 februara 1912 bio to da je taj problem postavljen, on na njoj nije bio rešen.

Ta toliko simptomatična rečenica, koju je Poenkare izgovorio na toj konferenciji, zaslužuje da se na njoj zadržimo. Pretsednik vlade je besumnje mislio na sva ona upozorenja koja smo dobili od Engleza, a koja su se ticala belgiske neutralnosti: 1906 godine, prilikom prvih razgovora o francusko-britanskom vojnom sporazumu, mi smo izrično obećali da ćemo poštovati belgisku neutralnost; u to vreme nas je jedna merodavna ličnost[2]) upozorila: »Nemojte pasti u iskušenje da upadnete u Belgiju ako je Nemačka bude samo ugrožavala; to bi njoj moglo ići u račun da vas gurne na taj put«. Lord Išer (Esher) je 1911 godine ponovio to upozorenje.

Međutim, imam razloga da verujem da je, posle mojih izjava na toj sednici od februara 1912 a na inicijativu Poenkarea, engleska diplomatija proučavala pitanje koje sam pokrenuo. Doista, saznao sam da je engleski vojni izaslanik u Brislu, pukovnik Bridžez (Bridges), tokom 1912 godine pokušao da o tome razgovara sa generalom Jungblutom iz belgiskog Generalštaba; ali ti razgovori nisu mogli da izađu iz već izranije ustaljenog okvira i svodili su se na to da se odredi kakve bi se zajedničke mere mogle preduzeti u slučaju da Nemačka povredi belgisku teritoriju. Pa čak i u tom ograničenom okviru, ti razgovori nisu doveli ni do kakvog rezultata.

Međutim, 27 novembra 1912, general Vilson je, sa pristankom lorda Greja, došao u francuski Generalštab i izjavio nam je da bri-

moći da odoljevam neprijatelju povlačeći se na Morvan*). Tada, i tek tada, počeće pravi nacionalni otpor Francuske, stupanje na scenu svih sila — neodređeno trajanje rata.

— Znači, u obe pretpostavke Vi predviđate neodređeno trajanje rata?

— Da, u obe pretpostavke, neodređeno trajanje rata«.

(Beleška izdavača francuskog izdanja.)

*) Morvan, planinski lanac u istočnom delu centralne Francuske. — Prim. prev.

[2]) Potpukovnik A. Kort Ripington.

tansko Ministarstvo spoljnih poslova smatra »da se Belgija još koleba kojoj strani da se pridruži u slučaju francusko-nemačkog sukoba i da ona, izgleda, više naginje Nemačkoj«. On je dodao: »prema tome, ako Francuska bude prva povredila belgisku neutralnost, belgiska vojska će se sigurno boriti uz Nemce i britanska vlada bi tada mogla da bude prinuđena da se angažuje radi odbrane belgiske neutralnosti; u tome slučaju, ona bi se našla u vrlo nezgodnoj situaciji. Dakle, francuska vojska nema nikakvog interesa da prva povredi neutralnost Belgije«, zaključio je on.

To saopštenje je bilo od najvećeg značaja, jer nas je ono primoralo da konačno odustanemo od svake pomisli da prvi počnemo manevar kroz Belgiju.

Osim toga, morali smo da vodimo računa o raspoloženju duhova u belgiskom narodu u slučaju da njegova neutralnost bude pogažena.

1911 godine se pojavila jedna knjižica koja je bila napisana u tome smislu i koja je privukla našu pažnju. Ona je nosila naziv: *Situacija Belgije u slučaju francusko-nemačkih sukoba.* Pisac se potpisao pseudonimom O. Daks, pod kojim se, kako je izgledalo, krila jedna visoka vojna ličnost. Zaključak u toj knjizi bio je ovaj:

»Ne ustručavajmo se da, u datom slučaju, stvari vodimo tako da se naš savez sa moćnijom ratujućom stranom može opravdati činjenicama«.

To oportunističko shvatanje nas nije iznenadilo. Mnogi viđeni ljudi smatrali su da će se, u početku, Belgija ograničiti na to da svoje snage prikupi pod zaklonom Liježa i Namira, kako bi sebi osigurala mogućnost da se pridruži pobediocu.

Isto tako, mi smo se starali da saznamo kakve su mere Belgijanci preduzeli za osiguranje bezbednosti svoga fronta Lijež — Namir i, naročito, za bezbednost te dve tvrđave. Obaveštajno odeljenje Glavnog generalštaba vojske obavestilo nas je decembra 1911 godine da je, do 3-eg dana belgiske mobilizacije, Lijež izložen opasnosti da bude zauzet prepadom; mere koje su preduzete za odbranu tvrđave izgledaju dovoljne da se, posle 4-og dana mobilizacije, neprijatelj primora da vrši redovan napad. Znamo iz iskustva da Belgijanci u slučaju političke zategnutosti, kao naprimer 1911 godine, preduzimaju mere predostrožnosti i pojačavaju garnizon te tvrđave. Što se tiče Namira, obaveštenja su bila još nepovoljnija, tako da sam predviđao mogućnost, u slučaju da nam Belgijanci dozvole da stupimo na njihovu teritoriju, da tvrđavu posednem jednom divizijom (1-va divizija). Iz studije toga pitanja, koju sam naredio da se izvrši, proizašlo je da bi ta divizija 4-og ili 5-og dana mobilizacije mogla biti koncentrisana između Žemona (Jeumont) i Mobeža ili, ako bi se mogle koristiti belgiske železnice, između Žemapa i Šarleroa. U prvom slučaju, ona bi u Namiru mogla biti 7-og dana izjutra, a u drugom slučaju 5-og dana uveče, jer je Žemap 12 km udaljen od tvrđave.

Poslednji element belgiskog problema pretstavljala je reorganizacija vojske koju je preduzeo pretsednik vlade Brokvil (Brocqueville). On je, strpljivim naporima, uspeo da belgiski Parlament, 30 avgusta 1913, izglasa zakon kojim se reorganizovala vojska. Ali, mere koje su tim zakonom bile predviđene trebale su da dadu pun efekat tek kroz 10 godina. S druge strane, u toku diskusije, Brokvil je izjavio da je namena ovako reorganizovane belgiske vojske »da doprinese da kantar pretegne na stranu one sile koja ne bude prva povredila neutralnost belgiske teritorije«.

Ispitajmo sada kakva je bila naša situacija u odnosu na Rusiju. Za to je potrebno da se vratimo unazad, do tajne vojne konvencije koja nas je vezivala sa našim istočnim saveznicima. Tu konvenciju su, 17 avgusta 1892, u Petrogradu potpisali: general Obručev, načelnik Glavnog generalštaba ruske vojske, i general Boadefr (Boisdeffre), tadašnji zamenik načelnika Generalštaba francuske vojske, koji je za to bio poslat u Rusiju. Car i francuska vlada su ovu konvenciju potvrdili decembra 1893 godine. Pošto je ona došla kao posledica tajnog saveza, ona je trebala da traje koliko i on. Posle novih pregovora, trajanje toga sporazuma je, avgusta 1899, znatno produženo, jer su obe vlade, »brinući se uvek za održanje opšteg mira i ravnoteže među evropskim silama«, zajedno odlučile da konvencija ostane »u važnosti dotle dok bude važio diplomatski sporazum koji je zaključen za zaštitu zajedničkih i stalnih interesa obeju zemalja«.

Neće biti od štete da se ovde navede tekst te konvencije:

»Francuska i Rusija, rukovođene istom željom da sačuvaju mir i nemajući drugi cilj do da odgovore potrebama jednog odbranbenog rata koji bi bio izazvan napadom sila Trojnog saveza protiv jedne od njih, sporazumele su se o ovome:

1.— Ako bi Francusku napala Nemačka, ili Italija potpomognuta Nemačkom, Rusija će upotrebiti sve svoje raspoložive snage da napadne Nemačku.

Ako bi Rusiju napala Nemačka, ili Austrija potpomognuta Nemačkom, Francuska će upotrebiti sve svoje raspoložive snage da se bori protiv Nemačke.

2.— U slučaju mobilizacije snaga Trojnog saveza, ili jedne od sila koje ga sačinjavaju, Francuska i Rusija, čim za to saznadu i bez potrebe da se prethodno saglase, odmah i jednovremeno će mobilisati sve svoje snage i izvešće ih što je moguće bliže svojim granicama.

3.— Sa strane Francuske, raspoložive snage koje se imaju upotrebiti protiv Nemačke, iznosiće 1,300.000 ljudi, a sa strane Rusije 700.000 do 800.000 ljudi.

Te se snage moraju angažovati potpuno i što pre, tako da Nemačka bude prinuđena da se jednovremeno bori i na istoku i na zapadu.

4.— Generalštabovi vojski obeju zemalja biće u stalnom dogovoru radi pripremanja i olakšanja izvršenja gore predviđenih mera.

Oni će još u vreme mira jedan drugome dostavljati sva obaveštenja koja se odnose na vojske Trojnog saveza, kojima raspolažu ili koja će pribaviti.

Načini i sredstva opštenja za vreme rata biće unapred proučeni i predviđeni.

5.— Francuska i Rusija neće posebno zaključiti mir.

6.— Ova konvencija će važiti dotle dok bude postojao Trojni savez.

7.— Sve gore navedene odredbe imaju se držati u najstrožoj tajnosti«.

Kada sam, jula 1911, primio dužnost načelnika Glavnog generalštaba, bilo nam je poznato da su ruska mobilizacija i koncentracija vrlo spore zbog male gustine ruske železničke mreže, zbog njihovog malog kapaciteta i oskudice u voznom parku. Zbog toga, kada je general Dibaj, tadašnji načelnik Generalštaba vojske, sredinom leta 1911 otputovao u Rusiju radi izmene gledišta sa ruskim Generalštabom, shodno odredbama tač. 4 Vojne konvencije, njegov glavni zadatak je bio da našim saveznicima predoči teške posledice koje bi mogle proizaći iz zadocnjenja koja mogu nastupiti zbog nerazvijenosti njihove železničke mreže. On je imao prilično sreće u tome što je, 18/31 avgusta*), uspeo da izdejstvuje izričnu obavezu Rusije da će preduzeti najhitnije mere za ubrzanje mobilizacije i koncentracije. Naši saveznici su se obavezali da neće čekati da se završi koncentracija njihovih armija da bi stupili u dejstvo. Ofanziva će biti preduzeta čim trupe prve linije budu završile koncentraciju, te se računalo da će se rusko-nemačka granica, blagodareći tome, moći preći već 16-og dana mobilizacije. Najzad, zajedničkim sporazumom se došlo do zaključka da se uspeh može postići jedino odlučnom ofanzivom.[3])

To je bio prvi i važan rezultat. Sledeće je godine na načelniku Generalštaba ruske vojske, generalu Žilinskom, bio red da dođe u Francusku. On je stigao 6 jula (1912), baš sutradan po čuvenom sastanku ruskog cara i cara Viljema II u Paldiskom**). Generala Žilinskog je pratio admiral knez Liven, načelnik Admiralštaba ruske mornarice, koji je 16 jula sa vice-admiralom Oberom, načelnikom štaba francuske mornarice, trebao da potpiše pomorsku konvenciju, sličnu vojnoj konvenciji.

Posle izmene gledišta o planovima po kojima obe savezničke vojske treba da rade, general Žilinski se, 13 jula, obavezao da će ruske armije otpočeti ofanzivu 15-og dana mobilizacije dejstvom na krilima, čiji će cilj biti da se centru ruskog rasporeda omogući pokret unapred. Treba napomenuti da je, doista, pravac protezanja ruske granice bio malo podesan za odbranu od austriskog napada koji bi

*) 18 avgusta po starom, što odgovara 31 avgustu po novom kalendaru. — Prim. prev.

[3]) Mesimijev iskaz pred komisijom u Brieju, str. 105.

**) Paldiski (Port — Baltique) je pristanište u Estoniji, u Finskom Zalivu. — Prim. prev.

debušovao iz Galicije; tim napadom, koji bi se vršio s juga na sever, linije Njemena, Nareva, Pilice, Visle (uzvodno od Varšave) i Buga, bile bi poduhvaćene s jednog kraja i s leđa. Prema tome, ako je prva ruska operacija, kao što smo mi zahtevali, trebala da bude upravljena ofanzivno ka frontu Kenigsberg — Torn, trebalo je da jedan deo ruskih snaga jednovremeno upadne u Galiciju u cilju da ispravi front i neutrališe ofanzivu koju će Austrijanci verovatno preduzeti polazeći sa te podesne osnovice.

Treba uočiti da je vojna konvencija od svoga postanka oba saveznika obavezivala da svoje mobilisane snage »*angažuju potpuno i što pre*«.[4]) Osim razloga koji su nas logično rukovodili da na našem frontu preuzmemo inicijativu u operacijama ofanzivom koju bismo što je moguće pre preduzeli, i želja da ostanemo verni slovu konvencije primoravala nas je da zauzmemo isti taj stav. Može se tvrditi da su izvesnost naše volje da vršimo ofanzivu i privrženost odredbama Konvencije, koje je ruski Generalštab mogao da ustanovi prilikom svakoga dodira sa našim Generalštabom, znatno doprineli da se ruski Generalštab potstakne na pojačanje svojih napora. Da su kod nas osetili manje rešenosti, nema sumnje da bi se naši saveznici u početku rata držali više rezervisano.

U sporazumima se došlo dotle, kada je, septembra 1912 godine, veliki knez Nikolaj došao da prisustvuje velikim manevrima u Poatuu (Poitou). Tada još nisam poznavao čoveka koji je 1914 godine trebao da bude glavnokomandujući ruskih armija.

Veliki knez Nikolaj Nikolajević, komandant carske garde i Petrogradskog vojnog okruga, rođen je 1856 godine i bio je sin velikog kneza Nikolaja Nikolajevića, trećeg sina cara Nikole I, koji je bio glavnokomandujući ruskih armija u ratu sa Turcima 1877/78 godine. Veliki knez Nikolaj je bio vrlo visok, vrlo vitak i snažan; on je u ruskoj vojsci uživao glas inteligentnog i energičnog starešine, potpuno upućenog u sva vojnička pitanja, glas čoveka koji zna i voli svoj zanat i koji se stalno obučavao za teške dužnosti koje će imati da vrši za vreme rata. Mnogi pametni ljudi su žalili što za vreme nesrećne vojne u Severoistočnoj Kini (Mandžuriji*) car nije poslao njega da popravi situaciju koja nikad nije bila očajna. Ali, govorilo se da je veliki knez Nikolaj bio pravog, nepokolebljivog i nezavisnog karaktera i da ga je zbog tih osobina car voleo i cenio, ali ga se pomalo pribojavao. Ubrzo posle mojih prvih dodira sa njime ja sam bio srećan što sam znao da se sudbina ruske vojske otada nalazila u njegovim rukama. Događaji su pokazali da je on zasluživao visoki položaj na koji ga je car postavio. Smatram za čast što sam još iz toga, već davnog, vremena ostao njegov prijatelj.

Pri odlasku, po završenim manevrima, veliki knez me je vrlo ljubazno pozvao da mu sledeće godine vratim posetu i da prisustvujem narednim ruskim velikim manevrima.

---

[4]) Čl. 3 Vojne konvencije od 17 avgusta 1892, ranije pomenute.

*) Misli se na Rusko-japanski rat iz 1904/5 godine. — Prim. red.

3 avgusta 1913 godine pošao sam u Petrograd (danas Lenjingrad) u pratnji generala d' Amada, Dor de Lastura, Dezalea, Eli d' Oasela i Delarija, potpukovnika Dimenila i Berteloa i majora Renuara.

Car i veliki knez su nas najsrdačnije i najtoplije primili. Za vreme našeg tronedeljnog bavljenja vodio sam mnogobrojne razgovore sa velikim knezom. Tada sam iskoristio priliku da kod njega u više navrata insistiram na potrebi, koju sam uvideo, da se ruska mobilizacija ubrza i da se što je moguće pre otpočne ofanziva sa onim delom ruskih armija koje će biti odmah mobilisane. Moje traženje je dobijalo svu važnost u, više nego verovatnom, slučaju da se veći deo nemačkih armija koncentriše protiv nas.

Veliki knez me je ubeđivao da će naši zahtevi biti zadovoljeni. On je potpuno razumevao potrebu da ruska vojska hitno preduzme inicijativu ma kolikom se riziku izložila takvim postupkom. Trebalo je po svaku cenu olakšati stanje na našem frontu ako bi Nemci u početku neprijateljstava pokušali da savladaju naše snage. Docnije se pokazalo kako je taj veliki vojnik velikodušno i verno održao svoju reč. Moja je dužnost da to kažem i ja ću to reći docnije. Dužnost je Francuske da ne zaboravi uslugu koju su nam naši saveznici učinili.

Osim ovih razgovora, naše bavljenje u Rusiji bilo je vrlo korisno, jer su oficiri naše misije i njihovi ruski drugovi imali prilike da izmenjaju gledišta. Neki su među njima bili vrlo revnosni i želeli su da se nečemu od nas nauče. Naročito se veliki knez Sergije, načelnik celokupne ruske artiljerije, sprijateljio sa artiljeriskim potpukovnikom Dimenilom, od koga se nije rastajao, postavljajući mu stotine pitanja da bi saznao na koji način francuski artiljerci rešavaju razne borbene probleme.

Nažalost, i pored prijateljskog dočeka koji nam je priređen, mi smo u neposrednoj okolini cara osetili da postoji čitava jedna partija, koja je, nesumnjivo, pokazivala spoljne znake prijateljstva prema nama, ali koja je žalila što vidi da su se vladajući krugovi u Rusiji tako jasno orijentisali ka Francuskoj.

Naročito je ministar rata Suhomlinov obećavao sve što se god zatražilo, ali nikad ništa nije ispunjavao. O ovome čoveku, koji je posle rata umro u Berlinu, neću ništa više da kažem.

Za vreme našeg bavljenja u logoru prisustvovali smo mnogim vežbama. Izgledalo nam je da su one poglavito izvođene tako kako bi ostavile što jači utisak, ne vodeći dovoljno računa o stvarnostima rata. Trupe su činile dobar utisak; ljudi su izgledali snažni i dobro izvežbani.

Iz tih dodira sa ruskom vojskom stekli smo dosta jasno saznanje o mogućnostima naših saveznika.

Mi smo znali da Rusija, osim ovih 27 aktivnih armiskih korpusa, može da mobiliše još 28 rezervnih divizija. Blagodareći materijalnim poboljšanjima svake vrste, moglo se računati da će 15-og dana mobilizacije granični armiski korpusi moći da budu na me-

stima njihove upotrebe: 8 — 9 korpusa prema Istočnoj Pruskoj, na frontu Kovno — Grodno — Varšava i 7 korpusa prema Galiciji, na frontu Lubin — Holm — Rovno. Oko 20-og dana će Severozapadna grupa armija, koja će dejstvovati protiv Nemačke, moći da se ojača na 11 korpusa, a Jugoistočna grupa armija na 9 korpusa. Osim toga, u oblasti Brest Litovska moći će se prikupiti jedna armija u rezervi od 4 korpusa. Prema tome, 24 od 27 aktivnih armiskih korpusa moći će tek 20-og ili 23-eg dana dati ofanzivi pun zamah. Najzad, najveći deo rezervnih divizija moći će oko 26-og dana mobilizacije da se iskrca na koncentraciskoj prostoriji.

Cilj glavne ofanzive trebao je, načelno, da bude nemačka vojska. To je bio zadatak Severozapadne grupe armija, koja će imati glavnim snagama da nastupa na Alenštajn i Torn, dok će se njeno desno krilo kretati sa Njemena na Kenigsberg. Južna grupa armija imaće za cilj austrisku Galicisku armiju.

Svako će uvideti koliko je ruska vojska bila u teškoj situaciji i koliko je ona davala dokaza o požrtvovanju time što je pristala da otpočne veliku ofanzivu pre no što se sve njene snage budu koncentrisale. Zaista, od Varšave do Kovna ima 350 km, te je ofanziva sa 8 — 9 korpusa na toliko širokom frontu bila puna rizika. Vođenje te mase na toliko velikom prostoru bilo je teško i armije se nisu mogle međusobno potpomagati, jer su bile razdvojene ne samo velikim rastojanjem nego i oblašću punom reka i jezera. Jedna nemačka armija, čak i brojno slabija ali prikupljena, mogla je lako da probije zastor koji su ruske armije pred nju istavile, a naročito na pravcu Torn — Varšava, kombinujući svoje dejstvo sa austriskom ofanzivom koja bi bila upravljena od Pšemislja na Brest Litovsk.

Prema tome, izgledalo je da bi masa ruskih trupa prikupljenih u Poljskoj na Narevu, sa glavnim snagama u oblasti Varšave, lakše zaustavila nemačke napade upravljene od Torna ka Varšavi. Osim toga, iz te centralne oblasti kod Varšave, glavne ruske snage bi bolje mogle bilo da preduzmu ofanzivu ka Alenštajnu, bilo da manevruju levom obalom Visle da bi maršovale na Berlin.

Ukratko, ruska je koncentracija pretstavljala jedan vrlo razvučen raspored po širini, sa težištem suviše isturenim prema severu, a, osim toga, izgledalo mi je da će se jedinice centra iskrcavati suviše unazad u odnosu na krila.

Po mome mišljenju, trebalo je ubrzati koncentraciju, jer će 9 korpusa Severozapadne grupe armija i 7 korpusa Južne grupe armija do 23-eg dana mobilizacije stojati pred neprijateljem usamljeni, a tek će, počev od toga dana, ofanzivni napor moći da bude nešto jači. Ako smo želeli da obezbedimo jednovremenost ruskih i francuskih napada, taj rok je bio isuviše dug. Ali, da bi se taj rok skratio, potrebna su bila znatna poboljšanja ruskih železnica.

Nažalost, takve su se izmene mogle izvršiti samo po cenu obimnih radova i studija koje bi iz osnova poremetile rusku mobi-

lizaciju i operaciski plan. Ustvari, rat je imao Rusiju da zatekne gotovo u onom vojničkom stanju u kome smo je videli 1913 godine.

Sada treba reći šta smo znali o nemačkoj snazi i o namerama naših protivnika.

1912 godine je bilo opšte usvojeno mišljenje da će mobilisana nemačka vojska imati 23 aktivna armiska korpusa i 3 novoformirana korpusa, a osim toga i izvestan broj rezervnih jedinica, 6 tvrđavskih i 11 konjičkih divizija.

Ustvari, do 25 avgusta 1914 su formacija i način upotrebe nemačkih rezervnih jedinica lebdeli kao velika nepoznata.

Nemačkim planom za mobilizaciju, koji je 1 aprila 1914 godine stupio na snagu, bilo je ustaljeno da će, načelno, rezervne jedinice biti upotrebljene odmah u početku operacija, za iste zadatke kao aktivne jedinice, te je, zbog toga, bilo predviđeno da formacija rezervnih korpusa bude ista kao što je formacija aktivnih korpusa.

Dotada, mi smo bili ubeđeni da će Nemci od svojih rezervnih trupa tražiti da vrše samo drugorazredne zadatke, uostalom, pod istim uslovima pod kojima smo mi mislili da upotrebimo naše rezervne jedinice. »Očevi porodica neće biti u prvoj liniji«, tvrdio je Viljem II. Te su reči juna 1913, bile ponovljene i u Rajhstagu.

Izgledalo je da su te careve reči bile u skladu sa teorijama koje su u to vreme bile na ceni u nemačkoj vojsci koja je uspeh zasnivala na brutalnoj snazi prvog udara. Mi smo, dakle, imali osnova da verujemo da naši protivnici neće sudbinu prvih sukoba poveriti trupama koje su, očevidno, bile slabije.

Novi nemački plan za mobilizaciju, kad smo za njega saznali, pobudio je u nama sumnju. Ali, uzimajući u obzir da rezervni korpusi imaju manje artiljerije, mi smo još i uoči rata bili skloni da verujemo da će ti korpusi, pošto će se kretati u drugoj liniji, biti upotrebljeni samo za opsadu tvrđava, zaštitu komunikacija, držanje pasivnih frontova ili za posedanje zauzetih teritorija.

Potrebno je reći da je ta greška koju smo učinili imala znatnog uticaja na način na koji smo organizovali našu koncentraciju, kao što ćemo to docnije videti, pa, prema tome, i na početne operacije.

U toku godina koje su prethodile ratu nemačka vojska je znatno ojačana.

Zakon koji je bio izglasan juna 1912 godine ubrzo je urodio plodom. Dok smo mi pod oružjem imali 519.000 ljudi, Nemci su imali 657.000; osim toga, Nemačka je 1912 godine pozvala 551.000 rezervista, dok ih je 1909 godine bilo 456.000; najzad, do donošenja zakona od 1912 godine nemačka vojska je u mirno vreme imala 23 korpusa, a od 1 oktobra 1912 imala je 25 korpusa, od kojih je 21-vi korpus bio u Sarbrikenu. Besumnje, mi smo odavno znali za nemački plan da u toku mobilizacije formiraju još 2 armiska korpusa. Ali, kao što je ministar rata izjavio u Rajhstagu, to formiranje koje će se za vreme mobilizacije izvršiti pridavanjem prekobrojnih jedi-

nica trećim divizijama 1 i 14 korpusa, iz sastava njima susednih korpusa, pretstavlja delikatnu operaciju. Formiranje 2 armiska korpusa za zaštitu granice, sa pojačanim efektivima, još za vreme mira, otklonilo je našim protivnicima sve te teškoće.

Naročito je obrazovanje 21 korpusa u Sarbrikenu u našim očima pretstavljalo jedva prikrivenu pretnju. Taj korpus, koji je bio ubačen u nemački raspored za zaštitu granice na daljini od nepuna 2 dana marša od oblasti Nansija, sa brojnim stanjem koje mu je omogućavalo da odmah stupi u dejstvo, doprineo je da snage za zaštitu granice, koje su dotle bile manje-više podjednake, zabrinjavajuće pretegnu u korist Nemaca.

Osim toga, mi smo još početkom 1913 godine saznali da se u Nemačkoj proučava jedan novi vojni zakon kojim postojeće jedinice treba da se kompletiraju i poboljšaju i da se povećanjem njihovih kadrova i pojačanjem njihovog aktivnog jezgra njihova borbena vrednost podiže do najvišeg stepena. Na taj način, 6 korpusa koji se nalaze prema našoj granici imaće ojačano brojno stanje. Posledica toga bila je da smo morali da računamo sa eventualnošću iznenadnog napada već prvih dana mobilizacije, pa čak i prvog dana, ako bi našem protivniku uspelo da prikrije početne radnje svoje mobilizacije. Što se tiče ostatka nemačke vojske, izgledalo je kao sigurno da će se njena koncentracija izvršiti u kraćem roku nego što je to bilo predviđeno. Prema tome, naša 3 korpusa koja su čuvala granicu bila su brojno znatno slabija od 5 nemačkih korpusa koji su stajali prema njima. U prethodnoj glavi sam rekao kako nam je Zakon o trogodišnjem roku službe u kadru, koji je u Francuskoj izglasan 6 jula 1913, omogućio da pariramo opasnost koja je ugrožavala našu zaštitu granice.

Pošto sam izneo ono što smo znali o nemačkoj vojsci, potrebno je sada da kažem kakve smo pretpostavke pravili o operaciskim planovima naših budućih protivnika.

Najpre, bilo je moguće da nemački Generalštab ponovo primeni plan staroga Moltkea, da glavnu ofanzivu upravi protiv Rusije, zadovoljavajući se, upočetku, zauzimanjem defanzivnog stava na zapadnom frontu, o čemu su nam dokumenti, koji su objavljeni posle rata, pružili dokaza da je naš protivnik na to pomišljao. Bilo je očigledno da Nemci, pod tom pretpostavkom, nemaju interesa da povrede neutralne teritorije Belgije i Luksemburga, i da se desno krilo njihovog strategiskog razvoja neće pružati dalje od oblasti Trijera. U tome slučaju, shodno našim obavezama, i nama bi bilo zabranjeno da uđemo u Belgiju.

Taj je plan Nemcima pružao nesumnjive koristi, a naročito je intervenciju Engleza na našoj strani činio vrlo neverovatnom. Tim rešenjem mi bismo bili primorani da sve naše snage razvijemo između Luksemburga i Vogeza, prema strahovitom položaju kod Meca.

Druga pretpostavka je bila da će Nemci najpre preduzeti ofanzivu protiv nas, zadržavajući prema Rusima defanzivan stav dotle dok na zapadnom frontu ne budu izvojevali rešenje.

Po toj pretpostavci bilo je manje-više sigurno da će Nemci povrediti belgisku neutralnost, ali će nam time otvoriti vrata za pristup na jedno zemljište podesno za manevar na kome možemo razviti naše armije.

Ali se tada postavilo pitanje kakav će zamah Nemci moći dati svome manevru.

Bila nam je došla do ruku jedna vežba na karti, koja je 1905 godine izvođena u nemačkom Glavnom generalštabu, u kojoj je proučavan baš manevar nemačkog desnog krila kroz Belgiju. U toj se studiji nemačko desno krilo nije pružalo severno od Meze, između Namira i Liježa. Naravno, taj je dokument imao samo sasvim relativnu vrednost jedne teoriske studije, ali je to ipak bila jedna indikacija.

Mi smo mnogo raspravljali o tome važnom pitanju, naročito sa generalom Kastelnoom, pukovnikom Aluenom (Hallouin), šefom Operativnog odeljenja, kao i sa oficirima Obaveštajnog odeljenja[5]) Generalštaba vojske. Izgledalo nam je da potreba da najpre zauzmu tvrđave Lijež i Namir navodi Nemce na to da zamah svoga pokreta ograniče južno od Meze.

S druge strane, mi smo smatrali da bi povreda belgiske teritorije u većem stepenu sigurno uvela Englesku u rat zbog toga što bi ugrožavala Anvers, a ako bi ona bila ograničena samo na južnu obalu Meze, moguće je da bi Englezi ostali ravnodušni.

Osim toga, korišćenje teritorije Velikog Vojvodstva Luksemburg i belgiskog Luksemburga, omogućilo bi Nemcima da raspolažu sa 15 drumova i 3 železničke linije, što je izgledalo dovoljno za kretanje snaga koje su oni odredili na svom desnom krilu.

Doista, mi smo smatrali — i to je poglavito bilo mišljenje generala Kastelnoa — da Nemci svoje rezervne jedinice neće koristiti u prvoj liniji. »Prema tome«, govorio je on, »njima će biti nemoguće da se protegnu preko linije Lijež — Namir ako ne žele da svoj front opasno razvuku i da mu ne dadu dovoljnu gustinu za snažno dejstvo«.

Priznajem da sam se, posle zrelog razmišljanja, i sam pridružio tome gledištu.

Međutim, ja nisam unapred odbacivao pretpostavku o nemačkom manevru šireg obima, severno od Meze. Ali, u tome sam slučaju imao pravo da računam na sadejstvo Belgijanaca i Engleza.

Zbog toga mi je na jednoj konferenciji, koja je 12 oktobra 1912 godine održana u Ministarstvu spoljnih poslova, kada sam trebao da izložim kakva bi, prema našim saznanjima i obaveštenjima, bila obostrana situacija francuskih i nemačkih snaga na severoistočnom frontu u slučaju rata, izgledalo da mogu da iznesem zaključak da » u slučaju ako ne bismo mogli da računamo na sadejstvo Engleza, ali ako bi nam bilo moguće da, usled neutralnosti Italijana, obrazujemo jedan armiski korpus od alpiskih jedinica i da iz Alžira i Tu-

[5]) 3 odeljenje je operativno, a 2 odeljenje je obaveštajno.

nisa dovedemo 19 korpus u Francusku, onda bi naše aktivne jedinice manje-više bile jednake nemačkim odgovarajućim snagama; u slučaju da nam se pridruže i Britanci, naše bi snage bile nesumnjivo jače od nemačkih«. Što se tiče nemačkih rezervnih jedinica, čiji nam broj i sastav nisu ni izbliza bili tačno poznati zbog reorganizacije koja se tada vršila u nemačkoj vojsci, izjavio sam da mi nije moguće da pružim podatke koji bi se mogli uporediti sa odgovarajućim podacima o francuskoj vojsci.

Može biti od interesa da ovde iznesem brojke kojim sam smatrao da mogu da potkrepim procenu koju sam maločas izneo. Evo tih brojki:

Mi smo smatrali da će od aktivnih jedinica Nemci protiv Francuske uputiti 550 — 600 bataljona, 350 eskadrona, 500 — 550 vozećih baterija od 6 oruđa, 24 konjičke baterije od 4 oruđa i 100 baterija tvrđavske artiljerije od 4 oruđa.

Ovim snagama mi smo mogli da suprotstavimo, računajući i jedinice 19 korpusa i korpusa koji bi obrazovale alpiske jedinice: 580 aktivnih bataljona, 332 eskadrona, 653 baterije po 4 oruđa i 42 teške baterije. Ovde treba napomenuti da je odašiljanje pojačanja ekspedicionom korpusu u Maroku imalo za posledicu da snage koje su trebale da budu upućene protiv Nemačke oslabe za 12 bataljona i 5 vozećih baterija; osim toga, Kolonijalni korpus je, zato što su mu oduzete mnoge jedinice za dopunske trupe koje su bile upućene u Severnu Afriku, sada imao samo malo jezgro aktivnog ljudstva.

U to vreme ja sam eventualnu pomoć koju će nam dati Englezi cenio na 73 bataljona (od kojih 3 bataljona pešadije na konjima), 45 eskadrona, 60 baterija od 6 oruđa i 24 teške baterije.

Ali, malo kasnije, pojačanje nemačke vojske izmenilo je eventualne uslove borbe. Kao što se u prethodnoj glavi videlo, ta nova situacija nas je navela da se vratimo na trogodišnji rok službe u kadru.

GLAVA IX

Plan XVII. — Ideje koje su bile osnova za plan koncentracije

Pošto sam izneo u kakvoj smo atmosferi živeli u godinama pred rat, namera mi je da sada opišem genezu Plana XVII.

Pre nego što sam pristupio studiji radi ustaljivanja naših pogleda na naše mogućnosti manevra, želeo sam da proučim zemljište na koje će nas operacije eventualno moći odvesti.

Sproleća 1912 godine uputio sam 2 oficira iz Generalštaba vojske, potpukovnika Dipora i majora Bartelemija, da izvrše izviđanja u Velikom Vojvodstvu Luksemburg i u Južnoj Belgiji. Obojica su imali zadatak da prouče zemljište pod određenim ofanzivnim pretpostavkama. U to vreme, kao što sam već ranije rekao, mi smo se još nadali da ćemo Belgiju moći koristiti za naše ofanzivne operacije. Iako se ta pretpostavka nije ostvarila, ta izviđanja nisu bila nekorisna. Ona su mi dokazala da je karakteristika tih oblasti bila u izvesnoj ispresecanosti zemljišta koja je pretstavljala ozbiljne teškoće za izvođenje uskupnih akcija. Ali, uopšte uzev, ni Veliko Vojvodstvo ni belgiski Luksemburg nisu izgledali manje podesni od Severne Francuske i oblasti Šarleroa, koje su bile načičkane velikim naseljima i ispresecane ogradama imanja, što je otežavalo kretanje trupa. Veliko Vojvodstvo i belgiski Luksemburg, sa svojim pokrivenim oblastima, čak su mi izgledali podesniji za operacije vojske koja je, kao što smo mi bili, znatno slabija u teškoj artiljeriji ali je očigledno nadmoćna u poljskoj artiljeriji.

Sada ću izložiti ideje koje su me rukovodile da donesem svoje odluke u pogledu koncentracije i operacija. Učiniću to iskreno, iznoseći sve svoje tadašnje misli, bez prećutkivanja, čak i onda kada su ih događaji opovrgli.

Pre svega, svi smo mislili da će rat kratko trajati. U tome pogledu, svi smo se prevarili: građani i vojnici, stratezi, diplomate, ekonomisti i finansijeri. Zar Foš u svojoj sjajnoj knjizi *O načelima ratovanja**) nije napisao: »Armije koje ćemo staviti u pokret, biće armije građana otrgnutih od svojih porodica. Rat će sobom doneti

*) *Des Principes de la Guerre*, klasična studija koju je Foš napisao pre Prvog svetskog rata kao nastavnik na Višoj ratnoj školi u Parizu. — Prim. prev.

oskudicu i život će prestati, a posledica toga je da rat neće moći dugo trajati«. U *Uputu za vođenje velikih jedinica (La Conduite des grandes unitées)*, koji je izradila jedna komisija pod pretsedništvom generala Poa, moglo se pročitati: »U sadašnjim uslovima rata, veličina masa stavljenih u pokret, teškoća njihovog snabdevanja, prekid društvenog i ekonomskog života zemlje — sve navodi na to da se rešenje traži u što je moguće kraćem roku, kako bi se rat brzo svršio«.

Kod Nemaca je postojalo isto uverenje.

General fon Šlifen, načelnik Glavnog generalštaba do 1906 godine, u nizu članaka objavljenih 1909 godine, koji su imali ogroman odjek, ograničavao je trajanje rata na trajanje prve bitke. Pored argumenata ekonomske prirode, on je, kao element koji će rat brzo vremenski ograničiti, navodio miroljubive težnje većine evropskih naroda: »Vlada jedne zemlje, još u početku jednog neuspešnog rata, mora računati sa javnim mnenjem, koje će je primorati da zaključi mir«, pisao je on.

Ostavljam drugima, stručnijim, laki posao da u napisima političara, finansijera i ekonomista iznađu gledišta slična ovima koje sam naveo.

Polazeći sa toga gledišta da će rat kratko trajati, trebalo je učiniti sve da se odlučujuća bitka, — kojom je, u Šlifenovim očima, rat imao da otpočne i da se završi, — bije svim svojim snagama. Ako se i moglo raspravljati o tome da li će se prvom velikom bitkom završiti rat, bilo je nesumnjivo da će se sukobi glavnih snaga dogoditi ubrzo po završetku iskrcavanja trupa na koncentraciskoj prostoriji i da nikakav vešt manevar neće moći da odgodi prve sukobe, a naročito ih neće moći odložiti žrtvovanje trupa za zaštitu granice.

Zbog toga treba sve mobilisane snage prve linije blagovremeno da budu dovedene na mesto upotrebe kako bi sve zajedno mogle da učestvuju u toj akciji; više nije moglo biti reči o udaljenim rezervama koje bi se u toku prvih sukoba transportovale prema tome kakav će obrt ti sukobi uzeti.

Prema tome, osnovno načelo koje me je rukovodilo bilo je: »Ići u bitku svim svojim snagama«.

Druga, jednostavna ideja, koja me je rukovodila, jeste: hteo sam da preuzmem inicijativu u operacijama. Tim je stavom, u prvom redu, trebalo izbeći da francuska teritorija postane poprište prvih bitaka i da pretrpi invaziju; on je omogućavao da sačuvamo našu slobodu akcije i da se izbegne da našim manevrima, još od samog početka, dominira neprijateljeva volja; osim toga, kao što sam rekao u prethodnoj glavi, taj stav je bio u saglasnosti sa vojnim konvencijama sklopljenim između francuskog i ruskog Generalštaba.

Pored toga, bio sam uveren da je nemoguće mnogo ranije konačno ustaliti manevar koji se ima izvršiti; zaista, mora se voditi računa o svima nepoznatim činiocima koji uslovljavaju problem. Kao što je rekao lord Kičener, naša strategiska politika mora biti oportunistička. Pred komisijom u Brieju ja sam tvrdio: »Operaciski

plan može se izraditi samo prema događajima i na osnovu obaveštenja koja pristižu u toku operacija. To nije nepromenljiva šema koja se ima primeniti ma šta se desilo; on se može izraditi tek nekoliko dana po mobilizaciji, kad se stvari ocrtaju, jer on može da dobije svoj konačni oblik samo postepeno, prema diplomatskim i vojnim obaveštenjima koja budu pristizala posle mobilizacije. Međutim, u našoj političkoj situaciji, a i što se tiče nemačkih planova, bilo je isuviše nepoznatih činilaca. Bitno je da se u tome trenutku imaju trupe spremne i prikupljene u rasporedu koji omogućava svako rešenje. Prema tome, koncentracija se, po mome mišljenju, imala smatrati kao početni raspored naših snaga radi izvršenja ma koga operaciskog plana, te zbog toga to nije mogao biti jedan ustaljeni nepromenljivi raspored. Koncentracija je trebala da bude dovoljno gipka, kako bi se mogli izvršiti svi mogući manevri i kombinacije, koje, naravno, glavnokomandujući treba da smisli i pripremi, zato što je, zbog blizine i veličine masa koje se nalaze jedna prema drugoj, potrebno da komandant pripremi svoj manevar bar u glavnim crtama kako ga događaji ne bi zatekli nespremnog, jer njegov cilj nije da dostigne izvesne geografske objekte nego da se sa neprijateljem sukobi pod određenim uslovima. Uostalom, pošto je period intenzivnog nemačkog prevoženja imao da počne tek 7-og dana mobilizacije, nije se moglo računati da će se pre 10-og ili 11-og dana najranije, dobiti izveštaji na osnovu kojih će se moći dobiti izvesna orijentacija. Prema tome, ako nismo hteli ostati u stavu strategiske defanzive i izložiti se svim opasnostima, mi smo bili prinuđeni da, ne čekajući te izveštaje, izradimo jedan osnovni plan sa varijantama dovoljno gipkim da bi se mogle primeniti onda kada ti izveštaji budu primljeni. Osim toga, bilo je nemoguće izraditi unapred ustaljen operaciski plan usled toga što je Belgija za nas pretstavljala jednu nepoznatu«.

Zbog svih ovih razloga, jedan pismeno izrađen operaciski plan nikada nije postojao. Uostalom, o tome nikome nisam morao da polažem računa.

Doista, operaciski plan je isključivo lična stvar glavnokomandujućeg. Generalštab vojske, čiji je rad ograničen na pripremanje koncentracije, nikad nije stvorio nijedan operaciski plan. Njega stvara glavnokomadujući pod svojom punom odgovornošću, te zato nije moguće od njega tražiti da ga službeno saopšti radi diskutovanja ili odobrenja. Svaki takav pokušaj dao bi suviše opasno oružje u ruke onih koji ne uviđaju opasnosti od mešanja vlade u vojne operacije. Razni glavnokomandujući su prilično različito shvatili tu odgovornost: neki su, kao general Lakroa (Lacroix), poluslužbeno saopštili svoje namere sakupljenom Višem ratnom savetu; drugi su, kao general Tremo (Trémeau), jedino komandantima armija neposredno saopštili svoje namere; najzad, neki su, kao general Brižer (Brugère), odbijali da se izjasne po tome pitanju.

Što se mene tiče, ja sam smatrao da je taj metod bio najbolji.

Prema tome, ja sam odlučio da odluku o manevru koji ću da vršim odložim do prvih dana sukoba; nisam imao nikakvu unapred ustaljenu zamisao, do jedino čvrstu volju da preduzmem ofanzivu svim prikupljenim snagama; bio sam prinuđen da čekam da se obrazuju evropske grupacije i da se stvore teritorijalne mogućnosti, pa da mogu da odlučim o strategiskom manevru.

Ukratko, ja sam bio prinuđen na jednu oportunističku koncepciju koja ide za događajima — da ponovim Kičinerove reči — zasnovanu na postignućima prvih dana rata.

Zbog toga mogu sa sigurnošću da tvrdim da jedan *potpuni* operaciski plan nikad nije bio napisan. Štaviše, kad sam potpisao Direktivu br. 1, o kojoj ću docnije govoriti, moji saradnici su kod mene uporno nastojali da se u njoj jednom rečju, jednom rečenicom, naznači da pretpostavka koja je predviđena u toj direktivi nije jedina moguća. Ja sam to odbio, smatrajući da u jednom takvom dokumentu, sa kojim će biti upoznati i Englezi, ni u kom se obliku ne može nagovestiti manevar na neutralnom zemljištu.

Zbog toga sam odlučio da se naša proučavanja ograniče na izvršenje koncentracije koja će odgovarati svakom mogućem manevru.

Uostalom, kada se radilo o određivanju opšte zone za koncentraciju, treba imati na umu da su: teškoća, zbog nedostatka dovoljnog prostora, da se udobno smeste znatne mase koje su se imale transportovati na granicu, ograničenja koja su nametale trase železničkih pruga, kao i raspored iskrcnih stanica, — imali za posledicu to da je mogućnost vršenja izmena u prostiranju te opšte zone svedena na dosta uzane granice. Uostalom, razni projekti za operacije koje su mogle doći u obzir razlikovali su se, ukoliko se ticalo prikupljanja armija, samo u načinu grupisanja i gustini snaga u okviru te zone.

Pošto su snage koje će se upotrebiti bile nesrazmerno velike za širinu francusko-nemačke granice, to su se francuske armije morale koncentrisati na širini koja odgovara širini granice. Očigledno je da su linija Meze, nizvodno od Panjija, i linija Mozela, uzvodno od Tula, duž kojih su se nalazile naše velike tvrđave, zaštićene našim trupama za zaštitu granice, imale da obrazuju prirodni front naše koncentracije. Ta mi je linija izgledala dovoljno blizu granice da naše armije ne izgube dobitak u vremenu koji će ostvariti prilikom prikupljanja snaga, a i da se neprijatelju ne ustupi suviše zemljišta u slučaju da budemo prinuđeni da privremeno uzmemo defanzivno držanje.

Pod zaštitom te prepreke, naše će armije moći da izvrše iskrcavanja u potpunoj sigurnosti, da se grupišu prema zahtevima operaciskog plana koji budem izabrao, a zatim da zauzmu raspored bilo da sačekaju neprijatelja bilo da otpočnu ofanzivne operacije.

To mi je rešenje izgledalo povoljno, jer nas je ono postavljalo u centralan strategiski položaj koji je omogućavao ofanzivu ili defanzivu prema istoku, ako bi neprijatelj debušovao neposredno iz

Alzasa i Lorena; ono nam je, isto tako, omogućavalo da dejstvujemo ka severu, u levi bok neprijatelja, ako bi on nadirao ka Parizu kroz Belgiju, kao i ka jugu, u njegov desni bok, ako bi on prošao kroz Švajcarsku. Ovi bočni položaji, koji sprečavaju neprijatelja da nadire pravo ispred sebe ka jednom geografskom cilju ili ka cilju od političkog značaja, uvek ga primoravaju na promenu fronta koja se teško izvodi.

Ešeloniranjem boračkih delova aktivnih korpusa na dubini od oko 2 dana marša trebalo je da se zadovolji načelo prikupljenosti snaga, ostavljajući, pritom, armijama dovoljno slobodnog prostora potrebnog za izvršenje njihovog manevra. Broj iskrcnih stanica i rampi bio je na našim železničkim linijama dovoljno veliki da omogući takvo ešeloniranje. Prema tome, usvojeno je da na centralnom delu koncentraciske prostorije borački delovi korpusa treba da se nalaze ispred opšte linije: Liksej (Luxeuil) — Nešato — Sen Dizije — tok Ene do Atinjija.

Na bokovima koncentraciske prostorije dubina je morala da bude veća kako bismo, u slučaju povrede neutralnih teritorija, Švajcarske ili Belgije, mogli da preduzmemo odgovarajuće mere. Ako bi Nemci izvršili diverziju kroz dolinu Švajcarske, u cilju da obiđu Belfor, ta bi diverzija svakako bila spora, te smo se stoga mogli zadovoljiti time da na desnom boku koncentraciske prostorije, između Sone (Saône) i Dua (Doubs), prikupimo jednu armiju sastavljenu od rezervnih divizija, koja će moći da zadržava neprijatelja koristeći strme obronke Jure, braneći, po potrebi, srednji tok Dua a naslanjajući se na tvrđave Belfor i Bezanson. Za koncentraciju te armije izgledala je podesna oblast Vezula (Vesoul) zato što je, nalazeći se na podjednakom otstojanju od Epinala, Belfora i Mortoa, omogućavala toj armiji da se, u slučaju da Nemci budu poštovali neutralnost Švajcarske, krene za našim aktivnim jedinicama bilo u Loren bilo u Alzas.

Na levom boku koncentraciske prostorije izgledalo je da će početno ešeloniranje jedinica, koje bi se protezalo do oblasti između Mezijera i Irsona, dalje od koga se ne bi moralo ići, odgovarati svima potrebama, naravno, ako se uzme da će zadatak obrazovanja krajnjeg ešelona našeg levog krila pripasti engleskoj vojsci. Doista, u slučaju ofanzivnih operacija u Belgiji, koje bi se na sever prostrle do Dinana, taj bi levokrilni ešelon mogao da dopre do Meze, u blizinu toga grada, za tri dana marša, isto toliko brzo kao da je pošao iz Avena ili Mobeža. On bi tamo bio isto tako dobro postavljen da se kreće za glavninom naših armija ako bi se, zbog toga što je neprijatelj povio svoje desno krilo, naša ofanziva morala vršiti južno od teško prohodne oblasti koja je ograničena linijom Palizel — Sent Iber — Ufaliz (Houffalize). U slučaju da smo privremeno prinuđeni na strategisku defanzivu, ta mi je oblast i tada izgledala povoljna, jer bi se iz nje naše levo krilo moglo efikasno odupreti neprijatelju koji bi, da bi izbegao prepreku koju čine pošumljeni Ardeni, bio prinuđen da se kreće ili ka Sedanu ili ka Dinanu. Najzad, u slučaju

da Nemci budu poštovali belgisku neutralnost, taj bi ešelon bio upotrebljen ka Luksemburgu. Istina je, u tome bi se slučaju začelne boračke jedinice nalazile kod Irsona, oko 4 dnevna marša od čela kolone. Ali, ta nezgoda nije bila od velikog značaja ako se uzme u obzir veliki broj jedinica koje su stavljene u dejstvo i potreba da se uvek ostane u mogućnosti da se parira neprijateljski obuhvatni manevar kroz belgiski Luksemburg.

Što se tiče engleske armije, pošto je bilo nemoguće produžiti one dve železničke linije koje su joj bile dodeljene, između Irsona i Mezijera su se mogle koncentrisati samo 2 divizije, dok bi se ostale divizije iskrcale između Irsona, Avena i Nuvijona, a konjica i artiljerija između Landresija i Mobeža. Prema tome, Irson bi bio središte engleske koncentraciske prostorije. To je činjenično stanje imalo za posledicu da je ešeloniranje opšteg rasporeda po dubini povećano za oko 2 dana marša; ono je još i povećavalo nezgode koje su proisticale iz sporog iskrcavanja engleskih divizija, koje su bile spremne za pokret tek 15-og ili 16-og dana mobilizacije, ili možda još i docnije ako se prvi dan engleske i francuske mobilizacije ne bi poklapali. Zbog toga se, sve dok se uslovi transportovanja britanskih trupa ne bi poboljšali, ne bi moglo računati na učešće engleskih trupa u početnim operacijama.

To su bili obziri koji su odredili opšte granice koncentraciske prostorije za slučaj da mobilizaciske radnje i strategisko prevoženje budemo mogli da izvršimo shodno našim predviđanjima.

Bilo je izvesno da bi veće zadocnjenje u mobilizaciji ili izvestan broj nepredviđenih slučajeva koji bi se na železničkim linijama dogodili za vreme koncentraciskog prevoženja iz osnova izmenili problem; u tome bi slučaju koncentraciska prostorija armija morala biti povučena i mi bismo bili prinuđeni da se vratimo na projekt strategiske defanzive kome je odgovarao sistem tvrđava koje je sagradio general Sere de Rivijer (Séré de Rivière). Tada bi jedinice za zaštitu granice, pojačane, koliko god je to moguće, konjicom i hitno mobilisanim divizijama, branile liniju tvrđava i zadržavale neprijatelja pri prelazu Meze i Mozela; naše bi armije čekale neprijatelja na izlazima iz prolaza koji su ostavljeni u našem sistemu utvrđenja, spremne da ga jednovremeno napadnu s fronta i u bokove. U tome slučaju, koncentracija francuskih snaga bi se izvršila pozadi opšte linije fronta Ena — Ornen (Ornain) — Fosil (Faucilles); koncentracija engleske armije kao i rezervne armije ne bi se morala menjati, što bi imalo za posledicu da eventualno dobijemo osnovicu za protivofanzivu pod pravim uglom.

Pošto je na taj način opšta zona za koncentraciju široko određena, trebalo je izvršiti opštu podelu snaga u okviru te zone kako bi se Generalštabu vojske omogućilo da izvrši pripreme za koncentraciju. Ja insistiram na činjenici da se, po mome mišljenju, nije mogao ustaliti jedan nepromenljivi raspored iz koga bi se automatski stupilo u dejstvo. Moltke je, 1866 godine, više puta izmenio svoj operaciski plan i svoj plan za koncentraciju; 1870 godine on je

dvaput izmenio iskrcavanje svojih trupa. Pa i Napoleon, koji je svoju koncentraciju vršio suvim, imao je vremena da »prikupljanju armije« postepeno dâ konačni oblik koji odgovara predviđenom manevru. Međutim, naša železnička mreža je 1912 godine postala dovoljno gipka, tako da je bilo moguće izmenjati grupisanje i podelu snaga u toku same koncentracije.

Da bi se Generalštabu vojske dala jedna oslona tačka za prethodne studije, bilo je dovoljno dati mu jedan *srednji* plan podele naših snaga u okviru koncentraciske prostorije koja je bila oivičena kako sam rekao. Zbog toga sam u prvu studiju morao da unesem razne operaciske planove za koje mi je izgledalo da odgovaraju situaciji.

Izvodljivi projekti su se, sasvim prirodno, delili na dve kategorije: projekti za strategisku ofanzivu i projekti za strategisku defanzivu. U svakoj kategoriji je trebalo razlikovati slučaj u kome će zaraćene strane poštovati neutralnost Belgije i slučaj u kome će one svoje snage uputiti kroz belgiski Luksemburg.

Za rešenje problema koji se sastojao u prilagođavanju plana prilikama, ja sam se rukovodio ovim idejama:

Pošto se strategiski manevar jedne grupe armija uvek sastoji iz jedne glavne operacije i pomoćnih operacija, to mi je priroda i zamah glavne operacije, koja se u svakome slučaju imala izvoditi, omogućavala da projekte međusobno diferenciram. Izgledalo mi je moguće da odredim zone grupisanja armija u prilično opštim potezima, te da to posluži kao osnov za svaki manevar, obezbeđujući sebi mogućnost da rezervama pojačam ili proširim onu od predviđenih akcija koja će po mojoj zamisli postati glavna operacija. Na taj način, ja sam smatrao da će mi, samim izborom tačke na koju ću uputiti rezerve u ovu ili onu od mogućih akcija, u datom trenutku biti moguće da manevru dam obim i oblik koji mi budu izgledali povoljni. Zbog neizvesnosti situacije video sam samo taj način za rešenje problema.

Međutim, zbog toga što je prigranična zona bila podeljena na otseke koji su među sobom bili odvojeni moćnim preprekama, naša bi se ofanziva, čim bi se prenela na neprijateljsko zemljište, našla u usko ograničenim zonama u kojima bi naše armije mogle razviti samo jedan deo svojih snaga. U slučaju da neutralnost Belgije bude poštovana, mi bismo bili prinuđeni da napadamo jedino kroz tesnace Sarbura, Šato Salena i Luksemburga, koji su bili široki 15, 30 odnosno 25 km. Ofanziva u Alzasu, koja vodi u ćor-sokak, mogla je imati za cilj samo operaciju ograničenog obima koja bi se vodila relativno slabim snagama. Mi smo morali da *napadamo kroz sve slobodne prostore na našoj granici u Lorenu* kako bismo potpuno iskoristili skučeni prostor kojim smo raspolagali, a i da bismo privezali neprijatelja na celom njegovom frontu i držali ga u neizvesnosti u pogledu pravca našeg glavnog napora.

Prema tome, od pet prolaza kojima bi se kanalisali naši napadi, trebalo je izabrati one kroz koje bismo naše napore morali

vršiti dotle dok ne probijemo neprijateljski bitačni raspored. Pozadi najvažnijeg od tih prolaza trebale su da budu ešelonirane snage čiji će zadatak biti da potpomognu trupe prve linije, obezbede njihove bokove i proširе njihov uspeh.

Glavni napad trebao je da ima za cilj potpuno odvajanje neprijateljskih snaga koje dejstvuju u Alzasu od onih koje operišu u Lorenu. U tome slučaju, mi bismo morali našu ofanzivu da vodimo do krajnjeg zalaganja u dva pravca, ka Sarburu i Šato Salenu, s tim da im opšti cilj bude Sargemin.

Glavna operacija je, isto tako, mogla imati za cilj da se neprijateljske snage prikupljene u oblasti Meca obuhvate, odbace u utvrđeni logor i da se pokuša da se tamo opkole. U tome slučaju, mi bismo morali da vršimo dve ofanzive, jednu sa severa, kroz Luksemburg, i drugu sa juga, kroz prolaz Šato Salena, s tim da te dve akcije međusobno budu povezane jednom operacijom blokiranja utvrđene grupe Mec — Tionvil.

U prvome projektu, mada su u početku razdvojene oblašću jezera, naše dve ofanzive su bile tesno vezane jedna za drugu. Pošto su obe bile upravljene ka tački na kojoj su se nemačke armije u Alzasu i Lorenu spajale, one su imale složno da dejstvuju na jednu slabu tačku neprijateljskog rasporeda i mogle su da dovedu do proboja na centru toga rasporeda. Ako bi taj poduhvat uspeo, Nemci se više ne bi mogli pregrupisati u dolini Rajne. Međutim, u toku te operacije našim bi snagama pretila opasnost da budu poduhvaćene s boka napadima koji bi, vrlo verovatno, bili jednovremeno vršeni od Meca i iz oblasti Molshajm — Strasbur. Prodirući u dubinu neprijateljskog rasporeda kao klin, mi bismo, u neku ruku, išli u susret opkoljavanju. Prema tome, ukoliko bi se naše prodiranje pružalo u neprijateljsku teritoriju, bilo je neophodno da se naši ugroženi bokovi štite sve jačim i jačim snagama. Ukratko, rizik toga manevra je bio veliki, dok je bilo malo izgleda da bi rezultati bili odlučujući, zato što bismo, u slučaju uspeha, najviše mogli računati na to da ćemo glavne mase nemačkih armija odbaciti iz Lorena ka Rajni i Severnoj Nemačkoj, to jest na njihovu prirodnu otstupnicu.

U kombinovanoj ofanzivi preko Šato Salena i Luksemburga glavni bi se napor jednovremeno vršio na neprijateljski centar i jedno krilo. Neprijatelj bi mogao dejstvovati u bok naših snaga koje vrše ofanzivu na severnom pravcu samo ako bi povredio neutralnost Belgije, ali, ako bi se on na to rešio, mi bismo, sa svoje strane, imali prava da, kao i on, naše snage uputimo u belgiski Luksemburg, što bismo postigli prostim proširivanjem našeg rasporeda, čije bi levo krilo, kako je rečeno, u početku bilo vrlo jako i znatno ešelonirano po dubini. Ako bi naš krilni napad kroz Luksemburg uspeo, jedan bi deo nemačkih armija u Lorenu mogao biti zatvoren u Mecu, a iskorišćenje naše pobede severnim pravcem odvelo bi nas na otstupnicu tih armija i omogućilo bi nam da ih odbacimo na Južnu Nemačku.

Međutim, ja nisam krio da taj projekt ima velike nezgode. Najpre, nemogućnost da se, bez povrede belgiske teritorije, prema severu razviju znatne snage primoravala nas je da tražimo odluku kombinacijom dva napada koji su bili razdvojeni utvrđenom zonom Mec — Tionvil, što su, ustvari, bile dve posebne akcije među kojima je bilo teško ostvariti složnost. U drugom redu, prodiranje u Luksemburg moglo je biti vrlo teško a, u svakom slučaju, bilo bi sporo ako bi neprijatelj poseo jedan obuhvatni zaprečni položaj. Zadržavajući našu ofanzivu na severu, Nemci bi glavninom svojih snaga mogli dejstvovati protiv armije koja bi nadirala ka Šato Salenu i Folkmonu (Faulquemont) i koja bi pri tome izlagala svoj desni bok neprijateljskim napadima koji bi dolazili iz oblasti Sarbura. Najzad, uspeh nemačkih snaga koje bi debušovale iz Vogeza i od Sarbura na naše desno krilo, u pravcu mozelskog otvora, imao bi za posledicu da nas dovede u tešku situaciju, jer bi glavna masa naših armija bila izložena mogućnosti da je neprijatelj otseče od Francuske.

Kao što se vidi, izgledalo je da su koristi i nezgode ova dva projekta manevra manje-više podjednake.

Trebalo je još u glavnim crtama odrediti pomoćne operacije koje su bile zajedničke za oba projekta. Te su se operacije mogle ovako definisati:

1.— blokada zapadnog fronta utvrđene oblasti Mec — Tionvil i južnoga fronta Meca između Mozela i Sele (Seille);

2.— zaštita levog boka celokupnog našeg rasporeda od napada iz Belgije;

3.— zaštita desnog boka od nemačkih snaga u Alzasu i, eventualno, od jedinica koje bi povredile švajcarsku teritoriju i pokušale da izvrše diverziju u oblast južno od Belfora.

U pretpostavci ofanzive preko Sarbura i Šato Salena u opštem pravcu ka Sargeminu, naš bi napad kroz Luksemburg bio pomoćna operacija koja bi imala za cilj da ka severu privuče centralnu masu od Meca i da veže neprijateljske snage iz Porajnske Pruske kako bismo ih sprečili da se spuste u Loren. Obratno tome, u pretpostavci u kojoj bi se glavna operacija zasnivala na ofanzivi preko Šato Salena i Luksemburga, napad kroz Sarburski prolaz imao bi za cilj da veže neprijatelja i da spreči da snage iz Alzasa pređu u Loren.

Tako se, dakle, u oba ova projekta predviđala ofanziva kroz sva tri prolaza, pa prema tome i obrazovanje tri armije, od kojih su krilne imale i jake snage (armiske odrede) za zaštitu bokova. Blokada zapadnog fronta utvrđene oblasti Mec — Tionvil trebala je, zbog njene važnosti, da bude poverena jednoj armiji koja bi raspolagala jednom grupom rezervnih divizija. Pošto je blokada južnog fronta Meca između Mozela i Sele poglavito interesovala armiju koja je imala da vrši ofanzivu preko Šato Salena, ona bi spadala u dužnost te armije kojoj bi se za tu svrhu dodelila jedna grupa rezervnih divizija. Najzad, jedna bi armija bila ostavljena u rezervi za pojačanje bilo ofanzive na Šato Salen, bilo ofanzive kroz Luk-

semburg, prema tome kakva se odluka bude donela. Naposletku, trupe iz Afrike, alpiske jedinice i divizije koje se budu privremeno zadržale u unutrašnjosti zemlje obrazovaće poslednju rezervu koja će se upotrebiti prema prilikama koje budu vladale u trenutku njihovog uvođenja u dejstvo.

Pod tim uslovima podela naših snaga mogla se predvideti ovako:

— jedna armija od 4 korpusa imala bi zadatak da vrši ofanzivu na Sarbur i da štiti naš desni bok;

— jedna armija od 4 korpusa, ojačana jednom grupom rezervnih divizija, imala bi zadatak da vrši ofanzivu preko Šato Salena i da vrši blokadu Meca između Mozela i Sele;

— jedna armija od 6 korpusa imala bi da vrši ofanzivu kroz Luksemburg i da štiti naš levi bok;

— jedna armija od 2 korpusa i jedne grupe rezervnih divizija imala bi zadatak da vrši blokadu fronta zapadno od Meca.

U rezervi:

— jedna armija od 3 korpusa, u rejonu Mec — Verden, spremna da podrži glavnu operaciju, prema tome koji projekt bude usvojen;

— jedna armija od 3 divizije, pozadi desnog krila, spremna bilo da pojača zaštitu desnog boka time što će izbiti na Vogeze ili u Alzas, bilo da se protivstavi nemačkoj diverziji u Juri;

— jedna armija od 4 ili 5 divizija, pozadi levog krila, spremna bilo da pojača glavnu akciju kroz Luksemburg, bilo da parira neprijateljski obuhvat kroz Belgiju ili da pojača 3 armiju u blokadi Tionvila.

Najzad, engleska armija, ešelonirana pozadi našeg levog krila, štitila bi naš bok ili bi bila spremna da naše dejstvo proširi prema severu, eventualno prolazeći kroz Belgiju.

Koncentraciske prostorije pojedinih armija bile su ovako ograničene:

— Severna armija trebala je da se protegne na jug do linije Spenkur — Varen;

— armija određena za blokiranje utvrđene oblasti Mec — Tionvil trebala je da se protegne do linije Tul — Dijeluar;

— armija kod Nansija — do linije Manonviler — Bajon;

— armija kod Epinala — južno od te linije do Belfora;

— armija za podršku desnog krila prikupiće se u oblasti Vezula; armija za podršku levog krila — pozadi Severne armije; najzad, rezervna armija — u oblasti Bar le Dika.

Druga pretpostavka koju je trebalo uzeti u obzir bila je ona po kojoj bi nam bilo moguće da naš manevar razvijemo kroz Belgiju. Da ovde ne ponavljamo sve koristi koje nam je taj manevar pružao, dovoljno je da se ima u vidu da je pretsednik vlade prihvatio stanovište da bi intervencija naših armija preko granice neutralne Belgije mogla biti opravdana *pozitivnom pretnjom* nemačke invazije u Belgiju, u slučaju da od Engleza dobijemo siguran pristanak. Zbog

toga sam imao pravo da predvidim slučaj u kome bismo, po sporazumu koji bismo po tome pitanju postigli sa Engleskom već prvih dana rata, mogli da primenimo jedan operaciski plan koji bi bio zasnovan na povredi belgiske neutralnosti.

Uostalom, ja sam bio svestan toga da jedan plan za strategisku ofanzivu, pošto je pristanak Engleske problematičan i zavisan od političkih obzira, nije moguće unapred zasnivati na eventualnostima koje se možda nikad neće desiti.

Ma koliko da je, sa vojničkog gledišta, jedan plan koji se zasniva na ofanzivi u Belgiju na prvi pogled privlačan, taj je plan sadržavao znatan rizik. Najpre, dejstvo belgiskih snaga u levi bok naših armija bilo bi naročito opasno ako bi Belgijanci svoje operacije povezali sa operacijama nemačkih jakih snaga koje bi nam pošle u susret kroz belgiski Luksemburg. Istina je da bismo, u tome slučaju, mogli računati na blagovremeni pridolazak britanskih snaga koje bi parirale to ugrožavanje.

Situacija bi za nas bila još teža ako bi nas Nemci, držeći svoje desno krilo jako povučeno unazad, primorali da pređemo veliki prostor pre nego što zametnemo bitku. Neprijatelj bi se, na taj način, stavio van domašaja engleskih snaga, koje se u oblasti Trijera ne bi mogle angažovati pre 26-og dana engleske mobilizacije. To bi učinilo da izgubimo dragoceno vreme koje bi Nemci mogli iskoristiti da snažno napadnu naše armije u Lorenu. Ako bi oni uspeli da tuku naše desno krilo u oblasti Nansija i južno od njega, dok naše armije u Belgiji, koje su u početku išle u prazno, još ne budu postigle nikakav rezultat, oni bi nas doveli u kritičnu situaciju koja bi donekle bila slična onoj od septembra 1870 godine. Ni u jednom projektu ofanzive, koji je zasnovan na invaziji Belgije koju bi trebalo odmah izvršiti, to se bitno razmatranje nije smelo izgubiti iz vida. Očigledno je da bi francuska levokrilna armija, koja bi se iz oblasti Mezijera kretala u opštem pravcu Marš (Marche) — Malmedi da bi napala nemačke snage koje su se iskrcale južno od Ahena, mogla u toku marša da bude prinuđena da izmeni svoj pravac kretanja ako bi se neprijatelj izvukao ka Ajfelu, severno od Trijera. Pretpostavljajući da će ta armija otpočeti pokret 12-og dana mobilizacije i da na svome putu neće naići na prepreke, ona bi dostigla reku Kil oko Gerolštajna i Kilburga tek 22-og ili 23-eg dana mobilizacije, to jest nedelju dana posle dana početka operacija u Lorenu i Voavru; a to bi se desilo još mnogo docnije ako bi neprijateljske zaštitnice našim kolonama pružale uzastopne otpore u oblasti Ardena, koja je naročito podesna za vođenje operacija za dobitak u vremenu. Taj primer pokazuje koliko je bilo važno da se, u pretpostavci takvog manevra, ne gubi vreme i da se u početku operacija naš raspored protegne ka severu samo onoliko koliko je to potrebno. Mere koje Nemci budu preduzeli za vreme koncentracije pokazaće nam u kojim se granicama naše protezanje može vršiti. Ako bi se nemačka koncentracija vršila poglavito u Lorenu, za nas bi bilo korisno da, u početku, na belgiskoj teritoriji zauzmemo samo

prostor koji nam je potreban da se olakša naš pokret u opštem pravcu Trijera, obezbeđujući sebi mogućnost da se proširimo ka severu, ako to prilike budu zahtevale.

Tako su naše studije iznele na vidik teškoće na koje bi naišla primena plana ofanzive kroz Belgiju. Iz toga je trebalo izvući zaključak da će biti potrebna krajnja preciznost u vođenju strategiskog manevra kako bi se izbeglo da se pomeranje naših levokrilnih armija ne izvrši ni suviše rano ni suviše dockan.

Vodeći računa o osobenostima oblasti kroz koju bi se imalo proći, izgledalo mi je da bi glavni cilj ofanzive kroz Belgiju imao biti da se, prolazeći severno od utvrđenog rejona Mec — Tionvil, dopre do glavnih snaga neprijateljskih armija, koje će vršiti iskrcavanje u trouglu Mec — Tionvil — Trijer, kako bi se lakše uništile.

Shodno obaveštenjima koja se budu dobila u to vreme, kao i prema tome koliko će se nemačke snage širiti prema severu, glavna operacija za grupu armija u Belgiji imala bi da se sastoji u izvršenju marša bilo ka Luksemburgu bilo ka Sen Vitu, sa levim krilom naslonjenim na belgiske Ardene. U slučaju uspeha, neprijatelj će biti nabačen na Ajfel, dok će jedan deo naših snaga, po prelasku Mozela uzvodno od Tionvila, moći da napadne u bok i s leđa nemačke armije u Lorenu.

Međutim, ako bi neprijatelj povio svoje desno krilo a svoje glavne snage uputio u Loren, naše bi armije na severu pošle najkraćim putem u pravcu Trijera, prešle bi Mozel nizvodno od Tionvila i napale bi, što je moguće ranije, glavninu nemačkih snaga. Pomoćne operacije trebale bi da olakšaju glavnu operaciju; jedne bi imale za cilj da zaštite bok francuskih armija u Belgiji, a druge da vežu neprijatelja u Lorenu i u Vogezima. Ove bi operacije obuhvatile: severno od linije Nansi — Tul, pritisak na zapadni front meckog utvrđenog logora, kako bi se neprijatelj sprečio da upadne u Voavr, strogu blokadu tionvilskih utvrđenja na levoj obali Mozela, zaštitu levog boka francuskih armija posedanjem belgiskih Ardena a potom dejstvom engleskog ekspedicionog korpusa koji bi, prema prilikama, mogao maršovati bilo preko Dinana ka Vervijeu, bilo preko Nešatoa i Bastonja kao ešelon pozadi našeg levog krila. Južno od linije Nansi — Tul trebalo je predvideti prilično jake snage kako bi se neprijatelj sprečio da debušuje između Epinala i Tula. Za ove naše snage predvideo sam defanzivan stav. Međutim, ako Nemci ne bi napali u Lorenu, one bi prešle u napad da neprijatelja vežu i privuku njegove rezerve.

Za izvršenje ovih raznih zadataka ja sam predvideo ovakvu podelu naših armija:

— jednu *glavnu grupu*, »Belgisku grupu«, za ofanzivu severno od Tionvila;

— jednu *pomoćnu grupu*, »Lorensku grupu«, za vezivanje neprijatelja južno od linije Nansi — Tul;

— jednu *centralnu armiju,* koja bi vezivala obe grupe i imala zadatak da pritisne zapadni front meckog utvrđenog logora.

Po mojoj zamisli, glavna grupa je trebala da ima 2 armije, dovoljno jake da budu u mogućnosti da odvoje odrede potrebne za zaštitu bokova, i to:

— jedna armija, koju bi obrazovalo 6 korpusa i 1 grupa rezervnih divizija, imala bi da dejstvuje ofanzivno ka Sen Vitu ili ka Trijeru;

— druga armija, jačine 5 korpusa (i eventualno 2 rezervne divizije), imala bi da operiše bilo ka Tionvilu, bilo severnije od njega, između Luksemburga i Tionvila, dok bi svojim desnim krilom blokirala Tionvil.

Zbog širine fronta između Nansija i Belfora bio sam primoran da i Lorensku grupu podelim na 2 armije: jednu od 3 korpusa i 3 rezervne divizije, koja bi vezivala neprijatelja između Nansija i linije Šatel — Manonviler i drugu od 4 korpusa, koja bi operisala južno od te linije do Vogeza. Osim toga, predviđao sam obrazovanje jedne grupe od 3 rezervne divizije, koja bi se u početku prikupila u oblasti Vezula kao zaštita desnog boka naših armija. Što se tiče centralne armije, ona bi mogla imati 2 korpusa i 1 grupu od 3 rezervne divizije i imala bi zadatak da vrši blokadu fronta zapadno od Meca. Britanska armija bi, u svakome slučaju, imala da operiše saglasno i u tesnoj vezi sa grupom francuskih armija u Belgiji. Najzad, trupe iz Afrike i divizija alpiskih trupa obrazovale bi opštu rezervu koju bih, prema okolnostima, mogao da upotrebim za pojačanje grupe u Belgiji ili grupe u Lorenu.

Pošto sam odredio opštu ulogu naših snaga i njihovo grupisanje u toj pretpostavci, imao sam još da odredim i koncentraciske prostorije za ove grupe kako bih omogućio Generalštabu vojske da izvrši pripremne radove za koncentraciju.

Kao čelnu granicu koncentraciske prostorije za »Belgisku grupu armija« odredio sam Mezu od Mezijera do južno od Verdena; za Lorensku grupu liniju donje Merte i visova između Mozela i Mortanje, sa desnim krilom na gornjim Vogezima; najzad, centralnu grupu je trebalo što je moguće više privući napred kako bi bez odlaganja mogla da otpočne blokiranje Meca.

To su bile opšte direktive po kojima sam zahtevao da Generalštab vojske radi.

Ove studije su učinile da uvidimo svu važnost utvrđenog masiva Mec — Tionvil. Pod pretpostavkom da smo prinuđeni da ne povredimo neutralnost Belgije, taj bi masiv bio glavna opasnost za našu ofanzivu u Lorenu; u slučaju da smemo da prođemo kroz Belgiju, ta bi utvrđena oblast Nemcima omogućila da snage za podršku iz Lorena upute ka Ajfelu; u svakom slučaju, nalazeći se na obema obalama Mozela i kao klin uvučen u francusko zemljište, ona je olakšavala nemačku ofanzivu bilo da se radi o delimičnoj i iznenadnoj ofanzivi u početku neprijateljstava bilo o opštoj ofanzivi po završetku koncentracije.

Zbog toga mi je izgledalo neophodno da tražim način koji će omogućiti da se ofanzivna vrednost toga utvrđenog masiva ograniči. Izgledalo mi je da je rešenje u tome da, još prvih dana mobilizacije, ispred naše vojničke granice koju su činili Meski Visovi (Hauts-de-Meuse), obrazujem neku vrstu privremene tvrđave koju neprijatelj, pošto izbije iz doline Meze, ni u kom slučaju neće moći da zanemari.

Osim toga, smatrao sam da, u slučaju da poštujemo belgisku neutralnost i da, kao što smo videli, postane nužna ofanziva u Lorenu, naš sistem utvrđenja, i pored svoje defanzivne vrednosti, više ne odgovara zahtevima ofanzive. Da nismo težili čemu drugome do tome da sačekamo Nemce kad budu izišli iz prolaza koje smo namerno ostavili u tome sistemu da bismo kanalisali invaziju, zapreke na gornjoj Mezi i na vencu Balona bile bi još u stanju da učine istu uslugu kao u vreme kada ih je general Sere de Rivijer zamislio. Ali su naše severoistočne tvrđave sada trebale da olakšaju prelaz u ofanzivu našim armijama određenim da napadaju u Lorenu, time što će im otvoriti sve debušee korisne za njihovo dejstvo. Međutim, izuzimajući, možda, okolinu Verdena i oblast Epinala, naš sistem tvrđava nije bio u stanju da odigra ulogu sličnu onoj koju su Nemci namenili grupi Mec — Tionvil. U tome pogledu, to što je umesto Nansija određen Tul kao južni branik linije Meskih Visova, bilo je, po mome mišljenju, veoma za žaljenje, jer nam Tul, uvučen između Hejske (Haye) i Renske (Reine) šume, nije obezbeđivao nijedan važan debuše, te ako bi Nemci uspeli da posednu Kurone de Nansi, mi, da bismo povratili liniju Meze, verovatno bismo bili prinuđeni da pohod otpočnemo teškim operacijama koje bi nas skupo stale.

Međutim, iz očevidnih finansiskih razloga, bilo je neostvarljivo predviđati veće izmene u našoj odbranbenoj organizaciji, te sam zbog toga naredio da se prouče postojeća defanzivna postrojenja, naročito ona oko Nansija i u oblasti Atonšatela (Hattonchâtel), kombinovana sa onima čiju sam izradu predviđao, kako bi se parirala ofanzivna vrednost Meca.

Bilo je očevidno da će se sva ta postrojenja moći izgraditi na vreme samo ako su još za vreme mira izvršena detaljna izviđanja i podrobne pripreme.

GLAVA X

*Plan XVII. — Razrada plana**)

Pošto sam izneo kako sam gledao na problem koji mi je bio postavljen i na koji mi je način izgledalo logično da ga rešim, sada je potrebno objasniti kako su ti projekti iz oblasti studija prešli u oblast ostvarenja.

Sjeseni 1912 godine, kada mi je potreba za preradom plana izgledala sve imperativnija, bio sam prinuđen da je odložim. Doista, plan koji je proučavan uzimao je u obzir organizacione zakone koji su bili podneti Parlamentu, te dokle god ne budemo bili sigurni da će ih Parlament primiti, bilo je nemoguće izgrađivati nešto konačno

Tako su stvari stajale kada sam, 24 oktobra, ministru rata Milranu predao jednu pretstavku u kojoj sam izneo hitnu potrebu za preradom plana koncentracije, pa, prema tome, i hitnu potrebu da se ubrza izglasavanje Zakona o kadrovima, koji je bio podnet Parlamentu. U toj sam pretstavci izneo da je Plan XVI, koji je stupio na snagu 1 marta 1909 godine, odgovarao tadašnjoj spoljnopolitičkoj situaciji i projektima za operacije koji više nisu u skladu sa sadašnjim prilikama. U tome je Planu trebalo otkloniti komplikovanost prevoženja železnicom 14 i 15 korpusa, koje je bilo pripremljeno i ka severoistoku i ka Alpima, i suviše veliku krutost u transportovanju; trebalo je otkloniti i to da se jedna armija namenjena za izvršenje manevra, koja je bila određena da se uputi na jedno ili drugo krilo rasporeda, kreće *suvim*, čime bi se izložila riziku da ne bude u mogućnosti da blagovremeno interveniše na rešavajućem mestu. Osim toga, Planom XVI nije u dovoljnoj meri bila predviđena eventualnost nemačke ofanzive kroz Belgiju.

Besumnje, varijantom od septembra 1911 godine, koja je bila usvojena pod pritiskom događaja, znatno je bilo popravljeno stanje stvari, ali je ta varijanta imala sve nedostatke rešenja donetih po nuždi. »Međutim«, rekao sam, »spoljna situacija se iz osnova izmenila. Reorganizacija ruske vojske, koja se vrši posle rata u Mandžuriji, počela je tek 1908 godine, ali se ona bliži kraju; njena teška poljska artiljerija biće kompletirana, a za rezervne jedinice nabav-

*) Radi lakšeg praćenja geografskih razmatranja, čitalac se može pomoći skicom 1, str. 188. — Prim. red.

ljena je oprema. Engleska je, izgleda, više nego ikad rešena da nas pomaže; englesko Ministarstvo rata je jula 1911 godine odlučilo da na kontinent pošalje ne samo jedan deo nego svu svoju operativnu vojsku, kao i da ubrza njenu mobilizaciju i prevoženje; saradnja između obeju mornarica je obezbeđena. Što se tiče Italije, možemo se sve više nadati da ona neće ozbiljno uzeti učešća u sukobu sa Francuskom, a u svakom slučaju da neće odmah intervenisati«.

Kao posledica toga stanja stvari bilo je moguće da se na Alpima ostave samo rezervne jedinice, da se 14 i 15 korpus još u početku neprijateljstava, a docnije i jedinice koje su na italijanskoj granici ostavljene kao zaštita, transportuju na severoistok i, najzad, da se sa sigurnošću računa na prebacivanje 19 korpusa u Francusku. Međutim, Nemačka je bila prinuđena da na svojoj istočnoj granici preduzme jake mere obezbeđenja, što je primoralo da u Alenštajnu obrazuje 20 armiski korpus.

S druge strane, kapacitet naših železnica je znatno povećan; broj transporata koji se mogao prevesti železnicom popeo se od 48 na 56 transporta dnevno; svi su se započeti radovi imali završiti do kraja 1912 godine. Blagodareći povećanom kapacitetu naših železnica, postalo je moguće da se trajanje koncentracije boračkih jedinica skrati za jedan dan. Ostali radovi, od kojih su neki trebali da budu završeni 1913, a neki 1914 godine, trebali su prevoženju da dadu još više gipkosti i da omoguće da se grupisanje korpusa na koncentraciskoj prostoriji vrši po volji Vrhovne komande.

Međutim, poslednja obaveštenja su nam ukazivala na nemačku aktivnost u izradi mreže strategiskih železnica u oblasti Ajfela i veliki broj novih vojnih iskrcnih rampi u oblasti istočno od Malmedija, »što dokazuje da kod nemačkog Generalštaba«, rekao sam, »postoji sve veća tendencija da se desno krilo njihovog koncentraciskog rasporeda pomeri ka severu, kao i da se Luksemburg i Belgija obuhvate u vojište«.

Ja sam svoju pretstavku završio time što sam rekao da sadašnja koncentracija više ne odgovara spoljnopolitičkoj situaciji, stanju naših snaga i kapacitetu naših železnica. Izgledalo mi je da ona nije sasvim podesna za izvršenje pokreta koje bi trebalo izvesti radi ofanzive u Belgiju u slučaju da Nemci povrede belgisku teritoriju. Iz svih ovih razloga izgledalo mi je potrebno da se izradi jedan nov plan, ali je bilo neophodno da on počiva na potpuno ustaljenoj organizaciji vojske. »Međutim«, zaključio sam, »Plan XVI, čijem je proučavanju pristupljeno 2 avgusta 1907 godine, stupio je na snagu tek 1 marta 1909 godine, to jest 17 meseci kasnije. Mi sada smatramo da je za izradu novog plana potrebno 14 meseci, te ako se želi da on bude primenjen uproleće 1914 godine, treba požuriti sa izglasavanjem Zakona o kadrovima u pešadiji, konjici i inžinjeriji, i pristupiti pripremnim radovima već početkom 1913 godine«.

Pri svem tom, ja nisam imao iluzija. Imajući u vidu sporosti zakonodavstva i vreme potrebno za materijalnu razradu novoga plana, vrlo dobro sam znao da će on moći da stupi na snagu tek u

mnogo dužem roku. Zbog toga mi je izgledalo potrebno da još jednom pribegnem jednom privremenom rešenju, koje će mi, poboljšavajući uslove koncentracije, omogućiti da u datom trenutku izvršim manevar na koji se budem odlučio. Varijanta br. 1, koju sam odobrio septembra 1911 godine, očevidno se pokazala nepodesnom za tu svrhu. Napominjem da sam u to vreme, pred eventualnošću da Nemci povrede neutralnost Belgije, koristeći se gipkošću naših železnica radi pojačanja trupa na severoistočnom vojištu oduzimanjem trupa sa jugoistočnog vojišta, odlučio da levo krilo rasporeda prve linije pomerim ka severu, da i »manevarsku armiju« pomerim u tome pravcu, kao i da rezerve, koje su obrazovale grupe rezervnih divizija, primaknem armijama prve linije. Tim je rešenjem 6 armija (manevarska armija) još uvek bila ešelonirana između Šalona na Marni, Remsa i Sent Menua, čelom u Argoni. Međutim, ja sam u prethodnim poglavljima izneo da je izvođenje strategiskog manevra kroz Belgiju ostvarljivo samo pod uslovom da se nimalo ne gubi u vremenu. Udaljenost 6 armije, u toj pretpostavci, nije bila u skladu sa tom potrebom. Zbog toga sam naredio da se pripremi jedna varijanta u kojoj bi se vodilo računa o projektovanim organizaciskim izmenama, no ipak bazirajući na dvogodišnjem roku u kadru. Tom su varijantom čela kantonmana najistaknutijih korpusa 6 armije trebala da se pomere ka istoku, u cilju da se ubrzaju i olakšaju pokreti te armije preko Meze, severno od Verdena. Uslovi, koje sam postavio, bili su da se toj armiji omogući da debušuje bilo u pravcu istoka, pošto pređe Mezu između Verdena i Steneja, što bi odgovaralo pretpostavci da neutralnost Belgije neće biti pogažena, bilo u pravcu severoistoka, izbijajući na Mezu između Dena (Dun) i Sedana, u slučaju da nam pristup u Belgiju, iz ma koga razloga, bude slobodan.

Posledica ovih proučavanja bila je to da je koncentraciska prostorija 6 armije pomaknuta do na liniju Gran Pre — Varen — Klermon an Argon, jer je već bilo predviđeno da se veliki broj jedinica 3 i 4 korpusa postavi s one strane Argonske Šume a 10 i 11 korpus u ravnici Šampanje.

Takođe sam rekao da je za strategiski manevar, koji bi se vodio kroz Veliko Vojvodstvo Luksemburg ili kroz belgiski Luksemburg, potrebna apsolutna nepovrednost fronta na Mezi, i pored toga što treba ofanzivnu moć položaja Mec — Tionvil ograničiti u Voavru. Prema severu je Verden činio branu našim položajima i oko te tvrđave trebalo je pojačati posedanje Meskih Visova. Zbog toga je odlučeno da se 3-ća grupa rezervnih divizija, koja je po varijanti od septembra 1911 godine bila koncentrisana između Sent Menua i Bar le Dika, sada koncentriše s obe strane Verdena, kako bi eventualno mogla posesti Meske Visove između Damvilera i Atonšatela. Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno izmeniti sastav 3 i 4 grupe rezervnih divizija: 4 grupu rezervnih divizija, čija koncentracija nije bila izmenjena, sada su obrazovale 51, 60 i 62 rezervna divizija; 3 grupu rezervnih divizija obrazovale su 52, 53 i 54 rezervna divi-

zija; 52 rezervna divizija imala se koncentrisati na Mezi od Steneja do Dena, 53 rezervna divizija u oblasti Varen — Monfokon, a 54 rezervna divizija na Mezi od Dijea do Troajona.

Ove dve glavne izmene zona za koncentraciju 6 armije i 3 grupe rezervnih divizija činile su ono što je nazvano varijanta br. 2 Plana XVI. Trebalo je oko 5 meseci da bi se izradili svi dokumenti koji su se odnosili na njeno eventualno izvršenje i dostavili onima kod kojih je trebalo da se nalaze, tako da je nova varijanta mogla da stupi na snagu tek aprila 1913 godine. Ona nam je omogućavala da čekamo da se plan potpuno preradi pod boljim uslovima.

Ako se razmotre uzastopne izmene koje je Plan XVI pretrpeo zbog varijanti 1 i 2, ustanoviće se da je povod za to poglavito bila sve veća važnost koju je u našim očima dobijala mogućnost da nemačke snage povrede belgisku teritoriju. Da bi se pariralo to eventualno ugrožavanje, težište celokupnih snaga na severoistočnom vojištu pomerano je sve više ka severu. Međutim, treba primetiti da su samo naše trenutne mogućnosti uticale da se naše snage po varijanti br. 2 ne protegnu severno od oblasti Mezijera; doista, ne treba zaboraviti da je kod nas tada još važio Zakon o dvogodišnjem roku službe u kadru.

S druge strane, napuštanje defanzivnih ideja i tačnija procena naših mogućnosti u odnosu na neprijatelja koji bi se koncentrisao na samoj granici, rukovodili su nas da, ukoliko je god to moguće, izbegnemo da u početku rata napustimo suviše širok pojas nacionalne teritorije. Time se objašnjava zašto je u tim uzastopnim planovima koncentracija glavnine naših snaga bila predviđena na linijama koje su bile sve bliže granici. Plan XVII je imao da označi jedan korak više na tome novom putu.

Osim toga, rad na reorganizaciji naših rezervnih jedinica, koji je imao dvostruki cilj, tj. da ih učini gipkijima i da poboljša njihove kadrove, omogućavao nam je da predvidimo da se one ranije upotrebe u zajednici sa aktivnim trupama. Najzad, razrada tih varijanti je omogućila da se iznađe čitav niz poboljšanja i uprošćenja koja je trebalo učiniti u izvršenju transportovanja i koncentracije. Tako se, naročito, uspelo da se uproste pravila po kojima su vršeni pokreti vozova: dotada je itinerer svakog voza bio od početka do kraja određen i za taj put se za svaku prolaznu stanicu morao izraditi jedan poseban listić za svaki voz; iskrcna stanica je bila apsolutno određena. To suviše strogo pravilo zahtevalo je vrlo dug i vrlo podroban rad. Rešeno je da se marštruta svakog voza odredi samo do regulacione stanice, a ona je imala zadatak da, prema raspoloživim linijama na mreži koja joj je dodeljena, dalje odredi krajnji itinerer i iskrcnu stanicu.

Pet meseci rada, koje je zahtevala razrada varijante br. 2, bili su vrlo korisni i omogućili su da se poboljšaju uslovi docnijeg izvršenja Plana XVII.

Međutim, zakoni o kadrovima, koji su bili podneti Parlamentu, imali su da posluže kao osnova za korenitu reorganizaciju vojske,

a naročito je zakon koji se odnosio na pešadiju imao za glavni cilj da se u rezervnim jedinicama solidnije organizuju komandovanje i popuna starešinama iz kadra, kao i da nam se omogući da upotrebu izvesnih rezervnih divizija predvidimo u armijama prve linije. Zakon koji se odnosio na obrazovanje kadrova i efektiva u artiljeriji obnarodovan je 13 decembra 1912 godine. Ministar rata, Milran, zajedno sa pretsednikom Vojne komisije u Skupštini, Etijenom, sav se založio da se podneti zakoni što pre izglasaju. Skupština je 12 decembra izglasala zakon koji se odnosio na kadrove u pešadiji, koji joj je bio podnet, a Senat ga je 21 decembra izglasao bez diskusije. Što se tiče zakona o kadrovima u konjici, njega je Skupština primila 20 decembra, ali ga je Senat konačno usvojio tek 27 marta 1913. Posledica toga zakona bila je to da je većina konjičkih pukova formirana u divizije.

Prema tome, već krajem 1912 godine mi smo bili sigurni da ćemo naš novi plan koncentracije moći da izgrađujemo prema našim predviđanjima o opštoj reorganizaciji aktivnih i rezervnih jedinica. Ali su u to vreme nove teškoće dovele u pitanje neke elemente plana koji sam bio proučio. Zakon koji je Rajhstag izglasao juna meseca, već je urodio plodom: naše trupe za zaštitu granice, onakve kakve smo ih bili predvideli, nisu više bile u stanju da zaustave nalet 5 neprijateljskih korpusa koji su se nalazili prema njima. Prema tome, trebalo ih je pojačati toliko da odgovaraju snazi od 5 korpusa, tako da eventualnost iznenadnog prepada postane malo verovatna ili bar, ako do njega dođe, da budemo u mogućnosti da mu se odupremo. Kao što sam već rekao, ta su razmatranja doprinela da nas ubede da nam Zakon o regrutovanju od 1905 godine nije stavljao na raspoloženje dovoljno ljudstva i da je samo trogodišnji rok službe omogućavao da se pojačaju trupe za zaštitu granice i da se trupe u unutrašnjosti dovedu do punog brojnog stanja.

Pod tim sam okolnostima, 18 aprila (1913), malo posle sednice od 4 marta na kojoj je Viši ratni savet jednoglasno prihvatio princip trogodišnjeg roka u kadru, podneo Višem ratnom savetu na razmatranje ustaljene osnove novog plana koji je imao da dobije ime Plan XVII. On mu je podnet na osnovu čl. 3 Dekreta od 28 jula 1911, kojim je izvršena reorganizacija najvišeg komandovanja.

Potrebno je ovde ukratko izneti dokument koji je članovima Saveta predat pred tu sednicu od 18 aprila.

Najpre su izneti razlozi koji govore u korist jednog novog plana, spoljnopolitička situacija i unutrašnja vojna situacija, a zatim se u tome dokumentu proučavala organizacija koja se predlaže za mobilisanu vojsku.

Zbog toga što je konjica formirana u divizije, armiski korpusi će imati samo po 1 puk od 6 eskadrona.

Što se tiče rezervnih pešadiskih brigada koje su dotada bile pridate korpusima, predloženo je da se ukinu. Doista, njihova je borbena vrednost bila slaba a, međutim, ustanovljeno je da su komandanti korpusa, kako na manevrima, tako i prilikom vežbi na

karti, imali tendenciju da ih izjednače sa aktivnim jedinicama i da ih upotrebljavaju za zadatke koji zahtevaju čvrstu koheziju u jedinici. Međutim, zakon o kadrovima u pešadiji imao je da popravi kadrovski okvir u tim pukovima, koji su od 3 bataljona svedeni na 2 bataljona. Pod tim uslovima, novi plan je predviđao da se svakoj diviziji prida po 1 rezervni puk od 2 bataljona.

Što se tiče artiljerije, prinuđeni smo da konstatujemo da studije, preduzete posle sednice od 19 jula 1911 godine, na kojoj se Viši ratni savet izjasnio u prilog stvaranja teške artiljerije, nisu dovele do uspeha. Jedina značajna izmena stanja stvari, kao što sam već ranije rekao, bila je to što je major Malandren prikazao jednu pločicu koja je omogućavala da se protiv zaklonjenog ljudstva i materijala gađa sa padnim uglom do 12°. Dakle, novim planom nisu izvršene izmene u organizaciji artiljerije u korpusima.

Planom XVII je bio predviđen 21 armiski korpus, računajući i Kolonijalni korpus i 21 korpus za koji je bilo predviđeno da se obrazuje u Epinalu.

Zbog odašiljanja trupa u Maroko, mobilisanje 19 korpusa nije moglo doći u obzir, te je zbog toga Planom XVII bilo predviđeno da Alžir dâ 2 samostalne divizije, 37 i 38 diviziju.

Armiski korpus normalnog sastava trebao je da ima: 28 bataljona, od kojih 4 rezervna, 30 baterija i 6 eskadrona, od kojih 2 rezervna.

14 vojna oblast je mogla da dâ 1 diviziju od 16 bataljona.[1])

Aktivna vojska je mobilisala ukupno 46 pešadiskih divizija, to jest isti broj kao i po Planu XVI.

Što se tiče konjičkih divizija, plan je predviđao obrazovanje 10 divizija sa po 6 konjičkih pukova, 1 diviziona od 3 baterije sa po 4 oruđa i 1 velosipedskog bataljona.

Za rezervnu pešadisku diviziju bio je predviđen ovaj sastav: 2 pešadiske brigade od po 3 puka sa po 2 bataljona, 3 diviziona od po 3 baterije i 2 eskadrona. Novim je planom bilo predviđeno obrazovanje 25 rezervnih divizija, umesto 22 divizije koje je predviđao Plan XVI. Svaka je rezervna divizija trebala da ima 12 umesto 18 bataljona, ali će one biti lakše i sposobnije da manevruju. Po Planu XVI sve su rezervne divizije u početku držane daleko od fronta kako bi im se dalo vremena da steknu koheziju; one nisu bile predviđene za prve sudare. Međutim, one su sada dobile jači kadarski okvir, imale su jaču artiljeriju u odnosu na pešadiju, te je izgledalo da su sposobne za izvršenje izvesnih zadataka u saradnji sa aktivnim jedinicama. Iz tih je razloga, još u varijanti Plana XVI od septembra 1912 godine, bilo predviđeno da se transportovanje izvesnih rezervnih divizija produži bliže granici.

Što se tiče teške artiljerije, Planom XVII je bilo predviđeno da armisku artiljeriju obrazuju divizioni od 3—4 baterije sa po 4

[1]) Ta divizija, koja je nosila br. 43, dobila je, posle obrazovanja 21 korpusa, br. 44.

brzometne haubice 155 mm, svega 25 baterija. Teška pokretna artiljerija, ukupno 15 baterija dugačkih topova od 120 mm i 6 baterija merzera od 220 mm, bila je dodeljena grupi armija na severoistoku. Uostalom, bilo je predviđeno da se te dotacije povećavaju po meri kako budu pristizale isporuke materijala koje će se vršiti.

Što se tiče vazduhoplovstva, sastavni delovi toga novog roda vojske trebali su, počev od proleća 1914 godine, da budu pretstavljeni sa 13 dirižabla i 20 eskadrila od po 6 aviona, koje su bile podeljene armijama. U toku su bile studije o organizovanju odeljenja lakih aviona za konjičke divizije i korpusnu artiljeriju. Osim toga, predviđena su odeljenja aviona opremljenih za napad na neprijateljske dirižable, kao i za bacanje bombi i mitraljiranje.

Teritorijalne divizije su bile namenjene za odbranu Pariza, obala, jugozapadnog fronta itd.; one su trebale da imaju po 12 bataljona, 3 — 6 baterija i 2 — 4 eskadrona.

Garnizone tvrđava dotada su obrazovali aktivni pukovi. Novim planom je bilo predviđeno da 24 bataljona, koji su obrazovali pukove 164 — 173, a koji su bili raspoređeni u 4 velike tvrđave, dobiju svoja transportna sredstva tako da što pre mogu da uzmu učešća u operacijama u polju, čim ih rezervne ili teritorijalne jedinice budu zamenile.

Plan odbrane Severne Afrike sadržavao je:

1.— obrazovanje garnizona bezbednosti na obalama, u Bizerti, Alžiru i Oranu;

2.— obrazovanje pokretnih kolona za pojačanje ugroženih tačaka na obali i suzbijanje pobuna u unutrašnjosti;

3.— obrazovanje garnizona od teritorijalnih jedinica u mirnodopskim garnizonima;

4.— zaštitu centara kolonizacije, koju su imali da vrše obveznici teritorijalne vojske koji su u njima stanovali.

Pošto su bile preduzete te mere bezbednosti, bilo je moguće da se od naših trupa u Africi uzmu jedinice za severoistočno vojište, i to: 37 i 38 divizija od po 16 bataljona.

Izgledalo je nužno da se u Maroku ostave sve jedinice Ekspedicionog korpusa sve dok ih ne budu zamenile crnačke trupe.

Što se tiče uređenja komunikacija, bilo je bitno da glavnokomandujući slobodno može da menja grupisanje snaga radi izvršenja manevra. Kao što sam već imao prilike da kažem, železnice su, u prvom redu, oruđe strategije. Međutim, organizaciji koja je bila predviđena Planom XVI nedostajala je gipkost. Zbog toga se Planom XVII htelo da na kraju koncentraciskog prevoženja sve transportne linije ostanu slobodne, zadržavajući samo izvestan broj regulacionih stanica. Osim toga, bio je predviđen i jedan sistem transverzalnih linija koji je omogućavao rokadne pokrete.

Osim nekoliko mera koje su se odnosile na neke detalje, Planom XVII ništa nije bilo izmenjeno u onome što je Plan XVI predviđao u pogledu mobilizacije.

Armiski korpusi su trebali da budu spremni za pokret:

— konjica, 3-eg dana mobilizacije u 18 časova;

— boračke trupe, od 4-og do 9-og dana mobilizacije;

— komore, 10-og dana mobilizacije.

Jedinice za zaštitu granice trebale su da budu spremne za pokret:

— prvi ešeloni, 1-og dana mobilizacije, u roku od 3 — 8 časova po prijemu naređenja;

— dopunski delovi prvih ešelona u roku od 27 časova po prijemu naređenja;

— drugi ešeloni, 2-og, 3-eg i 4-og dana mobilizacije.

Konjičke divizije su trebale da budu spremne za ukrcavanje 3-eg dana mobilizacije u 18 časova.

Što se tiče rezervnih divizija, obe pariske divizije trebale su da budu spremne za pokret od 5-og do 10-og dana, a sve ostale od 9-og do 12-og dana mobilizacije; teritorijalne divizije su trebale da budu spremne za pokret od 5-og do 15-og dana mobilizacije.

Mobilizacija severoistočnih tvrđava trebala je da bude završena 7-og, a jugoistočnih tvrđava od 6-og do 10-og dana mobilizacije.

Zatim je u projektu, koji je bio podnet Višem ratnom savetu, bila izložena opšta podela naših snaga.

Pošto je severoistočno vojište bilo glavno, na njega je trebalo odrediti skoro sve naše aktivne jedinice, pošto su jedinice druge linije, kao što je već rečeno, trebale da budu upotrebljene za zadatke koji ne zahtevaju isti stepen kohezije koji imaju aktivne jedinice.

Na jugoistočnoj granici je, u svakom slučaju, bilo dovoljno sprečiti neprijatelja da brzo debušuje iz planina i da prerano izrazi svoj uticaj na operacije. Moglo se pretpostaviti da će francuske brojno slabije snage, oslanjajući se na tvrđave koje zatvaraju podvozne puteve, dosta lako ostvariti taj rezultat. Doista, zbog sporosti italijanske mobilizacije, ako bi do nje čak i došlo, italijanske trupe ne bi mogle ispoljiti ozbiljan pritisak u roku kraćem od jednog meseca. Pod tim uslovima nije izgledalo preterano smelo da se rezervnim divizijama poveri prva odbrana te oblasti. One će, svakako, imati vremena da steknu koheziju pre nego što bi došlo do ozbiljnih borbi sa njihovim eventualnim neprijateljem.

Jugozapadna oblast i obale bile su malo izložene, no ipak su na obalama bile preduzete mere da se one zaštite od mogućih prepada.

Dve rezervne divizije, 61 i 62, koje su privremeno bile dodeljene Parizu, bile su osposobljene za pokretne operacije i mogle su da budu upućene na ma koje vojište zajedno sa 67 rezervnom divizijom, koja se kao centralna rezerva imala da prikupi u Majiu i koja je bila stavljena na raspoloženje ministru rata za pariranje nepredviđenih događaja. Ove su tri jedinice omogućavale da se još više smanji broj trupa za odbranu Alpa i da se na obalama ostave samo teritorijalne divizije.

Pod tim uslovima bila je opšta podela tih snaga predviđena saobrazno odluci Saveta narodne odbrane od 9 januara 1912 godine, koji je jednoglasno doneo ovu odluku:

»Sve naše aktivne jedinice treba što je moguće pre da budu prevezene na severoistočnu granicu. Zaštita naših granica od drugostepene važnosti i naših obala može biti poverena rezervnim i teritorijalnim jedinicama«.

Tako se došlo do ove podele:

Severoistočno vojište

21 armiski korpus,
2 afričke divizije, 37-ma i 38-ma,
Alpiska divizija, 44-ta,
10 konjičkih divizija,
14 rezervnih divizija,
pokretni garnizoni iz severoistočnih tvrđava, i
celokupna armiska teška artiljerija i pokretna teška artiljerija.

Jugoistočno vojište

4 rezervne divizije,
1 teritorijalna divizija i
pokretni garnizoni iz jugoistočnih tvrđava koji bi, eventualno, obrazovali 44 diviziju.

Jugozapadni front i obale

6 teritorijalnih divizija.

Opšta rezerva u unutrašnjosti

3 rezervne divizije (61 i 62 u Parizu, 67 u Majiu),
1 teritorijalna divizija.

Koncentracija je trebala da se vrši na 10 *nezavisnih transportnih linija* koje bi obrazovale:

— jedan snop od 3 linije, koji se završavao između Belfora i Tula;

— jedan snop od 3 linije, koji se završavao između Tula i Verdena; i

— jedan snop od 4 linije, koji se završavao između Verdena i Irsona.

Ovih 10 linija su među sobom bile spojene transverzalama, što je omogućavalo da se izvrše predviđene ili improvizovane varijante u toku koncentracije; naročito su divizije iz Afrike i 44 divizija, velikom transverzalom Dol — Dižon — Pariz — Krej — Ternjije, mogle da budu dovedene na tačku gde se, prema okolnostima, bude smatralo za potrebno.

S druge strane, putem sistema regulacionih stanica bilo je moguće da se u zoni obuhvaćenoj između opšte linije Lan — Soason — Rems — Troa — Dižon — Bezanson i fronta, koji čini Mozel uzvodno od Tula i Meza nizvodno od Panjija, koncentracija trupa povuče unazad ili pomeri napred, kako to prilike budu zahtevale.

Prema tome, u elaboratima za izvršenje prevoženja trebalo je za svaki korpus samo naznačiti grupu iskrcnih stanica i normalnu kantonmansku prostoriju, što je imalo dvostruku korist: najpre, vrlo veliko uprošćavanje u razradi tih elaborata, što će omogućiti da novi plan stupi na snagu u mnogo kraćem roku od onoga koji je bio potreban za razradu sličnih elaborata u prethodnim planovima; zatim, komandanti armija će imati dovoljno široke mogućnosti da blagovremeno narede izvršenje potrebnih varijanti u svojim zonama.

Sa tom novom koncepcijom bilo je moguće da se transportovanje začelnih delova velikih jedinica produži do najistaknutijih iskrcnih stanica, te se na taj način mogao ubrzati trenutak kada će se armije krenuti napred, time što će ih pozadnji delovi sustizati iskrcavajući se na uzastopnim iskrcnim stanicama.

Ove razne mere su trebale da nam dadu gipkost u izvršenju koncentracije, koju je neizvesnost situacije činila još dragocenijom.

Strategisko prevoženje je trebalo intenzivno da otpočne još 5-og dana mobilizacije, od koga bi se dana na svakoj liniji prevozilo po 56 transporata dnevno, tako da smo, pod tim uslovima, mogli biti spremni da na vojišnoj prostoriji stupimo u dejstvo:

— konjica, 4-og dana uveče,

— borački delovi armiskih korpusa, od 9-og do 10-og dana uveče,

— rezervne divizije, polovina 11-og dana u podne, a druga polovina 13-og dana uveče,

— divizije iz Alžira i Tunisa biće transportovane u Marsej do 7-og ili 9-og dana; 16-og dana ujutru one bi mogle biti između Tula i Epinala ili 17-og dana severno od Tula. Alpiska divizija će se transportovati pod sličnim okolnostima.

Što se tiče *zaštite granice,* u dokumentu koji je bio predat članovima Višeg ratnog saveta istaknuta je slabost naših efektiva u odnosu na jačinu nemačkih trupa za zaštitu granice, kao i suviše velika širina otseka naša 3 granična korpusa. To stanje stvari bilo je povod za zakon o regrutovanju koji je bio podnet Parlamentu na glasanje, za projekt zakona kojim je traženo obrazovanje 21-og korpusa u Epinalu, kao i za projekt dekreta kojim bi se teritorijalne oblasti 2, 6, 7 i 20 korpusa izmenile tako da i 2 korpus od samog početka uzme učešća u izvršenju zadatka zaštite granice.

Prethodne studije su istakle važnost držanja linije Merte. 20 korpus je bio u stanju da obezbedi njenu odbranu, pod uslovom da njegov sektor bude ograničen levo Mozelom a desno Paroaskom Šumom. Preostali deo sektora 21*) korpusa, to jest rejon Sen Dije —

---

*) Tako stoji u originalu. Po svemu izgleda da je to greška i da se ovde radi o sektoru 20 korpusa. — Prim. prev.

Bakara, mogao je biti objekt prepada za nemački korpus koji je nedavno obrazovan u Sarburu. Pod tim okolnostima je obrazovanje 21-og korpusa, oduzimanjem jedinica od 7, 20 i 14 korpusa i od 19 artiljeriske brigade, sa garnizonima raspoređenim između Merte i Mozela, izgledalo kao bitna garancija. Sektor za zaštitu granice 21-og korpusa prostirao bi se od oblasti Visokih Vogeza, negde oko Freza do Manonvilera, obuhvatajući pravce neprijateljskog upada koji su dolazili od Šleštata, Strasbura i Sarbura.

Karakteristika sektora koji se prostire od prevoja Šluht do švajcarske granice jeste u povezanosti operacija koje bi se vodile u Visokim Vogezima i u oblasti Belfora. Zbog toga je 7 korpusu poverena zaštita granice od prevoja Šluht do švajcarske granice, s tim da 14 divizija bude ešelonirana od Belfora do Lon le Sonijea (Lons-le-Saunier), a 13 divizija da drži Vogeze od Šluhta (zaključno) do Balon d'Alzasa, no s tim da se jedna brigada nalazi kod Žiromanjija, spremna da potpomogne 14 diviziju ili da podrži brigadu koja se nalazi na Vogezima. Osim toga, 8 konjička divizija, koja će se iskrcati kod Monbelijara, učestvovaće u zaštiti granice ispred Belfora.

Kod Živea (Givet) je trebalo imati dovoljne snage da se posedne Meza od toga mesta do Namira čim se bude primila vest da su Nemci povredili belgisku teritoriju. Korisnost da se u toj oblasti ima jedna pešadiska i jedna konjička divizija navela me je da tu upotrebim 2 korpus, čija se 4 divizija imala smestiti u Mezijeru sa jednim pukom u Živeu.

Odbrana južnog Voavra je bila poverena 6 korpusu, između linije Verden — Konflan i visoravni Sezre (Saizerais). Komandant toga korpusa će sa svoje 2 divizije, korpusnom artiljerijom i 6 konjičkom brigadom štititi Tul i Verden i biće spreman da potpomogne 20 korpus, desno od njega, ili 2 korpus, levo od njega. 12 divizija (3-ća divizija toga korpusa) obrazovaće u oblasti Sen Mihijel — Komersi opštu rezervu glavnokomandujućeg, kao glavnog komandanta trupa za zaštitu granice.

Od 5-og do 6-og dana mobilizacije zaštitu granice će pojačati:
— 3-ća divizija u severnom Voavru,
— 9-ta divizija u južnom Voavru,
— 15-ta divizija na gornjoj Merti.

Korpusni konjički pukovi 2, 5 i 9 korpusa biće već 4-og dana na svojim mestima, kao pojačanje zaštite granice; istoga će dana 1, 3 i 5 konjička divizija, prikupljene u oblasti Mezijera, biti na raspoloženju glavnokomandujućeg.

Sve trupe za zaštitu granice, koje će u početku biti pod neposrednom komandom glavnokomandujućeg (komandanti korpusa koji vrše zaštitu granice su komandanti sektora), počev od 5-og dana mobilizacije preći će pod komandu komandanata armija.

Sistemi utvrđivanja su imali da služe kao oslonac trupama za zaštitu granice i da im pomognu u zaštiti koncentracije; osim toga, oni su trebali da olakšaju armijama da otpočnu operacije, obezbeđujući im debušee ka granici.

Međutim, naše su tvrđave, u njihovom sadašnjem stanju, nesposobne da izvrše taj poslednji zadatak, jer nijedna od njih nije u stanju da odigra ulogu kao Mec — Tionvil. Ovo stanje treba popraviti izradom privremenih utvrđenja.

Zbog toga su preduzeta proučavanja u cilju obrazovanja solidnih odbranbenih položaja na Meskim Visovima, Gran-Kuroneu i na izlazima iz Šarmske Šume.

Meski Visovi. Da bi se obezbedila naša iskrcavanja i olakšala ofanziva severno od linije Verden — Tionvil, potrebno je sigurno držati front Damviler — Odiomon — Vinjel — Apremon. Organizacija ove linije već je ustaljena u svima pojedinostima. Trupe za zaštitu granice treba odmah da organizuju i posednu taj položaj. Rezervne divizije će oko 11-og dana smeniti trupe za zaštitu granice na tome položaju.

Mostobran kod Nansija. Da bi se levi bok kolona koje će se kretati u pravcu severoistoka zaštitio od Meca, trebalo bi, odmah, čim se pristupi zaštiti granice, organizovati jedan položaj istočno od Nansija, koji bi trebalo da bude gotov do početka koncentraciskog prevoženja. Taj bi položaj trebao da obuhvati Fol (Faulx), vis Amans (Amance) i visove Serkeja (Cercueil). Njegova organizacija je poverena 20 korpusu. Komandant 20 korpusa, u saglasnosti sa Generalštabom vojske, već je ustalio trasu toga položaja, a inžinjerija je već razradila profil svakog utvrđenja.

Šarmska Šuma. Potrebno je da obezbedimo debušovanje preko Mozela ka Žerbevileru i Rambervileru; to je debušovanje trebalo da bude obezbeđeno držanjem visoravni Ortonkura i Eseja; studije su u toku.

Time su se završila pitanja koja su bila podneta Višem ratnom savetu na razmatranje. Što se tiče rasporeda trupa, u pretstavci je rečeno ovo:

»Određivanje sastava armija, njihovog rasporeda na granici i na koncentraciskoj prostoriji vezano je za operaciski plan koji sastavlja glavnokomandujući pod svojom ličnom odgovornošću. Niže izloženi podaci dostavljaju se Višem ratnom savetu samo radi znanja:

Grupa armija na severoistoku imaće:

— 5 armija,

— 2 samostalne grupe rezervnih divizija,

— 3 konjičke divizije
— tešku pokretnu artiljeriju } ostaju na raspoloženju glavnokomandujućeg.

Sastav armija:

1 armija: 8, 13, 14 i 21 armiski korpus i 6 konjička divizija, u oblasti Šarm — Arš (Arches) — Darnej (Darney);

2 armija: 9, 15, 16, 18 i 20 armiski korpus, 2 i 7 konjička divizija i 59, 68 i 70 rezervna divizija, u oblasti Pon Sen Vensan — Mirkur — Vitel — Nešato — Panji — la Blanš Kot;

3 armija: 4, 5 i 6 armiski korpus, 9 konjička divizija, 54, 55 i 56 rezervna divizija, u oblasti Monfokon — Klermon an Argon — Komersi — Luvmon;

4 armija: 12, 17 i Kolonijalni armiski korpus i 10 konjička divizija, u oblasti Vavenkur — Void — Gondrekur — Bar le Dik;

5 armija: 1, 2, 3, 10 i 11 armiski korpus, 4 konjička divizija, 52 i 60 rezervna divizija, u oblasti Irson — Retel — Sent Menu — Mezijer;

Konjički korpus: 1, 3 i 5 konjička divizija oko Mezijera;

jedna grupa rezervnih divizija, koju će obrazovati 58, 63 i 66 rezervna divizija, u oblasti Vezula;

jedna grupa rezervnih divizija, koju će obrazovati 51, 53 i 54 rezervna divizija, u oblasti Vervena;

jedan odred u Gornjem Alzasu, koji će obrazovati 7 armiski korpus i 8 konjička divizija.

Napomena:

37 i 38 divizija doći će iz Severne Afrike;

jedna divizija će se, eventualno, obrazovati od alpiskih trupa;

67 rezervna divizija nalaziće se u logoru Majiu na raspoloženju ministru rata;

61 i 62 rezervna divizija biće, u početku, dodeljene za odbranu Pariza.

Što se tiče pomoćnih vojišta, u pretpostavci o osnovama Plana XVII dati su ovi podaci:

Jugoistočno vojište. U to vreme smo smatrali da će Italijani, ako budu stupili u rat protiv nas, biti spremni tek 18-og dana, a da će moći da napadnu tek od 20-og do 25-og dana mobilizacije. Cilj njihovog napada može biti ili oblast Nice ili oblast Liona; u ovom drugom slučaju, cilj njihovih operacija bi bio da svoj manevar povežu sa manevrom Nemaca, ali bi tada morali da pređu duboke udoline Taranteze, Morijene i Romanše, koje su branjene utvrđenjima.

Pod tim okolnostima, mi smo predvideli da Alpiska armija u toku od 2 meseca vrši strogo defanzivan zadatak. Za to će ona koristiti tvrđave Bur Sen Moris, Modanu, Brijanson, Turnu i Nicu, kao i tvrđave druge linije Albervil, Šamuse, Grenobl i Telegraf. Ona je trebala da ima: 4 rezervne divizije (64, 74, 65 i 75), 1 teritorijalnu diviziju na obalama Provanse, jedinice specijalisane za ratovanje u planini i garnizone tvrđava, to jest 4 aktivna puka (157, 158, 159 i 173). U slučaju da Italijani dadu izjavu o svojoj neutralnosti, ovi bi aktivni pukovi poslužili za formiranje 44 divizije.

Jugoistočna oblast bi bila podeljena na 5 sektora odbrane:
— sektor Taranteze (Bur Sen Moris),
— sektor Morijene (Modana),
— sektor Brijansona (Brijanson),
— sektor Ibeje (Turnu) i
— sektor Primorskih Alpa (Nica).

Zaštitu granice vršiće 8 alpiskih grupa (5 na 14-oj oblasti i 3 na 15-oj oblasti). Rezervni alpiski bataljoni će 10-og dana mobilizacije smeniti ove bataljone alpiskih lovaca, koji će biti transportovani na severoistok, gde će ući u sastav 14 i 15 armiskog korpusa. Pozadi ove divizije nalaziće se 3 divizije u rezervi: 74 u Šamberiju, 64 u Gapu i 65 u Nici. 75-ta divizija nalaziće se u opštoj rezervi u Avinjonu, a teritorijalna divizija u Eks an Provansu.

Štab Alpiske armije biće u Lionu.

Pirinejski front. — Prema tadašnjem stanju naših odnosa sa Španijom, bilo je potrebno preduzeti samo mere za osmatranje granice, najpre sa rezervnim pukovima, a pošto oni odu, sa 2 teritorijalne divizije u Perpinjanu i Bajonu. Na centru je, smatralo se, dovoljan kordon od carinika i šumara.

Odbrana obala. — Odbrana obala je bila poverena francuskoj mornarici koja je sva bila koncentrisana u Sredozemnom Moru.

Organizaciju odbrane obala trebala je da čini:

1.— *Pokretna odbrana.* Obale Severnog Mora i Lamanša, koje su bile najizloženije, biće podeljene na 3 sektora: *1 sektor,* pristaništa Kale i Bulonj; *2 sektor,* pristaništa Dijep i Havr; *3 sektor,* Kotanten. Svakom od ovih sektora biće dodeljena po 1 teritorijalna divizija, i one će se nalaziti u Sent Omeru, Ruanu i Kotantenu; osim toga, mogla bi se predvideti i jedna centralna rezerva. Za eventualnu odbranu obala Bretanje i jednog dela obale na Atlantskom Okeanu, jedna teritorijalna divizija biće postavljena u Manu ili Anžeu; teritorijalna divizija iz Bajona, pored svoga zadatka prema Španiji, obezbeđivaće odbranu ostatka fronta na Atlantskom Okeanu.

2.— *Stalna odbrana.* Ovu će odbranu obezbeđivati garnizoni najvažnijih mesta: Šerbura, Bresta, Lorijana, Bordoa, Tulona i Bizerte.

Viši ratni savet sastao se 18 aprila 1913 popodne u Ministarstvu rata, pod pretsedništvom ministra Etijena. Pozvani da glasanjem donesu odluku o pitanju da li treba razraditi XVII plan na osnovu pretstavke koju sam gore ukratko izneo, članovi Saveta su jednodušno glasali *da,* ne stavljajući ni jednu primedbu.

Sutradan sam sa Etijenom pošao na obilazak. Naročito smo pregledali Verden i odbranbene uređaje Nansija.

2 maja ministar je stavio svoje odobrenje na osnove plana, koji je na taj način postao izvršan. Uostalom, potreba za novim planom je svakog dana postajala sve očiglednija. Doista, prilikom sređivanja elaborata koji su se odnosili na varijantu br. 2, čija je razrada bila završena tokom aprila, otkrivene su izvesne greške koje su potekle usled uzastopnih izmena koje su izvršene u Planu XVI. One su bile takve prirode da smo se pobojali da se koncentracija neće izvršiti uredno i pravilno, što je neophodno.

Sada ću se malo udaljiti od predmeta da bih izložio jednu prilično zanimljivu stvar o kojoj je Savet narodne odbrane bio obavešten 17 maja.

Na sednici od 9 januara 1912 ministar mornarice je izrazio mišljenje da bi trebalo zadobiti potpunu prevlast na moru pre nego što se otpočne transportovanje trupa iz Severne Afrike u Francusku. Ministarstvo mornarice je, prema tome, smatralo da bi to transportovanje moglo otpočeti tek od dana koji bude odredio admiral Lapejrer (Lapeyrère), dok je ministar rata, naprotiv, zahtevao da se to transportovanje vrši brodovima plovidbenih društava na Sredozemnom Moru, koji mogu da plove pojedinačno, s tim da prvi brodovi pođu 5-og dana mobilizacije iz Alžira, Orana, Filipvila i Bizerte za Marsej, gde se predviđalo da će stići posle 48 časova. Međutim, u toku diskusije na toj sednici, pretsednik republike je izložio da bi možda bilo korisno prihvatiti predlog španskog kralja, koji je pristajao da nam stavi na raspoloženje jednu pomorsku bazu na Balearskim Ostrvima ili čak i da obezbedi transportovanje 19 korpusa kroz Španiju. Taj je predlog bio zanimljiv i zasluživao je da se prouči. Rešeno je da Ministarstvo rata i mornarice zajednički preduzmu studije u cilju temeljnog proučavanja toga pitanja.

4 odeljenje Generalštaba vojske (Komisija za Južne železnice) stavilo je ove primedbe: ako bi se naše trupe iskrcale u Barseloni, koristi bi od toga bile male; međutim, ako bi se iskrcavanje izvršilo u rejonu Kartagena — Alikante, obezbeđivanje naših trupa za vreme prevoženja lako bi se izvršilo, ali je kapacitet španske železničke pruge slab; ona se najvećim delom do Francuske protezala duž obale, te je usled toga bila izložena neprijateljskim poduhvatima; Španija je oskudevala u voznom parku, a zbog toga što se raspon španskih železnica razlikovao od našeg, bilo je nemoguće da na toj liniji koristimo naš vozni park; najzad, ako bi u toku prevoženja došlo do prekida pruge, naše bi trupe morale kantonovati u obližnjim španskim naseljima, što bi nesumnjivo izazvalo diplomatske teškoće. Iz svih tih razloga ova je kombinacija bila napuštena. Ova pojedinost koju sam ovde izneo, danas nema drugog značaja do to da ukažem na dobru volju o kojoj nam je španski kralj u toj prilici dao dokaza.

Sada se vraćam na svoje izlaganje. Zakon o trogodišnjem roku službe u kadru bio je izglasan 7 avgusta 1913. On je imao da nam omogući da preduzmemo reorganizaciju vojske, koja je činila osnovu novoga plana. Celo leto 1913 godine upotrebljeno je za razradu toga plana, ukoliko se ticalo zaštite granice i prevoženja. U toku celog tog perioda ja sam bio zauzet na sednicama Skupštine na kojima se raspravljalo o zakonu o trogodišnjem roku službe u kadru, a potom sam, kao što sam ranije rekao, izvesno vreme proveo u Rusiji. Po mome povratku vršeni su veliki manevri u jugozapadnom delu zemlje. Po povratku sa velikih manevara ustanovio sam da su pripremni radovi 4 odeljenja znatno odmakli. Tada se pristupilo razradi zaštite granice, ali je ona završena tek krajem decembra, to jest pošto je izglasan zakon o obrazovanju 21-og korpusa u Epinalu.

U to vreme je general Po, koji je u Višem ratnom savetu bio u svojstvu eventualnog komandanta glavne, 2 armije, dostigao zakonom određenu granicu starosti. Trebalo mu je odrediti zamenika u

Savetu. Tada sam za prvog pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba izabrao generala Belena, koji je dugo radio sa generalom Kastelnoom, a pridodao sam mu generala Berteloa, čije sam visoke intelektualne sposobnosti ocenio u Tehničkom komitetu Glavnog generalštaba. Uskoro se upraznilo mesto drugog pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba, jer je general Legran, koji je bio energičan oficir i koji je svoju vrednost potpuno dokazao prilikom pripremanja Zakona o trogodišnjem roku službe u kadru, bio određen za komandanta novoobrazovanog 21 korpusa. Dužnost drugog pomoćnika je poverena generalu Ebneru, pod kojim su stajali: 1 odeljenje, personal Generalštaba, računovodstvo i Afrička sekcija, dok je neposredno pod generalom Belenom ostalo: 2, 3 i 4 odeljenje, to jest organi koji su bili neposredno angažovani u razradi novoga plana. Prema tome, general Belen je snosio odgovornost za najveći deo plana prilikom njegove razrade, dok je general Kastelno poglavito radio na studijama na osnovu kojih su ustaljene osnove za Plan XVII.

Hitna zaštita granice, kako je konačno ustaljeno decembra 1913, razlikovala se od one koja je bila predviđena u osnovama plana samo u nekim pojedinostima, a naročito u tome što nije ostvareno dodeljivanje jedne alpiske brigade za pojačanje trupa za zaštitu granice na otseku gornje Merte, kako je to bilo predviđeno. Pošto njeno prevoženje ne bi moglo da bude dovoljno brzo, to se smatralo da je bolje da 14 i 15 korpus zadrže svoj normalni sastav. S druge strane, pošto je izglasan Zakon o trogodišnjem roku službe, postalo je moguće da se poveća broj jedinica za zaštitu granice, kao i da se povećaju efektivi tih jedinica. Već su neke jedinice iz garnizona u unutrašnjosti zemlje, koje su trebale da učestvuju u zaštiti granice, mogle da se smeste u pograničnoj zoni, što je omogućilo da se poveća broj otseka a da se njihova širina smanji. Idući zdesna na levo, situacija u pogledu zaštite granice tada je izgledala ovako:

Belforski prolaz i sektor Gornjih Vogeza. — 7 korpus je vršio zaštitu granice na tome sektoru, čije su granice bile: desno, švajcarska granica blizu Dela, levo, Šluht. 14 divizija bi još od prvih časova imala jednu brigadu na licu mesta, u Belforu, a ubrzo bi bila ojačana i drugom brigadom. Njen je zadatak bio da štiti mobilizaciju tvrđave Belfor. Desno od nje, 8 konjička divizija je osmatrala debušee između Petit Kroa i puta za Del. 42 divizija, koja je trebala da vrši zaštitu granice u Visokim Vogezima, držala je prevoje jednom brigadom, koja je imala da bude na svome mestu još u prvim časovima posle objave mobilizacije. Glavnina druge brigade, koja bi se iskrcala 36-og časa po objavi mobilizacije, nalazila bi se kod Tiloa.

Sektor gornje Merte. — Obrazovanjem 21-og korpusa omogućeno je da se za zaštitu granice u rejonu između Freza i Avrikura odredi jedan ceo korpus. Tako je zaštita granice na liniji Merte, čiji je značaj za docniji razvoj naših operacija bio nesumnjiv, izgledala dobro obezbeđena između Freza i Linevila. Doista, većina jedinica ovoga korpusa nalazila se na Merti i Mozelu i mogla je biti

na svojim mestima još u prvim časovima. 6 konjička divizija će se iskrcati levo od 21 korpusa, na otvorenom delu sektora.

Sektor donje Merte. — Skraćivanjem sektora 20-og korpusa na pojas ograničen levo Mozelom a desno Paroaskom Šumom, taj je korpus stavljen u mogućnost da, uz pomoć 2-ge konjičke divizije, solidno drži najvažniji deo linije Merte, ispred Nansija.

Sektor južnog Voavra. — Granice ovoga sektora su bile: desno, na desnoj obali Mozela, linija Dijeluar — Por sir Sej, a levo linija Orn — Amel — Avril (severno od Brieja). 2 divizije 6 korpusa, čije su se jedinice većim delom nalazile na Mezi, kao i 1-va brigada lake konjice, izgledalo je da su u stanju da zaštite Tul i Verden od iznenadnog prepada koji bi bio izvršen još u prvim časovima po objavi mobilizacije. Oko 40-og časa, ove bi jedinice pojačale: 12-ta divizija i korpusna artiljerija, a 2 časa docnije još i 7-ma konjička divizija.

Sektor severnog Voavra. — Ovaj je sektor pripadao 2 korpusu, čija je 4 divizija od 3 brigade imala skoro sve svoje jedinice na Mezi ili istočno od nje. Ova je divizija imala dvojak zadatak: jedno da sa 2 brigade i 4 konjičkom divizijom, na većem otstojanju obezbedi zaštitu iskrcnih stanica ešeloniranih između Verdena i Sedana i, drugo, da kod Živea što pre ima dovoljne snage koje će biti u stanju da, čim dobiju izveštaj da su Nemci povredili neutralnost Belgije, brzo posednu prelaze preko Meze od Živea do Namira.

Konjički korpus (1, 3 i 5 divizija). — Konjički korpus će 40-og časa biti iskrcan u oblasti Mezijera, na raspoloženju glavnokomandujućeg.

Osim toga, kao što je bilo predviđeno u projektima o kojima sam već govorio, ustaljeno je da počev od 4-og dana uveče pa do 6-og dana mobilizacije, zaštitu granice pojačaju:

15-ta divizija, na sektoru gornje Merte,
9-ta divizija, na sektoru južnog Voavra, i
3-ća divizija, na sektoru severnog Voavra.

Na taj način, mi smo bili predvideli da se za zaštitu granice upotrebi: 127 bataljona, 24 eskadrona korpusne konjice, 138 baterija sa konjskom vučom, 148 eskadrona konjice iz konjičkih divizija i 21 konjička baterija.

Opšti zadatak trupa za zaštitu granice bio je poglavito defanzivan.

Kao što sam već rekao, do 5-og dana mobilizacije trupama za zaštitu granice komandovaće komandanti korpusa na svojim sektorima, a oni će biti pod mojom neposrednom komandom; počev od 5-og dana preći će trupe pojedinih sektora pod komandu komandanata armija u čiji zahvat ti sektori ulaze.

Kao što je već napomenuto, izgledalo mi je korisno da se naš sistem utvrđenja upotpuni organizacijom položaja na kojima će naše trupe za zaštitu granice biti u stanju da se dugo drže protiv nadmoćnijih snaga, te su, prema tome, instrukcije za zaštitu granice dopunjene zapovestima za *odbranbenu organizaciju* ovih oblasti:

1.— *Mostobran kod Nansija.* — Jedan položaj, koji će obrazovati mostobran istočno od Nansija, obuhvatiće: visoravan Fo (Faulx) i 4 otporna centra, la Rošet, vis Amans, Pilnoa Serkej i visoravan Rambetan, severno od Sen Nikola.

Jedan deo radova je već bio u toku izvršenja. Dovršenje ovih utvrđenja i njihovu odbranu imao je obezbediti 20 korpus, koga će pri izvršenju zadatka zaštite granice pojačati 2 baterije od 120 mm i 2½ baterije brzometnih haubica od 155 mm, a docnije i rezervne divizije. Prilazi, raščišćavanje šuma, redviji, betonirane baterije, zakloni i municiski magacini izrađeni su još za vreme mira.

2.— *Meski Visovi.* — Sigurno držanje Meskih Visova je bilo potrebno da bi se, u prvom redu, obezbedilo naše iskrcavanje, a potom i zato da bi nam bilo moguće da manevrujemo pozadi linije Meze.

a) U rejonu Eparž — Atonšatel — Edikur još za vreme mira bila je pripremljena organizacija tri otporna centra kako bi se, s jedne strane, 6 korpusu stvorila jedna čvrsta osnovica za otpor, i kako bi se, s druge strane, omogućilo kasnije debušovanje u Voavr. Izrada ta tri centra trebala je da otpočne još za vreme mira, a trupe za zaštitu granice, kojima bi se počev od 5-og dana mobilizacije pridružile i rezervne divizije, imale bi da ih dovrše. Za odbranu te oblasti 6 korpus je, pri izvršenju zadatka zaštite granice, trebao da raspolaže sa 4 baterije dugačkih topova 120 mm.

b) U rejonu Odiomon le Blis verdenski garnizon je trebao da drži Meske Visove levo od 6 korpusa, u vezi sa njim. Na tome položaju, Odiomonu, koji je bio potpuno nezavisan od odbrane Verdena, već su se izgrađivale baterije sa zaklonima i železničke pruge, vršena su raščišćavanja da bi se dobio brisani prostor za oruđa, a u podnožjima visova podizani su zakloni za pešadiju.

c) Rejon Orn — Damviler, zbog prirode zemljišta, bio je podesan samo za odbranbene operacije; utvrđivanje ovog rejona bilo je predviđeno, ali je izvršenju trebalo da se pristupi tek na oglas mobilizacije, kada budu stigle prve jedinice 4 korpusa (7-og dana). Ove će jedinice raspolagati sa dve baterije dugačkih topova 120 mm. Neke radove može da otpočne odred 4 pešadiske divizije koji je određen da posedne ovu oblast čim bude naređena zaštita granice.

3.— *Monmedi.* — Utvrđivanje visova južno i severno od Monmedija bilo je pripremljeno još za vreme mira. Ono je imalo za cilj:

a) da u početku operacija olakša izvršenje zadatka zaštite granice;

b) da armiji koja će se koncentrisati na levoj obali Meze omogući debušovanje, bilo u pravcu istoka, radi dejstva u desni bok snaga koje bi pošle na Verden, bilo ka severoistoku, radi napada u levi bok neprijateljske armije koja bi povredila neutralnost Belgije. Jedan deo radova je trebao da bude izvršen još za vreme mira; radove bi potom, u toku perioda zaštite granice, produžile trupe 2-og korpusa, a docnije i rezervne divizije.

Što se tiče jugoistočne granice, pri organizaciji zaštite granice bili smo prinuđeni da vodimo računa o neizvesnosti u kojoj smo se nalazili u pogledu odluke koju će u slučaju francusko-nemačkog rata doneti Italijani. I pored velike verovatnoće da će oni ostati neutralni, trebalo je uzeti u obzir i mogućnost da Italija u poslednjem trenutku preduzme odlučnu ofanzivu. Prema tome, bilo je neophodno obezbediti dovoljno jaku zaštitu granice, ne pribegavajući većim premeštanjima trupa, koja bi se mogla smatrati kao izazivanje. Zbog toga smo odlučili da hitnu zaštitu granice vrše samo trupe koje čine garnizone tvrđava, bez jedinica koje ulaze u sastav 14 i 15 korpusa. Ove jedinice, koje leti obično borave u višim planinama, moći će da se stave u pokret a da pri tome ne izazovu osetljivost Italijana i da ne prouzrokuju zadocnjenje u odlasku 14 i 15 korpusa.

Pošto je 21-vi korpus obrazovan krajem decembra 1913, to je plan za zaštitu granice postao izvršan od toga trenutka.

Međutim, što se ticalo novoga plana za koncentraciju, ništa nije bilo učinjeno na njegovoj razradi. 4 odeljenje je samo odredilo nove linije transportovanja. Na osnovu tih studija podneti su ovi predlozi: koncentracija aktivnih korpusa i rezervnih divizija na severoistočnom frontu vršiće se po 10 nezavisnih linija transportovanja; raspodela mobilisanih jedinica na pojedine linije izvršiće se tako da svaka linija transportovanja bude manje-više podjednako opterećena; ove predložene linije transportovanja, podeljene u 3 snopa, završavaju se: 3 između Belfora i Tula, 3 između Tula i Verdena, 4 između Verdena i Irsona. Kao što sam već ranije rekao, ovi sponovi mogli su se međusobno povezati pomoću više manevarskih transverzala koje bi omogućavale izvršenje varijanti. Naročito su se preko transverzale Dol — Dižon — Pariz — Krej — Ternjije mogla vršiti kretanja sa jedne linije transportovanja na drugu, pozadi regulacionih stanica. Jedan deo trupa koje je trebalo prevesti mogao se dovesti na ma koju tačku te transverzale, bilo linijom Pariz — Lion, bilo linijom Burbonea, ili čak linijom Tuluza — Pariz.

Da bi se ostvarila gipkost u iskrcavanju, uslov, koji je, kao što sam već rekao, bio postavljen osnovama plana, 4 odeljenje je još predlagalo da se tačan raspored iskrcavanja više ne određuje unapred, već da iskrcavanje određuju regulacione komisije i kantonmanski oficiri na zoni koja je u delokrugu regulacionih stanica. Koncentraciska prostorija je na taj način mogla po volji da se pomera unazad ili unapred, između opšte linije Lan — Soason — Rems — Troa — Dižon — Bezanson i fronta koji su obeležavali: tok Meze, nizvodno od Panjija, i tok Mozela, uzvodno od Tula. Osim toga, komandanti armija bi, na koncentraciskoj porostoriji svojih armija, po volji mogli menjati iskrcne stanice i na taj način vršiti izmene u orijentaciji i rasporedu svoje armije kako bi ih prilagodili svojim planovima, a prema uslovima koji su im postavljeni mojim direktivama.

Ove je predloge trebalo samo odobriti i narediti odnosnim odeljenjima Generalštaba vojske da pristupe izradi svih instrukcija i dokumenata za izvršenje.

Blagodareći aktivnosti koju je Generalštab vojske razvio, a koju je general Belen veoma inteligentno potsticao, ovaj obiman materijalan rad mogao je da se završi 15 aprila 1914, a 1 maja su svi elaborati bili na svojim mestima. Međutim, general Belen je od mene tražio da se izvrši opšti pregled na teritoriji cele države radi proveravanja da li je sve u redu. On me je 1 juna, po izvršenju toga pregleda, izvestio da je sve spremno.

Ovde treba odati priznanje generalu Belenu i oficirima Generalštaba vojske za takvo obavljanje ovoga posla. Treba da se zna da za to što su 2 meseca kasnije mobilizacija i koncentracija izvršene bez trzavica i u najsavršenijem redu zasluga pripada tim oficirima koji su umeli da svrše taj ogroman posao u vremenskom roku u kome to dotada nikad nije bilo ostvareno. Među njima hoću da istaknem majora Poendrona, šefa Sekcije za izradu planova, i njegovog neposrednog pretpostavljenog, pukovnika Pona, koji je, pošto je prethodno bio pomoćnik načelnika Operativnog odeljenja, marta 1914 postao načelnik toga odeljenja, na kome se položaju istakao svojom inteligencijom i smislom za metodičnost, pored skromnosti zbog koje je zadobio simpatije sviju.

Međutim, u jednome dokumentu, koji je bio namenjen komandantima armija, trebalo je sažeti glavne linije po kojima će se vršiti koncentracija; taj je dokument trebalo da im posluži za orijentaciju u njihovim ličnim studijama, kao i za rad njihovih štabova. Februara 1914 naredio sam da se izradi *Instrukcija za koncentraciju.* Ona je počinjala osnovnom idejom: namera glavnokomandujućeg je da preduzme ofanzivu čim se budu prikupile sve snage kojima raspolaže. To je bila potvrda ratne doktrine koja je dokazala svoju vrednost kako na Marni 1914 godine, tako i u toku operacija 1918 godine. Uostalom, ta je instrukcija objavljena i o njoj je diskutovano u toliko mnogo spisa da izgleda nepotrebno da se i ovde iznese.

Međutim, o njoj želim da kažem to da, po mojoj zamisli, ta instrukcija nije imala apsolutno izvršnu vrednost. Kao što sam već rekao, kao stalan element koncentracije smatrao sam samo prevoženje do regulacionih stanica, a da za prevoženje dalje od ovih stanica odluku treba doneti u trenutku sukoba, prema situaciji, menjajući odredbe instrukcije, ako je to potrebno.

Po mojoj zamisli, Instrukcija za koncentraciju nije bila nepromenljiva: ona nije uzimala u obzir sve pretpostavke, jer to nije mogla zbog vladinih direktiva koje su velikim delom bile motivisane zagonetnim držanjem Belgije do poslednjeg trenutka, kao što je vrlo dobro rekao lord Frenč: »Veoma je za žaljenje što se ona nikako nije mogla ubediti da unapred odredi svoje držanje pod pretpostavkom opšteg rata«. Time bi naš zadatak pre rata bio izvanredno uprošćen: *zvanično, ja sam u jednom dokumentu, koji je bio namenjen prilično velikom broju ličnosti, mogao da uzmem u obzir samo*

operacije koje su se mogle izvoditi van belgiske teritorije. Kako sam bio prinuđen da uzmem u obzir pretpostavku o povredi belgiske neutralnosti, pretpostavljao sam da o operaciskom planu ne pišem ništa, zadovoljavajući se koncentracijom koja može da posluži za izvršenje više različitih zadataka. Ja sam se ograničio na to da istaknem svoju volju za izvršenjem ofanzive u opštem pravcu severoistoka čim se sve francuske snage budu prikupile.

U vreme kada sam doneo svoju odluku, ta moja rezervisanost mi je izgledala opravdana. Ona mi i danas izgleda opravdana.

Pretpostavimo da je, naprimer, usled posebnih okolnosti, prouzrokovanih bilo unutrašnjim stanjem u Francuskoj bilo veštinom kojom bi Nemci prikrili svoje pripreme, naša mobilizacija u zakašnjenju; očevidno je da bi se u tim okolnostima naša koncentraciska prostorija morala povući unazad. Uostalom, videće se da sam u periodu političke zategnutosti morao da strahujem od te eventualnosti.

U vreme kada je ta instrukcija sastavljena predlagano mi je da jednom rečenicom nagovestim da je ona daleko od toga da odgovara svima mogućim pretpostavkama; ja sam to odbio i pretpostavio sam da naredim da se produži sa proučavanjem varijanata kojima bi se glavnina naših snaga mogla koncentrisati na severnom delu vojišta. Izgledalo mi je da je, ta instrukcija, takva kakva je, time što pretstavlja jedno srednje rešenje, dovoljna da omogući štabovima armija da rade. Imao sam dovoljno pouzdanja u gipkost tih štabova i smatrao sam da će oni, u datom trenutku, umeti da izvrše izmene koje budem naredio. Smatrao sam da je opasno unapred saopštiti sve manevre koje sam uzimao u obzir.

Ustvari, desilo se to da je avgusta 1914 veliki deo te instrukcije još uvek važio.

Treba još napomenuti da se, zbog tih istih razloga tajnosti, u instrukciji ništa ne govori o pitanju engleske saradnje, o ulozi koju bi, eventualno, mogla imati belgiska vojska, o eventualnoj upotrebi naših trupa koje će prispeti iz Afrike, kao i o ulozi naših alpiskih trupa u slučaju neutralnosti Italije.

Razne varijante, koje sam naredio da prouči Generalštab vojske, svodile su se na ove ideje:

— 5 armiju pomeriti ka severu, ako to bude bilo moguće zbog prisustva engleskih trupa; to znači, 5 armiju dovesti između Meze i Sambre. Po ovome pitanju treba napomenuti da je prevoženje i iskrcavanje engleskih snaga bilo izvanredno kruto; umesto da dođu potpuno mobilisani i spremni za upotrebu, kao mi, britanski korpusi i divizije su se formirali na prostoriji za iskrcavanje; posledica toga je bila nemogućnost da se vrše izmene u organizaciji tako smišljenog transportovanja.

Pomeranje 5 armije se moglo vršiti bilo menjanjem predviđenih iskrcnih stanica bilo pokretom suvim, po završetku koncentracije.

— Pojačati naše levo krilo snagama koje će se oduzeti sa našeg desnog krila ili trupama koje će prispeti iz Afrike i sa Alpa. Ja sam čak predvideo u kojoj bi se meri zadatak desnog krila mogao izmeniti na slučaj da se sa njega oduzmu znatne snage.

— Premeštanje korpusa iz jedne u drugu armiju; ova premeštanja nisu mogla imati nikakve ozbiljne nezgode u periodu koncentracije, jer su se armije obrazovale tek kad nastupi rat. Uostalom, u toku rata je ovaj postupak redovno primenjivan; on pretstavlja sredstvo za manevrovanje u okviru jedne grupe armija.

— Transportovanje na sever teritorijalnih divizija koje su u početku bile predviđene za odbranu obala.

Kao što se vidi, među ovim varijantama, koje su bile motivisane brigama koje mi je zadavala Belgija, neke su se mogle izvršiti i pre koncentracije, dok su, međutim, neke morale biti odložene za docnije; među njih su spadale varijante koje je trebalo izvršiti pokretima suvim, koje su se, očigledno, mogle izvršiti tek po iskrcavanju trupa, ili neka transportovanja paralelna frontu, koja su se mogla izvršiti tek pošto se završe glavna koncentraciska prevoženja, jer bi se, u protivnom, ova morala prekidati. Usled toga bi moglo doći do zadocnjenja zbog kojih se ne bi mogla vršiti ofanziva, nego bi se morala vršiti protivofanziva. Nezgoda je od toga docnijeg prevoženja bila neznatna, jer je, u toj pretpostavci, prostor koji nas je na levom krilu odvajao od Nemaca trebao da nam stvori vremena da sagledamo kako će se događaji ocrtati.

Osim toga, marta 1914 godine naredio sam da se za grupu armija na severoistoku sastavi jedan »Plan obaveštavanja«, koji sam potvrdio 28 marta. On je sadržavao sva obaveštenja koja sam smatrao da su potrebna za donošenje odluke o manevru koji treba preduzeti; on je trebao da posluži kao osnova za »Plan za prikupljanje podataka Specijalne obaveštajne službe«, za »Plan za strategisko izviđanje iz vazduha«, kao i za zadatke izviđanja koji su se imali poveriti konjičkim divizijama u sastavu armija i konjičkom korpusu.

Ovaj je plan zanimljiv, jer jasno pokazuje šta smo želeli da saznamo o neprijateljskom manevru i koji su podaci trebali da posluže kao osnov za moju odluku. Zbog toga smatram za potrebno da ovde iznesem njegove glavne delove.

Da bi se tačno odredio cilj koji se ima postići, kao i radi jasnijeg izlaganja, taj je plan bio podeljen na nekoliko poglavlja, od kojih je svako odgovaralo posebnim periodima rata: periodu političke zategnutosti, zaštite granice, koncentracije trupa i velikih operacija. Međutim, u njemu je bilo napomenuto da tu podelu ne treba shvatiti suviše doslovno, niti treba shvatiti da ona pretstavlja jasno odvojene etape u prikupljanju izveštaja.

Period političke zategnutosti. — Najvažnija obaveštenja koja treba prikupljati i koja se mogu tražiti samo od Specijalne obaveštajne službe jesu:

— Da li Nemci vrše pripreme za rat protiv nas, protiv naših saveznika (Rusije) ili protiv neutralnih zemalja (Belgije, Švajcarske, Danske)?

— Da li Belgijanci, Švajcarci ili Danci vrše pripreme za rat?

— Da li Nemci protiv nas organizuju iznenadan prepad svojim trupama za zaštitu granice i koji je verovatni pravac toga prepada?

Zatim su u ovome dokumentu nabrojane pojedinosti raznih mera koje bi se mogle smatrati kao znak da se te pripreme vrše: obustavljanje otsustva, kupovina namirnica, pokreti trupa, ograničenje slobode međunarodnog saobraćaja, mig štampi itd. Što se, posebno, tiče priprema koje bi Nemačka mogla vršiti protiv neutralnih država, u tome planu je stajalo: »Važno je saznati da li Nemci pripremaju iznenadnu ofanzivu u pravcu *Bala, Lježa* ili ostrva Fin (Fyn)* u cilju da ovladaju moreuzima koji odvajaju Baltičko od Severnog Mora«.

Period zaštite granice. — Najvažnija obaveštenja koja treba tražiti jesu:

— Da li su Nemci na našem levom krilu povredili ili se spremaju da povrede granice Luksemburga i, naročito, Belgije? Na kojim mestima? Sa kolikim snagama?

— Da li Nemci na frontu pripremaju prepad trupama za zaštitu granice, potpomognutim brzo mobilisanim divizijama, i u kome pravcu?

— Na kakve će prepreke naići francuska ofanziva na našem desnom krilu, u Gornjem Alzasu i u Vogezima između Šluhta i Dolona: trupe, utvrđenja?

U pogledu *povrede granica Luksemburga i Belgije* u planu je stajalo ovo: »O povredi granice Luksemburga, a *naročito belgiske granice, od strane pešadiskih trupa, ma kolike jačine one bile, moraju se najhitnije obavestiti glavnokomandujući, komandant konjičkog korpusa i komandant 5 armije«.* Znaci na osnovu kojih će se moći otkriti nemačka ofanziva kroz Belgiju jesu:

— iskrcavanje jakih konjičkih snaga, u periodu od 1-og do 6-og dana mobilizacije, između Ahena i Sen Vita, kod Gerolštajna, Prima, Bitburga (Junterat, Gerolštajn, Bitburg, Blajalf); kod Trijera: prikupljanje tih konjičkih masa duž granice Luksemburga i Belgije, zapadno od Trijera i zapadno od Bitburga, oko Sen Vita i Malmedija;

— eventualna iskrcavanja i prikupljanja konjice, severnije, u oblasti Ahena...;

— koncentracija nemačkog 8 korpusa na delu svoje teritorije koji se nalazi severno od Trijera; prisustvo pojedinih odeljenja toga korpusa duž granica Luksemburga i Belgije; zadržavanje u Ahenu trupa toga korpusa koje su bile u garnizonu u tome gradu.

Prikupljanje podataka o iskrcavanju trupa svih rodova vojske, koja bi se docnije vršila prema Luksemburgu i Belgiji, treba i dalje vršiti u zoni iskrcnih stanica gde se završavaju linije: Koblenc — Trijer, Remagen — Dumpenfeld — Gerolštajn — Lisendorf — Bucenbah — Prim — Bleral, Keln — Ojskirhen — Gal — Gerolštajn

*) Fin (Fyn) je dansko ostrvo između Jutlanda i Švedske. — Prim. prev

— Bitburg, Štolberg — Reren — Monžoa — Sen Vit, Nojs ili Krefeld ka Ahenu. Prema tome, prikupljanje snaga koje bi se mogle spremiti da povrede granicu Luksemburga i Belgije treba tražiti:

— između Mozela i Sare, severno od linije Mercig — Sijerk,
— oko Trijera,
— u rejonu Bitburg — Nojburg,
— u rejonu Gerolštajn — Prim — Sen Vit — Malmedi,
— u rejonu Diren — Ahen.

Od bitne je važnosti saznati:

— dokle se prikupljanje jakih snaga prostire na sever;
— da li se prikupljaju i aktivne ili samo rezervne jedinice?

Naročito, prisustvo samo rezervnih jedinica u oblasti severno od Trijera i izvršenje fortifikaciskih radova duž Ura (Our) i Sauera bio bi osobito važan podatak.

Najzad, ako neprijatelj prodre u Luksemburg i Belgiju, naročito je važno *pratiti njegovo napredovanje* i stalno biti obavešten o tome *dokle se protežu pokreti njegovog severnog krila.*

Ta obaveštenja treba tražiti izviđanjem iz vazduha i od konjice, ali i Specijalna obaveštajna služba može i treba da ih prikuplja. U slučaju da Nemci povrede belgisku teritoriju, korisno je da se, u tome slučaju, što pre prikupe podaci o pridolaženju konjice, a potom i kolona svih rodova vojske na ovim transverzalama:

— Vervije — Stavelot — Dikirh — Remih,
— Lijež — Ufaliz — Vilc — Luksemburg,
— Huji — Marš — Bastonj — Arlon,
— Namir — Rošfor — Sent Iber — Nešato — Virton.

Naročito će biti važno saznati da li ima ili nema neprijateljskih kolona — konjičkih ili svih rodova — severno od šumskog masiva Marš — Ufaliz — Sent Iber.

Što se tiče prepada nemačkih trupa za zaštitu granice, eventualno potpomognutih brzo mobilisanim divizijama, i pravca te ofanzive, u planu je stajalo ovo:

»Izgleda da nemački napad može biti organizovan u pravcu jednoga od ova tri cilja, koji su pobrojani po redu njihove važnosti: Nansi, Verden — Atonšatel, Sen Dije.

Korpusi koji mogu odmah, ili u toku perioda zaštite granice, da uzmu učešća u toj akciji jesu: 8, 16, 21, 2 bavarski, 15 i 14.

Prema tome, podaci koje treba da prikupljaju i koje treba tražiti od Specijalne obaveštajne službe i avijacije jesu:

— Gde se prikuplja 8 korpus? Prikupljanje podataka o 8 korpusu severno od Trijera već je uzeto u obzir ukoliko se tiče povrede teritorije Belgije; ako bi ovaj korpus trebao da učestvuje u jednom nemačkom prepadu, trebalo bi pretpostaviti da će se on prikupljati u oblasti Sijerka.

Što se tiče rejona Meca, bilo bi besciljno pomišljati da Specijalna obaveštajna služba može da pribavi iscrpne podatke o prikupljanju 16 korpusa ili o tome kako napreduju radovi u tvrđavi ili o sastavu njenog ratnog garnizona. Samo se u toku perioda političke

zategnutosti može nadati da će se od Specijalne obaveštajne službe dobiti podaci koji dolaze iz Meca. S druge strane, naši će dirižabli i avioni imati velike teškoće da nadletaju tu tvrđavu a da se pri tome ne izlažu znatnom riziku. Ali, zbog toga što se on nalazi blizu naše granice, Mec se može osmatrati iz aviona, dirižabla, pa čak i iz balona, ostajući pri tom nad francuskom teritorijom. Službu osmatranja treba predvideti još u periodu političke zategnutosti.

— Gde se prikuplja 21 korpus? Da li pozadi pojasa za zaštitu granice, to jest u oblasti Saralbe — Gro Tonken? Ili se prikuplja radi izvršenja ofanzive oko Delma i Šato Salena, oko Dijeza ili oko Sarbura? Radi proveravanja — da li su jedinice iz Biča, Visambura i Hagenaua napustile svoje garnizone?

— Gde se prikuplja 2 bavarski korpus? U kojim je oblastima u Lorenu zapaženo prisustvo bavarskih trupa? Koje su to jedinice? Da li su jedinice iz Landaua i jedinice koje pripadaju diviziji iz Vircburga napustile svoje garnizone?

— Da li se 15 korpus priprema da dejstvuje dolinom gornjeg toka reke Briš (u pravcu Sen Dijea)? Ili se on priprema da bar jednim delom svojih snaga izbije zapadno od Vogeza kroz oblast Falsburga i Daboa?

— Da li je divizija 16 korpusa, koja se nalazi u garnizonima u oblasti Karlsrua (28 divizija), napustila svoje garnizone? U koju je oblast Alzasa zapaženo da ona pristiže?

— Najzad, da li Nemci rade utvrđenja za odbranu? Na kojim tačkama? Na Delmskoj Kosi, oko Šato Salena i Dijeza, kod Moranža, kod Sarbura, između Muciga, Molshajma i Strasbura?«

U planu se, zatim, obraćala pažnja na teškoće na koje bi naišla francuska ofanziva u Gornjem Alzasu i u Vogezima, između oblasti Šluhta i Donona. U njemu je rečeno ovo:

»Podaci koji su nam za tu svrhu potrebni delom su isti kao i oni koji se odnose na 15 korpus i 28 diviziju. Treba ih upotpuniti sledećim podacima (tražiti od Specijalne obaveštajne službe i izviđanjem iz vazduha):

— Izgrađuju li Nemci utvrđenja za odbranu u oblasti Kolmara i u oblasti Šleštata?

— Da li je ustanovljeno da se vrše prelazi preko mostova na Rajni kod Ne Brisaka, a naročito kod Milhajma i Hinenga, kao i da li se na Rajni podižu pontonski mostovi? Da li se vrši utvrđivanje kod Milhajma, Ištajna, Hinenga? Priprema li se rastavljanje mosta kod Hinenga?

— Da li se vrše iskrcavanja na nemačkoj stanici Bazel? (Ovo je podatak od bitne važnosti, koji treba što je moguće pre dostaviti glavnokomandujućem, komandantu 1 armije i komandantu 7 korpusa.)

— Da li se vrši prevoženje trupa železničkom prugom na desnoj obali Rajne, između Sekingena i Valdshuta? Vrše li se iskrcavanja

severoistočno od Bazela, kod Milhajma, Frajburga, Brajzaha, Ofenburga?

— Da li se priprema ili vrši povlačenje iz Miluza (Mulhouse)?

Period koncentracije (od 7-og do 12-og dana) i period velikih operacija (počev oko 12-og dana).

1.— Period koncentracije će se karakterisati traženjem podataka *o velikim prikupljanjima neprijatelja,* naročito armija prve linije. Ovo traženje treba da se vrši oko iskrcnih stanica (Obaveštajna služba), osmatranjem pokreta i prikupljanja po iskrcavanju (izviđanje iz vazduha).

Sigurno je da ćemo ustanoviti da se vrše iskrcavanja i znatna prikupljanja na celoj zoni između Strasbura i Trijera. Ipak će biti naročito važno saznati... da li se iskrcavanja i prikupljanja vrše, više ili manje, u neposrednoj blizini granice;... da li ne izgleda da Nemci nameravaju da u Lorenu, između Meca i Vogeza, ostave relativno prazan prostor pred nama;... da li će snage, koje će se iskrcati u oblasti: Niderbron — Savern — Strasbur, za prvo vreme tu i ostati ili će preći zapadno od Vogeza, ili će se uputiti u dolinu reke Briš.

Ove podatke treba naročito tražiti izviđanjem iz vazduha. Međutim, bilo bi korisno kada bi Obaveštajna služba, ukoliko je to moguće, uspela da identifikuje jedinice koje se nalaze pred nama. Osim toga, bilo bi potrebno da ona bude u stanju da na mostovima preko Rajne prikuplja podatke o prolazu transporata.

Isto tako, važno je da se nastavi sa prikupljanjem podataka o pripremljenim odbranbenim organizacijama. Osim već označenih tačaka, treba prikupljati podatke o utvrđenjima između Meca i Tionvila, zapadno od Sent Avolda, južno od Sarbrikena.

Pored toga, u toku perioda koncentracije, bitno pitanje je *određivanje krila.*

Ovo je pitanje, ukoliko se tiče nemačkog desnog krila, već ranije izloženo; što se tiče levog krila, iskrcavanja i prikupljanja treba tražiti:

— u oblasti Kolmara;

— u dolini desne obale Rajne, od Strasbura do Bazela;

— duž Rajne, uzvodno od Bazela.

To izviđanje, koje će biti povereno Specijalnoj obaveštajnoj službi, a vršeno i izviđanjem iz vazduha, ima se kombinovati sa osmatranjem železničkih čvorova Imendingen i Hinčingen, sa kojih se transporti mogu upućivati ka Valdshutu i Sekingenu, ili ka Donauešingenu i Ofenburgu ili, eventualno, ka Donauešingenu i Frajburgu.

Važno je da se o povredi ili ugrožavanju švajcarske granice od strane Nemaca odmah obaveste: glavnokomandujući, komandant 1 armije i komandant 1 grupe rezervnih divizija.

Pošto nam nije moguće da na našem desnom krilu raspolažemo znatnom masom konjice koja bi se mogla uputiti u severni deo Švaj-

carske, pošto će nam možda biti u interesu da samim Švajcarcima prepustimo brigu da brane svoju neutralnost, to se praćenje nemačkih snaga koje bi prodrle u Švajcarsku ima zahtevati od izviđanja iz vazduha i od Specijalne obaveštajne službe. U tome bi cilju trebalo naročito osmatrati oblast Oltena i transverzalu Laufen — Bil.

2.— Na kraju perioda koncentracije i u periodu operacija naročito bi trebalo:

— tražiti u kome će se pravcu staviti u pokret glavnine neprijateljskih snaga;

— tražiti armije druge linije koje bi neprijatelj mogao obrazovati od rezervnih jedinica pozadi svoga centra ili svojih krila.

Pravac kojim će se uputiti glavne neprijateljske snage.

Već je pomenuto od kolike je važnosti da saznamo:

— o zamahu nemačkih pokreta kroz Belgiju;

— o pravcu u kome su upućene snage koje su se iskrcale u oblasti između Strasbura i Vogeza.

Osim toga, treba tražiti ove podatke:

— U slučaju da nemačke kolone prodru u Luksemburg, ne prelazeći belgisku granicu, da li one nastavljaju pokret ka zapadu ili povijaju ka jugozapadu?

— Da li se snage koje su prikupljene iza Tionvila kreću pravo na zapad?

— *Da li se snage koje su prikupljene iza Meca (koje, verovatno, čine glavnu masu nemačke vojske) kreću pravo na zapad ili povijaju ka jugozapadu?*

Što se tiče francuske ofanzive koja bi se vršila između Meca i Vogeza, jasno je koliko bi bilo korisno kad bi se mogli blagovremeno izbeći protivnapadi koji bi bili upravljeni u njen levi bok, polazeći iz oblasti severozapadno od Meca, i u njen desni bok, polazeći iz oblasti severno od Strasbura.

Specijalna obaveštajna služba će, nesumnjivo, biti u nemogućnosti da pruži obaveštenja po ovim pitanjima. Podatke po tome moći ćemo pribaviti jedino izviđanjem iz vazduha i, docnije, borbom.

Traženje armija druge linije

Traženje nemačkih armija druge linije ima se vršiti pozadi centra i krila:

— na železničkim čvorovima Cvajbriken i Hagenau,
— oko Vezela, Diseldorfa i Kelna,
— oko Manhajma i Karlsrua,
— na desnoj obali Rajne, u visini i uzvodno od Strasbura.

Ono se, isto tako, ima vršiti više unazad:

— oko Majnca, Frankfurta i Hanaua,
— duž železničke pruge Štutgart — Karlsrue,
— oko Ulma.

U ovim oblastima, ako to već nije urađeno, treba u isto vreme tražiti podatke o tome da li se vrše pripreme za prevoženje železnicom.

Najzad, u cilju docnijeg iskorišćenja uspeha, treba što je moguće pre prikupiti podatke o mestima na kojima Nemci rade utvrđenja druge linije, naročito kod Koblenca, Majnca, Špajera i Germershajma.

Obalsko i rusko vojište; eventualno sadejstvo Italijana i Austrijanaca sa nemačkom ofanzivom; neutralne države.

... Prikupljanje podataka koji se odnose na ova razna pitanja treba otpočeti čim nastupi period političke zategnutosti i zaštite granice, a zatim nastaviti do kraja neprijateljstava.

1.— Obalsko i rusko vojište

Da bismo mogli da proverimo podatke koje budemo prikupili o nemačkim snagama, potrebno je da znamo i da identifikujemo jedinice koje će oni ostaviti prema Rusiji i na svojim obalama.

Što se tiče Rusije, to se pitanje svodi na organizaciju naših veza sa njom kada bude objavljen rat. Što se tiče obala, za nas je naročito važno da što pre saznamo da li Nemci u početku tamo ostavljaju aktivne jedinice, poglavito 9 i 10 korpus. Tada bi se ti korpusi mogli smatrati kao jedinice koje će se docnije transportovati, namenjene za ulogu rezervi Vrhovne komande. U tome bi slučaju bilo korisno saznati datum njihovog odlaska.

2.— Sadejstvo Italijana, a eventualno i Austrijanaca, sa nemačkom ofanzivom.

a) Osmatranje Velikog Svetog Bernarda, Simplona, Svetog Gotharda i Brenera da bi se otkrio svaki pokušaj italijanske ofanzive preko Švajcarske ili svako transportovanje italijanskih trupa u Severnu Nemačku.

Ovo osmatranje treba kombinovati sa osmatranjem iskrcnih stanica u dolini Poa (naročito oko Milana i Verone) i u Veneciskoj oblasti.

b) Zbog sigurnosti, osmatrati železničke linije kojima se austriske trupe mogu transportovati na francusku granicu.

Naročito osmatrati bečki (2-gi) i bratislavski (5-ti) korpus.

3.— Neutralne države

a) Već je pomenuto koje bi koristi Nemci mogli imati ako bi se dočepali ostrva Fin i ovladali moreuzima u Baltičkom Moru.

Prema tome, od interesa je da se sazna koje će oni snage angažovati na toj strani.

b) Isto tako, korisno je saznati da li se i na holandskoj granici vrši prikupljanje nemačkih trupa. Uostalom, ovo je pitanje uzeto u obzir pri traženju podataka o njihovom desnom krilu.

c) Najzad, ostaje pitanje kakve su mere Belgijanci i Švajcarci preduzeli radi zaštite svoje neutralnosti ili radi priključenja jednoj od ratujućih strana. U tome pogledu, obaveštenja će se dobiti diplo-

matskim putem i od naročite će važnosti biti da se ona hitno dostave glavnokomandujućem.

Od trenutka kada Nemci budu ušli u Belgiju ili Švajcarsku, mi možemo preduzeti mere da stupimo u vezu sa vojskama ovih dveju država:

— odašiljanjem štabnih oficira,
— našom konjicom i avionima.

Ali, sigurno će biti korisno da ih pridobijemo za sebe i, naročito što se tiče Švajcaraca, da poštujemo njihovu osetljivost, ne odašiljući odmah naše avione ili naše dirižable da nadleću prostorije prikupljanja njihovih trupa[2]).

Prema tome, potrebno je da obaveštajna služba bude u stanju da nas uvek obaveštava o belgiskoj i švajcarskoj mobilizaciji i o vojnim merama koje te dve zemlje preduzimaju.

Pitanja koja su u tome pogledu od interesa jesu:

Belgija. — Podela belgiskih snaga između Lieža i Živea; snage koje su prikupljene u Liježu, između Lieža i Namira, kod Namira, između Namira i Živea. Odbranbeni radovi izvršeni duž Meze; pripreme za rušenje mostova; traženje podataka o prikupljanju glavnih belgiskih snaga, naročito kod Brisla, Landena i Luvena.

Švajcarska.—. . . Koje trupe vrše neposredno osmatranje francuske granice . . . , koje se trupe nalaze u oblasti Bazela . . . , koje se trupe nalaze na liniji Nešatelsko Jezero — dolina reke Are. Naročito obratiti pažnju na oblast Iverdona i južno od nje, Nešatel (1 korpus), Olten (2 korpus), Brug, Cirih, Vintertur (3 korpus).

Znaci po kojima bi se moglo pretpostaviti da je raspored prikupljenih švajcarskih snaga orijentisan više prema Nemačkoj ili prema Francuskoj.

Gde Švajcarci vrše fortifikaciske radove?

Ostaje mi da iznesem još neke mere koje sam morao da preduzmem u toku poslednjih meseci koji su prethodili Prvom svetskom ratu i koje imaju neposredne veze sa predmetom o kome sam pisao u ovome poglavlju.

Poznato je da se nemačka mobilizacija mogla vršiti u nekoliko faza i da je zbog toga bila vrlo gipka.

Bilo je potrebno da se i kod nas pripremi nešto slično tome, što bi omogućilo da se jedan veliki deo mobilizaciskih radnji vrši postepeno, kako u odnosu na nemačku mobilizaciju ne bismo bili u zakašnjenju.

Od februara 1909 godine postojala je jedna instrukcija kojom je bio regulisan čitav niz mera čije bi se izvršenje moglo narediti u slučaju političke zategnutosti. Izdao sam naređenje da se ova instrukcija ponovo prouči i prilagodi savremenim prilikama. To je dalo povoda da se izrade dva vrlo podrobna potsetnika, datirana 4 aprila 1914 godine, u kojima su, u jednome, bile predviđene mere koje je

---

[2]) Iz pouzdanih izvora znamo da švajcarske trupe imaju naređenje da gađaju avione koji bi leteli nad švajcarskom teritorijom.

trebalo narediti da preduzmu komandanti korpusa, a u drugome, mere koje je imao neposredno da preduzme ministar rata. U ovome će se delu docnije videti da je za vreme perioda političke zategnutosti, krajem jula, čitav niz ovih mera bio primenjen; neke su od njih bile takve prirode da bi njihova primena našim protivnicima dala argumente protiv nas, te zbog toga nisu bile primenjene. Ovde ću se zadovoljiti time što ću samo napomenuti da Nemačka nije imala iste skrupule.

Ja sam već rekao da je naš sistem tvrđava, i pored više nedostataka, bio u stanju da efikasno potpomogne zaštitu koncentracije i razvoja operativnih armija, ali sam, takođe, rekao i to da je naš sistem tvrđava nepodesan da našim armijama obezbedi debušovanje. Napomenuo sam na koji sam način rešio to pitanje, koristeći se sredstvima privremene fortifikacije. Izgledalo mi je neophodno da se smišljeno razmotre elementi našega sistema tvrđava. Uostalom, u to vreme je opšta pažnja javnosti bila upravljena na sve ono što se odnosilo na našu vojnu organizaciju, a u Parlamentu i u štampi su već vođene polemike po tome pitanju. Prema tome, ja sam odlučio da sve naše tvrđave podrobno pregledam i da od njih odredim one na koje će biti umesno da se sasrede naši napori i krediti koji nam budu bili odobreni. Zbog toga sam naredio da se ovo pitanje temeljno prouči u cilju da se postavi opšti osnov fortifikaciske organizacije, te da se stvore povoljni uslovi za operacije. Ova se studija nije odnosila samo na našu severoistočnu i severnu granicu nego i na granice od drugostepenog značaja, na Alpima, Pirinejima i na obalama.

Rezultat te studije, ukoliko se to odnosilo na severoistočnu granicu, podnet mi je 21 februara 1914 godine. Iz nje je bio izveden zaključak da bi sa gledišta operacija bilo korisno:

1.— organizovati jedan utvrđeni region koji bi obuhvatio tri velika položaja: kod Tula, Fruara i Sen Nikola Tonoa, južno od Nansija;

2.— južno od te oblasti, odbranbene uređaje u Epinalskoj dolini protegnuti do Durbijona, a južno od Belfora, ponovo osposobiti for Mon Bar;

3.— severno od oblasti Nansija, ponovo osposobiti grupu Žiruvil — Žui; izradom jednog spoljnog položaja na visoravni Blisa proširiti verdensku tvrđavu do Odiomona; u Monmediju podići jednu tvrđavu koja će služiti kao pivo oko koga bi zahodilo naše levo krilo ako bi se stvorile okolnosti koje bi nam dozvolile da uđemo u Belgiju.

Ispred Šarmske Šume i Meskih Visova trebalo bi organizovati položaje poljskog tipa.

Forovi u Juri, južno od Pontarlijea, tvrđava Lonvi i Lilski utvrđeni logor bili su predloženi za deklasiranje. Što se tiče Lila, izgledalo je da taj grad, zbog svog topografskog položaja, nije podesan za organizaciju jednog utvrđenog logora, jer je on mogao da bude opkoljen sa svih strana, a nije omogućavao nikakav manevar.

Pomišljao sam da posle podrobnog proučavanja potreba svih tvrđava ovaj program podnesem Višem ratnom savetu. U tome cilju su članovi Saveta bili sazvani da se 21 jula 1914 sastanu u kabinetu ministra rata. Dnevni red sednice je sadržavao: stanje odbrane velikih tvrđava, proučavanje novih opsadnih i tvrđavskih oruđa, upotrebu artiljerije u odbrani i proučavanje upotrebe aviona u tvrđavama.

Ali, rat je već potmulo tutnjao; neposrednije brige su se nametale našim duhovima. To je bio dan kada su u celoj Nemačkoj bila izdata pripremna naređenja za mobilizaciju...

Ostaje mi još da kažem nekoliko reči o članovima Višeg ratnog saveta koji su pod mojom komandom imali zajednički da snose odgovornost za vođenje operacija.

Početkom 1914 godine članovi Višeg ratnog saveta su bili generali: Galijeni, Aršinar, Mišel, guverner Pariza, Šomer, Lafon de Ladeba, de Langl de Kari, Dibaj, Sorde, Rife i de Kirijer de Kastelno; generali Belen i Legran, obojica pomoćnici načelnika Glavnog generalštaba, bili su izvestioci Saveta.

Ja sam odavno poznavao generala Galijenija, pod čijom sam komandom služio na Madagaskaru. Za vreme manevara, u toku vežbi sa starešinama ili na karti, u meni se još više učvrstilo vrlo visoko mišljenje koje sam imao o njegovim vojničkim sposobnostima. Metodičnost, velika mirnoća, velika obazrivost, sjajna inteligencija, vrlo jasno shvatanje zadataka koji su mu povereni, staranje da se ne meša u komandovanje svojih potčinjenih koje je išlo do krajnjih granica — to su bile glavne osobine generala Galijenija. On je u svakoj prilici dao dokaza da mu se sa sigurnošću može poveriti najviša komanda. Poverenje koje mi je ulivao, kao i poverenje koje su prema njemu ispoljavali njegovi potčinjeni, u mojim očima su bili sigurno jemstvo da će se on u svima prilikama pokazati na visini svoje slavne prošlosti. Niko mi nije izgledao sposobniji da, u datome slučaju, preuzme vrhovno rukovođenje operacijama. On je, na moj predlog, bio naimenovan za mog eventualnog zamenika na položaju glavnokomandujućeg Severoistočne grupe armija.

General Galijeni je tri godine komandovao trupama koje su u slučaju rata trebale da obrazuju 5 armiju, kada je, 24 aprila 1914, dostigao zakonom određenu granicu starosti.

Njega je u Višem ratnom savetu i kao eventualnog komandanta 5 armije, na moj predlog, zamenio general Lanrezak o kome ću govoriti kada budem izlagao događaje prvih nedelja rata.

Za ovaj mah će biti dovoljno da kažem da je general Lanrezak odavno na sebe skrenuo moju pažnju svojim visokim sposobnostima: inteligencijom, aktivnošću, inicijativom, smislom za manevar, o čemu je dao dokaza tokom vežbi na karti i na zemljištu. Niko mi od njega nije izgledao sposobniji da komanduje 5 armijom, čiji je manevar bilo najteže izvesti i kojoj su, zavisno od okolnosti, bile namenjene potpuno različite uloge.

Ostale su armije bile poverene:

— 1 armija, generalu Dibaju, sjajnom, odanom i nepokolebljivom vojniku, disciplinovanom i savesnom starešini;

— 2 armija, generalu Kastelnou, koji je, kao što sam već rekao, učestvovao u svima studijama Plana XVII, čiji je on bio jedan od glavnih tvoraca; glas starešine koji ume vešto da manevruje, koji je uživao, doprineo je u mojim očima tome da on bude određen za komandanta armije koja je bila namenjena da napada u Lorenu, između Vogeza i Meca;

— 3 armija, generalu Rifeu, koji je uživao nepokolebljivu reputaciju odličnog artiljerca; to je bio jedan sjajan duh sa vrlo živom uobraziljom, čije će tehničke sposobnosti naći korisnu primenu u operacijama koje će njegova armija, verovatno, imati da izvodi u oblasti Meca;

— najzad, 4 armija je bila poverena generalu de Langl de Kariju; to je bio čovek pravog i čvrstog karaktera, disciplinovan, pun autoriteta, u vrlo velikoj meri nadahnut osećanjem odgovornosti; njemu se moglo pokloniti najveće poverenje; zbog toga, kada je juna 1914 godine morao da bude preveden u rezervu, izdejstvovao sam da i dalje zadrži svoje naimenovanje za komandanta armije; sjajno držanje i visoke sposobnosti koje je pokazao u prvim mesecima rata na čelu 4 armije, a potom, od kraja 1915 do sredine 1916 godine, kao komandant Centralne grupe armija, dokazali su da je to poverenje bilo osnovano.

General Valabreg, komandant 3 korpusa, ušao je u Viši ratni savet na mesto generala de Langla. On je naimenovan za komandanta grupe rezervnih divizija koja je na oglas mobilizacije trebala da se prikupi u oblasti Verven — Irson, pozadi levog krila našeg rasporeda.

General Sorde, jedini konjanik u Višem ratnom savetu, dobio je komandu konjičkog korpusa koji je u oblasti Mezijera trebao da izviđa na levom krilu naših armija.

General Aršinar je dobio komandu grupe rezervnih divizija koja je trebala da operiše na desnom krilu naših armija i da se, u početku, koncentriše u oblasti Vezula.

Najzad, general Lafon de Ladeba je bio naimenovan za načelnika pozadine.

DRUGI DEO

POKRETNA VOJNA

(1914)

GLAVA XI

Poslednji dani koji su prethodili ratu
(24 juli — 2 avgust 1914)

U petak uveče, 24 jula 1914, pozvao me je Mesimi, koji je od pre 3 meseca ponovo postao ministar rata. On je izgledao zabrinut i saopštio mi je da je to isto popodne nemački ambasador Šen pročitao Bienveni Martenu jednu notu u kojoj nemačka vlada potpuno odobrava austriski ultimatum upućen Srbiji. Tu notu, u kojoj je bila vrlo jasno izražena volja Nemačke da potpomogne Beč, francuska je vlada smatrala zabrinjavajućom i, dodao je ministar, primoravala je da predvidi da ćemo mi možda morati da zaratimo. Navika da neprekidno mislim na pripremanje rata učinila je da tu strašnu eventualnost primim bez iznenađenja. Zbog toga sam jednostavno odgovorio: »Pa dobro, gospodine ministre, ratovaćemo ako treba«. Izgleda da je moj stav umirio ministra, jer mi on priđe, ne prikrivajući svoje uzbuđenje, steže mi energično ruku i reče mi: »Bravo!« Zatim smo obadvojica najmirnije ispitali prve mere koje bi trebalo preduzeti ako opasnost od rata postane izvesna.

Ono što je našu situaciju činilo vrlo delikatnom bilo je otsustvo vlade: pretsednik Republike i pretsednik vlade, koji je bio i ministar spoljnih poslova, nalazili su se u Rusiji, te je usled toga na članovima vlade, koji su ostali u Parizu, ležala teška odgovornost.

Moram reći da je zbog toga u toku tih nekoliko dana u zvaničnim krugovima vladala izvesna nervoza.

Subota, 25 juli. — Tako je ministar rata, 25 jula u 22 časa čim je saznao za prekid odnosa između Srbije i Austrije, neposredno i ne pitajući me za mišljenje, preko svoga šefa kabineta, generala Gijomaa, poslao telegram kojim je naredio da se svi otsutni generali i trupni komandanti pozovu u svoje garnizone.

Nedelja, 26 juli. — Kada sam, sutradan, saznao za tu ministrovu odluku, smatrao sam za potrebno — da bi se tačno znalo šta spada u moju nadležnost — da potsetim ministra na to da postoji jedan dokument u kome su hronološkim redom ustaljene razne mere koje treba preduzeti u slučaju političke zategnutosti. Taj dokument je bio brižljivo proučen i izrađen u miru, razmatrajući celo to pitanje u potpunosti, kako bi se sačuvali od svake improvizacije koja je, samim

tim, nepotpuna. Zbog toga, kada me je ministar rata primio pre no što će početi sednica vlade, koja je održana 26 jula u 11 časova u Ministarstvu spoljnih poslova, dozvolio sam sebi da kod njega uporno insistiram na potrebi da pristupimo tačnom izvršenju raznih mera predviđenih u dodacima II i II-*bis* Uputstva za izvršenje pripremnih radnji o mobilizaciji[1]). Mesimi je razumeo osećaj koji me je rukovodio da zahtevam svoj deo odgovornosti i rado je priznao potrebu da se treba držati reda hitnosti predviđenog u Uputstvu, na čije sam ga postojanje potsetio. Mogu reći da od toga trenutka ministar nije ništa uradio dok me ne bi upitao za mišljenje.

U toku noći 25/26 i 26 jula do podne, stigle su nam uznemiravajuće vesti. Pored toga, saznali smo da su nemački oficiri na otsustvu u Švajcarskoj telegrafski pozvati natrag i da su straže za osiguranje veštačkih objekata na komunikacijama postavljene na svoja mesta na celoj teritoriji Carevine. Zahtevao sam od ministra da se primene najhitnije mere predostrožnosti, i to:

1.— odložiti projektovana premeštanja trupa;
2.— ukinuti odobrenja za otsustva oficirima i vojnicima;
3.— pozvati sa otsustva sve oficire;
4.— pozvati sa otsustva sve podoficire i vojnike.

Mesimi se rastade sa mnom da bi otišao na sednicu Ministarskog saveta, da tamo predloži prihvatanje ovih mera. Otuda je izašao u 12.30 časova. Odmah me je obavestio da je Ministarski savet prihvatio prve tri mere; što se tiče četvrte, Ministarski savet je smatrao da zbog vrlo velikog broja vojnika koji se tada nalazio na otsustvu radi žetve, kao i zbog uznemirenja koje bi njihovo pozivanje u komandu izazvalo u celoj zemlji, treba sačekati da se pouzdano sazna da li su Nemci već preduzeli slične mere, kao što nam je to bilo javljeno iz Švajcarske.

Generalštab vojske je odmah razaslao naređenja koja su se odnosila na izvršenje prve tri mere; ja sam, u isto vreme, hitno pozvao u Pariz generala d' Amada, eventualnog komandanta Alpiske armije, i njegov štab, koji su se tada nalazili u Alpima na putovanju radi proučavanja i inspekcije. Železničke kompanije*) i Direkcija državnih železnica to isto veče su dobile prvo naređenje koje se odnosilo na pripreme koje treba da preduzmu. U isto vreme, ministar unutrašnjih poslova je zamoljen da preduzme izvesne mere bezbednosti kao i da naredi prefektima oblasti da poverljivim putem utiču na štampu kako bi je privoleli na ćutanje i diskreciju o našim vojnim pripremama.

Ponedeljak, 27 juli. — Sutradan, 27 jula, primili smo jednu depešu od našeg vojnog izaslanika u Beču, poslatu prethodnog dana. Prema njegovim obaveštenjima, izgleda da su 7 austriskih korpusa, najbližih Srbiji i Rumuniji, potpuno mobilisani; osim toga, delimično

[1]) To Uputstvo, koje je bilo izrađeno 15 februara 1909, prerađeno je 4 aprila 1914 godine.

*) U Francuskoj se mnogo železničkih mreža nalazi u rukama privatnih društava, a samo jedan deo železnica je u državnim rukama. — Prim. prev.

su mobilisani bečki i gracki korpus. Ukupno su za rat bile spremne 23 pešadiske divizije, mada nije bilo izdato naređenje za mobilizaciju. Osim toga, austrougarski vojni krugovi su se hvalili podrškom Nemačke. Sasvim je izgledalo da počinjemo da se spuštamo niz strmen koja će nas nesumnjivo odvesti u rat.

Što se tiče nas, bilo je dovoljno da produžimo da primenjujemo mere koje su bile predviđene, ali je bilo važno da ih preduzimamo bez odlaganja. Međutim, jednu od tih mera, pozivanje vojnika sa otsustva, vlada uoči toga dana nije odobravala. Tek 27 jula uveče, oko 18 časova, uspeo sam da od ministra dobijem odobrenje da telegrafski naredim da se u pograničnim korpusima i Pariskom vojnom guvernmanu ta mera preduzme; oko ponoći, ova je mera proširena i na ostale korpuse kao i na diviziju u Tunisu. Ustvari, tada smo doznali da je u garnizonima u Alzasu i Lorenu naređena pripravnost i — značajna pojedinost — da je u tim garnizonima izdata ratna oprema.

U nizu predviđenih mera nalazila se jedna koja je imala specijalan karakter koji je zahtevao odluku vlade: trebalo je znati da li pod komandom generalnog rezidenta treba ostaviti grupisane sve trupe u Maroku, i zapadnom i istočnom, ili treba povući trupe iz drugih oblasti i priključiti ih 19 korpusu radi vraćanja na Kontinent. Mesimi je ovo pitanje podneo Ministarskom savetu koji je odlučio da se iz Maroka i Alžira povuče što više boračkih jedinica, ukoliko je to moguće s obzirom na bezbednost naših severnoafričkih poseda.

Obrt koji su događaji uzimali nije mi davao nikakve iluzije: išli smo u rat, a i Rusija je imala u njega da bude uvučena u isto vreme kad i mi. Zbog toga je moja prva misao bila da uspostavim tešnje veze sa našim saveznicima, te sam od ministra tražio da se kod petrogradske vlade na sve moguće načine insistira da, ako dođe do sukoba, ruske armije, shodno našim konvencijama, neodložno preduzmu ofanzivu u Istočnoj Pruskoj. Zna se od kolikog je značaja bio taj ofanzivan stav koji smo tražili od naših saveznika, a koji su nam oni obećali. Naš vojni izaslanik, a kako mi je rečeno, i naš ambasador, zamoljeni su da zapitaju ruski Generalštab da li možemo računati na njih, ukazujući na važnost koju smo pridavali njihovoj ofanzivi kombinovanoj sa našom. Odgovor na naše pitanje bio je izveštaj da je, kada je rat bio objavljen, ruski napad otpočeo.

Utorak, 28 juli. — Veliko je nastojanje francuske vlade tada bilo da ne učini ništa što, takoreći, ne bi bilo odgovor na neku meru koju je preduzela Nemačka. Ta, u neku ruku, bojažljivost bila je velikim delom posledica otsutnosti šefa vlade. Međutim, pod pritiskom događaja, malo-pomalo su preduzimane potrebne mere. Tako je u toku noći 27/28 jula izdato naređenje da se jedinice korpusa iz unutrašnjosti, koje su bile otsutne iz svojih garnizona, vrate u njih suvim ili železnicom.

28 jula do podne jedno za drugim smo saznali da je u Austriji izdato naređenje za mobilizaciju, kao i da je u Austrougarskoj monarhiji prvi dan mobilizacije baš 28 juli. Izveštaji koje nam je do-

stavio francuski vojni izaslanik u Beču bili su potvrđeni jednim telegramom koji je iz Petrograda bio poslat ruskom vojnom izaslaniku u Parizu.

S druge strane, izveštaji iz raznih izvora su potvrđivali da se radilo na opremanju tvrđava Mec i Tionvil za rat, bar na levoj obali Mozela (proširenje mreže od žice, postavljanje spoljnih baterija, popuna itd . . . [2])

Istovremeno je sa raznih strana potvrđeno da su nemački vojnici na otsustvu dobili naređenje da se vrate u svoje jedinice; u Alzasu i Lorenu je čak i izvestan broj rezervista pozvan u kasarne.

Ali je najvažniji izveštaj bila jedna depeša našeg ambasadora u Berlinu, Kambona, koja je bila odaslata 21 jula a koja je u Ministarstvo rata stigla sa neobjašnjivim zakašnjenjem. Kambon je tom depešom javljao: »Uostalom, rečeno mi je kao pouzdano da su avizo-naređenja za mobilizaciju, kojima Nemačka treba da se stavi u neku vrstu pripravnog stanja za vreme perioda zategnutosti, ovde već dostavljena klasama obveznika koje u takvom slučaju treba da ih prime. To je mera kojoj Nemci, prema svom načinu rada, mogu pribeći a da se pri tome ne izlože indiskrecijama kao i da ne uzbune stanovništvo. Ona nema senzacionalno obeležje i njoj obavezno ne mora uslediti stvarna mobilizacija, kao što smo to već videli, ali je ona ipak značajna«.

Sva važnost ovoga izveštaja je razumljiva. Dakle, Nemci već najmanje od pre 7 dana primenjuju svoj plan mera koje se imaju preduzeti na slučaj političke zategnutosti, a mi o tome nismo uspeli ništa da saznamo putem naših normalnih sredstava obaveštavanja. Na taj bi način naši protivnici mogli da ostvare skoro potpunu mobilizaciju, jer su njihovi korpusi stalno držani sa približno ratnim brojnim stanjem. Prema tome, imali smo prava da strahujemo da oni mogu iznenada, bez objave rata, za vreme vođenja diplomatskih pregovora i koristeći se time što su nas preduhitrili, da izvrše prepad na naše istaknute položaje. Poznato je da je nekoliko meseci ranije ta bojazan znatno uticala na donošenje odluke u Francuskoj da se zaštita granice pojača.

Dotada, mi smo bili preduzeli samo, takoreći, pasivne mere predostrožnosti. Međutim, sada se nametala potreba da zauzmemo ra-

---

[2]) Znali smo da je nemačkim planom za mobilizaciju bilo predviđeno da se u slučaju političke zategnutosti isporuka svih pošiljki mogla vršiti samo po odobrenju komandanata korpusa ili oblasnih stanica, kao i da se obustavlja isporuka izvesnog materijala, a naročito namirnica, municije, pogonskog goriva za automobile itd... Međutim, iz pouzdanog smo izvora saznali da su, 26 jula, isporuke žitarica za Švajcarsku obustavljene po naređenju vlade; slične su mere bile preduzete za vreme političke zategnutosti 1911 godine, kada su bile obustavljene isporuke žitarica koje su uz Rajnu bile upućene u Švajcarsku.

Prema tome, imali smo dokaza da je nemačka vlada primenila mere predviđene za slučaj političke zategnutosti, koje su imale za cilj ograničenje slobodnog opticaja robe, kao što je primenila i mere koje su se odnosile na prikupljanje železničkog materijala, pozivanje vojnih lica sa otsustva i vraćanje trupa u garnizone.

spored za zaštitu granice. Izložio sam ministru da nam bezbednost zemlje nalaže da neodložno preduzmemo te mere. Mesimi je smatrao da još nemamo dovoljno jasne znake koji bi opravdavali takvu meru; on je mislio da bi takva mera u Francuskoj i inostranstvu bila protumačena kao ratoborna manifestacija koja bi otežala diplomatske pregovore; štaviše, ta mu je mera izgledala toliko ozbiljna da se rešio da je odloži i da, za donošenje odluke, sačeka povratak pretsednika republike i pretsednika vlade.

Sreda, 29 juli. — Poenkare i Vivijani, koje smo očekivali da stignu 29 jula u toku prepodneva, stigli su na železničku stanicu Sever tek u 13.30 časova. Pitanje zaštite granice uzeto je u razmatranje na sednici Ministarskog saveta koja je održana u Jelisejskoj palati od 17.30 do 19 časova. Na Mesimijev predlog vlada je odlučila da sačeka još nekoliko časova. Ali zabluda koju su neki još gajili da će se stvari okrenuti povoljno nije imala još dugo da traje. Doista, Izvoljski je još u toku noći došao da izvesti Vivijanija da je Sazanovu toga istoga dana oko 15 časova saopštena odluka Nemaca da će mobilisati svoje oružane snage ako Rusija ne obustavi svoje vojničke pripreme. Uostalom, malo za tim, ovu vest je potvrdio jedan telegram koji je poslao naš ambasador u Petrogradu (Lenjingradu), koji je dodao da je ruska vlada odlučila da naredi mobilizaciju 13 armiskih korpusa koji su bili određeni da operišu protiv Austrije.

Tako je, i pored toga što su diplomatski pregovori nastavljeni, svakome koji nije imao predubeđenja, bilo očigledno da je situacija naglo postajala vrlo ozbiljna. Zbog toga su, pretsednik vlade i ministri rata i mornarice, čim su primili ove vesti, otišli u Jelisejsku palatu da u Ministarskom savetu prouče »mere koje će Francuska preduzeti ako Nemačka bude mobilisala«.

Što se mene tiče, izgledalo mi je krajnje opasno toliko odugovlačenje; rat mi je sada izgledao neizbežan: u toku toga dana, 29 jula, saznali smo da će austrisko koncentracisko prevoženje otpočeti 30 jula, kao i da će nastupanje austrougarske vojske, verovatno, otpočeti u toku sledeće nedelje; osim toga, korpusi koji garnizoniraju u Češkoj (8 i 9 korpus) nalazili su se u punom toku mobilizacije.

U Nemačkoj su se i dalje obavljali svi poslovi za koje je bilo pravilom predviđeno da se vrše u vreme političke zategnutosti: na celoj granici Alzasa i Lorena preduzete su mere za zaštitu granice; počev od 28 jula uveče, vojničke straže su čuvale železničke pruge u blizini stanica i važnih objekata; u Mecu i Strasburu su izvršene znatne rekvizicije brašna; sve više su razašiljana naređenja za pojedinačno pozivanje rezervista. Međutim, ni po čemu se još nije moglo zaključiti da je pozvana cela jedna klasa, ali su izveštaji, primljeni iz pouzdanih izvora, bili uzrok bojazni da se prema Rusiji vrši neka vrsta tajne mobilizacije.

Dovoljno je bilo poznavati metodičan duh Nemaca pa da se razume da sve te mere koje su činile sastavni deo plana koji se imao primeniti na slučaj političke zategnutosti, neminovno vode nemačko

carstvo u rat o kome je, novembra 1913, Viljem II nagovestio kralju Albertu. Može se zamisliti sa kolikom sam napetošću, ubeđen da rat neposredno pretstoji, pratio pripreme naših eventualnih neprijatelja i naših saveznika, razvoj događaja, grupisanje snaga, kao i najmanje znake koje smo zapažali.

Moja pažnja je više nego ikad bila usretsređena na Belgiju. Kakav će biti njen stav? Kralj Albert je pružio najviše dokaze svoje lojalnosti savezničkoj stvari, te se danas otvoreno sme reći da se tada moglo pribojavati da bi se on, zbog svojih porodičnih veza i nastrojenosti duha, mogao okrenuti našim neprijateljima. S druge strane, moćna belgiska Katolička stranka bila je germanofilska. Uticaj te stranke mogao je biti vrlo moćan na odluku belgiske vlade. Kralju će večito služiti na čast što je tako savršeno shvatio težnje svoga naroda i prišao na našu stranu. Pa ipak, činjenica je da mi toga dana, 29 jula, još ništa nismo znali o tome kakve su namere Belgijanaca. Međutim, saznali smo da su sva vojna lica na otsustvu pozvana u svoje komande, da su se forovi na reci Esko aktivirali i da su živo vršeni radovi na osposobljavanju Anversa za odbranu. S druge strane, nije javljeno ni o kakvoj naročitoj aktivnosti ni u Namiru ni u Liježu.

Iz Engleske smo iz jednog pisma našeg vojnog izaslanika saznali da Ministarstvo rata do 26 jula nije preduzelo nikakve mere; trupe su se još nalazile u logorima, a Domovinska flota je zadržana u Portlandu, gde su se završili pomorski manevri.

U Italiji se nije primećivalo da je mornarica preduzela ma kakve naročite mere; međutim, trupe koje su se nalazile van svojih garnizona dobile su naređenje da se u njih vrate, a osim toga, počeli su da se pronose glasovi da su pozvane dve najmlađe klase obveznika.

Međutim, i pored mera koje su bile preduzete da se javno mnenje ne uzbunjuje, perspektiva rata je počela da se oseća u zemlji. Kao dokaz navešću samo korake koje je toga dana, 29 jula, u Ministarstvu rata preduzeo šef službe u Krezou, Devis. On je, u Šnajderovo ime, došao da saopšti ovo: »U Krezou se nalazi artiljeriski materijal spremljen da se odmah ispošlje raznim zemljama (Srbiji, Italiji, Rumuniji, Grčkoj, Peruu); želimo da znamo da li isporuke ovoga materijala treba da zadržimo ili da ih ubrzamo, ili francuska vlada možda želi da rekvirira sav ili jedan deo toga materijala. On takođe želi da pruži obaveštenja o svima postrojenjima koja može da stavi na raspoloženje Ministarstvu rata. Šnajder, koji će se vratiti u Pariz još te večeri, staviće se već sutradan generalu Žofru na raspoloženje«.

Četvrtak, 30 juli. — Doista, 30 jula izjutra, Šnajder je došao u kabinet ministra rata, gde sam se i ja nalazio. Sećam se da sam direktoru Krezoa u toku razgovora rekao: »Topovi će nam, zaista, biti veoma korisni, ali nam, pre svega, treba municija. Metalurgiske fabrike treba odmah da pristupe izradi«. Međutim, imao sam utisak

da moj apel nije odmah proizveo efekat. Imaću prilike da se na to važno pitanje vratim u jednoj od docnijih glava ovih uspomena.

Noć 29/30 jula donela nam je obaveštenja kojima su jasno potvrđena naša predviđanja u pogledu priprema Nemaca za rat. S jedne strane, bilo je izvesno da se vrši pojačanje zaštite granice: javljano nam je da su kod Fontoaa, Moaevra, Sen Privaa, Vernevila, Gorza, Noveana, Delma, Šato Salena i Dijeza, južno od Sarbura, kao i u dolinama Briše i Oderona, položaji posednuti i ojačani objektima poljske fortifikacije; patrole se odašilju do granice; u svima graničnim tvrđavama započeti su dopunski radovi koji su predviđeni za slučaj mobilizacije: raščišćavanje predterena, izrada baterija, podizanje žičnih prepreka; u pozadini, u toku 29 jula, pristigle su trupe radi pojačanja garnizona u Kelnu, Trijeru, Sarburu i Strasburu; železničke stanice je posela vojska, osoblje na telegrafima je ojačano, putevi koji vode u Francusku zaprečeni su, putnici se brižljivo ispituju, automobili saobraćaju samo sa dozvolama.

Ukratko, pratili smo korak po korak, po redu koji nam je bio poznat, razvoj mera predostrožnosti koje su Nemci bili predvideli jednim dokumentom koji nam je došao do ruku. Prema tome, nismo mogli ni sumnjati u kobne posledice ovih priprema, bar ukoliko se nas ticalo. Ta izvesnost da Nemci, svojom metodičnošću, tačku po tačku primenjuju svoj program, stvorila je kod mene ubeđenje da je rat neizbežan i ukazala mi je na potrebu da se neodložno i mi pripremamo za rat.

Međutim, u toj ugrožavajućoj situaciji mi praktično nismo preduzeli nikakve odbranbene mere, jer vlada još nije bila odobrila izvršenje zaštite granice. Kada sam se 30 jula pre podne video sa Mesimijem, ponovo sam insistirao na apsolutnoj potrebi da vlada donese tu odluku. On je otišao u Ministarski savet gde je svojim drugovima saopštio moje navaljivanje. Sednica je vrlo dugo trajala; posle višečasovne diskusije, ministar mi, najzad, saopšti da je Ministarski savet, iz bojazni da ne naškodi stvari mira, odobrio da trupe za zaštitu granice izađu na određena mesta, ali uz ova ograničenja: uputiće se samo jedinice koje na određena im mesta mogu otići suvim; nikakvi pokreti železnicom nisu bili odobreni; zasada se ne sme vršiti nikakvo pozivanje rezervista; ne smeju se vršiti rekvizicije; konje, koji su joj potrebni za popunu, vojska treba da nabavi slobodnom kupovinom; najzad, trupe za zaštitu granice treba držati na 10 km od granice kako bi se sprečio svaki dodir među nemačkim i francuskim patrolama.

Kada mi je ministar saopštio ove odluke, ja sam živo protestovao zbog toga što se rezervisti ne smeju pozivati i zbog ograničenja zaštite granice samo na trupe koje će se kretati peške; predočio sam mu da je ta polumera nedovoljna da nas zaštiti od prepada na granicu. Što se tiče zadržavanja trupa na otstojanju od 10 km od granice, tome nisam mnogo prigovarao, jer sam bio svestan razloga kojima je to bilo motivisano, a, uostalom, smatrao sam da ta mera nije takve prirode da bi se njome kompromitovali ni naša mobilizacija, a ni

docnije operacije. Moji prigovori su ostali bez uspeha; odluku je doneo Ministarski savet, te Mesimi nije imao prava da je sam izmeni. Jedino što sam uspeo da postignem bilo je da se trupe, koje će se prevoziti železnicom, primaknu ukrcnim stanicama. Osim toga, primetio sam da je obaveza da se povučemo na 10 km od granice isuviše kruta, te sam dobio odobrenje da sam označim liniju koja se ne sme preći.

Ministar je u 17 časova potpisao naređenje za izvršenje zaštite granice, upućeno 2, 6, 7, 20 i 21 armiskom korpusu, uostalom, ubrzo pošto je od prefekta u Nansiju saznao da je povređena granica u Siru (Xures).

Posle više ispravki, naređenje koje je odaslato glasilo je ovako:

»Izvršite pripremne mere za operacije br. 24 za vežbu mobilizacije graničnih garnizona predviđenih dodatkom II uz Uput od 15 februara 1909.

Ove mere se imaju primeniti i na sve garnizone vašeg korpusa.

Do novog naređenja, osim na slučaj prepada, ne vršiti nikakvo pozivanje rezervista.

Trupe koje se radi izvršenja zaštite granice imaju prevoziti železnicom, imaju biti spremne za ukrcavanje. Trupe koje se radi zaštite granice imaju kretati suvim, uputiće se odmah na položaje predviđene za slučaj prepada. Svakako je, iz političkih razloga, neophodno da se ne dogodi nikakav incident izazvan sa naše strane. Prema tome, nijedna jedinica ni patrola, ni pod kakvim izgovorom, ne sme se približiti granici niti sme preći liniju: Isinji (isključno) — Mersi le O — Mirvil — Menvil — Anu — Libe — Abvil — Labri — Žarni — Friovil — Brenvil — Anonvil o Pasaž — Sponvil — Sonvil — Dampvitu — Ramberkur sir Mad — Vilse sir Grej — Pont a Muson — Aton — Sent Ženevijev — Lisijer — Mon Tulon — Mon Sen Žan — La Rošet — Gran Mon d'Amans — La Nevelot — Remervil — Bozemon — la Nevil o Boa — Blemeri — Domevr — Bremenil — Alarmon — Muse — Senon — Sen Žan d'Ormon — Neviler sir Fav — Lavelin — Frez — Gran Valten — Lonžemer la Bres — Kornimon — Bisang — Sen Moris — Balon de Servans — Žiromanji — Etiefon O Sen Žermen — Fontnel i Šarmoa«.

Izveštaji koje smo primili u toku popodneva 30 jula samo su potvrdili izveštaje koje smo već imali o izvršenju zaštite granice sa nemačke strane. U isto vreme smo saznali da je nemačka flota otplovila iz Kila na istok. Iz Austrije smo saznali da se, od 28 jula, mobilizacija 8 korpusa nalazi u punom razvoju i prvi transporti koncentraciskog prevoženja treba da otpočnu 30 jula. Iz Belgije su nam potvrđivali da su pozvana vojna lica na otsustvu i da se naročito radilo na osposobljavanju za odbranu Anversa dok se u Namiru i Liježu nije zapažala nikakva aktivnost; najzad, izgledalo je da su pozvane najmlađe tri klase obveznika. Iz Italije smo obavešteni da je, kako izgleda, raspoloženje naroda protiv vojne intervencije na strani Austrije i da su, naprotiv, poslednji događaji izazvali osetan pokret u našu korist; za 1 avgust pozvane su četiri klase rezervista.

Ukratko, upoređujući mere koje su bile preduzete u Francuskoj i mere za koje smo znali da su već ostvarene u Nemačkoj (što je pretstavljalo minimum), mi smo 30 jula ustanovili da nas je Nemačka, iako su u Francuskoj i u Nemačkoj pozvana vojna lica sa otsustva kao i trupe koje su se nalazile van garnizona i mada su u obe zemlje važni objekti na komunikacijama bili zaštićeni od rušenja, znatno pretekla preduzimanjem seledećih mera:

— pojačavanjem zaštite granice koje su izvršili: 8, 16, 21 i 15 armiski korpus;

— dovođenjem u blizinu granice trupa za zaštitu granice, koje su vršile utvrđivanje po tipu poljske fortifikacije i postavljale baterije;

— opremanjem graničnih tvrđava, raščišćavanjem predterena, podizanjem međuprostornih i spoljnih baterija i žičnih prepreka, podelom municije, kao i pojačavanjem u materijalu;

— pozivanjem rezervista pojedinačnim pozivima;

— pozivanjem obveznika godišta 1903 — 1911, koji su se nalazili u inostranstvu;

— pozivanjem rezervnih oficira;

— posedanjem železničkih stanica vojskom, i

— zaprečavanjem i čuvanjem puteva koji vode iz Francuske.

Izgledi na rat su mi se sada činili toliko veliki da sam odlučio da bez odlaganja obrazujem jezgro svog budućeg štaba Vrhovne komande, a naročito, da prikupim oficire Operativnog odeljenja. Na taj način oni će moći da prate događaje od samog početka. Prema tome, 30 jula sam pozvao oficire koji su trebali da uđu u sastav toga odeljenja i sledećeg dana, 31 jula, ono je počelo da dejstvuje u Maršalskoj sali Ministarstva rata. General Bertelo, pomoćnik načelnika štaba Vrhovne komande, u čiju nadležnost su spadale operacije, imao je pod svojom komandom pukovnika Pona i nekoliko oficira, među kojima su bili Moren, Brekar, Fetizon, Bel, Aleksandr i Bija.

Petak, 31 juli. — Celo jutro 31 jula bilo je posvećeno jednoj dugoj ministarskoj sednici koja je držana od 9 časova do podne; govorilo se samo o finansiskim merama koje je trebalo preduzeti s obzirom na ozbiljne događaje za koje se videlo da nastupaju.

Međutim, bilo je očevidno da su pregovori pošli nagore, te sam bio nestrpljiv da, najzad, vidim da se trupe za zaštitu granice nalaze na svojim mestima, očekujući opštu mobilizaciju do koje je uskoro moralo doći. Znao sam da se Vivijani još uvek koleba, dok je, međutim, izgledalo da je Poenkare u većoj meri rešen da donese potrebne odluke.

Ali, oko 14 časova, saznali smo za ultimatum koji je 29 jula po podne Nemačka uputila Rusiji.

U tim je okolnostima moja dužnost bila da otvoreno zahtevam od vlade da primi odgovornost koja joj je pripadala. Zbog toga sam sastavio jednu pretstavku, koja je obuhvatila poslednja obaveštenja koja smo primili. Tu pretstavku sam u 15.30 časova predao ministru rata u trenutku kada je polazio na sednicu Ministarskog saveta mo-

leći ga da sa njenom sadržinom upozna Savet. Ta pretstavka je ovako glasila:

»Mere koje su dosada preduzete znatno izostaju iza sličnih mera koje su Nemci preduzeli, naročito za poslednjih 48 časova.

Oni preduzimaju i dalje mere. Ne zadovoljavajući se time što su na celoj granici izveli na određena mesta jedinice predviđene za zaštitu granice, oni su u blizini granice prikupili i glavnine 8, 16, 21, 15 i 14 korpusa. Osim toga, prevoženje železnicom trupa sa teritorija 11 i 18 korpusa ukazuje na to da se, kako izgleda, vrši pojačanje zaštite granice.

Izvršeno je pozivanje rezervista, a skoro svuda se vrše kupovine i rekvizicija konja.

Pri sadašnjem stanju stvari više nam nije moguće da primenjujemo još neke nove mere manjeg obima, osim onih koje su već naređene, a da pri tome znatno ne poremetimo dispozicije predviđene za trupe za zaštitu granice kao i za mobilizaciju, naročito što se tiče železničke službe. Ako se stanje zategnutosti bude produžilo i ako Nemci, pod okriljem diplomatskih pregovora, budu produžili da sprovode svoj plan za mobilizaciju, koji oni već izvršavaju izbegavajući da izgovore to ime, apsolutno je potrebno da vlada zna da će, počev od večeras, svako zadocnjenje od 24 časa koje bi nastupilo u pozivanju rezervista i odašiljanju telegrafskog naređenja za izvršenje zaštite granice imati za posledicu povlačenje našeg koncentraciskog rasporeda, to jest napuštanje jednog dela naše teritorije u samom početku, i to 15—20 km za svaki dan zadocnjenja.

Glavnokomandujući ne može da primi tu odgovornost«.

Kada sam ministru predavao ovu pretstavku ja sam, istovremeno, na njega živo navaljivao. Izložio sam mu reperkusiju koju će i najmanje zadocnjenje u početnom transportovanju trupa za zaštitu granice neminovno imati na koncentracisko prevoženje; upozorio sam ga na to da svi naši izveštaji saglasno ukazuju na to da nemačke trupe iz unutrašnjosti stalno pridolaze na granicu, da su opozvani nemački službenici na francuskim pograničnim železničkim stanicama, da se zaustavljaju i zaplenjuju automobili koji iz Francuske prelaze u Nemačku, da su prekinute telefonske veze preko granice, da su posednute železničke pruge u Panjiju, Avrikuru i Montre Vijeu i da su zaplenjene francuske lokomotive. Ministar je priznao da se izdavanje naređenja za upućivanje trupa za zaštitu granice više ne može odlagati i da se vlada mora povinovati stvarnosti. Odmah sam sazvao načelnike onih odeljenja koja su imala da sprovedu ove mere i izdao sam im svoje instrukcije. Naročito su svi organi železničke službe morali odmah da budu obavešteni o tome da treba da pristupe obrazovanju vozova i njihovom upućivanju na ukrcne stanice. Ministarski savet se sastao u 17 časova i upoznao se sa sadržinom moje pretstavke. Ovoga puta, Vivijani je prihvatio. U tome trenutku je bilo 17.15 časova. Međutim, Ministarski savet je doneo odluku da zasada mojim zahtevima upola udovolji: dok mi je, najzad, bilo dozvoljeno da otpošljem telegrafsko naređenje za izvršenje

zaštite granice, nije mi bilo odobreno da pozovem rezerviste. Kako god bilo, tek je bilo tačno 17.40 časova kada je otposlat telegram: »Uputite trupe za zaštitu granice. Početak upućivanja je 21 čas«. Priznajem da sam u tome trenutku osetio veliko olakšanje.

Bilo je krajnje vreme. Malo vremena pošto je telegram otposlat, nemački ambasador Šen došao je u Ke d'Orse*) i saopštio Vivijaniju da je toga dana u podne car odlučio da objavi pripravno stanje. Osim toga, on je saopštio da Rusija vrši opštu mobilizaciju i zapitao je kakav će biti stav Francuske u slučaju sukoba između Nemačke i Rusije.

Kad sam saznao za te nepovoljne novosti, nanovo sam insistirao kod ministra rata da se odmah donese odluka o opštoj mobilizaciji, koju sam smatrao hitnom. Mesimi mi je obećao da će na tome insistirati u Ministarskom savetu, koji će se uveče sastati.

Doista, u 21 čas se nanovo sastao Ministarski savet — treći u toku toga dana. Za vreme njegovog sastanka saznalo se da je Žores (Jaurès) ubijen. Postojala je bojazan da zbog toga monstruoznog atentata može doći do nereda, te sam od vlade odmah dobio naređenje da obustavim ukrcavanje kirasirske brigade u Parizu. Zbog toga se 1 konjička divizija, kojoj je ta brigada pripadala, ukrcala radi upućivanja na granicu samo sa dve brigade. U toku sutrašnjeg dana postalo je izvesno da, blagodareći prisebnosti stanovništva, red neće biti poremećen. Približavanje opasnosti uspostavilo je jedinstvo svih Francuza. Zbog toga je odlučeno da se kirasirska brigada ukrca 2 avgusta i uputi u sastav svoje konjičke divizije.

Što se tiče pitanja, koje je bilo moja glavna briga — naređenja za opštu mobilizaciju, sada je već bilo isuviše dockan da se prvi dan mobilizacije može odrediti pre 2 avgusta u ponoć. Zbog toga je Ministarski savet rešio da pričeka još nekoliko časova, uveravajući me da će, ako se situacija niukoliko ne poboljša, naređenje biti izdato pre 16 časova, što je bilo krajnja granica kada je još bilo moguće da se ono još u toku iste večeri dostavi najudaljenijim opštinama i da se obezbedi njegovo izvršenje već sutradan izjutra. Od ministra sam dobio odobrenje da svima korpusima otpošljem jedno pripremno naređenje, koje je otposlato 1 avgusta u 1 čas, i koje je glasilo ovako: »Naređenje za mobilizaciju će, verovatno, biti izdato danas, 1 avgusta po podne. Odmah pristupite svim unutrašnjim poslovima koji će olakšati mobilizaciju«.

Subota, 1 avgust. — Situacija je sada postala toliko ozbiljna da više nije izgledalo moguće da bi se stvari mogle urediti. Zbog toga je sada bilo neophodno da se vojska mobiliše, to jest da se pozovu rezervisti. Smatrao sam za potrebno da vladu upoznam sa situacijom i da je upozorim kolikoj se odgovornosti izlaže odlažući pozivanje rezervista. Zbog toga sam sastavio i drugu pretstavku, koju sam 1 avgusta u 9 časova predao ministru da bih mu izložio stanje stvari:

---

*) Ministarstvo spoljnih poslova se nalazi u palati na Orsejskom keju (Quai d'Orsay), po kome je dobila ime. — Prim. prev.

»Velike nezgode, na koje je juče ukazano, zbog odugovlačenja sa upućivanjem trupa za zaštitu granice, biće još veće ako se bude odlagalo izdavanje naređenja za opštu mobilizaciju. Nemačke pripreme se, stvarno, i dalje vrše po ustaljenom planu čije su nam osnovne odredbe poznate iz jednog dokumenta koji nam je došao do ruku a koji je izradio nemački Glavni generalštab. U njemu je rečeno »da se samo po običnom avizonaređenju, ne čekajući naređenje za mobilizaciju, može pristupiti tajnoj mobilizaciji ljudstva i materijala za popunu, pozivanjem obveznika i kupovinom ili rekvizicijom konja, tako da se sa koncentraciskim prevoženjem armiskih korpusa iz unutrašnjosti može otpočeti čim se bude primilo naređenje za mobilizaciju; da nam tajna priprema mobilizacije, mere koje su preduzete za pozivanje obveznika, transportovanje i obezbeđenje popune (obnarodovanje Zakona o rekviziciji pre početka mobilizacije), kao i brzo izvršenje strategiskog prevoženja, osiguravaju preimućstva koja će vojske drugih naroda teško moći ostvariti u istoj meri; da je cilj kome treba težiti: preduzimanje ofanzive sa velikom nadmoćnošću, još od prvih dana; mere koje su u tome smislu preduzete, dozvoljavaju nadu da će ofanziva moći da bude preduzeta čim se završi koncentracija Donjorajnske armije. Ultimatum sa kratkim rokom koji će biti predat odmah pošto otpočne invazija, dovoljno će opravdati našu akciju sa gledišta međunarodnog prava...« itd.

Prema podacima koje smo dobili, sve se ovo potvrđuje:

Pet klasa obveznika je pozvano za 2 avgust, najdocnije; rekvizicije i kupovina konja počeli su 30 jula, a možda i ranije.

Prema tome, može se reći da će 4 avgusta, i bez naređenja za mobilizaciju, nemačka vojska biti potpuno mobilisana, čime će našu vojsku preteći za 48 časova, a možda i za 3 dana«.

Predajući ovu pretstavku ministru, još jednom sam mu izneo imperativnu potrebu da se naredi mobilizacija. Doista, kod nas se mobilizacija ne može vršiti postepeno, takoreći podmuklo, kao kod Nemaca; ona se vrši odjednom. Odlazeći od ministra, potsetio sam ga da krajnji rok za izdavanje naređenja za mobilizaciju ističe u 4 časa po podne. Uveravajući me da će on kod vlade biti vatreni tumač mojih nastojanja, Mesimi je otišao na sednicu Ministarskog saveta.

Ta je sednica trajala do podne. Za vreme njenoga trajanja saznalo se da je italijanska vlada odlučila da u slučaju sukoba očuva neutralnost, ostajući verna tajnoj konvenciji Prineti — Delkase od 1902 godine. Čim sam dobio tu važnu vest, to jest oko 10 časova izjutra, naredio sam da se 14 i 15 korpusu pošlju dopunske instrukcije kojima im je naređeno da, ako se naredi opšta mobilizacija, trupe za zaštitu jugoistočne granice ostanu u svojim mobilizaciskim mestima spremne za ukrcavanje radi upućivanja na severoistok.

Za vreme te sednice Vivijani je, takođe, primio nemačkog ambasadora koji je ubrzao sastanak koji je uoči toga dana tražio. Kada se vratio da zauzme mesto među svojim kolegama, Vivijani nije skrivao da, i pored maglovitih uveravanja koja je davao Šen, pristupa mome gledištu i da je spreman da, zbog opasnih nemačkih

priprema, potpiše naređenje za opštu mobilizaciju. Ipak, da bi do poslednjeg trenutka sačuvao mogućnost sporazuma, pretsednik vlade je od ministra rata zahtevao da naređenje u svojim rukama zadrži do krajnje granice vremena koja bi omogućila da se kao prvi dan mobilizacije odredi 2 avgust u ponoć.

Naređenje su potpisali: Poenkare, Vivijani, Oganjer i Mesimi, kome je ono i povereno.

Pošto je u 15.30 časova nastupio sudbonosni čas, poslao sam generala Ebnera da ga potraži. U 15.55 časova pripremljeni telegrami su predati na Glavnoj pošti i telegrafu u ulici Grenel i odmah su bili razaslati po celoj Francuskoj: »Prvi dan mobilizacije je nedelja 2 avgust«.

Malo zatim saopštio sam naređenje za mobilizaciju 4 odeljenju s tim da se odmah prenese komandama železničkih mreža.

Gotovo odmah potom, besumnje pobuđen savešću, ministar mi je naredio da ponovim strogu zabranu za sve odrede da pređu liniju koju sam odredio 30 jula. Iste večeri, oko 10 časova, na izričan zahtev pretsednika republike,[3]) ovo naređenje je ponovljeno u najoštrijem obliku; bilo je naglašeno da će svaki onaj koji bude prešao tu liniju biti stavljen pod preki sud. Ustvari, radilo se o tome da se Englezima ne pruži nikakav povod da nam odreknu svoju saradnju.

Na toj sednici, koja je održana 1 avgusta pre podne, bilo je pokrenuto jedno pitanje od najveće važnosti. Radilo se o stavu koji treba da zauzmemo u odnosu na Belgiju, pod pretpostavkom da izbije rat. Naš poslanik u Brislu dao je 31 jula po podne belgiskom ministru spoljnih poslova Davinjonu izjavu da ćemo mi poštovati belgisku neutralnost. Kada me je Mesimi obavestio o toj izjavi, primetio sam mu da je ona odviše apsolutna i da se trebalo ograditi u slučaju da Nemačka ne bude poštovala tu neutralnost. Ministarski savet je priznao opravdanost te primedbe, te je 1 avgusta naredio francuskom poslaniku Klobukovskom da belgiskoj vladi izjavi da, iako je francuska vlada rešena da poštuje belgisku neutralnost, Francuska bi u slučaju da belgisku neutralnost ne bude poštovala koja druga sila, mogla biti prinuđena da izmeni svoj stav kako bi obezbedila svoju odbranu.

Osim toga, pitanje poštovanja luksemburške neutralnosti takođe se postavilo u toku toga istoga dana, 1 avgusta. Doista, državni sekretar u Luksemburgu, Ejšen, tražio je od francuske vlade uveravanje o poštovanju neutralnosti, slično onome koje je dato Belgiji. Francuska vlada je odmah odgovorila da je rešena da poštuje neutralnost Velikog Vojvodstva. Međutim, povreda te neutralnosti od strane Nemačke primorala bi Francusku da, od toga trenutka, vodi računa jedino o svojoj odbrani i svojim interesima.

Tako nam je 1 avgusta uveče, u trenutku kada je trebalo da otpočne naša opšta mobilizacija, bilo zabranjeno da radi koncentra-

[3]) Doista, do ušiju pretsednika republike bilo je doprlo da su se na sektoru 20 korpusa jedan eskadron ulana i jedan eskadron konjičkih lovaca našli lice u lice.

— Ulani su Nemci, a konjički lovci su Francuzi. — Prim. prev.

cije naših armija preduzmemo ma kakvu meru zbog koje bi se moglo poverovati da imamo nameru da povredimo teritorije Belgije i Luksemburga. No, ipak, u slučaju da Nemci povrede neutralnost ovih dveju zemalja, i uz ograničenje da nas tada francuska vlada ovlasti za to, treba da budemo u mogućnosti da koristimo i ta nova bojišta.

Prema tome, u tome trenutku su se naše mogućnosti nalazile u najpotpunijoj neizvesnosti. Zasada nam je, dakle, ostalo jedino da pustimo da se vrši prevoženje prvih transporata koji su po našem planu bili predviđeni baš za slučaj pretpostavke da neutralnost Belgije i Luksemburga neće biti povređena. Uostalom, pošto je upućivanje prvih transporata koncentraciskog prevoženja trebalo da otpočne tek 6 avgusta, ostalo je još četiri puna dana za donošenje odluke za izmenu koncentracije i za pomeranje levog krila našeg rasporeda na sever.

Takvo je bilo moje duševno raspoloženje u toku te večeri 1 avgusta kada smo, jedno za drugim, saznali: da je Italija nemačkom ambasadoru izjavila da ne može da uzme učešća u ratu, ako do njega bude došlo, zbog agresivnog karaktera koji bi on imao usled postupaka Nemačke i Austrije, a potom, oko 23 časa, da je Nemačka objavila rat Rusiji.

U tome trenutku sam pročitao pismo u kome mi je general Lanrezak izložio način na koji on smatra da treba da izvrši zadatak koji mu je poveren na slučaj rata. Usred događaja toga važnoga dana to mi je pismo izgledalo neumesno. Doista, bilo je preuranjeno sa jednim komandantom armije diskutovati o jednoj još neodređenoj strategiskoj situaciji. Smatrajući da je verovatna eventualnost da se nemačko desno krilo upravi ka Sedanu, general Lanrezak je razmatrao slučaj u kome bi ono nastupalo na Žive i severnije od njega. U tome slučaju, pisao je on, »jasno je da ako 5 armija bude angažovana u pravcu Nešatoa, ona neće moći da parira tu eventualnost, koja je ovde pomenuta samo zato da bi se na nju skrenula pažnja«.

Treba napomenuti da u tome memoaru, koji je general Lanrezak napisao 31 jula, nije vođeno računa ni o engleskim ni o belgiskim snagama. Osim toga, poznato je da, iako nisam smatrao da komandantima armija smem pismeno da saopštim razne oblike koje bi naš strategiski manevar mogao primiti, oni zbog toga nisu manje bili predmet dubokih proučavanja. Setićemo se da je, naročito u pretpostavci koju je uzeo u obzir general Lanrezak, manevar trebao da se sastoji u davanju otpora neprijateljskim kolonama u oblasti Irsona i Mobeža, dok bi nastupanjem na sever, kroz belgiski Luksemburg, zadali udarac u neprijateljski raspored, ugrožavajući komunikacije njegovog desnog krila. Ali, bilo je još isuviše rano za donošenje odluke. Grupisanje saveza se još nije preciziralo. Ako smo se mogli nadati engleskoj pomoći, mi u to još nismo bili sigurni, a samo je nesadejstvovanje britanske armije moglo uticati da naše levo krilo produžimo ka severu.

Zbog toga je pismo generala Lanrezaka, koji je, besumnje, imao za cilj da mi obrati pažnju na jedno pitanje čija mi važnost nije izmakla, ostalo bez odgovora.

GLAVA XII

Mobilizacija. — Koncentracija. — Belgija i Engleska stupaju u rat na našoj strani. — Prvi sukobi u Alzasu. — Od 2 — 16 avgusta 1914.

(Skica 1 na str. 188)

Nedelja, 2 avgust. — U toku noći 1/2 avgusta bile su prekinute sve telefonske i telegrafske veze sa Nemačkom. Iz toga su za nas proizašle ozbiljne teškoće da saznamo šta se radi s one strane granice; tako, 2 avgusta izjutra, nismo mogli da steknemo sigurno saznanje da je iz Berlina uoči toga dana izdato naređenje za mobilizaciju. Ovo nam je potvrđeno tek dosta docnije.

Prvi izveštaji koji su mi stigli potvrđivali su da se prevoženje trupa za zaštitu granice vrši u dobrom redu. Sada je bilo hitno da se trupama koje su se iskrcavale odrede zadaci. Odredba o pojasu od 10 km komplikovala je situaciju, jer smo morali da napustimo položaje koje ćemo, besumnje, biti primorani docnije ponovo da osvajamo po cenu velikih žrtava. Međutim, opšta situacija mi je izgledala dovoljno razjašnjena, tako da je bilo moguće opet posesti položaje u toj zabranjenoj zoni. Izložio sam ministru svoje gledište. Ali, zbog ponovljenih uveravanja koje je francuska vlada dala vladama u Brislu i Luksemburgu, kao i zbog neizvesnosti spoljnopolitičke situacije, Mesimi je smatrao da je sada važnije nego ikada da ne dođe ni do kakvog graničnog incidenta. Njemu je jedino izgledalo moguće da se zabranjeni pojas svede na 2 km. Uostalom, on mi je obećao da će ovo pitanje izneti u Ministarskom savetu.

Međutim, rano po podne u Pariz je stigla vest da je francuska granica povređena na više mesta, naročito kod Lonvija i Sirea; osim toga, saznali smo da je 35 nemačkih automobila, punih nemačkih oficira i vojnika, ušlo u Luksemburg. Ove su okolnosti francuskoj vladi nesumnjivo izgledale odlučujuće, jer je ministar u 14 časova telefonom pozvao generala Belena i saopštio mu da vlada »glavnokomandujućem daje *punu slobodu* radi izvršenja njegovih zamisli, čak ako bi one dovele i do prelaska nemačke granice«.

U tim okolnostima sam, 2 avgusta uveče, svim komandantima otseka uputio Opštu instrukciju za zaštitu granice u kojoj je potvrđena moja namera da ne pređem u ofanzivu dok se sve snage ne budu prikupile, i u kojoj je bilo precizirano da se, i pored ovlašćenja

koje mi je bilo dato, »trupe za zaštitu granice imaju ograničiti na to da svaku neprijateljsku jedinicu koja bude izvršila napad odbace preko granice, ne goneći je dalje i ne stupajući na neprijateljsko zemljište«, kako bi Nemcima bila ostavljena puna odgovornost za otpočinjanje neprijateljstava.

Vest o povredi belgiske teritorije stigla je u Pariz 2 avgusta pre podne; ako bi se ona potvrdila, ona bi bila od naročitog interesa, jer bi ukazivala na produženje neprijateljskog dejstva znatno severnije od oblasti Verdena. Već početkom popodneva primili smo toliko podrobne izveštaje o nemačkim snagama severno od linije Tionvil — Verden, da se o povredi teritorije Velikog Vojvodstva (Luksemburga) više nije moglo sumnjati.

Tako nam je, voljom neprijatelja i shodno slovu naše izjave Ejšenu, otvoreno još jedno vojište. Štaviše, usled prisustva delova 8 nemačkog korpusa, koji su zapaženi u oblasti Malmedija, moglo se predvideti da će nam se i belgisko vojište nesumnjivo uskoro otvoriti. Zbog toga sam uzeo u obzir mogućnost manevra kroz Belgiju, koji mi je uvek izgledao najpodesniji i o kome sam govorio vladi još februara 1912 godine. Ta verovatnoća i, u svakom slučaju, stvorena mogućnost da se već sada dejstvuje kroz Luksemburg, očigledno je povlačila izmenu plana koncentracije kako bi se težište naših snaga na levom krilu prenelo ka severu.

Međutim, nije bilo moguće pomerati levo krilo 5 armije zato što je Englezima trebalo ostaviti zonu Le Katoa, koja je, prema našim predratnim sporazumima, bila rezervisana za njih. Pod tim je uslovima jedino rešenje bilo, mada je koncentracisko prevoženje trebalo da otpočne tek 6 avgusta, da se primeni pripremljena varijanta Plana XVII. Tom odlukom, pomerajući glavninu 5 armije ka svom levom krilu, želelo se da se pripremi uvođenje u bitačni raspored rezervne, 4 armije, između 3 i 5 armije, kako bi ona cela mogla da se udene severno od Verdena.

Već 2 avgusta uveče naredio sam izvršenje te varijante.

Ta je odluka, besumnje, imala za posledicu rano angažovanje glavne mase rezerve, ali su na mome raspoloženju ostale još 44 alpiska divizija i obe divizije iz Alžira. Osim toga, one dve grupe rezervnih divizija na krilima pretstavljale su u mojim očima raspoložive trupe. Najzad, 67 rezervna divizija nalazila se na ministrovom raspoloženju u oblasti Šalona. Da bih povećao svoje rezerve, zatražio sam od Mesimija odobrenje da raspolažem tom jedinicom čim ona bude spremna; on mi je to odobrio.

2 avgusta me je, takođe, posetio i general Galijeni, koji je bio hitno pozvan u Pariz. Pretsednik republike ga je 2 dana ranije, na moj predlog, naznačio za moga zamenika na slučaj da ja, ma iz kojih razloga, više ne budem vršio dužnost. U toku te posete saopštio sam mu to naznačenje koje je dobio na *moje traženje,* a o kome on još ništa nije znao, izjavivši mu moje zadovoljstvo za taj izraz poverenja koje mu je ukazano.

Uskoro posle te posete, ministar me je zapitao za mišljenje gde general Galijeni treba da se nalazi: kraj mene u Vrhovnoj komandi ili u Parizu. Odgovorio sam da mi ono prvo rešenje ne izgleda umesno. Ja sam bio potčinjen Galijeniju na Madagaskaru, a on je sada postao moj potčinjeni, tako da bi njegovo prisustvo u mome štabu, bez određene nadležnosti, moglo da bude neprijatno obojici. To mi nije smetalo da smatram da bi njegova čvrstina karaktera i njegov autoritet kod komandanata armija učinili da on bude izvrstan glavnokomandujući onda kada bude primio svu odgovornost moga položaja i slobodu izbora svojih saradnika. Iz svih tih razloga sam saopštio ministru da prisustvo generala Galijenija ne želim kraj sebe.

Ponedeljak, 3 avgust. — Stav Engleske nas je unekoliko uznemirivao. Istina, ona nam je obećala podršku svoje flote, ali dokle će ići ta podrška? Naročito, da li će naše severne obezoružane obale biti zaštićene od iskrcavanja? To je važno pitanje o kome smo dosada imali samo isuviše neodređena obaveštenja. Zbog toga sam već 3 avgusta ujutru uputio jednog od svojih oficira[1]) u Ministarstvo mornarice da se obavesti. On je tamo saznao da je britanska flota dobila naređenje da štiti naše obale u Lamanšu i Severnom Moru, a da u Sredozemnom Moru engleska flota, u vezi sa našom, traži 2 nemačke krstarice koje su bombardovale naše obale u Alžiru.

Pošto sam primio ove važne vesti, više nisam sumnjao u to da će nam Engleska, kako na kopnu tako i na moru, pružiti pomoć kojoj smo se nadali, jer je izgledalo nemoguće da u jednom takvom sukobu zemlja kao što je Engleska ratuje polutanski. Za nas je to bilo vrlo važno. Uostalom, skoro u isto vreme, saznao sam za ultimatum koji je svečera uoči toga dana Nemačka poslala Belgiji, kao i za odgovor koji je belgiska vlada dala na tu bestidnu pretnju. Nije bilo teško predvideti da će Engleska biti prinuđena da uzme učešća u borbi u koju će Belgija na taj način biti uvučena.

3 avgusta popodne prikupio sam komandante armija; svi su bili prisutni osim generala Kastelnoa i Rifea. Bilo je još isuviše rano da otvoreno saopštim svoju nameru da operišem u Belgiji. Još je isuviše nepoznatih trebalo rešiti. Ograničio sam se da naznačim glavne linije verovatnog manevra, to jest moju kombinaciju sa dva napada, jednim u Lorenu i drugim severno od linije Verden — Tul. Osim toga, napomenuo sam da će desnokrilne armije, a naročito armija određena da dejstvuje u Lorenu, imati kao glavni zadatak da zadrže što je moguće veći broj neprijateljskih korpusa u korist dejstva na levom krilu. Najzad, saopštio sam komandantima armija da će, prema svim izgledima, Lorenska, 2 armija, morati da stavi 2 korpusa na moje raspoloženje radi pojačanja dejstva naših snaga na levom krilu.

---

[1]) Potpukovnika Brekara iz Operativnog odeljenja Vrhovne komande.

Utorak, 4 avgust. — Velika nepoznata još uvek je bila međunarodna situacija, to jest grupisanje evropskih snaga koje su trebale da odrede naše mogućnosti manevra.

Iz Rusije, zasada, nismo skoro ništa doznali.

4 avgusta pre podne zvanično smo obavešteni o neutralnosti Italije koja je bila toliko dragocena za mogućnost transportovanja naših trupa iz Alžira i Maroka. Intervencija Engleske na našoj strani postala je u toku toga dana toliko verovatna da je u 17 časova ministar poslao instrukcije komandantima Bulonja, Ruana i Havra naređujući da se izvrše pripreme za predviđena iskrcavanja u tim pristaništima.

U Belgiji su se događaji brzo razvijali. Vest da su Nemci povredili granicu počela je još 3 avgusta uveče da se širi u zvaničnim krugovima u Brislu. Ali, čula su se mišljenja da je ta činjenica još neizvesna, da su u Belgiji pristalice sporazuma sa Nemcima mnogobrojne i jake i da se, uostalom, moglo strahovati da, možda, Nemačka lažnim vestima želi da nas navede da prvi povredimo belgisku neutralnost. Zbog toga je najveća obazrivost još bila potrebna. Uostalom, u toku dana se uporno pronosila vest da su Belgijanci isto toliko neprijateljski raspoloženi prema našem ulasku na njihovu teritoriju koliko i ulasku Nemaca.

Ako situacija na našem levom krilu nije još bila potpuno razjašnjena, tako nije bilo na našem desnom krilu. Poznato je da je direktivom za koncentraciju bilo predviđeno da će jedan deo 1 armije prodreti u Gornji Alzas u opštem pravcu Kolmara i da bi naređenje za izvršenje moglo da bude izdato već 4-og dana mobilizacije. Naš manevar, čiji oblik još nije bio određen, ali koji je već bio pripremljen u pravcu severa, trebalo je da bude potpomognut ovom operacijom u Gornjem Alzasu, koja je, ako uspe, trebala da ima za cilj da opšti bitačni raspored nasloni na Rajnu pa, sledstveno tome, da omogući izvlačenje snaga sa našega krajnjeg desnog krila čim ono bude zaštićeno rekom. General Dibaj, komandant 1 armije, trebao je 5 avgusta uveče, to jest baš 4-og dana mobilizacije, da stigne u svoj štab u Epinalu. Zbog toga sam 4 avgusta uveče potpisao zapovest kojom mu se naređuje da pripremi akciju u Gornjem Alzasu, koju su trebali da izvrše 7 korpus i 8 konjička divizija, kako bi je on dobio čim primi komandu. Ova operacija, u početku, trebala je da se ograniči na front Tan — Miluz.

Sreda, 5 avgust. — 5 avgust je bio određen kao dan kada će otpočeti da dejstvuju štabovi Vrhovne komande i armija. To je bio dan kada sam stvarno trebao da primim komandu nad Severoistočnom grupom armija.

Kada sam stigao u Ministarstvo rata, pregledao sam izveštaje koji su stigli u toku noći. Sada je izgledalo izvesno da je belgiska granica bila povređena 4 avgusta i da su Nemci dostigli Vervije. Nije javljeno ni o kakvoj povredi granice kod Arlona, dok je izgledalo da je neprijatelj poseo ceo Luksemburg. Međutim, uoči toga dana bila je naređena mobilizacija jedinica u Belgiji; vojska je ula-

zila u rat pod kraljevom komandom. Osim toga, u Belgiji je već bio preduzet čitav niz mera za usporavanje nemačkog nadiranja.

Tako obavešten, otišao sam da se oprostim sa ministrom u njegovom kabinetu. Od njega sam saznao da su francuski avioni i dirižabli ovlašćeni da nadleću belgisku teritoriju. Ministar spoljnih poslova ga je obavestio da i naše konjičke izvidnice mogu da uđu u Belgiju, no pod uslovom da ih ne podržavaju suviše jaki odredi. Odmah sam se koristio ovim ovlašćenjima da konjičkom korpusu i 2 armiskom korpusu naredim da što bliže luksemburškoj granici izvide puteve koji polaze sa fronta Virton — Stavelo i idu ka zapadu. Zbog blizine nemačkih trupa u toj oblasti, zaista je bilo hitno obavestiti se o njihovim pokretima.

Mesimi je želeo da me otprati do Lanjija. U blizini toga grada on siđe sa automobila, rukova se sa oficirima koji su me pratili, izjavi da veruje u naš uspeh i požele mi sreću, ne pokušavajući da sakrije svoje uzbuđenje. Rastao sam se sa njim rekavši mu: »Imajte pouzdanja« i popeo sam se u automobil sa generalom Berteloom. U 11 časova smo stigli u Vitri le Fransoa, sedište Vrhovne komande. Tu sam zatekao oficire moga štaba koji su uoči toga dana pre mene otputovali vozom.

Zbog legendi koje su se stvorile o Vrhovnoj komandi, izgleda mi korisno da o njoj ovde kažem nekoliko reči.

U Vrhovnoj komandi je tada bilo oko 50 oficira, računajući i sve oficire stručnih službi (železničku, intendantsku, sanitetsku, otsek za šifre, vojnu poštu, automobilsku i komandu stana). Kancelarije su se nalazile u gimnaziji na trgu Roaje Kolar, prekoputa crkve sv. Bogorodice. Moja se kancelarija nalazila u jednoj učionici na prvom spratu. Stanovao sam, sa svojim ordonans-oficirima, u blizini, kod jednog bivšeg inžinjeriskog oficira, Kaprona, koji mi je stavio na raspoloženje svoj salon u kome je smešten jedan poljski krevet iza jednog paravana. Hranio sam se kod Kaprona, sa generalima Belenom i Berteloom, majorom Gamlenom koji mi je bio pridat iz Operativnog odeljenja i sa moja dva ordonans-oficira, kapetanima Galberom i Milerom.

U Vrhovnoj komandi se od samog početka posao obavljao na isti način kao što se obavljao u toku celog rata. Održavana su dva sastanka dnevno: prvi, nazvan »veliki sastanak«, održavao se u mojoj kancelariji u 7 časova; drugi se održavao oko 20 časova. Velikom sastanku su, pored mene, obično prisustvovali načelnik štaba, pomoćnici načelnika štaba, načelnik pozadine, načelnici odeljenja i oficiri moga kabineta. Na jutarnjem, kao i na večernjem sastanku, upoznavao sam se sa izveštajima koje su armije slale o događajima koji su se odigrali u toku prethodnih 12 časova, kao i sa podacima koji su u toku istog vremenskog perioda bili prikupljeni o neprijatelju. Razume se, ako bi u toku dana ili noći stigli važni izveštaji ili obaveštenja, oni bi mi odmah bili doneseni, ali glavni smisao ona dva sastanka dnevno bio je da nam, u neku ruku, omoguće da »pročistimo stvari«. Na jutarnjem sastanku smo ustanovljavali opštu

situaciju i tada se često dešavalo da prisutne oficire pozovem da iznesu svoja lična gledišta, posle čega sam donosio svoju odluku.

U toku tih razgovora ličnost generala Berteloa se sve više isticala. Snažnoga duha i izvanredne inteligencije, ovaj general je imao izvanredan smisao za manevar i organizaciju. Međutim, on je i sam priznavao da je slabo uočavao teškoće; imao je običaj da mi kaže: »Ja sam u toj meri optimist, da ne umem da ih predvidim«. Osim toga, on je uviđao da ima sklonost da nedovoljno iskorišćuje svoje osobine iz želje da osobito dobro obavi posao pa, prema tome, i da sve radi sam.

General Belen je bio prezauzet upravljanjem i dovođenjem u sklad mnogobrojnih i složenih službi kojima je rukovodio. Načelnik Operativnog odeljenja, pukovnik Pon, bio nam je savestan i predan saradnik; on je izvanredno odgovarao dužnosti koju je imao da vrši, a koja se, u suštini, sastojala u tome da u jasnim zapovestima izrazi odluke koje sam doneo.

Pod ovim starešinama su stajala odeljenja. Ja bih bio nezahvalan kada bih propustio da ovde izjavim zahvalnost oficirima koji su ih sačinjavali. Oni su obavljali jedan nezahvalan i delikatan posao u najpotpunijoj atmosferi rada i mirnoće. Oni su imali da ustanovljavaju stalno promenljivu situaciju naših i neprijateljskih trupa, da organizuju izvršenje naređenih pokreta, da blagovremeno dostavljaju zapovesti i da obezbeđuju snabdevanje svake vrste. Oni su, u punom smislu reči, bili dobri generalštabni oficiri, to jest komandantovi pomagači; oni imaju prava na zahvalnost svoje zemlje.

Četvrtak, 6 avgust. — Moja prva briga, kada sam stigao u Vitri le Fransoa, bila je da razjasnim situaciju u Belgiji. Odlučio sam da u Brisel pošljem jednog oficira iz Vrhovne komande, potpukovnika Brekara, sa zadatkom da kod kraljevske vlade izdejstvuje odobrenje da naše trupe uđu u Belgiju bez svih onih ograničenja koja su nam još bila nametnuta. Osim toga, on je imao da obavesti belgisku Vrhovnu komandu da mi nismo u mogućnosti da ustalimo naš operaciski plan sve dok ne budemo dobili dovoljno obaveštenja o neprijatelju da možemo da prozremo njegove namere. Iz toga je za nas proizlazila potreba da što je moguće pre dobijemo tačnu procenu nemačkih snaga u Belgiji. Potpukovnik Brekar je na prolazu kroz Pariz trebao da se javi pretsedniku republike, pretsedniku vlade i ministrima rata i spoljnih poslova da bi ih upoznao sa predmetom svoje misije.

Tek što je on bio napustio Vitri, posetio me je belgiski vojni izaslanik, major Kolon. On mi je doneo vest da je njegova vlada pozvala francusku vojsku u pomoć i da nam je data puna sloboda da uđemo na belgisku teritoriju. Malo vremena zatim, jedan telegram našeg ministra spoljnih poslova potvrdio mi je tu odluku. Lako je zamisliti sa kakvim zadovoljstvom sam, posle neizvesnosti prethodnih dana, primio te vesti. Magla se dizala i glavni manevar kroz Belgiju, koji sam uvek smatrao najpoželjnijim, sada će moći da uđe u pe-

riod ostvarenja. Želeo sam da se što pre koristim odobrenjem koje nam je dato. Trebalo je proveriti prve izveštaje koje smo dobili iz Belgije, te sam generalu Sordeu, koji se nalazio u oblasti Sedana, iste večeri poslao zapovest da se krene ka Nešatou i da svoje izviđačke delove uputi u pravcu istoka i severoistoka do druma Laroš — Bastonj — Arlon, u cilju da odredi konture neprijateljskog rasporeda i da uspori kretanje njegovih kolona.

U isto vreme, spoljnopolitički horizont se malo pomalo razbistravao. Svečeri sam saznao da je Engleska toga dana objavila rat Nemačkoj i da će prvi dan britanske mobilizacije biti 5 avgust.

Izveštaji o izvršenju mobilizacije i transportovanja i dalje su bili potpuno zadovoljavajući. Sve trupe za pojačanje zaštite granice iskrcale su se, još pre 12 časova, bez incidenta. Ministar mi je, preko generala Ebnera, telefonom saopštio da je red u kakvom su se obavile mobilizaciske radnje učinio povoljan utisak na celu zemlju. Cela štampa je tome odala priznanje, pa čak i Klemanso.

O neprijatelju još ništa izvesno. Nije izgledalo da on namerava da ma na kojoj tački izvrši prepad. U svakom slučaju, sada smo na licu mesta imali dovoljno jaku zaštitu granice da nam stvori vremena da preduzmemo odgovarajuće mere ako bi došlo do kakvog incidenta.

U Alzasu nije izgledalo da su 7 korpus i 8 konjička divizija naišli na znatne snage. Zbog toga sam početak naše ofanzive u Gornjem Alzasu odredio za 7 avgust izjutra. Ova je zapovest 1 armiji izgledala preuranjena i, doista, general Dibaj me je 6 avgusta zamolio da odgodim tu operaciju, jer je general Bono, komandant 7 korpusa, izrazio bojazan za svoj desni bok i pozadinu, uzimajući, pored ostalog, u obzir i vesti o skorom dolasku austriskog 14 korpusa u Alzas, koji je, kako se govorilo, 4 avgusta pošao iz Insbruka.

Ti su mi razlozi izgledali bez vrednosti. Najpre, iz svih izviđanja avionima dobijao se utisak potpune praznine u celoj oblasti Miluz — Altkirh — Danmari, dok su se svi vozovi, koji su uočeni na desnoj obali Rajne, kretali ka severu; zatim, izveštaji koji su se odnosili na austriski 14 korpus dolazili su iz Švajcarske u kojoj su Nemci imali mnogobrojne agente. Zbog toga sam generalu Dibaju poslao naređenje da ništa ne menja u zapovestima koje sam izdao.

Taj dan, 6 avgust, doneo mi je podrobne srećne vesti o ruskim namerama. Dotada smo samo, i to neizvesno, saznali da Rusija namerava da na granicu izvede 14 armiskih korpusa iz Vilnske, Varšavske i Moskovske vojne oblasti.

Međutim, 6 avgusta izjutra, dobio sam od našeg ambasadora u Petrogradu, Paleologa, telegram kojim mi saopštava da ga je veliki knez Nikolaj primio 5 avgusta, što mu je omogućilo da kod njega insistira na hitnosti ruske ofanzive, kojom prilikom mu je veliki knez potvrdio svoju rešenost da odlučno pređe u napad, čak i ne čekajući

da se završi koncentracija svih njegovih korpusa. On je čak odredio 14 avgust kao verovatan dan početka svoje ofanzive.[2])

Ta je odluka bila od velikog značaja, jer je baš 14 avgust bio dan koga je, prema tačnim proračunima, trebao da se završi nemački strategiski razvoj na njihovoj osnovici. Ako bi se i naša koncentracija završila toga dana, što je bilo verovatno, ako se ne dogodi poremećaj u prevoženju, ne bi se imalo bojati da će nas neprijatelj preduhitriti a, s druge strane, bila bi osigurana jednovremenost naših i ruskih napada, što su sve bile izvanredno povoljne okolnosti za otpočinjanje operacija.

Pa ipak, što se tiče našeg levog krila, engleska koncentracija je bila od bitnog značaja u našim predviđanjima. Međutim, izgledalo je da će engleske boračke jedinice biti spremne da pođu u napad tek oko 21 avgusta. Pošto sam želeo da napadam samo svim prikupljenim snagama, to jest, ukoliko se to ticalo našeg levog krila, uz sadejstvo Engleza, to sam zbog toga bio prinuđen da predvidim ešeloniranje naših operacija po vremenu: ofanzivno dejstvo naših armija na desnom krilu i centru oko 14 avgusta; stavljanje u pokret naših snaga na levom krilu oko 20 avgusta. Sve u svemu, ta bi razlika u datumima mogla da bude korisna za operacije našega levoga krila koje su, po mojoj zamisli, trebale da budu glavne, zato što bi naše operacije na desnom krilu i centru privukle na sebe znatan deo neprijateljskih snaga, olakšale zadatak naših armija na levom krilu i, možda, doprinele obmanjivanju neprijatelja o našim pravim namerama.

Izveštaji koje smo primili iz Belgije bili su povoljni; izgledalo je da su nemačke snage, koje su uoči toga dana pokušale da izvrše prepad na Lijež, odbijene sa teškim gubicima i da su se povukle 10 km na istok. Što se tiče nemačkog 7 korpusa, o kome je više puta javljeno da se nalazi i u oblasti Meca a i u oblasti Liježa, pitali smo se da li delovi, za koje je javljeno da se nalaze u Belgiji, nisu samo pete brigade toga korpusa, opremljene za kakav specijalan zadatak; na to nas je utoliko više navodilo to što smo iz najpouzdanijih izvora stalno dobijali izveštaje o prikupljanju znatnih snaga u Lorenu.

Petak, 7 avgust. — Uostalom, uskoro sam dobio prilično potpune podatke o situaciji u Belgiji. Doista, potpukovnik Brekar se vratio 7 avgusta izjutra i obavestio me je o onome što je mogao da sazna na licu mesta. On se video sa našim poslanikom u Brislu, Klobukovskim, našim vojnim izaslanikom, majorom Ženijem, ministrom rata, de Brokvilom, i načelnikom Glavnog generalštaba, generalom de Selijerom; najzad, kralj Albert ga je primio u svom Glavnom štabu u Luvenu.

[2]) Sutradan sam od velikog kneza primio jedan telegram kojim mi je izražavao svoju apsolutnu veru u pobedu i svoju nameru da preduzme ofanzivu. On me je molio da francuskim komandantima armija kažem da će on pored svog stega ruskog glavnokomandujućeg nositi i francuski steg koji sam mu poklonio pre 2 godine prilikom francuskih manevara kojima je prisustvovao. Time je on hteo da podvuče koliko su naše operacije bile povezane.

On je doneo tačne podatke o situaciji kod Lieža. 5 avgusta je od tvrđave, koju je branila Lemanova divizija, uspešno odbijen jedan napad koji su izvodila dva odreda nemačkog 7 korpusa. 6 avgusta su ovi odredi, pojačani delovima 10 korpusa, ponovili napad i uspeli da prodru kroz međuprostore forova i da uđu u varoš. Kolike su nemačke snage nije se tačno znalo zbog protivurečnosti često sumnjivih izvora za obaveštavanje. Glavnina belgiskih snaga koncentrisala se između Meze i Brisla, zaštićena jednom divizijom u Namiru i Hujiu i Lemanovom divizijom u Liježu.

Što se tiče opšte situacije i vojnih projekata naših belgiskih saveznika, potpukovnik Brekar mi je doneo zanimljiva obaveštenja: rat je iznenadno zatekao vojsku u punom jeku reorganizacije i njoj su nedostajale starešine. Novi načelnik Glavnog generalštaba general Selijer je još do pre kratkog vremena bio komandant žandarmerije. Belgisko javno mnenje je otvoreno izražavalo svoje gnušanje na nemačko držanje i svoje žive simpatije za nas. Izgleda da belgiska vlada, veoma željna da očuva svoju nezavisnost, traži načina da pruži zadovoljenje narodnom osećanju, ali je uznemirena vojničkim problemom koji se iznenada postavio pred nju, tako da izgleda da belgiska vojska već okreće svoje poglede ka tvrđavi Anvers u koju će se povući ako Liež bude pao.

Iz tih obaveštenja, prikupljenih na licu mesta, moglo se zaključiti da će se belgiska vlada kolebati da učestvuje u ofanzivnim operacijama kombinovanim sa našim operacijama i da će svoje dejstvo ograničiti isključivo na defanzivu. Naročito se, izgleda, moglo malo nadati da će belgiska konjička divizija sarađivati u operacijama našega konjičkog korpusa onako kako bih ja to želeo.

7 avgusta sam zamolio majora Kolona, belgiskog oficira za vezu u francuskoj Vrhovnoj komandi, da u Luvenu izloži moje stanovište o ulozi koju belgiska vojska treba da odigra.

Po mome mišljenju, ona je mogla da izađe na Mezu, da na njoj brani prelaze i tako da stvori dragoceno vreme za sadejstvo Saveznika. Ako bi se to sadejstvo moglo blagovremeno ostvariti, belgiska bi vojska iskoristila povoljnu priliku da napadne u bok neprijateljske kolone koje defiluju ispred nje, idući u bitku protiv francusko-britanskih snaga. U slučaju da nesrazmera snaga ne bude dozvolila zauzimanje takvoga stava, belgiska vojska bi otstupila ka Namiru ili bi se priključila levom krilu francusko-britanskih armija.

Uskoro, pošto sam primio izveštaj o misiji potpukovnika Brekara, jedan telegram belgiskog ministra rata, de Brokvila, potvrdio je obaveštenja koja sam dobio: »... belgiski ministar rata moli francuskog glavnokomadujućeg za što je moguće bržu pomoć francuske vojske; apsolutno je potrebno, makar samo sa moralne tačke gledišta, izraziti vojničku podršku ... «.

Ja sam, nesumnjivo, razumeo značaj ovoga apela, ali, s obzirom na grupisanje naših snaga, kakvu smo podršku mogli pružiti belgiskoj vojsci? Jedino je konjički korpus mogao odmah nešto da uradi. Zbog toga sam mu još odmah po podne 7 avgusta poslao zapo-

vest da se krene na sever, napominjući mu da bi bilo dvostruko korisno, sa moralne i spoljnopolitičke tačke gledišta, da još 8 avgusta otpočne »snažnu akciju« protiv neprijatelja, ako smatra da je za to povoljna prilika.

Uostalom, ta je akcija izgledala utoliko korisnija i verovatnija što su nam naši izviđački organi javljali da se pred Liježom nalaze delovi 6 armiskih korpusa, ispred kojih se kreću jake konjičke snage u oblasti Marša, orijentisane ka Dinanu i Živeu.

S druge strane, pešadija francuskog 2 korpusa je držala prelaze na Mezi južno od Namira u vezi sa belgiskom pešadijom.

U tadašnjem stanju to je bilo sve što smo mogli da učinimo.

Uskoro mi je iz Ministarstva stigla vest da se radi o primirju između belgiske i nemačke vojske. Pretsednik republike je zahtevao da neposredno intervenišem kod komandanta belgiske vojske i da mu iznesem svoje gledište. Pohitao sam da ovome, preko našeg vojnog izaslanika, saopštim da smatram za potrebno da se odbije zahtev za primirjem koji bi Nemci podneli.

Osećaj nesigurnosti i uznemirenosti koji smo imali zbog situacije u Belgiji, iako je ona unekoliko postala određenija, pojačavao se usled teškoće, koju sam imao, da budem obaveštavan o događajima koji su se tamo odigravali. Evo jednog primera: toga dana, 7 avgusta, dobili smo vest o padu polovine forova kod Lježa. Taj je izveštaj bio važan i izgledalo je da je sigurno autentičan. Međutim, to isto veče smo saznali, ovaj put iz belgiskog izvora, da nijedan for nije podlegao i da su svi izgledi da će se tvrđava, koja se nalazi u izvrsnom stanju za odbranu, dugo držati. Oba su se ova izveštaja slagala u tome što su javljala da su nemačke napadne trupe vrlo zamorene, veoma deprimirane i da belgiske jedinice zarobljavaju grupe od po 50 ljudi.

Dok je moja pažnja bila obraćena severu, u toku popodneva sam primio prvi izveštaj o rezultatima koje smo postigli u Gornjem Alzasu. Naše trupe su, mada nisu naišle na otpor, do 13.30 časova dostigle tek front Henersdorf — Anspahski Most — Masevo, to jest prodrle su samo oko 5 km na alzasku teritoriju. U toku večeri sam saznao da su zauzele front Sent Amaren — Tan — Altkirh.

Subota, 8 avgust. — Sutradan, 8 avgusta, primio sam naknadna obaveštenja o operacijama od 7 avgusta. U isto sam vreme saznao da je general Bono »ovlastio generala Berža[3]) da svoje trupe zadrži u zauzetim selima i da svoju glavninu povuče tek u toku dana«.

Takav način shvatanja situacije uznemirio me je te sam odmah naredio 7 korpusu da ni pod kojim izgovorom ne sme otstupiti, da snažno nadire na Miluz i da povereni mu zadatak izvrši u potpunosti i brzo. Insistirao sam i kod generala Dibaja na žestini i brzini koje treba da karakterišu operaciju te vrste.

Oko podne sam saznao da je ministar rata neposredno od generala Bonoa primio jedan telegram koji je glasio ovako: »Izveštavam

[3]) Komandant 27 brigade (14 divizija).

da zaštitu granice sa 7 korpusom danas pomeram na liniju Serne — Miluz — Altkirh«. Pored toga što je to neposredno opštenje između ministra i komandanta 7 korpusa ukazivalo na to da je ovaj, kako izgleda, zaboravio na hijerarhiske veze, bilo je očigledno da general Bono nije razumeo svoju ulogu. Nije se radilo o zaštiti granice nego o jednoj izrazito ofanzivnoj operaciji. Ta krajnja sporost i neodlučnost bile su takve prirode da bi kompromitovale uspeh operacije od koje sam, pored znatnog moralnog učinka, očekivao bezbednost za docniji manevar 1 armije u Donjem Alzasu. Na to sam upozorio generala Dibaja telegramom, zahtevajući da ispita da li komandant 7 korpusa zaista ima sposobnosti koje se traže za izvršenje njegovog zadatka. Po svemu je izgledalo da u celoj toj oblasti ništa ozbiljno ne ugrožava desni bok Alzaskog odreda, čiji sam zadatak bio prinuđen da proširim kako bi ušao u okvir instrukcija izdatih armijama desnoga krila.

Zaista, od sinoć nam je prispeo priličan broj izveštaja o nemačkim korpusima na celom frontu. To se lako moglo objasniti, jer su, prema našim predviđanjima, prva transportovanja za neprijateljsku koncentraciju trebala da počnu šestog dana nemačke mobilizacije, to jest 7 avgusta. Pod tim smo okolnostima mogli smatrati da se ta koncentracija neće završiti pre 13 avgusta, koji smo još od samog početka smatrali kao verovatan datum za to.

Blagodareći prvim dobijenim identifikacijama, mogao se stvoriti prvi pojam o neprijateljskoj koncentraciji.

Ovde je važno napomenuti da smo u to vreme naša istraživanja upravili naročito na aktivne armiske korpuse, smatrajući da će rezervne jedinice doći tek kao pojačanja druge linije. Izgledalo nam je da ćemo, ako uspemo da odredimo mesta velikih aktivnih jedinica, na taj način odrediti opštu podelu snaga u neprijateljskom rasporedu. Moram priznati da je težnja da se rezervnim jedinicama pripiše samo drugorazredna vrednost bila od znatnog uticaja na razvoj operacija. Ona je proisticala iz onoga, uglavnom, opšteusvojenog shvatanja prethodnih godina da rat, pošto mora da bude kratak i žestok, može da se vodi samo aktivnim jedinicama u prvoj liniji. Kao prirodna posledica, izgledalo je da rezervne jedinice u početku rata mogu da dobiju samo drugorazredne zadatke: opsadne operacije, držanje defanzivnih frontova, zaštitu komunikacija, itd; tek posle izvesnog vremena provedenog u ratu, kada rezervne jedinice budu stekle više kohezije, one će moći da budu upotrebljene kao i aktivne jedinice.

Zaista, pitanje nemačkih rezervnih korpusa nije bilo potpuno razjašnjeno pre rata. Mi smo doznali novi nemački plan za mobilizaciju od 9 oktobra 1913, u kome je bilo rečeno da se »rezervne trupe upotrebljavaju kao i aktivne«. »Ali«, — stajalo je još u ovom dokumentu — »ovo će biti moguće samo ako se u jedinicama nalazi znatan broj sposobnih oficira iz vremena mira«. Međutim, mi smo verovali da znamo da nemačkim rezervnim velikim jedinicama, koje su bile sastavljene od raznorodnih elemenata i koje su bile slabo popunjene artiljerijom (2 diviziona na diviziju), nedostaju oficiri u

znatnom broju. Prema tome, izgledalo nam je da one ne ispunjavaju uslove koje je postavljao nemački plan od 9 oktobra 1913.

S druge strane, proučavanje ovoga dokumenta[4]) pokazalo nam je da uloga koja je dodeljena rezervnim divizijama, izgleda, nije ista sa ulogom dodeljenom rezervnim korpusima. Izgledalo je da su samo oni namenjeni za aktivne operacije, »dok rezervne divizije treba da posluže kao trupe druge linije, koje će, eventualno, biti pozvane da, naprimer, pojačaju jedan armiski korpus za izvođenje jedne određene operacije«.

Ono što smo znali o nemačkim mogućnostima navelo nas je da posumnjamo u postojanje rezervnih korpusa, tako da je Obaveštajno odeljenje Vrhovne komande, govoreći o rezervnim korpusima u jednom raspisu koji je bio izdat radi orijentisanja armija o nemačkim rezervnim jedinicama, još 25 avgusta napisalo: »Ako ovi korpusi postoje, oni su sastavljeni od raznorodnih elemenata, slabo popunjeni artiljerijom (2 diviziona na rezervnu diviziju, od kojih je u nekim divizijama 1 divizion haubički) i nemaju korpusnu artiljeriju[5])«. Time se objašnjava zašto mi 8 avgusta nismo očekivali da u neprijateljevoj prvoj liniji naiđemo na rezervne jedinice; naprotiv, mi smo smatrali, — kao što se to, uostalom, vidi iz obaveštajnog plana od februara 1914, — da bi prisustvo tih jedinica na frontu moglo da znači da se tamo, gde one budu angažovane, uopšte neće voditi rešavajuće operacije.

To će shvatanje — koje je do 23 avgusta bilo i moje — učiniti da bude razumljivo zašto smo mi, u našim nastojanjima da ustanovimo stanje kod neprijatelja, nedovoljno vodili računa o velikim rezervnim jedinicama, smatrajući kao sasvim prirodno što se one već prvih dana ne pojavljuju na frontu.

Moram priznati: način na koji su Nemci, avgusta 1914, upotrebili svoje rezervne korpuse bio je za nas iznenađenje, i to je iznenađenje osnova grešaka koje smo počinili u proceni, a naročito u pogledu prostiranja njihovog manevra ka severu.

No bilo kako bilo, evo kako nam je u prvim časovima 8 avgusta izgledalo da se ocrtava neprijateljski raspored:

— prema Rusiji, 4 aktivna armiska korpusa već su identifikovana;

— u Alzasu i Lorenu, zapaženo je 6 armiskih korpusa;

— u Belgiji, 5 armiskih korpusa[6]), ako uzmemo u obzir samo

---

[4]) Analiza plana za mobilizaciju nemačke vojske od 9 oktobra 1913, koju je Obaveštajno odeljenje Generalštaba vojske maja 1914 godine dostavilo načelniku Glavnog generalštaba.

[5]) Raspis Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande o rezervnim i landverskim jedinicama, od 25 avgusta 1914 u 15 časova.

[6]) Kod Liježa, delovi 9, 7 i 10 korpusa, koji su za vreme mira obrazovali Hanoveransku inspekciju, pod komandom general-pukovnika fon Bilova, a možda i delovi 3 korpusa; levo od 10 korpusa, delovi 4 korpusa, čije su se pretstraže 7 avgusta uveče nalazile na Urti, istočno od Ferijera.

Našem su proračunu Belgijanci dodavali i 11 korpus, levo od 10 korpusa. Osim toga, izgledalo je da je 7 konjičkih pukova prešlo Mezu severno od Liježa.

naša obaveštenja, a 6 korpusa ako usvojimo obaveštenja koja su nam dostavili Belgijanci.

— ukupno: 15 — 16 armiskih korpusa, za koje je manje-više bilo ustanovljeno gde se nalaze.

Međutim, nemačka vojska je trebala da mobiliše 26 aktivnih armiskih korpusa. Prema tome, ostalo ih je još oko 10 za koje je trebalo ustanoviti gde se nalaze i koji su se, verovatno, nalazili pozadi neprobojnog zastora Mec — Tionvil, koji je tada bio produžen tvrđavom Luksemburg[7]).

Tako nam je, dakle, izgledalo da je glavnina neprijateljskih snaga koncentrisana pozadi »Mozelskog položaja«. Ta je masa mogla da debušuje ka zapadu kao što je mogla i da skrene na jug, naslanjajući se na tvrđavu Mec. Što se tiče armije na Mezi, za koju nam je izgledalo da je dostigla svoj puni sastav, izgledalo je da je ona namenjena da proširi pokret glavne mase ili ka zapadu ili pri njenom zahođenju ka jugu. Najzad, napad na Lijež mogao je biti samo obezbeđenje prema belgiskoj vojsci, imajući jedino za cilj zauzimanje toga važnog mostobrana.

To su bile samo obične pretpostavke. Bilo je još suviše rano da se na njima zasnuje plan za manevar. Pošto sam svoje odluke želeo da donesem samo uzimajući za osnovu sigurno ustaljene činjenice, bio sam prinuđen da sačekam sa izdavanjem svojih zapovesti ukoliko se to ticalo upotrebe naših armija na levom krilu koje su bile namenjene za glavnu akciju.

[7]) Izveštaji koji su u toku 8 avgusta prispeli u Vrhovnu komandu potvrdili su ovo opšte gledište i omogućili da Obaveštajno odeljenje 9 avgusta pošalje armijama ovaj bilten:

POZNATO GRUPISANJE NEMAČKIH AKTIVNIH JEDINICA

Opšta podela	Identifikovano: 17 korpusa prema Francuskoj i 4 korpusa prema Rusiji (1, 5, 18 i 20 korpus). Nije identifikovano: 5 korpusa.

PODELA SNAGA PREMA FRANCUSKOJ

1.— Jedna armija na Mezi — 2 — 3 konjičke divizije (od kojih 5 konjička divizija), 5 — 6 armiskih korpusa (9, 7, 10, 3, 4 i, možda, 11).

Izgleda da je dostigla svoj puni sastav, jer je kretanje vozova ka Ahenu i Sen Vitu neznatno.

2.— Jedna grupa Luksemburg—Tionvil — 1 — 2 konjičke divizije (od kojih 4-ta), 4 (?) armiska korpusa od kojih 8 i 18 (sigurno), možda 12 saksonski i jedan korpus još neodređen.

3.— Jedna grupa kod Meca i u oblasti istočno od njega — 3 konjičke divizije, ? armiskih korpusa, od kojih 16 i 2 bavarski (oba sigurno) i 3 bavarski verovatno.

Vrše se mnogobrojna iskrcavanja u oblasti istočno od Meca, Hana na Nidu i Bensdorfa.

4.— Jedna grupa Strasbur—Sarbur — 1 konjička divizija, ? armiskih korpusa, od kojih 13-ti, možda 1-vi bavarski i 15-ti.

5.— Jedna grupa kod Fribura — 14 badenski armiski korpus, najmanje 1 bavarska rezervna divizija, delovi landvera i landšturma.

Nereperisani korpusi: 2, 6, 19, Gardiski i Gardiski rezervni korpus.

U Lorenu i Alzasu je situacija bila sasvim drukčija: tamo su naše trupe u dodiru sa neprijateljem. Pošto je moja namera bila da desno krilo našeg rasporeda naslonim na Rajnu, bilo je korisno da se nemačke snage u Alzasu odbace na Strasbur kako bi se skraćivanjem našeg fronta ostvarila ekonomija snaga. U Lorenu je bilo korisno vezati neprijatelja i zaštititi Nansi, dok bi se za to vreme vršilo osposobljavanje Gran Kuronea za odbranu. Taj bi se rezultat mogao postići napadom koji je bio predviđen na neprijateljske snage u toj oblasti, a on bi, u isto vreme, doprineo i da se odvuku snage sa belgiskog fronta ili bar da se spreči upućivanje nemačkih rezervi na sever. Ali je bilo sigurno da se od ovoga napada zbog opasnosti, koju su na levom i desnom krilu pretstavljale tvrđave Mec i Strasbur, neće moći zahtevati dostignuće kakvog udaljenog cilja.

Prema tome, izgledalo je da su snage naše 1 i 2 armije, koje su iznosile oko 10 armiskih korpusa, bile dovoljne da se suprotstave snazi od 6 pešadiskih armiskih korpusa koji su bili raspoređeni u toj oblasti, te je, kao što sam prilikom sastanka komandanata armija 3 avgusta napomenuo generalu Kastelnou, bilo moguće da se iz 2 armije izvuku 2 korpusa i da se oni upotrebe za akciju koja će se voditi protiv grupa kod Meca i na severu.

Tako sam na završetku prvog perioda koncentracije došao na to da se odlučim na jednu što je moguće bržu akciju 1 i 2 armije, dok mi je izgledalo korisno da se u pogledu upotrebe većeg dela naših snaga ograničim samo na predviđanja, dokle se situacija na našem levom krilu ne bude razjasnila.

Na osnovu tih opštih razmatranja ja sam 8 avgusta izjutra izdao armijama naređenja koja su obuhvaćena Opštom instrukcijom br. 1. Ona je komandantima armija trebala da omogući da, poznajući stanje stvari, odrede gde će se rasporediti njihovi armiski korpusi čije se iskrcavanje vršilo u punom jeku. Osim toga, predviđajući da će na našem krajnjem levom krilu naš raspored za duže vremena ostati otkriven, naredio sam 4 grupi rezervnih divizija da prema Šimejskom prolazu, oko Vervena, organizuje jedan jak utvrđeni položaj. Uostalom, u toku toga prepodneva mogao sam generalu Valabregu, koji je bio određen za komandanta te grupe, o tome pitanju da pružim sva potrebna objašnjenja u toku posete koju mi je u Vitriju učinio u pratnji svoga načelnika štaba, pukovnika de Valijera. Toga dana sam dobio i posetu načelnika štaba 5 armije, generala Eli d'Oasela, koji je od strane svoga komandanta došao da mi izrazi bojazan da Nemci jakim snagama ne izvrše jedan obuhvatni pokret zapadno od Meze. Mogao sam samo da mu kažem da mi ta bojazan, u najmanju ruku, izgleda preuranjena, utoliko pre što izgleda da manevar koji pripisujemo neprijatelju, prema našim podacima, premaša njegove snage i da sam, uostalom, uočio potrebu za pojačanjem našeg levog krila, jer je još pre dva dana rešeno da će 2 odlične afričke divizije, 37 i 38 biti upućene u 5 armiju. Uostalom, 5 armija štiti konjički korpus koji je primio naređenje da, u slučaju ako bude morao da se povuče preko Meze, ode na levo krilo Lanrezakove

armije, oko Marijenbura. Osim ovoga, ja sam ga upoznao sa belgiskim obaveštenjima u kojima su nemačke trupe angažovane u oblasti Lieža prikazane kao veoma deprimirane i u rđavom fizičkom i moralnom stanju. Jedan francuski oficir, kapetan Priju, koji je toga dana prispeo iz belgiske Vrhovne komande, potvrdio je ova optimistička obaveštenja.

Nedelja, 9 avgust. — Zadatak 1 armije bio je Instrukcijom br. 1 znatno proširen. Da bi se on mogao izvršiti, bilo je od bitnog značaja da se energično vodi akcija 7 korpusa i 8 konjičke divizije. Izgledalo je da je imperativno naređenje koje sam poslao generalu Bonou imalo dejstva. U toku noći 8/9 avgusta primio sam vest da su naše trupe zauzele Miluz ne opalivši ni metka. Tražio sam od generala Dibaja da me obavesti o tome kakve su dalje namere komandanta 7 korpusa. Odgovor je bio daleko od onoga kakav sam očekivao: trupe toga korpusa vrlo su zamorene i nesposobne su da pre 1 — 2 dana produže ofanzivu. Međutim, kako su pređena mala otstojanja i kako je neprijatelj pružao neznatan otpor, ja sam stanje zamorenosti 7 korpusa mogao pripisati jedino komandantovoj neodlučnosti. Taj poluneuspeh naše akcije u Gornjem Alzasu ozbiljno je kompromitovao docnije operacije 1 armije kojima sam pripisivao osobit značaj, jer su one, čim bi se završilo brzo zauzimanje Alzasa, trebale da mi omoguće da na desnom krilu ostvarim ekonomiju snaga za račun glavnog manevra na levom krilu.

Zbog toga mi se učinilo potrebnim da što hitnije izmenim komandni sastav na našem krajnjem desnom krilu. Uostalom, ubrzo sam saznao da je 7 korpus napadnut kod Miluza te sam se morao bojati da tamo stvari ne pođu rđavo pod komandom jednog kolebljivog starešine.

Tada sam se odlučio na formiranje Alzaske armije i zatražio sam od ministra da njome komanduje general Po. Izgledalo mi je da njegova velika vojnička reputacija i energija opravdavaju taj izbor. Odredio sam da ova armija, pored 7 korpusa i 8 konjičke divizije, obuhvati i 1 grupu rezervnih divizija pod komandom generala Aršinara koja je trebala da počne da se iskrcava 18 avgusta, 5 alpiskih grupa koje su trebale da počnu da pristižu počev od 13 avgusta i 44 diviziju koja će pristizati od 15 avgusta. Najzad, da bih bio tačno obavešten o situaciji na našem desnom krilu, hitno sam u Belfor odaslao dva svoja oficira.

U toku noći 9/10 avgusta primio sam rđavu vest o gubitku Miluza u kome je 7 korpus dozvolio da mu bude zarobljeno 300 ljudi. Prema prvim izveštajima, izgledalo je da je komandant učinio tešku grešku time što je, bez razloga, u varoši nagomilao suviše jake snage.

9 avgusta pre podne prispeli su mi važni izveštaji o engleskoj mobilizaciji.

Kada je britanska vlada rešila da stupi u borbu, ona je, najpre, odredila 5 avgust kao prvi dan mobilizacije. Prema tome, shodno našem sporazumu iz vremena mira, koncentracisko prevoženje Ekspedicionog korpusa na našim železnicama trebalo je da otpočne

11 avgusta, usled čega bi operacije trebale da otpočnu 21 avgusta. Međutim usled zadocnjenja koja su nastupila u mobilizaciji, a i zbog izvesnih okolnosti unutrašnje prirode, kao prvi dan britanske mobilizacije bio je određen 9 avgust, te se nije moglo nadati da će britanske snage koje se budu iskrcale na kontinentu moći da krenu napred pre 26 avgusta.

Zbog toga sam bio pred alternativom: ili da do toga dana odgodim stupanje u dejstvo francuskog levog krila, ako želim da sa njime sadejstvuju britanske snage, ili da otpočnem odlučujuće operacije ne čekajući na sadejstvo britanskih snaga. Prvo je rešenje imalo dvostruku nezgodu: suviše dugo ostaviti belgisku vojsku bez efikasne podrške i, verovatno, izgubiti sve koristi od prioriteta dejstva, ostavljajući svu inicijativu neprijatelju. Drugo rešenje lišavalo nas je dragocene pomoći britanskog Ekspedicionog korpusa u početnim operacijama.

Od ta dva rešenja, koja su oba imala velike nezgode, izabrao sam ovo drugo, o čemu sam pisao pretsedniku republike da ga obavestim o svojoj odluci, ali sam ga, u isto vreme, molio da britansku vladu obavesti o opasnosti kojoj bi nas izložilo suviše veliko zadocnjenje u pristizanju armije maršala Frenča. Osim toga, napomenuo sam da bi britanski Generalštab, možda, mogao da ubrza pripremne mere koje je imao da preduzme.

S druge strane, pošto nisam imao novih vesti o projektu nemačko-belgiskog primirja o kome me je Pretsednik obavestio još 7 avgusta, to sam mu u svome pismu izrazio želju da se belgiskoj vladi saopšti da moralna podrška koju je naš konjički korpus pružio njenoj vojsci neće biti jedina, ali da mi od nje, u zamenu, tražimo da nastavi tako sjajno započetu akciju u oblasti Lieža.

Ponedeljak, 10 avgust. — Sa toga vojišta vesti još uvek nisu bile uzbunjujuće. Doista, iako je izgledalo da je zauzeta varoš Liјеž, forovi su se još uvek držali i moralno stanje belgiske vojske nam je prikazano kao izvrsno. Čitav niz izveštaja doprineo je da se kod nas učvrsti utisak da se nemački glavni manevar neće izvoditi kroz Belgiju. Zbilja, izgledalo je da nemački korpusi u oblasti Lieža više ne ispoljavaju aktivnost i ruski vojni izaslanik u Brislu izveštavao je da, kako izgleda, te korpuse smenjuju trupe rezervne vojske koje se utvrđuju. Jasno je kakvo smo tumačenje morali dati takvom izveštaju. Štaviše, u toku 10 avgusta, jedan agent, koji je došao iz Kelna, saopštio nam je da se na frontu Keln — Berghajm — Erkelenc izgrađuju utvrđenja i da je za podršku toga fronta razvijena teška artiljerija. Isti taj agent je izjavio da se duž holandskog Limburga ne vrši prikupljanje nemačkih trupa.

S druge strane, posle proveravanja izviđanjem iz aviona izveštaja koje smo dobili iz raznih izvora, mi smo toga dana, 10 avgusta, verovali da će Nemci preduzeti redovnu opsadu Lieža, dok je izgledalo da su pokreti trupa, za koje je javljeno da se vrše ka Nešatou i Bastonju, začetak i zaštita transportovanja neprijateljske severne grupe u oblast Bastonj — Marš — Rošfor — Libr-

mon[8]). Međutim, još uvek je javljano o velikoj aktivnosti u Lorenu i istočno od Meca.

Prema tome, ja sam se mogao nadati da belgiska vojska neće uskoro imati da izdrži suviše jak udar i da se možemo nadati da će ona ostati na krajnjem levom krilu savezničkog rasporeda. Osim toga, ja sam pročitao tekst proklamacije koju je kralj Albert pre tri dana uputio svojoj vojsci i koja je sadržavala bratski pozdrav francuskoj vojsci, na čemu sam mu zahvalio i izrazio svoju nadu da će njegovi vojnici poći u pobedu sa našima.

Najvažnije je pitanje i dalje bilo pitanje našeg krajnjeg desnog krila.

10 avgusta rano izjutra obavestio me je ministar da je general Po stavljen meni na raspoloženje i da će on toga dana doći u Vrhovnu komandu da primi moje instrukcije. To je obaveštenje bilo propraćeno jednom energičnom izjavom. Mesimi mi je saopštavao »da vlada zahteva da se svaki general koji svoju dužnost ne vrši sa dovoljno energije izvede pred preki sud i strelja u roku od 24 časa«[9]).

Ministar rata, čijoj energičnosti želim da odam priznanje, otišao je, možda isuviše daleko. Što se tiče generala Bonoa, ako je on dokazao nesposobnost da iz mirnodopskog mentaliteta pređe u ratni, to je samo bio znak da njegov karakter nije bio na visini događaja, ali to nije bio razlog da se on stavi pod preki sud. Za vreme mira je teško suditi o karakteru ljudi koji je, u suštini, bitna osobina starešine u ratu. Ja sam morao očekivati da ću naići na slabosti i iznenađenja. Zato sam bio doneo odluku: otstraniću nesposobne starešine i zameniću ih mlađima i energičnijim starešinama.

Doista, kako mi je ministar bio javio, primio sam posetu generala Poa. Upoznao sam ga sa situacijom i sa onim šta očekujem od Alzaske armije. Osim toga, tražio sam od njega da mi, čim bude primio svoje trupe, pošalje izveštaj sa predlozima. Najzad, dao sam

---

[8]) Obaveštajni izveštaj br. 31 Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komand od 10 avgusta 1914 u 17 časova.

[9]) To saopštenje, koje je general Belen primio od ministrovog šefa ka neta, generala Ebnera, potvrđeno mi je jednim Mesimijevim ličnim pisn koje mi je stiglo 10 avgusta uveče. Evo toga pisma:

Pariz, 10 avgusta 1914 u 12.30 č

Dragi moj generale,

Želim da Vam ponovim ono što Vam je telefonirao Ebner:

Ako se koji starešina koji se nalazi pod Vašom komandom, čina, pokaže slab ili malodušan, odmah ga treba staviti pod preki s mu. Treba primeniti najstrože kazne, podrazumevajući i smrtnu k sednik republike će se, većinom, uzdržati od primene svoga prava Vi ćete o tome dobiti zvanično obaveštenje. Kada nam je već mi smatramo da treba da ga vodimo revolucionarno, kao 1793.

V

mu za načelnika štaba jednoga od oficira iz moga štaba u koga sam imao najviše poverenja, potpukovnika Bijaa[10]).

Utorak, 11 avgust. — Oficiri, koje sam bio poslao u Belfor, vratili su se u Vrhovnu komandu u toku noći 10/11 avgusta. Oni su doneli vrlo podrobna obaveštenja, prema kojima je bilo izvesno da se nije moglo sumnjati u valjanost trupa i da se, izgleda, gubitak Miluza uglavnom mogao izbeći da je 8 konjička divizija bila celishodnije upotrebljena. Greška je bila očigledna; ona se najhitnije morala primerno istaći, te sam odlučio da komandanta 8 konjičke divizije stavim ministru na raspoloženje i da na njegovo mesto naimenujem generala Mizela[11]).

Uostalom, trebalo je sačekati da general Po primi komandu i da stvari dovede u red. No, pored toga, da bih smirio uzbuđenje koje je evakuacija Miluza izazvala u zvaničnim krugovima, odlučio sam da pretsedniku republike i ministru rata pošaljem jednoga od oficira koji se vratio iz Belfora, kako bi on mogao pružiti podrobna objašnjenja o svemu što je video.[12]) Uostalom, bilo je utoliko po-

---

[10]) General Po je pomišljao da za načelnika štaba uzme generala Rožea. Međutim, ovaj je imao 68 godina i bio je izašao iz vojske pre 6 godina, te je general Po prihvatio izbor koji sam mu ja predložio, određujući mu načelnika štaba koji je bio 25 godina mlađi od generala Rožea.

[11]) Posle nesrećnog događaja koji se desio u selu La Gard, koji nas je stao oko 2.000 zarobljenika, a na osnovu izveštaja generala Kastelnoa, odlučio sam da smenim i komandanta 2 konjičke divizije i da na njegovo mesto odredim generala Varena.

[12]) Taj oficir, major Moren, doneo mi je kopiju pisma koje je kralj Albert uputio pretsedniku republike:

Luven, 11 avgusta 1914

Dragi i veliki prijatelju,

Od sveg srca Vam zahvaljujem na pohvalnoj oceni o držanju belgiskih trupa koju ste, u ime generala Žofra, izvoleli izraziti u Vašem pismu od 9 avgusta. Belgiska vojska, a i ja, gordi smo na nju i pripisujemo joj najvišu vrednost. Po pitanju sadejstva naših vojnika sa svojim francuskim i engleskim ratnim drugovima, general Žofr je Vašoj ekselenciji pisao: »Nadamo se da će belgiska vojska nastaviti da dejstvuje severno od levog krila naših armija, što je već tako sjajno započela«. Na ovu želju, koju je francuski glavnokomandujući izrazio, ja odgovaram odlučno potvrdno. Francuska vojska može da računa na potpuno sadejstvo belgiske vojske na levom krilu savezničkih armija, u granicama njenih snaga i sredstava koja su joj još ostala i ako njene komunikacije sa osnovicom u Anversu, gde se nalaze sve njene zalihe u municiji i životnim namirnicama, ne budu došle u opasnost da ih znatne neprijateljske snage preseku. Radi obaveštavanja o operacijama velikih savezničkih vojski, kao i da bismo mogli da koordiniramo naše pokrete sa njihovim, odredio sam da generalu Žofru bude pridodat major Melot, pošto njegova misija kod generala Sordea bude završena, a generalu Lanrezaku pukovnik d'Oržeo de Maršovelet. S druge strane, sa velikim zadovoljstvom ću primiti oficire koje Vi budete izvoleli odrediti da budu pridati mome štabu. Verujte, dragi i veliki prijatelju, u duboku zahvalnost belgiske vojske i njenog vrhovnog komandanta na bratskoj podršci koju joj francuska vojska pruža u ovim kritičnim trenucima i molim Vas da, sa mojim žarkim željama za zajedničku pobedu, izvolite primiti izraz mojih odanih osećanja.

Albert

trebnije izneti pravu istinu, što je švajcarska štampa pisala o francuskom teškom porazu u Alzasu; ona je tvrdila da je broj naših mrtvih i ranjenih prelazio 20.000 ljudi, to jest više nego što smo mi boraca uveli u borbu. Ovo je učinilo vrlo snažan utisak, te je trebalo što pre preseći tu legendu.

Bilo je to 11 avgusta oko podne kada sam odlučio da napad 1 armije i desnokrilnih korpusa 2 armije odredim za 14 avgust; taj je datum odgovarao završetku našeg koncentraciskog prevoženja. Osim toga, bilo nam je od koristi da stupanje u dejstvo Alzaske armije što pre olakšamo jednim ofanzivnim pokretom zapadno od Vogeza. Sem toga, datum koji sam izabrao podudarao se sa danom početka ruskih operacija, kao što mi je to bilo saopšteno jednim novim Paleologovim telegramom.[13])

Sreda, 12 avgust. — Međutim, severno od Meze nemačka konjica je prodrla do Dijesta i Tirlemona. To neprijateljevo prodiranje je, izgleda veoma uznemirilo belgisko komandovanje. Zaista, 12 avgusta izjutra primili smo jedan apel belgiskog kralja da Saveznici, što je moguće hitnije priteknu u pomoć njegovoj vojsci, saopštavajući da će on svoju vojsku povući kod Anversa ako Nemci budu napali nadmoćnijim snagama. Pukovnik Ženi, kada mi je saopštavao taj kraljev apel, istovremeno je insistirao na tome da konjički korpus što hitnije pređe severno od Meze.

Tako izražene namere belgiske vlade nisu nas iznenadile. Izvesno je da sam bio potpuno svestan potrebe da se Belgijanci podrže. Ali, pre svega, nije izgledalo da je nemačka konjica, o kojoj je javljeno da se nalazi severno od Meze, potpomognuta, jer je ona 12 avgusta kod Halena pretrpela znatan neuspeh koji joj je priredila belgiska konjička divizija potpomognuta jednom pešadiskom brigadom. Osim toga, izgledalo je da su neprijateljske snage, za koje je javljeno da se nalaze južno od Meze, znatnije nego što smo mi dotada mislili. Doista, tu su bila identifikovana dva nova nemačka armiska korpusa. Pod tim okolnostima je bilo teško konjički korpus razrešiti zadatka zaštite 5 armije koji je bio dobio. Jedino što mi je izgledalo moguće uraditi u tome trenutku i što je, uostalom, bilo veoma potrebno, bilo je uspostavljanje neprekidnosti fronta, povezujući našu levokrilnu armiju, preko Namira, sa belgiskom vojskom. U tome cilju sam ovlastio generala Lanrezaka, koji je za to od mene tražio odobrenje, da svoj levokrilni korpus uputi u oblast Dinana. Osim toga, uputio sam ka Filipvilu one 2 afričke divizije koje su trebale da otpočnu da se iskrcavaju.

Ali, još i u to doba postojala je velika neizvesnost o datumu kada će Englezi moći uz nas da stupe u dejstvo.

---

[13]) Telegram koji je Paleolog iz Petrograda (Lenjingrada) poslao 9 avgusta 1914 u 21.16 časova i koji je general Ebner 10 avgusta u 10.30 časova telefonom saopštio generalu Belenu. U tome telegramu su bile naznačene opšte linije ruskog operaciskog plana: nastupanje Vilnske armije ka Kenigsbergu, potpomognuto Varšavskom armijom.

9 avgusta, kada je stigao u Vrhovnu komandu, naš vojni izaslanik u Londonu, pukovnik Ige (Huget), obavestio me je o onome što se u Engleskoj desilo od objave rata. Najpre je bilo odlučeno da mobilizacija počne 5 avgusta. Pod tim uslovima, prema našem sporazumu koncentracisko prevoženje na našim železnicama trebalo je da otpočne 11 avgusta, a iskrcane jedinice su trebale da budu spremne da stupe u dejstvo 21 avgusta. Međutim, na jednom velikom ratnom savetovanju, koje je u sredu, 5 avgusta, bilo održano u Dauning Stritu,*) sve je izmenjeno: prvi dan mobilizacije, sastav Ekspedicionog korpusa i koncentraciska prostorija. Lord Kičener je 6 avgusta bio određen za ministra rata, a prvi dan mobilizacije je, konačno, odložen za 9 avgust. Britanska vlada je izrazila nameru da snage koje šalje na Kontinent koncentriše na prostoriji koja će biti dovoljno povučena pozadi fronta kako bi im obezbedila prethodni odmor. U tome cilju ona predlaže oblast Amijena i predviđa izradu jednog odbranbenog položaja na Somi. Pored toga što su ti predlozi potpuno remetili opšti raspored savezničkih trupa na najosetljivijoj tački našeg bitačnog fronta, oni su imali još i tu nezgodu što su odlagali dan verovatnog stupanja u dejstvo britanskih trupa u trenutku kad su Belgijanci, kao što sam rekao, od nas tražili da im priteknemo u pomoć. Ranije sam rekao kakvo sam rešenje ja doneo i videlo se da sam od pretsednika republike tražio da interveniše kod engleske vlade i da je upozori na ozbiljne nezgode koje bi imalo tako dugo odlaganje pristizanja britanskih trupa. Pukovniku Igeu, koji se vraćao u London, naredio sam da u engleskom Generalštabu insistira na tome da se koncentraciska prostorija armije maršala Frenča ne izmeni, jer će se time naš plan potpuno poremetiti.

Četvrtak, 13 avgust. — Međutim, 13 avgusta sam sa zadovoljstvom saznao da je britanska vlada, posle jedne diskusije koja je uoči toga dana vođena u kancelariji lorda Kičenera, najzad prihvatila naše predloge i pristala da koncentraciska prostorija ostane neposredno pored francuskih armija. Time je postignuta jedna vrlo važna stvar. Međutim, u isto sam vreme saznao da je vlada, pod uticajem engleskog javnog mnenja koje je živelo u stalnoj bojazni od iskrcavanja u Englesku, našla za shodno da u zemlji zadrži 2 pešadiske divizije. Pod tim okolnostima britanski Ekspedicioni korpus će biti smanjen na 4 pešadiske divizije i 5 konjičkih brigada. One 2 divizije, koje su zadržane u Engleskoj, doći će čim to prilike budu dozvolile.

Zbog toga rešenja, koje je, besumnje, bilo povoljnije od onoga čega smo se mogli bojati, rizikovalo se da naše levo krilo dođe u kritičnu situaciju i ja sam imao razloga da strahujem da će ono biti napadnuto pre nego što bude završilo koncentraciju. Doista, prema proračunima Obaveštajnog odeljenja, taj dan, 13 avgust,

*) U Dauning Stritu (Downing Street) u Londonu je sedište britanskog Pretsedništva vlade. — Prim. prev.

koji je već nastupio, bio je baš dan kada je nemački strategiski razvoj na polaznoj osnovici trebao da se završi, te je bilo verovatno da će Nemci ubrzo preći u nastupanje. Prema tome, moglo se dogoditi da ne budemo u mogućnosti da tražimo bitku s one strane reke Semoa i reke Šijer.

U takvoj situaciji naredio sam 1 i 2 armiji, koje su bile spremne za dejstvo, da napadnu već sutradan, 14 avgusta, i to: Dibaj, sa 3 armiska korpusa, na čijem će se desnom boku nalaziti 14 korpus, na Sarbur, Kastelno sa svoja 3 desnokrilna armiska korpusa, dok će 9 korpus i rezervne divizije štititi Nansi. Što se tiče levokrilnih armija — 3, 4 i 5 armije, — njima sam samo naredio da preduzmu izvesne odbranbene mere.

Međutim, 13 avgusta izjutra pročitao sam izveštaj generala Poa koji je stigao u toku noći i u kome mi on naše trupe prikazuje kao veoma iznurene i demoralisane. 7 korpus i 57 rezervna divizija povlače se pod zaštitu topova sa Belfora. General Po je veliki deo odgovornosti za ovo pripisivao nesposobnosti komandovanja i završavao je tražeći smenu generala Bonoa. To sam odmah prihvatio i za komandanta 7 korpusa odredio sam generala Votijea.

Povodom ovih smenjivanja moram ovde da kažem da sam vršeći ih, bio potpuno svestan nezakonitosti koju sam činio. Generali koje sam smenjivao sa dužnosti dobili su naimenovanje od ministra i, po pravilu, samo ih je ministar mogao smeniti. Potpuno sam shvatao da ću, ako naše stvari budu išle dobro, verovatno biti opravdan, ali ako se stvari budu po nas rđavo okrenule, neće se propustiti da budem prekoren zbog ove inicijative. Pa ipak, svestan odgovornosti koju sam snosio pred svojom zemljom, nisam se ustručavao da preduzmem te mere, koje su mi izgledale apsolutno potrebne i hitne. Otada mi se vrlo često dešavalo da budem prinuđen da pribegavam toj meri svrgavanja, ali, sa čistom savešću mogu reći da je nijednom nisam primenio bez ubeđenja da to radim za spas otadžbine. Mnoga od ovih smenjivanja teško su mi padala i želeo bih da mi se veruje kada danas, sa svom mirnoćom koju daju nekoliko proteklih godina, kažem da smatram da u toku svoga službovanja nisam imao da izvršim težu i nezahvalniju dužnost komandovanja od one koja se sastojala u smenjivanju sa dužnosti vrlo valjanih generala, među kojima sam neke ubrajao u svoje prijatelje, ali čije je delovanje u ratu davalo dokaza da njihov karakter nije bio na visini događaja. Iako sam u svojoj savesti crpao snagu za ispunjenje te velike dužnosti, moram reći da sam osećao da kod ministra rata imam podršku za koju mu odajem priznanje i koja mi je davala veliku duševnu mirnoću. Ali, ministri nisu besmrtni.

Međutim, 13 avgusta dockan uveče, stigla nam je jedna krupna i srećna vest: veliki knez Nikolaj Nikolajević nas je, preko Paleologa, izveštavao da će Vilnska i Varšavska armija preći u ofanzivu sledećeg dana zorom. Tako je preko svih naših očekivanja Rusija stupala u borbu u isto vreme kada i mi. Za taj čin lojalnoga ratnog drugarstva, koje je utoliko zaslužnije što ruska koncentracija ni

izdaleka nije bila završena, carska vojska i veliki knez Nikolaj imaju prava na zahvalnost Francuske.

Treba još pomenuti da su najfantastičniji glasovi i dalje kružili o pristizanju Austrijanaca na naš front. Ta obaveštenja iz švajcarskih i italijanskih izvora, sadržavala su i podrobnosti: nije se više radilo o jednome korpusu nego su nam javljali za dolazak 4 korpusa. Javljalo se da je Austrija za više armiskih korpusa tražila prolaz kroz Švajcarsku, pa čak i kroz Italiju. Ali su to bili samo glasovi. Mi još nismo znali ni za koga koji je video ma i jednog Austrijanca. Pouzdani agenti iz Bazela verovali su samo u prisustvo nekih tirolskih jedinica ne mogući da im odrede jačinu. Najzad, i obaveštenja o Italiji su takođe bila protivrečna. Javljano je o povlačenju trupa iz Bardonekije, ali se u isto vreme govorilo i o odašiljanju alpiskih trupa i haubica u pravcu Aoste i Malog Svetog Bernarda.

Petak, 14 avgust. — Međutim, neizvesnost u pogledu nemačkih snaga i namera našega protivnika za rad na severu i dalje je ostala potpuna. Svakako, izgledalo je da Belgijanci imaju uspeha, ali su nam sad prvi put javljali da pešadiske kolone prelaze Mezu nizvodno od Liježa. Mi još nismo mogli da zaključimo da li se te snage kreću protiv belgiske vojske ili one vrše potpuno zaokružavanje Liježa. Što se tiče avijacije, ona, zasada, nije davala gotovo nikakve precizne podatke. Uostalom, u jednom izveštaju od 13 avgusta, koji sam primio 14 avgusta oko 9 časova izjutra, general Sorde mi je saopštavao da ni on ne zna mnogo i da mu izveštaji avionskih izviđača izgledaju nepouzdani. »Svakako«, pisao mi je on, »ja ništa ne mogu pouzdano da tvrdim, ali je moj utisak da 12 avgusta nije bilo velikih masa pešadije preko linije Urta — Ufaliz — Luksemburg«. Javljano je o pokretima iza te linije. Izgledalo je da pokreti koji se vrše pod zaklonom poljskih utvrđenja na Urti imaju za cilj dovođenje na mesto upotrebe armiskih korpusa namenjenih da obrazuju manevarsku masu na desnom krilu. Uzev u obzir sve podatke koje smo imali, mi smo snage, koje su se grupisale između najsevernije tačke Velikog Vojvodstva i granice holandskog Limburga, procenili na 8 armiskih korpusa i 4 konjičke divizije.[14]) Ovaj proračun je, uostalom, odgovarao onome što smo predviđali kao mogućnost iskrcavanja na nemačkim stanicama koje su odgovarale tome frontu. Situacija na toj strani nije izgledala uznemiravajuća, jer smo mi tu mogli da suprotstavimo 10 aktivnih, 3 rezervne i 6 belgiskih divizija, koje su se naslanjale na sistem tvrđava Anvers — Namir — Lijež i Mobež, a uskoro i britanske 4 pešadiske i 1 konjičku diviziju.

Tako smo, dakle, 14 avgusta izjutra imali otkrivene sve nemačke aktivne armiske korpuse, osim 1, 17, 20, 5 i 2, za koje smo mislili da se nalaze prema Rusima, te smo imali utisak da se ne-

---

[14]) Obaveštajni izveštaj Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande br. 38 od 14 avgusta u 6 časova.

mačka glavna manevarska masa prikuplja pozadi reke Urte. Međutim, u toku noći 13/14 avgusta, primili smo jedan vrlo interesantan izveštaj. Pešadiske kolone su prvi put zapažene severno od Liježa. To su bile rezervne jedinice. Taj je izveštaj bio važan, ali, usled shvatanja koja smo imali o upotrebi rezervnih trupa kod Nemaca, mi još nismo mogli da ustanovimo da li su te pešadiske kolone bile upućene protiv operativne belgiske vojske ili su bile namenjene da upotpune zaokružavanje Liježa.

U toku toga dana, 14 avgusta, primio sam najpre generala Galijenija a za njim i generala Lanrezaka. General Galijeni je došao u toku prepodneva. Njega mi je poslao ministar. Osetio sam da on pokušava da pokrene pitanje operacija i da mu je, mora biti, Mesimi stavio u zadatak da mi izloži način na koji on misli da bi ih trebalo voditi. Ako se pomisli na odgovornost koju sam imao da snosim, lako je zamisliti koliko mi je ta sugestija bila neprijatna. Zbog toga sam dosta naglo prekratio taj sastanak.

Lanrezak me je posetio rano popodne. On mi je saopštio svoju bojazan da Nemci severno od Meze ne izvrše jedan širok obuhvatni pokret. Rekao sam već da toga dana, 14 avgusta, izveštaji kojima smo raspolagali, u to vreme nisu dozvoljavali da se takav manevar uzme u obzir i da je, naprotiv, izgledalo da se glavnina neprijateljskih snaga prikuplja pozadi Urte, južno od trupa koje su maskirale Lijež. Na levoj obali su se nemačke snage, o kojima nam je javljeno, sastojale samo od konjice i nekoliko pešadiskih kolona. S druge strane oblast Mobež — Irson bila je rezervisana za iskrcavanje britanskih trupa, te ja nisam mogao generalu Lanrezaku odobriti da u nju uputi jedan deo svoje armije, bez opasnosti da stvorim nered u toj zoni. Zbog toga sam komandantu 5 armije morao reći da mi njegova bojazan zasada izgleda preuranjena i da je njegov zadatak, do novog naređenja, da nastupa u susret neprijateljske grupe koja je zapažena pozadi Urte i linije Ufaliz — Luksemburg.[15])

[15]) General Lanrezak je, docnije, govorio da je bilo nemoguće ne videti da se nemački manevar razvija severno od Meze. On tvrdi da je on to video, bez ikakve sumnje. To tvrđenje izgleda malo preterano. Doista, ono što smo o nemačkom manevru saznali po završetku rata, pokazuje nam da je Klukova armija prošla kroz Ahen 13 avgusta, da su njegove prethodnice izbile na Mezu kod Vizea 14 avgusta i da su ušle u Bilsen i Tongr 16 avgusta. Prema tome, pretpostavljajući čak da su naša sredstva za izviđanje bila savršena, mi smo 17 avgusta izjutra mogli da saznamo samo za prisustvo njegovih prethodnica na levoj obali Meze. Da bi se iz toga moglo zaključiti da će se sav nemački manevar odigrati severno od Meze, kao što general Lanrezak tvrdi da je učinio, trebalo je biti obdaren darom proricanja. Međutim, u stvarnosti, iz već rečenih razloga, a kao što će se to videti i iz izlaganja narednih dana, izveštaji koje smo primili bili su uvek u zakašnjenju, nepotpuni i protivrečni. Jedino je borba belgiske vojske protiv nemačkih prethodnica mogla da nam pruži obaveštenja i podigne koprenu. Nemci su bili u mogućnosti da svoje kolone kreću iza zastora koji je obrazovala njihova konjica koju je potpomagalo nekoliko pešadiskih jedinica. Prisustvo belgiske vojske severno od Meze, u oblasti Luvena, bilo je dovoljno da se objasni dejstvo nemačkih snaga severno od Meze, ali se na osnovu toga nije imalo prava zaključiti da će se manevar glavnine neprijateljskih armija odigrati severno od ove reke.

Čim je stigao u svoj štab u Retelu, general Lanrezak mi je pisao da bi mi nanovo saopštio svoja strahovanja i da od mene traži odobrenje da odmah pripremi eventualno transportovanje svoje armije u oblast Žive — Mobež, s tim da na Mezi, u dodiru sa 4 armijom, ostavi jedan armiski korpus i 2 rezervne divizije.

Subota, 15 avgust. — Međutim, kada mi je ovaj zahtev prispeo, mi smo iz Belgije već bili dobili vesti o neprijateljskim snagama koje se nalaze severno od Liježa: one su, izgleda, bile znatnije nego što smo mi spočetka verovali. U toku celoga dana, 14 avgusta, nemačke velike jedinice prelazile su Mezu preko 4 mosta podignuta u Vizeu. Belgiska vojska više nije imala veze sa tvrđavom u Liježu i nije imala nikakve podatke o nemačkim trupama koje su je opsađivale.

Ovi su izveštaji mogli da pobude misao da se eventualnost, koju ćemo, kako smo dotada verovali, moći otkloniti, sada može ostvariti. Da li će Nemci proširiti svoj manevar i severno od Meze? Imajući u vidu tu pretpostavku, koja je, kako je izgledalo, prvi put dobijala oblik stvarnosti, odgovorio sam generalu Lanrezaku da vidim samo koristi od toga da on prouči transportovanje 2 armiska korpusa, pored 1-vog korpusa, ka severu. Ja sam mu, ipak, napomenuo da će se, pošto je ugrožavanje još daleko a njegova izvesnost daleko od toga da bude apsolutno sigurna, pokret izvršiti samo po mome naređenju.

U isto vreme, smatrajući da bi neprijateljske snage, za koje je javljeno da se nalaze severno od Meze, mogle da zagroze našim železničkim i rečnim komunikacijama u Severnoj oblasti, umolio sam ministra, pod kojim se nalazila 1 vojna oblast, da sa 3 divizije, koje zasada nisu bile upotrebljene, obrazuje jednu zapreku od mora do Mobeža, kao i da 1 vojnu oblast stavi pod moju komandu kako bi mi omogućio da neposredno opštim sa generalom Peršenom koji je komandovao tom oblašću. To je bio začetak d' Amadove grupe.[16])

Trebalo je, očigledno, obratiti pažnju na tu prvu pojavu pešadiskih jedinica koje prelaze severno od Meze. Nažalost, taj dan, 15 avgust, bio je daleko od toga da nam pruži saglasne izveštaje. U 17 časova smo od guvernera Mobeža dobili izveštaj da 200.000 Nemaca prelazi Mezu između Mastrihta i Vizea. Osim toga, on je izveštavao da je neprijatelj, pošto je završio opkoljavanje Liježa na levoj obali Meze, prebacio 10.000 konjanika sa artiljerijom preko pontonskih mostova između Flona i Ermala, i da se ove snage kreću ka Varemu. To isto veče prispeli su novi izveštaji u kojima su opovrgnuti podaci koje je dao guverner Mobeža i u kojima se javlja da u oblasti Lijež — Vervije — Spa — Ruvre nema neprijateljskih trupa, kao i da je netačan izveštaj o prelasku jedinica svih rodova vojske severno od Liježa. Međutim, javljeno je da su zapažene

[16]) U trenutku kada je izbio rat general d'Amad je bio komandant armije koja je trebala da operiše u Alpima. Kao što je poznato, usled toga što je Italija ostala neutralna, postalo je moguće raspolagati trupama te armije i njihovim komandantom.

mnogobrojne trupe južno od Hujia. Krajem popodneva saznao sam da je pred Dinanom 1 armiski korpus napadnut od strane jednog armiskog korpusa koji, izgleda, zakriljava pokret više korpusa koji se pomeraju ka severozapadu, između Namira i Liježa. Ako se izveštajima koje smo imali o znatnim snagama u belgiskom Luksemburgu doda i ovaj napad, to bi, izgleda, bio znak da neprijatelj sada teži da svoj glavni napor prenese na svoje desno krilo, severno od Živea.

Iz svih ovih izveštaja proisticala je potreba da se levo krilo 5 armije postavi između Sambre i Meze, koje će, na taj način, pojačati naš obuhvatni položaj u odnosu na nemačko desno krilo, koje će se naći uklešteno između belgiske vojske, čije nam je stanje još uvek opisivano kao dosta dobro, tvrđave Namir i 5 armije koja je postavljena pozadi Meze, uzvodno od Namira.

Potrebna naređenja bila su izdata 15 avgusta uveče i 16 avgusta izjutra.

Nedelja, 16 avgust. — 16 avgusta u podne došao je da me poseti maršal Frenč, koji je u Pariz stigao prethodnog dana, u pratnji svoga načelnika štaba generala Merija. Tada sam prvi put video glavnokomandujućeg britanske vojske. Uoči toga dana primio ga je pretsednik Poenkare i on je bio vrlo povoljno impresioniran atmosferom poverenja koju je zatekao u zvaničnim krugovima. On mi je odmah učinio utisak lojalnog ratnog druga, upornog u svojim gledištima koji, mada nam donosi svoju saradnju, ne želi da kompromituje svoju armiju. On mi je stavio do znanja da mu instrukcije njegove vlade naređuju da se ima smatrati nezavisnim i da nam može doneti samo saradnju svoje armije. Ja sam vrlo dobro razumeo to gledište. Bilo je prirodno da Engleska ne pristane da svoje trupe potčini savezničkoj komandi. Po tome pitanju ja nikad nisam imao iluzija, iako sam predosećao da će nedostatak jedinstva komandovanja savezničkim snagama na levom krilu biti ozbiljan uzrok slabosti. Ali, stvari su se morale primiti onakvim kakve su, i moralo se starati da se iz toga izvuku najveće koristi saradnjom u kojoj će biti što je moguće više uzajamnog poverenja.

Naš je razgovor potom prešao na datum kada će engleska vojska biti spremna da stupi u operacije. Ja sam računao da će to biti 21 avgusta, ali mi maršal reče da će toga dana njegova armija moći da uputi samo manje odrede koji će štititi iskrcavanje glavnine, a da će njegove trupe moći da krenu napred tek 24 avgusta. Izložio sam maršalu sve nezgode ovoga odlaganja; on mi je obećao da će ga što je moguće više skratiti.

Zatim smo pristupili proučavanju opšte situacije neprijatelja onakve kakvu smo je u to vreme zamišljali. Podvukao sam da smo bili prilično rđavo obavešteni o snagama koje se nalaze prema belgiskoj vojsci na severnoj obali Meze, ali da prema našim poslednjim podacima izgleda da se u toj oblasti nalazi samo konjica. Znatne grupe toga roda vojske, koje su bile prikupljene u rejonu Anita (Hannut), izgleda da su namenjene da na levoj obali ove reke za-

kriljavaju pokrete nemačkih kolona o kojima je ranije javljeno da se nalaze oko Liježa i koje, izgleda, obrazuju glavnu masu neprijateljskog manevra.

Potom smo proučavali pitanje manevra koji treba ostvariti. Saopštio sam maršalu Frenču da je neodređenost o protivničkim snagama na severnom krilu tolika, da ja svoje namere zasada mogu da formulišem samo približno. Moja zamisao je da francusko-englesko-belgiskim snagama izvršim opšti udar protiv grupe neprijateljskih snaga na severu. Po mome mišljenju, sadejstvo koje očekujem od britanske armije treba da se sastoji u tome što će ona, što je moguće pre, izbiti severno od Sambre, spremna da se krene na Nivel, bilo levo od 5 armije — ako budemo pošli na sever, bilo u ešelonu iza levog krila te armije — ako budemo pošli na istok. Sordeov konjički korpus štitiće pokret engleske armije. Što se tiče belgiske vojske, smatrao sam da bi njena uloga — pored štićenja Brisela i Anversa — trebalo da se sastoji u dejstvu na spoljašnji bok nemačkih snaga koje, po mogućstvu, treba da poduhvati sleđa.

Ser Džon Frenč mi je obećao da će što je moguće potpunije zadovoljiti moje želje i izjavio mi je da će stupiti u vezu sa generalom Lanrezakom, čije sam, uostalom, manevarske sposobnosti hvalio. On se sa mnom rastao da bi otišao da prenoći u Remsu.

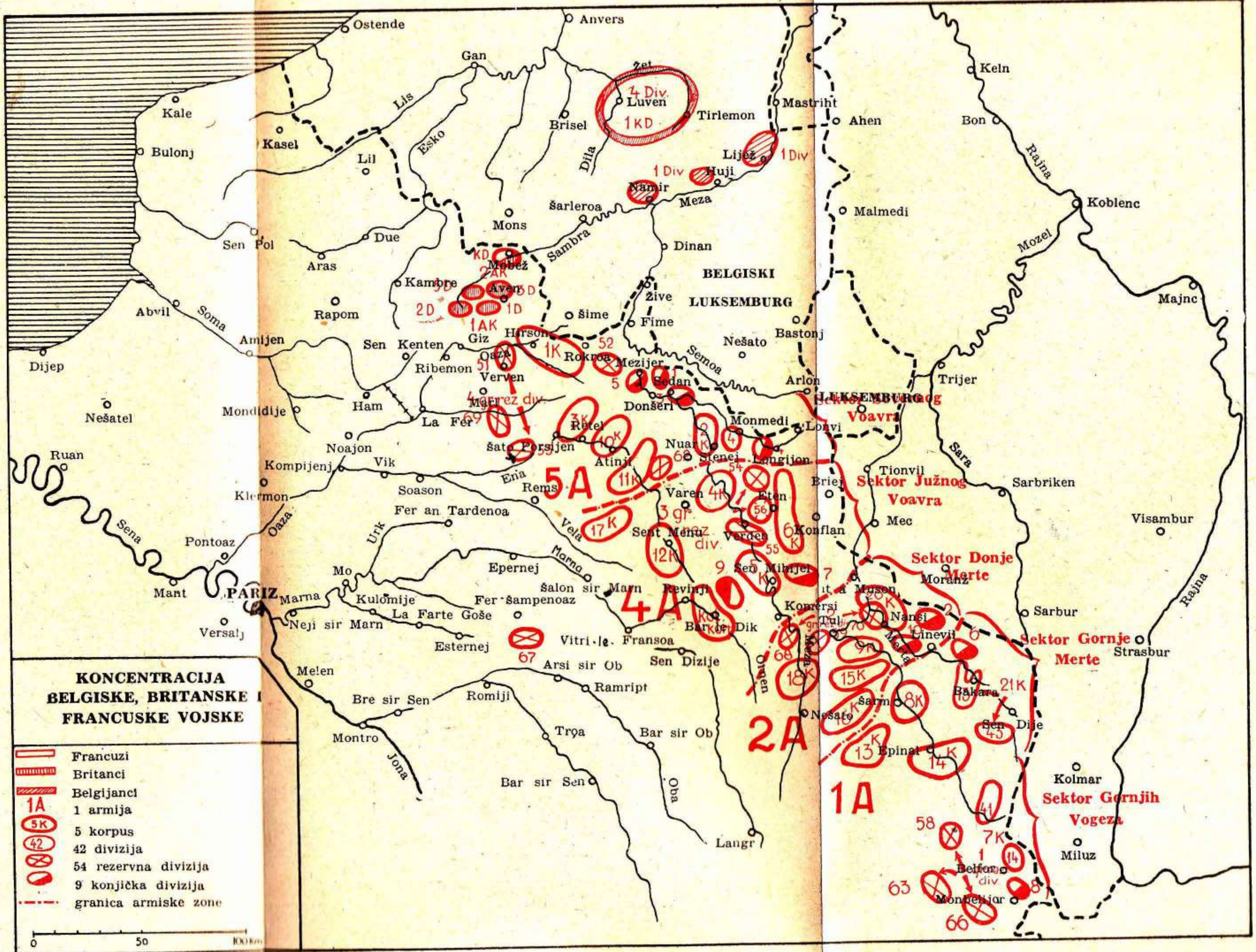
Ostende
Anvers
Gan
Luven
Tirlemon
Mastriht
Ahen
Keln
Bon
Kale
Kasel
Brisel
Bulonj
Lil
Lijež
Huji
Namir
Meza
Koblenc
Malmedi
Mons
Šarleroa
Sambra
Dinan
Sen Pol
Due
Aras
Mobež
Kambre
Aven
BELGISKI LUKSEMBURG
Majnc
Abvil
Soma
Rapom
Šime
Živе
Fime
Bastonj
Amijen
Sen Kenten
Giz
Hirson
Rokroa
Mezijer
Nešato
Dijep
Ribemon
Verven
Sedan
Semoa
Arlon
Trijer
Nešatel
Mondidije
Ham
La Fer
Donšeri
LUKSEMBURG
Monmedi
Lonvi
Noajon
Retel
Nuar
Stenej
Longijon
Sara
Ruan
Kompijenj
Vik
Ena
Atinji
Tionvil
Sarbriken
Soason
Rems
Varen
Eten
Briej
Klermon
Fer an Tardenoa
Vela
Mec
Visambur
Sena
Oaza
Pontoaz
Urk
Marna
Sent Menu
Verden
Konflan
Mo
Epernej
Sen Mihijel
Moranž
Mant
PARIZ
Šalon sir Marn
Revinji
Kulomije
Fer Šampenoaz
Nansi
Sarbur
Rajna
Versalj
Neji sir Marn
La Farte Goše
Bar le Dik
Komersi
Tul
Linevil
Esternej
Vitri le Fransoa
Strasbur
Meza
Orhen
Sen Dizije
Melen
Arsi sir Ob
Ramript
Bakara
Bre sir Sen
Romiji
Šarm
Sen Dije
Montro
Troa
Bar sir Ob
Nešato
Epinal
Jona
Kolmar
Bar sir Sen
Oba
Miluz
Langr
Belfor
Monbelijar
Sektor Severnog Voavra
Sektor Južnog Voavra
Sektor Donje Merte
Sektor Gornje Merte
Sektor Gornjih Vogeza
5A
4A
2A
1A
KONCENTRACIJA BELGISKE, BRITANSKE I FRANCUSKE VOJSKE
Francuzi
Britanci
Belgijanci
1A 1 armija
5K 5 korpus
42 42 divizija
54 rezervna divizija
9 konjička divizija
granica armiske zone
0
50
100 km

GLAVA XIII

Granične bitke

(od 17—24 avgusta 1914)

Ponedeljak, 17 avgust. — Vesti koje smo u toku 17 avgusta primili iz armije bile su dosta dobre. Izgledalo je da 1 i 2 armija napreduju pod povoljnim uslovima, a javljalo se da se i u Gornjem Alzasu vrše dosta znatni otstupni pokreti. Iz Belgije nam nisu stigle nikakve precizne vesti o neprijateljskim snagama. Izgledalo je da je na levu obalu Meze, severno od Liježa, prešla samo jedna pešadiska brigada, za koju nam je javljeno da se nalazi kod Tongra. Dve konjičke divizije koje su krenule ka Sambri zadržane su i begliske trupe su ih potukle; one su otstupile ka Žambluu (Gembloux). Prema tome, izgledalo je da je situacija povoljna. Zbog toga sam se iznenadio kada sam, popodne, saznao da je belgiska vlada odlučila da se povuče u Anvers. Trebalo je po svaku cenu sprečiti da vojska kralja Alberta izvrši ovo povlačenje, a za to je jedini način bio da se nešto učini da ona stvarno oseti naše prisustvo. Ponovio sam generalu Lanrezaku naređenje da konjički korpus uputi severno od Namira da uhvati dodir sa Belgijancima.

Utorak, 18 avgust. — Sva naša pažnja sasredila se na naše levo krilo. 18 avgusta izjutra saznao sam da je 2 armija dostigla Šato-Salen, Dijez i Marsal, a da je 1 armija ušla u Sarbur. U Alzasu su, izgleda, nemački 14 i 15 korpus nestali. Gde su nemačke glavnine?

Primicali smo se završetku perioda koncentracije, te je bilo vreme da se donese odluka o našem manevru. Ali moje glavno nastojanje, koje sam od početka rata težio da ispunim, bilo je da svoj manevar konačno uputim samo protiv sigurno osmotrenih i tačno određenih neprijateljskih snaga. Uostalom, bilo je potrebno da naš manevar ostane prikriven kako bismo sebi obezbedili koristi od iznenađenja. Međutim, naša obaveštenja su još bila nedovoljna da bismo bili sigurni u pogledu obima protivničkog manevra i neprijateljskih namera. Toga dana, 18 avgusta, proučavajući to pitanje sa strogo objektivne tačke gledišta, potpuno otstranjujući imagina-

ciju i koristeći samo podatke koje smo tada imali, bilo je nemoguće predvideti manevar koji je neprijatelj pripremao.

Naša obaveštenja su nas upućivala da neprijateljski bitačni raspored zamislimo ovako:

— Na levoj obali Meze znali smo samo za prisustvo 2 konjičke divizije koje su operisale između Žodoanja i Anita.

— Na desnoj obali, između Hujia i Liježa, pod komandom generala fon Bilova, nalazi se jedna grupa od 4 korpusa (7, 9, 10 i Gardiski), za kojom se, u drugoj liniji, kreću 3 rezervna armiska korpusa. Izgleda da oni svi zajedno, obrazuju 2 armiju. Izgledalo je moguće da 1 armiju čini ešelon koji je grupisan oko Liježa i u oblasti Vizea.

Druga jedna grupa, od 4 armiska korpusa, izgleda da je grupa koja je napala Dinan i uputila izvesne delove na Ivoar i Boreng (Beauraing).

Treća grupa se, izgleda, obrazuje u oblasti Nešato — Rekonj; njeni prednji delovi nisu bili prešli liniju Nešato — Sent Iber. Oblast Arlona je bila prilično jako posednuta.

Naša obaveštenja su nam pod tim izgledom prikazivala neprijateljske snage na desnom krilu.

Nepoznat je bio zamah koji je neprijatelj hteo ka severu da dâ pokretu toga desnog krila. Očigledno je u oblasti Liježa postojalo prilično uznemirujuće nagomilavanje snaga. Da li će se neprijatelj odlučiti da nastupa s obe strane Meze između Živea i Brisla? Ili će, kao što smo mi dotada pretpostavljali, severno od Meze angažovati samo mali deo svojih snaga, težeći da glavninom svoje severne grupe, koja je ostavljena južno od ove reke, s boka napadne levo krilo naše 4 armije koja je angažovana protiv nemačke centralne grupe?

U prvom slučaju, naša 5 armija, operišući u vezi sa britanskom i belgiskom armijom, težila bi da sa severa natkrili neprijateljsko desno krilo, dok bi naše armije centra, 3 i 4 armija, s juga na sever napale neprijateljsku centralnu grupu, u opštem pravcu Nešatoa. Bio sam u pravu da se nadam da će 5 armija, ojačana 4 grupom rezervnih divizija i 18 korpusom koji je došao iz 2 armije, a naslonjena na tvrđavu Namir, moći da izvrši taj zadatak. Što se tiče napada 3 i 4 armije, za njega smo — u mislima — dodelili 19 od 48 aktivnih divizija.

U drugoj pretpostavci, belgiska i engleska armija će, verovatno, biti dovoljne da vežu nemačke snage severno od Sambre i Meze. Što se tiče 5 armije, ona će se preko Živea i Namira uputiti u pravcu Marša u bok grupe koja se nalazi južno od Meze.

Sa ovim projektima sam upoznao generala Lanrezaka, a saopštio sam ih i belgiskom kralju i maršalu Frenču šaljući im potpu-

kovnika Brekara sa instrukcijama koje sam dao francuskim armijama na levom krilu.[1])

Međutim, oko 11.30 časova, pukovnik Ženi je telefonirao da se pokreti nemačke pešadije vrše ka severu, što u belgiskoj Vrhovnoj komandi prouzrokuje veliko uznemirenje.

U toku večeri saznali smo od pukovnika Aldeberta, koji je bio pridat belgiskoj Vrhovnoj komandi, da su jedinice nemačkog 10 korpusa prešle na levu obalu Meze preko mosta u Uiju i da se 8.000 ljudi 9 korpusa nalaze u Landenu, odakle upućuju odeljenja na Žetu (Gette), u Halen, Tirlemon i Beverlo. On nam je saopštavao da je belgiska Vrhovna komanda u 15 časova donela odluku da svoje pretstraže povuče na Dilu (Dyle), a sama da se premesti u Malin.

Tako, dakle, izgleda da je izvestan broj jedinica nemačke grupe, koja je bila prikupljena južno od Meze, već prešao na levu obalu. Osim toga, javljeno je da su podignuta 4 mosta: u Uiju, Ampsenu, Ombre Rozau i Serengu. Najzad, u oblasti Bastonj — Nešato, bilo je znakova o pomeranju snaga u pravcu severoistoka.

Prema tome, izgledalo je da treba da se ostvari prva eventualnost koju sam predvideo u svojim instrukcijama koje sam toga jutra izdao armijama na levom krilu. Bilo je važno da se 5 armija pojača, te sam u tome cilju odlučio da 9 armiski korpus uputim u oblast Sedan — Poa — Teron, u cilju da omogućim razvlačenje te armije ka severu.

S druge strane, da bih omogućio generalu Rifeu da se posveti isključivo svome nastupanju, odlučio sam da pod komandom generala Monurija obrazujem Lorensku armiju od 3-će grupe rezervnih divizija koja je spočetka bila u sastavu 3 armije, od 67 divizije koja je bila na raspoloženju i od 65 i 75 rezervne divizije koje su dolazile sa Alpa. Ta nova armija je imala zadatak da štiti desni bok 3 armije od snaga koje su mogle da debušuju iz utvrđenog logora Meca, postepeno opkoljavajući tu tvrđavu sa zapada. Zatražio sam od ministra da generala Monurija stavi meni na raspoloženje radi izvršenja toga zadatka. Ja sam toga generala, zaista, naročito cenio i često sam žalio što ga je nemilosrdna zakonska granica starosti udaljila sa komandovanja u trenutku kada je rat izbio.

---

[1]) Potpukovnik Brekar je 18 avgusta uveče stigao u Luven, gde se nalazio kraljev Vrhovni štab. Tu je saznao za povlačenje belgiske vojske. Kada je došao u engleski Glavni štab, tamo nije zatekao maršala Frenča. Ovaj mi je 19 avgusta, ne stavljajući mi nikakve primedbe, odgovorio: »Vi uzimate u obzir dve pretpostavke. Prva se odnosi na slučaj da znatna masa od 4 — 6 armiskih korpusa pređe severno od Meze; tada ćete se neprijateljskom nastupanju suprotstaviti 5 armijom severno od Sambre i Meze, uz sadejstvo konjičkog korpusa i britanske i belgiske armije, koji će pokušati da sa severa natkrile nemački napad. Ili će severno od Meze preći samo 1-2 nemačka armiska korpusa. Tada će 5 armija, prešavši Mezu između Namira i Živea, poduhvatiti s boka nemačku armiju, dok će Englezi, Belgijanci i konjički korpus štititi bok francuske 5 armije i za svoj cilj uzeti sve nemačke snage severno od te reke«. Maršal me je, u isto vreme, uveravao u svoju najsrdačniju saradnju.

Narednog dana mi je ministar odgovorio da pristaje da mi stavi na raspoloženje generala Monurija koga je bio odredio za inspektora zapadnih oblasti.[2])

Sreda, 19 avgust. — U toku noći 18/19 avgusta i dalje smo dobijali vesti o prelasku nemačkih trupa sa desne na levu obalu Meze; identifikovani pukovi su pripadali 4, 7 i 10 korpusu. Nemačka konjica je stigla u Diest. Naš konjički korpus, u vezi sa jednom belgiskom mešovitom brigadom, odbacio je neprijateljsku konjicu koja je bila kod Žamblua, ali je naišla na organizovan otpor u visini Ramijia.

U toku popodneva smo primili više novih izveštaja. Najpre, oko 16 časova, pukovnik Ženi nam je telefonom potvrdio da je posle borbe koja se 18 avgusta vodila kod Tirlemona, u kojoj su Nemci raspolagali trupama svih rodova vojske, izdato naređenje belgiskoj vojsci da se primakne bliže Anversu; ona svojim levim krilom treba čak da uđe u opseg anverskih forova. Ovim otstupanjem naši su saveznici otkrivali Brisel.

Ali, što je bilo još ozbiljnije, to je da mi, usled ovoga, gubimo svaki dodir sa Belgijancima, a i nadu koju sam imao da će oni

---

[2]) U pogledu na prepisku koju smo ministar i ja izmenjali u toku meseca avgusta 1914 godine, neće biti bez interesa da navedem sledeće pismo. Ovo pismo sadrži, u isto vreme, odgovor na izveštaj koji sam 17 avgusta poslao u Pariz, u kome sam saopštavao o zauzeću Sarbura, kao i na dvostruki protest koji sam uputio zbog odašiljanja municije i opreme u Belgiju, kao i zbog naređenja koje je ministar neposredno izdao da se Dižonska tvrđava stavi u stanje gotovosti. Svoje pismo sam završio rečima da je moja odgovornost ionako isuviše velika da bih mogao primiti još i odgovornost koja bi proisticala iz odluka koje su donete mimo mene. Ministrov odgovor navodim samo zato da bih prikazao ton simpatije i poverenja kojim je ono bilo prožeto.

Pariz, 18.8.14, 11 časova

Dragi moj generale i prijatelju,

1. — Bio sam siguran. To nisam kazivao svojoj okolini, ali sam imao najvatrenije i najčvršće uverenje u uspeh našeg oružja. Neću trupama da uputim čestitanja vlade dok uspeh ne bude konačan. Ali im Vi saopštite naš ponos i našu radost. Saopštite im žarku veru koju imamo u njihovu hrabrost, u inteligenciju naših oficira i u duh naše rase. Dozvolite mi da Vas zagrlim.

2. — Žalite se što smo Belgijancima poslali municiju i remnike za puške. Razumem Vaše protestovanje. Ono je opravdano. Ali je odbrana Liježa zaista bila od bitne strategiske važnosti da smo bili apsolutno obavezni da platimo za to. Blagodareći zakašnjenju koje smo nametnuli Nemcima da se razviju u Belgiji, mi ćemo do preksutra uveče nadoknaditi tih 100.000 zrna od 75 mm koje smo poslali u Belgiju.

3. — Dobro ste učinili što ste nam poslali prvu zaplenjenu zastavu; njeno prispeće je potreslo Pariz i učinilo da on snažno uzdrhti od radosti i ponosa. Ona se nalazi u Domu invalida ... očekujući druge zastave.

Srdačno Vaš

Mesimi

4. — Što se tiče Dižona, koji se nalazi izvan vojišne prostorije — molim Vas da to imate u vidu — povukao sam izdata naređenja, pošto nam se sreća osmehnula. Ali mi je stalo do toga da insistiram na tome da je Dižon van vojišne prostorije i da tu zadržavam pravo da izdajem instrukcije i naređenja.

aktivno učestvovati u obuhvatanju nemačkog desnog krila. Naš konjički korpus i tvrđava Namir bili su ovim odvojeni od glavnine belgiskih snaga. General Mišel, guverner Namira, javljao je da ima samo 3 brigade i da ih on koncentriše severoistočno i jugoistočno od tvrđave. On je tražio da francuska i engleska vojska pređu Sambru i obezbede severozapadnu i jugozapadnu zonu. Osim toga, Belgijanci su javljali da znatne snage prelaze Mezu između Liježa i Uija. Naši vazduhoplovni izviđači su zapazili nemačke kolone u Anitu i Mefeu, u pokretu ka severozapadu.

Priznajem da su me ti izveštaji doveli u najveću nedoumicu. Ove su snage ili bile slabe te su mogle biti namenjene samo za to da pritiskuju belgisku vojsku — što je objašnjavalo kretanje nemačkih kolona na severozapad — ili se radilo o znatnim snagama *koje su, u tome slučaju, namenjene za manevar protiv našeg severnog* krila, ali tada je ovo pomeranje ka severu moglo da se ostvari samo slabljenjem nemačkog centra u Luksemburgu. U ovome slučaju, ofanziva koju sam nameravao da izvedu 3 i 4 armija bila bi time olakšana. Štaviše, izgledalo mi je da neprijateljske snage angažovane severno od Meze nisu tako znatne kao što se govori, i to zbog teškoća oko snabdevanja. Doista, proučavanje karte nam je ukazivalo na to da su otpor Liježa kao i rušenja koja su izvršili Belgijanci morali da spreče svaki dotur zapadno od linije Vervije — Bastonj — Arlon, a snabdevanje trupa u oblasti Uija je moralo naročito biti teško dokle god se budu držali forovi Liježa.

Međutim, u to vreme mi nismo imali nikakav podatak o tome da su ti forovi pali, a nismo mogli pretpostaviti da će Nemci po zauzeću Liježa naći železnički most neoštećen.

Tako mi je belgiska vojska i dalje bila povod za najveće uznemirenje. Međutim, 19 avgust se završio dobijanjem jedne srećne vesti. Pukovnik Ige me je obavestio da je toga jutra u britanskom Glavnom štabu održano savetovanje na kome je ustanovljeno da se iskrcavanja na koncentraciskoj prostoriji vrše bez teškoća i da je maršal Frenč, u želji da što hitnije sadejstvuje u našim operacijama, proučavao mogućnost da požuri stupanje u dejstvo svojih snaga i da je odlučio da nastupanje njegove armije počne u petak 21 avgusta.

Može se misliti sa kakvim sam zadovoljstvom primio tu vest koja mi je dozvoljavala da se nadam da će naši saveznici Englezi moći sa nama da učestvuju u prvoj bici.

Četvrtak, 20 avgust. — Toga jutra, 20 avgusta, situacija mi je izgledala povoljna u celini. Zaista, spajanje francuskih i engleskih snaga se završavalo pod povoljnim uslovima, pre nego što se stupilo u dodir sa neprijateljem. Još uvek nismo imali vesti iz Liježa za koji smo, prema tome, imali pravo da verujemo da je još uvek u stanju da daje otpor. Namir je imao da dobije pomoć jedne naše rezervne divizije. 5 armija se polako bila prikupila između Sambre i Meze, gotova da izvrši projektovani manevar, ma kakva bila odluka koja će se doneti. U centru, 2 armija je zauzela Dijez i isturila prethodnice u Moranž i Delm. Istina, mi nismo mogli da

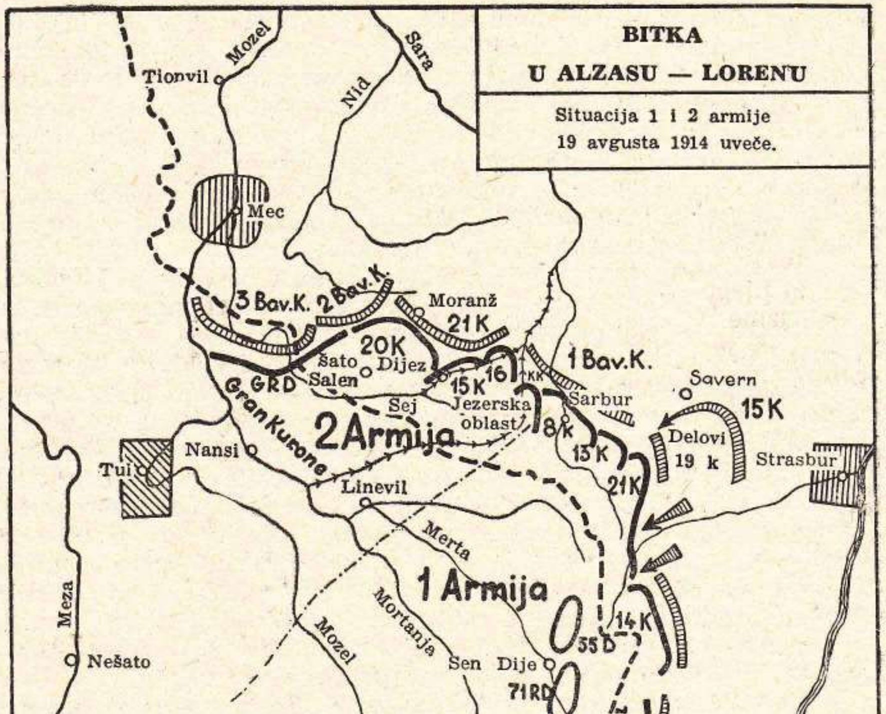

SKICA 2

debušujemo iz Jezerske oblasti. Naša 1 armija se nalazila pred organizovanim položajem i pripremala se da ga napadne s one strane Sarbura. Najzad, Alzaska armija je, posle jednog boja, ponovo zauzela Miluz.

Prema tome, mogao sam ministru da ulijem izvesno pouzdanje, dostavljajući mu u 8.45 časova telefonski izveštaj o ovome. To je imalo da bude poslednja dobra vest koju sam mu mogao poslati za duže vreme. Doista, ubrzo posle odašiljanja ovoga telegrama, rđave vesti su jedna za drugom počele neprekidno da pristižu u Vrhovnu komandu. Što se mene tiče, ovaj datum je značajan u mome sećanju jer označava preokret situacije koju smo dotada, i pored izvesnih znakova, mogli smatrati povoljnom.

Oko 16 časova sam od generala Kastelnoa primio vest da se na celom njegovom frontu vrše žestoki protivnapadi i da je prinuđen da uzme u razmatranje povlačenje na Donlej, Marsal i Gran Kurone; on svoj štab povlači u Nansi. Krajem dana je stigao nov telegram: 2 armija će se u toku noći izvući iz dodira i povući na označenu liniju.

General Dibaj me je, opet, izveštavao da neprijatelj vrši snažnu ofanzivu na njegovo desno krilo te je prinuđen da napusti svoje ofanzivne namere. U toku popodneva, major Moren, oficir za vezu u Štabu 1 armije, telefonirao je da se ta armija povukla, ali da se ona nada da će se na svojim novim položajima moći održati kako bi Kastelnoovoj armiji stvorila vremena da se pribere. Na krajnjem desnom krilu, Alzaska armija je prestala da napreduje.

Ove ozbiljne vesti, koje su nam tako iznenada stigle u toku večeri 20 avgusta i koje su se potvrđivale u toku cele noći, iznenadile su me. Doista, snage francuskog desnog krila su izgledale dovoljne da zaustave protivničko levo krilo čije su aktivne jedinice, prema onome što smo znali, trebale da se sastoje samo od 5 bavarskih korpusa, 21, 15 i 14 korpusa, kao i od nekoliko jedinica 13 korpusa. Bio sam utoliko više iznenađen što me je 2 armija još to jutro izvestila da ima utisak da pred sobom ima samo jake zaštitnice.

Iz predostrožnosti sam smatrao da nije umesno oslabiti 2 armiju, te sam oko 18.30 časova naredio da se privremeno obustavi ukrcavanje začelne divizije 9 korpusa i da se ona stavi na raspoloženje generalu Kastelnou. Osim toga, upozorio sam generala Dibaja da preduzme sve mere za osiguranje bezbednosti desnog boka svoje armije.

Dok su se ovi događaji odigravali na našem desnom krilu, situacija se naglo razjašnjavala na našem levom krilu.

Najpre, štab u Namiru je potvrđivao da se vrše mnogobrojni prelazi trupa na levu obalu Meze između Uija i Liježa. Avijatičari su, 19 avgusta popodne, osmotrili kolone i bivake između Tirlemona, Žodoanja i Meze. 20 avgusta su javljali da ne izgleda da je preko mostova nizvodno od Namira u toku jutra prešlo što drugo osim komora nemačkih korpusa koji, kako se čini, maršuju protiv belgiske vojske. S druge strane, otstupanje belgiske vojske ka Anversu i dalje se vrši i trebalo bi da se završi u toku 20 avgusta. Da bi se izbegle represalije, belgiska vojska je odlučila da Građanska garda ne brani Brisel već da se i ona povuče u Anvers. U toku večeri stigli su belgiski i engleski izveštaji koji su nam pružili nove po-

datke: mnoge kolone su zapažene severno od Meze; one se kreću ka zapadu i čela su im dostigla liniju Arskot — Luven — Žodoanj. Te se snage cene na 4 armiska korpusa najmanje.

Lako je shvatiti važnost tih izveštaja. To je bilo prvi put da smo dobili tačne podatke o onome što se događa severno od Meze.

Najpre, videlo se da su snage mnogo jače nego što smo dotada mislili. One su očigledno bile isuviše jake da bi bile namenjene samo tome da se potuče belgiska vojska. Uostalom, marševski front i pravac kretanja kolona ukazivali su na to da je ta masa bila upravljena protiv našeg levog krila.

Osim toga, ispoljilo se da je taj manevar mnogo obimniji nego što smo mi mislili, jer je on znatno prelazio Brisel sa severa.

Tako su se sve naše ranije nedoumice naglo razjasnile u trenutku kada se završavala francusko-britanska koncentracija. Izgleda da su Nemci, iza zastora svoje konjice uspeli da prikupe jednu manevarsku masu na krajnjem desnom krilu.[3]) Svi izveštaji, posmatrani zajedno, omogućavali su nam da sada stvorimo sliku o planu koji su naši protivnici hteli da ostvare: radilo se o pokretu nemačkih armija sa isturenim desnim krilom.

U toku noći 20/21 avgusta dobili smo nove potvrde izveštaja da se severno od Meze nalaze 5 armiskih korpusa, 3 konjičke divizije i 2 konjičke brigade.

Na taj se način ostvarivao prvi od onih eventualnih slučajeva koje sam predviđao u svome pismu od 18 avgusta, slučaj u kome će neprijatelj nastupati s obe strane Meze između Živea i Brisla. To se čak ostvarivalo pod povoljnim uslovima. Nastupanje neprijateljskih armija sa istaknutim desnim krilom imalo je da nam omogući izvršenje predviđenog manevra: odupreti se masi na severu sa Englezima i 5 armijom, a sa masom koju čine 3 i 4 armija napasti nemačke snage u Luksemburgu s juga na sever, a docnije, napasti u bok neprijateljsku severnu grupu.

Još 20 avgusta uveče kada sam predosetio nemački manevar, naredio sam 3 armiji da 21 avgusta otpočne svoj ofanzivni pokret u pravcu Arlona. 4 armiji sam naredio da otpočne svoje nastupanje ka Nešatou, određujući joj kao cilj neprijateljske snage u Luksemburgu za koje, uostalom, nije bilo javljeno da su vrlo znatne. 5 armija je dobila zadatak da veže neprijateljsku severnu grupu, a britansku armiju sam zamolio da sadejstvuje toj akciji, krećući svoju glavninu u pravcu Soanjija.

Petak, 21 avgust. — Zapovesti za izvršenje ovoga manevra odaslate su u prvim časovima 21 avgusta.

---

[3]) Ne izgleda mi da je uloga nemačke konjice u početku rata 1914 godine, kao zastora za strategiski manevar, dosada proučavana sa dovoljno pažnje. Ona je bila izvanredno značajna i, čini mi se, takva da može izmeniti izvesna gledišta o korisnosti i upotrebi konjice. Pod zaštitom jednog zastora konjice uvek će biti moguće, noćnim marševima, ostvariti koncentracije koje će izmaći izviđanju i moći da odluče o »presudnom događaju« o kome je govorio Napoleon.

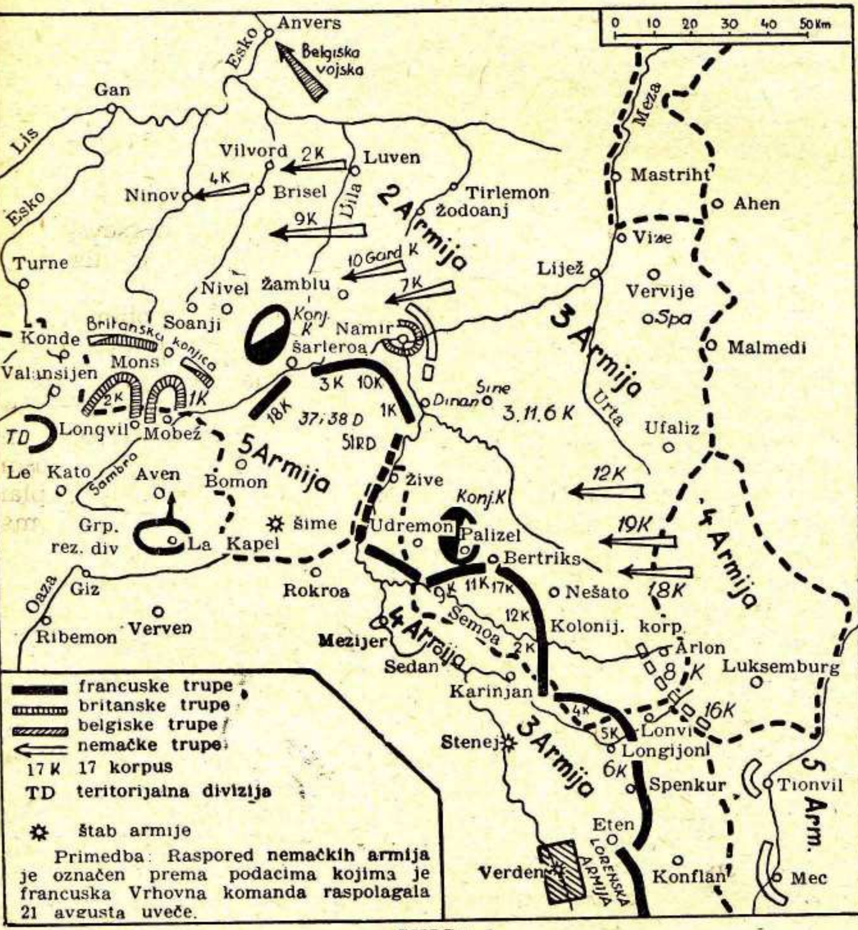

SKICA 3
GRANIČNE BITKE
(Severna granica)
Raspored trupa na dan 21 avgusta uveče

I pored belgiskog otstupanja ka Anversu, koje je raskinulo krug u koji sam se nadao da ću zatvoriti nemačko desno krilo, situacija nije izgledala rđava. Doista, prikupljanje severno od Meze jedne toliko znatne mase izgledalo je da se može ostvariti samo na štetu gustine koga drugog dela fronta. Međutim, neprijatelj je protiv našeg desnog krila (1 i 2 armije) preduzeo ofanzivu. Iz toga sam mogao da zaključim da je gustina nemačkih trupa bila najmanja u Luksemburgu. Izgledalo je da je to povoljna okolnost koja će omogućiti masi koju obrazuju naše 3 i 4 armija da razvije svoj manevar.

Međutim, situacija armija na desnom krilu postajala je prilično zabrinjavajuća iako je, od tog trenutka, važnost operacija prenesena na sever. Ipak je bilo važno da naše desno krilo ne bude potisnuto.

21 avgusta pre podne, primio sam dva izveštaja od svojih oficira za vezu, majora Morena i de Galbera, koji su mi saopštavali da su tamo postojali dosta ozbiljni razlozi za strepnju: Dibaj je zbog otstupanja 2 armije sa žaljenjem povlačio svoj front na Vezuzu, mada je mogao da se drži na svojim položajima. Što se tiče Kastelnoa, on se nadao da će moći da pregrupiše svoje jedinice pod zaštitom Gran Kuronea, ali on još nije znao da li će to pregrupisavanje biti završeno blagovremeno da bi mu bilo moguće da tu primi novu bitku. Ako u tome ne bi uspeo, on je nameravao da produži otstupanje ka Meskim Visovima, naslanjajući svoje levo krilo na Tul, a svoje desno krilo na masiv Šatenoa.

Razumljivo je sa kakvim sam nestrpljenjem iščekivao izveštaje o tome delu fronta, kada mi, oko 15 časova, dođe major Fetizon. On je u toku cele noći 20/21 avgusta u Nansiju prisustvovao regulisanju pokreta armiskih korpusa u otstupanju, koje je vršio Štab 2 armije, a toga jutra, oko 11 časova, general Kastelno mu je usmeno izložio svoje mišljenje o situaciji, kao i svoje namere za neposredno pretstojeći rad, naredivši mu da najhitnije ode u Vrhovnu komandu da mi podnese izveštaj. Iskazi komandanta 2 armije učinili su se majoru Fetizonu toliko važni da je smatrao za potrebno da ih odmah stavi na hartiju i da svoju redakciju podnese komandantu armije na potpis. Ovo je bio izveštaj koji mi je doneo:

»Neprijatelj prati naše kolone u otstupanju i može se predvideti da će se on sutra pojaviti pred Nansijem. Gran Kurone su posele trupe 9 korpusa i neki delovi rezervnih divizija koji juče nisu učestvovali u borbi. Nastojim da u pozadini pregrupišem 15, 16 i 20 korpus koji su vrlo iznureni. Uopšte uzev, oni neće biti u stanju da se angažuju sutra a, možda, ni prekosutra. Najzad, 2 konjičku diviziju je neprijatelj zadržao na sektoru 1 armije. Jedino je 10 konjička divizija stigla vrlo zamorena u oblast Manonvilera. Iz novih rezervnih divizija koje su avizirane, dosada se iskrcala samo jedna jedina jedinica.

Prema tome, ja ću se neprijateljskom pritisku odupirati jedino snagama kojima sada raspolažem. Ako budem uspeo da dobijem 24 časa, pokušaću da izvršim protivnapad trupama koje će do prekosutra moći donekle da se osposobe za dejstvo i povrate koheziju. Situacija mi izgleda vrlo ozbiljna i smatram za dužnost da Vas o tome izvestim.

Na slučaj ponovnog otstupanja, povući ću se pod zaštitu topova sa *tvrđave u Tulu, u pravcu Meskih Visova.*

Drugo rešenje bi se sastojalo u tome da se armija izvuče iz vrlo kritične situacije u kojoj se nalazi, povlačenjem ka Tulu onih snaga koje se nalaze severno od druma Nansi — Šato Salen, a ka Epinalu, levom obalom Mozela, onih snaga koje se nalaze južno od

toga puta (20, 16 i 15 armiski korpus). Na taj bi način bilo izvesnih izgleda da se sačuva celina tih snaga i da se one docnije preurede. Ako 1 armija, kao što verujem da će učiniti, povuče svoje levo krilo, mi bismo se mogli spojiti sa njom.

Kastelno«

Kao što se može misliti, situacija, ovako prikazana, izgledala mi je veoma ozbiljna. Najpre, nisam sebi mogao da objasnim zašto je 2 armija tako naglo otstupila pod uslovima koji su dosta ličili na poraz. Zatim, predviđanja komandanta 2 armije, koji je uzimao u obzir skoro napuštanje položaja kod Nansija i divergentno otstupanje kojim bi se neprijatelju otvorila breša na našem desnom krilu, bila su za mene povod za ozbiljnu zabrinutost. Zbog toga sam odmah telefonirao Kastelnou da smatram neophodnim držanje utvrđenih položaja kod Nansija najmanje za 24 časa, zbog poražavajućeg moralnog efekta koji bi takvo otstupanje izazvalo u zemlji, a naročito zbog uspeha našeg manevra koji je započet na severu.

Popodne, u 17 časova, jednim telefonskim izveštajem mi je saopšteno da se u toku dana nije dogodio nikakav incident. »Prema tome«, dodao je general Kastelno, »za sutra, 22 avgusta, predviđam eventualno izvršenje pokreta tek dosta kasno. Uostalom, po tome pitanju doneću konačnu odluku na osnovu izveštaja avijacije«. Na taj način, mogao sam se nadati da će 2 armija, protivno strahovanju svoga komandanta, moći da posedne položaje na Gran Kuroneu i Merti, od Nansija do Linevila, tako da zadrži neprijateljske snage koje su je potisle.

Oko 22 časa stigle su mi još povoljnije vesti. »Materijalno i moralno stanje 2 armije se popravlja«, telefonirao mi je de Galber iz Nansija. »Večeras armija drži Gran Kurone i Mertu, od Nansija do Linevila. Neprijatelj je malo napredovao. Predveče se nalazio na oko 20 km od Merte. Juče je pretrpeo ozbiljne gubitke. Sve komore 2 armije otstupile su u vrlo dobrom redu. 20 korpus će se brzo oporaviti, 16 korpus dosta brzo, dok će se 15 korpus sporije oporaviti. Više se ne govori o otstupanju iza Mozela«.

Dakle, više nije bilo reči o onakvom porazu kakvog sam se mogao bojati prema izveštaju generala Kastelnoa. Zbog toga sam, na traženje ovlašćenja da se aktiviraju mine na železničkim mostovima, koje mi je to veče uputio komandant 2 armije, odgovorio negativno, rekavši da mi ta rušenja izgledaju nepotrebna.

Tako, privremeno umiren u pogledu sudbine naše armije u Lorenu, i pošto sam rešio da više ne izvodim veće akcije u Gornjem Alzasu, mogao sam sada svu svoju pažnju da prenesem na događaje u Belgiji, gde je bio sasređen sav značaj manevra.

U toku dana me je posetio general Morijonvil, načelnik štaba belgiskog kralja. On mi je dosta pesimistički izložio stanje belgiske vojske, koja je dosada morala sama da izdrži sav teret borbe. Zatim mi je izložio razloge zbog kojih je belgiska vojska morala da otstupi pod zidine Anversa, odakle će još moći da ugrožava desni bok ne-

prijateljskih masa koje se kreću na zapad. Od njega sam mogao da dobijem samo prilično neodređene podatke o veličini nemačkih snaga. Upoznao sam ga sa našim namerama i uveravao da će u dejstvo protiv neprijatelja u najkraćem roku stupiti svi Saveznici.

Ovom posetom su upotpunjena obaveštenja koja sam dobio od šefa francuske misije u belgiskoj Vrhovnoj komandi, potpukovnika Aldebera. Ovaj je od general-potpukovnika Selijea, načelnika belgiskog Glavnog generalštaba, dobio jedno pismo u kome je izneo koristi koje je francuska vojska već izvukla iz sadejstva belgiske vojske, kao i teškoće u kojima se ova nalazila, jer je bila u punom jeku preustrojstva i bez pomoći francuskih ili britanskih snaga. On je odluku za otstupanje ka Anversu pripisivao činjenici da trupe više nisu imale željenu otpornost za primanje novih borbi.

21 avgusta izjutra saznao sam da su delovi nemačke konjice prošli kroz Brisel 20 avgusta popodne, krećući se ka Ninovi i Halu, a da za njima nailaze 2 pešadiske divizije koje dolaze od Luvena. Južnije, neprijateljske kolone su ponovo otpočele pokret na zapad. Otpočelo je opkoljavanje Namira na levoj obali Meze.

U toku popodneva izvešteni smo iz Lila da se nemačka konjica, izgleda, približava Rubeu, Turkoanu i Lilu, kao i da u tim gradovima vlada veliko uzbuđenje.[4])

Mada je pokret neprijateljskog desnog krila imao veći zamah nego što smo mi očekivali, situacija mi za taj trenutak nije izgledala uznemiravajuća, jer se, od ove dve stvari, mogla desiti samo jedna: ili će neprijateljske kolone produžiti da se kreću na zapad i, tako, izložiti svoj bok 5 armiji koja je prikupljena iza Sambre i naslonjena na Namir, ili će se one poviti na Sambru, te će 5 armija nesumnjivo umeti da im nametne bitku koja će dovoljno dugo trajati da omogući manevru 4 armije da se njegovo dejstvo oseti severno od Semoaa. Smatrao sam da se general Lanrezak, koji je brže obaveštavan nego ja, već nalazi na mestu dejstva, u vezi sa Englezima, da će on moći najbolje da iskoristi okolnosti i da efikasno izvrši ulogu koju je imao.

Zbog toga, kada mi je on 21 avgusta uveče napomenuo da bi prelazak njegove armije na levu obalu Sambre već sutra, 22 avgusta, njegove trupe mogao izložiti da bitku prime počesno i da bi, kako bi se moglo dejstvovati u vezi sa engleskom armijom, trebalo čekati do 23, a možda i do 24 avgusta, odgovorio sam mu da mu ostavljam punu slobodu da oceni kada treba da otpočne svoj ofanzivni pokret i da ću ga svakoga dana obaveštavati o frontu koji je dostigla 4 armija.

Oko 20 časova jedan izveštaj iz belgiske Vrhovne komande saopštavao nam je da su nemački korpusi koji operišu u oblasti Brisela, u toku 21 avgusta, izgleda, izvršili zahođenje na jug, pošto su prošli Brisel. Posebice 4 korpus, koji se kretao drumom iz Ni-

[4]) General d'Amad mi je u toku toga dana predložio da generalu Ermanu (Hermant), komandantu artiljerije u Dueu, poverim dužnost da organizuje odbranu Lila. Oko 14 časova sam odgovorio, odobravajući taj predlog.

nove, savio je na Hal. Desno od njega, 2 korpus, koji se od Vilvorda kretao ka Alostu, ni do 20 časova nije stigao do toga grada.

Na taj način, izgledalo je da će nemački pokreti dovesti do bitke koju ćemo voditi 22 ili 23 avgusta okrenuti prema severu, u kojoj će se 5 armija i Britanci nalaziti rame uz rame i biti brojno nadmoćni. Doista, jačinu nemačkih snaga koje su činile nemačko desno krilo, uračunavajući i trupe koje su zakriljavale Namir, kao i one koje su ostale prema Belgijancima, cenili smo na 6 armiskih korpusa, 3 konjičke divizije i 2—3 rezervne divizije. Međutim, mi smo prema njima imali:

— u 5 armiji: 10½ pešadiskih divizija, 3 konjičke divizije i 3 pešadiske rezervne divizije;[5])

— u britanskoj armiji: 4½ pešadiske i 1 konjičku diviziju.[6])

Kod 5 armije dan je bio miran, osim jedne predstražne borbe na mostu u Taminu. Bombardovanje Namira je počelo u toku popodneva. 3 i 4 armija su otpočele svoje pokrete ne nailazeći na otpor. 21 avgusta uveče potvrdio sam 4 armiji naređenje da produži pokret ka severu, sa zadatkom da između Dinana, Namira, i Urte nabaci na Mezu sve protivničke snage koje se nalaze u toj oblasti. 3 armiji sam naredio da produži da štiti desni bok 4 armije protiv neprijateljskih snaga iz Luksemburga, ešelonirajući svoj raspored tako da se može lako angažovati frontom ka istoku.

21 avgust se završavao ostavljajući mi dobru nadu. Izgledalo je da bitka u Belgiji treba da se angažuje na povoljnom strategiskom pravcu, a poslednje vesti iz 2 armije dozvoljavale su mi da smatram da se na toj strani neće dogoditi ništa ozbiljno pre nego što se pitanje ne bude rešilo na severu.

Subota, 22 avgust. — 22 avgust je za mene bio dan iščekivanja. Bilo je suviše rano da intervenišem u ozbiljnoj igri koja se odigravala u Belgiji. Reč je pripadala izvršiocima. Na tome delu fronta moja je pažnja bila usretsređena na Sordeov konjički korpus koji se, izgledalo mi je, osrednje angažovao protiv nemačke konjice zapažene severno od Monsa. Čak sam se pitao da li general Sorde u toj prilici razvija svu potrebnu aktivnost. U dva maha, rano popodne i oko 22 časa, izrazio sam svoje čuđenje generalu Lanrezaku, pod čijom komandom se on nalazio, tražeći njegovo mišljenje o eventualnom smenjivanju komandanta konjičkog korpusa. Što se tiče zaštite oblasti Lil — Turkoen, koja je bila izložena upadima nemačke konjice, tražio sam od ministra, preko pukovnika Pelea, da na raspoloženje generala d' Amada stavi još jednu, četvrtu, teritorijalnu diviziju.[7])

[5]) 18, 3, 10 i 1 korpus; 37 i 38 pešadiska divizija; 8 pešadiska brigada; 4 grupa rezervnih divizija (51, 53 i 69 rezervna divizija); 1 konjički korpus (1, 3 i 5 konjička divizija).

[6]) 1, 2, 3 i 5 pešadiska divizija, 1 mešovita brigada, 1 konjička divizija.

[7]) Kapetana Pelea sam upoznao na Madagaskaru i naučio sam da cenim njegove visoke i sjajne sposobnosti. Zbog toga sam, već prvih dana rata, molio ministra da mi stavi na raspoloženje pukovnika Pelea, koji se nalazio u Maroku. Taj je zahtev prihvaćen i pukovnik Pele je k meni stigao u trenutku kada je počela Bitka na granicama.

Na frontu 1 i 2 armije izgledalo je da se situacija stišava. 22 avgusta pre podne poslao sam im instrukcije u kojima sam precizirao njihov nov zadatak. One su, zadržavajući defanzivan stav, trebale da izdrže onoliko vremena koliko to bude potrebno da se razvije manevar koji je započet na severu i da budu u stanju da, potom, ponovo pređu u ofanzivu.

Uveče smo dobili izveštaje.

Najpre, što se tiče pokreta nemačkog krajnjeg desnog krila, izgledalo je tačno da ono produžava široko zahođenje oko Namira, kao što nam je to belgiski Generalštab bio javio uoči toga dana. To je krilo imalo 5—6 armiskih korpusa za kojima se, izgleda, kreću rezervne jedinice. Ono je, prema zapadu, zaštićeno sa 3 konjičke divizije. Neprijatelj je, početkom popodneva, prešao Sambru i napadao istočno od Šarleroaa. 10 i 3 korpus, znatno iscrpeni, morali su otstupiti i to je otstupanje, desno od njih, povuklo za sobom i povlačenje 1 korpusa, koji je napustio prelaze na Mezi. 18 korpus nije bio angažovan.

3 i 4 armija su odmah izjutra naišle na neprijatelja. 3 armija je, po cenu dosta ozbiljnih žrtava, posela front Žopkur — Virton. 4 armija je kod Nešatoa i Mesena uspešno vodila borbe, ali je kod Tentinjija i, naročito, kod Ošana pretrpela neuspehe koji su imali za posledicu opšte povlačenje na front Meks pred Virtonom — Žamoanj — Bertriks — Palizel — Udremon. Ove dve armije su trebale ponovo da pređu u ofanzivu sutradan, 23 avgusta.

Na Lorenskom frontu, u oblasti Gran Kuronea, došlo je samo do sukoba konjice. Popodne su zaštitnice 16, 15 i 20 korpusa vodile borbe sa neprijateljem koji je pokušavao da pređe reku Sanon i koji je uspeo da uđe u Linevil. Levo krilo 1 armije, koje je toga jutra bilo napadnuto, povuklo se ka Mondonskoj Šumi i Merti.

Bilo je preuranjeno izvoditi zaključke iz ovih izveštaja; trebalo je još čekati pre nego što se stvori mišljenje i donesu odluke.

Toga dana, krajem popodneva, primio sam vesti iz Rusije. Tražio sam da Rusi požure svoje nastupanje na Berlin i Beč. Paleolog me je obaveštavao o rezultatu koraka koje je on bio preduzeo. On mi je stavljao do znanja da ruske snage sada obrazuju 10 armija, od kojih je 7 armija već angažovano protiv Nemačke i Austrije, to jest ukupno 28 armiskih korpusa koji pretstavljaju oko 1,200.000 ljudi. Veliki knez Nikolaj je izjavio da je rešen da što je moguće brže nastupa na Berlin i Beč, prvenstveno na Berlin, prolazeći između tvrđava Torna, Poznanja i Breslave. Sve su njegove armije već prešle u ofanzivu. U Istočnoj Pruskoj ruske trupe su već prešle granicu za oko 30 km. Snage na levoj obali Visle treba da nastupaju pravo na Berlin čim armije na severoistočnom frontu budu uspele da vežu nemačku armiju.

Bio sam u pravu da iz tih telegrama zaključim da će se Nemci uskoro osetiti ozbiljno ugroženi na svom istočnom frontu i mogao sam se nadati da će oni ubrzo biti prinuđeni da razrede gustinu

snaga koje su bile angažovane protiv nas. Međutim, iz jednog izvora, koji nam je izgledao siguran, saznali smo da se 2 aktivna armiska korpusa, koja su najpre bila prema ruskoj vojsci nalaze u toku prevoženja na francuski front, a da su ih na Istočnom frontu zamenile landverske jedinice. Zamolio sam vladu da u ruskom Generalštabu nanovo insistira na potrebi najenergičnije ofanzive na Berlin.

Vest o našem neuspehu kod Moranža izazvala je u Parizu izvesnu uznemirenost. Toga dana, 22 avgusta, Mesimi mi je pisao svojim omiljenim sažetim stilom:

Dragi generale i prijatelju,

Prekjuče uspeh, juče neuspeh. To je rat. Imam punu veru u sutrašnju pobedu. Ali, ma šta se dogodilo, verujte u moje potpuno poverenje i prijateljstvo.

Mesimi

Dotada sam svakoga dana ministru slao telefonski izveštaj o događajima prethodnog dana. 22 avgusta uveče došao mi je kapetan Tardije i doneo jedno pismo od pretsednika Ministarskog saveta, Vivijanija, koji se, uostalom vrlo diskretno, žalio da nije podrobno obaveštavan. On je udarao glasom na odgovornost vlade zbog koje je bio prinuđen da preduzima mere za postepeno pripremanje javnog mnenja i ukazivao je na potrebu da se borimo protiv nemačke diplomatije koja pomoću štampe nastoji da obmane svetsko javno mnenje. On mi je predlagao da odredim 2 oficira koji će, naizmenično, saobraćati između Vrhovne komande i vlade. Zadatak tih oficira biće da vladi donose izveštaje o toku operacija i o držanju naših trupa ne upuštajući se u analiziranje događaja ispod dejstva divizija. Završavajući, Vivijani je iskoristio priliku da mi »ponovo iskaže sve poverenje, ljubav i uvaženje vlade i celokupnog stanovništva prema vojsci, njenim starešinama« i meni. Morao sam da prihvatim te vrlo opravdane predloge. To je bio začetak ustanovljenja oficira za vezu između vlade i Vrhovne komande, o čemu ću često govoriti. Oficiri koji su za sve vreme moga komandovanja vršili tu delikatnu dužnost bili su pukovnik Penelon i potpukovnik Erbijon; oni su, obojica, na njoj dokazali svoju taktičnost i odanost.

Nedelja, 23 avgust. — Nade koje sam polagao u ofanzivu koju je uoči toga dana srećno otpočela 4 armija, a koja je trebala da se produži i 23 avgusta, nisu bile dugog veka. Doista, u prvim jutarnjim časovima 23 avgusta, primio sam od generala de Langla izveštaj da su otstupanje 17 korpusa na levu obalu Semoaa, koje je izvršeno u »neredu« kao i «rasulo« triju brigada Kolonijalnog korpusa, imali za posledicu povlačenje 11 i 12 armiskog korpusa. Tako se stvorila situacija koja je komandantu 4 armije nametala potrebu da svoje rastresene jedinice pregrupiše na jednom prihvatnom položaju. On smatra da će na tome novom položaju moći izdržati celoga dana.

Taj me je izveštaj iznenadio. Zaista, prema obaveštenjima koja smo mi imali, pred frontom de Langlove armije bila su samo 3—4 armiska korpusa. Sem toga, sami izrazi koje je upotrebio komandant armije da karakteriše držanje izvesnih njegovih jedinica, učinili su da pomislim da je tu moralo biti slabosti u komandovanju. Bilo je neophodno raditi brzo te sam od generala de Langla tražio da mi odmah naznači starešine prema kojima bih morao da preduzmem potrebne sankcije.

U toku večera sam saznao da je 4 armija nanovo pretrpela teške neuspehe na više tačaka svoga fronta, a naročito na svome desnom krilu. Njeno se otstupanje nije izvršilo bez teškoća, naročito u 12-tom i Kolonijalnom korpusu.

Na taj način, ofanziva te armije, na koju sam računao kao na glavni manevar, bila je privremeno zaustavljena, i ta će armija biti prinuđena da se povuče na Mezu i Šijeru. Ta je činjenica bila utoliko više za žaljenje što se u 3 armiji general Rife, i pored povlačenja desnog krila pozadi Krine (la Crusne) i Šijere, nadao da će sledećeg dana moći ponovo da pređe u ofanzivu.

Šta su za to vreme radili Englezi i 5 armija?

U toku celoga dana sam bio bez vesti. Uveče sam primio telegram od pukovnika Igea kojim me upoznaje sa situacijom engleske armije toga jutra. Čela njenih kolona nalazila su se kod Olšena, Žemapa i Sen Gislena, a konjica levo, kod Kijevrena. On mi je saopštavao da je general Lanrezak od maršala Frenča zahtevao da, u slučaju ako engleska armija ne bude i sama bila napadnuta, napadne u bok neprijateljske snage koje bi prešle Sambru. Međutim, maršal je doneo odluku da svoj položaj od 23 avgusta izjutra zadrži u toku 24 časa. Ako, po izviđanju avijacijom nemačkih snaga severno i severozapadno od Monsa, ove ne budu izgledale suviše jake, on će krenuti napred frontom ka severoistoku i to pod uslovom ako njegov levi bok ne bude ugrožen.

Malo zatim primio sam izveštaj od Lanrezaka od koga sam tražio da mi saopšti svoje namere. Njegova je armija bila napadnuta u 11 časova; 3 korpus je otstupio ka Valkuru, neprijatelj ugrožava desno krilo 5 armije na Mezi, a jedan nemački odred je uspeo da zauzme Onej. Žive je ugrožen. Namir je pao. U takvoj situaciji, i pošto je saznao za neuspeh 4 armije, Lanrezak je odlučio da njegova armija sutra otstupi na front Bomon — Žive.

Dakle, opšta bitka koja je bila angažovana počela je nizom neuspeha koji su dovodili u opasnost izvršenje plana koji smo zamislili. Da li je to bio konačan neuspeh ili se moglo nadati da će naše armije, pošto se priberu, moći ponovo da krenu napred?

Moja prva pomisao je bila da potražim uzroke ovih neuspeha kako bih im našao leka.

Kako je stajalo sa brojnom nadmoćnošću?

Evo kako smo mi 23 avgusta sebi pretstavljali nemački bitačni raspored, sa severa ka jugu:

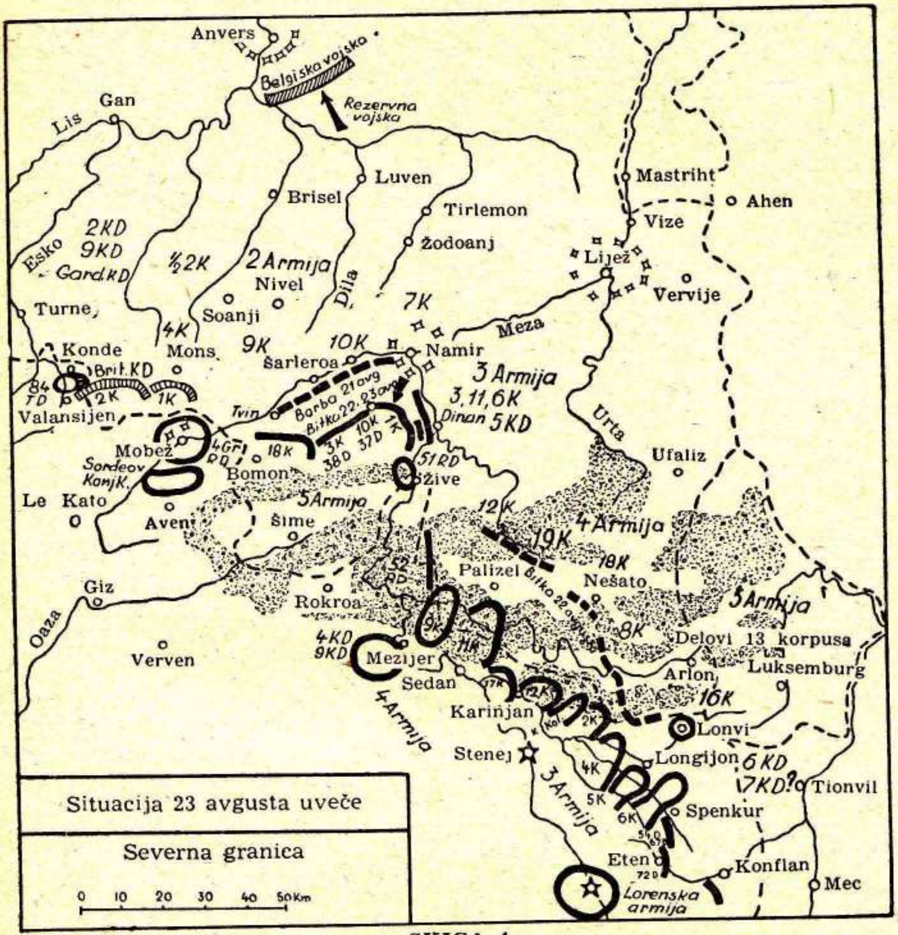

SKICA 4
GRANIČNE BITKE
(Severna granica)
Pretnja obuhvata našeg levog krila i početak povlačenja francuskih armija

Na Mezi — 2 armije	2 armija: 5½ armiskih korpusa i 3 konjičke divizije 3 armija: verovatno na desnoj obali: 3 armiska korpusa i 1 konjička divizija
U belg. Luksemburgu	4 armija: 3 armiska korpusa i 1 konjička divizija
U Vel. Vojvodstvu	5 armija: 2 armiska korpusa i 2—3 konjičke divizije
U Lorenu	6 armija: 4 armiska korpusa i 2 konjičke divizije

U Alzasu — 7 armija	*Severna grupa:* delovi 3 armiska korpusa i 1 konjičke divizije *Južna grupa:* rezervne jedinice

Osim toga, što se tiče nemačkih rezervnih jedinica, mi smo jedino znali da su rezervne divizije morale biti upućene ka anverskom utvrđenom logoru. Jedna od njih je 22 avgusta zapažena zapadno od Arshota (Aerschot); osim ove, nijedna druga nije zapažena da se kreće iza armija koje smo otkrili.[8])

Nasuprot ovim snagama mi smo imali:

U Belgiji	Britanska armija: 4½ pešadiske i 1 konjička divizija 5 armija: 10½ pešadiskih i 3 konjičke divizije; osim toga, 3 rezervne pešadiske divizije
U belgiskom Luksemburgu	4 armija: 12 pešadiskih, 2 konjičke i 2 rezervne divizije 3 armija: 6 pešadiskih i 1 konjička divizija
U Lorenu	2 armija: 7 pešadiskih, 2 konjičke i 5 rezervnih divizija
U Alzasu	1 armija: 9 pešadiskih i 1 konjička divizija 7 armija: 2½ pešadiske, 1 konjička i 3 rezervne divizije

Prema tome, što se tiče efektiva, smatrali smo da imamo osetnu brojnu nadmoćnost nad neprijateljem.

Da li je bio pogrešan strategiski raspored?

Krajnje savezničko levo krilo držali su Britanci, zapadno od Monsa. Prema izveštajima koji su 23 avgusta prispeli do kraja dana, pokret zahođenja koji su nemački korpusi izvršili severno od Namira, trebao je do večeri toga dana, izgleda, da ih dovede do ovih mesta:

2 armiski korpus — oko Ata (Ath),
4 „ „ — južno od Angijena,
9 „ „ — južno od rejona Soanji Senef,
7 „ „ — južno od Pont a Sela,
10 i Gardiski armiski korpus — pred desno krilo naše 5 armije.

To zahođenje nemačkog desnog krila štitila je u rejonu Leza (Leuze) 9 konjička divizija podržana jedinicama svih rodova vojske. Prema tome, nije izgledalo da je naše levo krilo ugroženo obila-

[8]) To je bitačni raspored koji je 23 avgusta 1914 ustanovilo Obaveštajno odeljenje Vrhovne komande, onakav kakav je armijama u 18 časova dostavljen kao prilog uz Obaveštajni bilten od toga dana.

ženjem. Izgledalo je da se protivnički frontovi prilično tačno podudaraju.

Zbog toga su me moja razmišljanja dovela do zaključka da su pad Namira, ugrožavanje desnog boka naše 5 armije duž Meze, a možda i greške pojedinih komandanata bili povod za otstupanje Lanrezakove armije, a trebalo se bojati da to otstupanje ne povuče za sobom i povlačenje engleske armije.

Ponedeljak, 24 avgust. — Doista, 24 avgusta izjutra, primio sam 2 telegrama. Prvi, otposlat u 3.45 časova izjutra, dolazio je iz engleske armije i njime mi je javljeno da će i naši saveznici otstupiti na liniju Mobež — Valansijen. Drugi, poslat iz 5 armije, saopštavao je da je u toku dana 23 avgusta nanovo vođena žestoka borba, naročito na frontu 18, 3 i 1 armiskog korpusa. »Engleska armija me obaveštava«, pisao je general Lanrezak, »da se povlači na liniju Longvil — Valansijen i da će, na slučaj da joj bude ugroženo levo krilo otstupiti ka Amijenu. Molim da mi se saopšti naredni pravac otstupanja«.

Malo zatim sam primio izveštaj o izvršenom zadatku potpukovnika Brekara koji je prethodnog dana uveče našao generala Lanrezaka zabrinutog, ali ne i obeshrabrenog. Potpukovnik Brekar mi je preneo utiske koje je general Lanrezak naredio da mi saopšti o uzrocima neuspeha njegove armije. Nažalost, to nisu bile jedine vesti te vrste koje sam u toku toga jutra imao da primim. Oko 8.30 časova de Langl mi je stavljao na znanje da je njegova ofanziva na sever »privremeno« zaustavljena i da on smatra za potrebno da svoju armiju povuče pozadi Meze i Šijere; on se nada da će ona tu moći da se održi, da popuni gubitke, oporavi se i osposobi da ponovo pređe u ofanzivu. Poznavao sam de Langla i bio sam siguran u čvrstinu njegovog karaktera. Kada mi on daje to mišljenje, unapred sam znao da je to tačan odraz stvari. Međutim, ovim povlačenjem 4 armije ostavile bi se nemačke trupe, zapažene u rejonu Lese i Sineja, slobodne da pređu Mezu.

Prema tome, moralo se povinovati očiglednim činjenicama. Kao što sam 24 avgusta izjutra pisao ministru, naša opšta ofanziva u Belgiju bila je definitivno zaustavljena i mi smo bili prisiljeni na defanzivu koja će se naslanjati na naše tvrđave i moćne zemljišne prepreke kako bismo se što duže odupirali, nastojeći da iscrpljujemo neprijatelja i da nanovo pređemo u ofanzivu kad za to bude nastupio povoljan trenutak.[9])

Ako je početni manevar propao, trebalo je pripremiti drugi. I pored teške nužnosti da se napusti jedan deo sopstvene teritorije, neophodno je bilo najpre stvoriti prostor kako bi se mogla ponovo obrazovati masa sposobna da iznova preduzme ofanzivu.

---

[9]) Ministar rata, kome sam 24 avgusta izjutra saopštio svoju nameru da se zasada uporno branim kako bih mogao ponovo da pređem u ofanzivu kada se za to bude ukazala prilika, odgovorio mi je jednim lakonskim pisamcetom, datiranim toga istoga dana u 12.30 časova: »Slažemo se; branite se«.

Između 8.30 i 9.30 časova otposlao sam zapovesti kojima se pripremao taj novi manevar:

5 armija, održavajući vezu sa 4 armijom i Englezima, izvršiće otstupni manevar, oslanjajući se na tvrđavu Mobež i šumski masiv Ardena;

4 armija će preći na levu obalu Meze, nizvodno od Muzona, i na visove na desnoj obali Meze, između Muzona i Steneja;

3 armija će doći na uređene položaje na opštem frontu: Monmedi — Damviler — Azan, u vezi sa Lorenskom armijom koja ostaje na Meskim Visovima u defanzivi.

Što se tiče 2 armije, ona mi u tome trenutku nije zadavala brige. 23 avgust je kod nje prošao bez ozbiljnih borbi; naređeni pokreti su se mogli izvršiti i general Kastelno mi je to jutro saopštio svoju nameru da neprijatelja, ako bude pokušao da obiđe južni deo Gran Kuronea, napadne još tog istog popodneva.

Najzad, 1 armija je, takođe, izgledala u povoljnoj situaciji. Uoči toga dana je 21 korpus bio napadnut i lako je održao svoje položaje, dok su 8 i 13 korpus zauzeli položaje koji im omogućavaju da front 1 armije solidno podupru.

Alzaska armija je pred sobom imala samo rezervne i landverske jedinice. Smatrao sam da je zbog situacije na našem levom krilu od ove armije moguće oduzeti veći deo 7 korpusa.[10])

Ono što me je na našem levom krilu najviše brinulo bilo je to što se obuhvatni pokret Nemaca, izgleda, širio. Ustvari, jedino su se Englezi mogli suprotstaviti tome ugrožavanju, to jest baš ona armija kojoj nisam imao prava da naređujem. Morao sam se zadovoljiti time da maršala Frenča ubeđujem da bi on mogao korisno usporiti nastupanje neprijateljskih snaga između Valansijena i Mobeža, što će reći u produženju linije Žive — Bomon na kojoj sam se nadao da će 5 armija davati otpor. U isto vreme sam mu nagovestio da bi on, ako bi ga nadmoćne snage prinudile da otstupi, mogao da se povuče u opštem pravcu Kambrea. Na taj način, on bi se nadovezao na zaprečnu barijeru koju obrazuju one 3 teritorijalne divizije pod komandom generala d'Amada.[11])

Ali, meni je izgledalo naročito potrebno da levo krilo Engleza produžim francuskim trupama kojima ću ja moći naređivati. Kako su 2 rezervne divizije iz Pariza trebale u toku te noći da stignu u Aras i da budu stavljene pod komandu d'Amada, dao sam im opšti zadatak da štite englesko levo krilo protiv svakog pokušaja obuhvatanja.

Osim toga, ponovo sam uzeo pod svoju neposrednu komandu Sordeov konjički korpus koji se bio prikupio južno od Mobeža umesto da ode na spoljno krilo savezničkih armija. Naredio sam mu da ode levo od Engleza i da sadejstvuje njihovom obezbeđenju.

---

[10]) Štab korpusa i jednu od njegovih divizija.

[11]) Ta zaprečna barijera postavljena je 22 avgusta. Ona je imala jedan istaknuti položaj, između Mobeža i Denkerka, i jedan glavni odbranbeni položaj, između Landresija i Aa.

Međutim, znao sam da se od njega može malo očekivati zbog zamorenosti njegovih ljudi i konja.

Pošto sam izdao te zapovesti iz oblasti strategije, trebalo je potražiti razloge zašto je, i pored brojne nadmoćnosti za koju sam verovao da sam je obezbedio našim armijama, moćna ofanziva koju smo pokušali od Lonvija do Sambre, taktički potpuno propala.

Ma koliko bilo bolno izneti izvesne slabosti, potrebno je sve reći kako nam je to onda izgledalo. Isuviše veliki broj naših generala, kada je bio stavljen na probu, pokazao se nedorastao svome zadatku. Neki od njih su za vreme mira stekli najsjajniju reputaciju kao nastavnici ili izvršioci manevara na karti, dok su se pred neprijateljem pokazali podložni strahu od odgovornosti. Saopšteno mi je da se u izvesnim velikim jedinicama apsolutno ne komanduje. U 3 korpusu, za celo vreme jednog dana bitke kod Šarleroaa, zapovesti je mogao da izdaje jedino general Rukrol, komandant artiljerije u korpusu, koji je morao da zamenjuje komandanta korpusa koga u najkritičnijem trenutku toga dana niko nije mogao pronaći. U 14 i 5 korpusu, ista očigledna nesposobnost. U 5 korpusu se desio jedan slučaj koji je naročito bio za žaljenje: jedan komandant divizije, pošto je prestao da vlada sobom i izgubio osećaj dužnosti prema svojim trupama, izvršio je samoubistvo. U 4 armiji je general de Langl odgovornost za neuspeh koji je pretrpeo velikim delom pripisivao držanju 17 korpusa u toku bitke. Nesumnjivo je da je prečišćavanje u komandovanju, koje sam nameravao da izvršim u toku 1914 godine da rat nije izbio, trebalo izvršiti ne gubeći ni časa, ako ne želimo da se neuspeh našeg početnog manevra pretvori u nepopravljiv poraz. Zatražio sam da mi se hitno podnese izveštaj o svima generalima koji su se pokazali nesposobnima. Kako mi je koji pojedini izveštaj pristizao, ja sam ga proveravao, pa sam one starešine, za koje mi je izgledalo da zaslužuju takvu odluku, stavljao na raspoloženje ministru, a na njihova mesta sam određivao one koji su mi izgledali najdostojniji toga.

Po prijemu izveštaja o mojim prvim odlukama, Mesimi mi je odgovorio:

28. 8. 14

Dragi moj generale,

Stavljate mi na raspoloženje generale B... i G... Nije dovoljno samo staviti mi ih na raspoloženje kada je po sredi kukavičluk kao u slučaju generala G...

Molim Vas da, ubuduće, oficire kojima bude oduzeta komanda automobilom dovezu u Vrhovnu komandu i da se oni izvedu pred preki sud. Smatram da, kao 1793 godine, za njih nema druge kazne do smene i smrti.

Vi hoćete pobedu. Primenite brze, brutalne, energične i odlučne mere.

U svakome slučaju, ne vraćajte u pozadinu ljude koji će galamiti protiv Vas i protiv nas. Stavite ih pod ključ u očekivanju njihovog suđenja.

Ako je potrebno, odrediću generala Galijenija za pretsednika toga stalnoga prekog suda čije sedište ne treba da bude u Parizu nego na vojištu.

Vaš
Mesimi

Iz izraza upotrebljenih u ovome pismu vidi se da je ministar bio još kategoričniji nego ja. Preki sud o kome je on govorio nije mi izgledao potreban. Smatrao sam da su normalna sredstva prekih sudova koji su mi bili na raspoloženju bila dovoljna da presude slučajeve obuhvaćene Vojnokrivičnim zakonikom. Za ostale slučajeve, ostao sam pri svojoj odluci da vratim u unutrašnjost one starešine koje se budu pokazale nesposobnim.

Ali, u izvesnom broju jedinica, očigledno nije samo nesposobnost komandanata bila kriva za naše neuspehe. Bilo je jasno da su načela ofanzive, koja smo pre rata pokušavali da ulijemo vojsci, vrlo često bila rđavo shvaćena i rđavo primenjena. Sa svih tačaka fronta javljali su mi o greškama u manevrovanju koje su imale za posledicu tolike gubitke, a katkada i potpuno uništavale ofanzivnu i defanzivnu vrednost trupe. Izveštavan sam da se prethodnice, zbog pogrešno shvaćenog ofanzivnog duha, skoro uvek angažuju bez podrške artiljerije i da u gustim porecima potpadaju pod vatru neprijateljske artiljerije. U nekim slučajevima su se velike jedinice, nastupajući bez obezbeđenja svojih bokova, iznenada izložile svirepim iznenađenjima. Pešadija je skoro uvek bila slana u napad sa suviše velikog otstojanja od svoga cilja. Zauzete tačke nikad nisu bile utvrđivane pre nego što se pođe u osvajanje novoga cilja, tako da su, kada ono ne bi uspelo, naše potisnute trupe gubile čak i plod svojih prvih uspeha. Štaviše, sadejstvo artiljerije i pešadije skoro nikad nije bilo ostvareno.

Čim sam za sve to saznao, naredio sam armijama da svoje napade organizuju smišljeno i, naročito, da sa najvećom brižljivošću ostvaruju vezu među rodovima vojske. Baš sam u našim nastavnim poligonima hteo da sprovedem to usklađivanje ofanzivne doktrine koje su nam okolnosti sada nametale uz surovu sankciju na bojnim poljima. Nažalost, nije dovoljno samo jedno pismeno naređenje pa da se trenutno izmeni mentalitet jedne vojske. Potrebno je vreme da bi se stvorio novi duh. Ali, u ratu iskustvo brzo pritiče u pomoć komandantima da skrate to vreme.

Smatrao sam za dužnost da u svom izveštaju vladi, jednovremeno sa obaveštenjem o konačnom neuspehu naše opšte ofanzive u Belgiji, naznačim i uzroke toga neuspeha, kao što je to Vivijani od mene zahtevao. »Naši korpusi«, pisao sam, »na bojnom polju nisu pokazali one ofanzivne sposobnosti koje smo očekivali, prema početnim uspesima, a koji su naročito bili postignuti u brdskim operacijama«. Ministar rata je i na ovo živo reagovao. Evo telegrama koji sam primio kao odgovor na moj izveštaj:

»Primio sam Vaš telegram kojim javljate o slučajevima moralne slabosti. Za takve nema druge kazne do smrtne, i to odmah. Prvi koje treba kazniti treba da budu oficiri, ako takvih ima. U sadašnjem trenutku jedini zakon Francuske je: pobediti ili umreti. Ponavljam Vam svoj izrični poziv da na najviše položaje postavljate energične mlade ljude koji su rešeni da pobede po svaku cenu. Otstranite starce, bez milosti.

Mesimi«

Iako bi se sada, posle toliko vremena, moglo pomisliti da je ministar preterivao u kaznama koje treba primeniti, smatram za potrebno da ovde posvedočim da sam mu zahvalan što mi je uvek stvarao utisak da ću biti podržan u svima merama koje budem morao da naređujem da bih našoj vojsci povratio potrebnu moralnu snagu.

Ponedeljak, 24 avgust, bio je relativno miran dan. Brižno sam iščekivao vesti sa našeg levog krila. U toku večeri i noći prispele su prilično rđave vesti, kao što se to moglo i pretpostaviti. Neprijateljski odredi su zauzeli Turne i Konde. Zatim, general d'Amad je izveštavao da su Nemci stigli u Somen i Valansijen. Na taj način, nemačko desno krilo je znatno natkriljavalo englesko levo krilo i ono će, verovatno, moći slobodno da razvije manevar koji će zagroziti naše komunikaciske linije. Ovo je bilo utoliko verovatnije što će otstupanje 3 i 4 armije, besumnje, omogućiti Nemcima da pojačaju svoju masu na desnom krilu.

Opasnost je bila ozbiljna. Trebalo je uzeti u obzir verovatno otstupanje celog levog krila, a naročito engleske armije. Predviđajući ovu eventualnost, smatrao sam za potrebno da odredim zone za povlačenje, namenjene za to da se u datom slučaju mogu brzo izraditi zapovesti. Odredio sam zonu engleskoj armiji, orijentišući je ka jugozapadu da bih zaštitio pravac ka Parizu i da bih, ukoliko je to moguće, izbegao obuhvatanje na taj način što će neprijatelj biti prinuđen da se razvuče ka zapadu. Granicu zone između engleske i 5 armije obrazovala je linija koja je vodila preko Mobeža, Le Katoa i Boena.

Ukoliko je natkriljavanje engleske armije dovodilo u opasnost naše komunikaciske linije, ono je, jednovremeno, ugrožavalo i sve severne oblasti koje su branile jedino d'Amadove teritorijalne divizije. Bilo je krajnje vreme da se izvrše poplave i da se povuku slagališta koja se nalaze u blizini granice. Oko 15.30 časova telefonom sam se sporazumeo sa ministrom po ovome pitanju.

Što se tiče Lila, mislio sam da će taj veliki grad neprijatelju moći da pruži izvestan otpor, jer sam, kao što sam rekao, odobrio da se on stavi u stanje odbrane. Moja je nada imala da bude kratkog veka, jer je general d'Amad u 17 časova telefonom javio Vrhovnoj komandi da je neposredno od ministra dobio naređenje da ne brani Lil! Bio sam iznenađen tom odlukom koja je bila sasvim suprotna onome što je 23 avgusta bilo ugovoreno. Mesimi nam je u

23 časa potvrdio tu odluku vlade koja je doneta na zahtev građana Lila.

Sa ostalih delova fronta prispele su mi nešto bolje vesti. 5 armija nije imala nikakvih teškoća da posedne liniju Marienbur — Solr le Šato — Mobež. Neprijatelj je nije gonio. Izveštaji 3 i 4 armije oživeli su mi nadu. 2 armija je uočila pokret najmanje 2 korpusa koji se kreću ka Klejeru i Žerbevileru; 20 korpus i 70 rezervna divizija izvršili su protivnapad na njih. Prvi izveštaji o ovoj operaciji su bili povoljni.[12])

Tako je krajem toga dana sva opasnost bila sasređena pred engleskom armijom. Ona je izgledala utoliko veća što smo tada prvi put primili izveštaj da za korpusima nemačke 2 armije, verovatno nastupaju rezervne jedinice koje imaju iste brojne nazive kao i aktivni korpusi. To je bio prvi znak prisustva rezervnih jedinica upotrebljenih u aktivnim operacijama. To obaveštenje nam je pružilo objašnjenje za izvanredno proširenje neprijateljskog fronta.

U tmurnim časovima koje smo preživljavali, moje su misli često bile upućene našim ruskim saveznicima. Računao sam na to da će njihovo dejstvo uskoro oslabiti pritisak koji je neprijatelj na nas vršio. To objašnjava nestrpljenje sa kojim sam očekivao vesti sa toga udaljenog fronta.

Te vesti sam primio toga istoga dana. Ruski ambasador je od načelnika štaba glavnokomandujućeg carske vojske dobio nalog da me obavesti da »rusku ofanzivu u Nemačkoj vrše velike mase i da se ona izvodi najvećom mogućom brzinom, zavisnom od zahteva sigurnosti. U Istočnoj Pruskoj se ide ka velikoj strategiskoj odluci i čim ona bude pala, moći će se pristupiti bržem razvoju potonjih ofanz'vnih operacija. Uopšte uzev«, završavao se izveštaj, »ruska ofanziva se vrši sa najvećom nepokolebljivošću«.

Sve je to još bilo isuviše neodređeno.

[12]) Telefonski izveštaj od 19.40 časova.

GLAVA XIV

Priprema Bitke na Marni

(od 25 avgusta do 5 septembra 1914)

25 avgust. — 25 avgusta izjutra bilo je očigledno da se strategiski manevar koji je pripreman od 18 avgusta završio našim potpunim neuspehom.

Izveštaji koji su stigli u toku noći nisu nam više mogli uliti nikakvu nadu. Nastupanje nemačkih armija, koje su se nalazile u Belgiji vršilo se i dalje. Engleska armija, koju su u toku 24 avgusta napale znatne snage, otstupila je na liniju Valansijen — Mobež i postojali su svi izgledi da će neprijatelj prema njoj otpočeti jedan zamašan obuhvatni manevar. Već je javljeno da je neprijatelj, pred desnim nemačkim krilom, zauzeo Somen, a nemački rezervni korpusi, za koje se dosada javljalo da se kreću ka Anversu, sada se, izgleda, kreću za zahodećim krilom, te na taj način povećavaju njegove mogućnosti manevra.[1])

Pošto sam tada još verovao da će Nemci u svojim ofanzivnim operacijama angažovati samo aktivne korpuse, bio sam prinuđen da uzroke našeg neuspeha potražim ne samo u taktičkim greškama, kao što sam to već rekao u prethodnoj glavi, nego i u brojnoj nadmoćnosti koju su Nemci uspeli da stvore na svome desnom krilu. Izgledalo mi je da tu brojnu nadmoćnost, koju prema našim ranijim proračunima ni izdaleka nismo mogli pretpostaviti, treba pripisati neuspehu glavne ofanzive koja je već u samom početku bila zaustavljena. 4 armija, koja je bila formirana jaka, od 6 armiskih korpusa, odmah je bila zaustavljena i izjavila je da će se držati između Meze i Šijera, ali da joj, zbog pretrpljenih gubitaka, zadugo neće biti moguće da izvrši jedan nov ofanzivan napor. Po mome mišljenju, neuspeh 4 armije u belgiskom Luksemburgu imao je za posledicu da se neprijatelju omogući da raspolaže jednim delom svojih snaga koje su operisale u toj oblasti, da ih prebaci preko Meze, nizvodno od Živea, i da ih angažuje protiv desnog krila naše 5 armije.

---

[1]) Izveštaj br. 59 Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande (25 avgusta 1914 godine u 6 časova).

Moram reći da me je u to vreme najviše brinulo držanje naših trupa. Mi smo počeli nizom neuspeha. Međutim, francuski vojnik se lako impresionira; on može da izgubi samopouzdanje isto onako brzo kao što se i oduševljava. Podvrgnut toj teškoj probi, koja je bila otežana strahovitom vrućinom poslednjih dana avgusta, da li će moći da izdrži onoliko koliko je to potrebno? Do mene su dopirali znaci zamora i iscrpenosti koji su me veoma zabrinjavali: na drumovima se često video veliki broj ranaca bačenih ili napuštenih u jarkovima i izgledalo je da starešine, čiji je autoritet bio još daleko od toga da bude jak, ne reagiraju uvek sa dovoljno čvrstine.

Pošto sam nagovestio ove brige moralne prirode, vraćam se na svoje brige iz oblasti strategije. Trebalo je, ne časeći časa, pripremiti jedan manevar kojim bi se mogao zaustaviti neprijateljski pokret koji ugrožava naše levo krilo i koji je upravljen u dolinu Oaze, ka Parizu.

Pre svega, da li sam se mogao nadati da će se naše levo krilo održati u mestu, dajući mi vremena da pripremim jedan nov manevar? Ne, jer je otporna moć naših trupa i engleske armije bila isuviše pokolebana da bih u tome pogledu mogao imati iluzija. Ma koliko ta nužnost bila teška, morala se prihvatiti potreba da se napusti zemljište kako bi se savezničkim trupama dalo vremena da se priberu.

Posle toga, kakav manevar predvideti? U toku toga celoga dugog i turobnog dana, 25 avgusta, ja sam sa svojim saradnicima proučavao razne mogućnosti koje bi se mogle ostvariti. Bertelo je smatrao da bi se manevar koji je započet u belgiskom Luksemburgu mogao ponovo izvršiti na nekom drugom zemljištu. On je predviđao da će se engleska armija, izložena obuhvatnom dejstvu nemačkog desnog krila, sigurno brzo povući i time povećati opasnost od obuhvata kome je bilo izloženo levo krilo naše 5 armije. On je smatrao da bi, prema tome, bilo umesno iskoristiti tu situaciju i izvršiti napad na unutrašnje krilo nemačkog desnog krila koje dejstvuje prema Englezima. On je dokazivao da bi se to rešenje moglo najbrže izvršiti i da bi ono dalo najveće rezultate na taj način što bi se nemačko desno krilo odvojilo od glavnih snaga u bici.

Rešenje koje je predložio general Bertelo nije mi se svidelo. Da bi se ono moglo sprovesti, trebalo je biti siguran da će se 5 armija dovoljno dugo držati i time omogućiti da se pozadi njenog fronta prikupi masa koja će imati zadatak da razdvoji neprijateljski front. Osim toga, ako zbog nedostatka vremena, ili iz ma koga drugog razloga, ovaj manevar ne uspe, mi bismo se izložili riziku da neprijatelj opkoli naše armije, koje bi se tada našle u beznadežnom položaju, i da ih prinudi da prime bitku sa obratnim frontovima, pod smrtno opasnim uslovima.

I pored primedaba koje su mu činjene, Bertelo je ostao pri svome gledištu. Ja sam pretpostavljao sasvim drukčije rešenje: obrazovanje jedne mase na nemačkom spoljnom krilu koja će, sa svoje strane, moći da obuhvati neprijateljsko zahodeće krilo.

Pošto sam savesno odmerio koristi i izglede na uspeh ovih dveju koncepcija, ja sam se, 25 avgusta uveče, odlučio za ovo drugo rešenje i naredio sam da major Gamlen u mome kabinetu sastavi zapovest koja je docnije postala Opšta instrukcija br. 2. Ja sam je potpisao i poslao generalu Bertelou, moleći ga da obezbedi njeno izvršenje. Moram reći da je Bertelo, posle odluke koju sam doneo, zaboravljajući na odluku koja je njemu bila milija, vrlo lojalno sve stavio u dejstvo da se pod najpovoljnijim uslovima obezbedi uspeh ovoga novog plana.

Da bi se imalo vremena da se u oblasti Amijena prikupi masa koja će biti sposobna da proizvede odlučujuće dejstvo protiv neprijateljskog zahodećeg krila, trebalo je prihvatiti povlačenje naših levokrilnih armija. Mogli smo se nadati da ćemo korišćenjem prepreka radi zaustavljanja ili usporavanja neprijateljskog napredovanja, kao i čestih protivnapada, uspeti da one ne pređu opštu liniju Ene koju produžava otsečna padina Kraon — Lan — La Fer. 3 armija će se osloniti na Verdensku tvrđavu koja će opštem pokretu otstupanja služiti kao pivo. 4 i 5 francuska armija, britanska armija i Amijenska grupa, koju će formirati snage uzete sa našeg desnog krila, obrazovaće masu koja će moći ponovo da pređe u ofanzivu čim se neprijatelj, pošto bude debušovao iz pošumljene oblasti Ardena, bude našao sa ovim teško prolaznim zemljištem pozadi sebe.

Na taj način, ja sam predviđao bitku na prostoru Amijen — Rems, sa jednom novom armijom na krajnjem levom krilu našeg rasporeda, koja će uokviriti Engleze i, sa svoje strane, moći da natkrili nemačko desno krilo.

Za uspeh ovoga manevra trebalo je ostvariti dva bitna uslova:

Najpre, trebalo je da nam naša 4 i 5 armija, otstupajući stopu po stopu, kombinujući svoje otstupanje sa delimičnim preuzimanjem ofanzive i protivnapadima, i potpomognute vrlo efikasnim dejstvom naše artiljerije protiv neprijateljskih trupa u nastupanju, stvore potrebno vreme da na našem levom krilu prikupimo masu koju sam odlučio da obrazujem.

Zatim, trebalo je da Englezi, upornim otporom, ustupaju zemljište vrlo polako, tako da naše levo krilo brzim otstupanjem ne olakša neprijatelju da nam ugrozi obuhvatom. Uostalom, oni su već imali podršku d'Amadove grupe kojoj su se pridruživale 61 i 62 rezervna divizija koje su se iskrcavale u Arasu.

Neophodnost da englesko komandovanje uverim u ovu potrebu izgledala mi je toliko hitna da sam 25 avgusta uveče organizovao sastanak sa maršalom Frenčom za sutradan, u njegovom štabu u Sen Kantenu. Iskoristio sam tu priliku da pozovem i generala Lanrezaka sa kojim je trebalo da se sporazumem u prisustvu engleskog glavnokomandujućeg.

Da bih na našem krajnjem levom krilu mogao obrazovati Amijensku grupu, morao sam da oduzmem jedinice sa ostalih delova fronta. Moja odluka da obustavim operacije Alzaske armije,

koje su postale sporedne, već mi je omogućila da iz te armije izvučem jedan deo 7 korpusa. Rasformiranje 1 grupe rezervnih divizija generala Aršinara oslobodiće 63 diviziju koja će moći da se ukrca za prevoženje u Pikardiju. Što se tiče 1 i 2 armije, one su bile angažovane u zajedničkoj akciji koja je prema poslednjim vestima te večeri, 25 avgusta, izgledalo da uspeva. Zbog toga se zasada nije moglo postaviti pitanje smanjenja efektiva tih armija.

Ostala je još 8 armija, Lorenska, pod Monurijevom komandom. Uoči toga dana ja sam mu saopštio da situacija zahteva da se na Meskim Visovima, severno i južno od Verdena do Tula, ostane u defanzivi. Monuri mi je odgovorio[2]) da mu izgleda da bi, prema tamošnjim prilikama, mogao da postigne uspeh ako mu se dozvoli da jedan deo svojih rezervnih divizija upotrebi za pomaganje napada koji je 3 armija, poklonivši veru jednoj nemačkoj operativnoj zapovesti koja je toga jutra bila zaplenjena, izvodila protiv nemačkih snaga koje su preko Konflana i Žandeliza nastupale na Verden. Uveče sam saznao jedino to da je napad 3 armije krajem dana napredovao i da je Lorenska armija u 14 časova izvršila protivnapad u vezi sa 6 korpusom.[3]) Ma koliko ova operacija bila korisna, ona mi je izgledala samo drugorazredna i od nje se nisu mogli očekivati znatni rezultati. Doista, prema zaplenjenoj nemačkoj zapovesti, ova akcija je vođena protiv jednog neprijateljskog korpusa i jedne konjičke divizije. Pred potrebom da se hitno pojačaju naše trupe na severu trebalo je umeti izabrati i ne napadati svuda. Na Meskim Visovima je bilo dovoljno zadržati defanzivan stav. Odlučio sam da naredim Lorenskoj armiji da mi stavi na raspoloženje 2 divizije koje imaju biti spremne za prevoženje železnicom. Stoga sam majora Bela, oficira za vezu iz 3 armije, 25 avgusta izjutra poslao u Štab te armije sa naređenjem 3-oj i Lorenskoj armiji da prekinu borbu, da se povuku na Meske Visove i da na njima pređu u odbranu. 25 avgusta oko podne Bel me je izvestio da su 2 neupotrebljene divizije upućene u Dinji i Sen Mihijel. Iste večeri me je Monuri izvestio da je, vezujući svoje pokrete sa otstupanjem koje je naređeno 3 armiji, i on prekinuo borbu.

Tako sam, u tome trenutku, zamišljao da masu na krajnjem levom krilu treba da obrazuju: 7 armiski korpus i jedna davizija, koji će doći iz Alzasa, 2 divizije iz Pariskog utvrđenog logora i 2 divizije oduzete iz Lorenske armije. Zahtev za transportovanje ovih poslednjih dveju divizija bio je upućen ministru 23 avgusta; 24 avgusta je Alzaska armija dobila naređenje da 25 avgusta u Belforu i Monbelijaru ukrca štab 7 korpusa i jednu diviziju toga korpusa; 25 avgusta je dobila naređenje da ukrca 63 rezervnu diviziju. Najzad, 25 avgusta izjutra, Lorenska armija je znala da mora da mi vrati 2 rezervne divizije. 26 avgusta u 11.25 časova joj je saopšteno da će prevoženje ovih divizija za Kompijenj otpočeti 27 avgusta.

[2]) Telefonski razgovor između generala Monurija i generala Belena (24 avgusta u 10.30 časova).

[3]) Izveštaj 3 armije od 24 avgusta u 20.30 časova.

Dakle, eto pod kojim okolnostima sam obrazovao grupu koja je imala da postane 6 armija.

Međutim 25 avgusta oko 21 čas, primio sam od ministra sledeće naređenje:

»Ako uspeh našeg oružja ne bude krunisan pobedom i ako naše armije budu prinuđene na povlačenje, onda se u Pariski utvrđeni logor, za njegovu odbranu, mora uputiti jedna armija od najmanje 3 aktivna korpusa. Potvrditi prijem ovoga naređenja«.

Ovaj telegram me je veoma iznenadio. Doista, ja sam u tome video začetak opasnosti od vladinog mešanja u vođenje operacija, koje bi, ako bi se to ostvarilo, znatno sputavalo moju slobodu manevrovanja baš u trenutku kada mi je ona izgledala nužnija no ikada.

Osim toga, zamisao da se tri aktivna armiska korpusa zatvore u Pariski utvrđeni logor, u vreme kada su nam sve naše snage bile potrebne na bojnom polju, izgledala mi je vrlo opasna. S druge strane treba primetiti da nije bilo nikakve veze između obrazovanja jedne manevarske armije u oblasti Amijena, što je bila moja zamisao, i odašiljanja 3 aktivna armiska korpusa da štite Pariski utvrđeni logor, što je ministar baš odlučio.

Srećom, ministrovo naređenje je sadržavalo jedan preduslov, te zbog toga nije bilo izrično, jer je počinjalo rečima: »Ako uspeh našeg oružja ne bude krunisan pobedom i ako naše armije budu prinuđene na povlačenje...« Međutim, kao što sam rekao, ja sam baš organizovao jedan manevar koji je, u mojoj zamisli, trebao da dovede do bitke na frontu Amijen — Lan — visovi severno od Ene i Remsa.

Izgledalo je da me baš slovo toga naređenja ovlašćuje da sačekam dok se bitka odigra, pa tek onda da izvršim ministrove instrukcije.

Prema tome, smatrao sam da imam prava da privremeno odgodim izvršenje ovih instrukcija, zadržavajući mogućnost da blagovremeno dejstvujem shodno prilikama.

Uostalom, ma koliko da je situacija bila uznemirujuća, ona mi još nije izgledala toliko ozbiljna da je još sada trebalo uzimati u obzir odbranu glavnog grada, a ako bi se baš i došlo dotle, mi bismo, u svakom slučaju, uvek imali vremena da izvršimo vladinu odluku.[4])

---

[4]) Ministrovo naređenje je bilo propraćeno pismom sastavljenim iz dva dela, od kojih je jedan bio pisan u 7 časova a drugi u podne.

Evo toga pisma:

Ministarstvo rata
Ministar
Br. 19

Pariz, 25 avgusta 1914 u 7 časova

Dragi moj generale i prijatelju,

1. — Veoma sam iznenađen, reći ću, štaviše, nezadovoljan ulogom koju je odigrao Sorde. Nemački konjički korpus krstari kroz Severnu Oblast, pu-

26 avgust. — 26 avgusta, prilično rano izjutra, otputovao sam u Sen Kanten, u pratnji Berteloa i moga ordonans-oficira, kapetana Milera.

Pridavao sam veliki značaj sastanku koji sam trebao da imam sa komandantom engleske armije i koji je bio prvi sastanak posle onoga kada me je on posetio u Vitriju prilikom svoga preuzimanja komande. Radilo se o tome da se sa njime sporazumem o izvođenju novog operaciskog plana za bitku na prostoriji Verden — Lan — Amijen, za koju sam se odlučio. Uostalom, ja sam znao na kakve ću teškoće naići. Doista, mogao sam se bojati da maršal neće biti potpuno slobodan u svojim odlukama, jer sam znao da Kičener često ima običaj da se meša u vođenje operacija engleske armije.

---

stoši sve i proteruje teritorijalne trupe, a Sorde, koji se malo borio, spava. To je neprihvatljivo.

Ako želite automobile za pešadiju, u Parizu se nalazi veliki broj raspoloživih. Pod uslovom da imate benzina da ih snabdevate, 60 automobila koji bi poneli 500 ljudi moglo bi Vam se odmah staviti na raspoloženje za operisanje sa konjicom. Ali ovo je pitanje tek od drugostepene važnosti.

2. — Jasno mi je da će severno vojište dobiti stvarni značaj, strategiski značaj uopšte uzevši, a moralni značaj zbog svoje blizine od Pariza. Treba obrazovati jednu armiju koja će se u njemu boriti. Po mome mišljenju to je nužno zbog slabe otpornosti teritorijalnih trupa koje se ne mogu održati.

3. — Prihvatam princip unapređivanja. Ali ni po koju cenu neću da se ovim odobrenjem omogući unapređivanje štabnog osoblja, jer u štabu kapetan vredi isto onoliko koliko i pukovnik. Upozoravam Vas da neću odobriti unapređenja štabnog osoblja, osim u slučaju sasvim izuzetnih okolnosti. Ja prihvatam taj revolucionarni postupak samo da bih osigurao dobro komandovanje trupama.

4. — Najzad, prilažem jedno naređenje čija Vam ogromna važnost neće izmaći: naređenje da se, na slučaj neuspeha, Parizu da jedan minimalni garnizon od 3 aktivna korpusa. Po sebi se razume da otstupni pravac ostalih trupa treba da bude sasvim drugi, ka središtu ili jugu Francuske. Mi smo rešeni na borbu do kraja i bez milosti.

Srdačno Vaš

Mesimi

25 avgusta 1914 godine, podne

Dragi moj generale,

5. — Utisak koji su izazvali upadi nemačkog konjičkog korpusa na našem levom krilu toliko je težak da zadržavam na svome raspoloženju 3 alžirsku diviziju koja se mobiliše u rejonu Perpinjan — Kirkason. Ako bude potrebno, ona će za 48 časova moći da bude prevezena u Šantiji ili Bove. Natkriljavanje našeg levog krila je činjenica čiji strategiski značaj ne treba preuveličavati, ali ono utiče na javno mnenje u srazmeri koju Vi ne možete da zamislite.

Sordeova neaktivnost mi sve više izgleda velika greška. Smatram da se on teško ogrešio o svoju dužnost. Uostalom, ja ga ne optužujem. Molim Vas da verujete u moje potpuno poverenje.

6. — Na kraju, lično Vas najtoplije molim da odobrite blagajniku Kajou, koga prati kaplar Sekaldi, da stupi u Sarajev štab; znam da ih on obojicu prima u svoj štab.

Ni Vi ni ja nemamo interesa da sebi stvaramo političke teškoće. Najizričnije Vas molim da odobrite ovo naimenovanje. Ako se ovo ne bi učinilo, Vi i ja bismo mogli sebi stvoriti prave neprijatelje kada se mir bude povratio ili čak i ranije.

Moje vrlo srdačno prijateljstvo.

Mesimi

S druge strane, znao sam da već postoje neke trzavice između maršala i komandanta 5 armije.

Stigao sam u Sen Kanten oko 10.30 časova. D'Amad je već bio došao. On me je upoznavao sa teškom situacijom u kojoj se nalazi njegova grupa kada stiže i Lanrezak. On je primio moje instrukcije od prethodnog dana uveče, koje su se odnosile na bitku na prostoru Amijen — Rems — Verden. Rekao mi je da je vrlo dobro shvatio moje namere i učinio je primedbe samo u odnosu na određene granice zona između njegove i engleske armije. Napomenuo je da naši saveznici, neobučeni da manevruju u zajednici, izgleda, malo vode računa o direktivama po kojima treba da se usklade dejstva susednih armija. Pošto sam ja insistirao na potrebi da njegova armija stalno vrši protivnapade kako bi stvorila vreme potrebno za obrazovanje mase na krajnjem levom krilu, on me je uveravao da misli da preduzme ofanzivu čim se njegovi korpusi budu izvukli sa pokrivenog zemljišta u oblasti Avena na kome je njegova artiljerija nemoćna i da mu, uostalom, dobro stanje njegovih trupa dozvoljava da zauzme to držanje.

U tom trenutku uđe Frenč u pratnji generala Mjurija, svoga načelnika štaba. Očekivao sam da ću opet naći onoga mirnoga čoveka sa kojim sam se upoznao pre nekoliko dana. Na moje veliko iznenađenje, engleski glavnokomandujući mi prilično vatrenim tonom izloži da je njegova armija žestoko napadnuta, da je prethodnog dana uveče korpus generala Hega bio prinuđen da otstupi na Giz a konjički korpus na Boen, to jest, u zonu dodeljenu francuskoj 5 armiji, kao i da njegov 2 korpus i 4 divizija generala Snoua otstupaju pod neprijateljskim pritiskom ka Katleu. On mi je izložio da su njegove trupe od početka neprijateljstava bile izložene tolikim naporima da on zasada ne može da uzme u obzir prelazak u ofanzivu i da smatra da je situacija vrlo ozbiljna. U više mahova se žalio na držanje njemu susedne 5 armije, koju je optuživao da je prekinula borbu ostavljajući ga potpuno usamljenog.

Odgovorio sam maršalu Frenču da su sve savezničke trupe podjednako izložene snažnom neprijateljskom pritisku i da ne treba verovati da engleska armija ima jedinu privilegiju na teške okolnosti rata. Takođe sam obratio maršalovu pažnju na korist koju vidim od toga da on saobrazi svoj manevar opštim instrukcijama koje sam izdao našim armijama i naročito da se potrudi da poštuje marševske zone određene svakoj armiji kako bi se izbegao nered. Rekao sam mu da ga, pošto je propao prvi zamišljeni manevar, usrdno molim da sve stavi u dejstvo kako bi omogućio izvođenje novozamišljene bitke. Po tome kako se on začudio, shvatio sam da on nije obavešten o mojim namerama te sam ga zapitao da li je primio prepis moje instrukcije od 25 avgusta, koji sam mu poslao. On za nju još nije znao; ona je ostala u rukama generala Mjurija. Tada sam izložio zamisao novog manevra koji sam nameravao da izvršim, podrobno izlažući ulogu koju će engleska armija imati da odigra. Frenč je na to odmah stavio svoje primedbe. I pored moga

nastojanja imao sam utisak da ga nisam ubedio: on je poglavito mislio na to da se povuče na Sen Kanten. Obećao sam mu da ću Sordeu izdati naređenje ne samo da štiti englesko levo krilo nego i da učestvuje u bici sa najvećom energijom i svima svojim snagama. Osim toga, baš na maršalov zahtev, odmah sam izdao d'Amadu naređenje da svoje dve sveže rezervne divizije uputi ka Brijeu kako bi podupro britansku armiju. Međutim, upitao sam maršala Frenča da li se nada da će uskoro dobiti pojačanja iz Engleske, naročito 6 pešadisku diviziju, jer je u sadašnjoj situaciji potrebno upotrebiti sva saveznička sredstva.[5]) Frenč mi je saopštio da ministar rata namerava da pošalje tu diviziju u Belgiju kao podršku belgiskoj vojsci. Izložio sam maršalu koliko bi takvo rešenje bilo opasno. Rekao sam mu svoje ubeđenje da se odluka može izvojevati samo na francuskom frontu i da svi napori koje Engleska može da učini treba bez odlaganja da se sasrede na levom krilu našeg bitačnog fronta. Imao sam utisak da moj sabesednik po tome pitanju misli kao i ja.

Kada sam, početkom popodneva, otišao iz britanskog štaba, poneo sam utisak slabosti našeg krajnjeg levog krila i sa nemirom u duši pitao sam se da li će se ono dovoljno dugo držati da mi omogući da ostvarim novo grupisanje naših snaga. S druge strane, na mene je učinilo rđav utisak neslaganje koje sam osećao da nastaje između maršala Frenča i komandanta 5 armije. Oni su bili dva bitno različita temperamenta i sasvim različita mentaliteta koji, izgleda, neće moći da se slože u velikim teškoćama bitke.

U svoj štab sam se vratio uveče. Izveštaji, koje sam tamo zatekao o stanju na frontu kao celini, nimalo nisu bili povoljni. Pukovnik Paket je iz 4 armije doneo pesimistički utisak. Izgledalo je da je 17 korpus naročito potresen; ostali korpusi su pretrpeli teške gubitke u borbama koje su vodili u pošumljenoj oblasti u kojoj su bili angažovani. 4 armija se sada povlačila na levu obalu Meze, rušeći sve mostove. 3 armija se još, sa mukom, držala na desnoj obali. Ali, sa svih strana su dopirali glasovi o popuštanju, zbog čega sam se bojao da ne dođe do moralnog sloma trupa. Počelo se osećati obeshrabrenje u vojsci, na svim stepenima, pa čak i u Vrhovnoj komandi.

I držanje Engleza mi je, takođe, stvaralo velike brige. U toku dana smo uhvatili dva nemačka radioizveštaja iz kojih se videlo da je desnokrilna grupa nemačkih snaga toga dana, izgleda, nastupala ka frontu Kambre — Le Kato. Izgleda da su čelne jedinice te grupe u 9.10 časova napale na celom frontu. Zabrinjavalo me je kako su naši saveznici izdržali taj nemački pritisak toga osobito kritičnog dana. Od njihovog otpora će umnogome zavisiti mogućnost ostvarenja našeg novog manevra. Međutim, u toku noći sam od pukovnika Igea primio jedan vrlo pesimistički telegram iz Noajona

[5]) U pismu koje sam već ranije pomenuo, general de la Panuz mi je saopštavao da se Kičener mnogo koleba da na kontinent pošlje još jednu diviziju.

kojim mi je saopštavao najgore vesti o rezultatima borbe toga dana: »Britanska armija«, javljao je on, »izgubila je bitku. Izgleda da je izgubila koheziju. Da bi se preuredila, tražiće da joj se ozbiljno pomogne. Engleski štab večeras u Noajonu«.

U takvoj situaciji je bilo nužno da se na levom krilu organizuje čvrsto komandovanje svim organima koji će mu omogućiti da se oseti njegovo dejstvo, jer se inače moralo bojati da mogu nastupiti najteže posledice. Tada sam pomislio na generala Monurija koji mi je izgledao najsposobniji da primi tu tešku komandu u tim teškim prilikama. Tako, pošto sam rešio da rasformiram Lorensku armiju, ja sam u toku prve polovine te noći organizovao 6 armiju, koju sam stavio pod komandu generala Monurija koji je već raspolagao Štabom Lorenske armije. On će primiti komandu nad svima snagama koje budu transportovane zapadno od opšte linije rasporeda francuskih i engleskih armija, to jest komandu nad 7 korpusom, 61, 62 i 63 rezervnom divizijom, kao i nad 55 i 56 rezervnom divizijom, jer će general d'Amad zadržati komandu samo nad 4 teritorijalne divizije. Što se tiče 4 preostale rezervne divizije iz Lorenske armije njih sam, pod komandom generala Pola Dirana, preveo u sastav 3 armije. Pozvao sam generala Monurija da što pre dođe u Vrhovnu komandu da primi moja naređenja.

U isto vreme, smatrao sam za potrebno da rasformiram Alzasku armiju. Preostale snage ove armije, od koje sam uzeo izvestan broj jedinica za 6 armiju, podeljene su u dve grupe i stavljene pod komandu generala Dibaja.

Usred ozbiljnih događaja koji su se odigravali te noći, saznao sam od kapetana Tardijea da je nastupila ministarska kriza, da je ministar Mesimi podneo ostavku i da će ga zameniti Milran. Obradovao sam se kada sam saznao da će u ovim teškim časovima upravu u Ministarstvu rata preuzeti čovek u koga sam imao najveće poverenje i prema kome sam osećao najiskrenije prijateljstvo. Njegova ozbiljnost, njegova upornost i njegovo rodoljublje činili su da sam bio siguran da će se on snaći u svima prilikama.

Sutradan sam od Mesimija primio sledeće pismo:

Pariz, 27 avgusta 1914

Dragi moj generale,

Pretsednik republike me je smenio zato što sam bio suviše strog prema vlastima i štampi.

Ali, smenjuje me Milran u koga možete imati puno i savršeno poverenje.

Radi budućnosti *potrebno* mi je jedno lično Vaše pismo kojim protestujete protiv zvaničnog saopštenja koje sam morao da dam:[6]) »U Severnoj Oblasti su se nalazile samo teritorijalne trupe«. To je ponavljanje članka izašlog u *Tanu* avgusta 1870 godine.

[6]) Najpre je stajalo »koje mi je iznuđeno«, pa je ovo precrtano i zamenjeno sa »koje sam morao da dam«.

Kroz 5—6 dana otići ću na svoju dužnost u Vrhovnu komandu, kao generalštabni major, kako mi je to naznačeno u ratnom rasporedu. Želeo bih da budem određen u Obaveštajno odeljenje.

Dotle stežem Vam ruku. Imam poverenja u Francusku i u Vas.

Mesimi

Iz izveštaja koji su nam stigli o engleskoj armiji proizlazilo je da je ona, umesto da uzme opšti pravac ka Kambreu koji sam joj naznačio 24 avgusta, otstupila u marševsku zonu određenu 5 armiji, čime je olakšala ostvarenje obuhvata kome je nemačko desno krilo očigledno težilo. 6 armija se još nije bila do toga stepena formirala da bi mogla da štiti englesko otstupanje i da omogući maršalovim snagama da se oporave. U tim okolnostima, izgledalo mi je da je najpovoljnije rešenje da 5 armija u visini Giza i Vervena izvrši snažan napad protiv neprijateljskih snaga, s juga na sever, sa težištem na svome levom krilu.

27 avgusta izjutra, oko 6 časova, saznao sam da je 5 armija nastavila otstupanje i da njen komandant namerava da zauzme položaj pozadi Oaze i Tona. Taj stav niukoliko nije bio onaj koji sam smatrao da će general Lanrezak zauzeti. Prethodnog dana u Sen Kantenu on mi je rekao svoju nameru da snažnom protivofanzivom odbaci nemačke trupe koje su za njim nastupale čim bude izišao iz pošumljene oblasti u kojoj je bila otežana upotreba njegove artiljerije. To se najviše podudaralo sa mojim namerama koje su, ponavljam, bile da dobijem vreme potrebno za prikupljanje 6 armije. Osim toga, stanje engleske armije je zahtevalo da agresivnim držanjem zadržimo što veći broj nemačkih korpusa. Uostalom, general Lanrezak me je uveravao da su stanje njegovih trupa i njihov moral izvrsni. Međutim, oblast u koju je stizala 5 armija izgledala je naročito podesna za operacije te vrste. Zbog toga sam naredio generalu Lanrezaku da iskoristi tu okolnost, napominjući mu da niukoliko ne treba da vodi računa o tome šta rade Englezi na njegovom levom krilu i da će, ako ne bude radio onako kako mu ja kažem, oslabiti moral svoje armije neprekidnim povlačenjem koje će izgledati kao poraz i koje može dovesti u pitanje ishod rata.[7]) U isto vreme, da bih donekle umirio pukovnika Igea koji mi je u vrlo tamnim bojama opisao stanje naših saveznika, naredio sam da mu se saopšte naređenja koja su bila izdata generalu Lanrezaku, kojima je bio cilj da se engleskoj armiji omogući da svoje povlačenje izvrši metodički. Osim toga, poslao sam u Noajon potpukovnika Brekara u pratnji majora Klajva, oficira za vezu sa britanskom armijom kod mene, sa zadatkom da se obavesti o stanju i da maršala Frenča uveri u to da ćemo mu sadejstvovati.

Tek što je Brekar otišao, kada me pukovnik Ige pozva telefonom. On je bio kod maršala Frenča i saopštio mu je instrukcije koje

[7]) Telefonsko naređenje koje je 27 avgusta u 6.30 časova predao potpukovnik Aleksandr, iz Vrhovne komande, majoru Šnajderu, iz štaba 5 armije.

su date Lanrezaku. Frenč mu je odgovorio da će se u Engleskoj nesumnjivo stvoriti ogorčenje i žaljenje kada se bude saznalo pod kakvim je uslovima britanska armija stupila u dodir sa neprijateljem. Maršal je nagovestio da bi jedan telegram koji bih mu ja poslao i u kome bih odao priznanje za velike usluge koje je engleska armija učinila zajedničkoj stvari mogao da smiri to stanje duhova.

Pohitao sam da udovoljim toj želji, izjavivši maršalu Frenču zahvalnost francuske vojske na junačkoj pomoći koju su njegove trupe pružile našim trupama.

Međutim, Lanrezak, pošto je primio moje instrukcije izdate mu to jutro, izvestio me je da će svoje trupe zadržati u visini Vervena i da će biti spreman da napadne svaku neprijateljsku jedinicu koja bi debušovala južno od Oaze. Prema tome, mogao sam da smatram da će time neprijateljsko nastupanje protiv Engleza biti usporeno i da će se oni time koristiti da se zaustave, kada, oko 14 časova, saznadoh da naši saveznici evakuišu Sen Kanten i da otstupaju ka jugu. Na taj način oni su otkrivali Lanrezakovo levo krilo u trenutku kada se ovaj spremao da izvrši protivnapad i dovodili su ga u težak položaj. Tražio sam potvrdu toga izveštaja i insistirao sam kod maršala Frenča da uspori otstupanje svoje armije. Predočio sam mu sve nezgode toga manevra u sadašnjim okolnostima i ubeđivao ga da njegova situacija niukoliko nije kritična, jer mi imamo 2 rezervne divizije u Bertenkuru i Bapomu, ceo Sordeov konjički korpus ispred njih, kao i da se nove snage iskrcavaju u oblasti Šona. Potrebno je da se njegove trupe izvesno vreme zaustave kako bi omogućile izvršenje protivnapada 5 armije. Taj protivnapad će nesumnjivo umanjiti pritisak koji neprijatelj vrši na Engleze.

U međuvremenu mi je došao general Monuri koga sam pozvao u Vrhovnu komandu da primi instrukcije koje se odnose na armiju nad kojom će on primiti komandu u oblasti Amijena. Naredio sam mu da svoje snage rasporedi tako da, pošto se prikupe, budu u mogućnosti da dejstvuju ofanzivno protiv neprijateljskog desnog krila, štiteći na taj način levi bok engleske armije, za koju sam se nadao da će se zaustaviti na frontu Am — Ternjije. Os'm toga, napomenuo sam mu da će docnije 6 armija početi prelaz u ofanzivu kako bi otpočela obuhvatanje neprijateljskog desnog krila.[8]) Određeno je da se Štab 6 armije spočetka smesti u Moreju.

Tek što je Monuri otišao od mene sa mojim instrukcijama, kada mi prispeše rđave vesti zbog kojih sam se pobojao da će se srušiti sve ono što sam smislio i pripremio za bitku na frontu Amijen — Lan — Rems. Oko 18 časova Ige me je izvestio da je u Peron stigla jedna nemačka konjička divizija[9]) i on je situaciju pretstavio kao »krajnje ozbiljnu«; moglo se bojati da se otstupanje ne pretvori u rasulo. Međutim, potpukovnik Brekar se u to vreme vratio iz Noajona odakle mi je doneo dosta rđave vesti. Uoči toga dana su 4 ne-

---

[8]) Posebna instrukcija br. 19, predata generalu Monuriju 27 avgusta popodne, prilikom njegovog bavljenja u Vrhovnoj komandi.

[9]) Docnije se pokazalo da je taj izveštaj bio netačan.

mačka korpusa napala naše saveznike i ovi su, oko 18 časova uveče, pretrpeli poraz uz velike gubitke. Od 5 divizija 2 su bile skoro uništene, a ostale su bile u prilično rđavom stanju. General Vilson je tvrdio Brekaru da engleske trupe za 8 dana neće biti u stanju da se bore, te da britanska komanda ima samo jednu brigu: da otstupi ka Kompijenju da bi dobila prostora i da bi se trupe mogle preurediti.

Na taj način, u trenutku kada sam u svojim predviđanjima Engleze video u Hamu, oni su već pogledali ka Kompijenju. Situacija je postajala naročito zabrinjavajuća. Izgledalo mi je nemoguće da računam na pomoć Engleza radi dobijanja vremena potrebnog za formiranje 6 armije. Da li će i ostatak fronta moći da se održi? Da li treba odustati od odbrane na liniji Ene? Osim toga, postavljalo se jedno pitanje od neposrednog značaja: kakve će biti posledice engleskog otstupanja na držanje 5 armije?

Čitalac se seća da sam joj toga jutra naredio da izvrši protivnapad ka severu. Međutim, njen levi bok se sada, evo, našao potpuno otkriven.

U isto vreme, jedan uhvaćeni nemački radiogram nam je omogućio da saznamo da će nemačka 1 armija dejstvovati zasebno dok će 2 armija opkoliti Mobež.[10]) Zbog toga je izgledalo verovatno da će baš na frontu francuske 5 armije neprijateljski pritisak znatno popustiti. Prema tome, postalo je nepotrebno uzimati u obzir neko dejstvo Lanrezakovih trupa ka severu, dok bi se, međutim, od ofanzive upravljene ka severozapadu imala korist da se uspori nadiranje jedinica koje su upućene u gonjenje protiv Engleza. Ta operacija mi je, u svakome pogledu, izgledala potrebna i moguća.

Zbog toga sam, oko 19 časova, rešio da izmenim naređenja koja sam ranije bio izdao generalu Lanrezaku, te sam mu telegrafisao da zbog toga što je, prema primljenim izveštajima, jedan deo neprijateljskih snaga koje se nalaze prema njemu ostao pred Mobežom, on ima, još sutra izjutra, da prebaci svoje levo krilo između Oaze i Sen Kantena. On ima da napadne svaku neprijateljsku snagu koja bi nastupala protiv engleske armije, koju po svaku cenu treba osloboditi neprijateljskog pritiska.[11])

Međutim, potpukovnik Aleksandr, koji se nalazio u Marlu, Lanrezakovom štabu, u trenutku kada je to naređenje tamo stiglo, saopštio mi je telefonom da komandant 5 armije ozbiljno prigovara toj novoj direktivi. Zbog toga sam u 22.15 časova generalu Lanrezaku

[10]) Obaveštajni izveštaj br. 63 Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande od 27 avgusta 1914, u 18 časova.

[11]) Telegram br. 2.500, o kome je ovde reč, stigao je u Marl u 20.20 časova, to jest, malo vremena pošto mi je general Lanrezak poslao izveštaj o naređenjima koja je izdao za 28 avgust na osnovu mojih instrukcija od toga jutra, po kojima je imao da se prikupi prema svome levom krilu i da bude spreman da napadne svaku neprijateljsku kolonu koja bi prešla Oazu. Lanrezakov izveštaj je prispeo u Vrhovnu komandu oko 21 časa. Da bi se izbegao svaki nesporazum, general Bertelo je komandantu 5 armije poslao još jedan telegram u 21.45 časova, kojim je potvrdio naređenje br. 2.500, precizirajući da Lanrezakovo levo krilo ima da napadne svaku neprijateljsku snagu koja bi između Sen Kantena i Oaze nastupala protiv Engleza.

ponovo skrenuo pažnju na to koliku važnost pridajem izvršenju mojih zapovesti. U isto vreme sam odlučio da sutra izjutra lično odem u Marl.

Sve te vesti, prema kojima se naša situacija u tako velikoj meri pogoršala, stigle su mi za vreme posete koju mi je učinio novi ministar rata Milran. On je došao u Vrhovnu komandu ne samo radi toga da mi učini posetu iz pristojnosti, nego i naročito zato da se obavesti o situaciji. Njega je pratio Mesimi koji je već bio obukao svoju uniformu lovačkoga majora.

Dok sam razgovarao sa Milranom, major Gamlen, koga sam to jutro bio poslao kao održača veze kod generala de Langla, uđe u moju kancelariju da mi podnese izveštaj o izvršenju svoga zadatka. Uoči toga dana neprijateljski delovi su prešli Mezu nizvodno od Sedana i komandant 4 armije je nameravao da 27 avgusta izvrši protivnapad na njih. Major Gamlen je prisustvovao početku te operacije. Štab 4 armije mu je izgledao malo uznemiren kada je primio vest da je neprijatelj toga jutra stao čvrstom nogom, znatnim snagama, na levu obalu Meze, od Donšerija do Otrekura. Na suprot tome, mirnoća i pouzdanje generala de Langla i njegovog načelnika štaba generala Mestra učinili su na njega živ upečatak. De Langl je svojim korpusima naredio da kombinuju svoje napore da bi bacili neprijatelja u Mezu. Pošto je napustio štab 4 armije, Gamlen je otišao u La Bezas, u štab generala Roka, komandanta 12 korpusa. On se i tu divio redu i pouzdanju koji su vladali u komandovanju. Pre no što je pošao za Vitri, on je mogao da prisustvuje početku protivnapada koji, kako je izgledalo, treba da uspe.

Oko 22 časa primili smo iz 4 armije jedan izveštaj koji je potvrdio zadovoljavajuće rezultate postignute toga dana. Da bi učvrstio svoj upeh, de Langl je tražio da i 3 armija napada i 4 armiji olakša držanje jednoga dela njenog fronta.

Iz 1 i 2 armije su nam stigle isto tako dobre vesti. Ove dve armije sa ograničenim sredstvima pružile su u nizu borbi, koje vode već 14 dana, primer upornosti i hrabrosti koji sam bio srećan da saopštim ostalim armijama. U toku večeri smo saznali da je 1 armija nastavila svoju ofanzivu na bojištu na kome se borila 25 i 26 avgusta i da je na povraćenom zemljištu svuda nailazila na tragove znatnih gubitaka koje su Nemci pretrpeli.

Ove vesti su učinile povoljan utisak na ministra. Međutim, ja od njega nisam krio da je sada sva moja briga usretsređena na moje levo krilo. U 22 časa pukovnik Ige mi je saopštio telefonom da će se engleska armija u toku sutrašnjeg dana povući nazad, između Oaze i La Fera. To otstupanje je potpuno otkrivalo levo krilo 5 armije, a u isto vreme je izolovalo desno krilo Monurijeve armije. Skoro u istom trenutku sam primio jedno pismo od pukovnika Igea, poslato iz Noajona u 17.30 časova, koje je potvrđivalo moje strepnje. Evo toga pisma:

»Čast mi je potvrditi Vam moj telegram od juče, 26 avgusta uveče, kojim Vas izveštavam o porazu koji je juče pretrpela engle-

ska armija. Iz novih izveštaja koje sam primio proizlazi da je njeno stanje najkritičnije. Zasada, ona je samo jedna potučena vojska, nesposobna da izvrši kakav ozbiljan napor. Desna kolona (1 i 2 divizija), koja otstupa na Orinji — Sen Benoa, još i pretstavlja izvesnu čvrstinu, a tako isto i 4 divizija, ali 3 i 5 divizija, koje su krajnje iscrpene, jer su izgubile mnogo ljudi i deo svoje artiljerije i komore, i zato što su skoro 36 časova bile izložene najžešćoj artiljeriskoj vatri, pretstavljaju samo rastrojenu gomilu koja nije u stanju da pruži ni najmanji otpor niti se može pojaviti na bojnom polju pre nego što se odmori i potpuno preuredi. Srećom, neprijatelj ne goni energično. Nadamo se da će divizije večeras moći da dostignu front: Roazel (4 divizija) — Verman (3 divizija) — severno od Sen Kantena (5 divizija) — Mon d'Orinji (1 i 2 divizija) — o konjičkoj diviziji još nema podataka —, a sutra, 28 avgusta, opštu liniju: Ham (4 i 3 divizija) — Sen Simon (5 divizija) — Žisi i La Fer (1 i 2 divizija). Pod tim okolnostima, engleska armija za sada više ne postoji. Ona će moći ponovo da stupi u borbu tek pošto se bude dobro odmorila i preustrojila, to jest za najmanje 3 od 5 divizija, tek posle nekoliko dana ili čak i nekoliko nedelja.

Rana naneta britanskom ponosu biće teška; već se izražavaju žalbe i prekori. Važno je sprečiti da se oni rasprostrane na taj način što će se, odmah i bez zakašnjenja, engleskoj armiji i narodu izraziti zahvalnost na velikoj žrtvi koju su oni za nas podneli. Zbog toga sam Vam uputio jutrošnju telefonsku poruku kojom maršal Frenč traži da francuski glavnokomandujući izrazi zahvalnost njegovoj armiji; trebalo bi da i francuska vlada postupi na isti način.

Izvestio sam generala Lanrezaka i generala Sordea o stanju u kome se nalazi engleska armija, prvoga zato da bi znao kakva bi mu opasnost mogla pretiti na njegovom levom krilu, a drugoga za to da bi produžio da štiti Engleze, pozadi njih i prema zapadu. Prema obaveštenjima koja je jutros doneo potpukovnik Brekar, saopštio sam generalu Sordeu da se njegov zadatak sastoji u tome da vrši tu dužnost sve dok engleska armija ne bude u potpunoj bezbednosti pozadi Some, a potom da ostane u oblasti Sen Kantena dok ne bude primio Vaše instrukcije.

Zasada nije moguće utvrditi gde i pod kakvim uslovima će se izvršiti preuređenje ove armije, ali, moglo bi se desiti da engleska vlada zatraži da se ona cela prebaci na svoju osnovicu u Havru, gde bi ostala do trenutka kada će, oporavljena, odmorna i preustrojena, biti u stanju da ponovo stupi u borbu. Uostalom, nema nikakve sumnje da će taj počinak biti samo privremen; volja da se ponovo stupi u dejstvo čim to bude moguće, ostala je onako isto čvrsta i još je nepokolebljivija nego što je ranije bila.

Prema tome, na englesku armiju se za izvesno vreme više ne može računati. Očigledno je da će se pod tim okolnostima taktika obuhvata, koja se već 8 dana primenjuje i kojom je na levo krilo našeg rasporeda dovedena masa dovoljna da ga ugrožava, produžiti i izvoditi pod uslovima utoliko lakšim što će naš front imati manje

prostranstvo. Levo krilo generala Lanrezaka, koje obrazuju rezervne divizije i 18 korpus, izgleda da će, prema tome, kroz nekoliko dana biti vrlo ozbiljno ugroženo i taj pokret će se tako i dalje širiti s leva na desno.

Jedini način da se protivstane tom sigurnom i toliko opasnom ugrožavanju izgleda da je da se na našem levom krilu obrazuje jedna nova i vrlo jaka armija sastavljena od svih onih aktivnih korpusa koje bude bilo moguće izvući sa ostalih delova našeg fronta (žrtvujući čak i bezbednost izvesnih delova teritorije), da bi se sav naš napor preneo na naše levo krilo. Tu će se odigrati rešenje u vrlo kratkom roku. Jutros je po tome pitanju potpukovnik Brekar sa generalom Vilsonom vodio vrlo koristan i vrlo važan razgovor o kome Vam je on, do vremena kada budete primili ovo pismo, svakako već podneo izveštaj, a na čiji vrlo veliki značaj smatram da mi je dužnost da Vas upozorim«.

Milranu nisam krio ozbiljnost situacije na našem levom krilu. Rekao sam mu da je kompromitovan projektovani manevar na liniji Amijen — La Fer — Lan — Kran — Ena. Stanje engleske armije je činilo neizvesnom mogućnost da se dovrši iskrcavanje 6 armije. Naša je dužnost da sa čvrstinom duha pogledamo u lice i najozbiljnijim posledicama. Poglavito je trebalo staviti do znanja vladi da će se, možda, kroz 4 ili 5 dana nemačka konjica pojaviti pred Parizom. Bilo je hitno da se javno mnenje pripremi na tu mogućnost i da se učini što je potrebno da svi razumeju da je obezbeđenje naše krajnje pobede u našoj volji da odbranu vodimo do kraja. Naš cilj treba da bude da umemo da se držimo i odupiremo onoliko vremena koliko nam bude bilo potrebno za organizovanje jednog novog manevra. Pa ako bi i taj manevar propao, treba umeti sačekati drugi.

Tada smo, Milran i ja, razmotrili opštu situaciju, a naročito situaciju Rusa. Vesti koje su nam stizale sa toga fronta bile su povoljne. Ofanziva naših saveznika produžavala se uspešno. Jedan nemački korpus, koji su naši saveznici obuhvatili na njegovom levom boku, morao je da napusti Osterode. Ako bi se ruski uspesi nastavili, moglo se nadati da će neprijatelj biti prinuđen da sa francuskoga fronta odvede znatne snage da bi ih suprotstavio našim saveznicima, te se moglo očekivati da će za petnaestak dana pritisak na našem frontu popustiti. Mi nismo smeli da zaboravimo da su Nemci svu svoju nadu uložili u brzo uništenje francuskih armija. Međutim, one nisu bile poražene i još su bile sposobne za žestoke napore koje će trebati umeti od njih zahtevati kada se bude javila povoljna prilika.

Zatim smo govorili o situaciji Pariza. Rekao sam ministru da za organizovanje odbrane glavnoga grada imam veliko poverenje u Galijenija.

Tim povodom, upoznao sam Milrana sa naređenjem, koje mi je dva dana ranije bio poslao Mesimi, da u Pariski utvrđeni logor pošaljem 3 aktivna korpusa da uzmu učešća u odbrani glavnog grada. Izložio sam mu moje gledište da Pariz treba na otvorenom polju da

brane operativne armije. Sve naše snage, bez izuzetka, treba da učestvuju u manevru i u bici koja će odlučiti o sudbini zemlje. Svaka ona jedinica koja bi bila izuzeta od izvršenja toga zadatka, pa makar bila dodeljena i odbrani Pariza, bila bi rđavo upotrebljena. Ministar mi je ukazivao na potrebu da se glavni grad brani i da se za to pristane na potrebno oduzimanje trupa sa drugih strana.

Upoznao sam ministra sa svojom namerom da sutra izjutra odem u Marl da bih generala Lanrezaka pogurao da izvrši operaciju koju sam mu naredio i koja mi je sve više izgledala nužna. Ta će mi poseta omogućiti da na licu mesta proučim mogućnost da predviđenu bitku ostvarim početkom septembra. Milran je, posle toga našeg dugog razgovora, razgovarao i sa izvesnim brojem oficira iz moga štaba. On je tu noć prenoćio u Vrhovnoj komandi i otišao je sutradan u 5.30 časova, baš u trenutku kada sam se i sam peo u automobil da idem kod Lanrezaka.

28 avgust. — 28 avgusta izjutra, pre nego što ću poći u Marl, pregledao sam izveštaje koji su prispeli u toku noći. Među ovima je jedan od njih naročito privukao moju pažnju. Jedan izviđač iz aviona je prethodnog dana popodne u oblasti Šimeja otkrio pokrete kolona koje su nastupale na jug, kao i velika prikupljanja trupa u oblasti Šimeja i Rokroa. Ovo ugrožavanje, koje je očigledno bilo upravljeno protiv levog krila 4 armije i protiv slabe veze koja je ovu armiju spajala sa 5 armijom, izgledalo je povezano sa dejstvom onih neprijateljskih snaga protiv kojih se general de Langl borio u oblasti Donšerija. Zbog jačine uočenih nemačkih snaga, postojala je bojazan da taj pokret ne uspe da raskine naš raspored. Veza između 4 i 5 armije morala se pojačati i morale su se preduzeti potrebne mere da se pariraju događaji na toj strani. Zbog toga sam odlučio da obrazujem jednu grupu čiji će zadatak biti da obezbedi vezu između de Langla i Lanrezaka.

Sledstveno tome, naredio sam generalu Bertelou, koji je u mome otsustvu ostao u Vrhovnoj komandi, da hitno pozove generala Foša, komandanta 20 korpusa, i da mu saopšti zadatak koji sam želeo da mu poverim,[12]) kao i da generalu de Langlu naredi da bez odlaganja otpočne otstupanje koje sam mu naredio Instrukcijom od 25 avgusta, kojom mu je zapoveđeno da se povuče pozadi Ene.

U Marl sam stigao oko 8.30 časova. Čim sam ugledao Lanrezaka, bio sam zapanjen zbog njegovog fizičkog stanja. Na njegovom licu su se videli znaci zamorenosti, obrazi su mu bili žuti, oči upale. Odmah, gestovima koji su odavali njegovo nervozno stanje, on je počeo da stavlja primedbe na zapovesti koje je bio primio uoči toga dana; govorio je o premorenosti svojih trupa i ugrožavanju koje će neprijatelj prema njemu ispoljiti u pravcu severa. Ponovo sam mu razjasnio stanje Engleza, koje mu nije moglo biti nepoznato, i objaš-

[12]) Kada sam pozvao Foša u Vrhovnu komandu, naredio sam mu da sa sobom povede pukovnika Vegana, koga sam želeo da mu odredim za načelnika štaba. Vegan se, nedavno pred rat, u Centru za visoke vojne studije, istakao kao izvanredno sposoban oficir.

njavao da je zbog postojećih okolnosti vrlo nužno da napada u pravcu Sen Kantena. Kako se ton razgovora bio povisio, morao sam Lanrezaka da opomenem da je on kriv za žalbe maršala Frenča na francusku vojsku: na Sambri, on je otstupio u trenutku kada ga je Frenč izvestio da vrši napad i, još koliko prekjuče, on je pustio da Englezi budu tučeni ne pritičući im u pomoć.

Kao poslednji argument, Lanrezak mi reče da nije primio pismeno naređenje da napada. Tada sam rekao Gamlenu, koji me je pratio, da odmah sastavi pismenu zapovest. Na kraju jednog stola, zajedno sa generalom Eli d'Oaselom, načelnikom štaba 5 armije, Gamlen stavi sledeću zapovest, koju ja potpisah: »5 armija će što je moguće pre napasti snage koje su u toku jučerašnjeg dana bile angažovane protiv Engleza. Ona će se na desnom krilu zaštititi minimumom snaga i na toj će strani vršiti izviđanja na velikom otstojanju«. General Lanrezak izjavi da je zadovoljan i spreman da izvrši naređenje. Uostalom, on mi reče da je to jutro već izdao zapovest u smislu u kome sam mu ja naredio.

Kako se naš razgovor bližio kraju, primio sam generala de Mas Latrija, komandanta 18 korpusa, koji je u Štabu 5 armije bio na prolazu. On je bolovao od dizenterije i izgledao je prilično oslabio. Ukazao sam mu na ozbiljnost sadašnjeg trenutka i naredio mu da od svojih trupa zahteva maksimum napora; radilo se o spasenju zemlje. Zatim sam video generala Aša koji je došao iscrpen od umora posle teških borbi 40 divizije. Pošto sam ovoga hrabrog i inteligentnog vojnika cenio u najvišem stepenu, ja sam ga, na predlog generala Lanrezaka, odredio da primi komandu 3 korpusa. Aš je žalio za svojom divnom divizijom i preklinjao me da mu je ostavim. Morao sam da ostanem pri svojoj odluci, apelujući na njegovo samopregorevanje i odanost.

Utisak koji sam sobom poneo vraćajući se u Vrhovnu komandu bio je toliko težak da sam bio rešen da se sutradan vratim kod Lanrezaka da bih nadgledao izvršenje svojih naređenja.

Moje prisustvo u Vitri le Fransoa bilo je neophodno, jedno zato da bih koordinirao operacije 5 armije sa pokretima Engleza i 6 armije, a drugo zato da bih preuzeo sve mere koje je bilo potrebno preduzeti zbog ugrožavanja koje je naša avijacija otkrila u oblasti Rokroaa, a naročito da bih Fošu dao svoje instrukcije za izvršenje zadatka koji ću mu poveriti.

Pošto sam stigao u Vitri le Fransoa, podnet mi je izveštaj o vestima koje su u toku dana prispele iz konjičkog korpusa i 61 i 62 rezervne divizije. Prethodnog dana Sorde je upotrebio svoje divizije razdvojeno: one su pod povoljnim uslovima bile angažovane severno i istočno od Perona, a potom ih je vratio natrag da kantonuju na južnoj obali Some. Obe rezervne divizije su dejstvovale levo od konjičkog korpusa i, izgleda, da su uspešno dejstvovale. Naredio sam da se Monuri telefonom upita kakvi su njegovi prvi utisci i njegove namere. Komandant 6 armije mi je odgovorio da računa da će još to isto veče moći da drži Somu u rejonu Perona sa 61 i 62 rezervnom

divizijom[13]) a između Sen Simona i Sen Krista sa delovima 55 i 56 rezervne divizije koje će to veče u ponoć završiti iskrcavanje. Potom, on će uputiti 7 korpus ka Somi.

Te su mi okolnosti izgledale povoljne, jer su toga istoga dana, u 5 armiji, 3 korpus i jedna rezervna divizija trebale da se drže duž Oaze uzvodno od Moaa (Moy). Da bi se postigla neprekidnost fronta i na taj način obezbedio razvoj napada 5 armije ka Sen Kantenu, bilo je dovoljno da engleska armija pristane da svoje zaštitnice zadrži na kanalu Krozau, između Sen Simona i Gernijea. Naredio sam da se maršal Frenč upita da li bi njegova armija mogla da izvrši tu ulogu veze između 5 i 6 armije i poslao sam potpukovnika Brekara Englezima, u Monurijevu armiju i u Sordeov konjički korpus sa zadatkom da pomogne da se njihovo dejstvo poveže. Tako sam se predveče mogao nadati da sam, najzad, na našem levom krilu stvorio povoljnu situaciju za odbranu, pozadi moćne prepreke Some, kanala Krozaa i Oaze. Pod tim uslovima, ofanziva 5 armije, koja će se sutra vršiti ka Sen Kantenu, stvoriće predah potreban da se dovrši formiranje 6 armije i ovoj će omogućiti da sada ona obuhvati nemačko desno krilo.

Nažalost, moja je nada bila kratkog veka. Doista, oko 20.30 časova, od pukovnika Igea sam primio sledeći telegram: »Maršal žali što ne može da sarađuje u opštoj akciji na način kako Vi to želite. Zamorenim trupama je potreban najmanje jedan dan odmora na mestu na kome se večeras nalaze. Prekosutra, ako to bude potrebno, one će biti sposobne da posednu liniju kanala Krozaa. Potom, ako francuska vojska bude pobedila, maršal će svoje trupe staviti na Vaše raspoloženje, kao rezervu«.

Malo docnije, jedan telefonski izveštaj iz 6 armije, koji je odmah zatim potvrđen od strane majora Morena koji je održavao vezu između Monurija i Vrhovne komande, javljao mi je da se ne zna šta se dogodilo sa 61 i 62 rezervnom divizijom i da ih je general Ebner, koji je određen da primi komandu nad njima, celoga dana uzalud tražio. On je pretpostavio da su se one morale povući ka Amijenu pred neprijateljskim kolonama koje su u oblasti Perona, odakle se čula jaka kanonada, zapažene u nastupanju sa istoka na zapad. Zaista, oko ponoći smo saznali da je 61 rezervna divizija bila odbačena ka Amijenu; i dalje smo bili bez vesti o 62 rezervnoj diviziji.

Tako, ne samo da nije držan odbranbeni front na Somi, nego je izgledalo da će usled neprijateljskog nadiranja i iskrcna zona 6 armije ubrzo biti ozbiljno ugrožena. Pri tadašnjem stanju stvari mogao sam se nadati povoljnoj promeni situacije samo ako 5 armija bude imala uspeha. Zbog toga je bilo potrebno da kod generala Lanrezaka ponovo insistiram da dejstvo njegove armije bude što je moguće energičnije.

[13]) 61 i 62 rezervna divizija su stavljene pod komandu generala Ebnera, bivšeg načelnika Generalštaba vojske kod Mesimija.

To popodne, 28 avgusta, kada sam činio napore da stabilizujem situaciju na našem levom krilu i da pripremim ofanzivu 5 armije, morao sam da vodim računa i o pretnji koja se pripremala u rejonu Rokroaa, protiv levog krila 4 armije. Ali dok sam bio prinuđen da kod generala Lanrezaka u više mahova insistiram da bih ga naveo da pruža otpor neprijatelju, general de Langl, vatren i odlučan, tvrdoglavo nije hteo da ustupa zemljište neprijatelju. Pod njegovim voćstvom je 4 armija, pošto se borila na svim uzastopnim zemljišnim otsecima, uporno branila položaje na Mezi; ona je neprijatelju skupo naplatila ono nešto napredovanja koje je ostvario na desnoj obali.

Međutim, izvršenje plana koji je bio zamišljen 25 avgusta i kojim se želelo obrazovanje bitačnog fronta koji se naslanja na Somu i Enu zahtevalo je da se 4 armija ne zadržava na Mezi, utoliko pre što je uočena pretnja od Rokroaa mogla svakoga trenutka da ugrozi njeno levo krilo.

Kada sam se posle posete Lanrezaku vratio u Vrhovnu komandu saznao sam da je 4 armija bila sasvim obuzeta mišlju da Nemce baci u Mezu. Moral te armije je bio izvrstan i pored gubitaka koje je pretrpela. U tim okolnostima ona se nije lako mirila sa mišlju da se odrekne svojih preimućstava i da otstupi onda kada se osećala pobedničkom. Ne mogu dovoljno da istaknem sjajno držanje generala de Langla. Oko 17 časova on mi je javljao da je stanje kod njega dobro, naročito na krilima, i da mu je, pre nego što, bolnoga srca, bude izvršio naređenje za otstupanje koje sam mu izdao, stalo do toga da me o tome izvesti, kao i da neće ništa preduzeti dok ne bude dobio novo naređenje. Ja se nisam mogao kolebati i, pored toga što mu odajem priznanje za tako energično držanje, ja sam, u opštem interesu manevra, morao de Langlu reći da mu odobravam da još ostane na Mezi da bi potvrdio svoj uspeh, ali da već sutra izjutra mora da prikupi svoje glavnine na visovima jugozapadno od reke, a zatim da otpočne otstupanje koje mu je naređeno Instrukcijom od 25 avgusta, vezujući svoj pokret sa pokretima dveju susednih armija.

Uostalom, iako su napori 4 armije imali srećne rezultate, bilo je gotovo izvesno da je ona skoro dostigla granicu svojih moći, te se trebalo bojati da ona na liniji Ene neće moći dugo da daje otpora, kao što mi je to, uostalom, general de Langl iste te večeri stavio do znanja.

Međutim, pretnja od neprijateljskih snaga koncentrisanih u oblasti Rokroaa nije se ispoljila u toku toga dana, tako da je oko 19 časova, kada se general Foš javio Vrhovnoj komandi, taj problem drukčije izgledao. 4 armija koja je zbog svoga prvobitnog ofanzivnog zadatka bila formirana kao vrlo jaka, postala je suviše teška za manevar koji smo hteli da preduzmemo. Da bih je olakšao, odlučio sam da od trupa levog krila te armije (9 i 11 korpus, 52 i 60 rezervna divizija i 9 konjička divizija) obrazujem jednu grupu pod komandom generala Foša, koja bi bila potčinjena komandantu 4 armije. Ustaljeno je da će ta grupa, eventualno, štititi glavninu de Lan-

glove armije od neprijateljskih snaga koje bi debušovale iz rejona Rokroaa i da će obezbediti vezu između 4 i 5 armije.

Naposletku, ostalo je da se odredi držanje 1 i 2 armije. Ove su armije, preuređene na brzu ruku, to jutro ponovo preduzele ofanzivu. General Kastelno me je predveče pitao da li je njegov zadatak »da istraje ili da produži ofanzivu«, jer su njegovo desno krilo i levo krilo 1 armije bili prinuđeni da otstupe. Odmah sam i njemu i generalu Dibaju telegrafisao da je zadatak njihovih dveju armija jedino da »istraju«, vezujući neprijateljske snage koje se prema njima nalaze i ostajući u međusobnoj vezi.

Doista, front se ove dve armije do 3 septembra nije izmenio. General Po, čija je armija bila rasformirana, kada je to popodne na prolazu svratio u Vrhovnu komandu, potvrdio mi je da se u Gornjem Alzasu, manje-više, došlo u stanje ravnoteže.

Tako je krajem toga dana, 28 avgusta, situacija izgledala dosta povoljna na najvećem delu fronta, dok je na levom krilu obrazovanje 6 armije izgledalo kompromitovano.

Da li će ofanziva 5 armije, sutra, dovoljno popraviti naš položaj na tome delu našeg bitačnog fronta kako bismo mogli da se nadamo da ćemo moći da bijemo bitku onako kako sam ja to želeo? To je bila tajna sutrašnjice.

Poslednji časovi noći 28/29 avgusta doneli su nam još rđavih vesti: izgledalo je da nemačka 1 armija napreduje između Perona i Sen Kantena. U Peronu su francuske trupe bile prinuđene na otstupanje, te je zona za iskrcavanje 6 armije bila sve više ugrožena. Izgledalo je da se više ništa ne može suprotstaviti pobedonosnom maršu nemačkog desnog krila u pravcu Pariza koji će ono, prema svima izgledima, uzeti za svoj cilj. Pod tim uslovima postaće nemoguće ostvariti ofanzivu koju sam stavio u zadatak 6 armiji, ako, kao što sam prema dobivenim izveštajima mogao verovati, ona bude iznenađena u toku samoga iskrcavanja. Novi bitačni front moraće se povući unazad, možda do otseka Sene: na levom krilu, 6 armija sa Englezima, koji su pogledali ka Ruanu, na Donjoj Seni; 5 armija u rejonu Pariza; 4 armija u rejonu Srednje Sene i 3 armija između Sene i Meze. Imajući takvu zamisao, naredio sam generalu d'Amadu da treba, pošto bude branio Somu i porušio mostove na njoj i ako bude prinuđen na povlačenje, da se povuče ka Ruanu.[14]) Sa istom tom zamišlju izvestio sam ministra rata da će, u datome slučaju, garnizon Pariskog utvrđenog logora biti popunjen jednim delom Lanrezakove armije.[15]) Uostalom, da bih Pariskom utvrđenom logoru dao mogućnost da požuri sa osposobljavanjem svojih uređaja za odbranu, naredio sam da 45 divizija, koja je dolazila iz Alžira, bude upućena u rejon Pariza.

Mada je moja dužnost bila da predvidim ovu pretpostavku, još uvek sam se nadao da će ofanziva 5 armije na desnoj obali Oaze

[14]) Telegram br. 2666 od 29 avgusta 1914 generalu d'Amadu.

[15]) Izveštaj ministru rata o situaciji, br. 2671 od 29 avgusta 1914 u 8.20 časova.

vaspostaviti situaciju. Time hoću da istaknem koliki sam značaj pridavao toj operaciji.

Međutim, duševno stanje u kome sam prethodnog dana zatekao generala Lanrezaka stvaralo mi je bojazan da komandant 5 armije nije na visini ogromnog zadatka koji je imao da ispuni. Čitalac se seća da sam ja već bio odlučio da odem u njegov štab i da prisustvujem toj operaciji. Čak sam se rešio, ako mi to bude izgledalo potrebno, da generala Lanrezaka smenim i pored svih nezgoda koje bi u punom jeku bitke ta promena mogla imati. Ono što je u sadašnjem trenutku bilo potrebno, bio je čovek energičan i jake volje. Pomišljao sam na generala Franše d'Eperea, čije je komandovanje na čelu 1 korpusa istaklo baš njegove karakterne osobine. U takvom sam duhovnom raspoloženju, u 9 časova, stigao u Lan, gde je 5 armija bila premestila svoj štab, pošto sam iz Vrhovne komande otišao u 7.30 časova.

Bilo mi je milo što sam generala Lanrezaka našao kudikamo mirnijeg nego što je bio uoči toga dana, a naročito što je mnogo više vladao sobom. Celo to jutro sam, u njegovoj kancelariji, prisustvovao diktiranju naređenja i imao sam utisak da on rukovodi bitkom sa autoritetom i metodom. Nažalost, prvi izveštaji nisu bili baš mnogo povoljni. Umesto bitke frontom ka severozapadu, vodila se akcija frontom ka severu, protiv snaga koje su debušovale iz Nuvijonske Šume u kojoj ih naša avijacija nije mogla otkriti. Kada sam otišao od Lanrezaka da ručam u bifeu lanske stanice, naše trupe su na frontu na Oazi skoro svuda bile zaustavljene. Tu mi je potpukovnik Brekar, koji je bio na prolazu kroz Lan, podneo izveštaj o onome što je toga jutra saznao u Mondidijeu, u Monurijevom štabu, i u Sordeovom konjičkom korpusu.

Monuri, čija je mirnoća impresionirala Brekara, nalazio se u vrlo delikatnom položaju: od 65 divizije se iskrcalo samo 5 bataljona i 2 artiljeriska diviziona; od 56 divizije na koncentracisku prostoriju armije nije stigla još nijedna jedinica; 63 rezervna divizija je tek počela da se iskrcava; 61 divizija se još nije bila prikupila, a što se tiče 62 divizije, za nju se još nije znalo gde se nalazi. General Monuri se, u tim okolnostima, bojao jednog neprijateljskog napada kome bi on mogao da protivstavi samo 7 korpus.

Potpukovnik Brekar je, potom, otišao u konjički korpus. On ga je našao vrlo zamorenog: konjičke jedinice su imale vrednost samo jedne divizije, a što se tiče lovačkih bataljona potpukovnika Serea, koji su mu bili pridati, oni su uoči toga dana u Peronu pretrpeli vrlo težak poraz, tako da su od njih ostali samo neki delovi. Srećom, nemački napad na liniju Some nije izgledao vrlo žestok.

Pre nego što ću napustiti Lan, vratio sam se u Lanrezakov štab. Tamo sam saznao da se situacija, izgleda, ne popravlja i da se trebalo bojati da 5 armija, zbog napada kome je bila izložena u oblasti Giza, neće moći da izrazi svoje dejstvo kod Sen Kantena, kao što sam ja želeo.

Pošto sam ostavio Lanrezaka, otišao sam, preko Soasona, u kompijenjski zamak, gde je Frenč bio premestio svoj štab. Želeo sam da se ponovo sastanem sa britanskim glavnokomandujućim. Do mene su doprli glasovi da on i njegova vlada pogledaju ka svojim pomorskim bazama i ja sam strahovao da maršal, u želji da im se približi, za duže vremena ne napusti našu bitačnu liniju, što bi svaki prelazak u ofanzivu učinilo nemogućim. Frenču sam izložio opštu situaciju na našem levom krilu, a naročito situaciju na levom krilu 5 armije gde su se rezervne divizije generala Valabrega nalazile u teškom položaju. Izložio sam mu koliko je važno da engleska armija održi dodir sa obema svojim susednim armijama kako bi se izbeglo da se u savezničkom bitačnom frontu otvori breša. Insistirao sam na rezultatima koje će ruska ofanziva sigurno proizvesti time što će prinuditi Nemce da sa našega fronta izvuku jedan deo snaga koje su na njemu angažovane. Pod tim okolnostima, dodao sam, neprijateljski pritisak na našem frontu uskoro će oslabiti. Ako bi se Englezi mogli održati u našoj visini dok se 6 armija potpuno ne formira, nema sumnje u to da će prilike tada postati povoljne za prelazak u opštu ofanzivu. Štaviše, kanal Kroza nudi britanskoj armiji prepreku pozadi koje će ona lakše moći da pruža otpor.

Frenč nije prihvatio moje molbe. Uostalom, dok sam govorio, video sam vrlo jasno kako maršala njegov načelnik štaba ser Arčibald Mjuri vuče za skut od bluze, kao da bi ga hteo zadržati da ne prihvati moje zahteve. Tako, sve što sam od njega mogao izvući bilo je: »Ne, ne, mojim trupama je potrebno 48 časova potpunog odmora. Pošto im ga budem mogao pružiti, biću voljan da učestvujem u onome što Vi želite da činite, ali ne ranije«. Mjuri izađe za trenutak i vrati se sa jednim listom hartije koji je sadržavao izveštaje koje je u toku toga dana prikupila avijacija: pred engleskim frontom je bilo zapaženo prikupljanje neprijateljskih snaga. U tome trenutku sam razumeo da ništa neće moći da pokoleba maršalovu volju. Morao sam da ga napustim ne postigavši željeni rezultat. Moram priznati da sam napuštajući Kompijenj bio prilično rđave volje, jer je sada bilo izvesno da je manevar na frontu Amijen — Verden postao neostvarljiv i da će se morati organizovati jedan drugi manevar.

Vraćajući se u Vrhovnu komandu prelazio sam preko trga na kome se nalazi katedrala u Remsu, kada spazih automobil generala Vilsona koji je stajao kraj spomenika Žane d'Ark. General, koji je nekoga čekao, šetao se pred katedralom. Odmah sam zaustavio svoja kola i prišao mu. On mi reče da se vraća iz Vitrija. Počeli smo da razgovaramo i, ne pokušavajući da od njega skrijem utisak koji sam poneo posle moga sastanka sa njegovim komandantom, ja sam mu izložio svoje gledište. Vilson je vrlo jasno uviđao ozbiljnost situacije. On mi obeća da će sve učiniti da maršala Frenča polako odvrati od namere koje se on u ovome trenutku uporno držao. Naš je razgovor trajao desetak minuta. Potom sam se popeo u automobil i odvezao u Vitri gde sam stigao tek u 9.30 časova uveče.

Bertelo me je čekao da bi mi saopštio izveštaje koji su stigli u toku dana. On mi je najpre saopštio da su 6 armiju u 10 časova izjutra[16]), od Breja na Somi do Hama, napale snage koje su ocenjene na najmanje 2 korpusa. Usled toga napada Monuri je tražio naređenje kako da postupi u slučaju neuspeha. Odgovoreno mu je da se, u slučaju potrebe, najpre povuče na reku Avru, a potom na Sen Žist an Šose, izbegavajući suviše tesan dodir sa neprijateljem, koji bi mogao biti rešavajući. Međutim, neprijatelj je oko podne naglo prekinuo svoje napade pa se, unekoliko, čak i povukao. U tim okolnostima je 7 korpus, koji je u toku dana jedini bio angažovan, takođe prekinuo povlačenje i poseo Avru od Nevil Sir Bernara do Gerbinjija. Skoro u isto vreme su francuska i engleska avijacija izvestile da su mnogobrojne nemačke kolone koje su nastupale ka Somi okrenule nazad i da izgleda da se kreću ka severu. Taj je izveštaj bio od najvećeg interesa, mada u to vreme još nije bilo moguće protumačiti ga.

Od Engleza nije bilo skorašnjih vesti.

Iz 5 armije je u Vrhovnu komandu prispelo mnogo izveštaja: između Oaze i Sen Kantena su neprijateljske kolone, koje su došle sa zapada, odbacile ka Oazi levo krilo naših trupa koje su oko 15.30 časova stigle na liniju Irviler — Menil — Sen Loran — Marsi. Na krajnjem levom krilu Valabregove rezervne divizije jednoga trenutka zamalo što nisu bile otsečene od masiva Sen Goben. Uveče je, dok je 3 korpus bio angažovan ka Gizu, desno krilo 5 armije postiglo uspeh i odbacilo severno od Oaze nemačku Gardu i 10 korpus, nanevši im ozbiljne gubitke.

Ukratko, iako napad 5 armije nije potpuno ostvario vaspostavljanje situacije onako kako sam se ja, sa puno prava, nadao, on je, nesumnjivo, privukao k sebi nemačke kolone koje su nastupale ka Peronu i na taj način umanjio pritisak na frontu engleske i 6 armije.

Ali, kako nisam mogao da izdejstvujem nikakvo smanjenje brzine u otstupanju Engleza, a, s druge strane, pošto je napad, koji je vršen protiv Valabregovih divizija, pretio da kompromituje položaj 5 armije, to sam odlučio da više nema potrebe da se ona zadržava na Oazi, te sam joj naredio da se povuče iza Sere i da poruši mostove u La Feru, Kudranu i Šoniju.[17])

Veza između 4 i 5 armije, koja je ionako bila slaba zato što je 5 armija skrenula ulevo, bila je još više kompromitovana usled povijanja ove armije ka Sen Kantenu. General Foš, koji je sada imao zadatak da vaspostavi tu vezu, proveo je jutro u Vrhovnoj komandi da bi otuda regulisao organizovanje svoje grupe. On je

[16]) To jest, ubrzo pošto je potpukovnik Brekar napustio Mondidije.

[17]) Usled jedne krupne omaške koja je učinjena u službi otpravljanja pošte u Vrhovnoj komandi, ovo naređenje nije odmah bilo dostavljeno 5 armiji. Ova omaška je otkrivena tek sutradan oko 6 časova, kada je general Lanrezak telefonirao i tražio instrukcije. Na taj način, telegrafsko naređenje za otstupanje pozadi Sere, koje sam potpisao 29 avgusta u 22 časa, stiglo je u 5 armiju tek sutradan u 7 časova.

napustio Vitri rano popodne i otišao u Mašo da primi komandu nad svojim trupama. Kada sam bio stigao u Vrhovnu komandu, još se nije imalo vesti sa toga dela fronta.

Iz 4 armije su vesti koje smo primili bile dobre. Naređenje za povlačenje se moglo izvršiti bez teškoća, jer se neprijateljsko dejstvo nigde nije ispoljavalo, a na levoj obali Meze bila su zapažena samo slaba neprijateljska odeljenja.

Predviđajući pojačanje armija na levom krilu i centru, ja sam prethodnoga dana popodne poslao majora Bela u Štab 3 armije da generala Rifea obavesti o mojoj nameri da mu oduzmem 6 korpus koji sam želeo da 29 avgusta prebacim na naše levo krilo. Međutim, 29 avgusta izjutra primio sam od komandanta 3 armije jedno pismo u kome me izveštava da svakoga časa očekuje da bude napadnut, zbog čega insistira da mu se pod tim okolnostima ne oduzme 6 korpus. Pred tom bojazni ja sam, teška srca, popustio i odlučio da se samo 42 divizija prebaci u Ginjikur, gde će ući u sastav Fošovog odreda. 29 avgusta uveče iz Štaba 3 armije telefonom je javljeno da do 15 časova nije izvršen nikakav napad, ali je komandant armije i dalje bio uporan u svome predviđanju napada na njegovo levo krilo. Duševno stanje koje je vladalo u toj armiji već je od pre izvesnog vremena privuklo moju pažnju. Poznavao sam Rifea; smatrao sam da je on vrlo inteligentan oficir, ali da je nepostojanog karaktera i da ima do krajnosti živu uobrazilju.

Ono što je tu situaciju činilo još težom bilo je to što načelnik štaba te armije, general Groseti, taj sjajni vojnik koji se nekoliko nedelja docnije ovenčao slavom u Šampanji i Flandriji, izgleda nije bio na mestu na dužnosti koju je vršio kod generala Rifea; hoteći sve da uradi sam, koristeći rđavo svoje osoblje, dešavala su mu se nezgodna zakašnjenja i još nezgodnije zaboravnosti u odašiljanju naređenja. Posledica svega toga bila je da je u Štabu 3 armije vladalo izvesno nezdravo stanje o kome me je izvestio major Bel, sa svojstvenom mu savesnošću i ispravnošću.

U stanju u kome smo se tada nalazili, kada su moju pažnju privlačili ozbiljni događaji na našem levom krilu, bilo je potrebno da nemam nikakvih briga za naše armije na desnom krilu i centru. Izgledalo je da se 1 i 2 armija nalaze u dobrom stanju, pa da čak dobijaju i u zemljištu. Rešio sam da se lično uverim o stanju koje mi je prikazano u 3 armiji. Ako bi ono bilo takvo kako mi je opisano, bio sam rešen da komandu te armije poverim generalu Saraju koji se kao komandant 6 korpusa pokazao kao staložen i energičan starešina. Što se tiče Grosetija, smatrajući da će on učiniti veće usluge na čelu jedne divizije, mislio sam da na njegovo mesto odredim pukovnika Lebuka, pomoćnika načelnika štaba te armije, koga sam smatrao oficirom od velike vrednosti. Konačnu odluku o ovome ostavio sam za sutrašnji dan, pošto se na licu mesta budem uverio o potrebi ovih promena.

Najzad, te noći, 29/30 avgusta, preda mnom se pojavilo drugo jedno pitanje: pitanje premeštanja moga štaba. Zbog povlačenja naših armija na centru i levom krilu, ma kakvi bili događaji koji će nastupiti, bilo je očigledno da će Vitri postati nezgodan za održavanje mojih veza sa štabovima armija. Zbog toga sam naredio da se u Baru na Obi odmah potraže lokali za smeštaj. Doista, ne treba zaboraviti da postavljanje telegrafskih i telefonskih veza jednoga organizma kao što je Vrhovna komanda zahteva znatno preuređenje postojeće mreže. Kada se, i pored svih preduzetih mera predostrožnosti, ta vest pročula među svim osobljem štaba, ona je povećala nervozu koju sam zapažao oko sebe. Retki su bili oficiri u Vrhovnoj komandi koji su umeli da sačuvaju mirnoću i hladnokrvnost. U toku ovih događaja koji su se tako brzo odigravali, tako se prelazilo iz nadanja u obeshrabrenost da su nervi svih nas bili stavljeni na tešku probu. Berteloov nepokolebljiv optimizam srećno je odudarao od opšte uznemirenosti i nervoze.

30 avgust. — 30 avgusta izjutra situacija je bila ovakva:

Neprijatelj je prešao Somu uzvodno od Amijena; deo nemačke 1 armije je osmotren kod Mona, Lihona i Rozijera. Francuska 6 armija, koja je vršila iskrcavanja u punom jeku, morala je da se povuče pozadi Avre; Lanrezakovoj armiji se moralo izdati naređenje da otstupi iza Sere zbog opasnog položaja u koji je dovedena usled otstupanja Engleza; najzad, posle moga viđenja sa maršalom Frenčom, 29 avgusta popodne, više nisam imao nade da ću naše saveznike moći da zadržim na predviđenoj bitačnoj liniji. Oni su se spremali da se povuku u visinu Kompijenja i Soasona, stvarajući na taj način između naše 6 armije, koja se nalazila u toku formiranja, i naše 5 armije jednu vrlo opasnu prazninu. Uostalom, da sam po ovome pitanju i gajio neke iluzije, sam maršal Frenč se bio postarao da ih razori, jer mi je, početkom popodneva 30 avgusta, saopštio da engleska armija za 10 dana neće biti u stanju da zauzme mesto u prvoj liniji.

Ofanzivna bitka, koju sam zamislio 25 avgusta, očigledno više nije bila moguća na način na koji sam je ja bio zamislio. Zasada više nije bilo izgleda da se nemačkom desnom krilu mogu suprotstaviti snage dovoljne da se zaustavi jedan obuhvatni pokret koji će, logično, naše neprijatelje imati da dovede do Pariza.

Ali, izgledalo je moguće da se ostvari jedan raspored koji će, u svojoj celini, biti okrenut ka severo-severozapadu i koji će omogućiti da se, pod povoljnim okolnostima, ponovi prekid komunikacija nemačkog desnog krila. Drugim rečima, radilo se o tome da se početni manevar koji smo pokušali u pravcu severoistoka, debušujući sa Meze, ponovi u novom izdanju. General Bertelo je bio veliki pristalica ovoga manevra, te, pošto sam sa njime dugo diskutovao, naredih pukovniku Ponu, načelniku Operativnog odeljenja, da prouči pripremu ovoga manevra. Evo potpunog teksta memoara koji je on po tome sastavio:

GLAVNI ŠTAB
Istočnih armija
Generalštab
Operativno odeljenje

Vitri, 20 avgusta 1914

Memoar

Pokreti koje će naše armije imati docnije da izvrše, treba da nam omoguće:

— da istrajemo, očekujući pogodan čas za ponovno nastupanje, ne izlažući naše operativne armije uništenju;

— da iskoristimo svaku pogodnu priliku da, po mogućstvu, neprijatelju zadamo udarac i da održimo moral trupa;

— najzad, da pokrete armija upravimo s obzirom na zauzimanje rasporeda koji će omogućiti da se u svakom trenutku preuzme ofanziva.

Kako izvršiti tu ofanzivu?

Više ne izgleda moguće da se nemačkom desnom krilu suprotstave snage dovoljne da zaustave njegov obuhvatni pokret koji ga može dovesti do Pariza.

Međutim, prisustvo naših armija u Lorenu, Argoni i Šampanji primorava nemačku vojsku da svoje korpuse razvuče na ogromnom luku od Verdena do Pariza. Ako ona svoje snage bude stalno pomerala ka zapadu, ona jednoga trenutka može biti primorana da skoro sve svoje komunikacije provede kroz Belgiju.

Mi se možemo koristiti, najpre, time što držimo liniju Meskih Visova, potom, prisustvom 1 i 2 armije u Lorenu, da stvorimo raspored koji će uvek biti *zaštićen i naslonjen na desnom krilu i koji će, u svojoj celini, biti okrenut prema severo-severozapadu.*

Iz toga rasporeda mi možemo ponoviti proboj koji smo pokušali u pravcu severoistoka, debušujući sa Meze, ali na podesnijem zemljištu i, nesumnjivo, u boljem položaju.

Naposletku, izgleda da se, zasada, kao krajnji položaji za naše armije na centru mogu uzeti u obzir: Sena i Oba *(od Breja na Seni do Arsija na Obi)* za 5 armiju[18]) i odred iz 4 armije;[19]) Marna (od Vitrija do Bar le Dika) za glavninu 4 armije; oblast severno od Bar le Dika za 3 armiju.

Jaka masa konjice, postavljena od Ramripta do Vitri le Fransoaa, činila bi vezu između te dve grupe armija.

Na krajnjem levom krilu 6 armija bi ušla u sastav pariskog garnizona; engleska armija, pošto bi obišla Pariz sa severa i istoka, zauzela bi položaj pozadi donje Sene.

[18]) Manje 1-2 korpusa, upućena u Pariz.
[19]) Ovaj odred bi mogao obrazovati samostalnu komandu.

Na desnom krilu grupa rezervnih divizija mogla bi ili da ostane na Meskim Visovima ili da otstupi u oblast Komersija, vezujući se za Tul i glavninu armija u Lorenu.

U tome slučaju, 3 armija će posesti položaje južno od Ornena, istočno od 4 armije, ali, izgleda da, dokle god to bude moguće, naše desno krilo treba zadržati što severnije, kako bi se nemački raspored primorao na povijanje, pa samim tim i oslabio.

Drugim rečima, opšti pokret će se izvršiti zahođenjem oko oslonca koji će obrazovati 3 armija držeći oblast Verden — Bar le Dik.

Iako se po ovome ništa ne može precizno odrediti, kao uzastopne etape — ne zaboravljajući mogućnost kakvog delimičnog taktičkog uspeha ili preuzimanja ofanzive — mogu se naznačiti ove opšte linije:

5 armija (manje 2 korpusa u Parizu)	*Odred 4 armije*	*Konjički korpus*	*Glavnina 4 armije*	*3 armija*
Lan	Šato Porsijen	—	Atinji	Monfokon
Soason	Burgonj	—	Montoar	Varen
Šato Tijeri	Eperne	Suip	Valmi	Dombal an Argon
La Ferte Goše	Vertis	Šalon	Domarten	Suji
Proven	Fer Šampenoaz	Vitri	Hejlc le Moript	Vobekur
Pozadi Sene	Pozadi Obe	Između Obe i Marne	Pozadi Ornena	Rejon Bar le Dika

Granice marševskih zona, koje proističu iz gore navedenih pokreta, mogle bi biti:

— *između 6 i 5 armije* — drum koji iz Viler Kotrea vodi u Mo i Pariz (međutim, drum koji od Viler Kotrea vodi preko Nanteja, rezervisan je za korpuse 5 armije koji će biti upućeni u Pariz);

— *između 5 armije i odreda 4 armije* — Kran — Dorman — Monmiraj — Nožan sir Sen;

— *između odreda 4 armije i konjičkog korpusa* — Ben — Vertis — Fer Šampenoaz — Arsi sir Ob;

— *između konjičkog korpusa i 4 armije* — Suip — Vitri;

— *između 4 i 3 armije* — Sent Menu — Revinji o Vaš.

Kao što se vidi, situacija u kojoj smo se sada nalazili navela me je da odustanem od manevra na neprijateljsko spoljno krilo i da se vratim na koncepciju jedne ofanzivne akcije koja će imati za cilj da odvoji to krilo od ostatka neprijateljskog bitačnog fronta.

Ta mi je odluka, kojom se objašnjavaju sve zapovesti izdate 30 avgusta i sledećih dana, sve do trenutka kada je neprijatelj, protivno svakom očekivanju, počeo ostavljati Pariz postrani, omogućila da se ponovo vratim na koncepciju od 25 avgusta, koja je imala za cilj obrazovanje jedne mase koja će natkriliti neprijateljsko zahodeće krilo.

Zato, kada sam to veče, po povratku iz Varena, iz Štaba 3 armije, saznao za želju maršala Frenča, koja mi je saopštena po njegovom naređenju, da svoje trupe povuče pozadi Sene da bi ih preuredio u oblasti Mant — Poasi — Sen Žermen, ja sam ga obavestio da primam njegov predlog uz jedinu rezervu da se najpre povuče istočno od Pariza, to jest iza Marne, između Moa i Nejia na Marni, s tim da posle može otići na zapad, obilazeći Pariz sa juga.

6 armiji je za opšti pravac otstupanja bio označen Pariz, dok je general d'Amad, koji je izvestio da njegove teritorijalne divizije više nisu sposobne za borbu na otvorenom polju, za pravac otstupanja dobio Ruan.

5 armija je dobila naređenje da se izvuče iz dodira sa neprijateljem da bi otstupila pozadi Sere a da jedan korpus uputi u Pariz, jednim delom železnicom a jednim delom drumom.

Fošov armiski odred, posle jednog vrlo teškog dana, predveče je prešao na levu obalu Ene, dok su samo njegove zaštitnice ostale na desnoj obali.

Početkom popodneva 30 avgusta otišao sam u Varen da vidim generala Rifea, kao što sam to već bio rešio. Zatekao sam ga u stanju koje mi je dokazivalo da je sve ono što mi je o njemu bilo rečeno bilo sušta istina: on je bio vrlo nervozan i gorko se žalio na većinu svojih potčinjenih, poglavito na generala de Lartiga, a naročito na generala de Trentinijana, koji je, po njegovim rečima, masakrirao svoju diviziju kod Eta, izgubio deo svoje artiljerije i kao komandant divizije pokazao apsolutnu nesposobnost. Uzbuđenje komandanta 3 armije je bilo toliko da sam osećao da se na njegove ocene više ne može oslanjati. Tako, pošto je prethodnog dana tvrdio da mu je 4 korpus neophodno potreban za odbijanje napada koji mu neposredno preti, sada je izjavio da neprijatelj više ne ispoljava nikakvu aktivnost i da će 4 korpus biti upućen napred.

Pod tim okolnostima, smatrao sam da bi bilo neobazrivo da se generalu Rifeu i dalje ostavi komanda nad njegovom armijom, te sam mu saopštio da ima da je preda generalu Saraju.[20]) U isto vreme sam saopštio generalu Grosetiju da mu poveravam komandu nad 42 divizijom u koju će otići odmah čim pukovnik Lebuk od njega bude primio dužnost načelnika štaba.

Pošto sam otišao iz Varena, svratio sam u Montoa da obiđem generala de Langla. Koliko sam stekao rđav utisak o duhovnom stanju komandanta 3 armije, toliko su na mene učinili povoljan utisak mirnoća, staloženost, vladanje sobom i čvrst stav komandanta 4 armije. To jutro mi je ovaj saopštio da neće moći da nastavi otstupanje bez štete po moral svojih trupa koje žele da se bore. On mi je javljao da namerava da krene sa svojih sadašnjih položaja da bi prešao u ofanzivu ka severu. U toku našega viđenja tog popodneva odobrio sam mu da izvede taj poduhvat u zajednici sa akcijom koju je 3 armija pripremila severozapadno od Nuara. Taj ofanzivan stav

[20]) General Rife je tu odluku primio bez vidljivih znakova žaljenja. To isto veče on je u Vitri le Fransoau večerao za mojim stolom.

je, po mome mišljenju, trebao da doprinese da se olakša generalu Fošu koji je, levo od 4 armije, bio angažovan protiv znatnih neprijateljskih snaga.

Vođenje armija nije u tome trenutku bilo jedino pitanje koje mi je zadavalo brige.

Pre svega, postojalo je pitanje Pariza.

Još toga jutra je general Galijeni telefonirao u Vitri le Fransoa da bi izložio stanje utvrđenog logora i tražio da mu se stave na raspoloženje aktivne trupe za odbranu glavnoga grada. Odgovorio sam mu da je moja namera da uputim ka Parizu 6 armiju koja je, najvećim delom, sastavljena od rezervnih jedinica kojima će se, eventualno, priključiti jedan korpus uzet iz 5 armije.

Ubrzo po mom odlasku za Varen, došao je u Vitri pukovnik Penelon, iz sastava vojne kuće pretsednika republike i oficir za vezu između vlade i mene, koga je Milran poslao da mi obrati pažnju na oportunost da se u Pariski utvrđeni logor odredi dovoljno operativnih trupa. Osim toga, on je imao zadatak da sazna kakvo je moje mišljenje o eventualnom premeštanju sedišta vlade u Bordo. Po mome povratku u Vrhovnu komandu pozvao me je Milran telefonom. Pošto sam ga upoznao sa situacijom i saopštio mu svoju nameru da naredim otstupanje naših snaga, nisam mu krio da je Pariz ozbiljno ugrožen i da pod tim okolnostima, kako bi se olakšala njegova odbrana, a i da se manevar ne bi niukoliko ometao, ja vidim samo koristi od odlaska vlade u Bordo. Osim toga, saopštio sam mu da su izdata naređenja da 5 armija već sutra uputi u Pariz jedan korpus od 2 divizije. Najzad, rekao sam mu da sam odlučio da od 1 i 2 armije oduzmem još neke jedinice za račun našeg levog krila.

Krajem toga dana naši saveznici Rusi doneli su mi nove brige koje su se nadovezale na sve one koje su me morile. U više mahova sam pomenuo koliki sam značaj pridavao ruskim operacijama. Povoljni izveštaji koje smo dosada primali ulivali su mi nadu da će Nemci uskoro biti prinuđeni da na istok prebace jedan deo svojih snaga koje su protiv nas angažovane. U tome je ležao glavni razlog da se trudimo da istrajemo, smatrajući da će polet naših protivnika na našem frontu uskoro biti skršen. Međutim, oko ponoći smo saznali da je u Belforu uhvaćen jedan nemački radiogram u kome je bilo rečeno: »Uspeh bitke kod Tanenberga još je potpuniji nego što se to spočetka verovalo. 3 ruska korpusa su potpuno uništena; ima 70.000 zarobljenika; deo 6 i 1 korpusa su u bekstvu. Ruska 2 armija više ne postoji«.

Koliko je trebalo verovati tim vestima? Ne krijem da se nisam mogao odbraniti od nekog mračnog predosećanja.

Pa ipak, i pored te katastrofe, Rusi su nam učinili uslugu koju sam od njih očekivao. Kao što sam to sutradan saznao, u trenutku kada smo primili žalosnu vest o Tanenbergu, 2 nemačka korpusa napustila su naš front i otišla u Istočnu Prusku.

31 avgust. — Kao što se to u ratu često događa, opšta situacija mi je 31 avgusta izjutra izgledala povoljnija nego što mi je izgledala u toku 30 avgusta o kome sam govorio.

Doista, jedan uhvaćeni nemački radiogram je, izgleda, javljao da su neprijateljski korpusi koji su 29 avgusta bili angažovani protiv naše 5 armije pretrpeli istinski neuspeh: »sakrite od trupa naš neuspeh na levom boku«, javljao je radio.

Ali, najvažnija vest koju sam primio bila je da su u Belgiji zapaženi transporti nemačkih trupa koji se kreću sa zapada na istok i da su ti transporti reperisani pri njihovom prolazu kroz Berlin. Radilo se o 32 voza sa trupama koji su, kako izgleda, nesumnjivo bili upućeni u Rusiju.

Na taj način, reakcija ruske ofanzive na naš front počela se već osećati. Pritisak koji je neprijatelj vršio na savezničke snage na zapadu, morao je oslabiti.

Po prijemu ovih povoljnih vesti, izgledalo mi je korisno da kod svih insistiram na potrebi da se ne napušta zemljište, osim onoliko koliko se to neophodno mora učiniti, dajući otpor stopu po stopu.

6 armiji sam naredio da otstupa samo pod neprijateljevim pritiskom i da obustavi svoje kretanje unazad čim bude bila sigurna da pred sobom nema nadmoćne snage.

Lanrezaku sam preporučio to isto, a naredio sam mu i da zadrži 18 korpus koji je uoči toga dana bio određen da se uputi u Pariz, kao i da odmori svoje trupe.

Najzad, na Frenča sam naročito uporno navaljivao. Izložio sam mu da će 5 i 6 armija, koje su zbog izveštaja koje smo primili, dobile zadatak da ne napuštaju zemljište, osim pod neprijateljskim pritiskom, moći da izvrše taj zadatak samo pod uslovom da između njih ne bude praznine. Zbog toga sam od komandanta britanske armije zahtevao »da se engleskom armijom otstupa samo u slučaju da i mi budemo prinuđeni na otstupanje ili bar da zadržava svoje zaštitnice tako da se kod neprijatelja ne stvori osećaj da se vrši naglo otstupanje i da između naše 5 i 6 armije postoji praznina«.

U toku večeri primio sam maršalov odgovor: saobrazno želji koju sam mu izrazio, engleska armija će se u toku sutrašnjeg dana povući samo do linije Fonten le Kor Nid — Nantej le Oduen — Bec, na kojoj će ostati sve dotle dok 5 i 6 armija budu ostale na svojim sadašnjim položajima, koji su bili za dobar dan marša ispred linije koju je označio maršal Frenč. Ako te 2 francuske armije budu otstupile, engleska armija će takođe otstupiti; ona će moći da se krene napred tek pošto se bude oporavila i preustrojila.

Ovo, izvesno, nije bio odgovor koji sam želeo. To sistematsko povlačenje engleskog fronta za dan marša unazad, otkrivalo je levi bok naše 5 armije. Međutim, jedan nemački radiogram koji je u toku jutra bio uhvaćen otkrio nam je da je jedan nemački konjički korpus uspeo da pređe Oazu preko mosta u Bajiu, koji je ostavilo neporušen jedno englesko odeljenje čija je dužnost bila da ga poruši.

Javljeno je da se ta masa konjice kreće ka Soasonu, to jest u pozadinu 5 armije, i izgleda da za njom nastupaju 2 armiska korpusa. Zahtevali smo od Engleza da spreče taj manevar usled koga se otstupanje 5 armije, presecanjem njenih komunikacija, moglo pretvoriti u poraz. Videlo se kako mi je maršal uveče odgovorio odbijanjem. Zbog toga sam bio veoma zabrinut za Lanrezakovu armiju sve do trenutka kada sam saznao da je, blagodareći merama koje je on preduzeo, nemačka konjica zadržana izvan marševske zone naših kolona.

Dok sam se tako brinuo za stanje 5 armije, morao sam da donesem jednu važnu odluku koja se ticala naših snaga u centru. Čitalac se seća da sam uoči toga dana na licu mesta ovlastio generala de Langla da u toku 31 avgusta napadne neprijatelja. Njegova je akcija trebala da se kombinuje sa ofanzivom 3 armije i Fošovog odreda, s obe strane Ene. Međutim, dok je 4 armija javljala da je spremna da u toku sutrašnjeg dana ponovo vrši napad, general Foš, od koga sam tražio njegovo lično mišljenje, saopštio mi je da će, pošto je bio žestoko pritisnut, imati muke da se održi protiv neprijatelja koji se nalazi prema njemu, zbog prirode zemljišta na bojištu u Šampanji, u kojoj nema jakih oslonih tačaka, kao i zbog zamora njegovih trupa i slabosti artiljerije 9 korpusa. Pod takvim okolnostima izgledalo mi je da bi produženje ofanzive 4 armije moglo imati za posledicu da se između te armije i Fošovog odreda stvori praznina slična onoj koja se, usled otstupanja Engleza, stvorila na levom krilu 5 armije. Zbog toga sam uveče odlučio da prekinem borbu kod 3 i 4 armije i naredio sam im da se povuku na liniju Rems — Vuzije. Ustvari, to je bio začetak opštega povlačenja našeg fronta, na koje sam se uoči toga dana bio odlučio.

Toga dana su mi iz unutrašnjosti zemlje naišli i drugi povodi za zabrinutost. Mesimi, koji je dobio komandu na frontu, prošao je kroz Vrhovnu komandu i ručao sa mnom. On mi je doneo odjek onoga što se dešavalo u Parizu. Evakuacija i saopštenje o odlasku vlade, prouzrokovali su talas pesimizma; govorilo se da su čak i u samoj vladi neki pomišljali na zaključenje mira po svaku cenu. Zbog toga, iskorišćujući to što je povlačenje nemačkih trupa sa našeg fronta moglo dati nade na izvesno zatišje, telegrafisao sam ministru rata da mi izgleda da se, prema sadašnjoj situaciji, odlazak vlade za Bordo može odložiti bar do 2 septembra. Nadao sam se da ću na taj način u pariske krugove uneti malo spokojstva i nade.

1 septembar. — Podatke koje smo 30 avgusta primili o prelasku nemačkih snaga preko Oaze, uzvodno od Kompijenja, saopštili smo generalu Monuriju. On je smatrao da iz toga treba da zaključi da se nemačka 1 armija, pred kojom su se kretale konjičke divizije, uputila ka istoku, napustivši pravac na Pariz, i da će se ona zadovoljiti time da pred 6 armijom istavi zastor jednim delom svojih snaga koje će debušovati iz oblasti Sen Žist — Mondidije. Sa tačnošću pogleda koja mu čini najveću čast, Monuri je shvatio opasnost kojoj je bila izložena 5 armija i smatrajući da njegova armija, iako je tek jedva bila obrazovana, ima da izvrši jednu važnu ulogu, predložio

mi je da već 1 septembra napadne sa pravca Klermona ka severoistoku.

Taj način gledanja na stvari potpuno je odgovarao direktivama koje sam Monuriju dao 27 avgusta, kada sam mu rekao da će prelazak u ofanzivu početi od njegove armije u opštem pravcu na severoistok. Ali, opšta situacija se bila izmenila. Ja sam 30 avgusta morao da odustanem od opšte bitke pod uslovima kako sam je zamislio 25 avgusta. Zadatak 6 armije u novome planu koji sam stvorio bio je da štiti Pariz, izbegavajući svaki neuspeh koji bi u sadašnjim prilikama mogao imati naročito teške posledice time što bi Monurijeve snage odbacio daleko od Pariskog utvrđenog logora i time što bi ih odvojio od engleske armije. (Vidi skicu 2/I.)

Zbog toga, pošto sam čestitao generalu Monuriju na njegovoj proceni situacije, ja sam mu 1 septembra izjutra saopštio njegov novi zadatak koji se sastojao u tome da se on povlači ka glavnom gradu i da već sada stupi u vezu sa vojnim guvernerom Pariza.

Na taj način, početkom toga dana, 1 septembra, smatrao sam da odbranu Pariza treba da obezbedi Monurijeva armija, ojačana jednim aktivnim korpusom. U mojim predviđanjima bi snage određene za odbranu glavnoga grada iznosile 2 aktivna armiska korpusa i 5 rezervnih divizija,[21]) pri čemu bi aktivne jedinice trebalo da obrazuju pokretnu odbranu, a mogle bi da budu pozvane i da učestvuju u uskupnim operacijama naših armija. Što se tiče Engleza, i pored toga što kod njihovog glavnokomandujućeg nisam imao mnogo uspeha, bio sam uveren da će se njihovo stanje popraviti brže nego što to oni misle, te nisam gubio nadu da ću ih videti kako i oni učestvuju u manevru koji se u mome duhu počeo rađati.

Pravac koji su uzele neprijateljske kolone na svom krajnjem desnom krilu izgledalo je da ih unekoliko udaljavaju od Pariza. Bilo je, dakle, moguće uzeti u obzir kombinaciju manevra glavnih snaga vojske sa manevrom trupa koje su imale zadatak da brane glavni grad, kao i eventualnost da se utvrđeni logor iskoristi za račun manevra.

U svakom slučaju, ako bi Nemci, kao što je izgledalo da se može verovati zbog promene pravca kretanja neprijateljskih kolona, ostavili Pariz po strani, trebalo je da tvrđava i garnizon za odbranu glavnoga grada budu stavljeni pod moju neposrednu komandu. Zbog toga sam od ministra tražio da mi Parisku tvrđavu stavi pod komandu kako bih »u datome slučaju pokretni garnizon mogao da pridružim operacijama na otvorenom polju«.[22])

[21]) Prebacivanje 18 korpusa, za koji je 5 armija bila dobila naređenje da se uputi u Pariz, postalo je nemoguće usled napredovanja nemačkog konjičkog korpusa ka Soasonu, te sam zbog toga odlučio da taj korpus zamenim 4 korpusom koji bi se uzeo iz 3 armije i koji bi se 3 i 4 septembra imao koncentrisati u Parizu. 2 divizije toga korpusa, sa divizijom iz 7 korpusa i 45 divizijom, trebale su snage određene za zaštitu glavnoga grada da povećaju na 4 operativne divizije.

[22]) Telegram br. 3168 od 1 septembra u 9.05 časova, upućen ministru rata.

Uzev u obzir sve izveštaje koje smo primili, izgledalo nam je da je opšte stanje nemačkih armija 1 septembra izjutra bilo ovakvo:

— *1 armija*, pod komandom generala fon Kluka (von Kluck), koju čine 4 aktivna i 1 rezervni korpus, nastupala je iz oblasti Kompijenja ka jugu;

— *2 armija*, pod komandom generala fon Bilova (von Bülow), jaka 3 aktivna i 2 rezervna korpusa, dostigla je rejon Lana;

— *3 armija*, pod komandom generala fon Hauzena (von Hausen), sastavljena od 2 aktivna i 1 rezervnog korpusa, prešla je Enu između Šato Porsijena i Atinjija;

— *4 armija*, pod komandom vojvode od Virtemberga, i 5 *armija*, pod komandom nemačkog kronprinca, koje su zajedno imale 6 aktivnih i 4 rezervna korpusa, bile su u dodiru sa našim armijama između Verdena i Vuzijera;

— najzad, od okoline Nansija do blizu Belfora, *6 i 7 armija*, jake 6 aktivnih korpusa ojačanih mnogim rezervnim i dopunskim jedinicama, bile su ukopane pred našim desnim krilom, pod komandom bavarskog prestolonaslednika Ruprehta i generala fon Heringena (von Heeringen[23]).

Pred širokim neprijateljskim obuhvatnim pokretom protiv našeg levog krila bilo je očigledno da mi nismo odmah mogli primiti bitku. Angažovanje jedne od naših armija neminovno bi povuklo angažovanje svih naših snaga. 5 armija bi se našla u situaciji koja bi, usled nastupanja nemačke 1 armije, koje je bilo olakšano upadom neprijateljskog konjičkog korpusa, postala vrlo opasna. Postojala bi opasnost da se najmanji neuspeh pretvori u nepopravljiv poraz. Štaviše, naše trupe, koje su se neprekidno borile i maršovale, bile su zamorene, te je trebalo da se popune praznine stvorene u njihovim redovima.

Kao što sam već rekao, naš položaj u savezu nametao nam je dužnost da istrajemo, zadržavajući prema nama maksimum nemačkih snaga, da neprijatelja iznuravamo ofanzivama koje bismo preduzimali u svakoj pogodnoj prilici i da izbegavamo svako otsudno angažovanje sve dotle dok ne budemo imali najveće izglede na uspeh.

Na taj način sam shvatio opštu situaciju kada sam 1 septembra u 9.30 časova otišao iz Vitri le Fransoa za Bar sir Ob, gde sam odlučio da premestim svoj štab.

U Bar sam stigao oko 11 časova izjutra i dok se Vrhovna komanda smeštala u muškoj osnovnoj školi, ja sam sa svojim saradnicima proučavao razna rešenja koja bi se u toj situaciji mogla doneti. Uostalom, gledišta su bila veoma podeljena. Bertelo je predlagao da se na naše levo krilo prebace 3 korpusa; bilo je lako dokazati mu da bi to rešenje zahtevalo suviše dugo vremena i da situacija, zbog prevelike hitnosti koju je nametala, nije dozvoljavala da se uzme u obzir takav manevar. Posle zrelog razmišljanja, zaključio sam da je u našem tadašnjem položaju najkorisnije rešenje bilo da se povla-

[23]) Nemački bojni poredak, koji je 31 avgusta uveče sastavilo Obaveštajno odeljenje Vrhovne komande.

čenjem stvori prostor potreban da se izbegne opšti okršaj u tim nepovoljnim okolnostima. To je, uglavnom, bila koncepcija koju sam prihvatio 30 avgusta i koju je pukovnik Pon, po mome naređenju, redigovao u vidu jednoga memoara: pred obuhvatnim pokretom koji je neprijatelj vršio protiv našega levog krila, ceo naš raspored je trebao da se povija oko svoga desnog krila. Na taj način 5 i britanska armija mogle su da izbegnu pretnji obuhvata, a kada se to bude postiglo, 3, 4 i 5 armija preći će u ofanzivu.

Da bi taj pokret bio moguć, bilo je potrebno da 3 armija, koja je imala da posluži kao stožer, bude jaka. Zbog toga je pukovnik Pon, načelnik Operativnog odeljenja, uporno nastojao na tome da se pojača ta armija, koja je već bila oslabljena odašiljanjem jednoga korpusa u Pariz. Ja sam uzeo u obzir da će rezervne divizije te armije, koje sada drže Meske Visove, u datom trenutku moći da napuste taj položaj kako bi uzele učešća u opštoj ofanzivi. Osim toga, mislio sam da od 1 i 2 armije oduzmem snage do krajnjih mogućih granica njihove bezbednosti. Doista, neprijatelj na našem desnom krilu više nije ispoljavao nikakvu aktivnost i naša se situacija tamo bila osobito popravila.

Pri sastavljanju toga plana morao sam da predvidim jednu granicu naređenom povlačenju, mada se, uostalom, u mojoj zamisli, ta granica nije obavezno morala dostići. Ustvari, trebalo je biti spreman da se iskoristi svaka povoljna prilika koja bi se javila. Kako mi je toga dana, 1 septembra, izgledalo potrebno da između neprijatelja i naših trupa stvorim dovoljno veliki prostor i da kao polaznu osnovicu za buduću ofanzivu uzmem jednu čvrstu liniju, ja sam tu granicu odredio na Obi i Seni. Izgledalo mi je da će na taj način biti moguće ostvariti raspored koji će na našem levom krilu omogućiti sadejstvo engleske armije i pokretnih snaga Pariskog utvrđenog logora. Stvarajući neku vrstu džepa oivičenog Verdenom, Bar le Dikom, Arsijem na Obi, Nožanom na Seni i Pariskim utvrđenim logorom, izgledalo je da ćemo stvoriti povoljnu strategisku situaciju.

To su bile osnove Opšte instrukcije br. 4, za koju sam početkom popodneva 1 septembra u Baru na Obi naredio da se sastavi, i koju sam poslao armijama na levom krilu, engleskoj armiji i vojnom guverneru Pariza.

U toku celoga prepodneva 1 septembra 5 armija mi je zadavala velike brige. Ugrožavanje nemačkom konjicom na njenom levom boku nalagalo mi je da preduzmem mere bezbednosti, te sam zbog toga bio primoran da levo od Lanrezaka obrazujem jedan novi konjički korpus pod komandom generala Konoa, koga sam hitno pozvao u Vrhovnu komandu. U trenutku kada je on stigao u Bar, sa zadovoljstvom sam saznao da je 5 armija bez smetnji mogla da pređe Enu i da je nemačka konjica bila zadržana ne mogavši da spreči povlačenje rezervnih divizija južno od masiva Sen Goben. Međutim, izvešten sam da se to povlačenje moglo izvršiti samo veoma sporo zbog zakrčenosti puteva i vrlo velikog zamora trupa koje su bile izložene strahovitoj vrućini. Mada je 5 armija uspela da se po-

vuče na prostor između Ene i Vele, bojazan da ona može biti obuhvaćena ponovo je oživela usled izveštaja koje smo primili te večeri, zbog čega sam želeo da Konoov korpus vidim što pre na određenom mu mestu. Zaista, izveštaji o francuskim i engleskim izviđanjima iz vazduha, izvršenim u toku dana, saglasno su javljali da neprijateljske kolone nastupaju ka jugo-jugoistoku. 5 armija nam je, krajem večeri, poslala jedan izveštaj od najveće važnosti. Kod jednog nemačkog oficira koji je u toku toga dana bio ranjen u automobilu i zarobljen kod Kusi le Šatoa, nađena je jedna karta na kojoj su bili obeleženi pokreti 1 nemačke armije i tačno označeni ciljevi koje su pojedini korpusi te armije trebali da dostignu. Iz svih tih ubeleženih pokreta jasno se vidi da je cela Klukova armija prešla Oazu i da je opšti pravac njenog kretanja skretao ka jugoistoku.

Ako se iz tih izveštaja videlo da je neprijateljeva namera da ugrozi Lanrezaka, nasuprot tome, izgledalo je da je fon Kluk sada odustao od nastupanja na Pariz. Za nas ništa nije moglo biti povoljnije, jer će taj pokret, ako se produži, imati za posledicu da našu 6 armiju postavi u onakav položaj kakav sam ja 25 avgusta predviđao za bitku na frontu Amijen — Lan — Verden. Može se zamisliti sa kakvim smo se interesovanjem spremali da pratimo fon Klukove pokrete.

Skoro u istom trenutku kada nam je prispeo taj važni izveštaj, primio sam od Milrana sledeće pismo:

1 septembra 1914

Dragi moj generale,

Hteo bih da sa Vama neposredno porazgovaram o ovde priloženoj zabelešci. Ona je preda mnom sastavljena posle jedne konferencije sa maršalom Frenčom, koji je danas bio u Parizu,[24]) koja je trajala više od dva časa.

Niukoliko ne želeći da narušavam Vašu slobodu koja mora ostati potpuna, kao što je i Vaša odgovornost, smatram da treba da Vam kažem da bi vlada jednodušno želela da Vi steknete uverenje da možete prihvatiti predlog maršala Frenča. U prvome redu, taj predlog izgleda da nudi više koristi za odbranu Pariza. S druge strane, Vaše bi prihvatanje imalo za posledicu da se oba glavna štaba više približe jedan drugome i da se otvori put ka tešnjoj saradnji među komandantima.

Prekorevao bih sebe kada bih insistirao. Vama su poznati naši osećaji. Neka starešina kakav ste Vi, sam odmeri i odluči.

Primite, dragi generale, ponovo uverenje o mojoj žarkoj simpatiji i odanosti.

Milran

---

[24]) U toku toga dana maršal Frenč je, u engleskoj ambasadi u Parizu, imao sastanak sa lordom Kičenerom, koji je to jutro bio stigao iz Londona. Toj konferenciji su prisustvovali Vivijani i Milran.

P. S. — Ako budete prihvatili, nemam potrebe da podvlačim krajnju hitnost kojom treba obavestiti maršala Frenča i otpočeti radove.

Evo kakvi su bili maršalovi predlozi koje mi je dostavio ministar rata:

Pariz, 1 septembra 1914

Predlozi maršala ser Džona Frenča

»Izgleda mi da sadašnja situacija zahteva da ustalimo jedan plan koji će svi dobro razumeti kako bismo svi mogli sarađivati na njegovom ostvarenju.

Želeo bih da se na reci Marni izabere jedna linija odbrane, koja bi se protezala nekoliko kilometara zapadno i severozapadno od Pariza. Dužina te linije trebala bi da bude određena prema snagama koje će moći da je posednu, koje treba da budu dovoljno duboko raspoređene kako bi se mogli vršiti protivnapadi, počesni i opšti.

Najviše bih voleo da se jedinice koje imaju da vrše opšti protivnapad koncentrišu pozadi levog boka i da budu što je moguće jače.

Ako se pripremi jedan takav položaj, spreman sam da se držim na svojoj sadašnjoj liniji, to jest kod *Nanteja,* kao i istočno i zapadno od te tačke, toliko dugo, koliko to situacija bude iziskivala, razume se, pod pretpostavkom da ne budem u opasnosti da moji bokovi budu izloženi napadu.

Spreman sam da učinim sve što je u mojoj mogućnosti za saradnju u tome planu, ali, ma kakve bile okolnosti, ja englesku armiju, zbog njene sadašnje slabosti, ne mogu da stavim u situaciju u kojoj bi ona mogla biti napadnuta nadmoćnim snagama, a da ne budem siguran da ću biti podržan i pomognut.

Ako ovaj plan bude primljen, ne bi trebalo gubiti ni časka za izgradnju odbranbenog položaja svim sredstvima kojima se može raspolagati«.

2 septembar. — Ovaj sam predlog primio pošto je Opšta instrukcija br. 4 već bila razaslata. Kako su prema poslednjim vestima koje smo od maršala primili u toku noći 1/2 septembra mogućnosti dejstva engleske armije bile ozbiljno ograničene, to je taj predlog utoliko manje mogao da dovede u pitanje već usvojeno rešenje. Dosta, 2 septembra oko 3 časa izjutra, primili smo od šefa francuske misije sledeći telegram: »Engleske trupe, prinuđene na otstupanje, povlače se noćas na liniju severno i zapadno od Nantej le Oduena. Sutra, 2 septembra, otstupiće na liniju Damartena a 3-ćeg na Marnu«.

Voditi defanzivnu bitku na Marni, to nije bilo rešenje: tok ove reke je samo u rejonu Šalona pretstavljao prepreku paralelnu opštem frontu naših armija; to bi značilo da se oba naša krila ostave da vise u vazduhu i da se Nemcima, koji bi i sami zauzeli defanzivan položaj na severnoj obali, omogući da slobodno rešavaju pitanje

Verdena ili Pariza; to bi značilo odreći se obuhvatnog položaja koji su francuske armije otstupajući postepeno zauzimale, naslanjajući se na Verdensku tvrđavu i Pariski utvrđeni logor. Takvo bi rešenje moglo imati najteže posledice. S druge strane, još nije bilo završeno prebacivanje trupa sa našega desnog krila na centar i levo krilo,[25]) koje je bilo u toku. Da bih odbacio predlog maršala Frenča, smatrao sam da treba da se pozovem na to pitanje izvršenja koncentracije za pretstojeću bitku, da bih, s jedne strane, poštedeo njegovu osetljivost i, s druge strane, da ne bih još otkrio konačni oblik koji sam želeo da dam manevru.

Uostalom, treba uočiti da je reka Marna u bici imala sporedan značaj. Naziv »Pobeda na Marni« je francuska Vrhovna komanda dala tek po svršenom činu, jer se akcija, uopšte uzev, odigrala u dolini Marne i njenih pritoka (Urka, oba Morena i Ornena) i jer je to izgledalo kao najbolji način da se poprište bitke skupno označi.

Pošto sam razmislio o predlogu maršala Frenča, zaključio sam da on ne može uticati da izmenim već izdate zapovesti kojima je cilj bio da se naše trupe postave u raspored koji će im omogućiti da u kratkome roku pređu u ofanzivu. I dalje sam mislio da bi položaj na kome bi trebalo da se zaustavimo, osim u slučaju da nastupe kakve povoljne okolnosti, trebao da bude na Seni i Obi, odakle bi naše snage ponovo pošle napred. Ako bi Englezi bili voljni da sarađuju efikasno, oni bi najkorisniju ulogu odigrali u odbrani Pariza, na frontu Sene između Melena i Živizija.

Već 2 septembra izjutra odgovorio sam u tome smislu ministru rata i maršalu Frenču.

Uostalom, pitanje odbrane glavnoga grada u velikoj meri me je zabrinjavalo. Zaista, Galijeni je u podne vodio dug telefonski razgovor sa Peleom kojom prilikom mu je obratio pažnju na činjenicu da Pariski utvrđeni logor nije u stanju da se sam brani. On je doslovno rekao: »ako general Monuri ne bude mogao da se održi, mi nećemo biti u stanju da pružimo otpor«, i izveo je zaključak o potrebi da ga operativne armije potpomognu u odbrani severnog i istočnog fronta. Ja sam već bio uočio tu situaciju, te sam 1 septembra izjutra, na nekoliko časova pre nego što je vođen telefonski razgovor o kome sam govorio, saopštio ministru rata da mi izgleda potrebno da se vlada bez odlaganja udalji.

Takođe sam, zbog toga, 2 septembra izjutra naredio da se generalu Galijeniju saopšti da je neophodno da se izvođenje snaga na odbranbene položaje što pre izvrši, jer je važno da se u Pariz stigne pre neprijatelja. Zbog toga sam hitno želeo da vidim da se 6 armija ne zadržava u otstupanju. Uostalom, taj je pokret bio

---

[25]) 55 i 56 rezervna divizija i 4 korpus, koji su oduzeti od 3 armije i prebacivali se u 6 armiju; jedna divizija 9 korpusa, koja se iz 2 armije prebacivala u Fošov odred; 21 korpus, koji se iz 1 armije prebacivao u 6 armiju; 15 korpus, koji se iz 2 armije prebacivao u 3 armiju; 3 konjičke divizije, koje su se iz 1 i 2 armije prebacivale radi formiranja konjičkog korpusa između Lanrezakove i Frenčove armije.

vezan sa pokretom koji sam naredio 3 i 4 armiji i koji se izvršavao bez uznemiravanja od strane neprijatelja. Toplo sam preporučio komandantima armija da svima jedinicama jasno naznače da se ovde ne radi o prinudnom otstupanju, već o pokretu kojim se pripremaju potonje operacije.

U toku noći 1/2 septembra potvrđeni su nam izveštaji o pokretima nemačkih trupa za Rusiju: delovi 7, 9 i 3 korpusa su se u Belgiji ukrcali radi prevoženja na Istočni front.

Međutim, dok je prethodnog dana izgledalo da nemačka 1 armija želi da izbegne Pariz, izveštaji koji su nam prispeli 2 septembra ukazivali su na to da se fon Klukova armija, izgleda, uputila ka glavnome gradu. Nisam mogao imati nikakvih iluzija o sudbini toga grada ako bi ga neprijatelj napao.

Najzad, izvlačenje snaga, koje je neprijatelj vršio sa našega fronta za račun Istočnog fronta, izgledalo mi je da stvara povoljnu situaciju, te sam se brižno pitao da li to ne bi trebalo iskoristiti hitrim prelaskom u ofanzivu. Postavljalo se pitanje da li treba produžiti naše otstupanje do granice koju sam prethodnog dana označio kao liniju koja treba da postane naša polazna osnovica za pokret napred. Uopšte uzev, dosada su naše trupe, i pored otstupanja, ostale skoro netaknute. Mi još nismo vodili veliku bitku koja treba da odluči o ishodu rata. Mi smo imali samo delimične sudare od kojih su se neki završili našim neuspehom, a neki našim uspehom. Ako bismo stalno produžili to otstupanje, najzad bi izgledalo da smo pobeđeni pre nego što je i došlo do odlučujućeg sudara. Najzad ovim otstupanjem se neprijatelju predavao veliki deo naše zemlje, a naša je dužnost bila da tu bolnu žrtvu ograničimo na najnužniju meru. Da li je moguće požuriti dan prelaska u opštu ofanzivu?

Po ovome pitanju su u Vrhovnoj komandi mišljenja bila podeljena. Operativno odeljenje, kao i načelnik toga odeljenja, bili su mišljenja da sve treba pokušati kako bi se pokret napred mogao što pre preduzeti. Bertelo je, suprotno tome, bio veliki pristalica povlačenja iza Sene zato što su trupe zbog svoga povlačenja čak od Sambre bile toliko zamorene da su, po njegovom mišljenju, nesposobne za ma kakav napor. General de Langl je baš bio poslao pomoćnika svoga načelnika štaba, potpukovnika Desansa, da mi saopšti da je njegovoj armiji potrebno da se odmori pre nego što bude mogla da otpočne ma kakvu operaciju. Naročito je 12 korpus bio toliko premoren da se moralo predvideti prevoženje železnicom jednoga dela njegove pešadije. Bertelo je smatrao da je pod tim okolnostima bilo potrebno da se trupe izvuku ispod neprijateljskog pritiska i da im se omogući da pod zaklonom prepreke kao što je Sena predahnu pre nego što se zametne bitka od koje će zavisiti sudbina Francuske.

Belen je smatrao da je naš glavni zadatak da istrajemo i da naše snage sačuvamo za onaj trenutak kada Rusi budu učinili da se jače oseti njihovo dejstvo, kao i da je to oprezno držanje najbolji

način da propadne nemački plan koji je, nesumnjivo, bio da se sa Francuzima svrši u najkraćem roku.

Posle zreloga razmišljanja, došao sam do zaključka da je Belenovo gledište mudro: pre svega treba istrajati. Uostalom, prema izveštajima komandanata armija, stanje naših trupa bilo je takvo da me je navodilo da se priklonim tome rešenju. Osim toga, saznali smo da se kolone 3, 4 i 5 nemačke armije nalaze u pokretu iz oblasti Retela ka jugu; njihova masa od najmanje 12 korpusa verovatno će se uskoro sukobiti sa Fošovim, de Langlovim i Sarajevim zamorenim korpusima, koji su bili brojno znatno slabiji od njih. Da li je to bio skup povoljnih okolnosti za vođenje rešavajuće bitke? Ne.

Zbog toga sam se rešio da još otstupim i da front povučem za nekoliko dana marša unazad. Pored ostaloga, to je rešenje imalo i tu korist što mi je omogućavalo da izvršim još neke izmene u podeli snaga, oduzimajući od 1 i 2 armije još neke trupe za račun centra i levoga krila.

2 septembra uveče poslao sam armijama zapovest u kojoj sam saopštio da je cilj sadašnjega povlačenja da se naš raspored prikupi radi pripremanja, sa najvećim izgledima na uspeh, ponovnog prelaska u opštu ofanzivu za koju ću dati znak kroz koji dan. Dotle, važno je da se ponovo popune starešine i ljudstvo i da se preduzmu najoštrije mere radi obezbeđenja savršenoga reda pri izvršenju otstupanja. U isto vreme sam armijama stavio do znanja opšte linije ustaljenog plana koji je, ustvari, bio samo produženje manevra predviđenog Instrukcijom br. 4 od prethodnog dana. Rekao sam im da se radi o tome da se armije izvuku ispod neprijateljskog pritiska time što će se postaviti na opštoj liniji: Pon sir Jon — Nožan sir Sen — Arsi sir Ob — Brijen le Šato — Žoenvil, da se pojačaju naše armije na centru sa 2 korpusa oduzeta od dveju armija na desnom krilu i da se potom pređe u ofanzivu. Što se tiče posade Pariza, još tada sam predviđao da će ona imati da dejstvuje u pravcu Moa, o čemu sam obavestio Galijenija.

2 septembra popodne primio sam neke zanimljive vesti koje su se ticale baš glavnog grada.

Najpre, vlada je donela odluku da napusti Pariz i da se smesti u Bordou. Potom, oko ponoći, primio sam jedno pismo guvernera Pariza u kome me je sa naročitim insistiranjem opominjao da će glavni grad biti u apsolutnoj nemogućnosti da se brani ako se garnizon ne pojača sa najmanje 3 aktivna armiska korpusa. Ja sam to znao. Ni forovi, koji su bili iz vremena kada sam ja bio inžinjeriski poručnik, ni na brzu ruku postavljane zaseke, nisu bili u stanju da zaustave neprijatelja. Ali, ja nisam zamišljao odbranu grada na taj način nego aktivnim sadejstvom pokretnih snaga odbrane grada u opštim operacijama u pravcu Moa, kao što sam već naredio, to jest, zajedničkim dejstvom protiv neprijateljevog spoljnog krila. To se veoma razlikovalo od zamisli kakvu je, izgleda, imao general Galijeni.

Što se tiče Galijenija, stalo mi je do toga da ovde kažem koliko sam veliko poštovanje sačuvao prema njegovoj seni. Svojom velikom ispravnošću pravog vojnika on mi je u toku celoga toga tragičnog vremena bio odan i pronicljiv saradnik, što potvrđuje i naša prepiska iz toga vremena.

Radi potpunosti izlaganja događaja toga dana, 2 septembra, treba još da pomenem da nam je on iz Ministarstva spoljnih poslova doneo vest koje smo se već 2 dana bojali: Rusi su u Istočnoj Pruskoj pretrpeli težak neuspeh koji je ruska Vrhovna komanda, izgleda, htela da prikrije koliko god joj je to bilo moguće. Nasuprot tome, sa zadovoljstvom smo saznali da su naši saveznici u Galiciji odneli veliku pobedu nad Austrijancima.

Sa Srpskoga fronta javljalo se da je srpska Vrhovna komanda, posle pobede koju je zadobila na padinama Cera, odlučila da prvih dana septembra preduzme ofanzivu u Sremu.

3 septembar. — Situacija na našem levom krilu 3 septembra izjutra izgledala je manje nepovoljna nego što se moglo bojati. 6 armija je mogla da se povuče a da pri tome nije bila ozbiljno uznemiravana. Englezi su se zaustavili na frontu Damarten — Sen Suple — Etrepiji na koji neprijatelj nije vršio pritisak. Prema Galijenijevom mišljenju, moglo se nadati da oni neće preći Marnu.

Ostala nam je još jedna mračna tačka: nemačka 1 armija je 1 septembra, krećući se ka jugo-jugoistoku, dostigla svojim desnokrilnim korpusom Sen Žistan Šose i svojim ostalim korpusima front Verberi — Vivijer i oblast zapadno od Soasona. Međutim, 2 septembra, neki fon Klukovi korpusi su se, izgleda, ponovo uputili na jugozapad. Šta je iz toga trebalo zaključiti? Da li će Pariz biti ili neće biti napadnut? Sem toga, nismo imali podataka o nemačkoj 2 armiji.

Ta neodlučnost u neprijateljevom nastupanju, nedostatak nasrtljivosti u gonjenju, potvrđivanje vesti o prebacivanju neprijateljskih trupa sa zapada na istok, jako su mi padali u oči i izgledalo je da se stvara povoljna prilika za prelaz u opštu ofanzivu, što je bila moja glavna briga. I pored toga što sam prethodnog dana već bio doneo odluku, hteo sam da znam u kakvom se moralnom i fizičkom stanju nalaze Fošove trupe koje će, očigledno, imati da igraju važnu ulogu u opštoj ofanzivi, te sam odlučio da o tome zatražim njegovo mišljenje.

U isto vreme, uvek predviđajući taj prelazak u ofanzivu, koji će od svih starešina i trupa zahtevati maksimum volje i upornstva, ja sam u mislima vršio ispitivanje svih visokih komandanata, koji će biti pozvani da u njoj učestvuju. Prethodnoga dana sam u jednoj zapovesti napomenuo da spas zemlje zavisi od te ofanzive i da napori svih treba da budu upravljeni ka konačnoj pobedi. Prethodnih dana, po meri kako su mi pristizali izveštaji koje sam tražio, smenio sam prilično veliki broj generala koji su se pokazali nedoraslim za dodeljene im zadatke i na njihova mesta sam odredio oficire koji su ispoljili svoju čvrstinu karaktera i sposobnost za komandovanje.

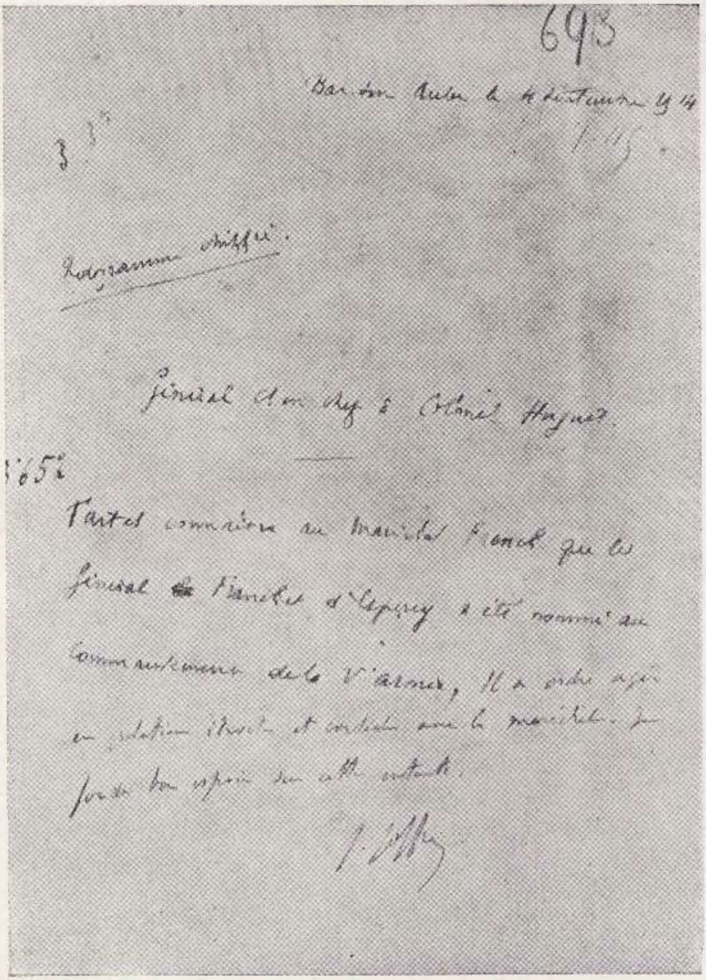
693

Bar-sur-Aube le 4 septembre 1914

3 1.45

Télégramme chiffré.

Général Com. en chef à Colonel Huguet.

3652

Faites connaître au Maréchal French que le général Franchet d'Espèrey a été nommé au commandement de la V armée, il a ordre d'agir en relation étroite et cordiale avec le maréchal. Je fonde bon espoir sur cette entente.

J. Joffre

Telegram generala Žofra pukovniku Higeu, dodeljenom maršalu Frenču. (Poslednje dve rečenice su pisane rukom generala Žofra.)

U tome pogledu sam imao da rešim i jedno ozbiljno pitanje: pitanje komandanta 5 armije. Od bitke kod Giza, gde sam, kao što se čitalac seća, zatekao generala Lanrezaka da potpuno vlada sobom, dok sam prethodnoga dana bio impresioniran stanjem fizičke iscrpenosti i moralne potištenosti u kome sam ga našao, od te bitke, kao što rekoh, komandant 5 armije nije prestajao da diskutuje zapovesti koje je primao i da iznosi protivrazloge na sve što bi mu se naredilo. Njegov fizički zamor je do krajnosti nadražio kritičku stranu njegovoga duha koja je oduvek bila jedna od njegovih osobina. On je postao neodlučan i malodušan. Njegov štab je pod njegovim oslabljenim rukovođenjem postao sasvim razjedinjen, a njegovi rđavi lični odnosi sa Frenčom kompromitovali su saradnju između engleske armije i francuske vojske.

Nisam mogao odagnati sećanje na njegovu sjajnu karijeru za vreme mira. Kao i svi oni koji su bili njegovi đaci, tako sam i ja, dok je on kao pukovnik bio pod mojom komandom kada sam komandovao 6 divizijom, bio ushićen njegovom visokom i sjajnom inteligencijom. Prilikom vežbanja na karti on je bio sjajan po svojoj jasnoći, pronicljivosti, pravilnosti procene i umesnosti navoda. Baš zato što sam u najvećoj meri cenio njegovu inteligenciju, ja sam bio tvorac njegove vojničke karijere i on je meni dugovao što se tada nalazio na čelu armije koju je bilo najteže voditi.

Ali, kada sam uporedio ono što sam pre rata od njega očekivao sa onim kako se on držao u stvarnim događajima, ja sam, i pored svoje duboke simpatije prema njemu, bio prinuđen da zaključim da ga odgovornost ubija. Sjajan vojni kritičar operacija u kojima on nije učesnik, on se moralno skrhao u teškim okolnostima koje su vladale u početku rata. Međutim, rat se vodi samo sa ljudima koji imaju veru u uspeh i koji, vladajući sobom, umeju da se nametnu svojim potčinjenima i da upravljaju događajima. Možda bi on u kakvom srećnom pohodu činio čuda, ali, u teškim okolnostima u kojima smo se nalazili, njegovo je prisustvo na čelu 5 armije pretstavljao slabost i mogu reći da su toga uverenja bili svi oni koji su imali prilike da vide Lanrezaka u tim tmurnim danima.

Pa kada je to tako, onda šta je moja dužnost? Ma koliko mi to bilo teško, ma koliko mi bilo mrsko da oduzmem komandu jednome od komandanata koji su uživali najveći ugled u vojsci, ja sam ipak smatrao za potrebno da na čelo 5 armije dovedem drugog ako želim da budem u mogućnosti da ofanzivu koja se pripremala povedem bez strahovanja i sa uverenjem da sam uradio sve što je moguće da se postigne uspeh.[26])

Pošto sam tu odluku doneo, bilo mi je veoma teško da je i izvršim. Sve pojedinosti toga poznoga popodneva, 3 septembra,

[26]) Govorilo se, pisalo i ponavljalo da Lanrezaku nikad nisam oprostio što je prekinuo borbu sutradan posle Šarleroaa i Giza. Ništa nije netačnije od toga. Te su odluke bile donete u potpunoj saglasnosti sa mnom. Ne samo da sam potvrdio Lanrezakovu odluku posle Šarleroaa nego je ona čak bila polazna tačka za novi manevar koji je zamišljen 25 avgusta.

ostale su mi urezane u sećanju. Osećao sam da je moja dužnost da tako postupim a, međutim, bojao sam se da će mi u poslednjem trenutku nedostajati hrabrost da to izvedem. Da bih sebe stavio pred svršen čin, odlučio sam da pozovem Franše d'Eperea i da ga zapitam da li bi on primio komandu nad 5 armijom, pa da tek potom vidim Lanrezaka i da mu saopštim svoju odluku.

Franše d'Epereu sam odredio sastanak na ulazu u Sezan, na jednoj raskrsnici puteva, kraj jednog malog majura. Tu sam ga našao u 16 časova. Iznebuha sam mu rekao: »5 armija se ne vodi po mojim željama, naročito imajući u vidu pretstojeću ofanzivu. Biću prinuđen da smenim Lanrezaka. Mislio sam na Vas. Osećate li se sposobnim da komandujete armijom?« — »Koliko i ma ko drugi«, odgovori mi komandant 1 armiskog korpusa.

Tada smo govorili o stanju njegovog korpusa i o stanju njemu susednih jedinica, a kada sam ga zapitao kakvo je njegovo mišljenje o mogućnostima 5 armije da pređe u ofanzivu, on mi je odgovorio da mu takva odluka izgleda preuranjena zbog zamorenosti trupa.

Naše je viđenje trajalo oko pola časa. Franše d'Epere se rastade sa mnom i ode u svoj štab gde sam trebao da mu pošaljem svoja naređenja.

Ja sam, pak, produžio put u Sezan gde je Štab 5 armije bio smešten u školi. Lanrezak je bio u svojoj kancelariji. Ušao sam i ostao nasamo sa njime. Naš razgovor je bio kratak. »Dragi prijatelju«, rekoh mu, »Vi znate da sam Vas ja u toku Vaše karijere uvek podržavao i pomagao. Ali, Vi ste zamoreni, neodlučni. Treba da napustite komandu nad 5 armijom. Teško mi je da Vam to kažem, ali sam na to prinuđen«.

Lanrezak se za trenutak zamisli, pa mi odgovori: »Imate pravo, generale«. I protivno svakom očekivanju, on mi se učini kao oslobođen jednog preteškog tereta i njegovo lice prosto sinu. Saopštio sam mu da ću ga staviti na raspoloženje Galijeniju i da će on na tome položaju, u to sam uveren, biti od najveće koristi.

Tada sam naredio da se Franše d'Epere pozove iz njegovog štaba. Čekao sam ga šetajući se gore-dole po školskom dvorištu. Kada je stigao novi komandant 5 armije, potvrdio sam mu svoju odluku i napustio sam Sezan da bih se vratio u Vrhovnu komandu.

Kada sam tamo stigao, bilo je oko 20 časova. Tu me je čekao odgovor na pitanje koje sam to jutro postavio Fošu. Doneo mi ga je kapetan Andre Tardije. Generalov odgovor je bio jasan: zbog materijalnog stanja njegove armije koja je još bila u toku formiranja, on smatra da je za još nekoliko dana preuranjeno da se preduzmu ofanzivne operacije.

Potpukovnik Brekar, iz štaba 4 armije, došao je da u ime svoga komandanta odlučno traži da se pešadija 12 korpusa, koja je bila, u doslovnom smislu reči, iscrpena do iznemoglosti, preveze železnicom na razdaljinu od 1—2 dana marša. Taj se korpus, pod umešnom komandom generala Roka, od početka rata vrlo dobro držao i bio je dospeo do krajnje granice ljudske moći. Bilo je potrebno

udovoljiti tome zahtevu i Direkcija železnica je imala da reši taj težak problem.

Iz 6 armije stigao je izveštaj da na njenome frontu nije bilo nikakvih borbi i da je ona bez teškoća mogla da posedne svoje nove položaje; čak je izgledalo da ona pred sobom nema nikoga.

Što se tiče Galijenija, čitalac se seća da sam u toku noći 2/3 septembra od njega primio jedno pismo u kome se ogledala njegova prilična uznemirenost i u kome je on izjavljivao da je u nemogućnosti da brani Pariz ako ne bude pojačan sa 3 aktivna korpusa. Ja sam mu odgovorio 3 septembra izjutra i saopštio mu koje mu snage stavljam na raspoloženje.[27])

Dok sam bio otsutan, od guvernera Pariza su za mene prispela 2 pisma: jedno službeno, a drugo pisano njegovom rukom koje je imalo više lični karakter.

Prvo pismo je glasilo ovako:

ŠTAB PARISKIH TRUPA
Br. 622

Dom invalida, 3 septembra, 9.10 časova

Vojni guverner Pariza komandantu Severoistočne grupe armija

Od ministra rata primio sam naređenje kojim mi saopštava da je Pariski utvrđeni logor stavljen pod Vašu komandu pod uslovima predviđenim članom 144 Uputa za vođenje velikih jedinica i članom 151 Dekreta o službi u tvrđavama, kako bi Vam se omogućilo da na slučaj potrebe pokretni garnizon tvrđave pridružite operacijama armija na otvorenom polju, no s tim da se taj garnizon ne može iz tvrđave udaljiti na suviše veliko otstojanje kako se ne bi dovela u opasnost njena bezbednost.

Prema tome, čast mi je umoliti Vas da mi date instrukcije o ulozi koju nameravate dodeliti Pariskom utvrđenom logoru i Pariskoj armiji u celini operacija. Dozvolite mi da Vas, u vezi sa tim, potsetim da pariski garnizon ima znatan broj teritorijalnih jedinica čija je manevarska sposobnost vrlo slaba i koje su sasvim nepotpuno opremljene za operativne trupe. One nemaju ni bojne ni trupne komore i ja na sve načine nastojim da im stvorim bar jezgro tih komora. S druge strane, te su trupe slabo snabdevene artiljerijom i municijom. One nemaju ni radionice, ni komore, ni ambulante.

Staraću se da se u Parizu održimo što je moguće duže, osim ako od Vas ne budem dobio protivno naređenje. Ali, zbog slabosti odbranbenih uređaja, naročito na severoistočnoj strani, mi smo izloženi opasnosti — što naročito naglašavam — da taj front bude

[27]) To su bile ove snage: Monurijeva armija (7 korpus i 3 rezervne divizije), 45 divizija (koja dolazi iz Alžira), 4 korpus (koji je trebao da se iskrca od 3 septembra u 0 časova do 5 septembra), Ebnerova grupa (61 i 62 rezervna divizija) i teritorijalne divizije.

probijen ako Vi, u datom trenutku, ne budete intervenisali jednom divizijom.

Galijeni

Tome pismu je bilo priključeno drugo jedno, svojeručno napisano pismo:

VOJNO GUVERNERSTVO PARIZA
Guverner

Pariz, 3 septembra 1914

General Galijeni, vojni guverner Pariza i komandant pariskih trupa, generalu Žofru

Dragi moj Žofre,

Primio sam Ministrovo pismo kojim me stavlja pod Vašu komandu. Ja Vam obećavam svoju punu saradnju. Jedino insistiram na stanju u kome se nalazi utvrđeni logor: utvrđenja i artiljeriski materijal zastareli, nedovoljno municije, nedovoljno trupa, slaba vrednost teritorijalnih trupa itd... Ovo samo zato da bih Vam ukazao na to da je naša otporna moć, a naročito moć ofanzivnoga otpora, dosta slaba, bar zasada.

General Monuri će večeras biti na svojim položajima ispred severnog fronta. S druge strane, Englezi se sada povlače iza Marne, svakako da bi izvršili Vaše namere.

Molio sam Vas da mi jednim kratkim pismom, što Vam je moguće tačnije, saopštite ulogu koju želite da, u raznim momentima u toku Vaših operacija, odigra Pariski utvrđeni logor prema stanju u kome se nalazi. Učinićemo sve što nam bude bilo moguće da sadejstvujemo sa Vama ili da Vas potpomognemo u Vašim operacijama.

Poslao sam Vam podatke koji se odnose na mere koje sam preduzeo. Ti podaci će Vas obavestiti o tome šta mi možemo da uradimo.

Biću Vam zahvalan ako ne budete zaboravili da mi je Vlada ostavivši me ovde samoga, stavila u dužnost da održim spokojstvo pariskoga stanovništva koje je iznenada saznalo za vladin odlazak, kao i kakva je vojna situacija, dok je ono, prema ranijim saopštenjima koja su stanje prikazivala u povoljnoj svetlosti, iščekivalo uspehe. Zato ću Vas moliti da vodite računa o tim obzirima.

To stanovništvo je žudno vesti i novosti i tome treba udovoljiti ako želimo da ga održimo u dobrom raspoloženju u kome se sada nalazi. Zato je neophodno da mi svakoga dana, po našem oficiru za vezu, kao i telegramom, telefonom, itd., uvek kada to budete našli za potrebno, šaljete saopštenja o opštoj situaciji francuske i engleske vojske, o događajima koji se odigravaju na drugim vojištima i, naročito, o ostalim događajima koji ga uopšte mogu zanimati.

Vaš uvek verni,

Galijeni

Odgovarajući mu na ova pisma ja sam mu, sa svoje strane, napisao sledeća dva pisma.

Prvo, službeno pismo, sastavljeno je 3 septembra nešto pre ponoći.

GLAVNI ŠTAB ISTOČNE VOJSKE
Generalštab
Operativno odeljenje
Br. 3636

Glavni štab, 4 septembra 1914[28])
2.55 časova

Glavnokomandujući Severoistočne grupe armija Gospodinu vojnom guverneru Pariza.

Odgovarajući na Vaše pismo br. 622 od 3 septembra 1914, čast mi je izvestiti Vas da nemam nameru da teritorijalne trupe Pariskoga utvrđenog logora uključim u operacije operativnih armija koje se nalaze u blizini tvrđave, zbog slabe manevarske sposobnosti tih trupa.

Međutim, zadržavam pravo da Vas zamolim za učešće operativnih rezervnih trupa garnizona u tim operacijama, naročito za dejstvo u pravcu Moa, kada se bude prešlo u ofanzivu koja je predviđena Instrukcijom br. 4 i raspisom br. 3463, čiji Vam 1 primerak prilažem.[29])

Žofr

Uz to prvo pismo priključio sam jedno drugo, svojeručno pismo koje je ovako glasilo:

Glavni štab, 4 septembra 1914

Dragi druže,

Jednim službenim pismom Vam šaljem instrukcije koje se odnose na dejstvovanje snaga pod Vašom komandom. U isto vreme ćete primiti kopiju pisma koje sam uputio maršalu Frenču, koja će Vam dati objašnjenje po istome pitanju.[30])

Jedan deo aktivnih jedinica generala Monurija može se već sada uputiti ka istoku radi ugrožavanja nemačkog desnog krila kako bi se englesko levo krilo osetilo podržano sa te strane.

---

[28]) To je datum i čas otpravljanja pisma, kada je ono iz Vrhovne komande ekspedovano poštom.

[29]) Opšta Instrukcija br. 4 poslata je vojnom guverneru Pariza 1 septembra, u isto vreme kada i armijama kojih se ticala. Raspis br. 3463 je bio lični i poverljivi raspis koji je 2 septembra uveče bio upućen komandantima armija i u kome je bilo naznačeno da će u trenutku prelaska u ofanzivu pariski garnizon imati da dejstvuje u pravcu Moa.

[30]) Pismo o kome se ovde radi, koje je nosilo broj 3675, sastavljeno je oko ponoći 3/4 septembra; ono je odaslato iz francuskog Glavnog štaba u engleski štab 4 septembra u 8 časova.

Bilo bi korisno da se to stavi do znanja maršalu Frenču kao i da se sa njime često održava veza.

Stavio sam Vam na raspoloženje generala Lanrezaka koji je komandovao 5 armijom. Njegova kolebljivost i neodlučnost bile su opasnost za tu armiju. Ne treba dozvoliti da njegov pesimizam, koji uočava sav rizik jedne operacije i u njemu parališe svaku inicijativu, uzme slobodnog maha. To je duh koji izvanredno jasno vidi stvari, koji sjajno razmatra sva vojna pitanja, ali koji prilikom dejstva ne izvlači potrebne koristi iz tih razmatranja. To je izvanredan profesor koji za vreme rata ne opravdava nade koje su u njega polagane.

Stavljam Vam ga na raspoloženje; upotrebite ga kako hoćete.

Vaš verni i srdačno odani,

Žofr

Ovo drugo pismo, pisano u poslednjim časovima 3 septembra, zahteva neka objašnjenja.

Čitalac se seća da 3 septembra izjutra nismo tačno znali koji je opšti pravac nastupanja nemačke 1 armije, jer je uoči toga dana izgledalo da se neki fon Klukovi korpusi ponovo kreću ka Parizu.

Međutim, 3 septembra uveče svi su se izveštaji, primljeni sa raznih strana, slagali u tome da je cela nemačka 1 armija orijentisana ka jugoistoku. Monuri je, oko 19 časova, telefonom javljao iz Rensija da su nemačke snage koje se nalaze prema njemu u toku 3 septembra, izgleda, nastupale ka jugoistoku, u pravcu Marne, jer izviđanjem koje je vršeno krajem dana nisu otkrivene nikakve trupe zapadno od druma Luvr — Senlis — Verberi. Vojno guvernerstvo Pariza izvestilo nas je, u 21 čas, da je avionskim izviđanjem otkrivena jedna kolona na maršu, dugačka 15—16 km, koja je prolazila kroz Etrepiji i kretala se ka jugoistoku. Skoro u isto vreme pukovnik Ige je telefonirao sledeće: »Prema vrlo pouzdanim izveštajima engleskih avijatičara, koji se svi među sobom slažu, izgleda da se cela nemačka 1 armija, izuzev 4 rezervnog korpusa (to jest: 2, 3 i 4 armiski korpus i 18 divizija) kreće ka jugoistoku da bi prešla Marnu između Šato Tijerija i La Ferte su Žuara i napala levo krilo 5 armije. Čela njenih kolona večeras će, besumnje, stići na reku«. Malo zatim prispeo nam je jedan telegram od Igea koji je potvrdio da je engleska avijacija ustanovila da se pokret nemačke 1 armije ka jugu sada okreće na jugoistok. U njemu je dalje stajalo: »Pred frontom engleske armije u 17 časova, izgleda, nisu ostale više nikakve snage i cela nemačka 1 armija preći će Marnu između La Ferte su Žuara i Šato Tijerija da bi napala levo krilo 5 armije«. Najzad, oko 22 časa, šef naše misije u britanskoj armiji poslao je još jedan telefonski izveštaj kojim je javio da postoji mogućnost da maršal Frenč, čije su trupe dobile prva pojačanja, otpočne pokret 4 septembra uveče u pravcu istoka, »naročito ako 6 armija koja, kako izgleda, nema nikoga pred sobom, toga istoga dana preduzme sličan pokret kojim bi došla na njegovo levo krilo«.

Razumljivo je da po dobijanju tako jasnih i određenih izveštaja i pred opasnošću ugrožavanja obuhvatom naše 5 armije nije moglo biti reči o tome da se Monurijeve snage ostave pod zidinama Pariza. Naprotiv, pošto je izgledalo da su Englezi voljni da učestvuju u tome manevru, bilo je sasvim uputno da se sve aktivne i rezervne jedinice iz utvrđenog logora upute na istok.

To su bili razlozi koji su me rukovodili da Galijeniju pošaljem gore navedene instrukcije.

4 septembar. — 4 septembar je imao da otvori rešavajuću krizu u strategiskoj situaciji. Zaista, izgledalo je da se promena pravca kretanja neprijateljskih kolona sve više potvrđuje i sve jasnije izražava. S druge strane, maršal Frenč mi je saopštio da je primio Opštu instrukciju br. 4 i raspis od 2 septembra upućen komandantima armija i, što je glavno, dodao je da potpuno razume moje namere i udeo koji bih ja želeo da britanska armija uzme u njihovom izvršenju.

Na taj način, u držanju engleskog glavnog komandanta je izvršena srećna promena. Pošto je rizična situacija u kojoj se neprijatelj nalazio privukla svu moju pažnju, to sam 4 septembra oko 8 časova napisao maršalu Frenču sledeće pismo kako bih iskoristio njegovo novo raspoloženje:

»U slučaju da nemačke armije produže kretanje ka jugo-jugoistoku i time se budu udaljavale od Sene i Pariza, možda ćete Vi, kao i ja, smatrati da bi se Vaše dejstvo moglo efikasnije izraziti na desnoj obali pomenute reke, između Marne i Sene. Vaše će levo krilo, naslonjeno na Marnu i poduprto Pariskim utvrđenim logorom, biti zaštićeno pokretnim garnizonom glavnoga grada koji će preći u napad u pravcu istoka, levom obalom Marne«.

Potom sam otišao u kancelariju šefa Operativnog odeljenja, potpukovnika Pona, gde sam na okupu zatekao jednu grupu oficira toga odeljenja koji su živo diskutovali pred jednom velikom kartom na kojoj je bilo obeleženo stanje naših i neprijateljskih trupa prema poslednjim primljenim podacima. Tu su bili prisutni: major de Partuno, major Bel, major Aleksandr i potpukovnik Manžen, oficir za vezu Vojnog guvernerstva Pariza.

Situacija je bila uzbudljiva.

Naše su se trupe protezale duž linije Verden — Sent Menu i duž Marne koju su prelazile između Eperneja i Šato Tijerija da bi dostigle opštu liniju Monmor — La Ferte Goše. Engleska armija se nalazila južno od Marne, od La Ferte su Žuara do Lanjija. 6 armija se utvrđivala na frontu Marej an Frans — Damarten — Monže. Na taj način, naš je front činio jedan veliki obuhvatni luk u odnosu na neprijatelja koji je bio okrenut ka jugo-jugoistoku i izbijao na Marnu između Šato Tijerija i La Ferte su Žuara.

Dok će naša 5 armija, izmičući obuhvatnom manevru koji je bio upravljen protiv njenog levog krila, doći u mogućnost da frontalno napadne neprijateljske kolone koje su prelazile Marnu uzvodno od La Ferte su Žuara, dotle su se engleska armija i pokretne snage

iz Pariza nalazile u dobrome položaju da nemačke trupe, koje su obilazile Pariz, napadnu u bok.

Tako je izgledalo da će se uskoro ostvariti raspored koji se želeo postići Opštom instrukcijom broj 4 od 1 septembra, kao i da neće biti potrebno produžiti otstupanje do položaja koji su toga dana bili određeni kao krajnja granica povlačenja.

Pošto sam o tome želeo da porazgovaram sa generalom Berteloom, to sam otišao u njegovu kancelariju koja se nalazila kraj kancelarije šefa Operativnog odeljenja. Na moje veliko iznenađenje, zatekao sam pomoćnika načelnika štaba u sasvim drukčijem duševnom raspoloženju od onoga koje sam očekivao. Po njegovom mišljenju bolje je bilo »pustiti Nemce da se još više uvuku u klopku«. 6 armija, rekao je on, nije još bila potpuno formirana zbog zadocnjenja u prebacivanju jedne divizije 4 korpusa. Bertelo je zamišljao da glavna ofanziva treba da počne iz oblasti Arsi sir Oba sa desnim krilom 5-te i celom 9 armijom, pa da se potom širi u pravcu severozapada, između Sene i Marne, dok bi britanska armija, koju bi na njenom levom krilu pomagao Monuri, pošla u ofanzivu južno od Marne, svojim levim krilom naslonjena na tu reku.

Ta toliko različita koncepcija od moje prvobitne zamisli bila je poglavito zasnovana na teškom stanju u kome se nalazila 5 armija, koje joj je, po Berteloovom mišljenju, onemogućavalo da se na otvorenom polju naglo okrene na levo-krug i da pređe u ofanzivu. Njemu je izgledalo bolje da se ta armija povuče na jedan čvrst front, u ovome slučaju na mostobran kod Nanžija, koji je major Moren baš u to vreme izviđao.

Odmah sam uočio nezgode rešenja koje je general Bertelo predlagao. Čekati još nekoliko dana, značilo je rizikovati da se ne iskoristi prilika koja nam se nudila i dozvoliti da Nemci osete opasnost i da manevruju da bi je izbegli. Doista, ko je mogao tvrditi da će naši neprijatelji i dalje zanemarivati Pariz? U toku te diskusije u mome se duhu pojačala misao da se na nemačko desno krilo bez odlaganja koncentrično dejstvuje.

Ta je diskusija još trajala kada sam, oko 10 časova, izvešten da je Galijenijev načelnik štaba, general Kleržeri, telefonirao Peleu da ga obavesti o tome da se cela 1 nemačka armija pomera ka jugoistoku. Smatrajući da je taj pokret opasan za 5 armiju, Galijeni je predlagao da Monurijevu armiju, pojačanu svima raspoloživim jedinicama iz utvrđenog logora, uputi na istok, dodajući da bi »u tim okolnostima bilo potrebno da se engleska armija uputi ka Montrou«.

Taj mi je predlog bio dokaz da je Galijeni primio moje pismo koje sam njemu lično uputio, kao i raspis br. 3636, koji sam mu poslao prethodne noći, a i to da je on savršeno razumeo ulogu koja bi mogla pasti u deo aktivnim trupama odbrane Pariza. On je konačno napustio svoju koncepciju da sve svoje snage posveti pasivnoj odbrani utvrđenog logora.

Bertelo je učinio još neke nove primedbe na tu koncepciju bitke, smatrajući da ćemo mi neprijatelju suviše rano otkriti naše namere. On se i dalje zalagao u korist operacije čiji bi glavni činilac bila ofanziva koja bi debušovala iz oblasti Arsi sir Oba ka severozapadu. Ne obazirući se više na te sugestije, naredio sam da se Galijeniju odgovori da odobravam stavljanje u pokret Monurijeve armije. Po prijemu toga obaveštenja, Galijeni mi je saopštio da se sporazumeva sa Monurijem koji će svoju armiju staviti u pokret 4 septembra uveče, tako da bude spremna da dejstvuje prema okolnostima, bilo severno bilo južno od Marne. Guverner Pariza me je pitao koje mi od ova dva rešenja više odgovara.

U tome trenutku hteo sam da odgovorim da 6 armija treba da dejstvuje severno od Marne, ali je Bertelo toliko navaljivao da sam delimično primio ove njegove razloge: 6 armija, u svakome slučaju, neće moći da pređe Marnu u toku 4 septembra te će, ako situacija bude dozvolila da se ranije pređe u protivofanzivu, uvek biti vremena da se ona uputi severno od reke; osim toga, po nas je korisno da 6 armiju ne uputimo suviše rano ka istoku kako Nemcima ne bismo otkrili naš manevar pre nego što naše armije na celom frontu ne budu mogle da učestvuju u njemu.

Zbog toga sam oko 13 časova odgovorio generalu Kleržeriju da od one dve operacije, koje mi je predložio u pogledu upotrebe trupa generala Monurija, smatram da je korisnija ona koja se sastoji u tome da se 6 armija uputi na levu obalu Marne, južno od Lanjija.[31])

Odgovorivši tako, moj je cilj bio da pre vremena ne menjam manevar koji je bio u toku izvršenja, jer, ustvari, moja odluka još nije bila sazrela. Nisam mogao a da izvesnim Berteloovim primedbama ne pridam odgovarajući značaj, a naročito onoj koja se ticala mogućnosti da se od 5 armije zahteva da se na otvorenom polju okrene na levo-krug i da pređe u napad. Zbog toga sam se odlučio da od Franše d'Eperea telegramom zatražim njegovo mišljenje, te sam mu javio ovo: »Okolnosti su takve da bi bilo korisno sutra ili prekosutra zametnuti bitku svima snagama 5 armije, zajedno sa engleskom armijom i pokretnim jedinicama odbrane Pariza, protiv nemačke 1 i 2 armije. Molim izvestite da li smatrate da je Vaša armija u stanju to da izvrši sa izgledom na uspeh«.[32])

U isto vreme sam potpukovnika Paketa poslao generalu Fošu da ga obavesti o opštoj situaciji koja mu nije bila poznata, kao i da ga upita kakve su njegove mogućnosti.

Pored neizvesnosti u kojoj sam bio da li od 5 armije mogu da zahtevam da pređe u ofanzivu, još jedna okolnost je na mene uticala da još ne donesem svoju odluku: to je bilo držanje engleske armije. Izgledalo je da je Galijeni, predlažući da se ona uputi ka

[31]) Ovaj telegram je u Vojnom guvernerstvu Pariza primljen tek u 14.50 časova, to jest po odlasku generala Galijenija u Melen. On je za njega saznao tek uveče, oko 19.30 časova, po povratku u Pariz.

[32]) Telegram br. 3704 od 4 septembra u 12.45 časova, upućen 5 armiji.

Montrou, pretpostavljao da ona neće uzeti učešća u akciji. Ja nisam mogao da prihvatim takvu pretpostavku. Međutim, oko podne, Ige me je izvestio da je Frenč, koji je uočio toga dana veoma želeo da nastupa ka istoku, izmenio svoju odluku pod uticajem saveta, koje mu je davao njegov načelnik štaba, general Mjuri, da bude obazriv. Njegove su trupe trebale da se odmaraju 4 septembra i da budu spremne da produže otstupanje pozadi Sene u 3 etape.

To popodne je prošlo u iščekivanju odgovora koje sam tražio od Foša i Franše d'Eperea. Bila je strahovita vrućina i mi smo svi mislili na patnje koje podnose trupe i pitali smo se da li će one biti u stanju da izvrše manevar koji smo mi zamislili.

Oko 14 časova primili smo jedan izveštaj na osnovu koga smo predviđali da će konjički korpus koji štiti levo krilo 5 armije, pod pritiskom triju nemačkih kolona združenih rodova vojske koje su prešle Marnu kod Šato Tijerija i nizvodno od njega, biti prinuđen da se povuče južno od Maloga Morena. Taj nas je izveštaj naveo na misao da ne bi trebalo, čak i ako bi se smatralo da će do bitke ubrzo doći, neprijateljsko desno krilo tražiti na severnoj obali Marne nego na njenoj južnoj obali.

S druge strane, kako je odluka koju je trebalo doneti u pogledu oblika koji treba dati bici poglavito zavisila od odgovora koji ćemo dobiti od Franše d'Eperea, izgledalo nam je da će pretnja obuhvatom koja je bila upravljena protiv njegovog levog krila umanjiti mogućnosti te armije. Nije ni toliko trebalo pa da Bertelo ponovo pređe u napad da bi mi izložio koristi od manevra kome je on bio najviše naklonjen: centralni napad u pravcu severozapada. U svakome slučaju, on mi je predložio da radi pripremanja pretstojeće bitke izmenim bitačni raspored, kao i granice zone dejstva 4 armije. Bilo je oko 15.30 časova kada sam potpisao Opštu instrukciju br. 5 kojom su bile naređene sve te izmene dok je u isto vreme 3 armiji bilo naređeno da se održi na neprijateljskom boku kako bi bila u stanju da svakoga trenutka pređe u ofanzivu u pravcu severozapada. Ma kakvu odluku doneo, bilo da se odlučim da se bitka bije odmah, bilo da po prijemu odgovora iz 5 armije rešim da za 5—6 dana odgodim trenutak rešavajuće akcije, ta izmena u zonama dejstva i taj pravac koji su dati 3 armiji bili su korisni.

U toku toga istog popodneva doneo sam odluku da svoj štab već sutra premestim još jednom unazad, jer je Bar, doista, dospeo da bude suviše blizu frontova, što je otežavalo moje veze. Izabrao sam Šatijon na Seni.

Međutim, svi izveštaji koje smo primili u toku toga dana bili su saglasni i svi su javljali da je jasno ustanovljeno da nemačka 1 armija zanemaruje Pariz, a da Monurijeve snage, ispred kojih se niko nije pojavljivao, produžavaju pokret ka Marni, uzvodno od La Ferte su Žuara. Tada je moglo biti 16 časova. Ja sam baš bio primio jedan telegram od pukovnika Igea koji mi je javljao da je guverner Pariza, kao što sam to od Galijenija tražio u svome pismu pisanom u toku noći 3/4 septembra, išao da se sastane sa Frenčom i da ga je

upoznao sa mojom zapovešću kojom sam mu naredio da 6 armiju krene ka istoku. Frenč je odgovorio Galijeniju da će on, koliko god duže bude mogao, ostati na svome sadašnjem položaju južno od Marne, spreman da sadejstvuje bilo sa 5-om, bilo sa 6-om, bilo sa obe armije zajedno, prema tome kako to situacija bude iziskivala. Ige mi je takođe javljao da Frenč treba da se sastane sa Franše d'Epereom u 15 časova. Položaji engleskih korpusa biće izmenjeni tako da se armiji omogući da krene napred, ka istoku.

Taj je telegram imao vrlo velikog uticaja na moje odluke. On je prispeo u atmosferi uznemirenosti koja je vladala to popodne 4 septembra kada sam sa nestrpljenjem iščekivao odgovor od Franše d'Eperea da bih doneo konačnu odluku. Dok je u tim časovima iščekivanja Bertelo i dalje uporno branio svoje gledište, taj mi je izveštaj pružio dokaz da je Galijeni, kako sam od njega tražio, uspeo da ubedi Engleze da treba da učestvuju u bici. Osim toga, on mi je dozvoljavao da verujem da će Franše d'Epere, posle sporazuma koji je ostvaren između Galijenija i Frenča, pristati na taj manevar, kao i Foš, čiji odgovor tek što je bio stigao, i koji je izjavio da je spreman da napada.

Međutim, noć se primicala i meni se žurilo da donesem odluku. Još jednom sam pozvao Belena i Berteloa u svoju kancelariju, gde su se već nalazila sva tri oficira iz moga kabineta: Gamlen, de Galber i Miler. Pozvao sam načelnika štaba i njegovog pomoćnika da mi još jednom izlože svoje mišljenje. Bertelo je ostao pri svome gledištu, dok se Belen kolebao. Pošto sam odmerio sve činjenice, odlučio sam da u potpunosti ostanem pri manevru koji sam *već bio* smislio prethodnog dana i koji će nam omogućiti da iskoristimo natkriljavajući položaj 5 armije; osim toga, trebalo je iskoristiti dobro raspoloženje Engleza. Ipak, vodeći računa o primedbama koje je Bertelo još od jutros stavljao na taj manevar, ja sam za početak naše ofanzive odredio 7 septembar. To je rešenje imalo tu dobru stranu što je puštalo Nemce da se još više uvuku u unutrašnjost našeg obuhvatnog rasporeda, i što je omogućavalo da se završi prevoženje trupa koje su pristizale sa istoka.[33]) Taj jedan dan čekanja više olakšaće armijama da iz rasporeda za otstupanje pređu u raspored za napad. Uostalom, zapovesti za otstupanje za 5 septembar će, besumnje, već biti odaslate iz štabova armija u vreme kada bi im stigla moja zapovest. Želeći da napadnemo suviše brzo, možda bismo rizikovali da stvorimo nered. Najzad, trebalo je predvideti izvesno vreme koje je potrebno da se blagovremeno ostvari potpuna saglasnost sa maršalom Frenčom. To su bili razlozi koji su me odlučili da bitku otpočnem tek 7 septembra. U tome trenutku Gamlen je bio kod mene. U toku dana mi smo više puta zajedno proučavali ostvarenje manevra na koji sam se odlučio; naredio sam

[33]) 15 i 21 korpus, 2 divizija iz 9 korpusa, Konoov konjički korpus i 4 korpus. Nažalost, ovi transporti su bili zakrčeni zbog evakuisanja koje je Vojno guvernerstvo Pariza delom vršilo na lionskoj pruzi, ne tražeći za to odobrenje.

mu da, na osnovama koje sam izložio, sastavi projekt zapovesti koji će podneti pukovniku Ponu.

Tada je bilo 18.30 časova. To veče sam bio zadržao na večeri majora Klajva i 2 japanska oficira. Ne želeći da ih ostavim da čekaju, otišao sam sa njima u svoj stan na večeru, a u svojoj kancelariji sam ostavio majora de Galbera radi obezbeđenja stalnosti veze. Večera se bližila kraju kada se otvoriše vrata i uđe major Moren, jedan od oficira iz Operativnog odeljenja, koga je general Bertelo bio poslao u Nanži da tamo izvidi položaje. Pri povratku, po svršenom zadatku, on je prošao kroz Bre sir Sen gde je video generala Franše d'Eperea koji je izlazio sa konferencije koju je imao sa generalom Vilsonom. Kamandant 5 armije je stavio u zadatak Morenu da mi saopšti da su Englezi pristali da se zaustave i da je on pod tim okolnostima spreman da pređe u napad počev od 6 septembra. Nisam mogao da prikrijem svoje *zadovoljstvo*. Skoro u isto vreme de Galber je iz Vrhovne komande javio telefonom da su iz 5 armije stigli važni izveštaji. Zbog toga je kraj večere bio poremećen. Izvinio sam se svojim gostima i brzo sam se vratio u štab.

Tu smo zatekli dva izveštaja od Franše d'Eperea koji su bili odgovor na pitanje koje sam mu postavio. Prvi izveštaj je bio poslat iz Breja na Seni u 16 časova i glasio je ovako:

1) Bitka se može primiti tek prekosutra, 6 septembra.

2) Sutra, 5 septembra, 5 armija će nastaviti da otstupa na liniju Proven — Sezan. Engleska armija će promeniti pravac ka istoku, na liniju Šanži — Kulomije i južnije pod uslovom da joj levi bok štiti 6 armija koja će sutra, 5 septembra, stići na liniju Urka, severno od Lizija na Urku.

3) 6 septembra, opšti pravac engleske ofanzive biće Monmiraj, 6 armije — Šato Tijeri, a 5 armije Monmiraj.

Drugi izveštaj, koji je dopunjavao ovaj prethodni glasio je ovako:

Da operacija uspe, potrebno je:

1) Usko i potpuno sadejstvo 6 armije koja 6 septembra izjutra treba da pređe na levu obalu Urka, severoistočno od Moa; ona sutra, 5 septembra, treba da izbije na Urk, jer u protivnom Englezi neće nastupati;

2) moja se armija može tući 6 septembra, ali se ne nalazi u sjajnom stanju; niukoliko ne treba računati na 3 rezervne divizije.

Osim toga, bilo bi dobro da Fošov odred energično učestvuje u akciji, u pravcu Monmora.

Brej, 4 septembra u 16.45 časova

Ova dva toliko potpuna izveštaja ispunila su me radošću. Oni čine najveću čast svome podnosiocu. Franše d'Epere je tek pre nekih 24 časa primio komandu nad armijom koja je bila prilično pokolebana. Moglo se strahovati da borbena sposobnost te armije, koja je bila oslabljena strahovitom vrućinom koja je vladala toga

leta, nije znatno smanjena. Sa mudrom smelošću koja se nalazi samo u duši pravih vojskovođa, savršeno shvatajući situaciju, Franše d'Epere se nije kolebao da odgovori »da« na pitanje pred kojim bi mnogi drugi ustuknuli. Nisam mogao da ne pomislim na to da bi odgovor koji bih dobio vrlo verovatno bio drukčiji da je njegov prethodnik još bio na čelu 5 armije. Sem toga, inicijativom novoga komandanta 5 armije uspelo je da se na sastanku u Breju vaspostavi sporazum između njegove armije i Britanaca. Uloga koju je Franše d'Epere odigrao u toku 4 septembra 1914 godine zaslužuje da se podvuče pred istorijom: on je bitku na Marni učinio mogućnom.

Pošto je izgledalo da je između komandanta 5 armije i sjajnoga pretstavnika maršala Frenča bio postignut potpun sporazum, činilo se da ne treba gubiti ni trenutka za prihvatanje sugestija koje su sadržavala pomenuta dva izveštaja Franše d'Eperea. Ja nisam imao nikakvu primedbu da stavim na pravce napada o kojima je postignut sporazum u Breju.

Prema tome, naredio sam Gamlenu da preradi projekat zapovesti koji je izradio pre večere i da ga izmeni shodno predlozima generala Franše d'Eperea.

Gamlen je baš sastavljao novi projekat kada me izvestiše da me Galijeni zove na telefon. Pošto nikad nisam voleo da lično govorim na telefonu, naredio sam Belenu da ode na aparat, ali, pošto je Galijeni uporno tražio da se ja javim na telefonu, to sam otišao zajedno sa načelnikom štaba u telefonsku kabinu.

Guverner Pariza se tek bio vratio iz svoga štaba. On je zatekao moj telegram kojim sam mu naređivao da 6 armiju uputi na levu obalu Marne, južno od Lanjija. Tim naređenjem su se menjale zapovesti koje je Galijeni izdao Monuriju za sutradan popodne. Ja sam ga umirio saopštivši mu da sam posle odašiljanja toga telegrama od 13 časova odlučio da pređem u opštu ofanzivu u kojoj treba da učestvuje i 6 armija; uostalom, dodao sam, zapovesti se rade i u njima se predviđa dejstvo Monurijeve armije severnom obalom Marne, kao što je to Galijeni želeo.

Posle toga telefonskog razgovora vratio sam se u svoju kancelariju. Gamlen i Bertelo su završavali sastavljanje zapovesti; prema mojoj želji, kao dan prelaska u ofanzivu određen je 7 septembar. Ali, ja sam mislio da bi, i pored toga što sam ja pretpostavljao taj datum, početak ofanzive trebalo pomaći za jedan dan unapred, zbog mera koje je preduzeo Galijeni koji je predviđao da će do sukoba između 6 armije i neprijatelja doći 5 septembra po podne. Monurijevo stupanje u dejstvo, besumnje, otkriće naš manevar, te ćemo 7 septembra naići na neprijatelja koji je na oprezi. Uostalom, Foš i Franše d'Epere su prihvatili 6 septembar kao dan početka ofanzive. Ako se pohita, zapovesti se mogu odaslati na vreme kako bi se omogućilo armijama da blagovremeno izrade svoje zapovesti. Zbog toga sam odlučio da svi pređu u ofanzivu 6 septembra, te sam naredio da se shodno tome izmene datumi i potpisao sam koncept zapovesti koja je odmah odnesena u Otsek za šifru.

Moram reći da sam u tim instrukcijama nerado izmenio dan početka ofanzive. Bio sam i ostao sam ubeđen da bi rezultati bitke bili daleko veći da se bitka mogla angažovati tek 7 septembra, jer bismo zatekli neprijatelja u nepovoljnijem položaju od onoga u kome smo ga zatekli. Žurba kojom se pristupilo manevru 6 armije prinudila me je da izvršim tu štetnu izmenu svoga prvobitnoga projekta.

Ovde nije potrebno navesti tekst te Opšte zapovesti br. 6; ona je bila više puta objavljena. U njoj je naznačen raspored koji se ima ostvariti 5 septembra uveče, kao i pravci napada savezničkih armija na levom krilu.[34])

U 21.30 časova naredio sam da se telefonom pozove štab Vojnog guvernerstva Pariza i da mu se saopšte pravci napada armija za bitku 6 septembra.

Stvari su tako bile regulisane, kada, oko 22 časa, dođe potpukovnik Brekar, koji se vraćao po izvršenom zadatku u Sordeovom konjičkom korpusu, da me izvesti da je to popodne svratio u štab generala Galijenija i u Melen u štab maršala Frenča. U Melenu je Brekar video Galijenija kada je ovaj izlazio sa konferencije sa Frenčom i Monurijem. Moj oficir za vezu mi je doneo zaključke sa te konferencije koji su potvrđivali utiske koje je Galijeni u 20.30 časova saopštio telefonom Belenu i meni. Odluka engleskog glavnokomandujućeg nije izgledala tako čvrsta kao što sam mislio da se mogu nadati na osnovu Igeovog telegrama i izveštaja koji mi je poslao Franše d'Epere posle njegovog viđenja sa Vilsonom u Breju. Ta je protivurečnost, izgleda, dolazila otuda što je Vilson, koji je vrlo dobro shvatao stvar, smatrao da se može angažovati u ime svoga komandanta, dok je ovaj stavljao izvesna ograničenja za svoje sadejstvo. Prema Brekarovom izveštaju izlazilo je da ta dva sporazuma, onaj u Breju između Vilsona i Franše d'Eperea i onaj u Melenu između Frenča i Galijenija, nisu istovetna.

Uostalom, gotovo u istom trenutku, jedan Igeov telegram mi je stavljao na znanje da maršal Frenč, zbog stalnih izmena situacije želi da situaciju ponovo prouči pre nego što donese odluku o budućim operacijama. Nesumnjivo je postojao neki nesporazum i sva saglasnost za koju sam mogao verovati da je ostvarena za bitku koja je sada bila odlučena stavljena je u pitanje.

Pošto je noć već bila prilično poodmakla, moglo se uraditi samo jedno: poslati jednog oficira u Melen da odnese primerak zapovesti koji je bio namenjen maršalu i da mu objasni da ja pridajem najveću važnost njegovom pridruživanju našem planu. Major de Galber, koji je bio savršeno upoznat sa mojim namerama, određen je za izvršenje toga zadatka. On je iz Vrhovne komande otišao oko ponoći kako bi u engleski štab stigao uzoru.

---

[34]) *Opšta zapovest br. 6* je bila dostavljena armijama šifrovanim telegramom; pismenu zapovest su razneli oficiri automobilima.

5 septembar. — Neizvesnost u pogledu engleske odluke bila je u tome odlučujućem času osobito zabrinjavajuća. Smatrao sam da je potrebno zadobiti sadejstvo engleske armije po svaku cenu. Ako bi mi se ono odreklo, smatrao sam da bi mi se izmakla pobeda koju sam nazirao. Strahovao sam da zbog potrebe za novim razgovorima još jednom ne budem prinuđen da izmenim datum prelaska u ofanzivu koji sam odredio.

Sa nestrpljenjem sam iščekivao de Galberov povratak. Iščekujući ga, pala mi je na um pomisao da zatražim diplomatsku podršku radi pritiska na maršala te sam, i pored toga što nikako nisam želeo da unapred govorim o svojim projektima operacija, odlučio da Milranu, u čiju sam taktičnost i rodoljublje imao potpuno poverenje, podrobno razjasnim svoju odluku kao i potrebu da pored mene i vlada interveniše kod maršala Frenča. Zbog toga sam mu jednim pismom, upućenim na ličnost, izložio da je strategiska situacija postala izvrsna i da sam odlučio da pređem u napad. Nisam mu skrivao da će, iako borba koja će se angažovati može u slučaju uspeha imati ogromne rezultate, posledice u slučaju neuspeha biti, naprotiv, verovatno vrlo teške. Ja sam rešen da sve naše trupe angažujem potpuno i do krajnjih granica, ali je, da bi se izvojevala pobeda, od bitne važnosti da i engleska armija isto tako postupi. »Smatram«, dodao sam, »da ćete Vi hteti da diplomatskim putem maršalu obratite pažnju na odlučujući značaj jedne ofanzive koja se vodi punom rešenošću. Kada bih engleskoj armiji mogao naređivati onako kako bih naređivao jednoj francuskoj armiji koja bi se nalazila na istim položajima, ja bih odmah prešao u napad«.

Potom sam naredio da se sastave dva naređenja, jedno za 3-ću i jedno za 4 armiju, da bi se dopunila. Opšta zapovest br. 6 koja je prethodnog dana uveče poslata armijama na levom krilu. Baš sam potpisao ta naređenja, kada stiže Galber. Bilo je oko 9.30 časova. On se vratio ne mogavši da vidi ni maršala Frenča niti ma koga oficira iz njegove okoline. On je zapovest ostavio pukovniku Igeu koji mu je saopštio da su naši saveznici opet iskoristili noć da se izvuku i da je stanje duhova u štabu, izgleda, postalo malo naklonjeno preduzimanju ofanzive. Smatrajući da on, pod tim okolnostima, ne bi imao dovoljno autoriteta da maršala privoli da izmeni svoju odluku, on je — vrlo pravilno — mislio da treba što pre da se vrati u Vrhovnu komandu da mi podnese izveštaj i da mi saopšti da bih, prema opštem mišljenju, *samo ja* možda mogao da uspem da privolim engleskog glavnokomandujućeg da izmeni svoju odluku.

Ja sam se odmah rešio. Naredio sam da se telefonira u Melen da dolazim u engleski štab da se tamo sastanem sa maršalom Frenčom, a potom sam krenuo vodeći sa sobom potpukovnika Serea, majora Gamlena, moga ordonans-oficira kapetana Milera i majora Klajva.

U Sansu smo na jednom prelazu preko železničke pruge bili beskonačno dugo zadržani; to su bili transporti 4 korpusa koji su

prolazili lagano zbog zakrčenosti pruge koja je nastala usled evakuacije koju je vršilo Vojno guvernerstvo Pariza. Tu smo ostali da ručamo. Pretsednik opštine, senator Korne, kada je saznao da sam tu na prolazu, došao je da me poseti. On je bio veoma uzbuđen zbog toga što su se Nemci približavali. Upitao me je da li bi trebalo da otpočne evakuisanje stanovništva u unutrašnjost. Ja sam ga umirio i rekao mu da su naše trupe dosada samo vršile jedan veliki manevar u otstupanju, ali da je sada kucnuo čas da se one okrenu na levo-krug. Sans će biti pošteđen. Korne je otišao malo umiren stežući mi ruke sa uzbuđenjem. Zatim smo, preko Fontenbloa, stigli u Melen oko 14 časova.

Ige nas je čekao u britanskom štabu. On nas odvede u zamak Vo le Penil, gde smo zatekli maršala okruženog oficirima svoga štaba, među kojima su bili general Mjuri i general Vilson. Ova dvojica su u mojim očima oličavala dve tendencije koje su postojale u engleskoj komandi: Vilson onu koja nam je bila naklonjena, a Mjuri onu koje sam se bojao.

Odmah sam uzeo reč. Uneo sam svu svoju dušu u to da ubedim maršala. Rekao sam mu da je kucnuo rešavajući čas i da mi ne smemo da ga propustimo: treba stupiti u bitku svima snagama, udruženim, i bez kolebanja. »Što se tiče francuske vojske, ja sam već izdao zapovest i, ma šta se desilo, ja sam rešen da na vagu stavim i svog poslednjeg čoveka da bih odneo pobedu i spasao Francusku u ime koje sam došao da svim svojim silama zamolim za britansku saradnju. Ja ne mogu ni da posumnjam u to da engleska armija neće doći da uzme svoj udeo u toj sudbonosnoj borbi. Njeno bi izostajanje istorija strogo osudila«.

Najzad, ponesen svojim ubeđenjem i ozbiljnošću toga trenutka, sećam se da sam pesnicom udario o sto koji se nalazio kraj mene i da sam, završavajući, rekao: »Čast Engleske je u pitanju, gospodine maršale«.

Dotada Frenč je mirno slušao prevodioca koji mu je prevodio moje reči, ali, u tome trenutku, on jako pocrvene. Nastade kratka, uzbudljiva tišina, a potom, on reče tiho, potresenim glasom: »I will do all my possible«.[35]) Pošto ne razumem engleski, zapitao sam Vilsona šta je maršal rekao. On mi samo odgovori: »Maršal je rekao: da«. Osetio sam uzbuđenje engleskoga glavnokomandujućeg, a naročito, čuo sam ton kojim je to izgovorio. Meni je, kao i svima svedocima ove scene, izgledalo da te jednostavne reči vrede isto toliko koliko i obećanje dato pod zakletvom.

Potom je poslužen čaj koji je već bio spremljen, a zatim me Frenč otprati do mojih kola. Uz Igea sam ostavio potpukovnika Serea u čiju sam energiju i znanje imao puno poverenje, a ja sam se vratio u Šatijon na Seni gde se Vrhovna komanda preselila u toku dana. Kancelarije štaba su bile smeštene u jednom starom kordelijerskom manastiru. Moja je kancelarija bila smeštena u jed-

[35]) Učiniću sve što mi je moguće. — Prim. prev.

noj bivšoj kaluđerskoj ćeliji. Odatle sam pratio tok bitke na Marni i tu sam sutradan u 7.30 časova potpisao sledeću zapovest trupama:[36])

»U trenutku kada se započinje bitka od koje zavisi spas zemlje, važno je potsetiti svakoga da više nije vreme da se gleda unazad; svi napori treba da budu usmereni na napad i potiskivanje neprijatelja. Jedinica koja više ne može da napreduje, mora po svaku cenu da održi zauzeto zemljište i pre da izgine na mestu nego da otstupi. Pod sadašnjim okolnostima nikakva se slabost ne može tolerisati«.

Kada sam stigao u Šatijon, zatekao sam jedan telegram ministra rata koji je bio odgovor na pismo koje sam mu toga jutra uputio da mu javim o neposredno pretstojećem prelasku u ofanzivu i da od njega zatražim da me pomogne da izdejstvujem odluku maršala Frenča. Ministar mi je u svome izveštaju saopštavao da nema da stavi nikakvu primedbu na moj projekt, kao i da će ministar spoljnih poslova otići engleskom ambasadoru da ga zamoli da kod svoje vlade preduzme korake za koje sam ja molio. Uostalom, čitalac je video da je poseta koju sam učinio maršalu Frenču u međuvremenu razbistrila situaciju i da sam znao da mogu da računam na sadejstvo engleskih snaga u rešavajućoj bici koja je imala da otpočne.

Po dolasku u Šatijon, zatekao sam i izveštaje koje su uputile armije: svi naređeni pokreti su svuda izvršeni bez teškoća.

[36]) Ova je zapovest telegrafski dostavljena svima štabovima armija između 8 i 9 časova. Pismena zapovest je armijama poslata 6 septembra u 18 časova.

GLAVA XV

Bitka na Marni

U trenutku kada je imala da otpočne bitka od čijeg će ishoda zavisiti sudbina zemlje, vojna situacija je izgledala daleko povoljnije nego što bih se to nekoliko dana ranije smeo i nadati.

3-ća, 4-ta , 9-ta i 5-ta francuska armija, desno naslonjene na Verdenski utvrđeni logor, bile su razvijene na frontu od oko 250 km, koji se protezao preko Sermeza — Vitri le Fransoaa — Somsua — Sen Gondiskih močvari — Esterneja i Kurtakona. Na njihovom levom krilu, kao istureni ešelon, nalazile su se britanska armija i francuska 6 armija, prva jugozapadno od Kulomijea, a druga severozapadno od Moa, zaštićena na svome levom krilu Sordeovim konjičkim korpusom. Cela ta linija obrazovala je jedan veliki džep u koji je izgledalo da 5 nemačkih armija hoće da se zabiju. Doista, izveštaji koji su prikupljeni u toku 5 septembra pokazivali su nam da neprijatelj i dalje nastavlja nastupanje ka jugu.

Fon Klukova armija (1 armija) doprla je do oblasti Kulomijea; ona je na desnoj obali Urka ostavila neke jedinice koje su se utvrđivale frontom ka zapadu.

Fon Bilovljeva armija (2 armija) prešla je Marnu između Dormana i Eperneja 5 septembra izjutra; čela njenih kolona u podne su zapažena na liniji: Šampober — Etož — Beržer — Vertis.

Od fon Hauzenove armije (3 armije) 4 septembra je identifikovan 12 korpus u Kondeu na Marni, između Eperneja i Šalona.

Armija vojvode od Virtemberga (4 armija) dostigla je 5 septembra liniju: Šalon — Franšvil — Bisi le Repo.

Najzad, armija nemačkog prestolonaslednika (5 armija) kretala se ka jugu preko Argone, s obe njene strane[1]).

Tako su, najzad, bili ostvareni strategiski uslovi koje sam zamišljao 25 avgusta. Čitalac se seća usled kojih sam okolnosti bio prinuđen da odustanem od obuhvatnog manevra koji sam toga dana zamislio, da bih pokušao neki drugi manevar, i eto, blagodareći

---

[1]) **Obaveštajni bilteni Vrhovne komande od 5 i 6 septembra 1914 godine.**

neprijateljevim pokretima, manevar koji je bio zamišljen 25 avgusta nanovo je izgledao ostvarljiv.

Ali, ma koliko da je opšta situacija bila povoljna, naročito sada kada sam mogao da računam na britansko sadejstvo, lako je razumeti da sam i pored toga bio obuzet teškim brigama.

I pored uveravanja koja su mi 4 septembra dali generali Foš i Franše d' Epere, ta ofanziva, koju su najednom trebale da otpočnu armije zamorene iscrpljujućim otstupanjem, pretstavljala je problem pun neizvesnosti. U prethodnom poglavlju sam rekao da sam više voleo da bitku otpočnem 7 septembra kako bih trupama dao vremena da odahnu i da se urede; videlo se iz kojih sam razloga bio prinuđen da odustanem od toga kratkoga predaha koji bi našim armijama bio toliko koristan. Pa ipak, ni jednoga trenutka nisam posumnjao da naši vojnici i oficiri moralno nisu na visini zadatka koji ću od njih tražiti da izvrše. Izveštaji su pokazivali da trupe i štabovi, iznenađeni tim dugim otstupanjem čiju potrebu nisu shvatali, jedva čekaju da ponovo krenu napred. Jednom reči, blagodareći predostrožnosti koju sam preduzeo pre nekoliko dana saopštivši komandantima armija razloge koji me primoravaju da produžim otstupanje, naše trupe nisu imale duh jedne potučene vojske, već vojske koja manevruje. Osim toga, pojačanja koja su pristigla iz unutrašnjosti popunila su teške gubitke koje su naši redovi pretrpeli u početku rata.

Iako sam verovao da mogu da računam na moral naših vojnika, iako sam bio siguran da me oni razumeju kada im kažem da je u pitanju sudbina zemlje, smatrao sam da i moral kod neprijatelja mora biti na najvišem stupnju. Ali, ako se dublje razmisli, baš je tu bila opasnost za naše protivnike, mnogo veća nego za nas. Mi smo mogli računati na efekat iznenađenja koji će kod neprijatelja nesumnjivo proizvesti naša iznenadna ofanziva u trenutku kada su oni verovali da imaju samo da raščiste ostatke jedne vojske u rasulu.

S druge strane, korpusi koji su imali da dođu da pojačaju osetljive tačke našeg bitačnog fronta, naročito 15 korpus određen 3 armiji, 21 korpus koji je trebao da pojača 4 armiju i jedna divizija 9 korpusa koja je pristizala u 9 armiju, još su se prevozili. Ta okolnost je činila da još više žalim što sam primoran da bitku otpočnem 6 septembra.

Najzad, bitka je, počev od 4 septembra, na lorenskom frontu ponovo počela da se vodi sa novom žestinom. Tamo je neprijatelj težio da se dočepa Nansija dok je, u isto vreme, u Voavru vodio akciju kojom je ugrožavao pozadinu naše 3 armije. Srećom, na frontu 1 armije on je ispoljavao manju aktivnost, ali se general Dibaj, zbog toga što su mu bile smanjene snage, morao ograničiti samo na to da održi svoje položaje. Otpočeti 4 septembra popodne, nemački napadi su se nastavili i u toku 5 septembra na frontu Žerbeviler — Šampenuska šuma. Toga dana uveče general de Kastelno

me je izvestio da se zbog neprijateljske brojne nadmoćnosti i zbog moćnosti i dometa neprijateljske artiljerije, čiji su se opsadni parkovi pojavili na frontu, ne može računati da će 2 armija moći još dugo da pruža otpor. »U slučaju da budem jako pritisnut«, rekao je on, »mogao bih da dajem otpor na mestu dotle dok mi to bude bilo moguće ... ili da se blagovremeno izvučem, najpre na položaj: Hejska Šuma — Safe — Belman — Borvil, a potom na neki drugi položaj, težeći da što duže istrajem i da produžim da štitim desno krilo grupe armija«. Međutim, za uspeh manevra koji sam imao da preduzmem bilo mi je potrebno da budem siguran u čvrstinu naše dve armije na desnom krilu. Dalje će se videti da mi je za vreme bitke na Marni 2 armija bila povod za teške brige.

Kao što sam bio napisao ministru, sada su sve naše snage bile na frontu ili su na njega pristizale. Od raspoloživih snaga ostala je samo 2 marokanska divizija od koje je jedna brigada (generala Šerijea) tek stigla u Francusku, a druga (generala Guroa) trebala da završi iskrcavanje tek 12 septembra.

U tome pogledu, Nemci su bili u lošijem položaju od nas. Njihov razvoj je odavno već bio završen. Naša avijacija nije javljala da se pozadi njihovih armija kreću ma kakve snage, što me je učvrstilo u mišljenju da neprijateljska Vrhovna komanda nema nikakvih raspoloživih snaga. Štaviše, izveštaji o kojima sam ranije govorio, javljali su o mnogim transportima nemačkih trupa koji prolaze kroz Belgiju krećući se sa zapada na istok, što je u nama pobudilo nadu da se neprijatelj pred nama oslabio. Istinu reći, mi nismo znali od kolike nam je koristi bilo to njegovo slabljenje, jer smo tek docnije doznali da se ono vršilo baš na nemačkom desnom krilu protiv koga sam se spremao da uložim naš najveći napor.

Katkada se kaže da glavnokomandujući u savremenoj bici, pošto je svoje snage doveo na mesto i izdao početne zapovesti, ima samo da čeka rezultate bitke na čiji razvoj više ne može da utiče.

To je teorija koju su Nemci nasledili od feldmaršala Moltkea. I doista, istorija pokazuje da je pobedniku kod Sadove i Sedana, koji je svoje armije vrlo prilježno i metodično vodio do bitke, vođenje bitke uvek izmicalo iz ruku, a on čak nije ništa ni pokušavao da bi u njoj izrazio svoju volju. Taj način rada je odgovarao feldmaršalovom temperamentu koji, besumnje, nije voleo da rukovodi događajima koji redovno izigravaju predviđanja, te je zbog toga smatrao da vođenje bitke spada u nadležnost podređenih komandanata. Ratovi koje je on vodio niukoliko nisu demantovali tu doktrinu, jer je Moltke imao retku sreću da za protivnike ima samo generale, kao što su Benedek i Bazen, čija je inercija i pasivnost, može se reći, bila apsolutna. Nemci, pošto su ustanovili rezultate postignute tim metodom, smatraju da je on dobar. Oni su se njega držali, i general Moltke, feldmaršalov sinovac, koji je vodio nemačke armije u prvim nedeljama rata, koliko se o njemu moglo suditi, nije bio čovek koji bi izmenio jednu formulu koja je potajno morala goditi njegovoj

povučenoj prirodi. Doista, iz mnogih dokumenata koji nam se danas nalaze u rukama proizilazi da nemačka Vrhovna komanda iz svoga udaljenog štaba u Luksemburgu skoro ništa nije znala šta se dešavalo na bojnom polju na Marni, a s druge strane, ona je svoje dejstvo na svoje komandante armija izražavala samo povremeno, ona ih nije orijentisala o opštoj situaciji i davala im je svoje direktive dockan i nepotpuno.

U Francuskoj, mi smo imali drugo shvatanje. Mi smo smatrali da savremena bitka, zbog prostranosti frontova, zbog veličine masa koje je trebalo kretati, kao i zbog svoje dužine trajanja, ne može da se vodi iznenadnim nadahnućima, nego da, naprotiv, traži više predviđanja nego što su to tražile bitke u kojima je glavnokomandujući svojim dogledom mogao da prati promene na bojnom polju. Ali, pri svem tom, mi smo smatrali da bitkom, i pored tih teškoća, može i treba da se rukovodi. Komandantima armija, ma koliko bili inteligentni i energični, poznat je samo jedan mali deo celokupne akcije; događaji koji se odigravaju pred njihovim frontom dobijaju u njihovim očima izgled koji ih izobličava; samo glavnokomandujući, koji ima ukupan pregled bitke, može da odredi pravu vrednost događaja. Osim toga, situacija se stalno menja, te je jedino glavnokomandujući u stanju da daje direktive koje omogućavaju da se događaji iskoriste po meri kako se odigravaju.

Bitka na Marni jasno dokazuje to što sam rekao. Ona je počela kada smo uspeli da oko nemačkog krila koncentrišemo masu koja nam je na tome delu vojišta dala dvostruko preimućstvo brojne nadmoćnosti i položaja. Međutim, da smo mi pokušali da jednostavno primenimo formulu obuhvata po svaku cenu, koja uostalom, nije bila u mojoj zamisli, mi bismo radili ono što bi neprijatelju bilo korisno. Ali, naša su sredstva bila tolika i naš sistem rada je bio dovoljno gibak da nas neprijateljeva neizbežna reakcija nije iznenadila. Kluk je mogao da parira ugrožavanje koje je pretilo njegovom desnom krilu samo na taj način što je između svoje i Bilovljeve armije stvorio brešu koja je postajala sve veća. Na taj način, Bitka na Marni je već drugoga dana dobila karakter akcije za proboj neprijateljskog rasporeda, koji nemačka Vrhovna komanda niti je imala sredstva niti vremena da izbegne.

Takvo shvatanje vođenja bitke, sa širinom frontova kakvi su u savremenoj borbi, zahteva ne samo potpuno jedinstvo doktrine, nego još i sigurne i brze veze između glavnokomandujućeg i njegovih potčinjenih, preko telefona i telegrafa, kao i posredstvom oficira koji su, tačno govoreći, emanacija misli i volje glavnokomandujućeg. Zadatak koji je ovim oficirima spadao u dužnost bio je, nesumnjivo, delikatan; oni su katkada okrivljavani da su prisvajali vlast koja je prevazilazila njihov čin. Moguće je da su ti oficiri za vezu, koji su možda bili predmet zlovolje opravdane smenjivanjima koja sam morao da vršim *u interesu zemlje*, katkada i grešili.

Pa ipak, u toku te bitke, kako sam bio prinuđen da ostanem na svome komandnom mestu[2]) da bih u svako doba dana i noći mogao da donosim odluke koje su odgovarale okolnostima, ja sam mogao da komandujem armijama čije se desno krilo oslanjalo na Vogeze, a levo krilo, preko divizija generala d' Amada, protezalo do Ruana.

Pored hrabrosti i upornosti naših armija, na Marni je pobedila metoda francuskog komandovanja.

Nije mi namera da opisujem Bitku na Marni. Ona je već mnogo puta opisivana. Ograničiću se da na sledećim stranama izložim kakva je u njoj bila moja akcija.

Monurijeva armija se već 5 septembra postavila između Ermenonvilske Šume i Marne, od Moa do Vera. Njeno desno krilo je već toga dana imalo nekoliko dodira sa neprijateljem, naročito kod Panšara, Montijona i Sen Suplea. Za 6 septembar njen je cilj bio reka Urk, od Lizija do Nešela. Ali, čim je krenula, ona je naišla na ogorčen otpor 4 rezervnog korpusa koga je, malo zatim, potpomogao 2 korpus koji je, pošto je usiljenim marševima doveden od Kulomijea, pokušavao da preko Etavinjija natkrili naše levo krilo. 6 septembra uveče 6 armija je bila zadržana na frontu Šambri — Marsiji — Puizije — Bec, što znači da je još bila daleko od svoga prvog cilja. Pa ipak, ja sam ubrzo osetio prve rezultate stupanja u dejstvo 6 armije.

Stvarno, 5 armija je 6 septembra izjutra krenula sa fronta Sezan — Vilije Sen Žorž — Kuršan i oko podne je udarila na neprijatelja. Konoov konjički korpus je severno od Žuiske Šume štitio njeno levo krilo i obezbeđivao vezu između nje i engleske armije, koja 6 septembra izjutra nije pošla sa fronta Šanži — Kulomije, koji joj je bio određen Opštom zapovešću br. 6, nego sa linije Pezarš — Lanji koja se nalazila na 15 km jugozapadno. 6 septembra uveče ona je svojim levim krilom bez teškoća izbila na zapadnu obalu Velikog Morena dok je njeno desno krilo, koje je bilo povučeno, ostalo u oblasti Pezarša.

7 septembra, u 11 časova, Franše d' Epere me je izvestio da se nemačka 1 armija nalazi »u punom otstupanju ka severu, na front Esterne — Kurtakon ...« a da 5 armija produžava nastupanje. To veče, dok je njen desnokrilni korpus (10 korpus) kod Soazi o Boaa pomogao 42 diviziju na levom krilu Fošove armije, njen centar i levo krilo stigli su do linije Morsen — Trefol — Mutil, a Konoov konjički korpus je stigao u La Ferte Goše. Što se tiče engleske armije, ona je toga dana uveče, ne naišavši na znatniji otpor, stigla do linije Šoazi — Kulomije — Mezonsel.

---

[2]) Za vreme cele Bitke na Marni i za vreme delikatne faze koja je nastupila za njom (tačno od 5 do 20 septembra), ja nisam napuštao svoj štab. Ja sam iz svoje kancelarije izlazio samo da bih svakoga dana na vazduhu propešačio 2-3 km, da bih išao na obed i, svako veče, na spavanje u zamak »Marmon« koji mi je pukovnik Metr stavio na raspoloženje.

Međutim, naša 6 armija se uzalud trudila da izbije na reku Urk. Neprijatelj se pred njom pojačavao i parirao je pokušaje obuhvata koje je Monuri nastojao da preko Beca ostvari protiv Klukovog desnog krila.

7 septembra uveče, situacija neprijatelja pred našim levim krilom, kako smo je mi videli, izgledala je ovako:

Da bi se odupro Monurijevom napadu koji ga je očevidno iznenadio, Kluk je na Urku obrazovao jedan operativni odred koji se sastojao od 4 rezervnog korpusa, 2 aktivnog korpusa i 4 konjičke divizije, dok se sa ostatkom svoje armije borio frontom ka jugu protiv levog krila Franše d' Eperea. Između ta dva dela nemačke 1 armije pred Englezima se stvorila jedna praznina. Ta je breša bila maskirana znatnim snagama nemačke konjice, ali su one ipak bile suviše slabe da zaustave naše saveznike.

Prema tome, trebalo je, s jedne strane, Franše d' Epereovim levim krilom vezati onaj deo nemačke 1 armije koji je bio pred njim, gurnuti u prazninu, koju sam pomenuo, englesku armiju koja je imala, jedno za drugim, da pređe: Veliki Moren, Mali Moren i Marnu, dok se, s druge strane, imao izraziti Monurijev obuhvatni pokret koji više nije bio upravljen na Šato Tijeri, već više severno od njega, na desnu obalu Urka. U tome duhu sam 7 septembra popodne poslao jednu direktivu trima armijama na levom krilu, u kojoj sam im stavio do znanja svoje namere[3]).

Za to se vreme bitka na našem centru i desnom krilu prikazivala pod manje povoljnim izgledima.

Levo krilo Fošove armije, čvrsto poduprto desnim Franše d' Epereovim krilom, zadržavalo je u oblasti Soazi o Boa — Mondmon sve neprijateljske napade, ali, na suprot tome, njegovo desno krilo je od početka bitke gubilo zemljište; ono je upustilo Fer Šampenoaz i 8 septembra uveče nalazilo se na liniji: Semoan — Gurganson — Koroa, što je pretstavljalo povlačenje od oko 12 km. To je bila ozbiljna stvar, naročito zato što se time povećavao već ionako veliki međuprostor koji je razdvajao Fošovo desno krilo od de Langlove armije. Ja sam već 6 septembra obratio pažnju komandantu 4 armije na potrebu da pozadi svoga levog krila drži jake rezerve kako bi bio u mogućnosti da izvrši protivnapad na neprijateljske snage koje bi pokušale da natkrile Fošovo desno krilo. U tome cilju sam na raspoloženje generala de Langla stavio 21 korpus koji je 7 septembra imao da bude raspoloživ u rejonu Vasi — Montijerander. Nažalost, počev od 7 septembra izjutra, 4 armija se uhva-

[3]) Pored toga, u cilju da bolje koordiniram dejstvo 6 armije koja se sve više udaljavala od Pariza, ja sam 7 septembra izjutra uputio jedan telegram guverneru Pariza kojim sam mu saopštio da ću ubuduće svoje zapovesti dostavljati neposredno generalu Monuriju. Kopija mojih instrukcija upućenih 6 armiji ima se dostavljati guverneru Pariza. Ta odluka se nametala sama po sebi. Ja sam već u više mahova, da bih dobio u vremenu, bio primoran da svoje zapovesti dostavljam neposredno komandantu 6 armije, a naročito Opštu zapovest br. 6 od 4 septembra kojom je naređen prelazak u opštu ofanzivu.

tila u koštac sa nemačkom 4 armijom ojačanom jednim delom fon Hauzenove (3-će) armije, tako da je zbog sticaja okolnosti, za koji general de Langl nije bio kriv, levo krilo njegove armije, protivno mojim naređenjima, bilo baš slaba tačka njegovog fronta: pešadija 12 korpusa, koja se prethodnih dana morala železnicom evakuisati u oblast Šavanža, imala je južno od Vitri le Fransoaa samo nekoliko bataljona koji su, što su bolje mogli, štitili korpusnu artiljeriju, a 17 korpus, koji je takođe bio vrlo zamoren, izbio je svojom glavninom na Obu kod Ramripta i tek je počeo da se kreće napred, istočno od Majia.

Generalu de Langlu, u toku tih prvih dana bitke, bilo je utoliko teže da pojača svoje levo krilo zato što je na njegovom desnom krilu, gde se vodila vrlo živa borba, postojala jedna praznina koju je činila šuma Troa Fonten, koja se nalazila između de Langla i Saraja. Saraj se zbog toga veoma žalio i zahtevao je da 2 korpus (na desnom krilu 4 armije) energično dejstvuje ka Revinjiju ili Kontrisonu dok 15 korpus, koji je dolazio iz 2 armije, ne bude mogao da se koncentriše severozapadno od Bar le Dika, između Sole i Ornena.

Zbog toga sam se jednog trenutka morao bojati da se centar moga rasporeda ne rastroji dvostrukim probojem koji bi bio izvršen na oba krila 4 armije.

Srećom, to se nije dogodilo.

Fon Hauzenova armija, koja je bila angažovana delom pred Fošovim desnim krilom, a delom protiv levog krila de Langlove armije, nije umela da prodre u prazninu od 40 km koja je postojala između te dve armije, u brešu koju je vrlo nepotpuno maskirala naša 9 konjička divizija. Počev od 8 septembra oporavljena pešadija 12 korpusa došla je da popuni front 4 armije, a to isto veče je i 21 korpus stigao u Sompui, spreman da podupre levo krilo te armije, ali ipak suviše dockan da još toga dana postigne kakav osetan rezultat.

Što se tiče 3 armije, ja sam u toku 7 septembra generalu Saraju uputio dva naređenja[4]) koja su trebala da ga orijentišu i u kojima sam naređivao da dejstvuje za račun 4 armije, kao što je ona morala da radi na podržavanju 9 armije. Uostalom, 15 korpus koji je pod neprijateljskim pritiskom morao da popusti između Sole i Ornena, mogao je 8 septembra uveče da se krene napred i da obezbedi vezu između 3 i 4 armije.

Ali, tada je Saraju pripretila nova opasnost: neprijateljski odredi su nastupali ka Mezi u pravcu Sen Mihijela i 8 septembra uveče Nemci su žestoko artiljerijom tukli for Troajon. Da bi parirao to ugrožavanje, general Saraj je naredio da se poruše mostovi na Mezi, a 7 konjičku diviziju postavio je u osmatranje duž reke.

Tako je situacija 3 armije, istinu govoreći, postala delikatna, jer se njen komandant smatrao obaveznim da održi dodir sa Ver-

[4]) Jedno je poslato u 8.30 časova, a drugo u 16.15 časova.

denskom tvrđavom. Ja sam mu 8 septembra u 20 časova poslao jedno naređenje kojim sam ga ovlastio da po potrebi povuče svoje desno krilo da bi obezbedio svoje komunikacije i da bi dejstvu svoga levog krila dao više moći. Time sam mu nagovestio da veću važnost pridajem vezi 3 armije sa 4 armijom nego vezi sa Verdenskom tvrđavom koja je zasada bila potpuno sposobna da se brani svojim sopstvenim sredstvima.

Radi Sarajevog umirenja, i da bih mu olakšao izvršenje njegovog zadatka, ja sam uoči toga dana naredio Kastelnou da 8 septembra uputi 2 konjičku diviziju ka Voavru radi obezbeđenja pozadine 3 armije, a 8 septembra sam, u istom cilju, odobrio da se jedna mešovita brigada, koja je uzeta iz Tulske tvrđave, železnicom prebaci u Komersi.

Dok je bitka na celome frontu postajala sve žešća, šireći se sada i preko Meze, do Voavra, ja nisam zanemarivao armije koje su operisale između Nansija i Vogeza. Ja sam od ove dve armije oduzeo znatne snage i nameravao sam da im još oduzmem ako to situacija bude zahtevala, ali sam morao biti siguran da time njihova otporna moć neće biti dovedena u pitanje, jer bi inače neprijatelj povratio inicijativu u operacijama koju smo mu oduzeli.

Na početku ove glave rekao sam da je general Kastelno 5 septembra uveče izrazio nameru da napusti Gran Kurone i Nansi ako ne bude mogao da se na tim položajima održi bez opasnosti za buduće operacije. 6 septembra u 13.10 časova ja sam mu poslao jedan telegram da ga obavestim da odobravam njegove namere u slučaju da bude prinuđen da napusti Gran Kurone, ali da smatram da je bolje da se održi na svojim sadašnjim položajima do završetka bitke koja je počela.

Doista, komandant 2 armije je toga dana uspeo da odbije neprijateljske napade, pa je čak mogao i da pređe u ofanzivu. Ali, 7 septembra se situacija na njegovom frontu nanovo pogoršala. General de Kastelno, veoma potresen, smrću jednog od svojih sinova, kada je saznao da je bataljon koji je imao zadatak da brani glavicu Sent Ženevijev napustio taj položaj, dao je svome načelniku štaba, generalu Antoanu, instrukcije za povlačenje i nameravao je da građanskim vlastima u Nansiju naredi da evakuišu grad.

To je bila ozbiljna odluka. U tome trenutku nije nam trebalo da neprijatelj rastrubi svoj ulazak u Nansi. Sa strategiske tačke gledišta, otstupanje 2 armije stavilo bi 1 armiju u sledeće alternative: ili će se ona povesti za 2 armijom u njenom povlačenju, vezujući se za nju, i tada bi to značilo napuštanje Franš Kontea i verovatan obuhvat desnog krila francuske vojske, ili će se ona i dalje odupirati na sadašnjim položajima, naslanjajući se na tvrđave Belfor i Epinal, ali tada bi to bio rascep između naše dve armije na desnom krilu sa izgledom da Dibajeva armija uskoro bude nabačena na švajcarsku granicu.

Velikom srećom, pre nego što je odaslao naređenja čiju je veliku važnost shvatio, general Antoan je telefonirao u Vrhovnu

komandu da izvesti o odluci koja je donesena. Odmah sam telefonom pozvao generala Kastelnoa. Ta je uspomena utoliko svežija u mome sećanju što mi se u toku rata vrlo retko dešavalo da lično govorim telefonom. Komandant 2 armije mi je situaciju svoje armije pretstavio u vrlo crnoj boji: u jednom njegovom korpusu je bilo mnogo bekstva; izvesne jedinice su se rasule. »Ako ostanem na svojim položajima«, dodao je on, »osećam da će moja armija biti izgubljena. Mora se prihvatiti da se odmah povučem pozadi Merte«.

»To nemojte učiniti«, odgovorio sam mu. »Pričekajte 24 časa. Vi ne znate u kakvom se stanju nalazi neprijatelj. Možda ni on nije u sjajnijem položaju od Vas. Vi ne treba da napustite Gran Kurone i ja Vam naređujem da ostanete na svojim položajima«.

Zatim sam odmah uputio majora Bela sa zadatkom da generalu Kastelnou potvrdi naređenje koje sam izdao telefonom, da obustavi izvršenje otstupanja koje se on spremao da otpočne i da mu saopšti da po svaku cenu mora da se održi ispred Nansija.

Međutim, ustanovljeno je da glavica Sent Ženevijev nije bila napuštena zbog neprijateljskog pritiska nego zbog jednog pogrešnog manevra. Taj je položaj odmah ponovo posednut. Počev od toga dana, nemački napadi su malo pomalo popuštali u žestini, a 11 septembra, u trenutku kada se dovršavala naša pobeda na Marni, neprijatelj je napustio svoj poduhvat protiv Nansija i u Lorenu je izvršio znatno povlačenje koje je narednih dana dostiglo još veće razmere.

Što se tiče generala Dibaja, on je u toku toga perioda sačuvao nepokolebljivo pouzdanje u uspeh, njegov moral nikad nije popustio i on je uvek tačno izvršavao moja naređenja.

Vratimo se armijama na levom krilu koje smo 7 septembra uveče ostavili da dejstvuju po direktivi koju sam im poslao.

General Monuri se 8 septembra uhvatio u koštac sa neprijateljem koji je, u toku noći još pojačan, nastojao da jednim smelim manevrom povrati inicijativu u operacijama, obuhvatajući naše krajnje levo krilo. Srećom, 4 korpus, koji sam prethodno bio oduzeo od 3 armije, počeo je 5 septembra da se iskrcava u Parizu.

U toku noći 7/8 septembra general Galijeni je Monuriju uputio jednu od divizija toga korpusa (7 diviziju). On je iskoristio sva transportna sredstva (železnicu i rekvirirane autobuse) da bi ubrzao pokret te divizije i da bi je relativno svežu stavio na raspoloženje komandantu 6 armije. Što se tiče druge divizije 4 korpusa (8 divizije), general Galijeni je, u saglasnosti sa Monurijem, smatrao da treba da je angažuje južno od Marne da bi neposredno potpomogao pokret britanske armije. Istinu govoreći, ta je divizija bila potpuno nepotrebna u toj oblasti i ona se 8 septembra izjutra još nalazila na Malom Morenu gde nije razvila nikakvu aktivnost. Zbog toga sam toga dana oko 9 časova Monurija upozorio na korisnost da tu diviziju izvuče sa svoga desnog krila i da je prebaci na svoje levo krilo gde bi se ona korisno upotrebila i gde će ona naći ostale delove svoga korpusa.

To isto jutro, 8 septembra, saznao sam jednu neprijatnu vest: uoči toga dana Mobež je podlegao. Baš sam guvernera tvrđave, generala Furnijea, pohvalio zapovešću za njegovu sjajnu odbranu, ali radiogram je bio stigao posle predaje tvrđave. Taj je događaj nastupio u rđavom trenutku: Nemci će moći da prikupe bar 1 korpus koji će moći brzo da bude prebačen ka Mondidijeu ili Aniziju. Zbog toga sam Monuriju, kada sam mu u podne saopštio tu vest, naredio da izdvoji Sordeov konjički korpus da bi mogao dejstvovati protiv neprijateljskih komunikacija, naročito u pravcu Soasona i Kompijenja.

Krajem dana se 6 armija, daleko od toga da je uspela da napreduje, sa mukom održala na mestu i pripremala da pod sve većim Klukovim pritiskom povuče svoje levo krilo. Srećom, 5 armija je nastavila svoje pobedonosno nastupanje: dok je njeno desno krilo čvrsto podupiralo Fošovo levo krilo, njen centar je, savlađujući otpor neprijateljskih zaštitnica, izbio na Mali Moren, a njen levokrilni 18 korpus je stigao u Marše an Bri.

Britanska armija, između Monurija, i Franše d' Eperea, nije toliko brzo napredovala koliko bih ja to želeo. Istina, ostvareni rezultati su već bili znatni. 7 septembra sam, posredstvom ministra rata, izrazio lordu Kičeneru svoju toplu zahvalnost na stalnoj podršci koju su britanske snage pružale našim armijama, a Frenču sam lično uputio jedno pismo da mu izrazim svoju zahvalnost. Frenč mi je istoga dana odgovorio zahvaljujući mi na poruci; situacija mu je sada izgledala povoljna i on mi je čestitao na »srećnoj kombinaciji« koju sam ostvario. Pa ipak, ja sam nestrpljivo želeo da vidim da britanska armija ubrza svoje nastupanje. Tokom toga dana, 8 septembra, ja sam britanskom glavnokomandujućem tri puta stavljao do znanja koliku važnost pripisujem njegovoj ofanzivi. Insistirao sam na potrebi da se što brže nastupa da bi se olakšalo 6 armiji koja je sada snosila sav teret napada nemačke 1 armije i izrazio sam nadu da ću videti da su Englezi krajem dana izbili severno od Marne.

Međutim, maršal mi je saopštio da su ga neprijateljske zaštitnice zadržale na Malom Morenu i to veče on je izbio samo na visove severno od ove reke.

8 septembra uveče situacija mi je, uopšte uzev, izgledala vrlo povoljna. Čak mnogo povoljnija nego što sam nekoliko dana ranije mislio da ću je ostvariti.

Od Vogeza do Meze svi su nemački napadi bili odbijeni i pored toga što sam 1 i 2 armiji oduzeo mnoge jedinice.

Frontalna borba 4 i 9 armije sada mi je ulivala nadu da neprijatelj uopšte neće uspeti da razbije naš centar. Desno krilo de Langlove armije sada je podupro 15 korpus koji je stupio u borbu levo od Saraja. Istina, Fošovo desno krilo je izgubilo još zemljišta i to me je uznemiravalo, jer de Langl još nije bio u stanju da ga efikasno potpomogne. Ali, visoki moral i nepokolebljivo samopouzdanje komandanta 9 armije garantovali su mi da je povlačenje

njegove linije fronta samo jedan lokalni incident čija se reperkusija neće odraziti na celinu operacija.

Pravo je da se ovde oda priznanje izvanrednim zaslugama generala Foša u toku te bitke u kojoj je on ispoljio svoju punu vrednost. Sjajno potpomognut od svoga načelnika štaba, pukovnika Vegana, njegova aktivnost ni u jednom trenutku nije popustila niti je njegov moral oslabio.

Najzad, na našem levom krilu, manevar koji smo bili smislili dobio je sasvim drugi karakter. General Monuri je morao da odustane od toga da obuhvati svoga energičnog protivnika. Ali, ovaj je uspeo da parira naš manevar protiv svoga desnog krila samo na taj način što je između svoga levog krila i Bilovljeve armije otvorio brešu u koju je Franše d' Epereovo levo krilo prodiralo kao klin u koji sam nastojao da uvučem britansku armiju. Obavešten izviđanjem iz vazduha i identifikovanjem neprijateljskih jedinica u borbi, ja sam shvatio svu mogućnost akcije koju mi je pružala ta nova situacija. U cilju da sve 3 armije na levom krilu orijentišem o manevru koji treba ostvariti, ja sam im u 19 časova poslao jednu posebnu instrukciju[5]) iz koje navodim ova glavna mesta:

»Pred zajedničkim naporima savezničkih armija na levom krilu, nemačke snage su se povukle i obrazovale su dve zasebne grupe:

— jednu, koju kako izgleda, čine 4 rezervni i 2 i 4 aktivni korpus, koja se bori na Urku frontom ka zapadu, protiv naše 6 armije koju čak pokušava da natkrili sa severa, i

— drugu, koju čini ostatak nemačke 1 armije (3 i 9 aktivni korpus), kao i 2 i 3 nemačka armija, koje su ostale prema 5 i 9 francuskoj armiji.

Izgleda da vezu između ove 2 grupe obezbeđuje samo nekoliko konjičkih divizija koje naspram britanskih trupa podržavaju združeni odredi.

Bitno je da se nemačko krajnje desno krilo potuče pre nego što budu mogle da ga pojačaju druge jedinice koje su postale raspoložive usled pada Mobeža«.

Sledstveno tome, ja sam zahtevao:

— od 6 armije da zadržava neprijateljske snage koje se nalaze prema njoj;

— od engleske armije da pređe Marnu između Nožan l' Artoa i La Ferte su Žuara i da nastupa protiv levog krila i u pozadinu Klukove armije;

— od 5 armije da svojim glavnim snagama nastupa ka severu i da odbaci neprijatelja preko Marne, a da u isto vreme svojim levim krilom, zajedno sa Konoovim konjičkim korpusom, štiti desni bok Engleza, dok će i dalje svojim desnim krilom podupirati levo krilo Foša, koji se spremao da pređe u ofanzivu.

[5]) Posebna instrukcija br. 19.

Danas se može reći da je u prvome stavu ove instrukcije situacija bila tačno izložena sa jedinom razlikom da Posebna instrukcija još uvek 3 i 9 nemački korpus, koji su bili identifikovani u borbama vođenim u toku dana, stavlja ispred 5 armije, dok su oni, ustvari, već bili na maršu ka frontu na Urku.[6]) Prema tome, breša koja se otvorila između Kluka i Bilova bila je još šira nego što sam ja mislio.

9 septembar je bio dan kada je neprijatelj uložio najveći napor da se izvuče iz situacije u kojoj se nalazio.

6 armija je najpre uspela da održi svoje položaje; neprijatelj se čak u oblasti Beca nešto malo povukao i evakuisao ovo selo. Ali, u toku popodneva, 3 i 9 nemački korpus koji su izbili sa severoistoka i severa potisnuli su francusko levo krilo i priniduli ga da se povuče na front Ševrvil — Sili le Long. Monuri je odmah izvukao 8 diviziju, kao što sam mu naredio, i noćnim maršem je uputio na levo krilo svoje armije. Ja sam se, sa svoje strane, u toku prepodneva postarao da iz 5 armije izvučem jednu pešadisku diviziju i naredio sam da se ona železnicom hitno uputi u Damarten an Goal. Obaveštavajući generala Monurija o pristizanju toga pojačanja, ja sam mu naredio kakav stav da zauzme: »Očekujući pristizanje pojačanja koje će Vam omogućiti da ponovo pređete u ofanzivu, Vi treba da izbegavate svaku rešavajuću akciju i da svoje levo krilo, ako to bude potrebno, povučete u opštem pravcu Pariskog utvrđenog logora«.

Uostalom, uprkos žestokim napadima koji su protiv njega bili upravljeni, general Monuri ni jednog trenutka nije gubio iz vida svoj zadatak i nije odustao od namere da pređe u ofanzivu, o čemu svedoči telegram koji mi je poslao pošto je njegovo levo krilo izvršilo povlačenje: »... imaću 8 diviziju kod Sili le Longa i tada ću izdati naređenje za napad. U toku 4 dana borbe, vrlo veliki gubici. Moral je dobar. Konjica odaslata daleko«.

Žestina kojom je 6 armija vodila borbu, napori koji su bili nametnuti trupama, upornost i hladnokrvnost njenoga komandanta, postigli su taj ogroman rezultat da Frenčovo i Franše d' Epereovo pobedonosno nastupanje učine relativno lakim. Ja sam generalu Monuriju i njegovoj armiji lično izrazio svoje zadovoljstvo. Legija časti I stepena koju je dobio komandant 6 armije bila je vidan dokaz koliko sam cenio uslugu koju je on učinio zemlji.

U izveštaju iz koga sam naveo nekoliko redaka, Monuri je nagovestio da je konjičkom korpusu dao jedan nov zadatak.

---

[6]) Doista, evo radiograma koji je 8 septembra u 18.30 časova poslao Kluk, a koji je Sekcija za šifru Vrhovne komande dešifrovala posle nekoliko dana:

»Armija je danas bila angažovana u teškoj borbi sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama zapadno od Urka, na liniji: Antiji (3 km istočno od Beca) — Konži (južno od Lizija). 3 i 9 korpus, koji su u toku noći prebačeni na desno krilo, napašće sutra izjutra obuhvatnim pokretom. Na Marni 2 konjički korpus i jedna ojačana pešadiska brigada braniće liniju Lizi — Nožan l'Arto od napada koji bi došli sa pravca Kulomijea«.

Ta masa od 3 divizije bila je sjajno postavljena na našem krajnjem levom krilu i mogla nam je učiniti najveće usluge. Nažalost, iako je rat otpočeo tek pre mesec dana, Sordeov konjički korpus se nalazio u stanju uznemirujuće iscrpenosti. Gotovo beskoristan reid koji je on izvršio u Belgiji, a zatim otstupanje do jugozapadno od Pariza, već su ga strahovito zamorili. Ali, nisu samo događaji bili krivi za tu iscrpenost, već su za to velikim delom bile odgovorne i starešine na svima stepenima hijerarhije. Tako je, 7 septembra, general Sorde, pošto je svoj korpus bio angažovao u oblasti Beca, odlučio u toku noći da svoje divizije, pod izgovorom da oblast u kojoj je operisao oskudeva vodom, povuče u Nantej le Oduen, gde su one stigle tek u ponoć. Saznavši za ovo povlačenje general Monuri je naredio Sordeu da se vrati napred, te je konjica, posle odmora koji je trajao jedva oko 1 čas, morala u obratnom pravcu da pređe nepotreban put koji tek što je bila prešla. Na predlog komandanta 6 armije odlučio sam da smenim generala Sordea i da na njegovo mesto odredim generala Bridua, komandanta 5 konjičke divizije. Ja sam Sordea veoma cenio i pre rata mi je izgledalo da on potpuno opravdava moje poverenje. On je, besumnje, bio žrtva toga što njegov rod vojske u godinama koje su prethodile ratu nije dovoljno napredovao. Što se tiče generala Bridua, on je bio pun poleta i on bi svome konjičkom korpusu učinio velike usluge da, nažalost, nije poginuo gotovo sutradan pošto je primio komandu. Premeštajući se noću automobilom, on je sa svojim štabom, usled pogrešno uzetog puta, naišao na jedno neprijateljsko odeljenje; on je smrtno ranjen, a nekoliko njegovih oficira je poginulo ili ranjeno kada i on. To je bila nesreća.

General Monuri, kao što sam mu 8 septembra naredio, pokušao je da isturi konjički korpus sa zadatkom da ugrozi Klukov desni bok i pozadinu, kao i da uspori stupanje u dejstvo neprijateljskih snaga koje su oslobođene padom Mobeža. Nažalost, stanje u kome se nalazila naša konjica nije joj dozvolilo da izvrši taj zadatak. Jedino je divizija generala Kornilije-Lisinijera uspela da u Klukovu pozadinu unese nešto nereda i, kako izgleda, za malo što nije zarobila komandanta nemačke 1 armije i njegov štab.

Toga istoga dana, 9 septembra, britanska armija, pošto je u blizini La Ferte su Žuara bila zaustavljena zbog porušenog mosta, uspela je da uveče pređe severno od Marne, između toga mesta i Šato Tijerija, koji je držala 5 armija. To nastupanje je ugrozilo pozadinu levoga krila Klukove armije koja je uporno napadala Monurija.

Franše d' Epere je, sa svoje strane, nastavio da nastupa svojim levim krilom. Njegov 18 korpus je bio upravljen na Vifor, koji se nalazi na pola puta između Maloga Morena i Šato Tijerija. Ja sam ga oko 14 časova jednim telefonskim naređenjem požurio ka Marni: »Od bitne je važnosti da 18 korpus još ovo veče pređe Marnu u blizini Šato Tijerija, tako da efikasno potpomogne engleske kolone«. Doista, taj korpus je 9 septembra uveče uspeo da svoje pretstraže

postavi severno od ove reke. Levo od njega, Konoov konjički korpus je takođe imao jednu brigadu na desnoj obali Marne. Krajem dana se ostatak 5 armije nalazio južno od Sirmelena, između Konde an Brija i Beja. Desnokrilni, 10 korpus, koji je Franše d' Epere stavio na raspoloženje Fošu, pomagao je 9 armiju koja je bila snažno pritisnuta na celom frontu. Komandant 5 armije je u svome večernjem izveštaju javljao da je spreman da otpočne dejstvo u bok Nemaca koji napadaju 9 armiju.

Ukupno posmatrano, ako se manevar koji sam za 9 septembar naredio trima levokrilnim armijama svojom Instrukcijom br. 19 još nije bio potpuno ostvario, njegov razvoj je bio na dobrom putu. Povlačenje levoga krila 6 armije nije imalo ozbiljnih posledica. Njen komandant je sačuvao svoje pouzdanje i on će uskoro raspolagati novim sredstvima da ponovo pređe u ofanzivu. Engleska armija i levo krilo 5 armije počeli su da izbijaju severno od Marne, uvlačeći se kao klin između nemačke 1 i 2 armije.

Ja sam 9 septembra uveče, u jednoj novoj posebnoj instrukciji,[7]) izneo postignute rezultate i odredio manevar koji se ima dalje vršiti: 6 armija sa desnim krilom naslonjenim na Urk, guraće Kluka ka severu, dok će britanske snage, potpomognute 5 armijom, izbiti na Klinjon i dovršiti razdvajanje Kluka od njegovog levog suseda.

Za to vreme, na frontu je produžena borba.

Poznat je manevar koji je Foš toga dana ostvario. Na molbu za pomoć koju je on uputio Franše d' Epereu, ovaj mu je stavio 10 korpus i 51 rezervnu diviziju na potpuno raspolaganje. Komandant 9 armije je 10 korpus uputio zapadno od Šampobera, između Maloga Morena i Fromantijera, a 51 rezervnu diviziju je upotrebio da njome smeni 42 diviziju koja je činila levo krilo armije. Pošto je na taj način sebi stvorio jednu rezervu, on je 42 diviziju uputio pozadi svoga centra sa naređenjem da se pripremi za napad u pravcu Fer Šampenoaza. U 14 časova on je izdao naređenje da se na celom frontu pređe u napad. 11 korpus je samo izvršio pokret unapred, a 42 divizija je stigla isuviše dockan da bi se pre noći mogla angažovati; jedino je 10 korpus, koji je prošao severno od Sen Gondskih močvari, počeo da potiskuje neprijatelja, dok je 77 pešadiski puk neprijatelju preoteo važnu oslonu tačku koju je činio zamak Mondmon.

Situacija se popravljala i kod 4 armije. Na njenom desnom krilu i centru žestina napada je očevidno popuštala. Zapadno od Marne, stupanje u dejstvo 21 korpusa i jedinica koje je general de Langl oduzeo od svoja dva korpusa na desnom krilu, imali su da omoguće da se sutradan otpočne akcija ka severozapadu u korist Foša. Najzad, u Sarajevoj armiji borba se i dalje vodila, ali neprijatelj nije uspeo da dobije u zemljištu, dok je na levom krilu te armije 15 korpus napredovao u vezi sa desnim krilom de Langlove armije. U toku noći 9/10 septembra Nemci su izvršili žestok napad na front 6 korpusa. Taj napad, koji je zaustavljen 10 septembra

[7]) Posebna instrukcija br. 20 od 9 septembra 1914 u 22 časa.

pre podne, pretstavljao je kraj nemačkog pritiska na front 3 armije. Na Mezi je neprijatelj i dalje vršio svoje uzaludne pokušaje, ali Troajon se nije zastrašio bombardovanjem, a zastor koji je postavila 7 konjička divizija, prisustvo 2 konjičke divizije na desnoj obali Meze kod Sen Mihijela, kao i mešovite brigade koju je Kastelno iz Tula uputio u Komersi, uspeli su da zaštite pozadinu Sarajeve armije.

Na taj način, situacija mi je 9 septembra uveče izgledala povoljna: na levom krilu uspeh je bio sve veći, dok je na centru i desnom krilu izgledalo da je neprijateljski pritisak konačno zaustavljen.

Pobeda je bila bliže nego što sam se nadao.

I doista, 10 septembra izjutra, dok je 6 armija prelazila u napad, izvršujući moju direktivu od prethodne večeri, ona je odjednom osetila da neprijateljski otpor pred njom popušta tako da je u toku toga dana zauzela oko 15 km skoro ne opalivši ni metka.

Desno od nje, britanska armija je izbila na Klinjon ne naišavši na otpor i krajem dana se zaustavila južno od Urka i La Ferte Milona, kao i kod Neji sen Frona.

Što se tiče 5 armije, ona je prešla Marnu od Šato Tijerija do Dormana i general Franše d' Epere me je izvestio da neprijatelj pred njime hitno otstupa, delom ka severu, delom ka istoku.

I na frontu 9 armije ocrtavao se uspeh. Opšta ofanziva, koju je Foš otpočeo prethodnoga dana, sada se razvijala i sve je ukazivalo na to da je neprijatelj i ovde hitno otstupio u toku noći. 10 septembra uveče Foš je smestio svoj štab u Fer Šampenoazu koji je pruska garda još to jutro držala.

Pred 4 i 3 armijom situacija je još bila nepromenjena. Umesto da je de Langlovo levo krilo moglo da dejstvuje u korist 9 armije, kao što sam se nadao, 9 armija se našla u položaju da se založi za svoga desnoga suseda. Pred Sarajem je neprijateljeva aktivnost i dalje popuštala, tako da se 15 korpus, pošto je dovršio čišćenje šume Troa Fonten, nalazio na visini desnokrilnog korpusa 4 armije.

Sada se radilo o tome da se proširi uspeh našeg levog krila i centra i da se savlada otpor kojim su zadržavane naše dve armije na našem desnom krilu.

Sledstveno tome, u toku toga dana izdao sam više naređenja kojima se bici trebalo da da nov potstrek:

— od Monurija i od Frenča, zahtevao sam da nadiru s obe strane Urka, pravo na sever, dok je na krajnjem levom krilu Briduov konjički korpus nastojao da neprekidno uznemirava neprijateljevu otstupnicu, a desno od njih, 5 armija je trebala da se postavi u položaj »da dejstvuje frontom ka *istoku*, u pravcu Remsa, protiv neprijateljskih kolona koje su otstupale pred 9 armijom«.[8])

---

[8]) Posebna instrukcija br. 21 od 10 septembra uveče

— generalu Fošu sam ukazao na korisnost koju bi po ishod bitke imalo dejstvo njegove armije protiv jedinica koje se nalaze pred 4 armijom;[9])

— generalu de Langlu sam naredio da nadire svojim levim krilom i da napada energično;[10])

— najzad, od generala Saraja sam jedino tražio da se održi i da još istraje.[11])

Osim toga, nastojao sam da ugrožavam oba krila otstupajućeg neprijatelja:

— desno, naredivši radiom generalu Kutansou, guverneru Verdena, da svim svojim snagama napadne neprijateljske komore koje su prelazile Mezu severno od Verdena;

— levo, upućujući teritorijalne divizije generala d' Amada u oblast Bovea.[12])

Najzad, naredio sam da se telegrafiše 1 armiji da u Epinalu ukrca 13 korpus i da ga uputi severno od Pariza, jer se sada sva moja pažnja bila sasredila na potrebu da se neprijatelj spreči da se pribere, a za to sam hteo još da pojačam armiju generala Monurija, koju sam smatrao glavnim činiocem našega manevra.

Te večeri sam bio siguran da smo pobedili, iako još nisam mogao da ocenim sav domašaj pobede, te sam ministra izvestio o prvim rezultatima: neprijatelj se pred mojim levim krilom nalazi u punom povlačenju i već je otstupio više od 60 km, nemački centar popušta pred Fošom, a neprijateljsko levo krilo, iako još nije potisnuto, izgleda mi da je na krajnjoj granici svoje moći.

11 septembra pobeda je bila na celome frontu.

6 armija je dostigla liniju Pijerfon — Šoden; Englezi su prelazili gornji tok Urka; Franše d' Epere, goneći pred sobom slabe zaštitnice, izbijao je čelima svojih kolona južno od Vele, između Šerija i Vil an Tardenoaa; njegov desnokrilni, 10 korpus, koji je toliko doprineo Fošovom uspehu, kretao se od Vertisa ka Eperneju, dok je i sama 9 armija izbijala na Marnu između Sarija i Tura. Sada je nastupala i 4 armija: njeno levo krilo je u toku noći izbilo na Marnu nizvodno od Vitrija; na njenom desnom krilu je kolonijalni korpus zauzimao prelaze na Soli a 2 korpus na Ornenu, u vezi sa levim krilom 3 armije koje je vršilo prelaz preko ove reke. Ostatak Sarajeve armije još nije nastupao, ali me je njegov štab krajem dana izvestio da na celom frontu vlada »zapanjujući mir«.[13])

---

[9]) Naređenje od 10 septembra izjutra.

[10]) Naređenje od 10 septembra u 10 časova.

[11]) Naređenje od 10 septembra u 10.10 časova.

[12]) Naređenje od 9 septembra.

[13]) Moram reći da me je taj izveštaj 3 armije, koji je, ako se dobro sećam, telefonom saopštio lično pukovnik Lebuk, načelnik štaba te armije, začudio i bio uzrok mome žestokom nezadovoljstvu. U trenutku kada je neprijatelj priznavao da je pobeđen na celom frontu, 3 armija, koja je bila tako dobro postavljena da dovrši pobedu, zadovoljavala se, bojeći se ne znam kakve klopke, da ustanovi da na celom njenom frontu vlada mir. Odmah sam joj poslao naređenje da energično goni neprijatelja.

To veče sam telegrafisao ministru:

»Bitka na Marni se završava neospornom pobedom«.

Pre nego što sam sastavio taj izveštaj o pobedi, jedno pitanje se postavljalo: kakvo ime dati bici koju smo dobili?

Nekad su bitke dobijale svoje ime prema mestu u blizini koga su vođene ili prema tački na kojoj se odigralo rešenje. Savremena bitka, sa svojim ogromnim frontovima na kojima se jednovremeno vode podjednako važne mnogobrojne akcije, više se ne može obeležiti imenom samo jednoga mesta. Već u Mandžuriji su ratujuće strane mnogim bitkama morale da daju ime reke čija je dolina bila poprište borbe. Bitka koju su savezničke snage vodile od Verdena do blizu Pariza odigrala se u dolini Marne i njenih pritoka: Urka, Velikog i Malog Morena, Sole i Ornena. To me je opredelilo da toj bici dam ime »Bitka na Marni«, koje je u isto vreme označavalo pojam jednog fronta i jedne prostrane oblasti.

Kao što sam rekao na početku ove glave, Bitka na Marni, koja je sa naše strane otpočela obuhvatnim manevrom neprijateljskog desnog krila, završila se rastrojavanjem protivničkog rasporeda u kome su otvorene 2 breše, jedna između nemačke 1 i 2 armije i druga između 2 i 4 armije, dok se i sama 3 armija razbila na dva dela koji su se priljubili, jedan uz Bilovljevo levo krilo, a drugi uz desno krilo vojvode od Virtemberga. Mi smo iskoristili tu nepredviđenu situaciju i ta činjenica potvrđuje ono što sam ranije rekao: koliko je opasna doktrina po kojoj se izvršiocima ostavlja strategisko vođenje bitke.

S druge strane, ako se Bitka na Marni uporedi sa Bitkom na granici, vidi se da su one vrlo slične. Da je Monuri popustio na Urku kao što su 22 avgusta popustile naše armije na levom krilu, da je Foš popustio kod Fer Šampenoaza kao što su od Oden le Romna do Palizela popustile naša 3 i 4 armija, moj bi se plan i po drugi put srušio. To što se na Marni uspeh odazvao mojim očekivanjima, to je vrlo velikim delom zato što početkom septembra naše armije više nisu bile one iz prvih dana rata. Pešadija, poučena surovo stečenim iskustvom u borbama na granici, iako je izgubila mnoge starešine, bolje je koristila zemljište, radije se služila svojim pionirskim alatom čiju je vrednost sada shvatila, i više se nije angažovala bez podrške artiljerije. I to je istina da su mnoge starešine, čiju je nesposobnost rat brzo otkrio, ustupile mesto sposobnijima: od mobilizacije do 6 septembra ja sam bio prinuđen da smenim 2 komandanta armija,[14]) 9 komandanata armiskih korpusa,[15]) 33 komandanta pešadiskih divizija,[16]) jednog komandanta konjičkog

---

[14]) Komandante 3 i 5 armije.

[15]) Od 21 komandanta armiskih korpusa.

[16]) 23 od 47 komandanata aktivnih divizija (računajući i 2 kolonijalne divizije) i 10 od 25 komandanata rezervnih divizija.

korpusa i 5 komandanata konjičkih divizija.[17]) Iako nisam išao do primene radikalnih mera koje je preporučivao Mesimi, a koje su se sastojale u streljanju nesposobnih, može se reći da su ove promene u komandnom osoblju ipak pročistile i podmladile komandante.

Što se tiče Engleza, i oni su se, kao i mi, koristili surovim poukama iz početka rata. Oni se od Vaterloa nisu borili u Evropi, osim u Krimskom ratu. Skok je bio nagao. Iako oni u toku Bitke na Marni nisu nastupali onako brzo kako sam ja to želeo, što su oni nesumnjivo mogli da rade s obzirom na slabe snage koje su Nemci ostavili pred njima, oni su u toj bici ipak držali mesto dostojno njihovih vojničkih tradicija i odigrali ulogu koju sam od njih očekivao. Taj lojalni vojnik, kakav je bio maršal Frenč, sada, kada se potvrdio uspeh našega manevra na Marni, ispoljavao je puno poverenje. Nažalost, on je stajao pod dva uticaja: pod jednim koji je vršio general Vilson, čovek vrlo žive inteligencije, koji je izvanredno razumevao svaku situaciju i koji je, pored toga, bio naviknut na naše metode i vrlo dobro poznavao Francusku za koju je imao duboke simpatije, i pod drugim, koji je vršio general Mjuri, načelnik štaba Ekspedicionog korpusa, koji je svoje vreme provodio dajući maršalu savete obazrivosti. Za nas je bilo veliko olakšanje kada je, nekoliko meseci kasnije, general Mjuri opozvan u Englesku.

Gonjenje posle Marne

11 septembra uveče neprijatelj je otstupio na celome frontu, ostavljajući nam za sobom ranjenike, materijal i raznovrsne potrebe. Pred 6-om i britanskom armijom on se izvlačio ka severu, očigledno težeći da između sebe i svojih pobedonosnih protivnika postavi Enu. Za nemački 7 korpus, koji je za vreme Bitke na Marni činio Bilovljevo desno krilo, javljeno je da se nalazi na Veli, između Fiša i Brena, suprotstavljajući se 5 armiji. Pred 9-om i 4-om armijom neprijatelj se povlačio severno od Marne i Sole.

Bertelo, kome se povratio njegov optimizam koji ga je krajem avgusta jednoga trenutka bio napustio, video je već nemačke armije u rasulu. Po njegovom mišljenju, da bi se pobeda iskoristila, trebalo je samo gurati pravo napred na celome frontu. Ja nisam delio to gledište. Mi smo odneli neospornu pobedu nad nemačkim najvišim komandovanjem koje je počinilo osnovne greške, ali, neprijateljske armije nisu bile u rasulu i mi smo morali očekivati da ih nađemo preuređene negde s one strane Marne, pozadi Ene ili, možda, iza Meze. Prema tome, radilo se o tome da se bez odlaganja pripremi jedan manevar radi sprečavanja Nemaca da se ponovo ustale. Kao što sam ranije rekao, oduzimajući nove snage od naših armija na desnom krilu, rešio sam da pojačam 6 armiju kako bih je osposobio da natkrili nemačko desno krilo. Osim toga, 5 armija je bila dobro postavljena da iskoristi pukotinu koja se stvorila na

[17]) 5 od 10 komandanata konjičkih divizija.

neprijateljskom centru, manevrujući prema prilikama, bilo sa grupom Frenč — Monuri ili sa grupom Foš — de Langl.

Ja sam svoje namere saopštio armijama na levom krilu jednom posebnom instrukcijom koju sam im uputio 11 septembra. Sledećeg dana sam generala Monurija pogurao, potsećajući ga da njegova marševska zona nije ograničena sa zapadne strane i da je potrebno, u slučaju da neprijatelj pruži otpor na Eni, da odmah imamo snage koje će poći uz desnu obalu Oaze; dodao sam da izgleda da je 13 korpus, koji je, kao što je rečeno, nedavno bio stavljen na raspoloženje 6 armiji, kao poručen da odigra tu važnu ulogu. Istoga dana, 12 septembra, ponovio sam svoja naređenja 6 armiji. Naredio sam generalu Monuriju da svoj obuhvatni pokret proširi na zapad, da u vezi sa engleskom armijom ostavi samo jedan jak odred a da glavninu svojih snaga postepeno prebaci na desnu obalu Oaze.

Na suprotnome krilu moga fronta bilo je važno dati jedan energičan potstrek da bi se ono izvuklo iz svoje učmalosti. 12 septembra sam generala Saraja upoznao sa manevrom koji od njega očekujem: »... Treba očekivati da će i neprijateljske snage koje se nalaze pred 3 armijom uskoro početi da se povlače pod pritiskom 4 armije. Pred tom mogućnošću Vi treba da rasporedite svoje snage tako da budete u stanju da otpočnete energično gonjenje ka severu, preko otvorenog zemljišta između Argone i Meze, oslanjajući se na Meske Visove i Verdensku tvrđavu«.

Moram reći da izvršenje nije odgovorilo mojim namerama.

Na levom krilu, Monuri nije shvatio moju misao. Na visoravnima severno od Ene on je naišao na otpor koji je odmah privukao svu njegovu pažnju i vezao sve njegove snage. Svome levom krilu on nije umeo da dâ ni dovoljan zamah ni dovoljna sredstva, te je ubrzo zapao u sterilne frontalne borbe.

Ni Franše d' Epere nije iskoristio povoljnu situaciju u kojoj se nalazio. Manevar koji je trebalo izvršiti sastojao se u brzom nastupanju preko Vele, kojim bi se oslobodio širok prostor oko Remsa i kojim bi se Nemci prinudili da napuste Šmen de Dam (Chemin — des — Dames) na kome su oni pružili žilav otpor Englezima. 5 armija je, svakako, bila zamorena, kao što su bile i sve ostale armije i kao što su uvek armije sutradan posle jedne teškom mukom izvojevane pobede. Ne potcenjujući teškoće na koje je naišao Franše d' Epere, moram reći da je on mnogo gubio vreme. Praznina koja je postojala u neprijateljskom frontu pred njim, koja je delovima naše konjice omogućila da prodru do Sisona, popunila se i neprijateljski front se ustalio u neposrednoj okolini Remsa čije je lagano rušenje otpočelo.

Najzad, na našem desnom krilu, ni Saraj nije razumeo rešavajuću ulogu koju je njegova armija mogla da odigra u tim prilikama. Više zauzet ličnim pitanjima nego operacijama svoje armije, on nije energično izrazio svoj uticaj, tako da sam 13 septembra popodne morao da naredim da se izvrši izviđaj da bi se ustanovilo

kako je neprijatelj mogao da se izvuče pred njegovom armijom pre 48 časova a da on o tome ne bude obavešten.

Počelo je da se postavlja jedno važno pitanje: pitanje artiljeriske municije. Poznato je da smo mi stupili u rat sa ukupnom rezervom od oko 1400 zrna za top 75 mm. Utrošak municije koji je u toku prvoga meseca rata bio samo oko 200 zrna na oruđe, u toku Bitke na Marni, u kojoj je artiljerija nekih divizija dnevno ispalila po 300 zrna na oruđe, porastao je vrlo mnogo. Već 14 septembra bio sam primoran da preduzmem mere protiv štetne tendencije, koja je uzimala maha, da se uvek upotrebljava razorno zrno, zanemarujući šrapnel, tendencije koja je pretila da brzo iscrpe naše zalihe. Ja ću se docnije vratiti na tu krizu municije koja je, uostalom, u isto vreme počela da se javlja i kod naših protivnika. Zasada, ono što ovde želim da kažem to je da stabilizovanje Nemaca nije usledilo zbog naše oskudice u municiji, koja se ustvari osetila tek pošto se neprijatelj usadio u utvrđene položaje. Bitni uzrok toga stabilizovanja je bio nedostatak veštine manevrovanja i sporost obeju naših krilnih armija, kao i 5 armije, za vreme toga kratkog perioda iskorišćenja pobede.

Iako pobeda na Marni nije dala sve ono što sam od nje očekivao, ipak mi izgleda pravično da u nekoliko reči izložim njene bitne rezultate.

U mesecu avgustu 1914 godine Nemci su dobili prvu rundu u *igri: Belgijanci su bili odbačeni ka Anversu, a Francuzi i Britanci* ka Seni, dok je našem levom krilu pretila opasnost da bude opkoljeno, a Parizu da bude zauzet. Nemci su u tome trenutku nesumnjivo već nazirali jedan novi Sedan divovskih razmera. Plan naših protivnika počivao je na brzoj pobedi na zapadu. Potreba da se rat dobije pre nego što mogućnosti Rusije budu stavljene u dejstvo, utoliko se više nametala što je Britanska Imperija stupila u rat na našoj strani. Kao što sam to u više mahova već ranije rekao, rizikovati sudbinu zemlje u trenutku kada se za nas u prvome redu radilo o tome da istrajemo, značilo bi činiti ono što neprijatelj želi. Taj obzir mi je dozvolio da čekam na jedan uvek moguć preokret sreće, po cenu žrtvovanja jednoga dela naše zemlje, za koje sam se nadao da je privremeno. Prilika koju smo nestrpljivo iščekivali, omogućila nam je da Nemce, iako nismo uspeli da ih potpuno porazimo, bar odbacimo na celome frontu, a naša pobeda ih je primorala da se ukopaju u rovove! Kakvo razočarenje za ljude kojima se žuri!

Ali taj rezultat koji je, pravo govoreći, prvi uzrok krajnjeg poraza Nemaca, u tome se trenutku nije cenio u svojoj punoj vrednosti.

Kod saveznika je, a naročito u Francuskoj, javno mnenje, pošto je osetilo ogromno olakšanje videći da se udaljava opasnost zbog koje se u prvim danima septembra strahovalo da ne dođe do najteže katastrofe, nekoliko dana posle pobede na Marni videlo samo jedno: da se masa nemačkih armija usadila na našem zem-

ljištu. Ministar rata, umesto da ukaže javnosti na srećan preokret situacije, ublažavao je komunikee, koje sam mu slao posle bitke, prilikom njihovog objavljivanja. Milran, kome sam saopštio pomalo tužan utisak koji sam dobio kada sam ustanovio ta ublažavanja, pisao mi je 15 septembra ovako:

»... Jedino sam ja kriv i ne bih želeo da u Vašem duhu ostane ni senka sumnje u pogledu obzira koji su me rukovodili da na taj način stavim surdinu*) na izražavanje naše radosti.

Čini mi se da je dobro poštedeti nerve ove zemlje, te sam pretpostavio da se izložim riziku da potpuno ne iznesem istinu nego da je preuveličam«.

Milranovo rodoljublje je bilo isuviše iskreno, a njegova naklonost prema meni isuviše lojalna da bi mu se ovde mogla pripisati ma i najmanja zadnja misao. Da je, i pored toga, ministar u toj prilici bio isuviše skroman pri saopštavanju naše pobede, ja nisam daleko od te pomisli. Neprijateljska propaganda, koja je moćno dejstvovala, zaglušila je glas pobedonosne Francuske kod neutralnih, pa čak i kod nas. Nekima je Marna izgledala kao neka vrsta čuda, a drugima kao srećan i nepredviđen slučaj. Onima koji su crpli obaveštenja iz neprijateljske štampe, ona se čak svela na jedan manevar nemačke Vrhovne komande koja je od toga trenutka, u nedostatku strategiskog rezultata koji joj je izmakao, počela da koristi lak argument »ratne karte«.**)

Srećom, bitna činjenica je bila tu: neprijatelj je bio odbačen na 80 km severno od Pariza i može se reći da je bio konačno zaustavljen. Odahnulo se i poverenje se povratilo.

---

*) Surdina, mala sprava koja se stavlja na kobilicu violine da bi se utišao zvuk žica. — Prim. prev.

) Maršal Žofr pod »ratnom kartom« svakako misli na nemačka popularna izdanja karata pojedinih vojišta, na kojima su bili označeni frontovi i na kojima se videlo da se nemačke armije nalaze duboko na francuskoj teritoriji što je Nemcima poslužilo kao »lak argument« da dokažu da su oni pobedioci. — **Prim. prev.

GLAVA XVI

Jesenja vojna. — Stabilizovanje Zapadnog fronta

14 septembra su armije izvestile da neprijatelj počinje da pruža otpor na frontu koji čine visovi severno od Ene, visovi koji sa severa i severoistoka dominiraju Remsom i linija koja prolazi preko Sent Ilera, Suena, Vil sir Turba i Vijen la Vila.

Sledećeg dana se otpor Nemaca pojačao. 6 armija, čije je nastupanje bilo od bitnog značaja da se naš protivnik primora da produži svoje povlačenje, bila je zaustavljena na svom celom frontu; štaviše, njeno levo krilo (4 korpus i 37 divizija) bilo je angažovano na teškom terenu u ozbiljnoj borbi, tako da nas je to veče zateklo u tesnom dodiru sa neprijateljem, dok je jedna divizija 13 korpusa, koja se tek iskrcala, nastupala uz desnu obalu Oaze u pravcu Noajona.

Toga dana sam imao vrlo jasan utisak da će Nemci primiti novu bitku na liniji na kojoj su uspostavili otpor. Po mome mišljenju, nije moglo biti reči o tome da se otpočne jedna opšta akcija koja bi nas stala mnogo žrtava i koja bi iscrpla svu našu municiju. Moja namera je bila da pomoću jedinica koje ću izvlačiti iz armija na centru i desnom krilu, zadržavajući agresivan stav koji bi neprijatelja držao pod stalnom pretnjom opšteg napada i sprečavao da izvlači snage za svoje desno krilo, izrazim snažno dejstvo svojim levim krilom protiv neprijateljskog desnog krila.[1])

Ali, nedovoljan zamah koji je Monuri dao manevru svoga levog krila nije mi više ostavljao nikakvu iluziju u pogledu rezultata koje sam mogao očekivati od te armije, tako da sam već 17 septembra bio prinuđen da na levom krilu 6 armije predvidim obrazovanje jedne nove grupe kojoj bi pripao zadatak koji sam ranije bio poverio Monuriju.

Za uspeh toga manevra trebalo je da armije na frontu i nadalje ispoljavaju veliku aktivnost i da, i pored toga što ću od njih oduzimati trupe, obezbede održanje svojih položaja u celosti. I, zaista, tek od toga trenutka je pitanje municije postalo akutno.

[1]) Posebna instrukcija br. 29 od 17 septembra.

Krajem septembra je ukupna količina municije za sve armije spala na 400 zrna na oruđe. Pretovarne stanice na regulacionim stanicama bile su prazne; u slagalištima se nalazila samo jedna mala rezerva: 30 lotova (to jest 45 zrna na oruđe). Dnevna proizvodnja je u to vreme bila samo 8.000 — 10.000 zrna.

Ministar, kome sam 20 septembra uputio jedno pismo kojim sam tražio da se dnevna proizvodnja poveća na 50.000 zrna, odgovorio mi je sutradan:

Dragi moj generale,

Proizvodnja municije od 75 mm isto me toliko zabrinjava koliko i Vas.

Pre nego što sam dobio Vaše pismo, ja sam se sa Vama složio da je potrebno dnevno proizvoditi 50.000 zrna.

Pod sadašnjim okolnostima, to je nemoguće.

Juče uveče sam sazvao pretstavnike Ministarstva rata i Ministarstva mornarice, kao i pretstavnike privatnih indistruja (Sen Šamona, Krezoa, železnica, automobila, itd.), da sa njima razmotrim kako bismo dostigli tu proizvodnju.

To neće biti lako, jer za to je potrebno vremena, i to mnogo, i pored nesumnjive sposobnosti i dobre volje da se prikupi ljudstvo i materijal i da se sve stavi u pokret.

Ja se, ipak nadam da ćemo za tri, a najviše za četiri nedelje dostići 30.000 zrna.

U svakome slučaju, gvožđe je stavljeno u vatru. Mi ćemo u subotu imati još jedan sastanak sa industrijalcima koji će ovu sedmicu upotrebiti na to da obezbede neophodnu saradnju.

Najlepše Vas molim da sa Vaše strane preduzmete sve mere da se što je više moguće izbegne rasipanje.

Naročito skrećem pažnju na potrebu da određena odeljenja ili stanovnici, uz nagradu, skupljaju čaure na bojištu.

Tražiću obaveštenja o stanju municije kod Engleza i Rusa.

Vi ste, pre prijema ovoga pisma, svakako već primili odgovore na Vaša razna saopštenja. Nadam se da ste zadovoljni.

U mislima sam stalno kraj Vas i sa našim divnim trupama i moje poverenje je neograničeno.

Srdačno Vaš

Milran[2])

U očekivanju ostvarenja programa o kome me je obavestio ministar, ja sam odmah preduzeo ove mere:

— smanjio sam dotaciju armija na 200 zrna na oruđe; od ostatka sam obrazovao rezervu na mome raspoloženju, koju sam mogao da upotrebim da bih odgovorio potrebama u nepredviđenim situacijama;

[2]) Strogo lična prepiska glavnokomandujućeg Istočnih armija, sveska I, pismo 45.

— u više mahova sam armijama skrenuo pažnju da izbegavaju rasipanje dragocene municije;

— oduzeo sam izvesnu količinu municije 75 mm od zaliha tvrđava na istočnoj granici, Havra, Denkerka i Pariskog utvrđenog logora.[3])

Ove mere, pored upućivanja armijama baterija starih modela, omogućila nam je da kako-tako osiguramo snabdevanje armija, odgovarajući potrebama bitke koja se malo-pomalo sa Oaze širila ka Somi i koja je preko Flandrije uskoro imala da dopre do obale Severnog Mora.

Međutim, izvesno je da je ta oskudica u municiji, koja je nastupila u takvom trenutku, znatno ometala naše operacije: da bi se mogla pothranjivati bitka na severu, velika prostranstva na frontu su se morala ograničiti na dremež. Neprijatelj je neometano mogao da radi na organizaciji svoje odbrane. Sa toga fronta, koji je svakim danom postajao sve čvršći, koji je on mogao da drži ekonomično, bilo mu je lako da oduzima snage za svoje desno krilo koje se uporedo sa našim levim krilom širilo na sever. Isto tako, bilo mu je moguće da vrši pregrupisavanja kojima je izvodio lokalne akcije protiv osetljivih tačaka našega fronta.

U tome smislu je nemačka 5 armija, počev od 21 septembra, otpočela snažnu ofanzivu s obe strane Verdena koja je, iako našem protivniku nije donela rezultate koje je od nje očekivao, ipak za nas imala vrlo neprijatne posledice.

Zbog odlaska generala Kastelnoa, štaba 2 armije i 20 korpusa, koji su, kao što ću docnije reći, bili upućeni na jedno drugo vojište, bio sam prinuđen da izvršim novu podelu snaga i zadataka između 1 i 3 armije.[4])

Pored toga što su imale da vrše svoj odbranbeni zadatak, koji se sastojao u »osiguravanju bezbednosti desnoga krila našega rasporeda«, 1 i 3 armija treba »da očuvaju dodir sa neprijateljem u oblasti istočno od Meca«.

20 septembra, pošto sam primio izveštaje, koji su javljali da se neprijateljske snage prikupljaju u oblasti Žoenvil — Dampvitu — Ese — Bene — Tiokur, telegrafisao sam generalu Dibaju, komandantu 1 armije, da 16 korpus, koji mu je bio u rezervi, postavi na svoje levo krilo »u cilju da napadne u bok neprijateljske trupe koje bi pošle u napad na Meske Visove ili na prolaz kod Komersija«. U isto vreme, o ovim merama sam obavestio generala Saraja, komandanta 3 armije, i naredio mu da preduzme mere da frontalno odbije neprijateljski napad, ako do njega bude došlo.

Istoga dana 75 divizija, koja je držala Meske Visove u oblasti Atonšatela, bila je žestoko tučena artiljerijom. Sutradan, ona je bila snažno napadnuta. Posle nedovoljnog otpora, ona je popustila, te je neprijatelj prodro u Atonšatel i Kre (Creue).

[3]) Ta nam je mera omogućila da skupimo oko 30 lotova (1 lot — 6.000 zrna).

[4]) Posebna instrukcija br. 30 od 18 septembra 1914 godine.

22 septembra, otpočeo je drugi jedan snažan nemački napad koji su vršila 2 korpusa zapadno od Verdena, u Argoni i na istočnoj ivici toga masiva, u oblasti Varena. Ta nova ofanziva je izvršena na spoju 3 i 4 armije koji je, uostalom, bio slabo organizovan, na jednoj tački na kojoj je naša odbranbena linija još bila nedovoljno učvršćena. Dok su Nemci napadali u Argoni, oni su i dalje napredovali ka Sen Mihijelu. U takvoj situaciji, ja sam generalu Saraju ponovo stavio na raspoloženje 8 korpus koji sam prethodno bio oduzeo sa desnog krila njegove armije i uputio ga ka Sent Menuu gde je trebalo da obrazuje rezervu koja bi se oduprla svakom neprijateljskom pokretu koji bi se vršio zapadno ili istočno od Argone. Taj korpus, koji je iz oblasti Sent Menua, delom železnicom, a delom suvim, odmah prebačen u oblast Sen Mihijela, bio je, počev od 24 septembra, raspoloživ za pojačanje desnog krila 3 armije, koje je izgledalo jače ugroženo.

Doista, 24 septembra, neprijateljevo prodiranje južno od Varena bilo je zaustavljeno, dok su Nemci na desnoj obali Meze doprli do u blizinu Sen Mihijela. Zbog toga sam te večeri komandantu 1 armije naredio da u svojoj ofanzivi u Voavru angažuje što je moguće jače snage kako bi olakšao 3 armiji.

25 septembra su neki delovi bavarskog 3 korpusa, koji su bili prešli na levu obalu Meze, bili odbačeni ka Šovonkuru. Zbog teškoće održavanja veze između štaba 3 armije i onih njenih jedinica koje su dejstvovale na desnoj obali Meze, ja sam generalu Dibaju potčinio sve trupe koje su se nalazile istočno od ove reke.

Naša se ofanziva produžila i narednih dana. Ona je zaustavila nemačko nadiranje, ali nije uspela da povrati izgubljeno zemljište.

U ovome događaju komandant 3 armije nije imao dovoljno duha predviđanja i aktivnosti. Nije imao dovoljno duha predviđanja zato što nije uzeo u obzir izveštaje koji su javljali o znatnom prikupljanju neprijateljskih snaga u Voavru, a nije pokazao dovoljno aktivnosti, zato što nije umeo da upotrebi 6 korpus čija je jedna divizija za vreme mira bila u garnizonu u Sen Mihijelu te je izvrsno poznavala zemljište. Taj korpus je za celo vreme te krize ostao gotovo neiskorišćen iako se nalazio na nekoliko kilometara od bojišta.

Posledice toga nemačkog napada bile su teške. Njime su u ruke neprijatelja, u Sen Mihijelu, dospeli: drum, železnička pruga i kanal koji su omogućavali da se snabdeva Verden; njime su pod vatru nemačke artiljerije stavljene: železnička pruga kod Komersija i pruga iz Šalona za Verden, kod Obrevila. Na taj način, Verden se otsada mogao snabdevati samo jednom železničkom prugom koloseka 1 m, koja je polazila iz Bar le Dika — »malim Mežaninom«*). Opasnost toga stanja pokazala se u punome obimu kada je februara 1916 godine otpočela Verdenska bitka.

*) »Mali Mežanin« je popularan naziv te pruge koja je delom vodila dolinom Meze. — Prim. prev.

Pa ipak, imajući u vidu težak položaj iz koga su se 1 i 3 armija izvukle, mora se priznati, slabim sredstvima, ja sam Naredbom br. 33 od 1 oktobra ovim dvema armijama izrazio svoje potpuno zadovoljstvo.

26 septembra se Vrhovna komanda, koja se, kako sam smatrao, posle nemačkog otstupanja nalazila suviše daleko od fronta, premestila po mome naređenju u Romiji.

28 septembra sam otišao u štab generala Franše d' Eperea. Odlazeći tamo, prošao sam kroz bojište 9 armije. To je bio žalostan prizor. Skoro sva sela bila su razorena usled bombardovanja ili su ih Nemci spalili pri odlasku. Drum od Fer Šampenoaza do Šalona prolazio je kroz jedno ogromno groblje. U šumi koja se protezala duž železničke pruge, kraj male stanice Normea, u nedogled su se videli veliki grobovi koji su se beleli od negašenog kreča. O stotine malih krstova, kraj kojih su pobožne ruke položile poljsko sveće, bile su obešene kape, bluze i oružje. Između Eperneja i Remsa putevi su bili iskvareni, kilometarski i telegrafski stubovi iščupani; dvokolice i kola svake vrste, pa čak i fijakeri koji su ko zna odakle došli, ležali su izvrnuti sa točkovima u vazduhu, a automobilske šasije su obrazovale ogromne gomile gvožđurije. Jedino su vinogradi, ne znam kakvom slučajnošću, izgleda malo pretrpeli. Istočno od Remsa sam obišao nekoliko baterija. Grad je bio još gotovo netaknut, ali je katedrala, koju je neprijatelj 19 septembra divljački bombardovao, čime se ogrešio o čovečanska prava, bila zapaljena i već je pretrpela nepopravljive štete.

Rat tek što je, jedva pre 2 meseca, počeo, i već se moglo oceniti sa koliko ogromnim ruševinama će naša pobeda nad Nemačkom biti otkupljena.

Već sam rekao da se 15 septembra otpor pred 6 armijom pojačao. Uzalud je general Monuri 18 septembra sa svoga fronta izvukao 4 korpus da bi ga prebacio levo od 13 korpusa koji je dejstvovao na desnoj obali Oaze. Već se videlo da je manevar, zbog nedostatka zamaha, propao i naše snage na levom krilu, kao i naše ostale armije, zaplele su se u beskorisne frontalne borbe o čijem mi ishodu naša oskudica u municiji nije ostavljala nikakve iluzije. Kao što sam već rekao, ta me je situacija navela da zapadno od Oaze obrazujem jednu novu armiju. Posebnom zapovešću br. 31 od 18 septembra nazvao sam je 2 armijom. Za komandanta sam joj odredio generala Kastelnoa. U svome izboru sam se rukovodio ovim obzirima:

Najpre, general Kastelno je u vojsci opravdano uživao veliku vojničku reputaciju: on je bio obdaren živom inteligencijom i imao je široko vojničko obrazovanje; on se sa čašću izvukao iz teških situacija u kojima se nalazio avgusta i početkom septembra meseca. Istina, za vreme borbi kod Nansija njegova se energija i mirnoća nisu pokazale na visini njegove inteligencije, ali, ja sam imao prava da mislim da će on pri izvršenju zadatka koji sam mu poveravao,

a koji je zahtevao aktivnost i razvijen taktički smisao, umeti u potpunosti da ispolji manevarske sposobnosti koje sam znao da ima.

S druge strane, događaji su me malo-pomalo naveli da 2 armiju pomerim ka Voavru i da suzim njen front. Postavljena, sada, pred južni front Meca, ona je mogla da vrši samo defanzivan zadatak. Tu sam armiju mogao najlakše da izvučem iz svoga bitačnog rasporeda. Veći deo njenoga sektora poverio sam generalu Dibaju, komandantu 1 armije, a ostatak generalu Saraju, komandantu 3 armije. Tako, kada se 2 armija, 20 septembra, ponovo pojavila u Pikardiji, ona je u Lorenu prestala da postoji.[5])

Nova 2 armija u početku je imala:

— 2 korpusa na levom krilu 6 armije: 4 i 13 korpus;

— 14 korpus, koji je železnicom bio prebačen u oblast Klermon — Bove;

— 20 korpus, koji je takođe železnicom bio prebačen u oblast Poa — Granviler, i

— Konoov konjički korpus (1, 3, 5 i 10 konjičku diviziju).

Zadatak generala Kastelnoa je bio određen Posebnom instrukcijom br. 32 od 19 septembra:

»2 armija treba da dejstvuje protiv nemačkog desnog krila da bi olakšala 6 armiji i da bi omogućila njoj, pa sledstveno tome i svim našim snagama, da se ponovo krenu napred.

To dejstvo treba izraziti obuhvatom neprijateljskog desnog krila, ali taj obuhvatni pokret treba uvek blagovremeno ograničiti kako bi se 2 armija mogla ispraviti, uvek, ma šta se dogodilo, održati obuhvatni pravac kretanja u odnosu na nove jedinice koje bi neprijatelj mogao dovesti na front«.

Iskrcavanje i prikupljanje jedinica 2 armije bilo je maskirano i zaštićeno jednom grupom od 4 teritorijalne divizije[6]) pod komandom generala Brižera. Ta grupa je, u tome cilju, trebala da se kreće u kratkim etapama najpre u oblast Bovea, a potom u oblast Korbija. Uzgred, ona je trebala da načini kraj rekvizicijama i pljačkanju koje je neprijatelj vršio u severnoj oblasti.

Stupanje u dejstvo 2 armije hitno se nametalo. Zbog stanja kod 6 armije koja je na Eni bila snažno napadnuta, ja sam 20 septembra poslao naređenje generalu Kastelnou da »drži mostove na Oazi kod Kompijenja kao i mostove na Eni do Retonda . . . i da, što je moguće pre, energično izrazi svoje dejstvo«. On me je izvestio o svojoj nameri da sutradan uputi 13 korpus na Noajon, a 14 korpus na Lasinji i Giskar. Međutim, to veče se stanje kod 6 armije popravilo te sam komandantu 2 armije naredio da svoj pokret proširi ulevo.

21 septembra je 13 korpus zauzeo Ribekur, ali nije uspeo kod Lasinjija. 4 korpus je bez otpora dospeo do Frenijera i Le Plesijea

---

[5]) Posebnom instrukcijom br. 30 ukinuta je stara 2 armija. Štab, armiski delovi i 20 korpus prebačeni su zapadno od Oaze; jedinice koje su ostale na istočnoj granici pridate su delom 1 armiji a delom 3 armiji.

[6]) 81, 82, 84 i 88 teritorijalna divizija.

(severozapadno od Lasinjija), dok je Briduov konjički korpus dejstvovao oko Perona.

Aktivnost nemačkog radija, koji je bio jedan od naših najdragocenijih izvora obaveštavanja, ukazala nam je toga dana da neprijateljsko komandovanje poklanja naročitu pažnju svome desnom krilu. Izvesni znaci su nam davali povoda da pretpostavimo da se 7 armija, pod komandom generala Fon Heringena, formira radi dejstva desno od Klukove armije.[7]) I, kao da bi mi potvrdio utisak da se neprijateljski pritisak pomera na drugu tačku, na frontu naše 6 armije je toga dana vladao mir koji je bio potpuno suprotan aktivnosti prethodnih dana.

2 armija je narednih dana produžila svoj pokret ka severoistoku i severu, zahodeći oko 13 korpusa koji se držao na frontu Ribekur — Frenijer. Ali, 24 septembra izjutra general Kastelno me je izvestio da se svi njegovi korpusi već nalaze u dodiru sa neprijateljem: 4 korpus u oblasti Roaa a 14 korpus u oblasti Lihon — Fukokur, dok je 20 korpus stizao u Korbi. Sledećeg dana situacija je postala jasna: sada je otpočela žestoka bitka između Oaze i Some. Međutim, nemačke snage, koje su se suprotstavljale nastupanju Kastelnoove armije, već su se protezale severno od Some, na liniji Fejer — Bapom — Markion, gde su bile u dodiru sa našim konjičkim korpusom čije dejstvo nije postiglo osetno usporavanje neprijateljskih kolona.[8]) Što se tiče teritorijalnih divizija, kojima sam 24 septembra naredio da krenu ka Arasu i Bapomu radi zaštite levog krila 2 armije, one su se u toku noći 26/27 septembra povukle na zapadnu obalu Ankre gde su se utvrđivale od Avlujija do Miromona, dok im je jedna divizija bila kod Bikoaa.

Brzina kojom je armija generala Kastelnoa na celome svome frontu stupila u borbu sa neprijateljem ukazivala je na to da neprijatelj nastoji da pokretom, koji odgovara našem pokretu, natkrili i obuhvati naše zahodeće krilo.

Trebalo je, ne gubeći ni trenutka, otpočeti novu fazu manevra, novim snagama hitno dovedenim na naše krajnje levo krilo. Nažalost, mi u to vreme još nismo raspolagali moćnom automobilskom

[7]) Ne znam da li je ovo obaveštenje bilo netačno ili, ako je ono bilo tačno, da li su Nemci bili prinuđeni da izmene svoje planove. Ustvari, 7 armija, koja je operisala u Alzasu, bila je izvučena sa fronta, ali je angažovana između nemačke 1 i 2 armije da popuni prazninu koja se između njih bila stvorila.

[8]) General Bridu, komandant konjičkog korpusa, poginuo je 17 septembra. Naredio sam da ga privremeno zameni general Buison koji je komandovao 1 konjičkom divizijom, koga sam morao da smenim 30 septembra i da mesto njega odredim generala de Mitrija. Što konjica u to vreme nije bila u stanju da dâ sposobne komandante koji umeju da rukovode masom od 3—4 divizije, pravično je reći da je to bilo zato što komandanti divizija nisu olakšavali posao svome komandantu.

General Kastelno me je svakodnevno izveštavao da konjičke divizije po nekoliko dana ne šalju izveštaje, pa čak i ne javljaju gde se nalaze. Te mi je greške potvrdio i potpukovnik Brekar, moj oficir za vezu kod Monurijeve armije, koji je, međutim, bio konjanik i koji je bio vrlo posramljen zbog izveštaja na čije ga je podnošenje primoravala njegova časnost.

službom koja je svoju punu moć dostigla tek poslednje godine rata. Neke su se jedinice mogle prebaciti suvim, ali su se sve ostale jedinice morale prevoziti železnicom čiji je zadatak bio težak, jer su mnoge pruge bile neupotrebljive, a konveksni oblik našega fronta primoravao nas je da obilazimo oko luka čije su središte držali Nemci.

Dole izneti pregled daje pojam o velikom broju transporata koje je železnička služba morala da izvrši poslednjih dana septembra i prvih dana oktobra (skica 5, str. 310):

— 11 korpus, koji je uzet iz 9 armije, ukrcao se 25 septembra za Amijen;

— 10 korpus, koji je uzet iz 5 armije, ukrcao se 28 septembra za Amijen;

— 77 divizija, uzeta iz 1 armije, ukrcala se 28 septembra za Aras i Lans;

— 70 divizija, uzeta iz 1 armije, ukrcala se 28 septembra za Aras i Lans;

— 8 konjička divizija, uzeta iz 6 armije, upućena je suvim u Mondidije;

— 4 konjička divizija, uzeta iz 5 armije, ukrcala se 30 septembra;

— 21 korpus, uzet iz 9 armije, ukrcao se 1 oktobra za Lil;

— 45 divizija, uzeta iz 6 armije, prevezena je automobilima do Kompijenja gde se ukrcala u vozove za sever.

Kako je, s druge strane, izgledalo da su Nemci pred naše levo krilo doveli najveći deo snaga koje su se nalazile u Belgiji, stavio sam do znanja ministru rata da je »nastupio čas da belgiska vojska dejstvuje protiv neprijateljskih komunikacija«. Moram reći da mi je to sadejstvo belgiske vojske u bici koju smo mi sada vodili u Pikardiji i koja se približavala Flandriji, izgledalo još i kao sredstvo da se naši saveznici izvuku iz opasne izolovanosti u kojoj su se nalazili pod zidinama Anversa. Kao što će se kasnije videti, mome predlogu u to vreme nije poklonjena pažnja, te je trebalo da dođe do neposredne opasnosti od katastrofe pa da se belgiske snage privuku k nama.

Kako god bilo, tek, poslednjih dana septembra, usled stupanja u borbu novih snaga, bitka se malo-pomalo proširivala severno od Some. Naš 11 korpus, koji je s leve strane potpomagao 20 korpus, naišao je na visoravni Tijepvala na neprijateljske već solidno organizovane položaje.

Neprijatelj je 1 oktobra vršio žestoke napade između Oaze i Some, besumnje zato da umanji pritisak koji je vršilo naše levo krilo. Zbog slabosti njegovoga još dovoljno neučvršćenoga fronta, zbog razvučenosti njegovih korpusa, zbog znakova premorenosti koje su odavale neke niže komande, naročito u 4 korpusu, general Kastelno se pokazivao vrlo uznemiren ovim napadima te je, pošto su njegove rezerve, prirodno, bile orijentisane ka njegovom levom krilu, tražio podršku rezervi 6 armije. Taj mi je zahtev izgledao

opravdan, jer se neprijatelj oslabio pred Monurijevom armijom. Zbog toga sam Monuriju naredio da »sve svoje raspoložive rezerve, kao i sve rezerve koje je moguće obrazovati, prebaci na zapadnu obalu Oaze radi podrške 2 armije«.[9]) Radi izvršenja ovoga naređenja, 56 i 62 rezervna divizija su 2 oktobra upućene u Kompijenj gde su prešle pod komandu generala Kastelnoa koji ih je upotrebio za podupiranje svoga odbranbenog fronta između Oaze i Some.

Ali, širina fronta na kome se sada borila 2 armija, povećanje snaga angažovanih severno od Oaze, veoma različita uloga koja je pripadala trupama te armije prema tome da li se nalaze na frontu severno ili južno od Some, sve je to utoliko više otežavalo komandovanje 2 armijom da sam predviđao potrebu da još pojačam i proširim akciju svoga levog krila. Zbog toga sam 29 septembra Kastelnou stavio na raspoloženje generala de Modujia (Maud' huy), da bi on, pod komandom komandanta 2 armije, komandovao 10 korpusom i jedinicama levo od njega,[10]) a jednom zapovešću od 30 septembra sam na krajnjem levom krilu svoga rasporeda prikupio mnogobrojnu konjicu koju su činili: Konoov konjički korpus (1, 3 i 10 divizija) i jedan konjički korpus pod komandom generala de Mitrija, formiran od 5 divizije koja se već nalazila na licu mesta i od 4 i 6 divizije koje su dovedene železnicom.[11])

Ako se uzme u obzir da je 2 armija raspolagala 8 konjičkom divizijom a Modujiev odred 7 konjičkom divizijom, videće se da se 4/5 francuske konjice sada nalazilo severno od Oaze.

Zadaci konjičkih korpusa su ovako bili određeni:[12])

— Konoov korpus, koji je operisao južno od Skarpe pod neposrednom komandom generala Modujia, imao je zadatak da sadejstvuje u natkriljavanju neprijateljskog desnog krila;

— de Mitrijev korpus, pod komandom generala Kastelnoa, trebao je da operiše severno od Skarpe, da neprijateljskim izviđačkim delovima spreči da se probiju do naših pretstraža, da vrši prepade na neprijateljske komunikacije i da održava vezu, s jedne strane, sa trupama garnizona Denkerka koje su bile isturene u Due, Orši i Mušen, a sa druge, sa savezničkim trupama koje su operisale u oblasti Lila i na belgiskoj teritoriji.

Tek što su ove mere bile preduzete kada je, 2 oktobra, situacija na severu odjednom postala vrlo ozbiljna.

U Modujievom odredu, dok je 10 korpus bezuspešno napadao južno od Arasa, Barboovu (77-mu) i Fajolovu (70-tu) diviziju, koje su se tek iskrcale, žestoko su napale nemačke snage koje su debušovale iz oblasti Duea. Barbo je izgubio Monši le Pre, a Fajol se s mukom održavao jugoistočno od Lansa. Levo od njih, teritorijalne

[9]) Naređenje odaslato 1 oktobra u 17.15 časova.

[10]) Modujiev armiski odred je 3 oktobra 1914 godine pretvoren u 10 armiju.

[11]) 4 konjička divizija je oduzeta od 5 armije, a 6 konjička divizija od 4 armije koja ju je 17 septembra dobila od 9 armije.

[12]) Posebna instrukcija od 1 oktobra.

jedinice iz denkerkskog garnizona napustile su Lijetar, a 7 konjička divizija se povukla ka Lansu.

Međutim, 3 oktobra je trebalo da otpočne iskrcavanje 21 korpusa u oblasti Lila ili neposredno zapadno odatle na »dovoljnom otstojanju od levog krila armiskog odreda kako bi mu bilo moguće da, u svakome slučaju, natkrili nemačke snage angažovane protiv 2 armije«.

Uoči toga dana jedan telegram koji je iz 2 armije odaslat u 12.20 časova obavestio me je da sadašnja situacija u oblasti Lil — Due ne dozvoljava da se iskrcavanje 21 korpusa izvrši tako daleko kako je to bilo predviđeno, te je štab 2 armije za projektovano iskrcavanje predlagao oblast Betina.

U 14.50 časova je general Antoan, načelnik štaba 2 armije, ponovo jednim telegramom zahtevao i insistirao da se iskrcavanja pomaknu kod Betina.

Ovi ponovljeni zahtevi su mi se činili kao rđav znak.

Najpre, oni su ukazivali na to da komanda 2 armije smatra da je držanje Lila i njegovih moćnih industriskih postrojenja kompromitovano i da, možda neposredno pretstoji njegov gubitak. Oni su naročito pokazivali da, izgleda, mi više ne vodimo igru već da nas, naprotiv, neprijatelj preduhitrava i pokušava da nam nametne svoju volju.

Zbog toga sam u 17.20 časova telegrafisao generalu de Kastelnou »da će 21 korpus, u slučaju apsolutne nemogućnosti da se iskrca u Lilu, biti zaustavljen na delu pruge Armantijer — Hazbruk ... što bi bilo kranje nezgodno. Nemojte napustiti Lil bez krajnje nužde ...«

Odmah zatim uputio sam majora Fetizona, moga održača veze sa 2 armijom, da odnese jedno naređenje kojim je ta odluka bila podrobno objašnjena.

Kad je major Fetizon stigao u Bretej gde se nalazio štab 2 armije, odmah su ga primili general Kastelno i njegov načelnik štaba i izložili su mu rizik koji, u njihovim očima, pretstavlja iskrcavanje 21 korpusa u Lilu. I komandant armije, da bi moga oficira za vezu bolje uveo u situaciju, dodade da on ne samo ne može ni da pomosli da se 21 korpus iskrca u Lilu nego da zbog žestokih neprijateljskih napada koji nas ugrožavaju obuhvatom čak pomišlja i na povlačenje levog krila svoje armije pozadi Some, nizvodno od Amijena.

Fetizon se uzalud trudio da pobije to gledište koje je bilo toliko protivno mojim namerama. On je vrlo brzo razumeo da neće uspeti da izmeni gledište komandanta 2 armije. Pravilno shvatajući težinu posledica do kojih bi dovela takva odluka, on se još te noći vratio u Vrhovnu komandu i 3 oktobra u 6.30 časova me je izvestio o izvršenju svoga zadatka. On je dodao da ga je oko 1 čas noću, u trenutku kada se peo u automobil, major Žakan, načelnik Operativnog odeljenja 2 armije, uveravao da, po njegovom mišljenju,

situacija nije toliko teška kao što mu je bilo rečeno i da otstupanje pozadi Some treba i može da se izbegne.

Nije potrebno da kažem da su vesti koje mi je doneo major Fetizon izazvale moje veliko nezadovoljstvo. Odluka koju je doneo general Kastelno značila je gubitak bogatih severnih oblasti, naročito našeg basena rudnika uglja, gubitak naših obala do utoka Some, a ubrzo i potpunu propast belgiske vojske. Ne oklevajući, rešio sam da odem u Bretej gde sam stigao oko 12.30 časova. Odmah sam Kastelnou i njegovom načelniku štaba razložio da situacija nije tako crna kao što je oni vide i objasnio sam im apsolutnu potrebu da se sadašnji položaji po svaku cenu moraju održati bez pomisli i na najmanje otstupanje koje bi moglo kompromitovati uspeh manevra koji već 3 nedelje nepokolebljivo izvodim. Kastelno se žalio i na klonulost izvesnih generala, ali ih je on izvinjavao zbog teških okolnosti u kojima su se nalazili. Odgovorio sam mu da sad nije vreme za samilost, da opšti interes ima prvenstvo nad svima drugim obzirima i da nemilosrdno treba smeniti sve komandante koji nisu sposobni da komanduju. Završio sam time što sam još jednom potvrdio svoju volju da ne dozvolim da se govori o otstupanju. Potom sam se najhitnije vratio u Vrhovnu komandu gde sam stigao u 19 časova i gde su me čekale druge brige.

Ti prvi oktobarski dani su mi ostali u rđavoj uspomeni. Manevar koji sam vršio naišao je na teškoće koje nisam mogao da ne uočim. Kao što sam rekao, neprijatelj je manevrovao u unutrašnjosti luka po kome smo mi operisali. I pored požrtvovanja organa železničke službe mi nismo uspeli da sa dovoljno maha natkrilimo nemačko desno krilo koje se protezalo ka severu uporedo sa mojim krajnjim levim krilom. Napad na Sen Mihijel je tek bio zaustavljen i ja sam se pitao da li se na tome ogromnom frontu, koji još nije bio učvršćen, neće pojaviti neka nova ofanziva da na nekoj osetljivoj tački poremeti njegovu čvrstinu.

Sudbina belgiske vojske u Anversu veoma me je brinula.

Naposletku, maršal Frenč je od mene tražio da napusti front na Eni i da dođe na levo krilo francuskih armija. To je bio jedan novi problem koji se nadovezivao na ostale. Uskoro ću se vratiti na operacije belgiske i britanske armije.

Zasada je bilo važno da operacijama svoga levog krila dam novi zamah, ne dozvoljavajući da me u tome zaustave teškoće koje su sve više rasle.

Ako su mogućnosti naših železnica i nužnost da sa ostalih delova našega fronta obazrivo oduzimam snage ograničavale pristizanje trupa na sever, bilo mi je moguće da odmah izvršim uticaj na lokalno komandovanje koje sam video da se koleba.

Tada sam pozvao generala Foša.

Već krajem septembra sam pomišljao da ga uzmem kod sebe kao svoga pomoćnika. U tome cilju sam 24 septembra ministru rata uputio sledeći telegram:

»General Galijeni je sada određen za mog eventualnog naslednika. Među komandantima armija general Foš je pokazao nesumnjivu superiornost karaktera i vojničkih koncepcija. Molim da mu se izda službeno pismo kojim se određuje za moga eventualnog zamenika. U slučaju da vlada prihvati taj predlog, uzeću generala Foša kod sebe kao svoga pomoćnika da me rastereti jednoga dela poslova koji svakoga dana postaju sve obimniji, a na njegovo mesto ću naimenovati drugoga za komandanta 9 armije.

Ž. Žofr«

Ministar je prihvatio moj zahtev, mada generalu Fošu ipak nije hteo da da službeno pismo kojim se određuje na dužnost koju sam mu namenio.

4 oktobra sam odlučio da pošaljem generala Foša u severnu oblast u svojstvu »pomoćnika Vrhovnog komandanta« sa zadatkom da koordinira dejstvo Kastelnoove i Modujiove armije i grupe teritorijalnih divizija generala Brižera.

Foš je odmah otputovao. Njegova je armija ukinuta 5 oktobra, a njeni delovi su dodeljeni 4 i 5 armiji.

U toku 4 oktobra su vesti koje su stizale iz 2 armije bile sve gore.

Oko 16 časova general Antoan je telefonom javio, zavijenim rečima, da se situacija pogoršava i da se general Kastelno sprema da još to veče donese »ozbiljne odluke«.

Odmah sam naredio da se telefonom odgovori:

»Poslat Vam je šifrovan telegram. Pre nego što ga primite, ne donosite nikakvu odluku koja bi bila u duhu onoga što je general Antoan napomenuo u svome telefonskom saopštenju od 16 časova«.

A šifrovani telegram koji je poslat u 17.35 časova glasio je:

»Ne mogu da odobrim povlačenje koje bi ostavilo utisak otstupanja i oduzelo svaku mogućnost docnijeg manevrovanja«.

Ali, malo kasnije, došlo je jedno novo telefonsko saopštenje od strane generala Kastelnoa:

»General Moduji mi javlja da je njegov zadatak da obuhvati neprijatelja, ali da je pre on sam obuhvaćen.

On saopštava da je njegova situacija, i pored izgubljenog zemljišta, na frontu dobra, ali da je pritisnut na oba krila, a naročito na levom. On smatra da se može održati još sutra, ali se boji da se njegova situacija ne pogorša i ne zna šta ga očekuje prekosutra.

On me pita:

1. — da li treba da se drži još sutra;

2. — u slučaju eventualnog povlačenja koji pravac treba da uzme: na Sen Pol ili Dulans?

Pravac na Sen Pol mu izgleda teži, jer je njegovo levo krilo ugroženije i jer ga taj pravac udaljava od naše glavne snage i ne obezbeđuje mu vezu sa 21 korpusom.

General Kastelno, sa svoje strane, još uvek smatra da je u opštem interesu bolji pravac na Dulans, jer je danas nastupila ona situacija za koju se general Kastelno prekjuče bojao da ne nastupi, a koju je izložio kapetanu Fetizonu.

Prema telegramu koji je stigao u Štab 2 armije, general Moduji više nije pod komandom generala Kastelnoa[13]), te ima da se odluči bez njegovog mešanja, ali pre nego što ga razreši, što će ga osloboditi odgovornosti, general Kastelno smatra da je njegova dužnost čoveka od časti da Vrhovnoj komandi dostavi izveštaj o situaciji«.

Na taj novi apel odgovorio sam šifrovanim telegramom:

»General Foš naimenovan za pomoćnika glavnokomandujućeg i određen da koordinira dejstvo 2 armije, Modujieve armije i grupe teritorijalnih divizija generala Brižera. General Foš će sutra izjutra, 5 oktobra, stići u Štab 2 armije«.

A po mome naređenju potpukovnik Pon je telefonom javio:

»Potpukovnik Pon saopštava generalu Kastelnou da mu je posle telegrama koji je već primio poslat drugi telegram kojim mu se javlja za dolazak jednoga generala koji je ovlašćen da generalu Modujiu dâ sve potrebne instrukcije. Odlučeno je da do dolaska toga generala general Kastelno naredi generalu Modujiu da se održi još sutra«.

5 oktobra situacija je izgledala nepromenjena.

Međutim, 6 oktobra ona se nanovo pogoršala. Naše trupe, koje su bile angažovane između Oaze i visoravni istočno od Arasa, održale su svoje položaje u celini, ali sa teškoćom. U rejonu Roaa one su izgubile više sela; severno odatle napušteno je nekoliko oslonih tačaka pod izgovorom da su bile suviše istaknute ili da su položaji pozadi njih povoljniji za odbranu.

U 17 časova general Antoan je izvestio telefonom:

»4 korpus sve više popušta i to nas zabrinjava. Sve rezerve su utrošene. 2 armija upozorava Vrhovnu komandu na ozbiljnost situacije; ona ima utisak da će front na nekoj tački popustiti.

53 divizija će delom stići tek večeras, ali njeno ljudstvo je u žalosnom stanju, jer se izopijalo u Kompijenju.

Generalu Fošu još nije mogao da bude dostavljen ovaj izveštaj. Vrhovnoj komandi je poslat jedan šifrovan telegram«.

Taj izveštaj me nije naročito uznemirio. Počeo sam da bivam načisto sa tim kakvo je stanje duha u komandi te armije. Osim toga, izveštaji koji su bili poslati iz Modujieve armije kazivali su da neprijatelj južno i istočno od Arasa nije uspeo da načne naše položaje; severnije, divizije 21 korpusa nalazile su se: jedna u Nevil — Sen Vastu a druga u Lansu, i obe su unekoliko napredovale, dok je vezu između njih održavalo 5 konjičkih divizija.

---

[13]) Ranije je rečeno da je armiski odred generala de Modujia postao 10 armija.

Zbog toga sam u 18.20 časova na saopštenje generala Antoana odgovorio šifrovanim telegramom:

»Na severu se situacija sve više poboljšava; apsolutno se morate držati po svaku cenu. Utvrdite se što bolje možete na celom frontu. Dejstvujte što je moguće energičnije. Proučavamo način da dovedemo pojačanja«.

A Fošu je u 18.40 časova poslato sledeće saopštenje:

»Od 2 armije sam primio ovaj izveštaj: (vidi gore). Izgleda mi neophodno da povratite duh toj armiji čiji mi moral izgleda pokoleban«.

Iste večeri, u 21 čas, ponovo je javljeno 2 armiji:

»Zatražite od generala Gofa, u ime glavnokomandujućeg francuske vojske, da vam trenutno pruži podršku. Maršal Frenč je obavešten o tome zahtevu.[14])

Osim toga, naređujem komandantu 6 armije da Vas, po mogućstvu, pomogne jednom brigadom. Sporazumite se neposredno sa njime o pitanju uslova prevoženja«.

7 oktobra izjutra maršal Frenč je naredio Gofovoj i Alenbijevoj konjičkoj diviziji da potpomognu 2 armiju do pridolaska francuskih rezervi. 6 armija je, sa svoje strane, generalu Kastelnou stavila na raspoloženje 138 brigadu koja je automobilima prevezena u Kompijenj.

53 rezervna divizija, koja je došla iz 5 armije, upućena je 4 oktobra u isto mesto. (Na nju je general Antoan načinio aluziju pesimističkim izrazima u svome saopštenju koje sam ranije naveo.)

Najzad, 58 rezervna divizija, koja je oduzeta od 1 armije, iskrcala se 8 oktobra u oblasti Mondidijea i odmah je pridata 2 armiji.

Sva su ta pojačanja uspela da konsoliduju front koji se otada uglavnom održao između Oaze i Some.

I pored toga, 2 armija je 7 oktobra u 7 časova izjutra telefonom javila:

»Noćas ničeg novog. Fukekur je napušten, jer je suviše istaknut... Severno, ništa novo«.

Tada sam u 9.35 časova telegrafisao generalu Fošu:

»2 armija telefonom izveštava da je Fukekur noćas napušten, jer je suviše istaknut. Molim skrenite pažnju komandantu 2 armije na nezgodu da se front ispravlja unazad, što kod neprijatelja može da stvori utisak postignutog uspeha i može da demorališe naše trupe. To je već treća ispravka fronta koju 2 armija vrši na taj način. Nadam se da je ona poslednja. Kad se hoće da ispravi front, to treba vršiti unapred, napadom«.

U toj krizi, čija mi opasnost nije izmicala i koju sam opširno opisao navodeći samo službena dokumenta, general Kastelno je još

[14]) Kasnije će se videti da se engleska konjička divizija, koja je bila pod komandom generala Gofa, u to vreme kretala suvim pozadi fronta 2 armije.

jednom pokazao da njegova upornost i volja nisu bile na visini njegove inteligencije koju sam mu priznavao. Nažalost, dok je u borbama na Gran Kuroneu njegov načelnik štaba Antoan u teškim časovima sačuvao svoju hladnokrvnost i pronicljivost, u Breteju je on izgubio te neophodne osobine. To dokazuju izveštaji koje mi je on slao.

Stoga sam se odmah rešio da ga smenim. Na njegovo mesto sam odredio pukovnika Dišena, načelnika štaba 20 korpusa, u čiju sam energiju i volju imao veliko poverenje. Moram reći da je Kastelno, koji je u taj mah ovu promenu nerado primio, ubrzo bio zadovoljan zbog nje. Sutradan, pošto je ona izvršena, major Fetizon je otišao u Diri[15]) gde je 2 armija premestila svoj štab, i Kastelno mu priznade: »To je, posle dugo vremena, prva noć da mirno spavam«.

S druge strane, Foš je odmah po svome dolasku vrlo energično potpomogao moju akciju. On je sa Kastelnoom imao nekoliko dosta burnih susreta. Istinu reći, karakter ove dvojice bio je veoma različit. U početku rata Foš je bio potčinjen Kastelnou i u operacijama meseca avgusta među njima je bilo prilično žestokih trzavica. Zadatak koji sam tih prvih oktobarskih dana poverio Fošu, a koji je on ispunio na moje potpuno zadovoljstvo, mogao je samo da ih poveća.

Smena i prebacivanje engleske armije

To što sam nepovrednosti fronta između Oaze i Arasa pridavao toliko veliku važnost, bilo je s toga što su nove obaveze imperativno zahtevale da im obratim pažnju. Mislim na problem koji je postavio maršal Frenč izjavivši želju da njegova armija bude prebačena na sever, kao i na kritičnu situaciju u kojoj se nalazila belgiska vojska koja je svakim danom dolazila u sve veću opasnost da bude zarobljena u Anversu ili da bude odbačena na holandsku teritoriju.

Krajem septembra maršal Frenč mi je saopštio svoju želju da njegovi korpusi budu smenjeni na frontu Ene i prebačeni na levo krilo francuskih armija.

29 septembra on je ovako izložio svoje gledište u jednome pismu koje mi je uputio:

»Od dana kada je naš položaj u francuskom opštem bojnom poretku izmenjen pokretom unapred 6 armije (generala Monurija) na Urk, ja sam stalno želeo da ponovo zauzmem položaj na levom krilu francuskih armija, koji sam imao u početku.

U više prilika sam pomišljao da predložim taj pokret, ali je svakodnevna promena strategiske i taktičke situacije bila uzrok da sam to dosada smatrao nezgodnim.

Ali sada, kada je opšta situacija jasno ustaljena i kada je moguće budućnost predviđati donekle sa izvesnošću, želim da taj predlog ponovim svom mogućom žestinom i upornošću.

[15]) Kod Amijena.

Sadašnji trenutak mi, doista, izgleda naročito podesan za izvršenje toga pokreta.

Najpre, položaji koje moje trupe zauzimaju na desnoj obali Ene sada su vrlo jako utvrđeni.

Potom, ja sam na levoj obali Ene brižljivo izvideo jedan eventualni položaj koji sam takođe s kraja na kraj utvrdio i koji je već sada spreman za posedanje.

Još značajnije su strategiske koristi od predloženoga pokreta. Očekujem da će me početkom iduće nedelje pojačati 7 divizija, koja će doći iz Engleske, a zatim će doći 3 konjička divizija i 8 divizija, obe takođe iz Engleske; u isto vreme kada bude prispela 8 divizija, iz Indije će doći još 2 pešadiske i 1 konjička divizija.

Iz ovoga proizlazi da će se za 3—4 nedelje moje sadašnje snage, koje su jake 6 pešadiskih i 2 konjičke divizije, povećati za 4 pešadiske i 2 konjičke divizije, usled, čega će ukupne britanske snage biti jake 10 divizija (to jest vrednost od 5 armiskih korpusa) i 4 konjičke divizije.

Ja sam od početka rata bio ograničen u svojoj inicijativi i u izvršenju svojih pokreta usled slabosti moje armije pred znatnim neprijateljskim snagama.

Sa armijom od 5 korpusa i 4 konjičke divizije moja sloboda dejstva, moje polje dejstva i moje mogućnosti za razvoj inicijative biće povećani u mnogo većoj srazmeri nego što će biti povećanje moći koje će biti posledica povećanja mojih snaga, jer će se skoro polovina mojih trupa sastojati iz svežih jedinica koje će pred sobom imati neprijatelja već vrlo iznurenog teškim borbama koje je morao da vodi.

Drugi jedan razlog od strategiskog značaja, zbog koga takođe želim da izmenim svoj položaj u opštem rasporedu, jeste veliko preimućstvo koje će iz toga proizaći za moju armiju da ima kraći komunikaciski pravac, preimućstvo koje će biti od koristi i francuskim železnicama.

Zbog toga mi, kako sa taktičkog tako i sa strategiskog stanovišta, izgleda poželjno da engleska armija ponovo zauzme svoje mesto na levom krilu bitačnog rasporeda.

Ostaje da se odredi u kome će se trenutku taj pokret moći izvršiti.

Smatram da je sadašnji trenutak najpovoljniji. Doista, u sadašnjem trenutku mi se nalazimo u nekretnom položaju kada se svi pokreti i promene mogu lako izvršiti.

Ali, čim bude otpočeo pokret unapred, biće mnogo teže da se moja armija izvuče iz opšteg rasporeda, i ukoliko se bude više odugovlačilo sa izvršenjem toga pokreta, utoliko će biti veći poremećaj i na frontu i na komunikacijama, što će imati za posledicu sve veći gubitak snage i sve veće teškoće u periodu rata koji će nastupiti.

Iz ovih raznovrsnih razloga ja uporno tražim da se moja armija sa svoga sadašnjega položaja prebaci na krajnje levo krilo opštega rasporeda, kao i to da se taj pokret izvrši odmah.

Dž. Frenč«

Razlozi koje je Maršal naveo u gore navedenom pismu bili su, sa njegove tačke gledišta, nepobitni. Ja sam uviđao njihovu opravdanost. Ali, ono u čemu su se naša mišljenja razlikovala, bilo je naročito u oportunosti da se odmah izvrši ta promena koja će uneti ogroman poremećaj u izvršenje moga manevra na levom krilu. Kada maršal Frenč tvrdi da se mi nalazimo »u nekretnom položaju«, to je bilo istina za front britanske armije i francuskih armija koje su ga uokvirivale, ali on, izgleda, nije u pravoj vrednosti cenio važnost akcija angažovanih na krilima.

Ja sam, 30 septembra, engleskom glavnokomandujućem uputio jedno pismo u kome sam mu podrobno izložio svoje stanovište i rešenje koje sam ja zastupao:

VRHOVNA KOMANDA
Generalštab
Operativno odeljenje
Br. 8095

Vrhovna komanda, 30 septembra 1914

Saopštenje Glavnokomandujućeg generala Žofra maršalu Frenču, glavnokomandujućem britanske armije.

»Maršal Frenč je bio ljubazan da glavnokomandujućem obrati pažnju na naročiti interes koji on pridaje tome da cela engleska armija ponovo zauzme položaj na levom krilu francuskih armija, koji je zauzimala u početku rata.

Zbog stalnog pojačanja efektiva engleskih snaga, taj bi položaj imao veliko preimućstvo zato što bi olakšao službu francuskim železnicama, skraćujući dužinu engleske komunikaciske linije i naročito zato što bi armiji maršala Frenča dao daleko veću slobodu akcije i zamah od onih koje ona sada ima.

Povećanje moći engleske armije koje će uskoro nastupiti usled pridolaska 7 i 8 divizije, jedne konjičke divizije, dveju divizija iz Indije i jedne konjičke divizije iz Indije, potpuno opravdavaju Maršalov zahtev.

Glavnokomandujući, o tome pitanju, deli to gledište, i on je uveren da bi taj pokret, kada bi bio moguć, bio vrlo koristan za savezničke armije. Ali, opšta situacija dosada nije dozvolila da se on izvrši. Da li je sada moguće predvideti njegovo skoro izvršenje?

Njegova ekselencija maršal Frenč smatra da je sada naročito povoljan trenutak za izvršenje njegovog projekta. Pred frontom

engleske armije kao, uostalom, i pred frontom 6, 9 i 4 armije, situacija je takoreći nepromenjena; od pre skoro 15 dana armije na centru su se zakopčale za zemljište bez osetnog napredovanja. Ali, glavnokomandujući smatra za dužnost da napomene da je na krilima daleko drukčije. Zaista, na desnom krilu, 3 armija i jedan deo 1 armije, od pre nekoliko dana vode u oblasti Sen Mihijela ogorčene borbe čiji je ishod nesumnjiv, ali čiji se rezultati još ne osećaju. Na levom krilu, 2 armija, koja sada obrazuje krajnje levo krilo bitačnog rasporeda, od pre 3 dana je izložena žestokim napadima koji pokazuju koliki je interes neprijatelja da smrvi naše levo krilo. Da li će ta armija uvek obrazovati levo krilo francuskih snaga? To ne treba misliti, jer će formiranje jednog armiskog odreda, pod današnjim danom, nesumnjivo navesti glavnokomandujućeg da tu obrazuje jednu novu armiju. Prevoženje snaga potrebnih za obrazovanje te armije koja će biti sastavljena od jedinica uzetih sa fronta, no tako da se zbog toga ne stvore praznine u našem rasporedu, prirodno čini našu situaciju delikatnom za nekoliko dana. Ako je francuska Vrhovna komanda smatrala mogućnim da sa fronta izvuče izvestan broj jedinica, ne menjajući front, ona nikad nije pomišljala da prebaci jednu celu armiju čije bi izvlačenje stvorilo prazninu koju bi bilo nemoguće popuniti.

Mi vodimo bitku još od 13 septembra. Važno je da u ovome periodu krize, koji će imati znatan uticaj na potonje operacije, svaki ostane u položaju u kome se nalazi, ne pomišljajući da ga izmeni, kako bi bio spreman na svaku eventualnost. Međutim, pokret koji je predvidela njegova ekselencija maršal Frenč nesumnjivo bi izazvao izvesne komplikacije, ne samo u situaciji trupa nego i kod prevoznih sredstava. On bi, može biti, u opštem rasporedu naših armija uneo poremećaj čiji obim je teško odmeriti.

Iz gore izloženih razloga, glavnokomandujući nije u mogućnosti da se složi sa gledištem maršala Frenča po pitanju vremena kada će se taj pokret moći izvršiti. Međutim, izgleda da bi bilo moguće već sada ga začeti izvesnim brojem mera čije pojedinosti su niže izložene:

1. — Engleska armija mogla bi da postupi kao francuska armija, jer je sada solidno utvrđena na položajima koje drži. Održavajući celinu svoga fronta, besumnje će joj biti moguće da izvuče izvestan broj divizija (najpre jedan korpus), koje bi postepeno bile prebačene na levo krilo.

2. — Engleska konjička divizija sada nije upotrebljena na frontu; ona bi se mogla, kao što su to učinili 11 i 10 korpus i 8 konjička divizija, prebaciti suvim na krajnje levo krilo, da održava vezu između belgiske vojske i francuskih trupa.

3. — 7 i 8 divizija, koje će uskoro stići, mogle bi se iskrcati u oblasti Denkerka; one bi potom dejstvovale u pravcu Lila. Njino bi se dejstvo odmah osetilo na desnom boku nemačke vojske koja svakoga dana dobija nova pojačanja. One bi se združile sa divizijama izvučenim sa fronta.

4. — Divizije iz Indije, čim budu bile u stanju da stupe u dejstvo, doći će železnicom u sastav engleske grupe koja je prebačena u severnu oblast i obrazovaće jezgro kome će se priključiti ostale engleske divizije čim bude bilo moguće da se prevezu.

5. — Čim se pokret unapred bude mogao otpočeti, front će se suziti. Tada će biti moguće da se engleska armija za izvesno vreme zadrži i da se povuče unazad radi transportovanja na levo krilo rasporeda, dok bi se 6 i 5 armija pomerile jedna ka drugoj. Uostalom, taj će pokret biti utoliko lakše izvesti ukoliko bude manji broj jedinica ostao da se transportuje.

Ukratko, glavnokomandujući deli gledište maršala Frenča o pitanju korisnosti da se cela engleska armija prebaci levo od francuskih armija, ali se on sa njim ne može potpuno složiti u pogledu vremena kada će se taj pokret izvršiti.

Glavnokomandujući će biti zahvalan njegovoj ekselenciji maršalu Frenču ako mu on bude saopštio da li deli njegovo gledište po predlozima koji su gore izneti«.

Maršal Frenč je odmah prihvatio ove predloge.

Engleski 2 korpus, koji je držao centar britanskog fronta, izvučen je 1 oktobra proširenjem fronta dvaju susednih korpusa i upućen je u Kompijenj gde je 5 oktobra otpočeo da se ukrcava za Abvil i Etapl.

3 oktobra Frenč mi je, preko generala Vilsona, saopštio želju da cela engleska armija pođe za 2 korpusom.

Postignut je sporazum po ovim tačkama:

69 rezervna divizija (koja je došla iz 5 armije) stigla je 5 oktobra u oblast Soasona i stavljena na raspoloženje generalu Monuriju radi smene engleskog, levokrilnog, 3 korpusa.[16]) Taj korpus, koji je smenjen 6 i 7 oktobra, upućen je u oblast Kompijenj — Pon Sent Maksans, gde je počeo da se iskrcava 9 oktobra.[17]) Gofova i Alenbijeva konjička divizija su trebale da izvrše pokret suvim. Što se tiče 1 korpusa, on će biti smenjen docnije, to jest čim budem imao kakvu raspoloživu jedinicu da je dovedem na front na njegovo mesto.

Ali, ja sam maršalu Frenču skrenuo pažnju na sledeće: »Pošto manevar koji se sada izvodi zahteva stalno pojačavanje našeg levog krila oduzimanjem trupa sa raznih delova fronta, dok prevoženje britanske armije sprečava da se skoro za 10 dana vrši ma kakvo prevoženje francuskih trupa, od bitnog je značaja za dalje operacije da se pokreti koji se vrše ka severu *svi i odmah* sasrede ka istome cilju: zaustavljanju nemačkog desnog krila i njegovom natkriljavanju«. Zbog toga sam tražio da Maršal ne čeka da se sve

[16]) Ustvari, pošto je u to vreme 69 rezervna divizija bila jedina rezerva 6 armije koja je, kao što se ranije videlo, sve svoje raspoložive trupe stavila pod komandu generala Kastelnoa, engleski 3 korpus je na njegovim položajima smenila Klajnova mešovita brigada koja se sastojala iz jedinica vandiviziskog sastava 7 korpusa, to jest svega 8 bataljona.

[17]) Iskrcao se u rejonu Sent Omera.

njegove snage sjedine pa da tek onda upotrebi jedinice koje su već prevezene.

Maršal Frenč je prihvatio ove predloge i to mi je saopštio jednim pismom koje mi je poslao 5 oktobra.

Ali, istoga dana, i pored utvrđenog sporazuma, on je tražio da se i njegov poslednji korpus smeni u toku noći 6/7 oktobra. Bilo mi je nemoguće da udovoljim tome zahtevu. Pa ipak, on je i 9 i 10 oktobra ponovio te zahteve.

Najzad sam mu udovoljio i smenio sam 1 korpus jednom brigadom iz 6 armije i nekolikim jedinicama iz 32 divizije.[18])

Moram reći da je žurba sa kojom se engleska armija smenila na Eni imala za posledicu, kao što sam već rekao, da su za 10 dana skoro potpuno obustavljena transportovanja francuskih trupa na ovo vojište. Po mome mišljenju, konačni gubitak bogate oblasti Lila treba pripisati ovome manevru koji sam protiv svoje volje izvršio.

On je imao još jednu posledicu:

3 engleska korpusa su na Eni smenjena sa 2 francuske divizije, od kojih je jedna bila rezervna, i jednom mešovitom brigadom od 8 bataljona. 30 oktobra, posle žestoke artiljeriske pripreme, levokrilna, 137 brigada, koja je držala visoravan kod Ružmezona, bila je odbačena na levu obalu Ene preko mostova u Vajiu i Šavonu, preko kojih su i neki neprijateljski delovi uspeli da se prebace. 2 novembra, opet posle žestoke artiljeriske pripreme, 138 brigada, koja je držala desno krilo ovoga novog otseka i koja je 3 oktobra uspela da održi svoje položaje, bila je napadnuta i sa visoravni kod Kur Supira odbačena u dolinu Ene.

Opsada Anversa i izlazak belgiske vojske iz njega

Nemci su opsadu Anversa otpočeli 30 septembra.

Zbog važnosti koju je belgiski Generalštab pridavao toj tvrđavi koja je bila redvi odbrane Kraljevine, a važnost je bila umnogostručena time što su se sada u njoj nalazile okupljene i vlada i sve aktivne snage naših saveznika, vlada kralja Alberta je »preklinjala« francusku vladu da uzme u obzir usluge koje je Belgija učinila savezničkoj stvari i molila je za pomoć i zaštitu.

Ja nisam čekao na taj uzbudljivi apel naših lojalnih saveznika da bih u njihovu korist uradio sve što sam mogao.

26 septembra, grupa teritorijalnih divizija generala Brižera, koja je zajedno sa Konoovim konjičkim korpusom nastupala ka Bapomu, održavala je vezu sa delovima odreda iz garnizona u Denkerku, koji je bio jak 6 bataljona, 2 baterije i 1 eskadron, i koji je držao Due, Orši i Turne.

Guverner Denkerka je dobio naređenje da nastane da makar samo sa patrolama uspostavi dodir na Gornjem Eskou sa belgiskom

[18]) Engleski 1 korpus je 18 oktobra završio svoja iskrcavanja u oblasti Hazbruka.

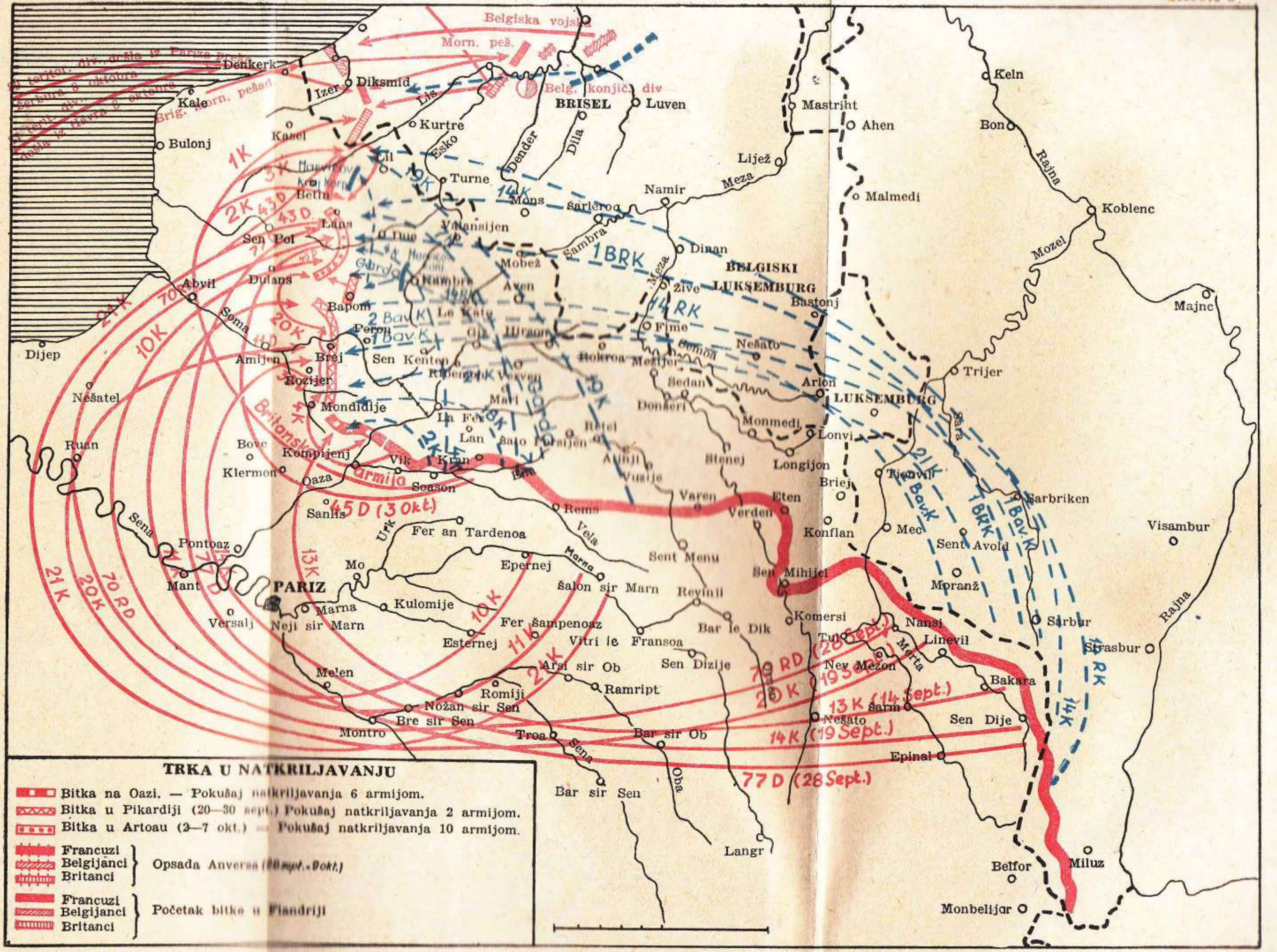
TRKA U NATKRILJAVANJU
Bitka na Oazi. — Pokušaj natkriljavanja 6 armijom.
Bitka u Pikardiji (20—30 sept.) Pokušaj natkriljavanja 2 armijom.
Bitka u Artoau (2—7 okt.) — Pokušaj natkriljavanja 10 armijom.
Francuzi
Belgijanci
Britanci
Opsada Anversa
Francuzi
Belgijanci
Britanci
Početak bitke u Flandriji
Belgiska vojska
Morn. peš.
Belg. konjič. div
Brig. morn. pešad.
Denkerk
Kale
Diksmid
Izer
Lis
Kurtre
Esko
Dender
Dila
BRISEL
Luven
Bulonj
Kasel
Lil
Turne
Mons
Šarleroa
Namir
Meza
Lijež
Mastriht
Ahen
Malmedi
Keln
Bon
Rajna
Koblenc
Mozel
Majnc
Betin
Lans
Sen Pol
Valansijen
Dinan
Sambra
1BRK
BELGISKI
LUKSEMBURG
Žive
Bastonj
Mobež
Aven
Abvil
Dulans
Kambre
Bapom
Le Kato
Soma
Peron
Giz
Irson
Fime
Nešato
Dijep
Amijen
Brej
Sen Kenten
Rokroa
Mezijer
Sedan
Arlon
LUKSEMBURG
Trijer
Rozijer
Mondidije
Nešatel
La Fer
Mari
Lan
Retel
Donšeri
Monmedi
Lonvi
Ruan
Bove
Klermon
Kompijenj
Oaza
Vik
Kran
Suason
Sanlis
Rems
Atinji
Vuzije
Stenej
Longijon
Briej
Tionvil
Sarbriken
Varen
Verden
Eten
Konflan
Mec
Sent Avold
Visambur
Sena
Pontoaz
Urk
Fer an Tardenoa
Vela
Sent Menu
Mo
Epernej
Marna
Sen Mihijel
Moranž
Mant
PARIZ
Versalj
Nej sir Marn
Kulomije
Šalon sir Marn
Revinji
Komersi
Nansi
Linevil
Sarbur
Strasbur
Fer Šampenoaz
Esternej
Vitri le Fransoa
Bar le Dik
Tul
Merta
Arsi sir Ob
Sen Dizije
Nev Mezon
Bakara
Melen
Romiji
Ramript
Nožan sir Sen
Bre sir Sen
Montro
Troa
Bar sir Ob
Šarm
Nešato
Sen Dije
Epinal
Bar sir Sen
Oba
Langr
Belfor
Miluz
Monbelijar
Britanska armija
45 D (3 Okt.)
7 RD (28 Sept.)
20 K (19 Sept.)
13 K (14 Sept.)
14 K (19 Sept.)
77 D (28 Sept.)
14 RK
21 K
1 Bav. K
2 Bav. K
1 BRK
14 K
1 K
2 K
10 K
11 K
13 K
20 K
21 K
70 RD

konjicom koja je od Gana dejstvovala dolinom Dendera u pravcu Valansijena.

27 septembra uspostavljena je veza između odreda iz Denkerka i belgiske konjice.

To je bio trenutak kada sam, kao što sam ranije rekao, pisao ministru rata Milranu da ga upozorim na važnost koju bi imala »jedna energična akcija belgiske vojske na neprijateljske komunikacije«. Da bih tu operaciju olakšao, naredio sam guverneru Denkerka »da u pravcu Gana pošalje manja odeljenja, automobilima ili železnicom ... i da u Belgiji razglasi vest o skorom dolasku znatnih englesko-francuskih snaga u tu oblast«. Uvek u istome cilju, garnizon u Denkerku je bio pojačan odašiljanjem jedne brigade marinske pešadije, koja se 7 oktobra ukrcala u vozove u Parizu, i 89 teritorijalnom divizijom koja je 8 oktobra transportovana iz Versaja u Šerbur gde se ukrcala u brodove.

Ali, ja nisam imao nameru da sa jednom armijom pođem u pomoć našim saveznicima, kao što su to belgiski Generalštab i vlada uporno tražili.

Već sam rekao koliko je tih prvih oktobarskih dana situacija nas samih bila teška: Kastelnoova armija pritisnuta na celom frontu a njen komandant svakog časa očekuje da njegova linija na nekoj tački bude probijena, Modujieva armija mestimično gubi teren i njen komandant ima utisak kao da, umesto da on obuhvata neprijatelja, neprijatelj obuhvata njega.

1 i 2 oktobra izmenio sam sa Bordoom više telegrama da bih izložio svoje shvatanje. Po mome mišljenju, bilo je nemoguće da se francuske trupe iz već angažovane opšte akcije izdvoje na 150 km u vazdušnoj liniji od moga levog krila. Odašiljanje jedne teritorijalne divizije u Anvers imalo bi više moralno nego materijalno dejstvo. Izgledalo mi je neophodno da belgiska operativna vojska izađe iz tvrđave kao i da odmah budu preduzete mere za evakuaciju materijala koji se može preneti i za uništenje ostaloga. U severnoj oblasti je u toku formiranje englesko-francuskih snaga koje će dejstvovati u vezi sa Belgijancima i koje će obezbeđivati njihov bok ako se one budu odlučile da otstupaju ka Brižu i Ostendu. Kada se taj raspored bude ostvario, belgiska vojska će se naći na krilu savezničkih armija i u tesnoj vezi sa njima.

Ja sam se, iz istih razloga, svim svojim silama protivio tome da engleska pojačanja koja će stići na kontinent budu upućena u Anvers. Ne pripisujući lordu Kičeneru skrivenu misao (kao što je to maršal Frenč smatrao) da on time hoće da stvori jezgro jedne nove engleske armije koja bi se izmakla vlasti glavnokomandujućeg britanskih ekspedicionih snaga, smatrao sam opasnim da se savezničke trupe izgube na jednom divergentnom vojištu kada im je mesto u bici koja je u Flandriji svakim danom uzimala sve veće razmere.

To sam izložio naročito u jednom telegramu koji sam ministru rata uputio 2 oktobra 1914 godine u 17.40 časova:

»Odgovor na šifrovani telegram br. 745.

Potvrđujem prijem telegrama br. 203, 332 i 353 od 1 i 2 oktobra. Opšta situacija i manevar koji je u toku izvršenja ne dozvoljavaju da se sada izdvoji jedna aktivna divizija i da se uputi u Anvers. Kao što sam već rekao, teritorijalna divizija koja se iskrcala u Ostendu biće korisna samo u moralnom pogledu. Tvrđava Anvers se može braniti samo svojim garnizonom.

Smatram vrlo nezgodnim da se tome garnizonu pridruži cela belgiska operativna vojska i jedna engleska divizija, dok je, naprotiv, vrlo korisno da se sve te trupe prikupe izvan tvrđave. Teritorijalna divizija iz Havra i brigada marinske pešadije iz Pariza mogle bi se morem prevesti u Kale ili Denkerk, a odatle železnicom, i to marinska pešadija u Anvers, a teritorijalna divizija u Ostende.

Naročito podvlačim da englesku 7 diviziju ne treba transportovati u Anvers. Sporazumno sa maršalom Frenčom tražio sam da se 7 i 8 divizija upute u Bulonj odakle će biti prevezene na sever, kao i engleske snage koje su izvučene sa fronta.

Uostalom, manevar koji je u toku izvršenja, a koji izvode znatne snage prikupljene u oblasti Kurtre — Lil — Hazbruk, najbolja je pomoć koju možemo pružiti belgiskoj vojsci. Odatle ćemo sa njom stupiti u vezu kod Gana.

Vidim samo koristi od upućivanja generala Poa u misiju s tim da prođe kroz moj štab«.

5 oktobra general Po je otišao u misiju kod belgiske vlade sa mojim instrukcijama u kojima sam rekao:

»On je ovlašćen da belgiskoj Vrhovnoj komandi pruži sve podatke na osnovu kojih će se obezbediti što je moguće potpunija saradnja između belgiske i francuske vojske.

Naročito, belgiske snage, pošto budu izašle iz Anversa, treba da dobiju sva obaveštenja koja će im omogućiti da svoje napore produže ka jugozapadu od tvrđave, zajedno sa savezničkim snagama«.[19])

Nažalost, moju zamisao, koja je bila zasnovana jedino na vojničkim mogućnostima trenutka, nisu prihvatili ni Belgijanci ni Englezi.

Belgijancima je bilo vrlo mrsko da se udalje od Anversa od koga je general Brijalmon načinio jezgro odbrane Belgije. Međutim, istorija — a naročito naša — pokazuje kakvim katastrofama se plaćaju operacije jedne armije koja je vezana za jednu tvrđavu.

Za Engleze je tradicionalna dogma da ne mogu da se pomire sa tim da Anvers može biti u rukama koje kontinentalne velike sile. Pa ipak je iznenađujuće da su vlada, Ministarstvo rata i Admiralitet sa tako tvrdoglavom jednodušnošću smatrali da se, u situaciji u kojoj smo se nalazili, mogu spasti i tvrđava i belgiska vojska,

[19]) Zapovest za odašiljanje u misiju od 5 oktobra 1914 godine.

odašiljući im neposredno u pomoć slabe snage kojima je u to vreme raspolagala Britanska Imperija, a i mi sami.

Još 7 septembra je Vinston Čerčil, prvi lord Admiraliteta svome pretsedniku vlade ser E. Greju i lordu Kičeneru uputio jedan memorandum u kome je uporno isticao važnost Anversa, naročito sa pomorske tačke gledišta:

»Admiralitet smatra da je vrlo važno da se Anvers brani dugo i efikasno. Anvers štiti sam život belgiske nacije i štiti strategisku tačku koja bi, ako je uzmu Nemci, za nas bila do krajnosti ugrožavajuća«.[20])

2 oktobra lord Kičener je telegrafisao ser Džonu Frenču:

»Pokušaj Nemaca da opsednu Anvers stvorio je vrlo ozbiljnu situaciju. Anvers je u ozbiljnoj opasnosti da uskoro padne . . . Obavestili smo francusku vladu da se, ako Žofr za 3—4 dana ne bude mogao da otpočne rešavajuću akciju u Francuskoj, ne možemo nadati da će se Anvers održati, osim ako on ne bude mogao tamo da pošalje operativne trupe da sadejstvuju sa trupama koje ćemo mi moći tamo uputiti, to jest sa 7 pešadiskom i 1 konjičkom divizijom. Ako Vi napustite svoj sadašnji front, da li bi bilo moguće sugerisati Žofru, ako on može da pošalje trupe, da Vi, sa delom Vaših snaga koje se sada nalaze pod Vašom komandom u Francuskoj, a za koji se bude smatralo da je potreban da pomogne Anversu, odete kod 7 divizije i svih ostalih trupa koje ćemo odavde moći poslati? Za to vreme, ostatak će produžiti pokret ka svojim novim položajima«.

Svakako, neće biti preterano tvrditi da je taj telegram doprineo da se još više pojača želja koju je ser Džon Frenč izrazio, da se, kao što sam ranije rekao, njegova armija skine sa položaja na Eni.

Istoga dana je ser E. Grej, skoro istim izrazima, izložio istu misao u telegramu koji je poslao engleskom ambasadoru u Bordou:

»Ako opšta situacija u Francuskoj ne bude mogla uskoro da se reši povoljno i ako nam ona ne dozvoljava da Anversu priteknemo u pomoć odvajanjem dovoljno jakih snaga, veoma je poželjno da general Žofr učini napor i uputi operativne trupe u oblast Denkerka odakle će one moći da sadejstvuju sa našim pojačanjima radi zaštite Anversa.

Mi možemo da pošaljemo neke operativne trupe, ali one same nisu dovoljne da dignu opsadu Anversa, te ih mi možemo poslati samo ako one budu sadejstvovale sa francuskim operativnim snagama.

Ako general Žofr u roku od 2—3 dana bude mogao da otpočne uspešnu i rešavajuću akciju u Francuskoj, to bi moglo imati za posledicu oslobođenje Anversa od opsade. U protivnom, mora se računati sa gubitkom Anversa, osim ako on ne bude odmah poslao nešto operativnih trupa«.

---

[20]) Videti: *The World Crisis* (Svetska kriza), izdanje Payot, sv. I, str. 303.

Da pošaljem Anversu u pomoć znatne snage, kolike bi bile potrebne da se postigne odlučujući rezultat, to nije bilo u mojoj moći zbog toga što smo na vratu imali jake neprijateljske snage, kao i zbog teškoga manevra koji sam u tome trenutku izvodio. Da našim saveznicima pošaljem upomoć »nešto operativnih trupa«, kao što su mi sugerisali englesko Ministarstvo rata i ministar spoljnih poslova, to mi je izgledalo ne samo nekorisno nego i opasno, jer bi to za Belgijance pretstavljalo iskušenje da produže situaciju koju sam ja nastojao da izmenim.

Uostalom, treba uočiti jednu stvar:

Pukovnik Dalas, koga je maršal Kičener poslao u Anvers 29 septembra, izvestio je da se nemačka opsadna armija sastoji od 3 rezervnog korpusa, jedne divizije marinske pešadije, jedne dopunske divizije, jedne landšturmske brigade, dva inžinjeriska puka i jednog puka opsadne artiljerije, ukupno oko 90.000 ljudi, kojima je Vojno guvernerstvo Belgije pridalo jednu landversku brigadu i nekoliko landšturmskih jedinica. Prema njima, belgiska vojska je imala 80.000 ljudi pored 70.000 ljudi koji su činili posadu forova. Ako su ove cifre tačne, mora se još jednom ustanoviti da armija koja se zatvori u pojas jedne tvrđave više ne igra ulogu koja odgovara njenoj snazi.

Kako bilo, tek Englezi su u Anvers uputili 8.000 marinskih pešaka. Potom, oni su tamo poslali i prvog lorda Admiraliteta da situaciju oceni na licu mesta. Vinston Čerčil, tek što je tamo stigao, ponudio se da primi komandu nad britanskim snagama koje su dejstvovale u Anversu. Londonska vlada nije prihvatila ovaj predlog. Međutim, Čerčil kaže u svojoj knjizi da je svojim ličnim uticajem odložio pad Anversa za 5 dana. Možda je on odložio i odlazak belgiske vojske čije je otstupanje ka Izeru time bilo otežano.

Što se tiče francuske brigade marinske pešadije za koju se jednoga trenutka pomišljalo da se takođe uputi u Anvers, nju je general Po zadržao kada je prolazila kroz Gan.

General Rolinson, koji je komandovao engleskim snagama koje su se iskrcale u Ostendu i Zebrižu (7 pešadiska i 3 konjička divizija), smestio je svoj štab u Brižu.

Anvers je pao 9 oktobra.

Belgiska vojska, čiji je izlazak iz Anversa odlagan usled kolebanja i protivrečnih naređenja, stigla je 11 oktobra na prostoriju Ostende — Nijepor — Diksmid — Turut. Njeno su otstupanje štitile trupe generala Rolinsona i francuska brigada marinske pešadije.

Na taj su se način, polovinom oktobra 1914 godine, na levom krilu savezničkog Zapadnog fronta sada nalazile okupljene: belgiska vojska, francuske trupe i sve britanske ekspedicione snage. Ta nova situacija, u kojoj je bilo nesumnjivih koristi, zahtevala je jednog starešinu koji bi napore savezničkih snaga upravio ka zajedničkom cilju.

Što se tiče engleske komande, iako formalno ništa nije bilo izmenjeno u mojim odnosima sa njom, rekao sam već da je pobeda

na Marni između engleskog glavnokomandujućeg i mene stvorila atmosferu poverenja koje više nikad nije oslabilo. Docnije ću reći kakvu uslugu sam imao prilike da učinim maršalu Frenču i kako je zbog toga poraslo njegovo uvaženje prema meni. Osim toga, general Foš, koji je bio moj pretstavnik u Flandriji, svojom energijom, svojom pristupačnošću, svojim taktom i svojim ličnim vezama sa generalom Vilsonom, pomoćnikom načelnika štaba engleske armije, umeo je da obezbedi korisnu vezu sa našim britanskim saveznicima.

U odnosu na belgisku vojsku, kojom je lično komandovao kralj Albert, moja je situacija, upočetku, bila prilično delikatna. Teškoće su savladane blagodareći kraljevom velikodušnom samoodricanju. Bilo je ugovoreno, da će belgiska vojska ostati na svojoj teritoriji pod komandom Njegovog Veličanstva koje je pristalo da prima moje direktive na isti način kao i engleska armija.

I pored poštovanja slobode belgiske vojske, ja sam smatrao da treba učiniti da ona oseti snažan potstrek. Izvešten sam o žalosnom stanju u kome se ona nalazila. Otstupanje iz Anversa podvrglo ju je surovoj probi za vreme koje je ona imala utisak da su je njeni saveznici napustili, što, svakako, nije bila naša namera. Trebalo je ovaj utisak što brže izgladiti i belgisku vojsku dovesti u stanje da sadejstvuje u manevru protiv nemačkog desnog krila. Pridolaskom savezničkih trupa u Flandriju, taj manevar je trebao da dobije nov zamah, ali, on je usled uvođenja novih nemačkih snaga[21]) imao i da naiđe na nove teškoće.

16 oktobra je došao general Po da mi podnese izveštaj o svojoj misiji. Belgiska vojska je, po njegovom mišljenju, bila trenutno nesposobna za ma kakav napor. On mi nije skrivao svoj utisak da, dok vojnici pružaju dokaze mirnoće, hrabrosti i izdržljivosti, starešine imaju nedostatke, kao što to uvek biva u vojskama koje su živele u dugom periodu mira. A Belgija je od svoga postanka živela u miru sa svojim susedima i u toj srećnoj i bogatoj zemlji, pre avgusta 1914 godine, skoro niko nije verovao da će biti rata.

Svi izveštaji koje sam dobio kod mene su, još pre povratka generala Poa, učvrstili utisak da bez odlaganja treba raditi na tome da se naši nesrećni saveznici pomognu da prebrode tu krizu. Da bih sa njima uspostavio čvrstu i trajnu vezu, odlučio sam da pri belgiskom Generalštabu odredim jednu misiju pod rukovodstvom pukovnika Brekara.

Pukovnik Brekar je odmah otputovao. 17 oktobra on se vratio iz Firna da me izvesti o svome smeštaju i o svome prvom dodiru sa belgiskom Vrhovnom komandom. I on je doneo utiske koji su potvrđivali utiske generala Poa. Međutim, Belgijanci su se već počeli oporavljati.

[21]) Poznato je da je neprijatelj u Bitku u Flandriji, pored snaga koje je doveo sa drugih delova fronta, ubacio i novoformirane korpuse i trupe koje su padom Anversa postale raspoložive.

I general Foš je, sa svoje strane, odmah otišao da stupi u vezu sa belgiskom vojskom. 16 oktobra njega je, zajedno sa pukovnikom Brekarom, primio kralj. Foš je bio potresen i ožalošćen stanjem u kome je zatekao savezničku vojsku. Kralj, prinuđen da se povuče sa svojom vojskom i sa svojom porodicom na jedno parče belgiskog zemljišta koje se nije nalazilo u neprijateljskim rukama, nosio je na svome licu tragove strepnji koje je preživeo i nemira koji su mu, kako je izgledalo, pretstojali u budućnosti. U toku razgovora Foš se trudio da kralju Albertu ukaže na nade koje su trebale da nas podrže i ujedine u toku strahovitih iskušenja koja smo još imali da podnesemo.

Trudeći se da sarađujem na oporavljanju belgiske vojske, ja sam se starao i da je čvrsto podržim. Ono što sam smatrao da je prvenstveno neophodno, bilo je da se linija Izera održi po svaku cenu.

U tome cilju odlučio sam da uz belgisku vojsku obrazujem jednu grupu koju su činili: jedna grupa teritorijalnih divizija, celokupna konjica, garnizon Denkerka, kao i sva pojačanja koja ću docnije uputiti, a koju sam stavio pod komandu generala d' Irbala.[22])

U istome cilju ja sam 16 oktobra telegrafisao lordu Kičeneru: »Sada, kada se operacije protežu sve do obale Severnog Mora, između Ostenda i istaknutih odbranbenih postrojenja Anversa, bilo bi za obe savezničke mornarice važno da sudeluju u tim operacijama štiteći naše levo krilo i dejstvujući dalekometnim topovima protiv nemačkog desnog krila. U tome slučaju, komandant pomorskih snaga bi dejstvovao u vezi sa generalom Fošom, posredstvom guvernera Denkerka«.

Vinston Čerčil, koji ovaj telegram navodi u svome delu *Svetska kriza*, dodaje:

»Taj zadatak smo mi odmah izvršili«.

Potom, čim mi je to postalo moguće, odlučio sam da lično odem kod kralja Alberta i do njegove vojske. Usluge koje su Belgijanci učinili zajedničkoj stvari i teška iskušenja koja su podneli, učinili su da su oni dvostruko zasluživali našu pažnju i našu ljubav.

19 oktobra sam učinio kratku posetu generalu Saraju u Verdenu. Pri povratku zadržao sam se u Šalonu kod generala de Langla, komandanta 4 armije.

20 oktobra uveče otputovao sam vozom u Amijen. 21 oktobra izjutra, kada sam tamo stigao, našao sam generala Foša koji me je čekao. On je, kao obično, bio pun poleta i ljubavi. Zajedno smo otišli u Kanji gde je bio Štab 2 armije. Imao sam kratak razgovor sa generalom Kastelnoom čiji su položaji sada bili stabilizovani. Potom sam prošao kroz Dulans gde je bio štab generala Foša i grupe teritorijalnih divizija generala Brižera. U Sen Polu, gde sam se zatim zadržao, video sam se sa generalom Modujiem u njegovom

---

[22]) Ta grupa, koja je 20 oktobra nazvana Armiski odred u Belgiji, pretvorena je 16 novembra 1914 godine u 8 armiju.

štabu gde se nalazio i general d' Irbal koji je tek primio komandu Severne grupe, kao i sa generalom Konoom. Potom sam učinio kratku posetu maršalu Frenču u njegovom štabu u Sent Omeru.[23]) Najzad, oko 16 časova, stigao sam u Firn preko Denkerka. Kralj me je odmah primio u Opštinskoj kući. Vladaočeva mirna fizionomija je odavala neizrecivu tugu. Ja sam mu izrazio svoje zadovoljstvo što je njegova armija izišla iz opasne izolovanosti u koju su je okolnosti dovele prvih meseci rata i potvrdio sam mu svoje ubeđenje da će pobeda krunisati naše napore i nagraditi ogromne žrtve koje je Belgija podnela za zajedničku stvar.

Kada sam po završenoj poseti izlazio iz Opštinske kuće, desio se jedan uzbudljiv događaj koji zaslužuje da se ovde iznese:

Uoči toga dana je slavna 42 divizija, kojom je komandovao taj sjajni vojnik, general Groseti, stigla u Denkerk i uputila je u Firn 16 lovački bataljon. Dolazak, baš kad je padao mrak, te divne, žustre i disciplinovane trupe u grad, proizveo je na Belgijance vrlo ohrabrujući utisak. Kada sam, kao što sam rekao, sa kraljem izašao iz Opštinske kuće, pukovnik Brekar mi je saopštio da je 16 lovački bataljon u blizini postrojen za pregled. Odmah sam mu naredio da prodefiluje pred Njegovim Veličanstvom. Defilovanje te sjajne trupe, prekaljene za 3 meseca rata, bio je veličanstven prizor: izgledalo je da su lovci, pogađajući moju želju, želeli da pokažu belgiskom kralju svu rešenost i vatrenost kojima je cela Francuska bila prožeta. Belgijanci, koji svoje osećaje obično ne iskazuju bučno, pustili su svome oduševljenju na volju i kralj Albert mi se odjedanput učinio sav ushićen tim prizorom čiju neopisanu uzbudljivost još i danas osećam.

U 17 časova sam se oprostio od kralja.

Večerao sam u Kaleu gde sam bio gost Sartioa, glavnog inžinjera Severnih železnica. Na reči koje mi je uputio na kraju večere odgovorio sam odavanjem priznanja veličanstvenom naporu koji su železnice učinile od početka rata. Naročito je osoblje Severnih železnica u tome trenutku vršilo izvanredan napor. Pravo je da se ovde još jednom izrazi zahvalnost koju Francuska duguje svojim železničkim kompanijama na tome što je ona, blagodareći njima, prebrodila mnogobrojne krize u toku toga rata.

Iste večeri sam se vratio u svoj voz. 22 oktobra izjutra zatekao sam svoje automobile u Kreju i vratio sam se u Romiji.

12 oktobra je bila predviđena jedna velika ofanziva za sutradan.

Francuska 10 armija je svojim levim krilom trebala da nastupa ka Lilu.

Engleska armija je svojim desnim krilom trebala da prođe severno od Lila i da nastupa na Turne, dok je njeno levo krilo potpomognuto Rolinsonovim korpusom trebalo da nastupa pravcem Bajel — Kurtre.

---

[23]) Ulazeći u Sent Omer naišao sam na sjajne jedinice Indiskoga korpusa koji je stizao.

Belgiska vojska, čije je desno krilo trebalo da potpomaže francuska brigada marinske pešadije, imala je da se odupre nemačkim snagama koje su dolazile iz Anversa preko Gana.

Zbog toga što su u borbu uvedene sveže nemačke snage (novoformirani korpusi i jedinice koje su vršile opsadu Anversa), nije se moglo nadati da će se tom ofanzivom postići odlučujući rezultati. Ali, vođena snažno, ona bi omogućila da se nemačkom desnom krilu zada ozbiljan udarac, da se povrati Lil i da se od nemačke okupacije spase veći deo francuske i belgiske teritorije.

Međutim, nažalost, tako nije bilo. Već sam naveo uzroke tome:

Engleski 3 korpus, koji je došao na front Eke — Pradel (severoistočno od Hazbruka) 12 oktobra, uveden je u borbu tek 20 oktobra, pošto je završeno prebacivanje 1 korpusa i Lahorske divizije. U toku tih 8 dana 2 korpus je ostao sam u borbi u oblasti La Basea.

Stanje u kome nam je stigla belgiska vojska nije joj dozvoljavalo da učini napore koje je iziskivala napeta situacija u kojoj smo se nalazili.

Najzad, sa francuske strane, trupe koje su bile angažovane na severu bile su vrlo različitog kvaliteta. Pored izvrsnih aktivnih korpusa i elitnih jedinica nalazile su se konjičke divizije koje su bile popunjene odličnim ljudstvom i starešinama, ali čiji je učinak u borbi peške bio slab, poglavito zbog njihovog naoružanja[24]), kao i teritorijalne divizije koje su katkad imale osrednji starešinski kadar.

S druge strane, počev od polovine oktobra, Nemci su uzastopno izvršili dva snažna napada u severnoj oblasti.

Prvi napad je izveo vojvoda od Virtemberga, koji je ranije komandovao 4 armijom u Šampanji. Cilj toga napada je bio da se pređe Izer i da se Belgijanci izbace iz borbe.

Drugi, snažniji napad, izveo je bavarski prestolonaslednik, koji je dotada komandovao 6 armijom u Lorenu.

To je, ustvari, bila jedna ogromna bitka u susretu koja se sa promenljivom srećom vodila u jednoj ravnoj, niskoj, blatnoj oblasti, pod neprekidnom kišom, i koja je od angažovanih trupa zahtevala izvanrednu energiju i neumornu postojanost.

Bitka na Izeru dostigla je vrhunac 26 oktobra.

Prethodnih dana belgiska vojska je mestimično popustila, što se 25 oktobra dogodilo u većoj meri, tako da je neprijatelj počeo na više mesta da prelazi Izer. Srećom, 42 divizija se održala u Lombartzidu.

Ali, 26 oktobra, naši saveznici su jednoga trenutka upustili železničku prugu na koju su se bili povukli. 42 divizija, pojačana

---

[24]) Treba se, naročito, setiti da konjica nije imala bajonete. Neki dragonski pukovi su u rovove poneli svoja koplja.

sa 2 konjička puka, i marinska pešadija, potpomognuta sa 2 senegalska bataljona, grčevito su se držale na svojim položajima.

Groseti je izvestio da on čvrsto drži svoje položaje i da će se te večeri još uvek nalaziti na železničkoj pruzi pa ma šta se dogodilo. On je održao svoju reč. Istorija je već ovekovečila Grosetija kako sedi na stolici na sred jedne raskrsnice preko koje brišu zrna, odakle veličanstvenom mirnoćom rukovodi borbom svoje divizije. Taj čovek je toga dana bio središte oko koga se iskristalisao otpor.

Palo je veče, a neprijatelj nije ostvario osetno napredovanje. Belgijanci su bili presrećni. Katastrofa je izbegnuta.

27 oktobra izdato je naređenje da se poplavi oblast između Izera i železničke pruge. 28 oktobra poplava se širila te su Nemci bili prinuđeni da 29 oktobra povuku jedan deo svojih trupa koji je već počeo da nastupa preko železničke pruge. Pošto im je spao taj teret, francuske trupe su mogle ponovo da preduzmu ofanzivu, te je 30 oktobra Ramskapela, koju je upustio jedan belgiski odred, povraćena sjajnim naletom jedinica 42 divizije, koje su uhvatile mnoge zarobljenike.

1 i 2 oktobra Nemci su bili prinuđeni da se povuku na desnu obalu reke, napuštajući mnoge ranjenike i mnogobrojan materijal zaglibljen u poplavljenoj zemlji.

Narednih dana nemački napad je malo-pomalo slabio, a potom se, posle nekoliko trzaja, zaustavio.

U ovoj ofanzivi duž morske obale Nemci su pretrpeli potpun neuspeh. Oni nisu uspeli ni da dopru do Kalea ni da izbace iz borbe Belgijance koji su ostali prilepljeni na svome zemljištu.

Za to vreme je besnela Bitka kod Ipra.

16 oktobra i sledećih dana ofanziva savezničkih snaga je najpre napredovala, mada prilično sporo.

Ali, uskoro, uvođenje u borbu svežih nemačkih snaga koje su činili novoformirani korpusi, zaustavilo je naše napredovanje, te sam se odmah morao postarati da generalu Fošu pošaljem pojačanja kako bih mu omogućio da izdrži taj novi udarac.

20 oktobra sam mu stavio na raspoloženje 9 konjičku diviziju i 31 diviziju iz 16 korpusa koju sam bio stavio u opštu rezervu u Kompijenju. Gotovo odmah zatim poslao sam na sever brigadu senegalskih strelaca. Već sam rekao da sam u to vreme pod komandom generala d' Irbala obrazovao »Armiski odred u Belgiji« koji se upočetku sastojao od 42 divizije, brigade marinske pešadije, 87, 89 teritorijalne divizije, de Mitrijevog konjičkog korpusa (4, 5, 6 i 7 konjička divizija), 9 korpusa i 9 konjičke divizije.

Potom je narednih dana general Foš dobio i 16 pukova korpusne konjice koji su privremeno bili oduzeti od naših korpusa sa desnog krila i centra.

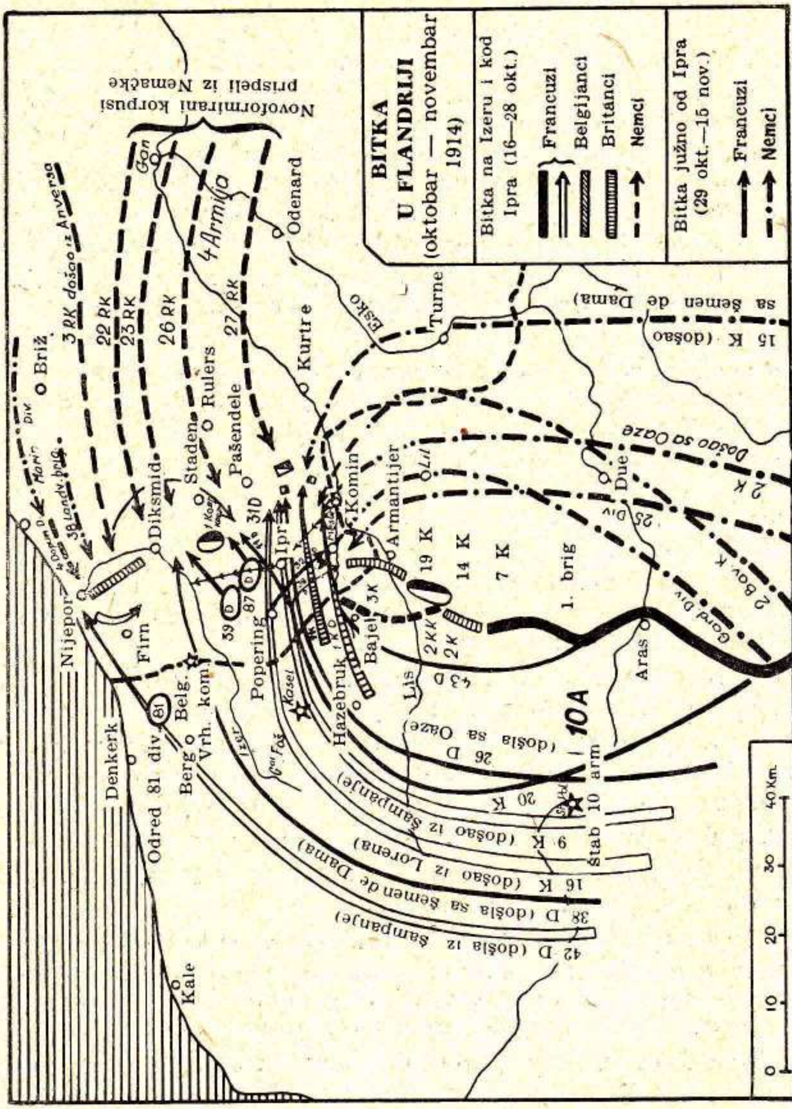

SKICA 6

25 oktobra, i pored toga što su na sever bila poslata znatna pojačanja, bio sam prinuđen da ustanovim da se naša ofanziva preobraćala u defanzivu. Sve žešći nemački napadi primoravali su Foša da u bitku uvodi trupe koje su mu pristizale, i to onako kako se koja iskrca. Nemci su bili oduševljeni carevim prisustvom, mišlju da oni »protiv francuskog levog krila vrše rešavajući udar«, i time što im je bilo rečeno da će oni na taj način »rešiti sudbinu velike bitke koja se vodi već nekoliko nedelja«.[25])

[25]) Proklamacija bavarskog prestolonaslednika.

Zbog toga sam i sledećih dana produžio da šaljem nova pojačanja na sever.

Foš je 27 oktobra dobio 2 diviziona iz korpusne artiljerije 6 korpusa, za kojima su odmah stigli 38 divizija i štab 32 korpusa koji sam obrazovao pod komandom generala Embera.[26])

Istoga dana sam na raspoloženje generala Foša stavio 32 diviziju i delove 16 korpusa van diviziskog sastava. (Taj se korpus formirao na severu.[27])

28 oktobra sam naredio 2 armiji da sa fronta izvuče 20 korpus i od njega obrazuje opštu rezervu koja će biti spremna za pokret na prvi dati znak.

Sledećih dana je izgledalo da se situacija pogoršava.

31 oktobra se neprijateljski pritisak pojačao u oblasti Mesina koji su Englezi izgubili, no koji su odmah zatim povratili. 1 novembra napadi su ponovljeni sa novom žestinom. Englezi su ponovo izgubili Mesin, ali se situacija sutradan ponovo popravila.

Ovi potresi bez vidnog uspeha, koji su stajali mnogo žrtava, koje je neprijatelj vršio na našem frontu, pokazivali su da je bitka dospela u stanje ravnoteže, te se trebalo bojati da nemačka komanda, uvidevši uzaludnost svojih napora, ne pokuša da iznenadnim napadom na kome drugom delu fronta maskira i popravi neuspeh koji je pretrpela. Ukrcavanja u železnice koja su zapažena u Ostendu i Turutu, kao i neuobičajena aktivnost na frontu 1, 5 i 6 armije, učvrstile su me u toj sumnji.

Zbog toga sam 4 novembra generalu Fošu uputio jedno pismo u kome sam mu izneo potrebu da »ponovo obrazuje armiske rezerve, koje su sve bile upućene na sever, tako da bude u stanju da neprijateljske napade, po mogućstvu, čim budu izvršeni, zaustavi do dana koji nije daleko, kada će nam stanje naše municije dozvoliti da energično preduzmemo ofanzivu u oblastima koje budemo izabrali kao najpovoljnije«.

Sledećih dana su operacije generala Foša imale poglavito za cilj konsolidovanje situacije oko Ipra. Međutim, nemački napadi su 6 oktobra udvostručili žestinu severno i južno od Ipra. Foš je morao da angažuje 39 diviziju iz 20 korpusa, koju sam mu bio stavio na raspoloženje. Istoga dana, telegramom (od 11.30 časova), odobrio sam mu da raspolaže i ostatkom 20 korpusa koji sam bio stavio u rezervu u Obinjiju, ali sam mu naredio da »ove rezerve upotrebi samo u slučaju krajnje potrebe i da bi po svaku cenu obezbedio nepovrednost fronta u oblasti Ipra«.

10 novembra, mada je prethodnih dana vladalo zatišje, odlučio sam da hitno uputim na sever znatna pojačanja, oduzimajući počesne rezerve od nekih armija kojima su ostavljene samo najnužnije snage za obezbeđenje nepovrednosti njihovog fronta.

[26]) 42 divizija je ušla u sastav toga novog korpusa.

[27]) Ranije se videlo da je druga divizija toga korpusa, 31 divizija, poslata u Flandriju 20 oktobra.

Ta pojačanja, koja su ukupno iznosila 2 pešadiske brigade, 10 lovačkih bataljona i 1 celu pešadisku diviziju,[28]) nisu više bila namenjena da pothranjuju bitku. To su bile *poslednje rezerve* koje sam mogao oduzeti od armija. Njihovo odašiljanje na sever imalo je za cilj:

1. — da komandovanju omogući da dovede u red jedinice kojima je sama priroda bitke pokidala sve veze;

2. — da se smene trupe kojima je odmor bio hitno potreban i da se, u isto vreme, razredi taj deo fronta i da se obrazuju rezerve za druge armije.

Kao što sam predvideo, počev od 12 novembra nemački napadi su postali sve ređi i opadali su u žestini, a zatim su prestali i na tome frontu je za izvesno vreme zavladalo zatišje. Nemci su odustali od nastupanja na Kale.

Dok se odigravala ta poslednja faza Bitke u Flandriji, ja sam morao još jednom da odem na sever.

Pretsednik republike je 30 oktobra izrazio želju da obiđe tu oblast. Da sam bio slobodan da odlučujem, ja bih rado odložio taj put. Doista, to putovanje pretsednika republike, u kome sam morao da učestvujem, imalo je da zauzme sve moje vreme za nekoliko dana baš u trenutku kada su časovi bili skupoceni. Međutim u toj prilici, ja se nisam mogao suprotstaviti.[29])

Prema tome, ja sam otputovao u nedelju 1 novembra u 7.15 časova u Amijen. Tamo sam stigao u podne i zatekao pretsednika Poenkarea koji me je zadržao na ručku sa Milranom, Riboom, prefektom Some, generalom Frejsom i načelnikom službe bezbednosti. Otputovali smo u 13 časova u Denkerk gde smo zatekli lorda Kičenera, de Brokvila, generala Foša i Kambona. Sa ovim ličnostima smo održali kratku konferenciju u toku koje je pretsednik Poenkare potvrdio volju francuske vlade da vodi borbu do pobede, pa ma koliko to stajalo, ali je kod lorda Kičenera insistirao da Engleska ne dozvoli da se suviše dugo čeka na obećana pojačanja.

Za vreme večere, na kojoj smo potom bili, sećam se da mi se pružila prilika da govorim o našem vojniku, o njegovoj hrabrosti,

[28]) 6 lovačkih bataljona i 1 pešadiska brigada 26 divizije, za kojom je ubrzo stigao i ostatak divizije (svi iz 2 armije); 4 lovačka bataljona iz 1 i 3 armije; 1 marokanska brigada iz 5 armije; 1 aktivna brigada 44 divizije, koja je oduzeta od 1 armije.

[29]) Nekoliko dana ranije poslao sam kralju Albertu izvestan broj ordena Legije časti i Vojničkih medalja.

Kralj mi je svojeručno odgovorio 28 oktobra:

Dragi generale,

toplo Vam zahvaljujem na odlikovanjima koja ste mi stavili na raspoloženje da ih podelim onima koji su ih se pokazali najdostojnijim pri odbrani Izera.

Vaša ljubazna, tako delikatno izražena misao raduje me toliko koliko čini čast mojoj vojsci.

Verujte, dragi generale, u iskrenu odanost i srdačnost Vašeg

Alberta

o njegovom dobrom raspoloženju i njegovom strpljenju. Nije se baš smatralo da naš narod ima ovu na kraju pomenutu vrlinu. Pa ipak, naši ljudi, posle 3 meseca neprekidnih borbi za vreme kojih ni jednog trenutka nisu dali ni najmanjeg znaka moralne potištenosti, dokazali su da se od njih može sve zahtevati. Brokvil je u još jačoj meri izrazio ono što sam ja rekao. On je izjavio da otkako živi među našim vojnicima, više mu sa njihove strane ništa ne izgleda nemoguće. Ja sam ga živo prekinuo i rekao: »Da, pod uslovom da im se dadu sposobne starešine koje umeju da zasluže njihovo poverenje«. Tada sam govorio o mnogim smenjivanjima koja sam bio prinuđen da izvršim među komandantima, od kojih je mnoga moje srce svirepo osetilo, ali koja sam ipak izvršio bez kolebanja, i izjavio sam da je moja namera da bez popuštanja nastavim to prečišćavanje našeg starešinskog kadra.

Sutradan, 2 novembra, Pretsednik i ja otputovasmo da pozdravimo belgiskog kralja i kraljicu. Kralj nam je bio pošao u susret. Stigosmo u La Pan, gde se kraljevska porodica bila smestila da bi jasno pokazala svoju volju da nikako ne napusti belgisko tle. Pošto sam pozdravio kraljicu, ja sam joj svečano potvrdio da ćemo mi, ranije ili kasnije, Nemce izbaciti iz Belgije. Po tome kako je Njeno Veličanstvo slušalo reči nade koje sam joj uputio, osetio sam koliko je njenoj junačkoj duši bilo potrebno da u to veruje i koliko je ona njima bila okrepljena u tim časovima neizrecive tuge koju je preživljavala.

Potom smo otišli u Firn gde su kralj i pretsednik republike izvršili smotru 2 eskadrona 6 husarskog puka i 2 belgiska eskadrona. Potom smo, u 9.30 časova, otputovali u Kasel, gde smo ručali kod generala Foša, a kralj nas je ispratio do granice. Popodne, pošto smo posetili generala d'Irbala, kome je Pretsednik predao orden Legije časti III reda, otputovali smo u Amijen. Tu sam se oprostio od Poenkarea i vratio se u svoj štab.

Ta bitka u Flandriji je za vojsku i za mene bila jedno teško iskušenje. Iako smo uspeli da neprijatelju preprečimo put ka moru, moram reći da sam od nje više očekivao. Naročito sam bio duboko ožalošćen kada sam video da se front stabilizuje zapadno od Lila, čiji su neiscrpni izvori pali neprijatelju u ruke za 4 godine. Ne mogu da završim ovaj deo svojih uspomena a da ponovo ne odam priznanje našim vojnicima koji su učestvovali u toj teškoj jesenjoj bici, kao i starešini koji im je komandovao. General Foš, u teškim prilikama u kojima sam ga poslao da bude moj pretstavnik u toj operaciji, o kojima sam već govorio, dokazao je svoje retke vojničke vrline i izvanredan dar diplomate. Već sam rekao koliko je on, svojim taktom, svojim poletom, svojom pronicljivošću i voljom koju je prenosio i na druge, blagotvorno uticao na naše saveznike, a naročito na Engleze.

Nesumnjivo je ovde mesto da reknem o usluzi koju sam imao prilike da učinim maršalu Frenču, o usluzi kojom se ne bih hvalio kada to ne bi imalo za cilj da potvrdi da su se između engleskog

glavnokomandujućeg i mene povezale čvrste veze naklonosti i poštovanja.

Između lorda Kičenera i ser Džona Frenča bilo je dosta čestih trzavica, što nije bila tajna ni za koga. Početkom novembra 1914 godine Kičener je, kao što sam to već rekao, došao u Francusku. Između ostalih pitanja koje je želeo da reši, on je došao sa namerom da na čelo britanske armije, umesto maršala Frenča, odredi generala ser Džona Hamiltona. Čim sam saznao za tu opasnost koja je pretila Frenču, ja sam se u toku sastanka u Denkerku, o kome sam ranije govorio, živo zauzeo kod Kičenera da je otstranim i imao sam zadovoljstvo da u tome uspem. Nekoliko dana docnije, dobio sam od Foša jedno pismo iz koga mi izgleda zanimljivo da navedem nekoliko stavova.

Kasel, 9 novembra 1914

Generale,

Pre nekoliko dana sam generalu Vilsonu rekao da je cilj dolaska lorda Kičenera u Denkerk bila namera da maršala Frenča smeni genaral Džon Hamilton; dodao sam da se od te namere odustalo na Vaš izričan zahtev. To sam saznao iz pouzdanog izvora.

Vilson je o tome obavestio maršala. Ovaj je tu vest uporedio sa drugim znacima i došao je da mi od sveg srca zahvali na tome saopštenju.

On namerava da Vam što pre izrazi svoju zahvalnost. Obaveštavam Vas o ovome, kao i o tome da sam mu savetovao da pričeka dok nam događaji ne budu dali više slobode.

. . . .

Na brzu ruku Vam pišem o izvesnom broju pitanja, kako mi padaju na um.

Možda ću Vas kroz nekoliko dana zamoliti da dođem da sa Vama govorim, kada se prilike ovde budu ustalile. Zasada me od toga odvraća dužina putovanja. Ovde treba mnogo uraditi, ali treba predvideti budućnost koja je, možda, bliska.

Mi činimo sve što nam je moguće da pregrupišemo naše jedinice i da obrazujemo rezerve. To je moja stalna briga. Danas sam bio primoran da uvedem u borbu jedan puk 11 divizije. Ali, verujem da ću sutra imati u odgovarajućoj jačini tu diviziju raspoloživu, ako bude zatrebalo.

. . . .

Verujte, generale, u moje duboko poštovanje i odanost.

Foš

U to vreme sam vršio razne promene u svome štabu.

General Bertelo, čije sam sjajne usluge koje mi je učinio izneo u više mahova na prethodnim stranicama, dobio je komandu jedne grupe rezervnih divizija.

Na njegovo mesto, za pomoćnika načelnika štaba Vrhovne komande, odredio sam generala Nidana, načelnika štaba 4 armije, koga je na njegovoj dužnosti zamenio potpukovnik Paket.

28 novembra Vrhovna komanda se premestila u Šantiji. Generalštab se smestio u hotelu »Gran Konde« u kome su mnogobrojne službe, koje sam obrazovao prinuđen potrebama toga vremena, mogle da nađu mesta. Ja sam bio smešten u jednoj vili koja je bila svojina Poarea.

Otprilike u to vreme, prilikom jednoga obilaska na istoku došao sam, 24 novembra, u Tanu prvi put u dodir sa stanovništvom Alzasa. »Već je 40 godina kako vas očekujemo!«, rekao mi je jedan od izaslanika. Prijem koji su mi priredili ti Alzašani, čiju vernost nije poljuljalo ni pola stoleća ropstva, ostao mi je u nezaboravnoj uspomeni.

Kada se jednim pogledom osvrnem na svoja sećanja sa kraja te 1914 godine, ja u njima ponovo nalazim utiske koji su u to vreme preovlađivali u mome duhu.

Pobeda na Marni i teške borbe koje su vođene dva meseca posle nje zaustavile su invaziju najvećih razmera sa strahotama kakve Francuska, koja je doživela tolike invazije, dotada nikada nije podnela. Ona ju je prinudila da se povuče i prikovala je za zemlju, ali je u neprijateljskim rukama, i to za vreme čije trajanje nismo mogli da odmerimo, ostavila jedan bogati deo naše teritorije: Lil, veći deo našeg ugljenog basena na severu i ceo metalurgiski basen Briej Lonvi, ne računajući to što su veliki gradovi Denkerk, Aras, Amijen, Rems i Nansi, koji su se nalazili blizu fronta, ostali izloženi udarima.

Mi smo za takvu situaciju, koja je bila teška naročito stoga što je priroda skoro sva naša rudna blaga stavila, takoreći, na rub granice, delimično dugovali Saveznicima iz 1814 i 1815 godine, koji su odgolitili našu severoistočnu granicu, kao i nemačkim pobedama iz 1870 godine.

Ali, i pored toga, krajem te 1914 godine ostalo je to da su Nemci, čiji se plan zasnivao na munjevitom izbacivanju francuskih armija iz borbe, izgubili svaku nadu da dobiju rat. Ja sam o tome već imao jasan utisak. Memoari nemačkih vojskovođa, Hindenburgovi, Tirpicovi, Falkenhajnovi i Ludendorfovi, kasnije su o tome izneli, manje ili više, izrično priznanje.

Ali, nije bilo dovoljno sprečiti Nemce da dobiju rat. Trebalo je da mi zadobijemo potpunu pobedu, da povratimo Severnu Francusku, Belgiju i naše drage pokrajine Alzas i Loren.

Tu se preda me postavljao jedan težak problem.

Kad nisu mogli nešto više da postignu, Nemci su se prema nama ukopavali stvarajući jedan odbranbeni sistem koji se iz dana u dan sve više usavršavao. Mi smo morali da napadamo tu ogromnu tvrđavu, da iz nje izbacimo neprijatelja u rat na otvorenom polju

i da mu nametnemo svoju volju. Nastupao je jedan strahoviti rat kome se trebalo što brže prilagoditi. Nametala se potreba za stvaranjem moćnog artiljeriskog materijala sa stokovima municije čija je ogromnost zaprepašćavala uobrazilju. Pritom, poznato je sa koje smo polazne tačke krenuli. Ostvarenje skromnog programa za izradu municije, koji sam tražio od ministra u trenutku kada sam se nadao da ću neprijatelja potisnuti iz naše zemlje pomoću manevra vršenoga na njegovom desnom krilu, pokazalo se da je u zadocnjenju. 17 novembra, major Herbijon[30]), koji je došao iz Bordoa, izvestio me je da ministar nije u stanju da održi nijedno od obećanja koja se odnose na proizvodnju municije i da moramo da čekamo više od mesec dana dok ne budemo dobili ono što sam računao da ćemo dobiti početkom novembra. To se zakašnjenje nije moglo pripisati Milranu, čija mi je energija bila poznata, a ni industrijalcima kojima je on taj posao poverio. Da se otpočne tako ogromna proizvodnja kakvu su događaji nametali, potrebne su bile mašine, rude, ugalj i radnici. Mašine je trebalo napraviti, rude i ugalj su sada bili s one strane bodljikavih žica, a radnici su bili mobilisani.

Rusi su, o kojima sam dosada govorio samo da bih potsetio na ogromnu uslugu koju su nam učinili za vreme Bitke na Marni, počeli da izražavaju svoj uticaj na operacije.

6 novembra sam primio jedan telegram od velikoga kneza Nikolaja Nikolajevića kojim me izveštava o jednoj velikoj pobedi nad Austrijancima, koji se, izgleda, nalaze u punom bekstvu. Glavnokomandujući ruske vojske namerava da u gornji deo doline Tise uputi oko 12 pešadiskih divizija radi ugrožavanja Pešte. Što se tiče Nemaca, izgleda da se i oni nalaze u punom povlačenju zapadno od Varšave. Te su mi vesti ulile nadu, jer sam bio u pravu da mislim da će Nemci, pod sve većim ruskim pritiskom, biti prinuđeni da upute snage na svoje istočno vojište, što će olakšati moj zadatak. Međutim, 17 novembra Nemci su preko radija objavili veliku pobedu nad Rusima. Te protivrečne vesti dovodile su do ludila sirotoga pukovnika Ignjatijeva, oficira za vezu ruske Vrhovne komande kod mene. Kada smo dobili podrobnije podatke, ispostavilo se da se taj neuspeh lokalizovao na oblast Torna. U Istočnoj Pruskoj i u Karpatima naši saveznici su i dalje napredovali. Iz toga kretanja bitke naročito se videlo to da Rusi, ni u starešinskim kadrovima ni u naoružanju, nemaju dovoljna sredstva da se nose sa Nemcima, ali da očigledno imaju materijalnu i moralnu nadmoćnost nad Austro-Mađarima koji su za 3 meseca, na već dugu listu poraza koje su u toku istorije pretrpele armije Dvojne monarhije, nadovezali već prilično dugačak dodatak.

Što se tiče Srba, posle pobede koju su u avgustu odneli u brdovitoj oblasti Cera, koja je jednim udarcem oslobodila njihovu teri-

[30]) Major Herbijon je održavao vezu između ministra rata i Vrhovne komande.

toriju, oni su u septembru videli kako jedna nova austrougarska armija prodire u njihovu zemlju. Videvši da je njihov raspored u opasnosti da bude natkriljen, prestolonaslednik Aleksandar i vojvoda Putnik su početkom novembra izvršili strategisko povlačenje. Srpska vojska je patila od nedostatka oružja i municije. Materijal, koji smo joj mi poslali, prispeo joj je, te je prvih dana decembra sjajna pobeda na Rudniku*) ponovo naterala u bekstvo austrisku vojsku, oslobodivši po drugi put teritoriju naših saveznika.

U isto vreme je u rat stupila još jedna država. Početkom novembra Saveznici su objavili rat Turskoj čija je lukava politika u toku 3 meseca zavaravala našu diplomaciju. To je bio važan događaj, ali ne zbog toga što su Otomani imali vojnu snagu ili finansisku moć koje bi same po sebi bile mnogo opasne. Međutim, turski vojnik je hrabar. Naoružana i vođena od Nemačke, Turska, koja je vekovni neprijatelj Rusije, udariće sada naše saveznike s leđa, na Kavkazu. Verski glavar islama, ona je Engleskoj i Francuskoj, koje su po svojim prekomorskim posedima bile velike muslimanske sile, mogla da stvara velike teškoće. Gospodar Dardanela, ona je zatvarala najkraći i najsigurniji put koji nas je vezivao sa Rusijom i ona je ugrožavala put za Indiju. Štaviše, postojala je opasnost da rat, kada bukne na Bliskom Istoku dovede do ozbiljnih komplikacija na Balkanu.

Najzad, 8 novembra smo saznali da su Japanci od Nemaca oteli Kijao Čeu. Ja sam japanskoj misiji koja se nalazila kod mene izjavio moja čestitanja na toj pobedi kojom se od naših protivnika oduzimao poslednji ostatak njihovih poseda na Dalekom Istoku.

U to vreme su se ta razna udaljena vojišta nalazila izvan moga uticaja koji je bio ograničen na armije u Severoistočnoj Francuskoj. Ali, bilo mi je nemoguće da se za njih ne interesujem zbog reperkusija koje su ona mogla imati na front koji ja nikad nisam prestao da smatram glavnim, na kome se glavna masa nemačkih armija borila protiv francuskih, britanskih i belgiskih armija.

Rukovođen tim shvatanjem, ja sam 8 januara 1915 godine bio primoran da naredim da moje Operativno odeljenje izradi jednu pretstavku kojoj je bio cilj da u klici uništi jedan, na prvi pogled, možda primamljiv projekt kojim se nije htelo ništa manje nego da se od trupa uzetih iz naših dopunskih jedinica obrazuje jedna armija koja bi imala zadatak da se bori protiv Austrije.

U toj pretstavci ja sam izložio da je ta zamisao »neprihvatljiva, kako u načelu tako i u pojedinostima izvršenja«.

1. — Ljudi koji se nalaze u dopunskim jedinicama nisu raspoloživi. Njihov je broj taman dovoljan da se popune praznine koje će se u našim jedinicama stvoriti usled produženja rata do iduće

*) Misli se na Kolubarsku bitku. — Prim. red.

jeseni.[31]) Armija koja bi na taj način bila obrazovana, ne bi imala dovoljno ni starešina, ni artiljerije, ni trupnih komora, ni stručnih službi.

2. — Armija namenjena da operiše protiv Austrije mogla bi se stvoriti samo oduzimanjem korpusa sa fronta. Da li je to oduzimanje moguće? Ne, jer su korpusi kojima mi raspolažemo jedva dovoljni da pokriju front od 600 km koji držimo. Smanjiti njihov broj, značilo bi onemogućiti nam svaku ofanzivu u budućnosti; to bi značilo izložiti nas opasnosti da u slučaju snažnog napada na jednoj tački naš front bude probijen i prinuđen na povlačenje.

3. — Naš je cilj da neprijatelju zadamo odlučujući udarac na glavnom vojištu. Očigledno je da je glavno vojište ono na kome je Nemačka masirala najveći deo i svoje najbolje snage.

Nije Austrija ta koju treba potući, nego Nemačka.

Poraz Nemačke treba pripremiti.

4. — Neprihvatljiva već u načelu, predložena kombinacija bi bila i teško izvodljiva.

Solun je neutralan grad u koji ne možemo da iskrcamo svoje trupe.

Kada bi se u tome gradu i moglo iskrcati, moć železničke pruge Solun — Skoplje bila bi nedovoljna za snabdevanje jedne velike armije. Srbi imaju najveće muke da snabdevaju 100.000 ljudi kojima raspolažu. Šta bi bilo kada bi se pored tih 100.000 Srba dodalo još i 300.000 Francuza?

Ove se zamerke još u mnogo većoj meri odnose na iskrcavanje na Jadranu, odakle je admiral de Lapejrer povukao svoje eskadre zato što je smatrao da tamo nisu u bezbednosti.

Na osnovu mojih zamerki taj je predlog bio odbačen. Međutim, on se ponovo pojavio nekoliko nedelja kasnije u obliku nesrećne Dardanelske ekspedicije.

Krajem decembra 1914 godine predložio sam ministru rata da se otpočnu pregovori sa Japanom u cilju odašiljanja japanskih snaga

---

[31]) U jednom prilogu uz pretstavku koju ovde ukratko iznosim, dao sam sledeće cifre:

»Za manje od 5 meseci rata, konačni gubici u aktivnim i rezervnim jedinicama (poginuli, zarobljeni, ranjeni koji su trajno nesposobni) iznosili su 420.000 ljudi.

Ako rat bude trajao još 10 meseci, konačni gubici iznosiće 840.000 ljudi.

Čime će raspolagati dopunske jedinice da bi odgovorile toj potrebi?

One će raspolagati onim što sada imaju i onim što će dobiti za tih 10 meseci.

One sada imaju — — — — — — — 547.000 ljudi,
i to: obučenih 199.000
neobučenih 348.000

One će dobiti 1916 godište,
to jest najviše — — — — — — — — — 270.000 ljudi
Ukupno: 817.000 ljudi«.

na zapadno ratište. Taj predlog, koji je Milran saopštio Delkaseu, u početku nije dobio odgovora.

Početkom marta 1915 godine primio sam od ministra rata prepis jednog pisma koje mu je uputio ministar spoljnih poslova.[32]) U tome pismu Delkase je saopštavao da su sa Tokijom otpočeli pregovori još od početka rata. Odmah se naišlo na otpor osećanja japanskoga naroda kome je bilo mrsko da vidi da njegova vojska, »koja je stvorena opštom obavezom službe i namenjena za odbranu zemlje«, ode da se bori daleko od otadžbine kao najamnička vojska za tuđinske interese.

Docnije je japanska vlada kao razlog protiv toga projekta navodila teškoće transportovanja. Još docnije desila se jedna nova okolnost koja nam je otkrila duboki uzrok zbog koga je Japan odbio vojničku intervenciju u Evropi. Tokiska vlada, koja je pod maskom englesko-japanskog saveza izvršila, kao što sam već rekao, zauzimanje nemačke kolonije Cing — Tao, uputila je Kini niz zahteva[33]) koji su, pod izgovorom da se reši pitanje Šantunga, imali za cilj da od Kine iznude izvesne pogodbe i ustupke kojima bi se Japanu osigurao povlašćen položaj. Istinu reći, Japan je dobro izabrao trenutak. Francuska, Engleska i Rusija su bile isuviše zauzete u Evropi, dok su Sjedinjene Države događaje u Starome Svetu pratile sa suviše interesovanja da bi se lišile svoje slobode opredeljivanja i upustile u kinesku avanturu. Ministar spoljnih poslova je završio rekavši da će Japan, može biti, docnije udovoljiti našem zahtevu, kada se tamošnje javno mnenje bude dovoljno okrenulo u našu korist i kada mu Kina bude pružila zadovoljenje.

Poznato je da od toga nije bilo ništa i ja sam uvek žalio što su ga posebni interesi, koje je Japan težio da ostvari na Dalekom Istoku, sprečili da pošalje svoje hrabre vojnike da se u Evropi bore uz nas.

Tako se završavala prva faza rata. Otpočinjala je jedna nova faza koja nam je donosila velike nade, ali i teške probleme i strahovite nepoznate.

---

[32]) Delkaseovo pismo je nosilo datum 6 marta 1915 godine.

[33]) 18 januara 1915 godine japanski poslanik u Pekingu Hioki predao je pretsedniku Jan Či K'aju čuveni »Dvadeset i jedan zahtev«, koji su još i danas aktuelni.

III DEO

ŠTABILIZACIJA

1915

GLAVA XVII

Opšti pogled na 1915 godinu

Sredinom novembra 1914 godine završavala se bitka u Flandriji. Front, koji se već stabilizovao od Švajcarske do Oaze, počeo je takođe da se stabilizuje od Oaze do mora. Namera koju sam imao da obuhvatim nemačko desno krilo nije se, uopšte uzevši, potpuno ostvarila. Jedini rezultati koje smo postigli — a oni nisu bili beznačajni — bili su da smo sačuvali francusku obalu na Lamanšu, jedan uzan pojas belgiske teritorije i jedan deo našega basena ugljenih rudnika na severu. Ali, mi smo izgubili Lans (Lens), dragocenu naseobinu Lil, Rube i Turkoen i Nemci su ostali prikopčani za Noajon, na manje od 100 km od Pariza. Najveći i najvredniji deo nemačke vojske nalazio se na našem zemljištu, a ispadni deo njenog bitačnog fronta nalazio se na 5 dana marša od srca Francuske. Ta činjenica je nama, Francuzima, diktirala našu dužnost. Toga neprijatelja je trebalo tući i odbaciti. Po tome se pitanju moje gledište nikad nije menjalo, za sve vreme dok sam vodio operacije. Ne odričući interes i važnost ostalih ratišta, ja sam uvek odbijao da im pridam onaj značaj koji su neki hteli da im dadu. To ne znači da frontovima naših saveznika i ratištima koja su se malo-pomalo stvarala u istočnom Sredozemlju i u Aziji nisam poklanjao pažnju koju su zasluživali. Bilo da se radilo o pomaganju Engleza da otvore Dardanele ili o tome da se ide u Solun u pomoć hrabrom srpskom narodu, francuska vojska je svuda učestvovala u operacijama na drugim ratištima a kod Soluna je imala pretežan udeo. Ali, svestan odgovornosti koju sam snosio u odbrani tla moje zemlje, svestan raznovrsnih teškoća koje pretstavljaju ekscentrične akcije koje su u većini bile primamljive samo u teoriji, ja sam u toku 1915 i 1916 godine sebi postavio za nepovredno pravilo da na glavnome ratištu, na kome se, silom okolnosti, morala odigrati odlučujuća igra, sačuvam maksimum sredstava kojima je raspolagala francuska vojska. I ja sam svom svojom moći nastojao kod naših saveznika Engleza da i oni, po mome primeru, na Zapadnom frontu zadrže glavnu masu svojih snaga.

Najočigledniji interes i dužnost nametali su krajem 1914 godine Anglo-Francuzima da što pre ponovo pređu u ofanzivu. Doista,

trebalo je sprečiti Nemce da se prema nama utvrde, što pre ih naterati na poljsku vojnu i proterati sa francuske i belgiske teritorije koju su bili zauzeli.

Ali, bilo je ne manje očigledno da će u obliku rata, koji su nam okolnosti nametale, pitanje materijala zauzeti najvažnije mesto, van svake srazmere sa predviđanjima koja su dotada vršena.

Pre nego što otpočnem izlaganje operacija koje sam vodio u toku 1915 godine, izgleda mi neophodno da dam sliku stanja našeg materijala na početku te godine, da iznesem koja su bila moja uzastopna traženja da se taj materijal dovede na visinu mojih potreba i kakvi su napreci ostvareni.

Ako se budućnost pretstavljala načičkana problemima za nas, situacija Nemaca je, po mome mišljenju, bila još mnogo teža, i to je podržavalo moje snažno poverenje u budućnost.

Potpomagani od jednoga saveznika koji je već davao očigledne znake zamora, oni su morali voditi rat na dva fronta. Istina, pošto su koristili vrlo gustu železničku mrežu, koju su produžavale železnice u Belgiji i Severnoj Francuskoj, bilo im je moguće da jedan armiski korpus prebace sa jednoga ratišta na drugo u roku koji nije prelazio 20 dana. Ali, za njih se postavljalo pitanje da znaju gde će uputiti svoj glavni napor: protiv svojih protivnika na Zapadu, čiju su snagu sada osetili, ili protiv svojih neprijatelja na Istoku, koji su lošije naoružani, lošije organizovani, ali koji, u nedostatku drugih sredstava, raspolažu ogromnim prostorom na kome se u slučaju neuspeha mogu preurediti. Izgleda da nemačka Vrhovna komanda, pred tom alternativom, nije jasno opredelila put kojim bi trebalo da pođe i da se ona uvek, pa čak i u vreme kada je nad Rusima odnosila tako upečatljive pobede, ustručavala da sve stavi na kocku i da se baci u odlučujuću ofanzivu. Ona je 1915 godine usvojila jedno srednje rešenje koje se sastojalo u tome da sa maksimumom svojih snaga ostane u defanzivnom stavu na Zapadu, a da Ruse napada sredstvima koje bez opasnosti može da izvuče sa Zapadnog fronta, pored onih koje može da obrazuje iz svojih izvora. Takvo rešenje, po mome mišljenju, nosi obeležje jednoga komandovanja koje malo žudi za rešavajućim odlukama. Ono, takođe, pokazuje da napori, koje su u toku te teške 1915 godine podneli Englezi i Francuzi, nisu bili uzaludni, jer smo u toku cele te godine mi zadržali inicijativu u operacijama i održavali neprijatelja pod stalnom pretnjom naših napada. To je ono što će proizaći iz kratkoga prikaza francusko-engleskih dejstava, koji ću učiniti, ograničavajući se, po svome običaju, da naročito jasno kažem koji je u njima bio moj lični udeo.

Ipak, ostaje činjenica da su se Nemci, iako nisu postigli odlučujuće rezultate koje oni 1915 godine nisu ni očekivali ni tražili, organizovali tako da se na našem frontu odupru našim poduhvatima. Snažni u svojoj netaknutoj industriji, u svome bogatstvu u uglju, u sredstvima koja su izvlačili iz neutralnih zemalja, oni su, uporedo sa nama, preduzeli jedan džinovski napor da razviju svoj materijal,

da poboljšaju i pojačaju svoje odbranbene uređaje prema nama. U krajnjoj liniji, borba na francusko-englesko-belgiskom frontu u toku 1915 godine prikazuje se kao trka između našeg ofanzivnog materijala, koji se svakim danom povećavao, i nemačkih defanzivnih uređaja, koji su svakim danom bivali sve jači.

1915 godina ima još jedno obeležje: rat, koji se 1914 godine ograničio na francusko-belgisko ratište, Poljsku i Srbiju, proširio se u Istočno Sredozemlje. Ja ću reći pod kojim su se uslovima otvorila ta vojišta, jedna na zahtev Antante a druga voljom naših neprijatelja, i kakvu sam akciju, upočetku posredno a na kraju neposredno, imao da vršim da bih objedinio rasturene napore naše koalicije.

Najzad, ja ću ovaj deo svojih uspomena završiti jednim kratkim pregledom svojih odnosa sa vladom i političarima u toku te godine.

GLAVA XVIII

Uređenje fronta. — Problem materijala

U trenutku kada su se zbivali poslednji trzaji bitke u Flandriji, na ruskome ratištu su nemačke i austrougarske armije otstupale u Istočnoj Pruskoj i u Poljskoj, od Varšave ka Černovicu. Počev od 10 novembra 1914 godine, naša obaveštajna služba je javljala o znatnim prevoženjima nemačkih trupa. Prvih dana decembra izgledalo je kao sigurno da je ovim prebacivanjima sa francusko-englesko-belgiskog fronta odvučeno trupa čija je ukupna jačina dostizala 4—5 armiskih korpusa i 5 konjičkih divizija.

Zbog toga je taj trenutak izgledao kao jedan od najpovoljnijih za ponovno otpočinjanje naših ofanziva.

Ipak, pre nego što se preduzmu nove skupne operacije, i to posle neprekidne bitke od 3 meseca, bilo je neophodno pristupiti obrazovanju rezervi, popuni ljudstva i zaliha municije; isto tako, trebalo je pribaviti specijalna sredstva koja su zahtevale operacije opsadne vojne koje smo, spočetka, bili prinuđeni da vodimo pre nego što ponovo pređemo na poljsku vojnu.

Od svih tih zadataka najhitniji je bio izvlačenje sa fronta onih velikih jedinica koje treba učiniti slobodnim za operacije koje sam želeo da preduzmem.

12 novembra sam armijama uputio jedan raspis[1]) kojim sam naredio da se ekonomiše sa trupama na frontu na taj način što će se usavršavati odbranbeni uređaji, kao i da se obrazuju počesne rezerve.

Komandanti velikih jedinica su najpre bojažljivo pošli putem koji sam im ja označio. Izgledalo je da se rovovi ne mogu braniti ako se pozadi grudobrana ne napune ljudima, lakat uz lakat. Zbog toga su prve rezerve, koje su obrazovane u armijama, najpre bile sastavljene od malih jedinica koje su pre imale karakter korpusnih rezervi. U armijama na severu, gustina trupa je omogućavala da se sa obrazovanjem rezervi ide još dalje i da se, osim armiskih rezervi, obrazuju i rezerve grupe armija koje se imaju sastojati »od vrlo jakih jedinica postavljenih u blizinu osetljivih tačaka[2]) . . .« S druge

---

[1]) Raspis br. 2663 od 12 novembra 1914.
[2]) Raspis br. 4103 od 17 novembra 1914.

strane, rezerve bi mogle biti još povećane upotrebom teritorijalnih jedinica na frontu koje bi oslobodile isto toliko aktivnih ili rezervnih jedinica.

Najzad, ja sam generalu Fošu stavio u zadatak da od maršala Frenča, čije su se snage znatno povećale i koji je sa 4 korpusa držao front od 50 km, dok je veliki broj naših korpusa držao frontove koji su išli do 20 km, traži da smeni francusku 8 armiju koja je bila uvučena između Engleza i Belgijanaca. Uistinu, ta smena, protiv koje maršal nije stavio nikakvu načelnu primedbu, počela je da se vrši vrlo polako tek krajem decembra.

Međutim, krajem novembra, naši odbranbeni uređaji su počeli da se usavršavaju; u svakoj armiji je broj raspoloživih trupa rastao; rezerve grupa armija su se sastojale iz 2 pešadiske, 2 konjičke i 2 teritorijalne divizije. Konjica, koja je bila prebačena u Flandriju, ponovo je zauzela svoje normalno mesto u bitačnom rasporedu: oba konjička korpusa i konjičke divizije bili su rekonstituisani, a korpusni pukovi su se vratili u svoje korpuse.

Prema tome, biće moguće da se ponovo pređe u ofanzivu koju je smanjenje gustine neprijateljskog fronta i slabljenje njegove aktivnosti, izgleda, olakšavalo.

Kakvo je, u tome trenutku, bilo stanje našeg materijala? Kakva predviđanja sam morao da činim da bi nas osposobio da uspešno vodimo operacije? Kako su se ostvarili naši programi proizvodnje? Na ta pitanja treba odgovoriti pre nego što se otpočne izlaganje vojne iz 1915 godine. Ja ću, redom, izložiti stanje materijala i municije.

Pre svega, nameće se jedna opaska. U krizi materijala koju smo pretrpeli počev od oktobra 1914 godine, hteo se videti dokaz za nedostatak duha predviđanja Vrhovne komande. Istina je sasvim drukčija. Ja sam u I delu ovih Memoara rekao da sam još od 1910 godine obratio pažnju ministru rata na potrebu da razvijemo našu tešku artiljeriju[3]), da povećamo naše zalihe municije[4]) i da na širokoj osnovi apelujemo na privatnu industriju da nas u što je moguće kraćem roku izvede iz stanja inferiornosti u kome smo se nalazili u odnosu na Nemce. Objasnio sam iz kojih su, poglavito političkih, razloga moji zahtevi dobili samo delimično i nepotpuno zadovoljenje. Da je ta praznina bila popunjena na vreme, možda bi nam bilo moguće da u septembru ili oktobru 1914 godine zadobijemo pobedu kojom bismo izbacili Nemce iz naše zemlje. Ja iz toga želim da izvedem samo jedno, a to je da su narodi, ili bar oni koji ih vode, suviše često skloni da vojne izdatke smatraju neproduktivnim i nekorisnim. Kada se dopusti da se bude povučen niz tu nizbrdicu, zadocnjenja se gomilaju jedno na drugo, protivnik izmakne napred, i kad čas opasnosti kucne, greške koje su učinjene usled nepredviđanja ne mogu se više popraviti. Neka bi, u budućnosti, ta pouka

[3]) Videti I deo, gl. I, str. 3 i gl. IV, str. 43 i sledeće.

[4]) Videti I deo, gl. V, str. 53 i sledeće.

poslužila za nauk javnom mnenju i vladama pri donošenju njihovih odluka.

Nameće se još jedna primedba. Moglo bi izgledati čudno da ja, još od prvih dana poziciskog rata, nisam izradio jedan ukupan program umesto delimičnih zahteva koje ću ovde, uostalom, skraćeno nabrojati. Na ovo je lako odgovoriti, s jedne strane zato što su zahtevi sa fronta rasli sa potrebama koje su operacije svakodnevno otkrivale, a s druge strane zato što sam, znajući na kakve će teškoće naići ministar rata pri izvršenju mojih porudžbina, u neku ruku, nastupao korak po korak, postavljajući svoje zahteve po redu hitnosti i iznoseći ih tek pošto su prethodni bili udovoljeni.

I. — Artiljeriski materijal

A) Materijal od 75 mm. — U početku rata je mobilisano 1.011 baterija od 75 mm. Osim toga, armije su imale još 200 rezervnih topova za zamenu gubitaka. U unutrašnjosti zemlje je ostalo još 434 topa, koji su bili oruđa za zamenu iz vremena mira, baterije škola gađanja i depoa za obuku.

Armije na frontu su imale 16.174 kare. Raspolagalo se samo sa 350 rezervnih kara koje su bile dodeljene depoima za obuku, kao i sa 500 kara modela 90 T.

U operacijama prvoga meseca rata, a naročito u povlačenju koje je prethodilo Bici na Marni, izgubili smo veliku količinu materijala i 10 septembra 1914 gubitak je dostizao: 401 top i 750 kara sa prednjacima.

Mobilizaciski plan nije predviđao izradu ni jednoga topa i ni jedne kare, ali je bila otpočeta izrada 155 topova od 75 mm modela 1913 i 958 kara raznih modela da bi se popunile zalihe materijala koje su bile utrošene za novoformirane jedinice po Planu XVII.

Prva izmena misli između ministra rata i mene o pitanju proizvodnje materijala od 75 mm bila je krajem septembra 1914 godine. 3 uprava (artiljeriska) Ministarstva rata, bazirajući na rokovima mirnodopske proizvodnje (godina dana obrade u fabrici da se top potpuno izradi), u to je vreme smatrala da će ponovno otpočinjanje proizvodnje dati isuviše pozne rezultate da bi se moglo uzeti u obzir. Ipak je naručeno 40 kompletnih baterija. Osim toga, naručeni su u dosta velikom broju delovi topa (cevi, kočnice i lafeti), sa rokovima isporuke raspoređenim između 1 oktobra i 14 novembra.

Da bih mogao bar delimično popuniti nedostatak, postigao sam kod ministra da se 240 topova uzmu iz baterija za ispad nekih tvrđava u Alžiru; neka oruđa su se, takođe, mogla ponovo dovesti u ispravnost pomoću rezervnih delova koji su bili poslati armijama. I pored tih mera, koje nisu mogle biti ništa drugo do polumere, nedostajalo je još 283 topa 75 mm.

U nemogućnosti da se ovaj nedostatak popuni za duže vreme, kao i zbog oskudice u municiji, o čemu ću docnije govoriti, izvestan

broj baterija od 75 mm bio je privremeno naoružan oruđima od 90 i 95 mm, koja su, uostalom, bila izvrstan materijal, ali su bila sporometna.

Ali, situacija se ubrzo pogoršala. Uvođenje u upotrebu granata proizvedenih na brzu ruku poslednjih dana 1914 godine od strane privatne industrije dovelo je do prskanja cevi koje se povećalo u uznemiravajućoj razmeri.

Do 10 aprila 1915 godine nedostatak se popeo na 800 topova.

Zbog toga sam već februara 1915 godine[5]) od ministra tražio:

1. — da stavi na moje raspoloženje sve rezerve u unutrašnjosti zemlje i sav naručeni materijal;

2. — da se proizvodnja materijala od 75 mm vrši sa potrebnim intenzitetom i da se sa Šnajderovim zavodima zaključi ugovor za naknadnu isporuku topova modela 1912.

Blagodareći hitno preduzetim merama,[6]) prskanja cevi su se znatno smanjila u avgustu 1915, ali je situacija i dalje ostala ozbiljna, jer su drugi uzroci (habanje cevi usled intenzivnog gađanja, neprijateljsko dejstvo) doprineli smanjenju broja naših oruđa u službi.

U to je vreme program proizvodnje, koji je izradio ministar, trebao da omogući da se isporučuje prosečno po 6 topova dnevno i da se popuni nedostatak. Isporuke artiljeriskih zavoda, zajedno sa isporukama privatne industrije, trebale su da omoguće da se do 30 januara 1916 artiljerija od 75 mm opet dovede na 4.708 topova. Tada će se moći preduzeti obrazovanje novih 170 baterija.

Najzad, 8 februara 1916, uputio sam još jedan naknadni zahtev za 66 baterija i 25 municiskih vodova.

Ukratko, na dan 20 februara 1916 stanje topova od 75 mm je bilo sledeće:

na frontu, u armijama na severozapadu — — —	4.046
na frontu, u Istočnoj vojsci — — — — — —	156
na frontu, autotopova — — — — — — —	52
u rezervi, u unutrašnjosti, od kojih je jedan deo u jedinicama koje se formiraju — — — —	284
u nastavnim centrima — — — — — — —	195
Ukupno	4.733[7])

[5]) Pretstavke od 4.II.1915, br. 1228; od 17.II.1915, br. 5442 i od 22.II.1915, br. 7447.

[6]) 4.II.1915 ja sam pod brojem 936 uputio ministru jedan telegram kojim sam od njega tražio da se vrši naročiti nadzor nad proizvodnjom upaljača koji su velikim delom bili krivi za nesrećne slučajeve.

27.IV.1915, pod br. 10325, tražio sam od njega da se bušene granate podvrgnu novoj probi pritiska, da se iz zaliha povuku granate punjene u Klermon Feranu koje su prskale u velikoj razmeri i da se probni pritisak, koji je na navaljivanje industrijalaca bio smanjen na 400 kg, poveća na 1.400 kg.

[7]) Ova cifra pokazuje da je potpuno ostvaren program koji je Milran izradio avgusta 1915.

Od mobilizacije do 24 marta 1916 poslato je armijama:

2.835 topovskih zadnjaka,

1.340 presvučenih (zamenjenih) cevi,

1.385 hidrauličnih kočnica,

218 lafeta i

3.380 kara.

Ali, ovo bi nabrajanje bilo nepotpuno kada ne bih naveo da sam 30 januara 1915[8]) od ministra tražio da predvidi obrazovanje nekoliko baterija od 75 mm na za to udešenim kamionima, kako bi se mogla povećati ofanzivna sposobnost jednog konjičkog korpusa i jedne jedinice koja bi se prevozila automobilima.

19 marta sam[9]) tražio da se naruči 9 baterija na kamionima. Prve isporuke toga materijala su armijama stigle juna 1915 godine. To je bio začetak artiljerije na kamionima koja je docnije učinila tolike usluge, naročito 1918 godine, kada su vršene velike nemačke ofanzive koje su nas primoravale da vršimo znatne pokrete trupa suvim.

B) Materijal od 105 mm. — Na dan mobilizacije, nijedan divizion ovih topova nije bio u službi, ali je bio naručen materijal za formiranje 8 diviziona. Prvi od ovih diviziona je stupio u službu 16 septembra 1914. Moja je namera bila da postignem da se svakome korpusu da po jedan takav divizion. Zbog toga je proizvodnja produžena, te je 31 januara 1916 bilo:

7 diviziona od po 3 baterije i

1 divizion od 2 baterije u armijama, dok su se

2 diviziona formirala u unutrašnjosti.

C) Materijal velikog kalibra. — Jedina oruđa velikog kalibra, čija je upotreba bila predviđena u operativnim armijama, bila su ona koja su bila u sastavu 4 puka teške artiljerije, i to:

20 baterija dugačkih topova kalibra 120 mm

6 baterija 95 mm,

12 baterija haubica 120 mm i

26 baterija brzometnih haubica 155 mm.

Oblik koji je rat uzeo odmah posle pobede na Marni, odmah me je naveo da predvidim upotrebu na frontu, ne samo materijala koji se nalazio u sastavu opsadnih parkova, nego i svih tipova teških merzera i dugačkih topova kojima se odmah moglo raspolagati (obalskih merzera 270 mm, mornaričkih topova od 140 i 160 mm.[10])

---

[8]) Pismo br. 9380.

[9]) Telegram br. 6441.

[10]) Pismo ministru od 13 septembra 1914, br. 5131 i od 22 septembra 1914, br. 6702.

5 oktobra 1914[11]) tražio sam od ministra da obrazuje pokretne baterije od dugačkih topova 120 mm i od 155 mm sa naplacima na točkovima[12]) ili, u nedostatku ovih, na platformama.

Nekoliko dana kasnije[13]) ponovo sam insistirao na potrebi da se produži sa formiranjem zaprežnih baterija dugačkih topova 120 mm, baterija dugačkih topova 155 mm, haubica 155 mm i merzera 220 mm sa poslugom iz tvrđavskih baterija, a da se armijama dodele zaprežni divizioni za vuču ovih oruđa.

Depešom od 24 oktobra 1914[14]) ministar me je obavestio da je pristupio formiranju:

88 baterija 90 mm,

31 baterije i 8 bateriskih grupa sa još 6 kompletnih diviziona 95 mm,

izvesnog broja diviziona dugačkih topova 120 mm,

3 diviziona i 8 grupa dugačkih topova 155 mm,

108 haubica 155 mm modela 1912 i

12 baterija merzera 220 mm na metalnim platformama.

Kalibar	Broj oruđa u upotrebi (ne računajući oruđa u tvrđavama)					
	1 oktobra 1914	1 januara 1915	1 aprila 1915	1 jula 1915	1 oktobra 1915	1 januara 1916
90 mm	—	600	700	750	940	1.230
95 mm	—	270	440	480	600	650
top 120 mm	60	300	550	600	900	900
haub. 120 mm	50	60	50	50	120	120
top 155 mm	—	190	300	320	460	470
haub. 155 mm (ne računajući brzometnu)	—	110	160	190	350	320
M. 220 (1)	—	17	50	80	180	180
M. 270 (2)	—	—	—	—	30	(a) 30
M. 280 (3)	—	—	—	—	4	(a) 6
M. 370 (4)	—	—	—	—	4	(a) 10

Napomene

a) U rezervi.

1) Merzer 220 mm model 1880.

2) Merzer 270 mm S model 1885. Postoji i obalski merzer 270 mm model 1889.

---

[11]) Pismo br. 1108.

[12]) Naplaci oko šina na točkovima su francuski izum od pre četvrt veka. Dok su u Francuskoj ostali u oblasti ispitivanja, oni su najpre uspeli u Italiji (major Bonađente), a sada se gotovo svuda upotrebljavaju.

[13]) Pismo br. 2875 od 14 oktobra 1914.

[14]) Br. 8419, 3/3.

3) Merzer 280 mm je iz fabrike Šnajder.

4) Merzer 370 mm, konstrukcije potpukovnika Filua, (Filloux), uveden je u službu 1915 godine. To je opsadno oruđe velike moći (teška artiljerija velike moći). Ne treba ga zameniti sa haubicom 370 mm koja je dobivena skraćivanjem cevi brodskoga topa modela 1887.

Pored ovoga materijala koji nam je pristizao iz unutrašnjosti, dobio sam od vlade ovlašćenje da koristim znatna sredstva iz tvrđava. Dekretom pretsednika republike od 5 avgusta 1915 stavljena su mi, na moj zahtev, na raspoloženje sva sredstva tvrđava koje su se nalazile na vojišnoj prostoriji. Veliki deo oruđa koja su činila njihovo naoružanje podeljen je armijama, jedno, da bi se obrazovao kostur odbranbenog fronta i, drugo, kao rezerva koju sam zadržao na svome raspoloženju.

Gornji pregled omogućava da se dobije pojam o povećanju broja oruđa velikih kalibara upotrebljenih na frontu u toku 1915 godine. Napominje se da ovaj pregled pokazuje samo korišćenje u velikoj razmeri već postojećeg materijala, čime se dobijalo u vremenu koje je bilo potrebno za prethodne studije, a koga je uvek vrlo mnogo trebalo.

Ali, zahtevi poziciskog rata nisu mogli biti zadovoljeni samo iz izvora koje je pružao naš postojeći materijal. Trebalo je stvoriti nove. Naročito se nametala potreba da se na front uvede veliki broj haubica, kako radi tučenja zemljišta sa strmim nagibom, tako i radi razaranja ojačanih zaklona koje je neprijatelj izgrađivao na svome frontu.

U tome cilju, ja sam, odmah po završetku bitke u Artoau, koja je vođena maja 1915 godine, zahtevao od ministra[15]) da dobijem 11 baterija Šnajderovih haubica 120 mm, čiji su se delovi nalazili u Krezou, i zatim, da se naruči 500 haubica 155 mm modela Šnajder i Sen Šamon, koje su imale veći domet od oruđa modela 1904 godine.

1 oktobra mi je ministar predložio[16]) da u Šnajderovoj fabrici naruči 40 merzera 220 mm i 12 merzera 280 mm, njenog modela. Probe sa ovim drugim oruđima dale su vrlo zadovoljavajuće rezultate. 29 oktobra 1915[17]) tražio sam od ministra da izvrši još jednu novu porudžbinu od 64 oruđa.

Jedan primerak dugačkog topa 155 mm modela Šnajder na poljskom lafetu sa dometom od 11.500 m upotrebljen je na frontu u početku rata i dao je izvrsne rezultate. 12 juna 1915 tražio sam da se ostvari program proizvodnje 120 takvih oruđa, koji je bio izrađen za vreme mira ali čije je izvršenje bilo prekinuto mobilizacijom.

---

[15]) Pisma od 11 juna 1915, br. 4373 i od 24 juna 1915, br. 10232.
[16]) D. M. br. 13267.
[17]) Pismom br. 16264.

Još 19 avgusta 1914 ministar mi je stavio do znanja da je preduzeo potrebne mere da se, kao opsadni materijal, formira 6 baterija od po 4 obalska topa 270 mm.

21 septembra on mi je javio da je armijama poslato 12 topova 160 mm i 12 topova 140 mm.[18]) 3 oktobra sam mu pisao da bih mu ukazao na korisnost da se obalska oruđa od 240 i 274 mm upotrebe na železničkim šinama. Ministar mi je 12 oktobra odgovorio da prihvata da se prouči postavljanje brzometnog topa od 240 mm na lafet na šinama.

14 oktobra, pored toga što sam zahtevao povećanje materijala teške artiljerije, insistirao sam na potrebi da se, u što je moguće kraćem roku, uvedu oruđa većih kalibara, bilo pozajmicom od brodske ili obalske artiljerije bilo izradom oruđa u privatnim fabrikama. 24 oktobra mi je ministar odgovorio da su preduzete studije u cilju korišćenja obalskih oruđa velikog kalibra (240, 270, 305 mm), kao i oruđa 240 mm na železničkim šinama.

Sutradan, ja sam precizirao svoje zahteve;[19]) predložio sam obrazovanje:

1. — poljske ili opsadne artiljerije koja može da gađa najmanje na daljinu od 12 km granatom koja sadrži veliko punjenje melinita (oruđa od 190 mm i brzometna od 240 mm);

2. — artiljerije velike moći i velikog dometa, namenjene uništenju nemačkih oruđa vrlo velikog kalibra (274 i 305 mm);

3. — artiljerije vrlo velike moći i velikog dometa za napad na oklopljena i betonirana utvrđenja.

I, 18 novembra, zahtevao sam da se, čim to bude dozvolio stepen odmaklosti studija, naruči: 12 topova 190 mm, 12 topova 240 mm i 2 topa 274 mm, a da se, pre nego što se preduzme montiranje oruđa od 305 mm, sačekaju rezultati proba sa oruđima od 274 mm.

Pošto su probe sa oruđima od 190 mm ispale zadovoljavajuće, ja sam, 25 januara 1915,[20]) zahtevao da se naruči 24 oruđa koja sam tražio 18 novembra.

Početkom marta:

— 24 oruđa 190 mm bilo je gotovo ili u narudžbini;[21])

— 1 oruđe 240 mm model 70/87 bilo je završeno, a 3 su bila u izradi;

— 8 brzometnih oruđa 240 mm bilo je predviđeno da se naruči;

— 6 lafeta na pokretnim postoljima izrađivalo se u Tulonu za obalske topove 240 mm model 1884.

Zalihe municije nisu dozvoljavale da se ovaj program zasada poveća.

---

[18]) Obalska oruđa udešena za gađanje na zemlji.

[19]) Pismom od 25 oktobra 1914, br. 5506.

[20]) Pismom br. 7641.

[21]) Prvi divizion 190 mm je uveden u službu 4 maja 1915 godine u 10 armiji.

Ali, zadovoljavajući rezultati koji su postignuti probama sa oruđima 190 mm dali su mi povoda da 18 marta 1915[22]) tražim povećanje broja oruđa velikog kalibra na lafetima na šinama i naručivanje 8 oruđa 320 mm. Da udovolji ovome zahtevu, ministar je naručio još 4 oruđa 240 mm i 4 oruđa 240 mm modela 70/87.

Juna 1915 godine[23]) ja sam u svojim zahtevima otišao još dalje. Predložio sam ministru:

1. — da mi stavi na raspoloženje sva oruđa namenjena za odbranu morskih obala čije prisustvo na obalama ne izgleda neophodno, sa svom njihovom municijom;

2. — da od mornarice zahteva da nam ustupi oruđa kojima se može postići domet od najmanje 26 km;

3. — da naredi proučavanje izrade jednog merzera vrlo velike moći, koji će biti u stanju da gađa na daljinu od 12 km.

Pošto su probe postavljanja topova 140 i 160 mm na lafete na šinama normalnog koloseka dale dobre rezultate, zahtevao sam[24]) da se tako postave po 2 oruđa od svakoga od ovih kalibara.

8 avgusta ministar mi je predložio da se 8 oruđa 300 mm preprave u haubice 370 mm (sa dometom od 13 km) i saopštio mi je da je naručeno 26 lafeta na klizačima za oruđa 320 mm. Nešto docnije odgovorio mi je na jedno moje pitanje[25]) da je mornarica spremna da nam ustupi 4 oruđa 370 mm, koja je fabrika u Krezou predlagala da prepravi na oruđa 520 mm, sa verovatnim dometom od 32 km.

Najzad, ja sam 24 januara 1916 godine tražio da se u Krezou naruče 2 haubice 520 mm koje će moći da gađaju na daljinu od 18 km zrnom od 1.350 kg u kome će biti 300 kg eksploziva.

Ova raznovrsna oruđa su uveliko bila upotrebljena u bitkama u Artoau i u Šampanji, koje su vođene juna i septembra 1915. U Šampanji, naročito, mi smo raspologali sa:

24 obalska merzera 270 mm,
16 brzometnih topova 100 mm,
4 topa 140 mm,
4 topa 160 mm,
24 topa 190 mm,
1 topom 274 mm.

Na završetku nabrajanja napora koji su učinjeni za iskorišćenje sredstava koja smo mogli pozajmiti od mornarice da napomenem da sam od ministra tražio da naredi da se opreme zaštićene parne topovnjače koje će nositi topove velikog kalibra, i to:

1. — 2 baterije, od kojih će svaka imati po 4 topovnjače naoružane sa po 1 topom 140 mm, 2 topa 47 mm i 2 mitraljeza i po 2 brodića kao pozadnji ešelon;

2. — 1 baterija od 4 topovnjače, od kojih će svaka nositi po 2 brzometna topa 100 mm.

---

[22]) Pismom br. 7713, upućenim ministru.

[23]) Pismima br. 2711 od 8 juna i br. 3671 od 10 juna.

[24]) Pismom od 30 avgusta 1915, br. 22264.

[25]) Pismo ministru od 14 septembra br. 8941.

Prva baterija od 140 mm bila je poslata na severni front u junu 1915 i upotrebljena je na kanalu od Firna do Nijepora, a druga baterija je u julu stavljena na raspoloženje Centralnoj grupi armija.

Što se tiče baterije topovnjača sa brzometnim topovima 100 mm, ona je stavljena u službu početkom septembra 1915, takođe u Centralnoj grupi armija.

D) Rovovska artiljerija. — Ali, na taj, svakoga dana sve obimniji program nadovezao se još jedan koji je imao za cilj stvaranje i stavljanje u službu oruđa od kojih na početku rata nismo imali nijedan primerak — *rovovske artiljerije.*

Početkom novembra 1914 godine inžinjeriski major Dišen (Duchêne) je za gađanje na malom otstojanju predložio upotrebu jednoga projektila koji bi se izbacivao sa usta jedne cevi na čiji bi se vrh stavljala bomba koja pozadi ima krilca koja bi služila da se ona održi na svojoj putanji. Dostavljajući ovaj zanimljiv predlog ministru, 8 novembra 1914,[26]) ja sam najupornije insistirao na potrebi da se ostvari takvo jedno oruđe za koje sam još za vreme mira u više mahova zahtevao da se konačno pripremi za izradu.

Odmah su preduzete studije u Buržu. One su uspešno završene tako da je početkom januara 1915 godine izvršena narudžbina prve serije rovovskih oruđa od 58 mm koja su slata armijama na probu, po partijama, kako je koja bila izrađena. Te su probe dale toliko uspešne rezultate da sam, ne čekajući ostvarenje predviđenih poboljšanja, zahtevao da se odmah zaključi još jedna porudžbina od 110 oruđa i da se proizvodnja projektila poveća na 4.000. Sredinom februara 1915 godine ostvaren je jedan novi model (br. 2) koji je bacao bombu od 40 kg. Naručeno je 140 oruđa toga modela. Prvobitan je model (br. 1) usavršen i postao je model br. 1 bis.

Upotreba bacača od 58 mm sve je više postajala opšta, te sam ministru upućivao uzastopne zahteve u cilju da se poveća proizvodnja oba ova oruđa.

Sledeći pregled pokazuje povećanje broja bacača 58 mm dodeljenih armijama u toku 1915 godine.

Model bacača	1 februar 1915	1 mart 1915	1 maj 1915	1 septembar 1915
Bacači br. 1 i 1 bis	40	60	120	550
Bacači br. 2	—	—	50	500

Vršena su proučavanja kako da se izvrši poboljšanje toga materijala da bi se u rovovima mogao lakše prenositi na rukama. S druge strane, opiti koji su vršeni u Buržu u cilju povećanja dometa dali su takve rezultate da sam početkom 1916[27]) godine zahtevao da se izvrši narudžbina još 1.000 bacača 58 mm br. 2.

[26]) Pismom br. 1729 od 8 novembra 1914.
[27]) Pisma: od 21 januara 1916, br. 11866 i od 27 januara, br. 15858.

U međuvremenu je preduzeće Sosijete de Batinjol ostvarilo jedno rovovsko oruđe od 240 mm koje na 800 m baca projektil od 90 kg sa 45 kg eksploziva. Čim sam bio obavešten o rezultatima koji su postignuti sa ovim oruđima, ja sam, 5 juna 1915, zahtevao da se naruči 100 ovakvih oruđa, a kada je prvobitni model ovih merzera od 240 mm velikog dometa bio poboljšan, izdejstvovao sam da se kod njegovih konstruktora izvrši nova narudžbina od 200 ovakvih merzera.

E) Artiljerija malog kalibra. — Teškoća da se poljski top dovede u neposrednu blizinu neprijateljskog položaja, kako u pošumljenim oblastima, kao što je Argona, tako i u nastupanju u unutrašnjosti sela, ukazala je na potrebu za jednim lakim oruđem koje se može vući na rukama.

Za tu svrhu ja sam najpre koristio brdski top 80 mm. Najpre je na front bila poslata jedna baterija, 1 oktobra 1914, a potom je tamo, jedna za drugom, poslata većina oruđa toga kalibra kojima smo raspolagali.

Osim toga, borba protiv neprijateljskih mitraljeza je stvorila potrebu za jednim brzometnim topom maloga kalibra koji bi se mogao smestiti u rovove prve linije. Mornarički top 37 mm potpuno je odgovarao ovome cilju, te sam oktobra 1914 godine[28]) tražio od ministra da kod mornarice izdejstvuje da nam ustupi što veći broj ovih oruđa. 140 topova 37 mm odmah je moglo da bude stavljeno na raspoloženje armijama.

Mornarica je ustupila još i nekoliko topova 47 mm, ali kako je njihovo kretanje po rovovima bilo teško, to nismo razvili njihovu upotrebu. U bici u Šampanji, s jeseni 1915 godine, pojavila se potreba za »pratećim topom« koji bi bio sposoban da slomi one lokalne otpore protiv kojih artiljerija od 75 mm ne može lako da dejstvuje. Top 37 mm odgovarao je i ovome cilju. Na moj zahtev ministar je najpre naručio 500, a potom 1.000 ovih oruđa, modela koji je bio proučen u fabrici Pito, kako bi omogućio da se oni dodele svima pešadiskim pukovima.

U isto vreme se pojavila i potreba da se trupama dadu oruđa koja će biti sposobna da na drugoj liniji odbrane ruše žične prepreke koje su izbegle udarima artiljerije. U tome cilju trebalo im je dati jedan laki merzer koji gađa projektilom 75 mm. Tražio sam od ministra da naruči po 100 merzera od svakoga modela koje su podneli Žuando (Jouhandeau) i Arše (Archer), što je pretstavljalo jedno privremeno rešenje toga problema, na čijem usavršavanju je trebalo i dalje raditi.

II. — Borna kola

Početkom januara 1916[29]) godine obavestio sam ministra da mi je pukovnik Estijen podneo jedan projekt oklopljenih i naoružanih samokretnih kola koja su sposobna da prelaze rovove i prepreke na

[28]) Pismom od 24 oktobra 1914, br. 5316.
[29]) Pismom od 7 januara 1916, br. 3654.

bojištu. Taj se projekt sastojao u prepravci traktora Holt, koji je već koristila artiljerija sa traktorskom vučom. Pošto su prve probe ovih novih oruđa, izgleda, bile zadovoljavajuće, ja sam u jednom pismu od 31 januara[30]) precizirao uslove koje ona treba da zadovolje i tražio sam da se naruči 400 ovih »oklopnjača«.

Potom sam, aprila,[31]) postavio i osnove organizacije koju treba dati jedinicama koje će imati da opslužuju taj materijal: taktička jedinica će biti traktorski divizion sastavljen od 16 traktora i bojne komore. Obrazovaće se 20 diviziona.

27 aprila mi je ministar saopštio da je on, pošto je preduzeće Sen Šamon prikazalo jedan model zemaljske oklopnjače koja je jača od one iz Krezoa i koja je naoružana jednim poljskim topom 75 mm, naručio 400 oruđa toga modela. Na taj način, rok za izradu 400 bornih kola, koja sam tražio u januaru, skraćen je upola, te se moglo organizovati 40 mešovitih diviziona umesto 20, predviđenih u aprilu. Pismom od 2 maja[32]) dao sam svoj pristanak na taj projekt organizacije.

III. — Protivavionska odbrana

Kada je bila objavljena mobilizacija, organizacija protivavionske odbrane je, naravno, bila u začetku. Postojao je samo 1 vod od 2 auto-topa. Bilo je naručeno 15 vodova, ali je njihova isporuka bila predviđena u rokovima sa velikim razmacima. Na frontu je, u prvim mesecima rata, nedostatak specijalnog materijala nadoknađivan sredstvima koja su bila pri ruci.

U više mahova[33]) sam ministra upozoravao na nedostatak sredstava za odbranu od neprijateljskih aviona i insistirao sam da se požuri isporuka vodova auto-topova. 9 novembra 1915[34]) tražio sam da se broj prvobitno predviđenih 40 vodova auto-topova poveća na 60 vodova. Osim toga, tražio sam 300 platformi modela 1915 za polustalna odeljenja protivavionske odbrane. Insistirao sam na tome da se požuri sa proučavanjem protivavionskog gađanja. Nadziravanje metoda upotrebljenih u armijama bilo je, 24 novembra 1915, povereno generalu Sent Kler Devilu. Osim toga, naredio sam da se vodovima i polustalnim odeljenjima protivavionske odbrane dodele reflektori od 90 sm, a od ministra sam tražio da se naruči 100 reflektora od 120 sm radi popunjavanja polustalnih odeljenja i vodova.

---

[30]) Pismo br. 18401 od 31 januara 1916.

[31]) Pismo br. 11473 od 18 aprila 1916.

[32]) Pismo br. 1236 od 2 maja 1916.

[33]) Pismom od 9 februara 1915, br. 2631 i telegramom od 23 marta 1915, br. 8136.

[34]) Pismom br. 4701 od 9 novembra 1915.

IV. — Puške i mitraljezi

A) Puške. — U avgustu 1914 trupe su, izuzev jahaćih, bile naoružane puškom modela 1886/93, a jahaće trupe karabinima modela 1890 ili kratkim puškama modela 1892. Osim toga, 1907 godine bila je za indokineske trupe usvojena jedna puška lakša od puške modela 1886/93.

1 avgusta 1914 godine bilo je:

2,880.000 pušaka modela 1886/93,
220.000 karabina modela 1890,
384.000 kratkih pušaka modela 1892 i
772 puške modela 1907.

Osim toga, imali smo:

1,260.000 pušaka modela 1874 i
oko 100.000 poluautomatskih pušaka Kropaček, kupljenih 1886 godine.

Kako je mobilisana vojska imala 1,100.000 boraca pešaka, to je u pozadini ostalo oko 1,700.000 pušaka.

Gubici za prvih 8 meseci rata procenjeni su aprila 1915 godine na oko 700.000 pušaka; ovaj je broj bilo prilično teško tačno proceniti, jer je oružje neprekidno slato u unutrašnjost, na opravku, i vraćano na front sa pojačanjima. Kako bilo, ovaj defecit je bio utoliko više zabrinjavajući što je proizvodnja odavno bila obustavljena i nije bila obnovljena. Upozorio sam ministra na to stanje. Fabrike ručnog oružja bile su pozvane da ponovo otpočnu proizvodnju. Obratili smo se privatnoj industriji. Proizvodnja od 20.000 pušaka, kolika je bila u junu 1915, porasla je na:

33.000 pušaka u julu,
43.000 pušaka u avgustu,
47.000 pušaka u septembru,
50.000 pušaka u oktobru,
52.000 pušaka u novembru i
58.000 pušaka u decembru.

Rezerva pušaka, koja je sredinom 1915 godine bila pala na 250.000, porasla je već u novembru iste godine na 300.000 i pored toga što je bio formiran veliki broj novih jedinica.[35]) Već početkom 1916 godine ona je počela još da raste i aprila je dostigla broj od 450.000 pušaka.

B) Mitraljezi. — Na dan 1 avgusta 1914 mi smo imali 5.106 mitraljeza od kojih je 2.020 bilo kod operativnih trupa, 2.886 u tvrđavama i 200 u izradi u fabrici Sent Etijen. Ova oruđa su većim delom bila modela 1907, izrađena u fabrici Sent Etijen. U armijama

[35]) Pored toga, mi smo savezničkim vojskama: ruskoj, srpskoj i belgijskoj morali da ustupimo znatan broj pušaka. Najvećim delom su ustupljene puške Kropaček i puške modela 1874.

je bio upotrebljen samo taj model; svaki pešadiski bataljon je imao po 1 vod od 2 oruđa.

Pošto se ubrzo uvidelo da je ta prvobitna dodela nedovoljna, to me je navelo da zahtevam da se ubrza proizvodnja ovih oruđa. Državni zavodi su u januaru 1915 proizvodili 181 mitraljez za mesec dana, a fabrika Hočkis 102 mitraljeza. Decembra 1915 godine naša*) proizvodnja se popela na 815 mitraljeza mesečno, a proizvodnja kod Hočkisa na 384 mitraljeza (od kojih 100 za Belgijance).

1 januara 1916 se računalo da se u armijama nalazi blizu 11.000 mitraljeza, prema 5.000 koliko ih je bilo u početku rata.

Februara 1916 ja sam smatrao da je postignuta dnevna proizvodnja od 44 oruđa dovoljna kako za zadovoljenje naših potreba tako i za pomaganje naših saveznika, te sam od državnog potsekretara za naoružanje tražio da napore fabrika uputi ka proizvodnji automatske puške i puškomitraljeza koji su našoj pešadiji trebali da dadu snažnu podršku vatrene moći. Taj zahtev je, sasvim razumljivo, bio podređen uslovu da zbog toga neće biti smanjena proizvodnja pušaka.

V. — *Municija*

Problem oružja, o kome sam dao kratak pregled, bio je samo jedna strana gorućega pitanja materijala koje nam se postavljalo. Snabdevanje municijom bilo je druga strana toga pitanja. Ukratko ću prikazati stepene njegovog razvoja.

A) Municija za topove 75 mm. — Već sam rekao da je za snabdevanje municijom od 75 mm bilo predviđeno po 1.300 spojenih zrna na svako oruđe u jedinicama. Da bi se obrazovala popuna za 240 oruđa za nove baterije po ratnom Planu XVII, morao se naručiti jedan višak ove municije. Ukratko, u vreme mobilizacije bilo je 4,866.167 zrna, to jest 1.190 zrna na oruđe, od kojih je bilo 5,5/13 razornih zrna i 7,5/13 šrapnela. Prema tome, nedostajalo je oko 500.000 zrna, koja su bila naručena ali nisu bila izrađena.

Plan ratne proizvodnje je predviđao:

a) najpre, montiranje 800.000 zrna do 50-og dana mobilizacije, po 25.000 zrna dnevno, od već izrađenih delova koji su se nalazili u rezervi u montažnim radionicama;

b) potom, proizvodnju 13.000 zrna dnevno, u celosti.

Ta količina je odgovarala maksimumu proizvodnje baruta B iz svih barutana u zemlji.

Osim toga, postojala je rezerva sirovina za izradu 600.000 zrna. Tu proizvodnju su trebali da ostvare artiljeriski zavodi uz saradnju privatne industrije za izvesne delove.

---

*) Misli na proizvodnju u državnim zavodima. — Prim. prev.

Kada je završena Bitka na Marni, utrošak je bio prevazišao polovinu prvobitne dodele na oruđe, te je bilo ostalo još samo 2,370.000 zrna. U toj situaciji, koja je mogla imati ozbiljne posledice na dalje vođenje rata, ja sam odmah preduzeo inicijativu da ministru predložim opozivanje iz vojske radnika specijalista u metalurgiskim fabrikama.[36])

Ja sam već ranije rekao[37]) da je povećanje kapaciteta proizvodnje bilo daleko od toga da bude onako brzo kako sam se ja nadao i kako mi je ministar saopštio. Tako, umesto da je do 1 novembra 1914 proizvedeno 30.000 zrna, a do 20 novembra 40.000 zrna, stvarne isporuke slagalištima u tome razdoblju nisu prevazišle 12.000 zrna. Međutim, u to vreme se stanje naših rezervi bilo pogoršalo. Usled operacija vođenih u toku trke ka moru i Bitke u Flandriji, naše rezerve su spale na manje od 400 zrna na oruđe.

Da bih otklonio to teško stanje, zahtevao sam:[38])

— da se iz kolonija doveze sva municija od 75 mm koja se tamo nalazila u slagalištima;

— da se ponovo pristupi izradi običnih zrna od livenog gvožđa i pored njihove male efikasnosti; i

— da se uzme sva raspoloživa municija iz Vojnog guvernerstva Pariza.

»Svakodnevno iskustvo«, telegrafisao sam ministru[39]), »pokazuje da svaka štednja artiljeriske municije znači utrošak ljudskih života...«

Situacija se pogoršavala još i usled potrebe da doturamo municiju Belgijancima i Srbima, kao što ću docnije pokazati, a i zbog toga što smo jedan deo naših alatljika morali da izmenimo da bismo omogućili proizvodnju municije za Rusiju.

Navešću samo nekoliko brojki koje će pokazati porast zahteva koje nam je rat nametao.

Telegramom od 5 januara 1915 ja sam kao minimum dnevne proizvodnje koju treba ostvariti utvrdio 80.000 zrna, ne računajući ustupke saveznicima. 25 septembra 1915 tražio sam da se taj broj poveća na 100.000, a 9 oktobra na 150.000, računajući i specijalna zrna.[40])

Prva partija municije koju je proizvela privatna industrija stigla je na front tek krajem decembra 1914, a ja sam već pomenuo koliko nas je ta proizvodnja, koja je prema želji boraca bila toliko spora, a prema mišljenju proizvođača suviše žurna, razočarala usled rasprskavanja u cevima.

[36]) Telegramom br. 6644 od 23 septembra 1914.

[37]) Videti II deo, str. 302 i dalje.

[38]) Telegramima br. 7837 od 28 septembra 1914, br. 8013 od 29 septembra 1914 i br. 1329 od 6 oktobra 1914.

[39]) Telegrami od 8 i 9 oktobra 1914 i telegram br. 2813 od 13 oktobra 1914.

[40]) Zrna sa bojnim otrovima.

Donji pregled pokazuje porast proizvodnje zrna od 75 mm počev od decembra 1914.

Datum	Isporuke slagalištima opšte rezerve	Prosečna dnevna proizvodnja
decembra 1914	1,029.666	34.322
januara 1915	1,315.525	43.854
februara „	1,073.101	35.770
marta „	1,865.184	62.173
aprila „	2,037.030	67.901
maja „	1,507.944	50.264
juna „	2,043.270	68.109
jula „	2,559.038	85.301
avgusta „	2,372.444	79.081
septembra „	2,873.355	95.778
oktobra „	3,529.069	117.635
novembra „	2,878.395	95.946
decembra „	2,533.810	84.460
januara 1916	3,486.993	116.233
februara „	3,541.757	118.058
marta „	4,092.000	132.000

S druge strane, potreba da se neprijateljska artiljerija kontrabatira efikasno navela me je da za top 75 mm tražim povećanje dometa, te sam zahtevao da se pristupi proučavanju jednog čeličnog zrna sa Dezaleovim (Desaleux) presekom.[41])

Gađanja sa krajnjim granicama dometa, koja su se sve više vršila, prinudila su nas da izmenimo naše upaljače. Taj problem, u čije tehničke pojedinosti nemam vremena da ulazim, zahtevao je mnogo vremena, jer je proizvodnja upaljača jedna od najdelikatnijih proizvodnji.

B) Municija za tešku artiljeriju. — Na dan 2 avgusta 1914 bilo je u opsadnim parkovima i tvrđavama:

800.000 zrna od 90 mm od kojih 60.000 razornih,
655.000 zrna od 95 mm od kojih 240.000 razornih,
1,000.000 zrna od 120 mm od kojih 460.000 razornih,
1,490.000 zrna od 155 mm od kojih 930.000 razornih,
212.000 zrna od 220 mm i
27.000 zrna od 270 mm.

Od proizvodnje zrna velikoga kalibra za vreme rata bila je predviđena samo proizvodnja 465 razornih zrna dnevno za snabdevanje brzometnih haubica 155 mm.

Ali, ubrzo se pokazalo da postojeće rezerve neće biti dovoljne da zadovolje potrebe armija. Prve narudžbine koje je izvršila

[41]) Pismo od 9 oktobra 1915, br. 4978.
Sjajne studije generala Dezalea (Desaleux) omogućile su da pešadija dobije zrno (zrno »D«) kojim je znatno povećan domet puške modela 1886/93.

3 uprava bile su narudžbine isključivo livenih zrna. Sav raspoloživi čelik je bio zauzet za hitnije narudžbine municije od 75 mm. Što se tiče maloga broja ovih narudžbina, on se objašnjava odupiranjem livaca da ponovo upale svoje peći koje su od mobilizacije sve bile pogašene zbog teškoća da se pribave radna snaga i neophodne sirovine.

Izveštavajući o ovim narudžbinama, ja sam, 10 decembra 1914, naznačio ministru[42]) red hitnosti koga se treba držati radi obezbeđenja njihovog izvršenja. Ja sam insistirao na potrebi da se što pre pristupi izradi čeličnih zrna od 105 mm za koja nije postojala nikakva rezerva i da se, u najvećoj mogućoj meri, ugovori za »livena zrna« preinače u ugovore za »zrna od očeličenog liva« koja imaju daleko jače dejstvo. Ja sam, takođe, napomenuo da naručene količine, čiji je iznos, kako sam rekao, bio utvrđen u neizvesnosti u kojoj smo se nalazili u pogledu mogućnosti proizvodnje naše i strane industrije, treba smatrati kao minimum, i tražio sam od ministra da me obavesti da li smatra mogućim ostvarenje u kratkome roku jednoga dopunskog programa proizvodnje.

Na jednome sastanku koji je održan u Bordou 27 decembra 1914 sa generalom Bakeom (Baquet), načelnikom Artiljeriske uprave pri Ministarstvu rata, jedan oficir za vezu iz moga štaba je stekao sasvim jasan utisak da, prema opštem mišljenju, proširenje programa proizvodnje zrna velikoga kalibra nije moguće za duže vreme.

Kada je umoljen da zaključi narudžbinu za proizvodnju zrna velikoga kalibra, naročito za dnevnu proizvodnju od 3.000 čeličnih zrna od 155 mm, general Bake je izjavio da bi se ta narudžbina mogla izvršiti samo na uštrb onih 80.000 zrna od 75 mm, čiju sam izradu smatrao kao minimum a koju bismo ostvarili tek posle 6 meseci. Doista, na sastanku industrijalaca od 27 decembra 1914, Milran je jedino po cenu najvećih teškoća, blagodareći svome najžešćem navaljivanju, postigao da oni prihvate jedan deo ove narudžbine bez štete po proizvodnju zrna od 75 mm.

Ja sam pošao od toga obećanja koje je ministrovom upornošću, u neku ruku, iznuđeno rodoljublju metalaca, kada sam 29 decembra[43]) potvrdio svoj zahtev za dnevnom proizvodnjom zrna velikog kalibra, naročito za po 3.000 zrna dnevno za kalibre 120 i 155 mm.

26 januara 1915[44]) ponovo sam postavio zahteve:

1. — da se dnevna proizvodnja zrna od 90 mm poveća na 6.000 zrna (u to vreme su počela da se rasprskavaju zrna od 75 mm.);

2. — da se požuri sa proizvodnjom zrna od 155 mm kako bi se što pre dostigao broj od 3.000 zrna dnevno, koji sam ranije zahtevao.

---

[42]) Pismo br. 2232 od 10 decembra 1914.

[43]) Telegramom br. 7513 od 29 decembra 1914.

[44]) Pismom br. 8147 od 26 januara 1915.

Ministrov odgovor[45]) nije bio ohrabrujući. On mi je stavljao do znanja da program proizvodnje municije svih kalibara, koji sam mu dostavio, pretstavlja, a možda i premaša, granicu mogućnosti naše proizvodnje, i to kada se čak iskoristi i sva moguća saradnja inostranstva. Znatan deo narudžbina, naročito čeličnih zrna i zrna od očeličenog liva od 155 mm, nije mogao biti zaključen. Ministar je naročito podvukao činjenicu da je naš kapacitet proizvodnje artiljeriske municije, naručene u Francuskoj i u inostranstvu, dostigao krajnji mogući maksimum. Treba smatrati da je dostignuta krajnja granica koju je on označio (naročito 3.000 zrna od 155 mm, kako čeličnih, tako i od očeličenog liva, koja će biti dostignuta tek 1 aprila 1915), sve dok ne budu stavljene u pogon nove mašine, čije će postavljanje zahtevati više meseci. Ministar me je, osim toga, obavestio o oskudici eksploziva za punjenje proizvedenih zrna.

Vredno je istaći važnost toga ministrovog pisma. Ono je, ustvari, značilo odbijanje unapred svakog poznijeg zahteva za povećanjem proizvodnje municije velikoga kalibra. Ono je u toku više meseci *uticalo* na moje odluke, jer sam osećao *beskorisnost* obnavljanja zahteva koji su unapred bili osuđeni na neuspeh sve dotle dok ne budem bio obavešten o promeni u mogućnosti naše industrije. A postignuta dnevna proizvodnja u toku marta i aprila, koja je bila znatno niža od predviđene, nije bila takve prirode da bi izmenila moje duhovno stanje.

3 maja 1915, kada sam saznao za odluku koju je ministar nedavno bio doneo da se ponovo obrazuje rezerva municije velikih kalibara u visini polovine sledovanja pri Vojnom guvernerstvu Pariza, na čiju sam municiju smatrao da uvek mogu računati, ja sam skrenuo pažnju[46]) na to da će se uskoro iscrpsti rezerve od kojih živimo od početka rata, kao i na hitnu potrebu da se dnevna proizvodnja municije približi dnevnoj potrošnji. Ja sam u svome pismu potsetio na to da sam brojke, koje sam naznačio u vreme kada je povećanje industriske proizvodnje nailazilo na svakojake teškoće, uvek smatrao kao minimum i da te količine, usled povećanja potrošnje koje je obeležje sadašnjeg rata, ubrzo više neće biti dovoljne da podmire naše potrebe. Ja nisam hteo da postavljam granicu svojih novih zahteva, jer nisam znao koliki stepen elastičnosti mogu imati pojedine naše domaće fabrike niti koliki je višak izvora koji se još može izvući iz inostranstva.

11 juna[47]) sam tražio da se, zbog sve češćega gađanja haubicama protiv jakih neprijateljskih odbranbenih uređaja, znatno poveća dnevna proizvodnja zrna za kalibre 155, 220 i 270 mm. Povodom obaveštenja koje sam dobio da se može računati sa osetnim povećanjem industriske proizvodnje, ja sam 24 juna tražio[48]) da se

[45]) Pismo br. 43164 od 7 februara 1915.

[46]) Pismom br. 5082 od 3 maja 1915.

[47]) Pismom br. 4373 od 11 juna 1915.

[48]) Telegramom br. 9998 od 24 juna 1915.

to povećanje u celosti iskoristi za municiju velikih kalibara, jer su operacije u Artoau istakle potrebu za tim da se obilato raspolaže vrlo moćnim materijalnim sredstvima.

Kako je iskustvo iz nedavnih operacija u Alzasu istaklo potrebu da se u što je moguće većem broju upotrebe merzeri velikog kalibra, to sam 5 jula,[49]) pošto sam potsetio na uzastopne etape programa proizvodnje municije velikoga kalibra, ponovo postavio svoje poslednje zahteve koje sam već izneo 11 i 24 juna. Dnevna proizvodnja koju sam, shodno tome, tražio, bila je:

50	zrna	od 293 mm
180	zrna	od 280 mm
1.000	zrna	od 270 mm
3.000	zrna	od 220 mm
12.000	zrna	od 155 mm
10.000	zrna	od 120 mm
4.600	zrna	od 105 mm
10.000	zrna	od 95 mm
12.000	zrna	od 90 mm[50])

Ali, podnoseći taj program, ja sam insistirao na tome da se on ne sme smatrati kao krajnja granica naših potreba. Naprotiv, pred stalnim povećanjem neprijateljske artiljerije, ove brojke treba smatrati kao minimum, te je potrebno da se već sada predvidi povećanje proizvodnje oruđa i municije do krajnjih mogućih granica. I u jednom pismu koje sam uputio ministru u trenutku kada se završavala bitka u Šampanji,[51]) ja sam ponovo izneo to gledište za koje sam smatrao da je od bitne važnosti.

Plan opterećenja fabrika, koji mi je ministar dostavio 20 oktobra 1915, vodio je računa o ovim podacima; on je predviđao stalno povećanje proizvodnje prema kome bi brojke koje sam ja zahtevao bile dostignute u martu 1916 godine, i to za sve kalibre.

Ova predviđanja su ostvarena za najvažnije kalibre i u periodu od 20—30 aprila 1916 proizvodnja je porasla za oruđa od 155 mm na 19.000, a za oruđa od 120 mm na 11.000 zrna dnevno.

C) Otrovna zrna. — Pitanje otrovnih zrna vrlo se jasno postavilo maja 1915 godine, posle napada »otrovnim talasima« koje su Nemci izvršili u oblisti Ipra.

U to vreme[52]) ja sam ministru obratio pažnju na to da bi bilo korisno proučiti mogućnost da se 10.000 granata od 75 mm napune sumpor-ugljenikom i fosforom, kao i da se iznađu vrlo otrovni proizvodi kojima bi se moglo odvratiti Nemcima ako oni budu produžili da se služe ovim novim sredstvom koje su već primenili kršeći

[49]) Pismom br. 2221 od 5 jula 1915.

[50]) Za ova dva poslednja kalibra traženo povećanje je bilo opravdano time što je kriza usled prevremenog rasprskavanja zrna od 75 mm bila u punom jeku, te se moralo predvideti eventualno zamenjivanje oruđa 75 mm oruđima 90 i 95 mm.

[51]) Pismo br. 6402 od 4 oktobra 1915.

[52]) Pismima br. 6493 od 15 maja i br. 11089 od 28 maja 1915.

prihvaćene odredbe Haške konvencije. Ministar je odmah prihvatio moje gledište. On mi je saopštio[53]) da je broj otrovnih zrna koja sam tražio povećao na 50.000 i da je aktivno preduzeo istraživanja proizvoda koji bi se mogli upotrebiti za punjenje tih zrna.

23 juna[54]) i 4 jula[55]) pisao sam ministru i zahtevao da se poveća proizvodnja otrovnih zrna za kalibre 75 mm, 120 i 155 mm dugačkih topova, kao i da se upotrebi jedna nova otrovna smesa: hlorisani sumpor i hlorisani kalaj. U međuvremenu, izvršena su razna ispitivanja o pitanju upotrebe zapaljivih zrna, koja nisu dala one rezultate koji su očekivani.

Od 8—10 septembra 1915 izvršene su skupne probe sa svima tipovima zrna koja su do toga vremena bila proučena i ispitana. Te su probe imale poglavito za rezultat to što je istaknuta potreba za stvaranjem jakih koncentracija da bi se postigao ozbiljan učinak. Imajući u vidu zaključke sa tih proba, ja sam 10 septembra[56]) tražio:

1. — da se poveća proizvodnja jednog proizvoda nazvanog kolongit i da se on upotrebi za punjenje zrna od 75 mm svom količinom koja se od njega bude mogla proizvesti;

2. — da se ubrza proučavanje proizvoda koji izazivaju suze;

3. — da se odmah obustavi punjenje zrna od 120 mm hlorisanim sumporom koji nije zadovoljio.

A 13 septembra, zbog toga što su raspoložive količine fosfora bile male, tražio sam da se obustavi punjenje zapaljivih bombi koje su dale nezadovoljavajuće rezultate.

Proizvodnja zrna punjenih suzavcem dugo vremena nije vršena zbog toga što su postojale teškoće da se izrade odgovarajući proizvodi, kao i zbog toga što su probe koje su dotada bile vršene sa jednim proizvodom koji se lako dobijao (hloracetonom) dale ne mnogo zadovoljavajuće rezultate. Međutim, uspelo se da se izvestan broj zrna napuni kolongitom i 21 septembra me je državni potsekretar za artiljeriju izvestio da je naredio da se svakoga dana napuni po 15.000 »specijalnih« granata.

Do 30 septembra 1915 armijama je stavljeno na raspoloženje:

— 100.000 granata 75 mm napunjenih hlorisanim sumporom, koje su bile malo efikasne i čija je proizvodnja obustavljena, kao što sam već rekao; i

— 15.000 granata 75 mm napunjenih kolongitom, ne računajući zapaljiva zrna koja su se pokazala veoma malo efikasna.

Otrovno zrno na bazi »vensenita« u to vreme je izgledalo gotovo za proizvodnju, ali je postojala neizvesnost u pogledu stabilnosti toga proizvoda, efikasnosti na koju se moglo računati prilikom stvarnih gađanja i oportunosti da se ono upotrebi pre nego što neprijatelj počne da upotrebljava otrove koji su nazivani »jakim otrovima«.

---

[53]) Ministrova depeša br. 69227-2 od 31 maja 1915.
[54]) Pismom br. 9305 od 23 juna 1915.
[55]) Pismom br. 1508 od 4 jula 1915.
[56]) Telegramom br. 6402 od 10 septembra 1915.

16 oktobra[57]) sam od ministra tražio da se, sporazumno sa Vrhovnom komandom, izvrše probe u cilju proveravanja efikasnosti vensenita, kao i jednog zapaljivog proizvoda nazvanog »proizvod Žuv« (Jouve), kako bi se jednom za svagda bilo načisto u ovim pitanjima.

Program ovih proba bio je sporazumno ustaljen. One su izvršene u Majiu 9 novembra, ali nisu dovele do konačnih zaključaka, jer su atmosferski uslovi prilikom izvršenja gađanja na rovove bili vrlo nepovoljni. Rasprskavanja u zatvorenom prostoru su, međutim, pokazala da vensenit i kolongit u pokrivenim skloništima imaju vrlo moćno dejstvo, moćnije od dejstva zrna napunjenih eksplozivom. Što se tiče zapaljivih zrna, ona su se konačno pokazala neefikasnim.

Drugi opiti, koji su naknadno izvršeni u Majiu 15 i 29 decembra, pokazali su da zrna 75 mm nisu podesna za upotrebu kolongita; samo je velike kalibre trebalo puniti ovim proizvodom. 27 januara 1916 državni potsekretar me je obavestio da će se izvršiti opiti sa vensenitom koji je 50% efikasniji od onoga koji je ranije bio upotrebljen. Ja sam sa svoje strane, 31 januara,[58]) tražio da se ustali jedan tip otrovnih zrna 75 mm i da se prouči punjenje rovovskih bombi specijalnim punjenjem. Državni potsekretar za artiljeriju je odmah udovoljio ovome zahtevu i 29 februara sam usvojio njegov predlog da se 10.000 bombi od 58 mm napune suzavcem (sulvinitom).

Početkom marta, 1916,[59]) na jedno pitanje državnog potsekretara, tražio sam da se dnevno puni:

— 2.000 zrna teške artiljerije (120 ili 155 mm), i to onih koja nisu podesna za punjenje eksplozivom; i

— 10.000 zrna 75 mm; tim povodom sam potsetio na hitnost da se za zrna 75 mm ostvari jedan tip otrovnih zrna.

24 aprila obavestio me je državni potsekretar o konačno ustaljenim tipovima specijalnih zrna koji će se upotrebiti i o pravilima kojih se treba pridržavati pri njihovoj upotrebi. Što se tiče bombi, to je pitanje bilo uzeto u razmatranje i rešeno za merzere 58 mm. Bombe od 240 mm, izgleda, nisu bile podesne za punjenje specijalnim proizvodima; za bombe od 150 mm, ovo je pitanje još bilo u proučavanju.

Ukratko, pitanje istraživanja, proučavanja i opita, koji su se odnosili na specijalna zrna, bilo je u aprilu 1916 godine praktično rešeno. Pre nego što se u tome uspelo, moralo se proći kroz sve prethodne faze proučavanja i proba i, izgleda, da su se zbog žurbe, sa kojom se rešavao ovaj novi i teški problem, učinile izvesne greške i da se isuviše rano, prilikom opita svakog novog tipa zrna, verovalo da je nađeno konačno rešenje. Treba, takođe, imati u vidu da su nam Nemci izmakli u rešavanju ovoga pitanja poglavito iz dva razloga:

[57]) Pismom br. 8955 od 16 oktobra 1915.
[58]) Pismom br. 18602 od 31 januara 1916.
[59]) Pismom br. 5030 od 3 marta 1916.

— nemačka hemiska industrija je bila jedna od najmoćnijih u svetu, nesravnjeno nadmoćnija od naše;

— Francuska, verna ugovorima koje je potpisala, nikad nije uzimala u obzir mogućnost da primeni ovaj postupak; ona je, preko volje, pošla tim putem samo da bi odgovorila istim oružjem na oružje koje su naši protivnici uveli na našem frontu.

D) Pešadiska municija. — Na dan mobilizacije bilo je 1.338,000.000 puščanih i mitraljeskih metaka od kojih se 366,000.000 nalazilo kod trupa, a ostatak u slagalištima ili u tvrđavama za njihovu popunu.

Plan za ratnu proizvodnju predviđao je dnevnu izradu od 2,600.000 čaura i zrna, koja je trebala da bude dostignuta posle 25 dana od početka proizvodnje. Blagodareći postojanju znatne rezerve u čaurama i zrnima, broj spojenih metaka je za isto vreme trebao postepeno da poraste na 4,100.000 metaka dnevno. Potom, otprilike posle 3 meseca, pošto će rezerva sastavnih delova biti iscrpena, dnevno će se spajati samo 2,600.000 novoproizvedenih čaura i zrna.

Na ovoj osnovi je dnevna proizvodnja postepeno porasla na 3,400.000 metaka. Ovaj je učinak predviđen tek mnogo docnije i tek pošto su proširene instalacije za izradu pešadiske municije. Deficit u proizvodnji u toku prvoga perioda rata, u odnosu na predviđanja Plana za mobilizaciju, treba pripisati gubitku fabrike za izradu pešadiske municije u Dueu, koja je prestala da radi 15 avgusta 1914, kao i tome što je fabrika u Buržu ubrzo ukinuta, jer je dobila drugu namenu da bi se omogućilo proširenje proizvodnje upaljača za granate.

Januara 1915 je rezerva čaura i zrna bila iscrpena, te je dnevna proizvodnja spala na 2,150.000 spojenih metaka, a februara i marta ona je spala ispod ovoga broja.

Maja i juna sam obavestio ministra da se naše rezerve iscrpljuju. On se odmah založio da reši taj hitni zadatak. Pismom od 15 novembra ja sam ga obavestio da mi izgleda da je dovoljna izrada 5,500.000 metaka dnevno, na koju se računalo u avgustu 1916 godine, ali da zadržavam pravo da tražim povećanje proizvodnje u slučaju da uvođenje puškomitraljeza bude ukazalo na tu potrebu.

Podbačaj u proizvodnji je dosta dugo trajao, jer je organizacija proizvodnje zrna »D« u Americi, a naročito u Engleskoj, izvršena krajnjom sporošću. Zadocnjenja u izvršenju isporuka obećanih od strane industrijalaca tih dveju zemalja bila su tolika da je izgledalo pametno više ne računati na stranu proizvodnju već da treba povećati proizvodnju naših domaćih fabrika pešadiske municije. Ja ovu jednostavnu činjenicu, bez ikakvih komentara, stavljam do znanja onima koji su bili ubeđeni da je strana industrija bila nadmoćna nad našom i koji su mislili ili govorili da saradnja naših saveznika i neutralnih zemalja nije tražena u dovoljno širokom obimu.

Kako bilo, tek dnevna proizvodnja je u martu 1916 godine dostigla 3,900.000, a u aprilu 1916 godine, 4,450.000 metaka.

Krajem te godine je stanje pešadiske municije postalo vrlo povoljno i u mnogo navrata su se mogle uzeti velike količine municije iz naših slagališta za račun savezničkih vojski.

E) Bombe. — Jedine bombe koje su upotrebljavane na početku poziciske vojne bile su artiljeriske ručne bombe model 1914 godine, od livenog gvožđa, kao i bombe koje su u armijama improvizovane od petardi melinita ili od patrona sa dinamitom.

22 septembra 1914 ministar mi je ponudio 22.500 puščanih bombi Martin — Hale, kupljenih u Engleskoj.[60]) U nedostatku boljega, ja sam pristao na taj predlog,[61]) tako da je oktobra naručeno 100.000 komada toga opasnog oruđa. Ali, 10 novembra, zbog čestih nesrećnih slučajeva, morao sam da obustavim njihovu upotrebu u vojsci. U toku istoga meseca ministar me je obavestio[62]) o narudžbini 100.000 Azenovih bombi (koje su se mogle bacati rukom ili iz jednoga merzera) i 200 merzera.

Ove nove bombe su dale dobre rezultate prilikom bacanja rukom, ali su se pokazale nepogodnim za bacanje iz merzera. Tada su počele probe sa jednom specijalnom Azenovom bombom za gađanje iz merzera.

Na raznim stranama su vršena proučavanja koja su dovela do iznalaska raznovrsnih oruđa čija nam je upotreba omogućavala da čekamo da se iznađu bombe koje će odgovoriti željama boraca.

Februara 1915 tražio sam od ministra[63]) da naruči izradu 100.000 pljosnatih bombi, sličnih bombama u obliku diska koje su Nemci na nas bacali. U isto vreme sam tražio da se naruči 100.000 Bezocijevih bombi. Tada se pojavila i bomba tipa Fejet (Feuillette). Tehnička sekcija Uprave inžinjerije projektovala je dve vrste bombi, jednu sa vremenskim paljenjem, sličnu engleskoj bombi model 1915 Fl, i drugu, sličnu nemačkoj pljosnatoj bombi, snabdevenoj upaljačem model 1915 Pl. Ministar je, maja 1915, naručio 100.000 komada ovih drugih bombi.

1 armija je, sa svoje strane, u fabrici u Fugu pristupila proizvodnji jedne bombe sa vremenskim upaljačem nazvane »Sitron-Fug«.

Za to vreme je Bezocijeva bomba dostigla proizvodnju od 4.000 komada dnevno.

26 juna sam od ministra tražio da naredi da se produži trajanje gorenja smeše za paljenje bombe Fl, koje su trupe smatrale suviše kratkim (5—6 umesto 4—5 sekundi).

Radi ujednačenja tipova, ja sam u avgustu tražio da se zadrži samo proizvodnja bombi modela 1915 Fl i Pl, da se proizvodnja bombi modela 1914 svede na broj koji je potreban za bacanje bacačima, prema broju tih oruđa, kao i da se obrazuje rezerva od 1,500.000 bombi. Fejetova bomba je dala dobre rezultate. Zahtevao

[60]) Pismom br. 704-2/4 T. od 22 septembra 1914.
[61]) Telegram br. 6827 od 23 septembra 1914.
[62]) Ministrova odluka od 23 novembra 1914, br. 7531-2/4 G.
[63]) Pismom br. 7565 od 23 februara 1915.

sam da se produži sa njenom izradom, i to po 30.000 komada nedeljno. Potom sam, u oktobru 1915, tražio[64]) da se pristupi proizvodnji »ofanzivne« bombe od čeličnog lima koju je izradila Tehnička sekcija Uprave inžinjerije, i to po 2.000 komada dnevno.

Proučavanja su i dalje vršena sa uspehom: iznalaženi su jednostavniji upaljači koji su, u isto vreme, vojniku pružali više bezbednosti; bombe su bile bolje zaštićene od vlage nego što je to bilo kod tipova koji su upotrebljavani u početku.

Početkom januara 1916 godine saznao sam da se proučava jedna nova bomba nazvana Viven-Besijer, koja se izbacuje puškom. Na jedno pitanje koje sam mu po tome predmetu uputio,[65]) ministar mi je odgovorio da je to novo oruđe gotovo. Ja sam odmah tražio[66]) da se naruči 50.000 tromblona Viven-Besijer i 5,000.000 bombi Viven-Besijer.

U aprilu[67]) sam prihvatio jedan ministrov predlog[68]) po kome je 4 armija trebala da izvrši uporedne probe sa bombama raznih tipova (ručnih i puščanih) u cilju da se odredi koje bombe treba zadržati.

Probe su izvršene 2, 3 i 4 maja 1916. Na osnovu njih se došlo do ovih zaključaka:

1. — zadržati u upotrebi samo dve vrste ručnih bombi: jednu ofanzivnu petardu sa vremenskim upaljačem i jednu bombu sa vremenskim upaljačem, koje treba da budu snabdevene jednim automatskim uređajem za paljenje;

2. — iznaći jedan uređaj koji će omogućiti da se usvojena bomba izbacuje puškom i, po mogućstvu, pomoću zrna 86 D, na otstojanje od 40—150 m;

3. — bombu sa vremenskim paljenjem V-B zameniti puščanom perkusionom bombom D.R., pod uslovom da se poboljša preciznost oruđa i da se otklone uzroci kvarova puške koja služi za izbacivanje bombe;

4. — zadržati u službi i uopštiti upotrebu pneumatičkih bacača bombi;

5. — proširiti upotrebu zapaljivih bombi A-B koje se bacaju rukom i pneumatičkim bacačima;

6. — za transportovanje bombi uvesti u upotrebu lake sanduke koji mogu da sadrže 12—20 bombi i da se otvaraju bez alata.

8 maja 1916[69]) dostavio sam ministru zaključke ovoga zapisnika, poduprevši ih.

Pre nego što budem zaključio ovo izlaganje o razvoju naše materijalne moći, potrebno je da kažem nekoliko reči o pomoći koju smo, pored zadovoljenja naših potreba, morali da pružimo našim saveznicima u ovoj vrsti materijala.

---

[64]) Pismom br. 1466 od 3 oktobra 1915.
[65]) Pismo br. 17821 od 9 januara 1916.
[66]) Pismom br. 8838 od 16 januara 1916.
[67]) Pismom br. 14146 od 21 aprila 1916.
[68]) Ministrova odluka br. 57779-2/8 od 19 aprila 1916.
[69]) Pismom br. 5288 od 8 maja 1916.

Već u prvim mesecima rata, još pre nego što nam je razvoj naše proizvodnje omogućio da zadovoljimo svoje potrebe, pojavila se za nas hitna obaveza da pružimo pomoć našim saveznicima.

Ruska vojska. — U toku decembra 1914 prispela su mi — bilo neposredno telegramom iz Petrograda (Lenjingrada) bilo preko pukovnika Ignjatijeva, ruskog vojnog izaslanika u Francuskoj — prva obaveštenja o kritičnoj situaciji u kojoj su se nalazili ovi naši saveznici u pogledu municije čija je proizvodnja bila daleko niža od utroška.

Ja sam, 26 decembra 1914,[70]) telegramom upozorio ministra na naš bitni interes da im priteknemo u pomoć. Ako bi Rusi bili primorani na neaktivnost ili ako bi neprijatelj samo saznao za oskudicu u municiji od koje su oni trpeli, on bi mogao da prebaci protiv nas veliki deo svoje snage ili konačno da uništi rusku vojsku. Najefikasniji način da se pritekne u pomoć Rusima bio je da se izrađuje municija za njih i da im se ona dotura. Smatrao sam da se u to ne bi trebalo upuštati pre nego što budemo sigurni da ćemo izrađivati više nego dovoljne količine municije svih kalibara. Međutim, bili smo daleko od ostvarenja toga rezultata. Zbog toga sam preporučio da se, zasada, odmah pošalje nekoliko oficira koji su upoznati sa našom proizvodnjom i sa napretkom koji je ostvaren od početka rata.

4 januara 1915[71]) predložio sam da se izvrše pripreme za izradu municije od 76 mm, spočetka po 2.000—5.000 zrna dnevno, što bi se postepeno povećavalo. Istoga dana sam podupro jedan zahtev pukovnika Ignjatijeva da se Rusiji ustupi po 2 tone dinitro-naftalina dnevno, kao i da se ovlasti fabrika u Krezou da sa Rusijom zaključi ugovor za isporuku:

— 100.000 granata od 76 mm mesečno, počev od kraja maja, i

— 225.000 granata od 76 mm mesečno, počev od kraja juna.

Pored toga, uticao sam na ministra da usvoji predlog da se Rusima ustupe oruđa od 105 mm sa municijom.

Na hitan zahtev generala Lagiša, našega vojnog izaslanika u Rusiji, zahtevao sam, 1 juna 1915,[72]) da se našim saveznicima na istoku stavi na raspoloženje 200.000 perkusionih upaljača i 50 tona baruta.

Potom sam, u više mahova, podupro nove zahteve za barutom i oruđima od 105 mm.[73])

12 septembra 1915, na jedan hitan zahtev za puškama, predložio sam da se Rusima odmah ustupi 80.000 pušaka Kropaček koje smo imali u slagalištima.

---

[70]) Telegram br. 6659 od 26 decembra 1914.

[71]) Telegramom br. 878 od 4 januara 1915.

[72]) Telegramom br. 101 od 1 juna 1915.

[73]) Pošto su naši baruti imali suviše brzo sagorevanje za ruski materijal, to se jedna barutana morala specijalisati za izradu baruta namenjenih za Rusiju.

Potom smo im ustupili oruđa od 37 i 280 mm, izlizane cevi od 105 mm koje su se mogle prepraviti na cevi ruskoga kalibra od 106 mm.

Krajem decembra 1915 ruska je vojska, posle čitavog niza poraza koje je pretrpela, imala od teške artiljerije još samo:

84 topa 105 mm,
389 topova 120 mm i
141 haubicu 155 mm.

U to vreme smo od generala Žilinskog,[74]) izaslanika ruskog Generalštaba u mome štabu, dobili čitav niz zahteva. Tim povodom dostavio sam ministru ukupan predlog koji se odnosio na njihove stare i nove zahteve:

1. — da se ustupi 60 topova 120 mm sa početnom isporukom od 30.000 zrna i dnevnim sledovanjem od po 300 zrna;

2. — da se ustupi 25 baterija od po 6 oruđa od 90 mm sa početnom isporukom od 120.000 zrna i mesečnom isporukom od 50.000 zrna koju povećati na 72.000 zrna čim naša dnevna proizvodnja bude dostigla 12.000 zrna; i

3. — da se ustupi 25 baterija od po 4 oruđa 75 mm sa po 3.000 zrna na oruđe, što će se izvršiti čim naš program za rekonstituisanje baterija od 75 mm bude završen.

Može se reći, bez bojazni da će se biti demantovan, da Rusi juna 1916 godine bez pomoći koju smo im na ovaj način pružili nikako ne bi mogli preći u ofanzivu koja je Austriju dovela na rub propasti i koja je carsku vojsku poslednji put ovenčala slavom.

Belgiska vojska. — Zbog okolnosti u kojima se zatekla, belgiska vojska je već prvih nedelja rata bila prinuđena da u velikom obimu traži našu pomoć u oruđima i municiji svake vrste.

U toku avgusta 1914 ministar rata je, uostalom, bez moga znanja odobrio da se belgiskoj vojsci isporučuje po 2.000 zrna od 75 mm dnevno, što mi je dalo povoda da zahtevam[75]) da se ovakva darežljivost ne vrši bez moga pristanka, utoliko pre što je stanje belgiske artiljerije bilo srazmerno povoljnije nego naše i, naročito, što je ona imala da vrši manje teške zadatke.

Na zahtev belgiske vlade bile su osnove za snabdevanje belgiske vojske ustaljene Protokolom od 12 novembra 1914, pod ovim opštim uslovima:

— snabdevanje municijom od 75 mm: svakih 5 dana po 10.000 zrna, počev od 1 novembra; ova količina će se izmeniti kad belgiska vojska bude uvela u borbu više od 150 poljskih topova;

— snabdevanje municijom od 120 mm: 4.000 zrna mesečno;

— jednokratna isporuka od 2.400 zrna od 95 mm, 10.000 zrna od 105 mm i 24.000 zrna od 155 mm, računajući i barut potreban za odgovarajuća punjenja.

---

[74]) Načelnik Generalštaba ruske vojske pre i u početku rata. Došao u misiju u francusku Vrhovnu komandu u jesen 1915 godine.

[75]) Telegramima br. 2813 i 3568 od 13 oktobra 1914.

Mi smo, takođe, morali da obezbedimo snabdevanje Belgijanaca: eksplozivom, barutom i upaljačima za granate i da im isporučimo topove 120 mm (1 divizion), auto-topove 75 mm (1 vod), auto-mitraljeze i 100 mitraljeza.

Belgiska vojska se trudila da sama nabavi potrebna sredstva za svoju artiljeriju. Ona je, poglavito za municiju od 75 mm, već 24 februara 1915 pristala da se posle zadnje isporuke od 60.000 zrna odrekne odredbe Protokola kojom joj je bilo dodeljeno po 2.000 zrna dnevno. Međutim, usled velikog utroška municije koji je belgiska artiljerija imala u sadejstvu sa našim trupama ja sam, mada više nisam bio obavezan po Protokolu, morao da pristanem: na nedeljnu isporuku od 15.000 zrna od 75 mm u toku od 3 nedelje kako bi se popunila njihova rezerva u železničkim vagonima, na isporuku od 12.000 zrna od 155 mm, kao i na uređenje 4 lafeta na železničkim šinama modela koji je izrađen u Krezou za topove od 190 mm.

11 juna 1915 ustupili smo belgiskoj vojsci još i 24 rovovska topa 58 mm sa mesečnom popunom od 3.600 zrna.

Od avgusta do novembra ustupili smo im još:

4.000 granata od 65 mm,
30.000 šrapnela od 75 mm,
8 merzera 220 mm sa 16.000 zrna,
1.000 granata od 105 mm,
10.000 granata od 120 mm i
1.000 granata od 155 mm.

Marta 1916 godine podupro sam još jedan naknadni zahtev za 1.000 šrapnela od 75 mm dnevno u toku od 3 nedelje, kao i za ustupanje 12 haubica 120 mm modela 1890 godine.

Engleska vojska. — Engleskoj vojsci smo ustupili samo:

— 300 topova 90 mm sa po 280 zrna na oruđe, koji su nam vraćeni početkom 1916 godine;

— 50.000 japanskih pušaka sa 20,000.000 metaka;

— 52.000 zrna od 75 mm;

— najpre 36.000 zrna za 14 baterija 75 mm koje je Portugalija ustupila Engleskoj, potom po 20.000 zrna mesečno; ukupno 1,200.000 zrna.

Srpska vojska. — Pomoć koju smo pružili srpskoj vojsci bila je ogromna i može se reći da je Francuska ta koja joj je, posle katastrofe od jeseni 1915 godine, ponovo dala oružje u ruke.

U prvome periodu, od početka rata do decembra 1915, mi smo našim saveznicima Srbima pružili pomoć koja im je bila potrebna za dopunjavanje i održavanje popune u raznovrsnim potrebama.

U toku decembra 1914 ja sam Srbima u dva maha poslao municiju od 75 mm, najpre u obliku dnevnog sledovanja od 1.000 zrna, a potom sam poslao 30.000 zrna kao hitnu isporuku.[76])

[76]) Posle jednoga saopštenja srpske vlade da količina municije od 75 mm koju je francuska vlada pristala da isporučuje, nije dovoljna za obezbeđenje povoljnog vođenja operacija, ja sam 14 decembra 1914, telegramom br. 3372, predložio da se dodeljuje dnevna količina od 1.000 zrna. Što se tiče isporuke

Početkom januara 1915[77]) predložio sam ministru da se dodeljena dnevna količina povisi na 2.000 zrna i odobrio sam da se u Srbiju pošalje 12 brdskih topova 75 mm sa po 500 zrna.[78])

Srpska vojska je u toku narednih meseci, protivno mome mišljenju, kao što će se docnije videti, ostala u iščekivanju te joj, prema tome, nije bila potrebna naknadna pomoć. Ali, kada je ujesen 1915 godine otpočela ofanziva Centralnih sila, morali smo ponovo da šaljemo pomoć, pa i da je povećamo.

27 septembra 1915 dao sam pristanak na predlog da se u Srbiju pošalje 15 baterija 75 mm, i to po 1 baterija svakih 2—3 meseca.[79])

Količina dodeljene municije povećana je 13 oktobra od 2.000 na 3.000 zrna dnevno, a 18 oktobra sam odobrio da se u Srbiju pošalje 12.000 otrovnih zrna.

Ali, otstupanje, koje je srpske armije odvelo sa obala Save, Dunava i Morave do Jadrana, imalo je za posledicu gubitak skoro celokupnog materijala. Francuskoj je pripao zadatak da spase ostatke te vojske, da ih neguje, hrani, preveze na Krf i u Bizertu, da ih ponovo formira i da ih, potom, preveze u Solun odakle je Srbija, sa poslednjim dahom, pošla da ponovo osvoji svoju zemlju. Mogla bi se napisati čitava knjiga o tome šta je sve Francuska, sa svojim vojnicima, mornarima i lekarima, učinila za Srbiju. Izlaganje o našem industriskom naporu, koje ovde činim, ne dozvoljava mi da budem opširan po tome predmetu. Ograničiću se samo na to da iznesem na kojoj je osnovi srpska vojska preustrojena i u kojoj količini smo joj mi isporučili materijal.

Od ljudstva koje je izbeglo uništenje i koje je spaseno od tifusa koji je dovršavao desetkovane vojnike kralja Petra, moglo se ponovo obrazovati 6 pešadiskih divizija. Opremanje materijalom te vojske u celosti je palo nama na teret.

Mi smo najpre isporučili:

— 100.000 pušaka modela 1907/15, za pešadiju;
— 20.000 prepravljenih pušaka modela 74, za artiljerce, vozare, itd;
— 900 karabina modela 92, za diviziske eskadrone;
— 5.000 automatskih pištolja;
— 72 voda mitraljeza modela 1907;[80])
— 100 Azenovih merzera sa 25.000 bombi; i
— 6 baterija od po 6 rovovskih oruđa 58 mm.

Svaka divizija je trebala da dobije po 2 brzometna poljska ili brdska diviziona i po 1 brdski divizion 80 mm u kome su se,

od 30.000 zrna, nju sam predložio 30 decembra 1914, pismom br. 7561, posle jedne posete koju mi je učinio srpski poslanik u cilju da mi izloži stanje srpske vojske.

[77]) 5 januara 1915, telegramom br. 1313.
[78]) 7 januara 1915, telegramom br. 1916.
[79]) Pismom br. 16515 od 27 septembra 1915.
[80]) Udvajanje mitraljeskih vodova trebalo je izvršiti docnije, delom sa mitraljezima »Maksim« koji su evakuisani iz Albanije.

docnije, oruđa imala zameniti brzometnim brdskim topovima 65 mm. Prema tome, mi smo isporučili:

— 1 brdski divizion 70 mm Krup (iz Maroka);
— 2 brdska diviziona 75 mm Šnajder — Danglis;
— 9 poljskih diviziona 75 mm Šnajder 1912;
— 2 haubičke baterije 120 mm Šnajder (3-ća, nešto docnije); i
— 6 brdskih diviziona 80 mm.

Srpska vojska je imala da se popunjava municijom iz vojišnog slagališta Istočne vojske.

Neutralne zemlje. — Niže izloženi pregled stvoriće pojam o naporu koji nije bio mali, a koji smo, pored tolikih drugih napora koje smo već učinili za sebe i svoje nesrećne saveznike, bili prinuđeni da učinimo za Italiju i izvestan broj neutralnih zemalja za koje smo se nadali da će stupiti na našu stranu (kao Rumunija) ili za koje smo imali interesa da budu dovoljno jake kako bi naši neprijatelji poštovali njihovu neutralnost.

Italiji

60 dugačkih topova 120 mm	500 zrna na oruđe. Naknadna isporuka: po 5 zrna dnevno na oruđe	7 baterija već poslato 8 maja, a 8 baterija će biti upućeno pre 22 maja (1915).
80 topova 95 mm i 120 kara	500 zrna na oruđe; naknadna isporuka: okruglo 200-300 zrna dnevno.	Isporuke u partijama od po 4 baterije, od 24 aprila do 15 maja. Municija isporučena pre 10 maja (1915).
600 mitraljeza modela 1907 200 mitraljeza Vikers	Prva isporuka: 10.000 zrna na oruđe; naknadna isporuka: mesečno 1.500 zrna na oruđe.	200 marta, 400 aprila.

Holandiji

12 dugačkih topova 155 mm modela 1877	300 zrna na oruđe. Baruta na bazi nitroceluloze za tvrđavska oruđa 50 t. Baruta za poljska oruđa 50 t. Trinitrotoluola 20 t.	Uzeto sa pozadnje prostorije. Prema raspoloživim sredstvima i pod uslovom da to ne prouzrokuje zakašnjenje u ostvarenju postojećeg programa za podmirenje potreba francuske vojske.

Rumuniji

1 baterija dugačkih topova 120 mm 3 baterije haubica 120 mm modela 1890.	500 zrna na oruđe.	Topovi sa po 200 zrna na oruđe poslati 8 aprila (1915). „
	10.000 zrna 150 mm 30.000 zrna 105 mm 200.000 granata 75 mm	Poslato 8 aprila (1915) „
90 mitraljeza modela 1907	10.000 metaka na oruđe; naknadna isporuka: mesečno 1.500 metaka na oruđe. 50,000.000 rumunskih metaka. 12,000.000 šaržera. 5,000.000 revolverskih metaka. 400.000 granata 75 mm. 400.000 šrapnela od 75 mm	Isporuka počela 1 maja (1915) Isporuke izvršila privatna industrija

Švajcarskoj

Topove 120 mm	Po 1.000 zrna na oruđe od kojih po:	500 granata D 1 500 produženih granata.

Sa ovim ću završiti ovo izlaganje koje sam namerno skratio. Da bi ono bilo potpuno, trebalo bi, u logičnoj vezi, govoriti o nebrojenim problemima koji su u vezi sa ovim i koji su ponikli u rovovskoj vojni, kao:

— o organizaciji jedinica teške artiljerije, noseće artiljerije, protivaeroplanske artiljerije, avijacije i, docnije, bornih kola;

— o organizaciji odbranbenih položaja, za koju je bio potreban ogroman i raznovrstan materijal (bodljikava žica, kočevi, oblice, grede, štitovi za zaklone i osmatrače, itd.);

— o uređenju zimskih kantonmana u opustošenim oblastima (podizanje baraka, konjušnica, snabdevanje vodom, iskorišćenje šuma, itd.);

— o pitanju odeće, opreme, zaprežnog i jahaćeg pribora;

— o pitanju snabdevanja životnim namirnicama, o organizaciji sanitetske službe, o borbi protiv špekulacije, o organizaciji kooperativa, itd., itd.

Sve su to problemi koji su zahtevali brza rešenja kojima se jednovremeno štitio i interes trupa i narodna imovina.

Ali, ma koliko bila kratka i nepotrebna, ma koliko izgledala suvoparna i štura, slika koju sam dao o problemu našega naoružanja u toku 1915 godine vrlo je rečita i puna je pouka.

Rat nas je zatekao sa materijalom podešenim za vođenje kratkog i efikasnog pokretnog rata. Već sam rekao, i to ponavljam, da

sam još 1911 godine obratio pažnju ministru rata na potrebu da se predvidi angažovanje u velikoj razmeri privatne i državne industrije kako bi nam bilo moguće da podnesemo utrošak municije koju je savremeno naoružanje u stanju da proždere za kratko vreme. Isključivo politički razlozi su sprečili Mesimija, koji je savršeno shvatio moje predloge, da udovolji ovim zahtevima. Kada su nastupili događaji koje sam bio predvideo, bilo je dockan za jadikovanje — trebalo je delati.

Zemlja je, u tome trenutku, imala veliku sreću da u Milranu nađe ministra rata koji je, snažnom voljom i divnom energijom, umeo da pristupi rešenju problema koji nam se nametao. Postavljen između mojih stalnih i sve većih zahteva, s jedne strane, i industrijalaca kojima su nedostajale radna snaga, sirovine i mašine, s druge strane, on je umeo da savlada sve otpore i da otkloni sve prepreke. Naravno, za to je trebalo vremena. Ali, krajem 1915 godine kada je Milran prestao da bude ministar, potstrek je ne samo bio dat, nego smo mi već uveliko stupili na put ostvarenja: poljska artiljerija je bila više nego udvostručena, kriza rasprskavanja cevi je bila savladana, teška artiljerija svih kalibara razvila se u ogromnoj razmeri, sva oruđa, od topova 37 mm do merzera 370 mm, bila su snabdevena municijom, stvorena je rovovska artiljerija koja nije postojala, bombe i otrovna zrna, gotovo usavršeni, već su isporučivani trupama u velikoj količini. A pored podmirenja naših sopstvenih potreba, koje su već u velikoj meri bile zadovoljene, bila je obezbeđena naša pomoć našim saveznicima (i to u kolikoj razmeri!): Rusima, Belgijancima, Italijanima, Srbima, Rumunima, pa čak i Englezima. A ovi su rezultati bili postignuti i pored toga što su se naših 10 okruga, a sa njima i naš metalurgiski basen na istoku i naši rudnici uglja na severu, nalazili u neprijateljskim rukama. Šta bi sve mogla da ostvari naša industrija da se mogla cela iskoristiti za potrebe vojske!

Ni Nemačka, čija je zemlja bila u celosti slobodna, ni Engleska, koja je raspolagala svim izvorima svoje prostrane Imperije, ni, docnije, Amerika, čija se industriska moć često hvali, nisu učinile napore koji bi se mogli uporediti sa našim. Neka se ne zaboravi da nam je strana industrija, koja je za nas radila, priređivala stalna razočarenja i da je Amerika do kraja rata ostala korisnik naših proizvoda za svoje topove, municiju i avijaciju.

Ovo je trebalo reći zato što su to bučne i štetne kampanje skrile od naroda govoreći mu samo o propustima i odocnjenjima, zatajivši teškoće koje je trebalo savladati, kao i postignute rezultate. Ja neću da umanjim ni zasluge industrijalaca koji su umeli dobro da reše taj zadatak, ni usluge koje nam je u toj prilici učinila francuska mornarica, ni zalaganje Albera Tome kada je postao državni potsekretar za artiljeriju, ali sam pred samim sobom bio dužan da Milranu *pružim* svedočanstvo zahvalnosti koju mu *duguje* zemlja za delo koje je izvršio.

GLAVA XIX

Operacije 1915 godine na francusko-englesko-belgiskom frontu

20 novembra 1914 godine uputio sam generalu Fošu jedan telegram[1]) kojim sam mu naložio da prouči ponovno stupanje u ofanzivu 8 armije:

»Neprijateljeva neaktivnost na našem frontu i nedejstvo njegove artiljerije... navode na pretpostavku da mu ili nedostaje municija ili mu je potrebno da se reorganizuje usled velikih gubitaka koje je pretrpeo u poslednjim borbama...

Da li smatrate da bi bilo korisno da se što pre pređe u ofanzivu u oblasti jugoistočno od Ipra, ako to dozvoljava stanje u kome se nalazi 8 armija s obzirom na njeno preuređenje? Čini mi se da bi se od dvostrukog napada, koji bi bio izveden s jedne strane na Mesin a s druge na Gelivelt-Besler, imala neposredna korist u tome što bi se zaustavilo neprijateljsko nadiranje južno od Ipra, dok bi se u isti mah pripremile naše buduće operacije, ma kakve one bile«.

General Foš mi je odmah odgovorio[2]) da je već naredio »izviđanja sa zadatkom proveravanja prisustva neprijateljskih trupa na celome frontu, ali da bi, po njegovom mišljenju, ofanziva bila preuranjena«, jer smene jedinica u okviru 8 armije još nisu završene, a i jedinice se nalaze u jeku preustrojstva usled pristizanja pojačanja među kojima se nalaze i regruti. Ali, dodao je on, ta će ofanziva biti pripremljena »neodložno, sa Englezima ili bez njih«.

Pošto se prebacivanje neprijateljskih snaga protiv Rusije sve više potvrđivalo, usled čega je gustina posedanja fronta znatno opadala, naročito u Belgiji, to sam 30 novembra armijama uputio jedan raspis[3]) kojim sam odredio kako treba da postupaju u pretstojećim operacijama:

»Prema tome, treba se pripremiti za preduzimanje ofanzive čim se za to bude izdalo naređenje, što će biti skorije ili docnije, shodno okolnostima...

Važno je da na svima delovima fronta na kojima će ofanziva biti moguća naše linije budu privučene na otstojanje manje od 150 m

---

[1]) Telegram br. 4539 od 20 novembra 1914.

[2]) Telegram generala Foša br. 6691 od 20 novembra 1914.

[3]) Raspis br. 7135 od 30 novembra 1914.

od neprijateljskih linija. Na svim ostalim delovima fronta položaj treba učiniti neosvojivim primenom pomoćnih odbranbenih sredstava...«

Nekoliko dana docnije saopštio sam generalu Fošu[4]) svoju želju da on što pre preduzme počesne napade oko Ipra, a 8 decembra, iako preduzete mere za popunu ljudstva i materijala još nisu dale potpune rezultate, odlučio sam da bez odlaganja pređem u ofanzivu. Ta je odluka izražena jednom opštom instrukcijom[5]) koja je dopunjena posebnim instrukcijama za svaku armiju.

Mehanizam te ofanzive sastojao se iz 2 glavna napada koja će vršiti 10 i 4 armija, u pravcu Kambreja i Atinjija, i iz 4 pomoćna napada koje će vršiti:

— 8 armija u vezi sa britanskim levim krilom u oblasti Vervika,

— 2 armija koja će napadati u oblasti Kombla,

— 3 i 1 armija koje će napadati: jedna između Argone i Meze, a druga u pravcu Tiokura,

— najzad, Vogeski armiski odred koji će produžiti svoje operacije u Gornjem Alzasu.

Rezultati ove ofanzive bili su slabi.

Kod 10 armije napad, koji je počeo 17 decembra, doneo je 10 korpusu selo Sen Loran (severno od Arasa), a 21 korpusu celokupnu nemačku prvu liniju u sektoru napada. Druga linija je svuda ostala netaknuta. Neprijateljski otpor i rđavo vreme postepeno su ugasili naše napore.

Kod 4 armije general de Langl izvršio je svoj glavni udar između Sent Iler le Grana i Pert le Irlija, u pravcu Som Pija, sa 12 i 17 korpusom. Neprijateljska prva linija je popustila na frontu od 3 km i nemački protivnapadi nisu mogli da preotmu naše dobitke, ali su ih ograničili. 25 decembra komandant armije promenio je pravac svoga pritiska i preneo ga između Pert le Irlija i Masiža. Toga puta su naši rezultati bili ništavni, pa je čak, usled vrlo jakog protivdejstva u Argoni, 2 korpus, koji je činio desno krilo generala de Langla, izgubio nešto zemljišta. 8 januara, jednim sjajno vođenim napadom na frontu 17 korpusa, ovladali smo selom Pert le Irli.

Što se tiče pomoćnih napada, oni su dali još slabije rezultate.

8 armija je napadala 14 decembra i zauzela Sen Žorž i zapadnu ivicu Lombarzida.

2 armija je prešla u napad 17 decembra i zauzela groblje u Boaselu, jugoistočnu ivicu Mameca i nekoliko rovova severno od Marikura. Jedan deo ovih dobitaka bio nam je preotet sutradan protivnapadima.

Neuspeh 1 i 3 armije bio je potpun.

Na frontu 6 i 5 armije bili su predviđeni delimični napadi.

U 6 armiji je general Monuri izradio dva projekta za operacije koje je želeo da preduzme na krilima svoje armije kako bi se čvršće

[4]) Telegramom br. 1530 od 7 decembra 1914.

[5]) Opšta instrukcija br. 8 i posebne instrukcije br. 1725, 1751, 1752 i 1753.

postavio na visoravnima severno od Ene u cilju da olakša pokret u jednoj docnijoj ofanzivi.

6 grupa rezervnih divizija trebala je da napada na visoravan Loža, a 5 grupa rezervnih divizija na visoravan kote 132 (severno od Soasona.[6])

Napad na visoravan Loža (21 decembra) niukoliko nije uspeo.

Napad na k. 132 otpočeo je 25 decembra artiljeriskom pripremom, ali je, pošto rušenje pomoćnih odbranbenih sredstava nije iz-

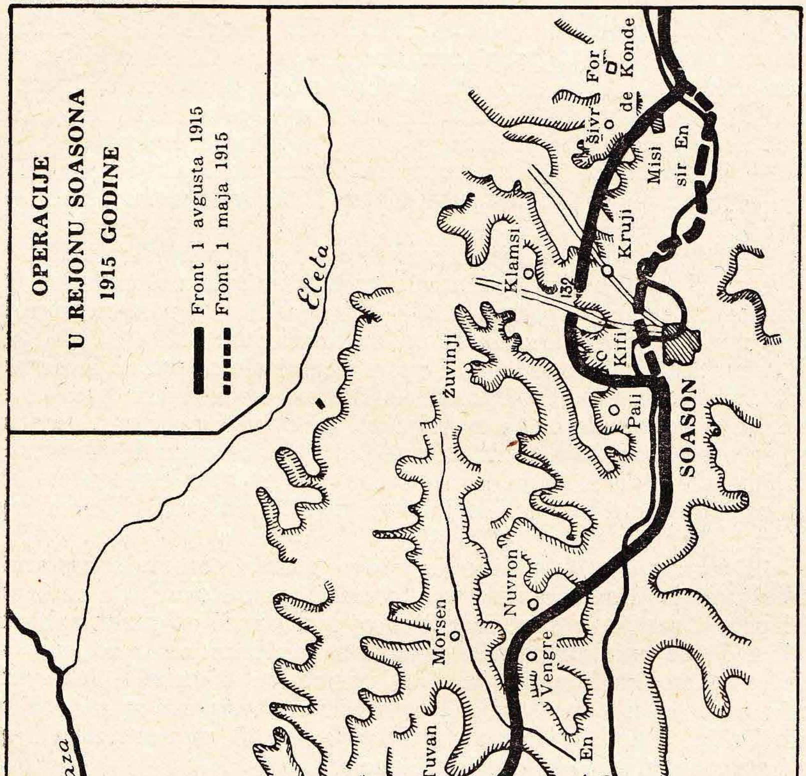

SKICA 7

[6]) Vidi skicu br. 7.

gledalo dovoljno uspešno, bio obustavljen. 8 januara, sjajno vođenom operacijom sa 5 bataljona, zauzet je deo neprijateljske prve linije. 9 i 10-og je otpočela priprema jedne nove faze.

Ali, 12 januara izjutra neprijatelj je otpočeo snažnu protivofanzivu. Mi izgubismo sve ono što smo bili zauzeli na k. 132. Sutradan su Nemci, i pored angažovanja naših počesnih rezervi, uspeli da ovladaju svima visovima na desnoj obali Ene. Da bi nesreća bila veća, usled nadolaska reke ostala su čitava samo 2 mosta. General Monuri, smatrajući da bi trupe, ako bi se zadržale severno od Ene, usled zamora posle šestodnevnih vrlo teških borbi, mogle biti dovedene u opasnost, naredio je 5 grupi rezervnih divizija da se vrati na ovu stranu reke, zadržavši na desnoj obali samo jedan mostobran.

Pokret je izvršen u dobrome redu u toku noći 13/14 januara.

Što se tiče 5 armije, ona je kombinovala tri napada:

— jedan napad, 18 korpusa, na visoravan Mulen de Vokler,

— jedan napad, 3 korpusa, na k. 108 i visoravan severno od Krana (Craonne), i

— jedan napad, trupa sa remskoga sektora, na Bertoneri.

Prva dva od ovih napada bila su preduhitrena nemačkom ofanzivom koja je bila odbijena (22 — 23 decembra); u sektoru Remsa je marokanska divizija zauzela nekoliko rovova.

Ukratko, ovi razni napadi su, u većini slučajeva, dali neznatne ili ništavne rezultate. U Argoni i na Eni oni su izazvali žestoke reakcije koje su pokazale da je neprijatelj na oprezi, spreman da snažno vrati udarce. Pokazalo se da će zadatak koji smo imali da izvršimo, a koji se sastojao u tome da proteramo Nemce sa našega zemljišta na kome su se oni već toliko jako učvrstili, zahtevati džinovske napore sa naše strane.

10 januara 1915 godine je rđavo vreme nametalo zastanak u operacijama koji se produžio više dana. Naredio sam[7]) da se u prvoj liniji ostavi samo najneophodniji broj ljudi radi osiguranja bezbednosti, a da se ostatak povuče pozadi u kantonmane u kojima će se jedinice odmoriti i oporaviti. Taj period će iskoristiti štabovi: za izvršenje izviđanja, postavljanje veza i proveravanje stanja odbranbenih linija, a artiljerija za poboljšanje svojih osmatračnica i veza, kao i za ometanje neprijateljevih radova.

Osim toga, širina fronta, broj jedinica u borbenom rasporedu, kao i mnoga pitanja koja je trebalo rešiti, naveli su me da za armije na istoku preduzmem iste mere koje sam preduzeo za armije na severu, čije je operacije koordinirao general Foš. 5 januara 1915[8]) ovlastio sam generala Dibaja, komandanta 1 armije, da rukovodi operacijama 1 i 3 armije, to jest na frontu koji se protezao od švajcarske granice do Argone zaključno.

Početkom 1915 godine obaveštajna služba je saopštila da je u unutrašnjosti Nemačke ustanovljen dvostruki železnički saobraćaj ka Istočnom i Zapadnom frontu. Prema tome, pretpostavka da ne-

[7]) Raspisom br. 2796 od 10 januara 1915.
[8]) Raspisom br. 1266b od 5 januara 1915.

prijatelj odvlači svoje snage pred nama da bi pojačao svoje snage pred Rusima nije se obistinila. Nemci su, crpeći ljudstvo iz svojih dopunskih jedinica i koristeći svoju moćnu organizaciju iz vremena mira, kao i svoj obilan starešinski kadar, stvarali nove korpuse što je ponovno preduzimanje naših operacija imalo da učini još težim.

Iako sam ovu novu situaciju primio kao stvarnu činjenicu, ja ništa manje nisam bio uporan u svojoj nameri da sačuvam inicijativu u operacijama. Ali, za to sam morao što pre da obrazujem rezerve.

U tome cilju sam 15 januara[9]) pisao ministru i tražio da se živo zauzme kod londonske vlade da izdejstvuje odašiljanje na kontinent engleskih pojačanja u cilju »da nas što pre smene na delu našega fronta koji se pruža do mora«. U isto vreme sam tražio obrazovanje i upućivanje na front, u pozadinu armija, »marševskih bataljona«, obrazovanih od ljudstva iz dopunskih komandi, koji će armijama služiti kao rezerve ljudstva za hitno popunjavanje gubitaka u boračkim jedinicama.

Potom sam, 21 januara, doneo odluku da nastavim sa ofanzivom 4-te armije a da, pored toga, obrazujem jake rezerve, bilo da eksploatišem rezultate koje bi ta armija postigla, bilo da produžim ili da ponovo otpočnem druge operacije, ili, najzad, da pariram neki nemački napad.

Shodno tome, toga dana sam odaslao nekoliko instrukcija prema kojima:

— 4 armija, potpomognuta 3 armijom, ima da nastavi svoju ofanzivu u Šampanji;

— 1 armija će produžiti da napada na desnoj obali Meze i na oba boka fon Štrancovog odreda, koji je držao ispadni ugao kod Sen Mihijela;

— Vogeski armiski odred će nastaviti operacije koje su već u toku;

— ostale armije će pojačavati svoje odbranbene uređaje i stvoriti počesne rezerve.

Napad koji je zamislio general de Langl[10]) trebao je da se sastoji iz jednoga glavnog napada koji će vršiti 1 i 17 korpus na frontu od oko 8 km između fortice Bosežura i šume zapadno od Pert le Irlija. Taj će napad biti potpomognut na svom levom boku jednim pomoćnim napadom 60 divizije u šumi Sabo, dok će na oba krila ovih napada, 12 korpus levo i kolonijalni korpus desno, držati neprijatelja pod stalnom pretnjom napada.

Priprema operacija 4 armije bila je ometana nizom neprijateljskih lokalnih napada koji su se odigrali 3 februara zapadno od Perta, severno od Menil le Irli i severno od Masiža. Prva dva napada bila su lako odbijena, ali treći, većega obima, kome je prethodilo dizanje u vazduh nekoliko podzemnih mina, vođen sa 3 nemačka puka, uspeo je da kolonijalnom korpusu oduzme prvu liniju rovova.

[9]) Pismo br. 4230 od 15 januara 1915.
[10]) Vidi skicu br. 5/II u prilogu.

U isto vreme je jedna uvodna operacija, koju je vršila francuska 36 divizija, pretrpela potpun neuspeh.

Sve je to pokazivalo da je neprijatelj bio na velikoj oprezi, a da je, naprotiv, kod nas bilo nebrižljivosti i neumešnosti. Ja sam odmah intervenisao da bih potstakao na energičan rad i usprotivio sam se umanjenju svakodnevnog dejstva artiljerije koje mi je general de Langl pretstavio kao posledicu rđavog vremena i stanja puteva: ako je kod nas padala kiša, padala je i kod neprijatelja.

Pre početka ofanzive sve trupe koje su se nalazile u armiskim rezervama i kojima se moglo raspolagati bile su upućene u zonu 4 armije. To su:

— 7-ma divizija 4 korpusa (iz 5 armije),
— 2 korpus koji je nedavno bio povučen iz Argone (3 armija),
— 1-vi konjički korpus (iz 2 armije).

Komandant 4 armije je za početak operacija odredio 12 februar, ali kako je 12-og izjutra naišla žestoka snežna mećava, opšti napad je bio odložen. Pošto se vreme prolepšalo, opšti napad je bio određen za 16 februar.

Uoči toga dana telegrafisao sam generalu de Langlu:[11])

»*Računam na Vas i imam poverenje u 4 armiju. Da bih Vam omogućio da iskoristite uspeh, blagovremeno ću Vas potpomoći svim snagama kojima budem mogao da raspolažem*«.

Napad 1 i 17 korpusa doneo je znatne dobitke. Jedan deo fortice Bosežur, 500 m rovova severozapadno od nje, Beli rovovi u širini od 800 m, 1.500 m rovova između Perta i šuma zapadno od njega pali su u naše ruke i ostali su i narednih dana uprkos besnih protivnapada neprijatelja koji je sa raznih tačaka svoga fronta hitno doveo pojačanja koja su dostigla oko 20 bataljona.

General de Langl je od mene dobio odobrenje da bitačnom frontu približi 2 korpus, a potom da angažuje jednu diviziju iz toga korpusa. 20 februara sam ga potstakao[12]) da ubrza rad kolonijalnog i 12 korpusa, i stavio sam mu, jedno za drugim, na raspoloženje:

— artiljeriju i velosipedske bataljone 1 konjičkog korpusa[13]),
— 8 diviziju 4 korpusa[14]) i
— 4 diviziju 2 korpusa[15]).

16 korpus privukao sam u oblast Epernej — Šalon kako bi bio u stanju da brzo interveniše.[16])

Pored toga što sam nagomilavao sredstva na domak njegove ruke, ja sam potsticao generala de Langla da dejstvu svoje armije da svu moguću energiju i brzinu. Ja sam mu pisao: »... uspeh koji imamo pravo da očekujemo s obzirom na već postignute rezultate, imaće, u to se ne može sumnjati, veliki značaj, a naročito će uticati

[11]) Telegram br. 4808 od 15 februara 1915.
[12]) Telegram br. 6711 od 20 februara 1915.
[13]) Telegram br. 6505 od 20 februara 1915.
[14]) Telegram br. 6964 od 21 februara 1915.
[15]) Telegram br. 7603 od 23 februara 1915.
[16]) Telegram br. 6943 od 21 februara 1915

na neutralne zemlje od kojih neke samo očekuju povoljan znak da bi se opredelile«.[17])

Počev od 23 februara, bitka, koja se bila unekoliko utišala, rasplamsala se najvećom žestinom. 27 i 28 februara naše napredovanje bilo je nezadrživo na frontu 17 korpusa (između Menila i šume Sabo) i na frontu 1 korpusa (između Menila i Bosežura). Kotu 196, stub neprijateljevog drugog položaja, zauzeo je snažnim naletom 51 pešadiski puk (iz 3 divizije 2 korpusa). Neprijateljevi odbranbeni položaji su na taj način bili skroz probiveni, istina na maloj širini. Nemački protivnapadi su pretrpeli neuspeh i pored žestine kojom su ih vršile jedinice pruske garde.

7 marta general de Langl je pokušao da proširi brešu protežući ka zapadu svoj front napada. Jedna brigada iz 16 korpusa i delovi 60 divizije prodrli su u šumu Sabo i tu su se održali, ali nisu mogli da pređu zauzetu prvu liniju.

Komandant 4 armije tražio je od mene odobrenje da 16 korpus ojačan 48 divizijom, i pored ovog nepotpunog rezultata, u cilju izvršenja otsudnog napada, uvede u borbu između k. 196 i k. 198. Na frontu pred nama bila su samo na brzu ruku podignuta odbranbena postrojenja. Zbog toga je, blagodareći moćnim sredstvima koja su bila nagomilana na tome sektoru, bilo moguće očekivati brzo napredovanje.

Ja sam, sutradan, dao svoj pristanak na taj zahtev, ali sam upozorio komandanta armije da se, ako krajnje angažovanje 16 korpusa, kojim je komandovao hrabri general Groseti, za 3 — 4 dana napora bude donelo samo lokalan uspeh, treba utvrditi i vratiti mi na raspolaganje 4 od 5 angažovanih korpusa.[18])

Ta poslednja faza bitke otpočela je 12 marta. 31 i 48 divizija su napadale na frontu između k. 199 i puta Menil-Tahir. Otpočeta oko 10.30 časova i ponovo oživljena u 18 časova, ona je toga dana donela samo mali dobitak. Ponovo snažno otpočeta sutradan, ona je ostvarila znatno napredovanje severoistočno i severno od k. 196, kao i u »Žutoj Sagoreloj Šumi«. 14-og smo još nešto malo napredovali. 15-og smo uspešno odbili jedan snažan protivnapad. 16-og smo još napredovali severno od k. 196 i dovršili osvajanje »Žute Sagorele Šume«. 17-og, izveštavajući me o znatnim rezultatima koji su postignuti u toj poslednjoj fazi bitke, general de Langl me je obavestio da će postupiti po odredbama moga akta od 8 marta i da će obustaviti ofanzivne operacije.

Sutradan sam 4 armiji i njenom komandantu uputio svoju zahvalnost i čestitanja.

Trupe su se, i pored stalno rđavog vremena, izvrsno tukle. Ono što me je naročito zadovoljavalo bilo je to što smo, vršeći jedan produženi napor, uspeli da skroz prođemo sve neprijateljeve odbranbene uređaje. Taj uspeh, ma koliko bio skroman i nepotpun, izgle-

[17]) Pismo br. 7420 od 22 februara 1915.
[18]) Akt br. 2759 od 8 marta 1915.

dao mi je kao prva etapa ka pobedi koju ćemo izvojevati kada budemo raspolagali dovoljnom količinom materijala i kada naše borbene metode budu usavršene. Smatrao sam za potrebno da izrazim svoje naročito zadovoljstvo 51 puku koji je prvi skroz probio neprijateljski položaj. Posle nekoliko dana, pošto je izvučen iz borbe, ja sam izvršio smotru nad njim i zahvalio sam njegovom komandantu, pukovniku Brionu, »u ime Francuske«.

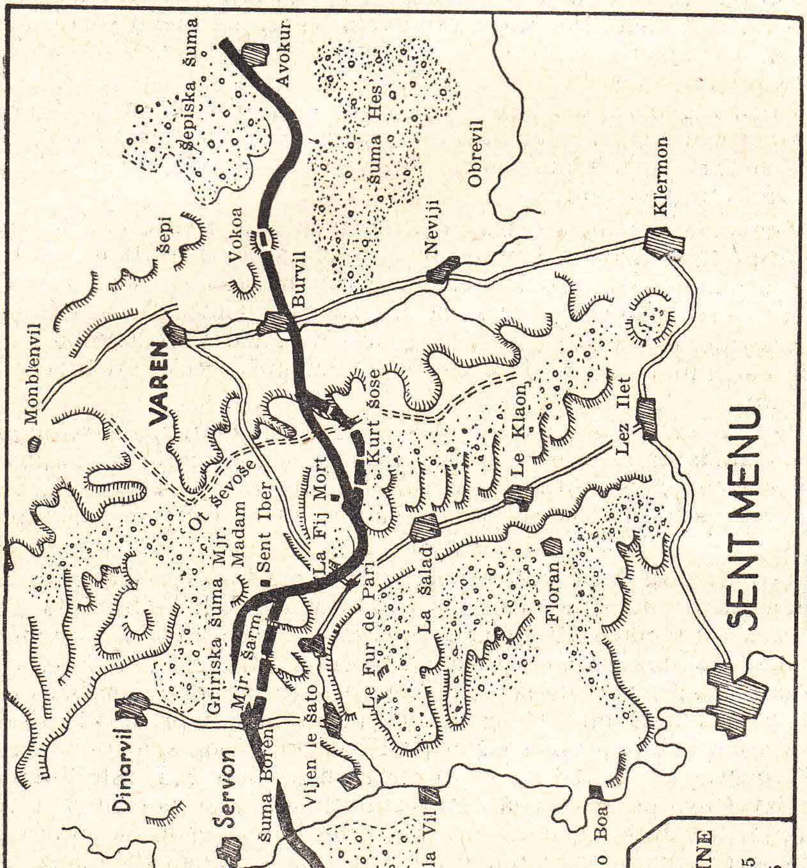

SKICA 8

Što se tiče generala de Langla, on je potvrdio dobro mišljenje koje sam imao o njemu. Miran, staložen, metodičan u delanju, blagonaklon prema svojim potčinjenima, lojalan i korektan u odnosima sa mnom, on je uspešno izveo taj prvi veliki pokušaj čije ću pouke iskoristiti za naredne bitke.

Taj datum, 18 mart, pretstavlja završetak zimskih operacija 1914/15 godine u Šampanji.

Toga dana je francusko-britanska flota, prikupljena u istočnom Sredozemlju pod komandom vice-admirala de Robeka, uzalud pokušavala da forsira prolaz kroz Dardanele. Ja ću se docnije vratiti na te operacije. Ovde samo beležim podudarnost tih datuma.

Rekao sam da sam u opštim instrukcijama, koje sam uputio armijama 21 januara 1915, predvideo operacije koje treba da preduzmu 3 i 1 armija. Ova je trebala da pripremi jednu operaciju u Voavru, a 3 armija je na raznim delovima svoga fronta trebala da vrši ofanzivne akcije ka severu radi sadejstva u napadu 4 armije o kome sam govorio.

3 armija je imala na svome frontu jedan osobito delikatan sektor — Argonu. Tu je nemački 16 korpus pod komandom komandanta koji je bio pionir[19]), koji je raspolagao mnogobrojnim specijalistima i moćnim opsadnim oruđima, protiv francuskog 2 korpusa i levog krila 5 korpusa, od kraja septembra 1914, vodio vrlo žilavu borbu u kojoj mi skoro nikad nismo postigli koristi. Istina, ta pošumljena i ispresecana oblast bila je teška, ali ona je to bila i za neprijatelja kao i za nas. Nemci su raspolagali minobacačima, bacačima plamena i bombama kojima smo mi protivstavljali samo oruđa koja su nam se tu zatekla pri ruci. Ali, što je najvažnije, naši protivnici su uzeli u svoje ruke inicijativu u operacijama, a sa naše strane lokalni komandanti nisu umeli da organizuju odbranu: zadovoljavalo se da se održi na mestu, da se pri svakom neprijateljevom udarcu izgubi nešto zemljišta i da se iscrpljuje u uzaludnim protivnapadima koji su stajali mnogo žrtava. 6 januara 1915 godine[20]) pisao sam generalu de Langlu da ga upozorim na to da nesrećni događaji koji se nižu u Argoni ukazuju na nedovoljnost odbranbenih linija, što je neprihvatljivo stanje posle 3 meseca bavljenja na tome mestu, te sam komandantu 4 armije naredio da generalu Žeraru, komandantu 2 korpusa, skrene pažnju na izvršenje propisa koji se odnose na organizaciju odbrane.

Da bih pokušao da unesem reda u taj sektor na kome smo se trošili u nepovezanim naporima, ja sam 20 novembra 1914 doneo odluku da 10 diviziju (levokrilnu u 5 korpusu) stavim pod komandu generala Žerara koji je, na taj način, postao komandant svih trupa koje operišu u Argoni. U više mahova sam bio prinuđen da tamo pošaljem pojačanja od trupa koje su trenutno bile oduzete sa mirnijih sektora. Decembra meseca sam tamo poslao puk stranih dobro-

[19]) General fon Mudra.
[20]) Pismo br. 1523 od 6 januara 1915.

voljaca kojim je komandovao Pepino Garibaldi. Tu je taj puk svojom krvlju ispisao predgovor italijanskom sadejstvu u Velikom ratu.[21])

Ali, neuspesi su se nizali jedan za drugim. 2 korpus i 10 divizija bili su iscrpeni.[22]) Odmah sam preduzeo ove mere:

— 1 armija je protegla svoje levo krilo do Betenkura, uzimajući na taj način na sebe odbranu Verdena;

— 3 armija je, u zamenu, dobila ceo sektor Argone do Ene.[23]) Smenio sam 2 korpus i 10 diviziju, a generalu Saraju stavio sam na raspoloženje 32 korpus (40 i 42 divizija).

Ove mere su imale za cilj: da, kao što sam rekao, oslobode generala de Langla svake brige sa strane Argone u trenutku kada je sva njegova pažnja imala da se sasredi na pripremu bitke u Šampanji; da pod komandu komandanta 3 armije stavi sektor Argone i da Verden i oba kraka izbočine kod Sent Mihijela stavi pod komandu komandanta 1 armije. U tome smislu sam 23 decembra skrenuo pažnju generalu Dibaju na situaciju koja je stvorena kod verdenske tvrđave usled jednovremenog nastupanja Nemaca na Meskim Visovima i u Argoni, što je ukazivalo na važnost akcija koje je preduzela 1 armija u Voavru i 3 armija u oblasti Vokoa.

Što se tiče Argone, njeno stavljanje pod komandu generala Saraja, kao i uvođenje u borbu 32 korpusa, jednoga od najboljih u francuskoj vojsci, nisu izmenili situaciju u našu korist. 8 i 29 januara, kao i 10 i 16 februara, neprijatelj je vršio napade usled kojih smo svaki put gubili zemljište. 17 februara je komandant 3 armije, sa svoje strane, izvršio jedan napad čiji cilj je bila osmatračnica na Vokoau. Napad nije uspeo.

1 armija je, sa svoje strane, vodila niz malih lokalnih napada u Boa Brile, Boa le Pretr i kod Eparža. Ti napadi su imali za cilj da neprijatelju odvrate pažnju sa fronta u Šampanji; oni su, takođe, imali za cilj da pripreme operaciju većeg obima koju sam imao u vidu u mojim instrukcijama od 21 januara i koja je trebala da se odigrava u Voavru.

18 marta sam, na sam dan kada su se zaustavili napadi 4 armije u Šampanji, potvrdio generalu Dibaju svoju odluku da on što pre, svima sredstvima kojima bude mogao da raspolaže, preduzme taj napad koji će imati za cilj da otkloni izbočinu kod Sen Mihijela.

Projekat koji je izradio general Dibaj sadržao je dvostruki napad koji se imao jednovremeno vršiti na obe strane izbočine, jedan, pravcem Verden — La Šose, drugi, osom Tul — Tiokur. Za ovu ofanzivu stavio sam generalu Dibaju na raspoloženje:

— 1,2 i 12 korpus
— 1 konjički korpus } počev od 1 aprila (1915).
— 17 korpus, počev od 8 aprila.

---

[21]) Tu su poginula dva brata pukovnika Garibaldija.

[22]) General Guro, komandant 10 divizije, ranjen je 8 januara u toku jednoga nemačkog napada koji nas je odbacio ka Šaladi.

[23]) Štab 3 armije iz Verdena premestio se u Sent Menu.

1 armija je od teške artiljerije dobila 360 oruđa, kalibra od 95-220 mm. Poljska artiljerija je brojala više od 900 oruđa 75 mm i 100 oruđa 90 mm, a da ne govorimo o mnogobrojnim oruđima rovovske artiljerije. Ova oruđa su, istina, tek bila izašla iz fabrika, a ljudstvo koje je trebalo da ih poslužuje malo ih je poznavalo, te su dala osrednje rezultate.

Jedan od elemenata uspeha koji je *najteže* ostvariti u tome rovovskom ratu, a koji je jedan od *najnužnijih*, bilo je »iznenađenje«. Ono je potrebno zato što sposobnost za pružanje otpora jedinice koja je ukopana pozadi jedne dobre mreže od bodljikave žice daje neprijatelju vremena da ka ugroženom otseku privuče počesne rezerve; iznenađenje ima za cilj da neprijateljskom komandovanju ne ostavi vremena da upotrebi opšte rezerve. Ovo je teško ostvarljivo zato što su pripreme za napad duge i uočljive: pristizanje materijala i trupa, uređenje bojišta, sve se to odražava na zemljištu povećanjem saobraćaja na putevima i železnicama; artiljeriska priprema je duga, jer nam moć našega materijala 1915 godine ne dozvoljava da je vršimo kratko vreme. Ono je, najzad, teško ostvarljivo i zato što postoje mnogobrojne indiskrecije na frontu, a naročito u pozadini, što se vesti šire zapanjujućom brzinom i pored toga što su naređenja da se ćuti, svima izdata. To je bila jedna od pouka bitke u Šampanji koju smo sada vodili.

Po mojoj zamisli, napad koji je imao da vodi general Dibaj trebao je da ostvari taj efekat iznenađenja i trebao je da se izvede u obliku jedne iznenadne ofanzive, poglavito na frontu korpusa koji će debušovati sa Meskih Visova, istočno od Verdena. Bile su preduzete sve mere da se koncentracija trupa izvrši najvećom brzinom koju su dozvoljavala transportna sredstva i u najvećoj tajnosti.

Prethodne operacije su otpočele već 30 marta, u oblasti zapadno od Boa le Pretr, da bi se neprijateljske rezerve iscrple i da bi se napadni front približio na jurišno otstojanje od nemačkih položaja na frontu Remenovil — Renjivil — severno od Fej an Hej. (Sk. 9). I, da se neprijatelju ne bi pokazale trupe koje su određene da izvrše odlučujući napad, te su operacije izvršile 73 divizija i 1 brigada iz 8 korpusa, koje su obrazovale posadu toga sektora.

30 marta je brigada iz 8 korpusa izvršila prvi skok od 800 m na frontu širem od 1 km, što joj je omogućilo da obuhvati Fej an Hej. 31 korpus se na više mesta približio na samo oko 100 m od ivice šume Mor Mar. U toku noći između 31 marta i 1 aprila 8 korpus je zauzeo Fej an Hej bez otpora i poseo položaj severno od toga sela. Žestoke borbe su se odigrale u Kar an Rezerv (zapadni deo Boa le Pretr) gde je 73 divizija zauzela 500 m neprijateljskih rovova.

12 korpus, koji je imao zadatak da napada na južni krak izbočine kod Sen Mihijela, poseo je u toku noći 1/2 aprila otsek koji mu je bio dodeljen između jaruge Aš i Boa le Pretr. 3 aprila je zauzeo Renjivil i opkolio Remenovil, pripremivši na taj način svoju polaznu osnovicu.

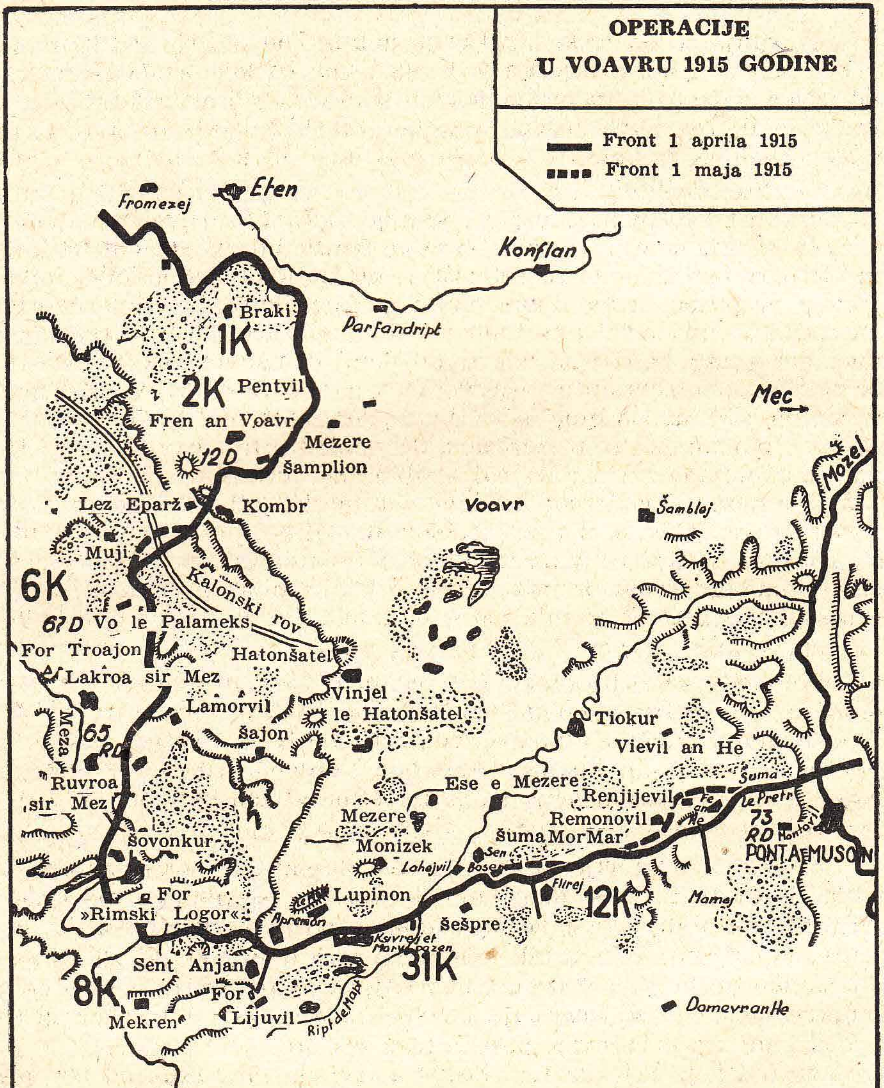
OPERACIJE
U VOAVRU 1915 GODINE
Front 1 aprila 1915
Front 1 maja 1915
Fromezej
Eten
Konflan
Braki
Parfandript
1K
2K
Pentvil
Mec
Fren an Voavr
Mezere
12D
Šamplion
Lez Eparž
Kombr
Voavr
Šamblej
Mozel
Muji
Kalonski rov
6K
67D
Vo le Palameks
For Troajon
Hatonšatel
Lakroa sir Mez
Vinjel
le Hatonšatel
Lamorvil
Meza
65
RD
Šajon
Tiokur
Vievil an He
Ruvroa
sir Mez
Ese e Mezere
Renjijevil
Šuma
le Pretr
Mezere
Remonovil
73
RD
Šuma MorMar
Šovonkur
Monizek
PONT A MUSON
Lahejvil
Boser
Flirej
For
12K
Mamej
»Rimski Logor«
Lupinon
Apremon
Šešpre
Sent Anjan
31K
8K
For
Mekren
Lijuvil
Domevranhe

SKICA 9

Za to vreme su se 1 i 2 korpus, koji su trebali da dejstvuju istočno od Verdena na severnom kraku izbočine kod Sen Mihijela, približavali da bi stupili u borbenu liniju i postavili se na jurišno otstojanje, u očekivanju da artiljeriska priprema, koja je otpočela 5 aprila zorom, ostvari zadovoljavajuće rezultate.

Na nesreću, počela je da pada kiša. Ta okolnost mi je, ispočetka, izgledala povoljna, jer je ona neprijateljskoj avijaciji skrivala približavanje napadnih trupa i njihovo izvođenje na položaj. Ali, pošto se odužila, ona je imala štetne posledice. Voavr, koji je i inače zimi vrlo barovit, pretvorio se u kaljugu: rovovi su se napunili vodom, postavljanje artiljerije na raskaljanim poljima postalo je teško, osmatranje gađanja je postalo skoro nemoguće, a granate su u sunđerastom tlu eksplodirale kao fugase.

Trupe i štabovi su bili uznemireni. Možda je trebalo odložiti napad. Ali, život u tim poplavljenim rovovima nije se mogao dugo produžiti, a odložiti napad značilo je lišiti se toliko tražene, kao što sam već rekao, koristi od iznenađenja, te general Dibaj naredi da otpočne ofanziva.

Ona nije dala gotovo nikakav rezultat. 1 i 2 korpus, koji su pod komandom generala Žerara obrazovali privremenu armisku grupu, naišli su na frontu između Parfondripta i Mezereja svuda na neoštećene odbranbene uređaje. 12 korpus je takođe pretrpeo neuspeh. Napadi su 6 i 7 aprila nastavljeni sa istim teškoćama i sa istim neuspehom.

7 aprila uveče general Dibaj je izjavio da više ne smatra mogućim izvršenje nagloga napada koji je pokušao da izvede iznenađenjem, jer se ispostavilo da su neprijateljski odbranbeni uređaji vrlo jaki, a naša artiljeriska priprema ih je, iz razloga koje sam naveo, jedva načela.

Zbog toga sam generalu Dibaju sutradan naredio da »pređe u metodičan, ali snažan napad koji će nam omogućiti da zauzmemo zemljište svuda gde to bude bilo moguće i koji će u toj oblasti privući neprijateljevu pažnju i njegove rezerve«.[24])

1 armija je nastavila da dejstvuje prema ovim uputstvima. Ali, neprijatelj je sada bio na oprezi. On je u ovu oblast doveo znatna pojačanja kojima je 24 aprila izvršio na rov Kalon žestok napad u pravcu fora Rozelijea, koji me je prinudio da na raspoloženje generala Roka, komandanta 1 armije, stavim 48 diviziju da vaspostavi situaciju.

Slabe nade koje sam otada mogao da polažem u tu bitku u Voavru i događaji koji su se pripremali na severu naveli su me da generalu Dibaju, za produženje njegovih operacija, već od 14 aprila ostavim samo 2 i 12 korpus, a da mu oduzmem 1 korpus koji je bio malo angažovan, Konoov konjički korpus i 17 korpus koji nisu bili angažovani.

---

[24]) Telegram br. 2724 od 8 aprila 1915.

Iz ovoga napada je kao pouka proizašlo to da uspevaju samo »snažno vođene i metodično organizovane akcije u kojima pešadija, prethodno dovedena na povoljno jurišno otstojanje, polazi u napad tek posle potpunog rušenja neprijateljskih prepreka i pošto se isprevrću neprijateljski rovovi prve i druge linije i ako su svakovrsne veze osigurane . . . Ostvarenje svih tih uslova posao je komandovanja...[25])

Napad koji je 10 armija pokušala decembra 1914 godine u oblasti Arasa bio je, kao što se sećamo, odmah ukočen usled rđavog vremena i užasno raskaljanog zemljišta. U svojoj posebnoj instrukciji, koju sam 21 januara 1915 uputio generalu Fošu, naredio sam da ta armija treba »da nastavi da što podrobnije priprema svoje uskupne napade koji će se ponoviti. . . čim to prilike budu dozvolile«.[26])

Na taj način je front u Šampanji postao moja prva briga. Jedna ofanzivna akcija u Artoau, koju mi je general Foš predložio početkom marta 1915, izgledala mi je preuranjena. U toj oblasti ja sam, ustvari, nastojao da kod francuske vlade energično intervenišem da engleska vojska dobije sva pojačanja na koja je imala prava da računa i da, prema tome, snage kojima je raspolagao maršal Frenč smene veći deo francuske 8 armije. Ta mera, koja je imala za cilj da se savezničkoj armiji dodeli odgovarajući deo Zapadnog fronta, trebalo je da mi stvori raspoložive snage koje ću upotrebiti za vođenje svojih ofanzivnih operacija. Moja prepiska sa Milranom bila je tokom poslednjih nedelja 1914 godine velikim delom posvećena tome nastojanju.

Tek 27 decembra 1914 godine, posle jednoga sastanka koji sam imao sa engleskim glavnokomandujućim, odlučeno je da 2 engleske divizije (27-ma i 28-ma), koje su se tada iskrcavale, smene 16 korpus (na desnom krilu 8 armije). Ta smena, koja je otpočela 6 januara 1915, završena je tek prvih dana februara.

Na jednome sastanku, koji sam u to vreme održao sa maršalom Frenčom, ovaj mi je obećao da će što je moguće pre izvršiti smenu poslednja 2 korpusa 9 armije (20-og i 9-og). Ali, nagoveštena pojačanja (kanadska i 29 engleska divizija) nisu stigla o predviđenom roku, a i teritorijalne divizije, koje su umesto njih bile obećane, zamenila su 24 teritorijalna bataljona koji su imali manju borbenu vrednost. Ova odocnjenja bila su utoliko nezgodnija što je neposredno pretstojalo ponovno preduzimanje ofanzive koja je bila predviđena mojim naređenjima od 21 januara. Izgledalo je da britanska vlada želi da rezerviše trupe za neko drugo vojište. Dardanelski poduhvat, o kome ću docnije govoriti, koji je ispočetka bio zamišljen kao isključivo pomorska operacija, ubrzo se pretvorio u kombinovano dejstvo flote i kopnenih snaga.[27])

Maršal Frenč, koji je iskreno patio zbog ove neizvesnosti, morao je u drugoj polovini februara da obustavi smenu 8 armije

---

[25]) Raspis br. 3520 od 10 aprila 1915.

[26]) Posebna instrukcija br. 38 od 21 januara 1915.

[27]) Lord Kičener je, tako, 29 diviziju, čiji je dolazak na Zapadni front maršal Frenč očekivao, poslao marta meseca na Dardanele.

zbog osrednje vrednosti pojačanja koja je dobijao iz Engleske. On je za početak marta pripremao jedan napad na La Base i za to je rezervisao svoje najbolje trupe.

Taj napad je otpočeo 10 marta. On je prvoga dana postigao znatne rezultate: Nev Šapel kao i cela nemačka prva linija u dubini od oko 3.000 m pali su u ruke naših saveznika. Ali, to je bio uspeh bez posledica. Maršal Frenč je 17 marta obustavio ofanzivne operacije i utvrdio se na zauzetim položajima.

Pridolazak novih pojačanja[28]) je, najzad, omogućio proširenje engleskog fronta i smenu cele naše 8 armije čije su mi jedinice, izvučene tokom aprila, obrazovale znatne rezerve. Ja sam se time koristio da izvršim novu podelu svojih armija.

2 aprila 1915, delovi koji su ostali iz sastava 8 armije, obrazovali su »Armiski odred u Belgiji«. General d'Irbal, koji je komandovao rasformiranom 8 armijom, primio je komandu 10 armije na mesto generala Mod'uija koga sam poslao da komanduje novom 7-om armijom u čiji je sastav ušao raniji »Vogeski armiski odred« i koja je olakšala situaciju 1 armije čiji je front, kao što sam ranije rekao, bio protegnut sve do severno od Verdena.

U to su vreme britanske snage u Francuskoj, koje su bile podeljene u 2 armije, imale:

— 5 armiskih korpusa,
— 1 indiski korpus,
— 1 konjički korpus i
— 1 indiski konjički korpus.

One su držale front od oko 50 km, između La Basea i Langemarka, i bile su u vezi, desno, sa našom 10 armijom i, levo, sa južnom grupom »Armiskog odreda u Belgiji«.

Tek što su ove izmene bile završene, kad Nemci, 22 aprila 1915, u rejonu Ipra izvršiše na levo krilo 2 britanske armije i desno krilo »Armiskog odreda u Belgiji« jedan snažan napad uz pomoć znatne količine zagušljivih gasova. Iznenađeni ubistvenim dejstvom gasova, Englezi i francuske teritorijalne trupe otstupiše. Već 23-eg izjutra, kanadska divizija, a potom i engleska 28 divizija, izvršiše jedan snažan protivudar koji zaustavi neprijateljsko nastupanje. Počev od 24-og, jedna snažna akcija, koju je organizovao general Foš pomoću pojačanja koja je uzeo iz Nijeporske grupe i 10 armije, kojima su se priključile belgiske pešadiske i artiljeriske jedinice, omogućila je da se uspostavi situacija koja je jednoga trenutka bila kompromitovana.

Primena, od strane Nemaca, ovoga nepredviđenog i nelojalnog borbenog postupka, svela se, na taj način, na jedan neprijatan incident, ali bez ozbiljnih posledica. Bilo bi sasvim drukčije da su naši protivnici, umesto jedne operacije na uzanom frontu i sa ograniče-

---

[28]) Kanadska divizija, Nort Midlend, Saut Midlend, 2 londonska divizija, Vest Rajding, Nortambija.

nim sredstvima, preduzeli operaciju velikoga obima i eksploatisali je znatnim rezervama. Možda se ni oni sami nisu nadali uspehu ovih gasnih talasa te nisu ni doveli dovoljne rezerve da ih ubace u brešu? U svakome slučaju, prilika je za njih bila propuštena, ali pouka za nas niukoliko nije bila izgubljena. Ranije sam rekao da smo mi od toga dana hitno preduzeli uporedne studije da izradimo bojne otrove i da organizujemo odbranu od neprijateljskih bojnih otrova.

Pored rezervi koje mi je dalo pojačanje britanske vojske, stavljeno mi je na raspoloženje i 5 francuskih divizija koje su bile novoformirane u unutrašnjosti od dopunskih jedinica. Ove divizije, koje su bile sastavljene od izvrsnog ljudstva ali koje nije bilo prekaljeno, bile su rasformirane a njihove jedinice pregrupisane sa drugim jedinicama koje su već prošle kroz vatreno krštenje. Ta mera mi je omogućila da obrazujem 4 divizije (151 — 154) i jednu lovačku brigadu od 5 bataljona (5 brigadu).

Pridolazak tih novih snaga omogućio mi je da izvestan broj armiskih korpusa koji su bili namenjeni za izvršenje pretstojećih napada pojačam na 3 divizije.

24 marta general Foš mi je, na moj zahtev, podneo podroban projekt jedne snažne operacije koja se imala izvesti u oblasti severno od Arasa. Taj projekt je obuhvatao (skica 10):

— jedan napad koji će izvoditi 3 korpusa i čiji će napadni cilj biti greben Vimija (kote 119, 140 i 132);

— dva pobočna napada: jedan severno od glavnog napada, kome je bio cilj greben Notr Dam de Loret i potkovica severno od Sušeza, a potom kota 119; drugi, južno, u pravcu glavice 96 — 93 (1500 m južno od Bajela), šireći se do reke Skarpe.

General Foš je od mene tražio da za tu operaciju 10 armiju pojačam sa 3 korpusa, 72 oruđa velikog kalibra i materijalom i municijom za desetodnevnu bitku, sračunatim prema iskustvu iz ofanzive u Šampanji.

1 engleska armija je, sa svoje strane, trebala da izvrši napad u opštem pravcu Linji le Gran — La Kliketri.

Metoda koja se ima primeniti u pripremi i izvršenju napada podrobno je objašnjena u jednome raspisu koji sam 19 aprila 1915 godine dostavio armijama. U tome raspisu ja sam najpre istakao da se cilj jednog ofanzivnog poduhvata ne sastoji samo u tome da se zauzme jedna linija neprijateljskih rovova nego da je u tome da se neprijatelj protera sa celoga položaja i da se potuče tako da mu se ne ostavi vremena da se ponovo uredi.

Taj se rezultat može postići samo organizacijom i pripremama izvršenim u tančine. Komandanti velikih jedinica i pešadiskih jedinica, kao i komandiri baterija određenih da ih podržavaju, treba zemljište na kome će se vršiti napad da prouče na detaljnim kartama i avionskim snimcima, da ga izvide na licu mesta i da podrobno odrede zadatak svakoga izvršioca, ostavljajući slučajnosti samo najmanju mogućnost. Tim raspisom je propisano uređenje zemljišta za napad kako bi se obezbedio polazak u napad pod povoljnim okolno-

BITKE U CILJU IZVRŠENJA PROBOJA U ARTOAU 1915 GODINE

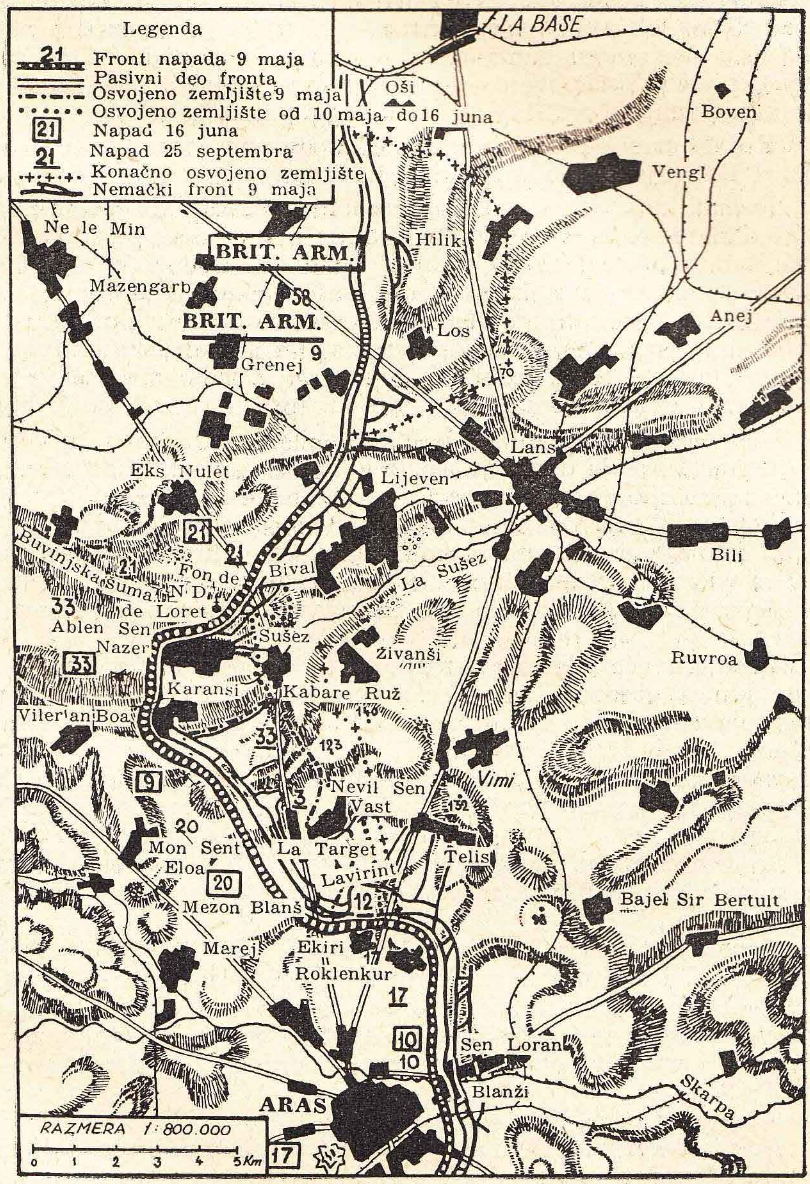

SKICA 10

stima i omogućilo snabdevanje i evakuacija. Njime je određena upotreba artiljerije pre i za vreme napada. Kada jednom otpočne, napad treba da bude »iznenadan i žestok« i treba da se produži *bez zadržavanja i bez prekida* sve dok se ne postigne konačni rezultat neprekidnim uvođenjem svežih jedinica u bojni poredak.

Rad 10 armije bio je usmeren shodno ovim postavkama na koje general Foš nije stavio nikakvu primedbu.

Napad, koji je načelno bio određen za 1 maj, odložen je za nekoliko dana kako bi se potpunije izvršila materijalna priprema. General Foš je blagovremeno obavestio maršala Frenča o toj odluci. Na predlog generala Foša, za dan napada određen je 7 maj. Ali, maršal Frenč me je tada obavestio da će sadejstvo britanske vojske moći da bude potpuno obezbeđeno samo ako 3 francuske aktivne divizije budu postavljene pozadi njegovog levog krila, vezujući ga čvrsto sa belgiskom vojskom, jer se neprijatelj posle napada od 22 aprila stalno pokazivao vrlo aktivan u rejonu Ipra.

General Foš je odmah naredio komandantu armiskog odreda u Belgiji da obezbedi traženu vezu, kao i da na svome frontu, u vezi sa belgiskom vojskom, vrši energičan napad počev od 7 maja.

U isto vreme ja sam obavestio belgiskog kralja o utvrđenom danu za početak ofanzive i umolio ga za sadejstvo njegove vojske.[29])

Pošto je 6 i 7 maja bilo vrlo rđavo vreme, napad je ponovo bio odložen.

8 maja uveče bile su sve raspoložive konjičke divizije stavljene u pripravnost, gotove da se upute u zonu 10 armije. 9-og izjutra, sve trupe koje sam mogao da oduzmem od ostalih armija primaknute su bitačnom frontu, i to: 3 korpus,[30]) 53 divizija [31]), Konoov konjički korpus[32]), kompletiran 3 konjičkom divizijom, koji se koncentrisao u oblasti Amijena, i 6 konjička divizija koja se iskrcala u Edenu (Hesdin).

Ja sam otišao u Dulan (Doullens) gde je bilo postavljeno moje komandno mesto u blizini rezervi koje sam mogao odmah da angažujem.

Napad je otpočeo 9 maja u 10 časova. Glavni napad su vršili: 21, 33, 20, 17 i 10 korpus, na front: kota 140 — La Foli — Telis — Bajel — Poen di Žur. 9 korpus i 58 divizija proširili su ofanzivu ulevo u pravcu Los — kota 70 — Anej. 1 britanska armija je, u vezi sa našim 9 korpusom, napadala severozapadno od La Basea u pravcu Dona.

9 maja su postignuti veliki rezultati.

Dok je 9 korpus ovladivao padinama zapadno od Losa, a 21 korpus napredovao severno od Notr Dam de Loreta i ka Sušezu, 33 korpus je načinio skok od 4 km za nepuna 2 časa i izbio na greben između Sušeza i kote 140. Desno od njega, 20 korpus je zauzeo La

[29]) Pismom br. 2043 od 5 maja 1915.
[30]) Uzet iz 5 armije.
[31]) Uzeta iz 6 armije.
[32]) Uzet iz Lorenskog armiskog odreda.

Taržet i jedan deo Nevil Sen Vasta. Međutim, više južno, 10 i 17 korpus su ostvarili samo neznatne rezultate. 3.000 zarobljenika, 6 topova i znatan broj mitraljeza pali su u ruke naših trupa.

Uglavnom, centar našeg napada, poglavito 33 korpus, postigao je munjevit uspeh. Trebalo ga je iskoristiti. Oko 11 časova marokanska divizija je izbila na kotu 140 pošto je u tome nastupanju neočekivane brzine iscrpla sve svoje rezerve. Komandant te divizije je već u 10.45 časova tražio rezerve od 33 korpusa (8 zuavski i 4 streljački puk). Ali, ova dva puka su bila u Mon Sent Eloau i Aku, na 8 km od dostignutih ciljeva. 8 zuavski puk, koji je u 11.30 časova bio stavljen na raspoloženje komandantu marokanske divizije, stupio je u borbu tek između 15.30 časova i pada mraka. 4 streljački puk je stupio u borbu tek posle 18 časova.

18 divizija (najistaknutija jedinica armiske rezerve), koja je u početku napada bila postavljena na 12 km iza fronta, kod Bertonsara, stavljena je na raspoloženje komandantu 33 korpusa u 13.30 časova. Njene čelne jedinice mogle su da izbiju na put za Betin tek 10 maja oko 2 časa izjutra.

Ubrzo smo saznali da je u to vreme u neprijateljskoj pozadini vladao najveći nered, a u njegovim vrhovima najveće uznemirenje. Vršene su hitne pripreme za evakuaciju Lansa a stanovnici Lila su preživeli jedan trenutak velike nade. Zadocnjenje u uvođenju naših rezervi u borbu nije dozvolilo da naša munjevita pobeda od prvoga dana ima sjajne posledice narednih dana.

10 i 11 maja održali smo zauzeto zemljište pa smo naše dobitke čak i uvećali i pored neprijateljskog protivdejstva koje se organizovalo. Nažalost, mi nismo mogli da zauzmemo ni Sušez ni Nevil Sen Vast. Sledećih dana smo na celom severnom delu bojišta još nešto napredovali: 33 korpus je zauzeo Karansi i jedan deo Alben Sen Nazera; 21 korpus je ovladao visoravni Notr Dam de Loret i jednim spletom rovova severno od La Šapela; 20 korpus je zauzeo Nevil Sen Vast, kuću po kuću. Ali, ovi trudno postignuti uspesi su kazivali da je povoljan čas prošao i da se neprijatelj na mestu proboja ponovo uredio.

Što se tiče Engleza, njihov napad, koji je otpočeo 9 maja kao i naš, uspeo je da na frontu jedne divizije ovlada prvim pešačkim rovovima, ali je neprijatelj neposrednim protivnapadima preoteo od naših hrabrih saveznika veći deo zauzetog zemljišta. Engleska ofanziva, ponovljena u toku popodneva, bila je svuda zaustavljena.

U toj žilavoj rovovskoj vojni koju smo vodili, povoljan trenutak za postizanje plodonosne pobede bio je osobito brzo prolazan. Posle nekoliko časova neprijateljske rezerve su pridolazile sa svih strana a njegov rastrojeni artiljeriski sistem organizovao se na jednoj novoj liniji odbrane; ubrzo, sredstva su se izjednačila, a isto tako i gubici. Ja sam već 9 maja uveče osetio da nam je jedan sjajan uspeh izmakao. Ipak, odmeravajući prema njegovoj pravoj vrednosti napor koji ću zahtevati od naših hrabrih trupa, ja sam odlučio da se ofanziva produži bez zadržavanja do zauzeća grebena Živanši — Bajel.

Po mome shvatanju, trebalo je iskoristiti rastrojstvo u kome su se Nemci još nalazili da bi se pokušalo proširenje naših uspeha, kao i poboljšanje naših položaja, ali, ja sam naročito želeo da pružim neposrednu materijalnu i moralnu pomoć našim saveznicima Rusima koji su bili jako angažovani severno od Karpata i koji su u oblasti Tarnova otpočeli porazno povlačenje koje je uskoro imalo za sobom da povuče slom celog njihovog fronta. Osim toga, Italija je bila na pragu da se odluči u našu korist. Da li je u tome trenutku njenom javnom mnenju, koje je još bilo kolebljivo, trebalo dati utisak naše nemoći?

Zbog toga sam uzeo u obzir i to da bi se napad 10 armije, čim ona bude dostigla određeni cilj, mogao proširiti ka jugu uz sadejstvo 2 armije koja bi osigurala »potrebno povijanje ka jugu«.[33])

Ograničene operacije za zauzimanje oslonih tačaka, koje će obrazovati novu polaznu osnovicu koju je general d'Irbal odredio 16 maja, vođene su do 21 maja, ali bez osetnog uspeha.

Od 22 — 25 maja neprijatelj je vršio žestoke protivnapade na celome frontu, a naročito na kotu 123, Nevil Sen Vast i padine Notr Dam de Loreta. On je svuda bio odbijen sa velikim gubicima. Mi smo, potom, ponovo preduzeli izvršenje naših operacija sa ograničenim ciljem, tako da je prvih dana juna polazna osnovica koju je odredio general d'Irbal gotovo bila osvojena.

Za to vreme, britanska vojska je 16 maja izvršila nov napad na frontu triju divizija. 18 maja su naši saveznici uspeli da zauzmu celu nemačku prvu liniju na dužini od 5 km i na dubini od 800 m.

31 maja sam telegrafisao šefu francuske misije pri belgiskoj vojsci:[34])

»Obavestite kralja Alberta o sadašnjem stanju situacije... Uporedo sa tom glavnom ofanzivom mi ćemo produžiti naše operacije u Voavru i u Vogezima i prvih dana juna preduzeti nove na frontu 2 i 6 armije. Istaknite kralju sav značaj koji bi imala jedna akcija belgiske vojske bilo ka Diksmidu, bilo ka Stenstretu, u vezi sa 36 korpusom«.

27 maja sam stavio u dužnost generalu Fošu da britansku vojsku privoli da ponovo stupi u ofanzivu u vezi sa ofanzivom 10 armije.[35])

Pripreme generala d'Irbala su nastavljene pod povoljnim uslovima i pored neprijateljeve krajnje aktivnosti. 10 juna je počela poslednja faza priprema za ofanzivu. Glavni cilj je bio greben Vimija.[36]) Na tome frontu od oko 10 km bilo je, sa severa na jug, raspoređeno 5 korpusa. U rezervi je bilo 4 divizije i 2 konjički korpus.

Pešadiski napad je otpočeo 16 juna u 12.15 časova. Naše napredovanje je bilo vrlo malo, dok je neprijateljeva akcija, naročito njegova artiljerija, bila vrlo žestoka.

---

[33]) Raspis br. 31 sa komandnog mesta glavnokomandujućeg, od 14 maja 1915.

[34]) Telegram br. 12134 od 31 maja 1915.

[35]) Telegram br. 26 od 27 maja 1915.

[36]) Kota 119 — kota 140 — La Foli — kota 132 — Poen di Žur.

25 juna je general d'Irbal, po mom odobrenju, odlučio da obustavi ofanzivu.

Zarobljeno je 7.500 ljudi i zaplenjeno 24 topa i 134 mitraljeza; neprijatelju su naneti teški gubici i primoran je da na naš napadni front privede sve svoje rezerve (oko 10 divizija). Mi smo zauzeli neprijateljski položaj na frontu od 6 km i na dubini od 3—4 km — to je bio bilans te bitke koja je označavala stvaran napredak u našim napadnim postupcima i u moćnosti naših sredstava.

Osim toga, ta ofanziva je, kao što sam rekao, pokazala da »trenutak uspeha brzo promakne i da se podesna prilika gubi ako rezerve ne intervenišu odmah«.[37]) Ona je, takođe, pokazala da su neprijateljeve raspoložive snage sada slabe. Onoga dana kada nam naša materijalna sredstva budu dozvolila da neprijatelja vežemo sa više jednovremenih napada izvršenih na širokim frontovima, tada se možemo nadati da ćemo ga zateći nespremnog, da ćemo ga prinuditi da primi bitku samo sa onim sredstvima kojima bude raspolagao na mestu i da ćemo ga sprečiti da privuče rezerve sa udaljenih tačaka.

Na tim osnovnim postavkama ja sam zasnovao projekte naših budućih operacija.

2 maja 1915 su Austrijanci i Nemci protiv Rusa otpočeli jednu, ispočetka, ograničenu ofanzivu.

Žestina toga napada bila je tolika da je front naših saveznika na zavijutku donjeg toka Dunajeca popustio već u samom početku. Nedostatak artiljeriskog materijala i municije Rusima nije dozvoljavao da vaspostave situaciju, te su bili primorani da povuku svoje desno krilo. Krajem meseca su Austrijanci i Nemci izbili na r. San i prešli greben Karpata.

Ali, za pothranjivanje te ofanzive koju su oni ubrzo znatno proširili, Nemci su bili prinuđeni da sa svoga zapadnog fronta izvuku znatne snage, tako da je početkom juna nadmoćnost Saveznika na francusko-englesko-belgiskom frontu naša obaveštajna služba cenila na 680 bataljona.[38])

Već samo po tome bio je povoljan trenutak na ovome vojištu da se traži proboj neprijateljskog fronta, a, kao što sam rekao, solidarnost nam je nametala imperativnu dužnost da poraz naših saveznika Rusa ne posmatramo skrštenih ruku.

Da bih pripremio i olakšao docnije vođenje operacija, ja sam 13 juna 1915 godine odlučio da francuske snage podelim na 3 *grupe armija*. Severna i istočna grupa armija su već imale svoje komandante; to su bili generali Foš i Dibaj koji su, po mom ovlašćenju, rukovodili operacijama na oba krajnja krila fronta. Centralnu grupu

[37]) Raspis armijama br. 8192 od 20 maja 1915.

[38]) 1.384 francuskih bataljona { 1.099 aktivnih i rezervnih bataljona; 285 teritorijalnih bataljona }
330 engleskih bataljona
80 belgiskih bataljona

Ukupno 1.794 savezničkih bataljona prema 1.113 nemačkih bataljona, podrazumevajući rezervne, landverske, dopunske i landšturmske.

armija stavio sam pod komandu generala Kastelnoa, koji je od svih komandanata armija bio najpozvaniji da primi tu važnu komandu. Izbor generala Kastelnoa, koji sam učinio, u mojim očima je imao utoliko više značaja što sam ja u svojoj zamisli nameravao da Centralnoj grupi armija poverim izvršenje jedne velike ofanzive koja je imala da otpočne u trenutku kada budem ponovo rasplamsao bitku u Artoau.[39])

Za sledbenika generala Kastelnoa na čelu 2 armije izabrao sam generala Petena koji je kao komandant 33 korpusa postigao znatne uspehe. Ako se potsetimo da je general Peten u početku rata, otskora, komandovao jednom pešadiskom brigadom, videće se da je on za manje od godinu dana prešao najviše stepene vojničke hijerarhije. U jednom trenutku sam pomišljao da generala Petena uzmem uza se, ne kao načelnika štaba, već kao pridodatog na službu. Ustvari, to je bila misao koju sam septembra 1914 godine izrazio kada sam od vlade tražio generala Foša kao pomoćnika. Smatrao sam da će mi general Peten, svojim dubokim poznavanjem pešadije i svojim vrlo tačnim osećajem stvarnosti, učiniti velike usluge radeći kraj mene.[40]) Međutim, pošto sam zrelo razmislio, ja sam odustao od toga projekta i poverio sam generalu Petenu jednu od armija koje će operisati u Šampanji.

Već sam rekao da je glavna pouka koju sam izveo iz bitke u Artoau, koja se tek završila, bila korisnost da se preduzmu jednovremene operacije više armija kako bi se neprijatelj sprečio da premešta svoje rezerve i prinudio da primi bitku sa ograničenim sredstvima tamo gde mi želimo da mu je nametnemo.

Broj velikih jedinica na mome raspolaganju neprekidno je rastao; poboljšanje defanzivnih uređaja i pasivno držanje neprijatelja na najvećem delu našega fronta omogućavali su da se sve više smanjuje broj jedinica vezanih u prvoj liniji; postepeno pridolaženje novih engleskih pojačanja oslobađalo je francuske jedinice; sve veća upotreba teritorijalnih jedinica na mirnim otsecima omogućavala je da se sve veći broj aktivnih jedinica smeni, odmara i obučava za napad; najzad, formiranjem novih 15 divizija omogućena je bolja podela naših snaga i njihovo bolje korišćenje za manevar.[41])

Ja sam ranije napomenuo da se naš materijal povećavao, istina, sporije nego što bih ja to želeo, ali ipak u znatnoj meri. Naročito je rovovska artiljerija počela da biva moćna kako po broju baterija u službi, tako i po obučenosti svoga ljudstva i, mada je proizvodnja municije još bila daleko od toga da dostigne brojke koje sam tražio, ja sam postigao da mi se dekretom od 5 avgusta 1915 stave na raspoloženje vrlo obilni izvori u tvrđavama, i to u materijalu teške artiljerije, u rezervama municije i u ljudstvu tvrđavskih baterija.

---

[39]) Lična i poverljiva instrukcija br. 5415 od 14 juna 1915.

[40]) Videti lični strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knjiga II, sveska 3, predmet 3.

[41]) To su bile: 120 — 129, 10, 15 i 16 kolonijalna i 130 i 131 pešadiska divizija.

To povećavanje naših sredstava omogućilo mi je da usvojim ovaj opšti plan: tražiti proboj neprijateljskog odbranbenog sistema na jednome delu fronta, u Šampanji, dok će neprijateljske trupe biti vezane u oblasti Arasa jednim pomoćnim napadom kombinovanim sa britanskom ofanzivom.

Posebni uslovi pod kojima će Centralna grupa armija izvoditi glavnu operaciju bili su određeni poverljivom instrukcijom od 12 jula[42]) koja je bila dostavljena generalu Kastelnou:

»Naš glavni napad izvršiće 2 i 4 armija između Moronvilera i Ene, a na desnoj obali Ene će ga produžiti 3 armija jednom ofanzivnom akcijom«.

Sredstva kojima je general Kastelno imao da raspolaže povećana su na 29 pešadiskih divizija, 2 konjička korpusa i 800 teških oruđa.

U isto vreme general Foš je dobio moje direktive[43]) u pogledu akcije koju je trebalo da vodi na frontu u Artoau:

»Napad Severne grupe armija imaće za cilj proboj neprijateljskog fronta ili, u najmanju ruku, ovlađivanje grebenom k. 119 — k. 140«.

Za ovaj napad su bili stavljeni na raspoloženje generalu Fošu: 12 pešadiskih divizija, 2 konjičke divizije i 300 teških oruđa. Te snage su docnije još bile povećane blagodareći uvođenju na front engleskih trupa koje su smenile francuske jedinice.

Ja sam odmah stupio u vezu sa maršalom Frenčom u cilju da sa njim utanačim zajednički rad. 11 jula, u toku jednoga sastanka koji sam imao sa engleskim glavnokomandujućim, ja sam insistirao na zamisli da njegove trupe u oblasti Arasa vrše napad u cilju zauzimanja linije Los — Hilik. Smatrao sam da tu operaciju treba da izvodi najmanje 10 divizija potpomognutih svom artiljerijom kojom bi mogle da raspolažu armije maršala Frenča.

Lord Frenč, pošto mi je saopštio da bi on više voleo da se vrši napad u oblasti Ipra, pisao mi je 10 avgusta:

Ja sam još uvek mišljenja da bi britanska vojska mogla efikasnije da potpomogne operacije na Zapadnom frontu napadajući na ma koju tačku severno od kanala La Basea.

Međutim, u poslednjem stavu moga gore navedenog pisma, ja sam Vam obećao da ću, čim budem primio Vaš odgovor, orijentisati operacije britanske vojske shodno željama koje, kao glavnokomandujući budete izrazili.

Prema tome, ja o opštem planu više nemam ništa da kažem . . .

Dž. Frenč, maršal

Ovo pismo zaslužuje da se na njemu za trenutak zadržimo. Ako se uzmu u obzir jedino zvanična prepiska i vrlo kategorične izjave njegove vlade, Frenč je bio meni ravan i zavisio je jedino od

[42]) Posebna poverljiva instrukcija br. 5937 od 12 jula 1915.
[43]) Predmet br. 5936 od 12 jula 1915.

svoje vlade. Iz pisma iz koga sam naveo jedan odlomak vidi se da je on bio načinio jedan plan koji se nije slagao sa mojim. Na moj zahtev on *odustaje* od toga plana da bi se prilagodio *mome* i disciplinovanošću srca i duha, koja zamenjuje sve protokole, on svoju volju priklanja pred željama koje sam ja »kao generalisim« izrazio. Ja ću se docnije u ovim Memoarima u više mahova morati osvrnuti na *otsustvo* zajedničke vrhovne komande na našoj strani, koje je bilo najveći povod naših slabosti. Ali, srećan sam što ovde mogu da posvedočim *koliko* je držanje engleskog glavnokomandujućeg, a docnije i ser Daglasa Hega, u granicama mogućnosti ublažilo taj osetan nedostatak time što su mi oni kavaljerski priznali vlast.

Međutim, vesti iz Rusije su učinile da osetimo hitnost otpočinjanja naše ofanzive. Carske armije su postepeno evakuisale Poljsku, Nemci su 5 avgusta ušli u Varšavu, 19-og u Novo Georgijevsk, 20-og u Bjalistok. Sa našega fronta su još 3 nemačke divizije izvučene i prebačene na Istočni front. Paleolog, francuski ambasador u Petrogradu, slao je u Pariz telegrame koji su davali sliku duhovnog stanja naših saveznika. 14 avgusta mi je, po naređenju ministra rata Milrana, telefonom saopšten jedan od tih izveštaja iz koga navodim nekoliko stavova:

»Zaista, evo već 3 meseca kako ruska vojska vrši povlačenje vodeći svakodnevno borbe po cenu strahovitih žrtava.

Svi oficiri koji dođu sa fronta tvrde da se ne mogu zamisliti strahote tih svakodnevnih borbi u kojima je artiljerija bez municije a polovina pešadije bez pušaka.

Zbog toga se naša ofanziva očekuje sa krajnjim nestrpljenjem.

Uveravaju me da je svuda isto pitanje na svim usnama: »Pa šta rade Francuzi?«

. . . .

Strahujem da ta vojska (ruska) uskoro ne dostigne granicu svoje izdržljivosti do stepena koji prethodi panici i obeshrabrenosti.

Ali, osim vojske postoji i narod. Ruski narod je hrabar i rodoljubiv, ali nijedna nacija nije podložnija od nje osećaju sažaljenja i ja iz pouzdanih izvora znam da pomisao na patnje nagomilane ovim ratom počinje da uzbuđuje mase.

Ja zbog toga želim da se naša ofanziva duže ne odlaže«.

S druge strane, na vrhovima francuskih vladajućih krugova, pomisao na jednu tako obimnu operaciju kao što je bila ta koju sam imao nameru da otpočnem, nailazila je na *otpor* koji nisam očekivao.

Pretsednik republike, Poenkare, kada je 6 avgusta primio članove francuske vojne misije u Italiji, koji su došli u Francusku, saopštio im je svoju nameru da od mene zatraži obaveštenje o projektu za buduću ofanzivu. Taj projekt su trebali da razmotre članovi vlade i ako on ne bi pružio maksimalne garancije za uspeh, njegovo izvršenje bi bilo odloženo. Pretsednik je izjavio da nije mnogo naklonjen jednoj *velikoj* ofanzivi na našem frontu. Njegovi su razlozi

bili ovi: idućega proleća mi, u odnosu na saveznike, ne smemo da budemo slabiji u pogledu efektiva; u trenutku sređivanja računa mi treba da budemo u mogućnosti da naše zahteve podupremo stvarnom snagom.

Sadržaj te izjave, koja je u mojim očima pretstavljala opasno mešanje vlade u vođenje operacija, pokazivao je da Pretsednik *u meni nema apsolutno poverenje* koje mi je bilo potrebno za održavanje moga autoriteta. Alber Saro, ministar prosvete, koji je prisustvovao tome sastanku, primetio je to Poenkareu. Ovaj je tada ublažio svoju prvu izjavu objasnivši da će se vlada brižljivo čuvati da se ne meša u vođenje operacija i da će se ona samo ograničiti na to da ispita opšte uslove pod kojima će se ta operacija vršiti. On je dodao da ta mera *niukoliko* ne treba da se smatra kao znak nepoverenja prema meni, jer vlada jednodušno ostaje puna vere u mene.

U toku te audijencije, pretsednik republike, pošto je ispitao unutrašnju politiku Italije u kojoj je Đolitijeva stranka ponovo otpočela borbu protiv vlade, kao i situaciju na Balkanu, koja je počela da se pomračuje, govorio je i o parlamentarnoj situaciji u Francuskoj. On je rekao da se Milranova ličnost žestoko napada i da se, napadajući ministra rata, cilja na mene. Alber Saro je odmah izjavio da je iz svih razgovora koje je vodio sa članovima Parlamenta proizlazilo da moja ličnost niukoliko nije dovođena u pitanje i da su, naprotiv, svi bili saglasni u izjavi da je moj ugled, kako u inostranstvu tako i u zemlji, znak jednodušnog poverenja. Poenkare i Saro, pošto su govorili o raznim političkim grupama u Parlamentu, zaključili su da je jedini političar koji se zaista okrenuo *protiv mene* bio Dumer — o čemu sam već na drugom mestu govorio. I Pretsednik je iskreno izjavio da bi kriza u visokom komandovanju bila najozbiljnija stvar koja se može zamisliti, da sam ja apsolutno *neophodan,* da bi dirnuti u mene bila nacionalna opasnost i da on nikad neće pristati da vrhovno voćstvo bude taknuto.

Veran prikaz te duge audijencije, na koju ću se vratiti u jednom od narednih poglavlja kada budem rezimirao svoje odnose sa vladom i Parlamentom u toku 1915 godine, dopro je do mene u mome štabu baš kada sam pripremao bitku o kojoj sam već izneo glavne crte. Kako su Pretsednikove izjave, uopšte uzev, bile prilično protivurečne, to nije bilo mesta da povodom njih vladi postavim pitanje da li još uvek uživam njeno puno poverenje i one nisu uticale na to da izmenim svoje ubeđenje u korisnost da što pre rasplamsam buduću bitku.

Već 19 avgusta odredio sam 8 septembar kao dan početka ofanzive. Ali, general Peten, podržan od strane generala Kastelnoa, u više mahova me je izveštavao da mu je neophodan duži rok, te je dan početka napada određen najpre za 15-ti a potom, konačno, za 25 septembar. Ja sam ta nova odlaganja odobravao teška srca, jer nisam bez uznemirenja gledao kako se primiče jesen sa rđavim vremenom i zato što nisam prestajao misliti na Ruse koji su i dalje otstupali pod strahovitim okolnostima.

23 septembra izdao sam trupama Opštu zapovest br. 43:

Vojnici Republike,

Posle više meseci čekanja koji su nam omogućili da povećamo naše snage i naša sredstva, dok je neprijatelj iscrpljivao svoje, došao je čas da napadnemo i da pobedimo kako bismo slavi stečenoj na Marni, u Flandriji, u Vogezima i kod Arasa dodali nove stranice.

Vi ćete, za uraganom gvožđa i vatre koji će se razbesneti blagodareći radu francuskih fabrika u kojima su vaša braća danonoćno radila za nas, poći na juriš svi zajedno, na celome frontu, u tesnoj vezi sa armijama naših saveznika.

Vaš polet će biti neodoljiv.

On će vas u jednome naletu dovesti do neprijateljskih baterija, pozadi utvrđenih linija koje vam on protivstavlja.

Vi mu nećete dati ni predaha ni odmora do konačne pobede.

Pođite svesrdno za oslobođenje rodne grude, za pobedu prava i slobode.

Ž. Žofr

Artiljeriska priprema je otpočela 22-og, a bombardovanje bivaka, kantonmana i raskrsnica na velikom otstojanju 24 septembra.

Nažalost, vreme, koje nam je prvih dana bilo naklonjeno, naglo se promenilo u toku noći 24/25 septembra i počela je da pada kiša. Nije moglo biti ni reči o tome da se napad odloži, a već prilično načeti stokovi municije nisu dozvoljavali da se priprema, možda za više dana, produži očekivanjem lepoga vremena.

Napad je, dakle, počeo 25 septembra 1915 u 9.15 časova. Kiša, koja je uzoru bila prestala, počela je ponovo da pada i više nije prestajala do 29 septembra.

Prvoga dana uveče situacija je bila ovakva (skica 5/II u prilogu):

— na levom krilu 4 armije 32 i 7 korpus su nešto napredovali u pravcu Sen Suplea; na desnom krilu 2 armije 1 kolonijalni korpus je sebi krvavo otvorio put kroz vrlo jake odbranbene uređaje na Men de Masižu;

— u centru se znatno napredovalo u dva pravca, ka Tahiru (11 i 14 korpus) i ka majuru Navaren (2 kolonijalni korpus);

— divizije druge linije su privučene pozadi 1 i 2 kolonijalnog korpusa; 2 konjički korpus se primakao do Suena, spreman da stupi u dejstvo ako se ostvari proboj kome je težio 2 kolonijalni korpus.

26 septembra naše trupe su upotpunjavale i proširivale svoje uspehe postignute uoči toga dana. Na frontu od 14 km one su došle u dodir sa neprijateljskim drugim položajem, od puta za Sen Suple do podnožja glavice Tahir.

Neprijatelj je izgledao zbunjen tako žestokim napadom. Mnogobrojni zarobljenici i znatan materijal pali su nam u ruke, a zauzeto zemljište je bilo prekriveno neprijateljskim leševima. Na celome delu drugoga položaja kome smo podišli, nemačke snage su, najpre, izgledale dosta slabe. Međutim, mi smo 27 i 28 septembra uzalud

pokušavali da u njemu otvorimo brešu. Naša pešadija, koja više nije imala podršku svojih topova, nailazila je svuda na odbranbene uređaje čija se puna vrednost ranije nije mogla oceniti. Linije rovova, koje su se obično nalazile na zadnjem nagibu, zaštićene jakim žičnim preprekama, nisu mogle biti porušene za vreme priprema zbog toga što su se nalazile na velikom otstojanju, kao i zbog teškoće osmatranja. Zbog toga je general Kastelno naredio da se proboj te linije na frontu Bit de Tahir — put za Sen Suple izvrši dobro pripremljenim i metodično vođenim opštim napadom.

28 septembra uveče uspeli smo da zakoračimo u jedan deo drugog položaja, u rov De Tant,[44]) koji smo čak malo i prešli. Čim je o ovome obavešten general Vilaret, komandant 7 korpusa, on je odlučio da taj uspeh iskoristi i uputio je na mesto proboja sve trupe koje je imao pod rukom. Prvi pristigli puk, 402-gi, upućen je u napad 29-og u 3 časa izjutra, po mraku, po kiši koja je lila kao iz kabla i po nepoznatom zemljištu. Njegov napad nije mogao da bude usklađen sa napadom susednih jedinica. Uzoru su Nemci izvršili protivnapad na oba boka prodora i opkolili su ga. Postalo je neophodno da se ponovo izvrši artiljeriska priprema na celome napadnom frontu kako bi se našoj pešadiji otvorio prolaz na većem prostranstvu. Trebalo je, takođe, vaspostaviti red u jedinicama, privući sveže trupe i izvući najzamorenije. Svi su ovi imperativni razlozi primoravali da se zastane za izvesno vreme.

Počev od 25 septembra, ja sam na raspoloženje generala Kastelnoa stavio sveže jedinice: između 25 septembra i 5 oktobra upućeno je u Šampanju 10 novih divizija. Tako je, posle izvlačenja zamorenih trupa, na raspoloženju generala Kastelnoa bilo 35 divizija: 17 u 2 armiji i 18 u 4 armiji.

Novi napad je izvršen 6 oktobra. Marokanski strelci su, ne opalivši ni metka, zauzeli rov Vandala, zapadno od majura Navaren, koji su prešli za 1 km, ali na koji su, konačno, opet odbačeni. Jedna divizija 2 korpusa zauzela je selo i glavicu Tahir. To su bili jedini rezultati te nove faze bitke.

Rezerve municije su se iscrpljivale. Proizvodnja nije omogućavala da se pothranjuje utrošak koji bi bio potreban za produženje ofanzive. Na istoku su se događaji razvijali ubrzano i naše je prisustvo tamo postalo neophodno usled koncentričnog napada koji su Nemci, Austro-Madžari i Bugari otpočeli protiv Srba.

Ja sam obustavio operacije.

Dok se izvodio ovaj glavni napad, 3 armija je zapadno od Argone pripremila jednu operaciju koja joj je bila naređena radi »štićenja i proširenja napada glavnih snaga«.

Napadni front se protezao između Ene i Argone u širini od oko 1.500 m. Ta operacija je bila poverena 128 diviziji koju je pomagalo 28 poljskih baterija i 23 baterije teške artiljerije.

Napad, koji je počeo 25 septembra u isti čas kada i glavni napad, pretrpeo je potpun neuspeh.

[44]) 2.000 m zapadno od majura Navaren.

10 armija, sa 16 pešadiskih i 2 konjičke divizije i sa 300 teških oruđa, otpočela je 25 septembra u 12.15 časova napad čiji sam cilj i objekte već naveo.

23 septembra je naišla žestoka nepogoda, te je poznije godišnje doba i ovde omelo kraj naše pripreme i osmatranje naše avijacije, a kretanje po rovovima i na otvorenom zemljištu učinilo vrlo teškim.

Na levom krilu napadnog fronta, 21 korpus je stigao do puta Sušez — Angr, a 33 korpus je zauzeo zamak Karlel i groblje u Sušezu.

U centru (3 korpus) nadiranje je išlo teže.

Celo desno krilo (12, 17 i 19 korpus) bilo je krajem dana, posle prolaznih uspeha, odbačeno u svoje polazne rovove.

1 britanska armija je zauzela Los i izbila na kotu 70 i Hilik.

Uspesi koje su postigli Englezi, kao i povoljna situacija na levom krilu 10 armije, rukovodili su generala Foša da u toku 26-og produži napad u oblasti Sušez — La Foli. Sušez je ceo zauzet i izbilo se do ivice šume Živanši.

General Foš je od mene telefonom zatražio odobrenje da ofanzivu 10 armije produži i 27 septembra. Ja sam mu to odobrio, ali je taj dan ponovnih napora doneo samo neznatne rezultate. Istoga dana po podne Englezi su produžili ofanzivu istočno od Losa i njihovo napredovanje je izgledalo ohrabrujuće. To veče mi je maršal Frenč uputio jedno pismo u kome mi je izložio situaciju: on mi je stavljao do znanja da se njegove rezerve brzo iscrpljuju i insistirao je na presudnoj važnosti toga da general Foš odmah dejstvuje u vezi sa njegovim desnim krilom.

Nažalost, moje raspoložive snage u ljudstvu i municiji nisu mi dozvoljavale da duže podržavam napad u Artoau, koji je u mojim očima bio od drugostepene važnosti, a da time ne dovedem u pitanje uspeh bitke u Šampanji.

Naredio sam da se obustavi napad 10 armije.

Engleske divizije su, uostalom, izgubile 2/3 svoga ljudstva i više nisu imale nikakav ofanzivan kapacitet. Rezerve, koje je još maršal Frenč mogao sebi da stvori oduzimanjem trupa od svoje 2 armije, nisu mogle stići na mesto upotrebe pre 48 časova.

Da bi Englezima olakšao operacije, general Foš je naredio da u toku noći 29/30 septembra francuska 152 divizija južno od Losa smeni englesku 47 diviziju. Potom su ostale divizije francuskog 9 korpusa smenile ostatak engleskog 4 korpusa i primile odbranu kote 70 i položaja zapadno od nje. Na taj način je engleska vojska imala mogućnosti da ponovo otpočne napad u pravcu Loazon — Harn — Ane i Pont a Vanden.

Ali, rđavo vreme je, pri kraju, usporilo izvršenje smene i tako je onemogućilo svaku znatniju akciju u toku prvih dana oktobra.

U toku 28 i 29 septembra ostvareno je izvesno napredovanje na severnom delu fronta 10 armije. Mi smo izbili na greben Vimija i zauzeli k. 140 na kojoj nismo mogli da se održimo.

11 oktobra su 21, 33 i 12 korpus izvršili još jedan napad koji je otpočeo u 16.15 časova i koji je pretrpeo gotovo potpun neuspeh.

Zbog toga sam 13 oktobra naredio da se obustavi ofanziva i da se organizuje za odbranu na zauzetim položajima.

Englezi, pošto su 8 i 9 oktobra izdržali vrlo jake napade na frontu svoje 1 armije i našeg 9 korpusa, ponovo su preduzeli ofanzivu 13 oktobra. Oni su zauzeli glavicu Hilika, ali se na njoj nisu mogli održati. 14 oktobra je i engleski glavnokomandujući konačno obustavio napade svoje 1 armije.

Ta bitka u Artoau bila je poslednja koju je maršal Frenč vodio kraj mene. To je, takođe, bila poslednja bitka jedne obilato ispunjene vojničke karijere. Decembra 1915 godine on je podneo ostavku na položaj glavnokomandujućeg britanske vojske u Francuskoj, koja je bila uvažena. Sve ono što sam u ovim Memoarima već rekao o ovome hrabrom i lojalnom ratnom drugu ne oduzima mi pravo da još jednom ponovim koliko sam ga *cenio* i koliko sam *žalio* njegov odlazak.

Ukratko, ova ofanziva od septembra i oktobra 1915 godine imala je sav onaj opseg koji je stanje naših snaga omogućavalo da joj se da: 54 francuske i 13 engleskih divizija, podržane sa 1.300 oruđa francuske teške artiljerije i 300 teških oruđa na engleskom frontu, angažovano je na frontu od oko 90 km.[45]) Već sam rekao kakav su dobitak u zemljištu te hrabre trupe ostvarile. Neprijatelj je, pored svojih teških gubitaka, ostavio:

— 25.000 zarobljenika i 150 topova u rukama Francuza, i

— 3.000 zarobljenika i 150 topova u rukama Engleza.

Naš je utrošak municije bio:

3,980.000 zrna od 75 mm i

987.000 zrna teške artiljerije.

Tih nekoliko brojki pokazuju bolje od dugih priča koliki smo napredak u materijalnom pogledu učinili u toku te prve godine poziciskog rata.

---

[45]) Borbeni frontovi su se protezali:

— u Šampanji, od Prona do Argone... 50 km;

— u Artoau, od La Basea do Monši o Boaa (10 francuska i engleska armija)... 40 km.

GLAVA XX

Početak operacija na inostranim ratištima.
Antanta pred problemom vođenja operacija. — Dardanelska ekspedicija. — Srpska katastrofa. — Početak solunske ekspedicije. —

Nijedna od sila koje su u toku poslednjeg rata obrazovale grupaciju Antante nije u pravoj vrednosti procenila *svetske* razmere koje će uzeti sukob. Ni jedna od njih nije za vreme mira preduzela odgovarajuće mere za pripremanje i vođenje poslova jedne koalicije, te je ceo prvi deo rata teško trpeo zbog toga apsolutnog nedostatka organizacije.

Potrebna je bila pouka koju su dali događaji pa da Saveznici razumeju da će njihovi napori biti *besplodni* ako se oni ne budu odlučili da ih usklade. Tada su oni potražili način da stvore organizaciju koja je nedostajala. Ja sam tako, malo-pomalo, bio doveden do toga da svoje *dejstvo* izrazim na inostranim ratištima na kojima su, ispočetka, operacije bile vođene sa potpunim otsustvom povezanosti.

U toku prvog perioda rata, koji se proteže od 2 avgusta 1914 do 2 decembra 1915 godine, ja nisam neposredno uticao na opšte vođenje rata. Moje zvanje je, uostalom, u tome pogledu bilo karakteristično: ja sam bio glavnokomandujući armija na severoistoku. Moj vidokrug se ograničavao na front koji se prostirao od Vogeza do Severnog Mora. Uostalom, videlo se na prethodnim stranicama da se na tome vojištu *moje dejstvo ispoljavalo ne samo* na francuskim armijama nego i na *belgiskoj vojsci* i na *britanskim armijama.* Ja sam belgiskom kralju i maršalu Frenču odao priznanje, koje oni i zaslužuju, za njihovo dobrovoljno prilagođavanje mojim sugestijama. Pa ipak, i pored zvanja »generalisima« koje mi je maršal Frenč dragovoljno podario, ja sam, da bih izrazio svoje gledište na izvesne operacije, ustvari morao u više mahova dejstvovati kao savetodavac koga su saveznici *primili.*

Ali, ukoliko su se operacije više razvijale, utoliko je ta poluslužbena intervencija ispoljavala svoje nedostatke: prema neprijatelju koji je, kako nam se činilo, vođenje rata usko sasredio u rukama nemačkog Generalštaba, savezničke vlade su morale uvideti da *ne-*

povezanost njihovih napora za njih pretstavlja uzrok slabosti koji je po svaku cenu trebalo otkloniti.

U isto vreme, francuska vlada, navedena silom prilika da vodi operacije daleko od otadžbine, *uvidela* je potrebu da sve svoje poduhvate stavi pod *jedinstveno voćstvo*. Postepeni razvoj te ideje naveo je francusku vladu da me 2 decembra 1915 godine naimenuje za *glavnokomandujućeg francuske vojske*. To je bio prvi, najlakši korak na putu ka Vrhovnoj komandi svih Antantinih snaga, jer je zavisio samo od francuske vlade. Ja nisam dočekao poslednji korak na tome putu, koji je načinjen tek u aprilu 1918 godine pod pritiskom teških neuspeha koji su se dogodili na našem frontu.

U toku prvih meseci *svetskog sukoba*, jedini plan koji je Antanta imala bio je: zaustaviti nemačku najezdu koja je hrlila na zapad dok ruske mase svom svojom snagom vrše pritisak na istočne granice zajedničkog neprijatelja.

Posle jesenje bitke 1914 godine, taj se problem drukčije postavio.

U to su vreme Nemci, koji su bili primorani da se okanu najezde na Zapadnom frontu, okrenuli sve svoje napore protiv Rusije. Zadatak savezničkih armija na zapadu bio je jasan: trebalo je akcijama, toliko snažnim koliko nam je to dozvoljavalo stanje našega materijala, olakšati pritisak koji se vršio na *naše saveznike na istoku*.

To je osnovna pobuda koju treba videti u svim ofanzivama koje sam vodio počev od maja 1915 godine, u ofanzivama u kojima sam nastojao da i Engleze i Belgijance privolim da učestvuju. Već sam više puta rekao da sam kod Milrana, ministra rata, kao i kod maršala Frenča, naišao na *najstalniju podršku* i *najpotpunije jedinstvo gledišta*. Ali, mi smo morali kod britanske vlade da se borimo protiv različitih tendencija koje su sve bile podjednako opasne. Čas nam je iz Londona primećivano da izgleda neophodno da se u Engleskoj ostave znatne snage radi pariranja mogućeg iskrcavanja Nemaca; čas je maršal Kičener hteo da na svome raspoloženju zadrži mnoge divizije radi obezbeđenja odbrane Egipta ili radi vođenja operacija u Dardanelima; čas je trebalo voditi borbu protiv shvatanja rasprostranjenog u britanskim visokim krugovima po kome je zdrava tradicija Velike Britanije uvek bila da u koalicijama učestvuje više svojim zlatom ili svojom flotom nego svojim armijama. Razlozima, uostalom ozbiljnim, koje je uporni Kičener iznosio francuskoj vladi, ja sam jedino mogao, sa istom upornošću, protivstavljati razloge za izvršenje onoga što mi je briga za zajedničkim dobrom nalagala da smatram korisnim. Može se misliti na kakvu su sporost bile osuđene naše vojne odluke kada je, prethodno, trebalo približiti toliko udaljena gledišta.

Bilo je, takođe, korisno postići saradnju srpske vojske.

Ona je, posle sjajnih pobeda na Ceru i Rudniku (1914), pala u gotovo potpunu neaktivnost. Ta se neaktivnost opravdavala gubicima koje su naši saveznici Srbi pretrpeli u kratkoj i slavnoj vojni od avgusta do decembra 1914, a delom i epidemijom tifusa koja je de-

setkovala trupe i stanovništvo, kao i, donekle, krizom u materijalu koju srpska industrija nije mogla sama otkloniti. Meni su bile poznate sve te teškoće. Ali, ratna veština se sastoji u tome da se učine stvari koje bi u normalnim vremenima izgledale nemoguće i ja sam, kako za Srbe, tako i za Antantu, smatrao opasnom tu ukočenost trupa kralja Petra.

Marta 1915 veliki knez Nikolaj, koji je pripremao jednu veliku ofanzivu u Karpatima, pokušao je da izdejstvuje sadejstvo srpske vojske od koje je zahtevao da svoje napore poveže sa naporima ruskog levog krila koje je trebalo da izbije u mađarsku ravnicu. Nešto docnije, kada se Italija odlučila da stupi u rat na našoj strani, potpisana je jedna konvencija između nje i Rusije[1]) kojom je trebalo da se koordiniraju napori ovih dveju sila protiv Austrije. Predloženo je Srbiji da se i ona pridruži. U tome slučaju, umesto da svoje dejstvo poveže sa dejstvom ruskog levog krila, srpska vojska bi ga kombinovala sa ofanzivom italijanskog desnog krila, nastupajući ka Ljubljani. Rusko otstupanje, koje je počelo u maju, učinilo je da propadne plan velikoga kneza Nikolaja. Otstojanje (oko 400 km) koje je srpske snage delilo od predloženog im cilja, učinilo je da vojvoda Putnik, koji je sačuvao rđavu uspomenu na jedan pokušaj ofanzive u Srem, izvršene poslednjih nedelja 1914 godine, ustukne pred ovim. I Srbija je ponovo pala u neaktivnost. Ona je iz nje morala da izađe tek u trenutku kada se na nju svalila katastrofa ujesen 1915 godine.*)

Iz ovoga se vidi da je svaka zemlja u sastavu Antante dejstvovala samo onoliko koliko je smatrala da je u mogućnosti da dejstvuje. Događaji u Dardanelima i kod Soluna, koji su Antantu uvukli u čitav niz vrlo složenih operacija, kakve su sve operacije na istoku, ilustrovaće ono što sam rekao o nezgodama koje za koaliciju pretstavljaju *otsustvo vrhovnog voćstva.*

Nemačka, koja je, davno pre početka svetskog rata, vodila veštu i doslednu politiku u Turskoj, ubrala je tada plodove toga. 2 avgusta 1914 potpisan je u velikoj tajnosti ugovor o savezu između Turske i Centralnih sila. Porta je i pored toga produžila da u toku tri prva meseca rata igra dvoličnu ulogu što joj je omogućavala neodlučna politika Engleske, Francuske i Rusije, a što je Turskoj dozvolilo da stavi u pokret spori mehanizam svoje mobilizacije. 29 oktobra su turski torpiljeri došli da bombarduju Odesu, potopili su jednu rusku topovnjaču i izazvali teško oštećenje francuskog parobroda *Portugal*-a. Ovaj ratni akt je imao za posledicu prekid odnosa između Antante i Porte. Stupanje Turske u rat na strani Centralnih sila bilo je ozbiljan događaj, jer nas je ono lišavalo jedinog neposrednog puta koji nas je spajao sa Rusijom. To se ubrzo osetilo.

U toku novembra Rusi su otpočeli ofanzivu na Kavkazu i doprli do zidina Erzeruma i do Vanskog Jezera, proterujući pred sobom

[1]) Konvencija od 21 maja 1915.

*) Izgleda da celo ovo Žofrovo izlaganje ima za cilj da opravda nepravilan stav savezničkih sila prema Srbiji. — Prim. red.

otomansku 3 armiju. Prvih dana decembra diktator Enver-paša je napustio Istambul i lično došao da preuzme komandu nad 3 armijom koju je poveo u ofanzivu. Sada su se Rusi povukli. Turci su zauzeli Batum, Ardahan, Sari Kamili i ugrozili su Kare. To je bio trenutak kada je, na zapadu, besnela bitka na Visli, to jest kada ruska Vrhovna komanda nije imala nikakve raspoložive snage da parira Enver-pašin napad. Tada se carska vlada obratila Engleskoj.

2 januara 1915 je britansko Ministarstvo spoljnih poslova dobilo od ser Džordža Bjukenena, ambasadora Velike Britanije u Petrogradu, jedan telegram kojim se saopštava želja ruske vlade da saveznici »negde izvrše demonstraciju«.

Lord Kičener, kada su ga odmah potome zapitali za mišljenje, izjavio je da ne vidi kako bi Engleska, kojoj nedostaju trupe za izvršenje osnovnih zadataka koji se pred nju u tome trenutku postavljaju, mogla da pokuša neku znatniju akciju protiv Turaka. Međutim, po nagovoru Vinstona Čerčila, prvog lorda Admiraliteta, 3 januara je poslat odgovor engleskom ambasadoru kojim je on »ovlašćen da uveri carsku vladu da će protiv Turaka biti izvršena jedna demonstracija«.

Vinston Čerčil je imao jednu ideju. On je još novembra 1914 naredio da se prouči projekt operacije protiv Dardanela. Kada je u London stigao zahtev Rusa, on je bio mišljenja da bi jedan dobro zadati udarac u Levantu mogao doneti značajne rezultate. Prvi lord Admiraliteta je potražio mišljenje od pomorskih stručnjaka među kojima su neki izrazili sumnju u uspeh ili su čak bili protivni jednom pomorskom poduhvatu protiv Dardanela. Engleski admiral Karden, koji je komandovao savezničkom eskadrom koja je vršila blokadu ispred Dardanela, upitan telegrafski, dao je povoljan odgovor, mada je učinio izvesne rezerve.

Na tim nesigurnim osnovama doneta je odluka u Londonu da se protiv moreuza kod Galipolja organizuje jedna pomorska ekspedicija čiji bi krajnji cilj bio zauzeće Istambula.

Plan Admiraliteta podnet je 2 februara našem ministru mornarice, Oganjeru, koji ga je odobrio 9-og i obećao sadejstvo jedne francuske eskadre pod komandom kontra-admirala Geprata. 19 februara je otpočela jedna pomorska akcija protiv odbranbenih postrojenja na ulazu u moreuz i rezultati su se odmah pokazali nezadovoljavajući. Tada su se u britanskoj mornarici čuli glasovi ljudi od autoriteta, prema kojima flota može da izvrši dobiveni zadatak samo uz pomoć kopnenih snaga. S druge strane, na horizontu se pomaljala izmena situacije na Balkanu, što je izvesne ličnosti u Engleskoj i Francuskoj navelo na to da ispitaju da li bi bilo korisno da se na istok upute trupe da potpomognu Srbe da preduzmu ofanzivu u Mađarsku, kao i da podupru ostvarenje saveza sa Grcima, koji nam je nudio Venizelos, pomažući ga sa nekoliko divizija.

Pod uticajem tih raznovrsnih razmatranja, britanski Ratni savet je 16 februara naredio da se na Lemnosu koncentriše jedan rezervni korpus. Lord Kičener je za to odredio australisko-novozeland-

ski korpus (od 2 divizije) koji se u to vreme nalazio u Egiptu. On je 10 marta takođe odlučio da se u istočno Sredozemlje uputi i 29 divizija[2]). Nekoliko dana ranije Admiralitet je bio pripremio ukrcavanje za Lemnos britanske pomorskodesantne divizije. Na čelo tih snaga britanska vlada je 13 marta 1915 postavila generala ser Džona Hamiltona.

Francuska vlada, sa svoje strane, pošto je odlučila da učestvuje u kopnenim operacijama, kao što je prihvatila učešće u pomorskoj akciji, predvidela je odašiljanje na istok jedne pešadiske divizije. Kako je ta načelna odluka donesena 22 februara, ministar rata me je obavestio o njoj. Odgovorio sam da mi je nemoguće da pristanem da tu jedinicu odvojim iz sastava trupa kojima ja komandujem. To je bio trenutak kada sam u Šampanji vodio bitku koja je zahtevala svu moju pažnju i koja je apsorbovala sve moje snage. Ako one ne budu uspele, ja sam predviđao potrebu da bez odlaganja preduzmem druge operacije. Dardanelski poduhvat, koji je u načelu bio pravilan, izgledalo mi je, prema onome što sam o njemu nešto malo znao, da je bio postavljen na nesigurnu osnovu. Na osnovu svoga iskustva iz kolonijalnih ratova, ja sam se pribojavao da se ne angažujemo u jednu avanturu koja upočetku izgleda skromnog obima, ali koja bi mogla da nas uvuče dalje nego što bismo mi to želeli. Usled moga odbijanja, ministar rata je naredio Generalštabu vojske da tu diviziju obrazuje od ljudstva uzetog iz dopunskih jedinica. 13 marta je pored te divizije određena još jedna divizija. Ceo francuski ekspedicioni korpus je stavljen pod komandu generala d'Amada.

Dok se organizovala ta armija koja je dostigla 70.000 ljudi, francusko-britanska eskadra je 18 marta vodila bitku koja nas je stala nekoliko brodova i koja nam je omogućila da nešto malo prodremo u ulaz moreuza. Posle prethodnog iskrcavanja u Aleksandriji, koje je bilo potrebno zbog toga što je ukrcavanje bilo izvršeno suviše brzo, general Hamilton je svoju armiju doveo pred Galipoljsko Poluostrvo koje mu je lord Kičener bio odredio kao prvi cilj i, 26 aprila (to jest mesec dana posle pomorskog neuspeha), iskrcao je svoje snage na krajnjem rtu poluostrva, pred jednom turskom armijom od 80.000 ljudi kojom je komandovao nemački general Liman fon Sanders. Saveznici su početkom maja, i pored čuda od hrabrosti, zauzeli samo jedan uzan pojas zemljišta. Njihova je situacija bila utoliko teža što je turska artiljerija sa aziske obale držala pod anfiladnom vatrom savezničke rovove, majušnu zonu pozadine na kojoj su bile nagomilane njihove ambulante, rezerve, municija i svakovrsne potrebe, kao i pomoćna pristaništa u koja su pristajali njihovi teretni brodovi.

Želeći da se izvuče iz te nezgode u koju se tako lakomisleno uvalila, vlada je *prvi put* zatražila moju intervenciju, zahtevajući da odredim jednoga starešinu koji će biti u stanju da taj težak poduhvat okonča povoljno. Ja sam odmah stavio ministru na raspolo-

---

[2]) Ranije je rečeno da je ta divizija prvobitno bila određena da dođe u Francusku da pojača armije maršala Frenča.

ženje generala Guroa koji je otskora komandovao kolonijalnim korpusom. Novi komandant »Istočnog ekspedicionog korpusa« je 15 maja 1915 godine preuzeo svoju dužnost u Dardanelima.

Ali, izveštaji generala d'Amada, prvih dana, kao i navaljivanje generala Guroa, docnije, ukazivali su na potrebu izvršenja jednoga manevra da bi se savezničke snage izvukle iz položaja u kome su izgledale više kao opsađene nego kao napadači, kao i da bi se savladala ta artiljerija sa aziske obale koja je dovodila u opasnost »i sam opstanak ekspedicionog korpusa«.

Postojala su dva rešenja.

Englezi, pošto su dobili znatna pojačanja, izvršili su početkom avgusta iskrcavanje na rt Suvlu koje je uspelo iznad svakog očekivanja. Dve divizije britanskog 9 korpusa imale su dva dana pred sobom samo nekoliko neprijateljskih pešadiskih četa. Ali, iz razloga o kojima ovde nije mesto da govorim, naši su saveznici Turcima ostavili vremena da hitno dovedu snage koje su blokirale engleske trupe na malom otstojanju od obale.

Francusko rešenje se sastojalo u tome da se na azisku obalu iskrcaju trupe čije će nastupanje imati dvostruki rezultat: olakšanje galipoljskom frontu i zauzimanje položaja sa kojih turski topovi tuku evropsku obalu. Ali je za tu operaciju trebalo novih trupa. Pošto ministar na svome raspolaganju više nije imao nikakvu organizovanu snagu koja bi preduzela tu neophodnu diverziju, moralo se osvrnuti na rezerve armija na severoistočnom frontu.

Na taj način sam i *drugi put* pozvan da intervenišem u poslovima na istoku.

Pošto me je ministar pozvao u Pariz 29 jula 1915 godine i upoznao me sa situacijom, ja sam izložio svoje stanovište koje sam istoga dana i pismeno potvrdio.

Moje mišljenje je, ukratko, bilo ovo:

Operaciju koja se izvodi na Galipoljskom Poluostrvu ne treba napustiti, ali je treba voditi svima sredstvima koja su potrebna da se ona konačno dovede do uspeha, vodeći računa da se neumesnim oduzimanjem trupa ne kompromituje situacija u Francuskoj. Međutim, krajem jula 1915, oduzimanje trupa sa francuskog fronta mi je izgledalo nemoguće. Drukčije će biti u septembru, pošto se završi bitka koju ću otpočeti u Šampanji i Artoau. Uostalom, taj vremenski razmak mi izgleda potreban da bi se mogao izraditi precizan plan operacije na Istambul, kao i da bi se ona mogla pripremiti. Razlog naših neuspeha na istoku je, očigledno, nedostatak jednog skupnog plana i očevidna nesrazmera između cilja koji se želeo postići i angažovanih sredstava. Sledstveno tome, je sam predložio da se izradi jedan racionalan operaciski plan i da se, u tome cilju, hitno uputi u Dardanele jedan oficir iz moga štaba da stupi u vezu sa izvršiocima i da na licu mesta prikupi sve potrebne podatke.

Moji predlozi nisu bili usvojeni. Vlada je smatrala da je trebalo hitno preduzeti operaciju na aziskoj obali. General Saraj je prestao da bude komandant 3 armije pod okolnostima o kojima ću govoriti.

Vlada je, iz političkih razloga, bila u velikoj neprilici zbog smenjivanja ovoga generala. Odlučeno je da se njemu da komanda nad Istočnim ekspedicionim korpusom.

Sada je mesto da, pre nego što budem produžio kazivanje o mojim intervencijama u poslovima na istoku, prekinem svoje izlaganje za časak i da govorim o generalu Saraju.

Kada je izbio rat, on je nešto ranije već komandovao 6 korpusom, na čijem čelu je *sjajno* komandovao u operacijama meseca avgusta 1914. 30 avgusta sam mu poverio komandu nad 3 armijom namesto generala Rifeja. Opisujući bitku na Marni rekao sam da general Saraj nije *tačno shvatio* moje namere u toku operacija koje su se odigrale od 5 — 12 septembra. Ja sam u više mahova insistirao na tome da njegova armija dejstvuje u korist 4 armije, dok je on bio više zanesen brigom da održi vezu sa verdenskom tvrđavom koja je bila sasvim sposobna da se *sama* brani. Ipak, on se časno izvukao iz teškog položaja u kome se jednoga trenutka nalazio, ugrožen iz pozadine od strane nemačkog 5 korpusa dok ga je sa fronta teško pritiskivala armija nemačkog prestolonaslednika. Zbog toga, iako nije bio dovoljno energičan prilikom gonjenja kada se neprijatelj pred njim povlačio, ja sam mu 17 septembra pismeno izrazio svoje zadovoljstvo. Te pohvale sam ponovio i 1 oktobra povodom operacija koje su se odigrale u Voavru, što dokazuje da protiv njega *nisam bio neraspoložen* zbog neuspeha koji je pretrpeo kada su mu Nemci oteli Sen Mihijel.

Ali, čim se front stabilizovao, zauzetost vojničkim poslovima koji su dotle bili dovoljni da privuku aktivnost generala Saraja, ustupila je mesto bavljenju političkim i ličnim pitanjima. On je primao sve parlamentarce koji su prolazili u njegovoj blizini, a naročito Dumera, o kome sam već rekao da je o meni širio zlonamerne glasove.[3])

Jedno pismo, koje sam decembra 1914 godine primio od generala Foša,[4]) ukazuje na brige koje su gospodarile duhom generala Saraja:

Kasel, 3 decembra 1914

Generale,

U 3 armiji se nalazi jedan narodni poslanik koji je rezervni oficir i koji, kada odlazi da sa generalom Sarajem govori o vojnič-

---

[3]) Izgleda da je general Saraj načinio izuzetak jedino sa Šarlom Hemberom.

28 marta 1915, napisao mi je komandant 3 armije ovo pismo:*)

Čast mi je izvestiti Vas da sam jutros u glavnoj ulici Sent Menua sreo Šarla Hembera, senatora za Mezu, koji je išao u Verden. Ja sam ga pozvao da odmah napusti grad i dodao sam da ću, ako se ne bude odazvao tome pozivu, biti prinuđen da ga proteram.

Senator Hember se nije protivio i malo zatim je napustio Sent Menu

Saraj

*) Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. I, sv. 2, predm. 63.

[4]) Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. I, sv. 2, predm. 16.

kim stvarima, ostaje kod njega na ručku. Umesto da govori o vojničkim stvarima — kaže taj poslanik — general mi govori samo o politici, i to o kakvoj politici!

Da, mi idemo ka diktaturi, kaže general. Kada Nemci budu tučeni, general Žofr će biti naimenovan za maršala i ustupiće mesto maršalu Fošu. Sa njime, to je povratak cesarizma, to je kraj Republike. Vi ćete ići u Pariz na sastanak Skupštine. Nemojte se vraćati, treba tamo da ostanete. Skupština treba da ostane na okupu i da motri da bi *sprečila državni udar*...

Dostavljam vam ovo vrlo pouzdano obaveštenje kako biste znali sve ono što i ja znam.

... Verujte, generale, u moju privrženost i poštovanje.

Foš

Sve su to bile samo sitnice kojima sam poklanjao samo onoliko pažnje koliko su to one zasluživale.

Što je bilo ozbiljnije, bilo je to da su u Argoni, čiju sam odbranu poverio 3 armiji, naši neuspesi, kao što sam već rekao, rasli. Broj naših gubitaka i sve češće napuštanje zemljišta pokazivali su da mi nikad nismo uspevali da čvrsto postavimo naše odbranbene uređaje, da trupe žive u stanju obeshrabrujuće nesigurnosti i da se ne oseća uticaj komandanata.

Posle jednoga perioda relativnog zatišja, koje je trajalo od polovine maja do 20 juna, neprijatelj je u Argoni zauzeo ofanzivan stav. On je izvršio napade 20 i 30 juna i 12 jula. Napustivši počesne napade, on je usvojio sistem žestokih ofanziva na određenom i prilično širokom frontu uz ogromno učešće artiljerije i široku primenu suznih i otrovnih granata.

Zbog toka koji su događaji uzeli u tome sektoru, ja sam kao pojačanje poslao 128 diviziju za kojom je ubrzo upućena i 15 kolonijalna divizija.

Saraj je, najzad, shvatio da će se stvari rđavo svršiti ako Nemci budu i dalje napadali. On je tražio i dobio odobrenje da vrati udarac jednom ozbiljnom ofanzivom koja je određena za 14 juli. Ali, 13 jula ga je neprijatelj preduhitrio i, žestokim napadom na Ot Ševoše, oteo nam je kotu 285. Sutradan je otpočela naša ofanziva između Ene i zapadne ivice Argone. Pošto je neprijatelj odmah izvršio protivnapad, naše trupe su bile odbačene u svoje rovove. Novi pokušaj, učinjen u toku popodneva, pretrpeo je isti neuspeh.

Takvo se stanje nije smelo produžavati bez opasnosti. 16 jula 1915 pisao sam generalu Dibaju i naredio mu da podrobno ispita okolnosti pod kojima su se odigrale nedavno vršene operacije u Argoni i da ustanovi uzroke naših stalnih neuspeha. A istoga dana ja sam mu uputio sledeće lično strogo poverljivo pismo:[5])

[5]) Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 5.

Glavnokomandujući general, Gospodinu generalu Dibaju, komandantu Istočne grupe armija (lično)

16 juli 1915

Pismom, pod današnjim datumom, zahtevao sam od Vas da vrlo podrobno ispitate okolnosti pod kojima su se odigrale nedavno vršene operacije u Argoni kako bi se ustanovili uzroci naših stalnih neuspeha.

Ali, ja se pitam da li se sada ne postavlja mnogo opsežnije pitanje i da li u 3 armiji vlada moralna atmosfera koja je potrebna da bi se, bez zadnje pomisli, mogle razvijati: sva energija, puna inicijativa i potpuna predanost, koje su neophodne u ratu.

Stvar je ozbiljna i zaslužuje da se prouči sa najvećom brižljivošću.

General Saraj, koga sam naimenovao za komandanta 3 armije u kritičnoj situaciji, pružio je od početka rata u više mahova nepobitne dokaze karaktera, čvrstine i energije za koje sam imao zadovoljstvo da mu odam priznanje, naročito pre i u toku bitke na Marni.

Međutim, 3 armija je od septembra meseca potpala pod inicijativu neprijatelja koji od nje nije brojno jači. Njeni napadi i protivnapadi nikad nisu vođeni do krajnje mogućnosti. Oni su uvek davali utisak samo jedne pripreme i jedne nepotpune organizacije, kao i nedovoljnog uticanja komandovanja. Nikada nije pokušana jedna koncentracija snaga i sredstava kakvu redovno vrše Nemci prema nama. Projekti koje vrši taj štab, obično nisu produbljeni. Mi imamo jedan skorašnji primer u studiji koju ste mi dostavili i koja se odnosi na napad na Monmedi. Izveštaji su uvek neprecizni, a katkada i netačni.

General Saraj se mome oficiru za vezu žalio da mu se ne daju sva sredstva potrebna za akciju; ali, on je dodao da ih i ne traži, jer je siguran da će biti odbijen. Međutim, mi smo mu nedavno stavili na raspoloženje, iako ih nije tražio, 128 diviziju, a potom i 15 kolonijalnu diviziju, kao i tešku artiljeriju. Ja sam ga stalno potsticao da poveća svoje zahteve u miniciji razne vrste.

Uostalom, svi mi radimo jedino u višem interesu otadžbine i ja neću dozvoliti nikakvu zadnju pomisao pri vršenju komandovanja.

U pogledu metoda komandovanja, obavešten sam da načelnik štaba nikada nije lično vršio izviđanja na zemljištu. On nikada neće da pokloni pažnju izveštajima koje mu održači veze donose o moralnom stanju trupa.

Izgleda da i komandant 3 armije zanemaruje uticaj ličnog prisustva starešine, a ono je ne samo sredstvo kontrole nego i potstrek za energičan rad, kao i moralna podrška. U njegovim odnosima sa suviše velikim brojem svojih potčinjenih nedostaje neophodno međusobno poverenje (Bonfeova afera).

Do ušiju su mi doprle i neke žalbe prema kojima bi se moglo verovati da junačka dela nisu uvek nagrađena sa *najstrožom nepri-*

strasnošću. Komandant 8 lovačkog bataljona, čiju vrednost i hrabrost za poslednjih pet meseci svi priznaju, mogao je, i pored svojih *25 godina službe*, da dobije krst Legije časti samo po starešinstvu. Međutim, činjenica da je jedan oficir iz štaba 3 armije, za koga se govori da ima veze sa komandantom armije, dva puta citiran u armiskoj zapovesti, izazvala je, kako izgleda, mučan utisak.

Najzad, posmatrano sa jedne više tačke gledišta, ja kod komandanta 3 armije nisam uočio *iskrenu* želju da me obaveštava o vrednosti potčinjenih mu generala i komandanata trupnih jedinica, kao ni nezavisnost karaktera koja je potrebna da bi on sam preduzeo sankcije. On je u više mahova *izbegao* da mi dostavi pismenu ocenu o oficirima koji su očigledno nedorasli svojim zadacima.

Sve ove činjenice su takve prirode da nanose štetu ugledu potrebnom jednom visokom komandantu i punom poverenju koje izvršioci treba da imaju u svoga starešinu.

Molim Vas da o ovome podrobno i diskretno izvršite uviđaj. O posledicama koje će on izazvati dostavićete mi svoje mišljenje.

Smatrajte ovo pismo kao strogo lično. Ali, *prirodno*, Vi treba da obavestite generala Saraja, u onoj meri u kojoj to smatrate korisnim, o zadatku koji imate da izvršite.

Ž. Žofr

Komandant Istočne grupe armija izvršio je sa mnogo takta i apsolutnom lojalnošću zadatak koji sam mu poverio. Njegova ubeđenja su bila dovoljno poznata da bi ga mogli okriviti da je on na svome potčinjenom zadovoljio svoju političku netrpeljivost, što bi se nesumnjivo reklo da je slučaj hteo da se komandant 3 armije našao pod komandom komandanta Centralne ili Severne grupe armija.

Dva izveštaja koja mi je general Dibaj poslao kao odgovor na moja dva pisma od 16 jula, izgleda mi da takođe zaslužuju da budu ovde navedena. Ona, sa mnogo *umerenosti* i *nepristrasnosti,* daju sliku utiska koji su o generalu Saraju imali njegovi potčinjeni i njegov pretpostavljeni.

Istočna grupa armija
Komandant
Br. 149/C
Lično i poverljivo

Štab, 20 jula 1915

General Dibaj, komandant Istočne grupe armija, Glavnokomandujućem generalu.

Čast mi je ovim odgovoriti na Vaše lično poverljivo pismo od 16 jula koje mi je doneo major Pišo Diklo, a koje se odnosi na komandovanje 3 armijom u operacijama od 30 juna do 14 jula 1915 godine.

I. — *Nemački napad od 30 juna.* — Pošto je ovome napadu prethodilo vrlo žestoko bombardovanje od nekoliko dana, to on nije

mogao da pretstavlja iznenađenje za 3 armiju. Napad je izvršen na širem frontu nego pri prethodnim napadima. Ali, već od samoga početka stvar je izgledala veoma ozbiljna (Izveštaj od 30 juna u 8 časova).

32 korpus je morao da se bori samo sopstvenim snagama. 3 armija je intervenisala jedino da bi ga snabdevala municijom i da bi u njegovoj blizini, 30 juna uveče, izvršila iskrcavanje 1-ve brigade 128 divizije.

Komandant 3 armije izjavljuje da 32 korpusu nije bila potrebna pešadija i da mu nikad nisu trebale puške, »da ih on nikad nije tražio«. Iako 32 korpus nije tražio pojačanja, teško je pretpostaviti da bi mu ta pojačanja bila nekorisna: on je bio prinuđen da liniju Bijeme drži sa 94 pukom i jednim delom 80 brigade. Da je armija primila na sebe držanje toga položaja, komandant 32 korpusa bi za izvršenje protivnapada raspolagao tim jedinicama koje su odlično poznavale zemljište. A mala dubina nemačkoga napada je pružila izglede na uspeh jednog protivnapada koji bi izvršilo 5-6 dobrih bataljona odomaćenih na tome otseku. To pojačanje izgleda kao minimum onoga što je komandant 3 armije trebao da dâ 32 korpusu kako bi mu, u najmanju ruku, omogućio da koristi sve svoje snage. Posledice toga mogle su biti *znatne*.

Uostalom, rezonovanje komandanta 3 armije moglo je biti sačinjeno samo *po svršenom činu*. U početku jednoga tako ozbiljnog napada nije se moglo računati na to da komandant 32 korpusa neće postaviti nikakav zahtev, — trebalo mu je čak pomoći i bez njegovog traženja, — a u najmanju ruku mu je trebalo ostaviti da potpuno raspolaže svim svojim snagama.

Da li je to bilo moguće? Komandant 3 armije izjavljuje da nije imao *rezerve koje su mu lično pripadale*.

Već samo to tvrđenje sadrži jaku kritiku shvatanja komandovanja koje je usvojio general Saraj, na šta ću se kasnije vratiti.

General Saraj nije hteo da upotrebi brigadu 5 korpusa koja se nalazila u rezervi grupe armija u dolini Kuzanse. To nije bilo stoga što je on nju smatrao neprikosnovenom, jer ju je 13 jula upotrebio ne čekajući moje odobrenje (u kome je slučaju dobro uradio). To je stoga, kaže on, jer je ona bila suviše daleko da bi mogla da stupi u dejstvo 30 juna, a on je znao da će 1 jula moći da raspolaže jednom brigadom 128 divizije koja je dovezena železnicom. To je smisao odgovora koji je, po pitanju intervencije te brigade, dao načelnik štaba 3 armije 30 juna mome načelniku štaba. Taj argument nije potpuno tačan, jer bi ta brigada, prevezena automobilima, mnogo brže stigla na mesto upotrebe nego 1 brigada generala Riperpreja.

Ali, u dolini Bijeme, uzvodno od Šalade, nalazila se jedna brigada 125 divizije koja je 32 korpusu mogla da pruži neposrednu podršku ili bar da posedne liniju Bijeme. U nadležnosti komandanta 3 armije bilo je da tu brigadu uzme i dovede pozadi 32 korpusa.

General Saraj to nije učinio, jer su, kako on kaže, trupe podeljene po otsecima u kojima su jedinice u drugoj liniji namenjene

za smenu jedinica prve linije i, strogo uzevši, nisu rezerve. On to shvatanje zasniva na potrebi da se ograniči iznurenje trupa i da se trupe koriste samo na otsecima koje poznaju.

Ta teorija, tako proširena, neprihvatljiva je. Njome se, nesumnjivo, hoće da reaguje na postupke 32 korpusa kojima general Saraj zamera suviše često mešanje jedinica i njihovo suviše brzo iznuravanje usled stalnih uzbuna trupa na odmoru. Ali, ona dovodi do potpune nemoćnosti komandovanja koje se ograničava na to da odredi uporedne otseke, smatrajući njihove granice neprelaznim pregradama. Armiske, kao i ostale rezerve, nesumnjivo mogu uzeti učešća u smenama — naravno, one se ne smeju uzbunjivati na slučaj najmanje borbe — ali, one moraju postojati i moraju se dovesti na mesto gde će biti potrebne čim stvarno otpočne bitka. Ta upotreba rezervi je posao komandanta armije; nesumnjivo je da je ona 30 juna izostala. Komandovanje armijom u toj svojoj bitnoj dužnosti nije vršeno.

S druge strane, komandant 3 armije izjavljuje da »njegova pešadija nije mogla biti ozbiljno podržana artiljerijom zato što je 32 korpus u to vreme imao samo 298 zrna na top 75 mm«. Taj navod, ukoliko se tiče popune topova 75 mm, apsolutno je netačan. Ustvari, 3 armija je 30 juna izjutra, prema svojim sopstvenim brojnim stanjima, raspolagala sa 87.000 zrna za 263 oruđa 75 mm. Pretpostavljajući da su i ostali korpusi imali najviše toliko municije koliko je imao 32 korpus (a, očigledno, nije postojao nikakav razlog, da ostalim korpusima bude dodeljeno više municije na uštrb 32 korpusa), ostalo je u rezervi armije najmanje 9.000 zrna. Da je ta rezerva odmah dodeljena 32 korpusu, njena *početna* dotacija bi se povećala na više od 430 zrna na oruđe. A komandant 3 armije je mogao odmah da donese tu odluku, jer sam mu 30 juna, pre 9 časova, javio da mu se šalju još 3 lota municije (telegram br. 3384 od 30 juna u 9 časova, pre čijeg odašiljanja je učinjeno telefonsko saopštenje), posle kojih je istoga dana poslato još 6 lotova (telegram br. 2403 od 30 juna u 21.40 časova). Načelnik štaba 3 armije, kome je bilo rečeno da se ne ograničava u svojim zahtevima, docnije mi je, uostalom, izjavio u dva maha da mu nikad nije nedostajalo municije od 75 mm. Municija za teška oruđa mu je, takođe, bila obilato dodeljena. Ovaj gore navedeni razlog me, stoga, čudi zbog svoje neosnovanosti.

II. — Nemački napad od 13 jula. — 13 jula je postupak komandanta 3 armije bio sasvim drukčiji. Obavešten da napad neposredno pretstoji, čak i ne tražeći od mene odobrenje da slobodno raspolaže brigadom 5 korpusa, koja je bila u rezervi grupe armija, on je prebacuje automobilima i stavlja na raspoloženje komandantu 45 korpusa. Intervencija te brigade je bila odlučujuća i omogućila je da se uspostavi situacija. Nemački napad je bio zaustavljen, a ofanziva koja je bila predviđena za 14 juli time nije bila ni dovedena u pitanje ni oslabljena. Ja sam, u tome slučaju, potpuno odobrio postupak komandanta 3 armije.

III. — Francuski napad od 14 jula

A) Koncepcija manevra. — Komandovanje. — Da bi se parirao nemački napad od 30 juna, mogla su se izvršiti dva manevra: jedan konvergentan napad na prostor Fur de Parija, koji bi izvršili 5 i 32 korpus, manje ili više ojačani, koji bi bio olakšan anfiladnom vatrom većine baterija tih korpusa; jedan natkriljavajući napad zapadno od Argone koji bi, u slučaju uspeha, omogućio da se nemački položaji poduhvate s leđa.

Komandant 3 armije je odbacio prvo rešenje zato što bi se u tome slučaju morala voditi borba u šumi gde on nije verovao da će artiljerija moći dovoljno da pripremi napad i gde nam inferiornost naših ostalih materijalnih sredstava nije omogućavala da imamo nadmoćnost. Prema tome, on se zadržao na drugome.

Ipak, bojeći se da se našoj ofanzivi ne dadu razmere koje nisu u skladu sa opštim planom operacija, morao se smanjiti zamah natkriljavajućeg pokreta i dok je direktiva od 1 jula 3 armiji određivala kao cilj Servon i glavicu k. 172, sa docnijim povijanjem na Grijeri, direktiva od 2 jula se ograničavala na ponovno zauzimanje linije I.N.,*) koje će se ostvariti energičnom ofanzivom u zoni 32 korpusa.

Moglo se, s pravom, nadati da će biti moguće da se na izvesnim delovima te zone, a naročito na prostoru zapadno od Argone, ostvari koncentracija moćnih sredstava i da se proizvede iznenađenje i rušenje, što je opravdavalo to rešenje. Nažalost, ta koncentracija nije bila ostvarena i napori 3 armije vršeni su uporednim, pa čak i nešto divergentnim napadima.

U cilju izvršenja toga napada, 3 armiju su trebale da pojačaju 15 kolonijalna i 128 divizija. General Saraj ih je stavio pod komandu komandanta 32 korpusa, kome je poverio vođenje te operacije.

On je, ustvari, smatrao da ne može neposredno da komanduje jednim delom svojih trupa a da u isto vreme zadrži i vođenje cele svoje armije, jer je, osim toga, 5 korpus trebao da izvrši jednu ozbiljnu diverziju napadom koji će izvoditi 8 bataljona. I, doista, komandant 3 armije je u toku 13 i 14 jula, zbog nemačke ofanzive u oblasti Ot Ševošea, obratio naročito pažnju na 5 korpus. Ali, ipak, nije ništa manje istina da je bilo nezgodno opteretiti jednog komandanta korpusa koji je imao samo svoj korpusni štab, već dosta zamoren, da rukovodi jednom operacijom koju izvode 4 divizije, od kojih su 2 nove, i to baš onda kada se tome komandantu korpusa prebacuje da ima nezgodnu tendenciju da meša jedinice.

Posledica toga je bilo to da je komandant armije lično, da bi izbegao tu mešavinu, svojim instrukcijama ustalio jedan vrlo krut napadni raspored, te je komandantu korpusa oduzeo veliki deo inicijative i slobode dejstva.

B) Priprema. — Ličnom poverljivom instrukcijom br. 910/3 od 5 juna određen je raspored 32 korpusa i dveju divizija pridatih kao pojačanje: 15 kolonijalna divizija napadaće na frontu od oko 3 km,

*) Linija I. N. je, verovatno, obeležena tačkama I i N na karti, u nedostatku mesnih naziva. — Prim. prev.

s obe strane puta Vien le Šato — Binarvil; 128 pešadiska divizija, desno od nje, na frontu od oko 1.500 m; jedinice iz sastava 32 korpusa dalje desno, do Fur de Parija.

Instrukcija br. 923/3 od 9 jula, pozivajući se izrično na prethodni raspored, ograničava se na to da kao cilj odredi liniju I.N. produženu ulevo rovovima u šumi Boren, ne određujući nikakav manevar osim jedinoga naređenja da se na levom krilu rasporeda nadire putem za Binarvil da bi se izbočina kod Šena poduhvatila s leđa i potpomoglo prodiranje u Argoni. Ali, raspored naređen instrukcijom br. 910/3 nimalo ne olakšava taj manevar zbog širine fronta koji određuje 15 kolonijalnoj diviziji. S druge strane, komandant armije, uvek rukovođen strahom od mešanja jedinica, svojim pismom br. 927 od 10 jula upućenim komandantu 32 korpusa, ističe da svaki komandant divizije ima samo da nadire »pravo pred sobom« s tim da svaki od njih »zadržava punu slobodu raspolaganja svima svojim trupama i da ih može upotrebiti onako kako bude našao za potrebno«.

Takve instrukcije su unapred onemogućavale svaki ozbiljan manevar, sputavale komandanta 32 korpusa i gotovo neminovno dovodile do divergentnosti u dejstvu raznih jedinica.

S druge strane, ako je po zamisli komandanta armije napad 15 kolonijalne divizije bio glavni, ne samo da u njegovim instrukcijama na to ništa ne ukazuje, nego je toj diviziji čak i otežano rešavajuće dejstvo usled širine fronta koji joj je dodeljen.

Kao dan napada najpre je bio određen 12 juli. Ali, iako su radovi na uređenju zemljišta, koji su vrlo aktivno vođeni, znatno napredovali do 10 jula, tako da se njihovo završenje moglo predvideti za 13 juli, to nije bio slučaj sa korekturama artiljeriskih gađanja (po tome pitanju videti moje pismo br. 140/C od 11 jula). Na zahtev komandanta 32 korpusa i posle telegrama koji sam mu poslao, general Saraj je odlučio da napad odloži za 14 juli. On je smatrao da je priprema bila dovoljno izvršena i mislio je da je napad nemoguće duže odložiti bez rizika da nas Nemci ne preduhitre.

Taj račun je bio tačan, jer su oni 13 jula napali na Ot Ševoše.

14 jula je priprema mogla biti smatrana dovoljnom. Ona je vrlo pożljivo praćena na svim ešelonima, a naročito od strane oficira za vezu određenog iz armije kod 32 korpusa (majora Pelegrena).

Uporedno ispitivanje starih i najnovijih krokija (koje su proverili moji oficiri za vezu) pokazuje koliki je ogroman posao obavljen i, doista, nigde se ne može ustanoviti da je bilo nedovoljno približnica, polaznih rovova ili zborišta. S druge strane, iz tačnih izveštaja, koje mi je dostavila 15 kolonijalna divizija, proizilazi da su bile predviđene i pripremljene potrebne količine bombi, alata, vreća sa zemljom, bodljikavih žica, itd. potrebnih za izvršenje napada.

Što se tiče artiljeriske pripreme, ona je bila efikasna na levome krilu, jer je pešadija mogla u jednome naletu da pregazi nemačke rovove, ali je bila nedovoljna na centru i desnom krilu. Tome je, očevidno, jedan od uzroka i divergentnost napora. Ostali su, izgleda, bili: teškoća osmatranja, kao i rđav kvalitet upaljača za zrna od 120

i 155 mm, od kojih 75% nije eksplodiralo, kao što sam Vas izvestio svojim pismom br. 147/C od 18 jula, a ovaj uzrok je, naravno, ustanovljen tek prilikom izvršenja napada.

Prema tome, izgleda da se ni komandantu armije ni njegovim potčinjenima ne može prebaciti da su zanemarili pripremu ili da su požurili sa napadom ne čekajući da priprema bude potpuno izvršena.

C) Uticaj komandovanja u toku 14 jula. — Uopšte uzev, može se reći da je 14 jula izvršen jedan neposredan napad, više ili manje energičan i više ili manje srećan, kako na kome delu fronta. Nikakva kombinacija nije pokušana ni na jednom ešelonu komandovanja.

Komandantu korpusa je, izgleda, *nedostajala odlučnost,* jer svoju brigadu u rezervi nije dovoljno brzo uputio pozadi levokrilne brigade čim je saznao za uspeh postignut u šumi Boren, i jer se ograničio na to da jedan bataljon iz svoje rezerve suviše dockan (u 15.20 časova) stavi na raspoloženje toj brigadi. On je, kako izgleda, trebao da vodi računa i o tome da pukovnik Geren, koji je vršio taj napad, potpuno iskoristi trupe kojima je raspolagao, kao i da se koristi trenutnim držanjem severne ivice šume Boren da bi, jedinicama koje nisu bile u sastavu prvog borbenog reda, pokušao obuhvatni pokret udesno prema izbočini Šena. Ali, u njegovu odbranu treba pomenuti teškoće koje je imao da blagovremeno dobije tačne i precizne izveštaje, a naročito sputanost koja je možda bila posledica vrlo oštrih zamerki koje mu je prethodnih dana komandant armije u više mahova učinio što suviše brzo angažuje svoje rezerve i što stvara mešavinu jedinica. On je, uostalom, sa mnogo energije zahtevao da se napadi produže i starao se da se na napadne ciljeve vrši koncentracija artiljeriske vatre.

Što se tiče komandanta armije, mere koje je on preduzeo učinile su da je njegov uticaj bio skoro nemoguć pošto je on komandantu 32 korpusa predao stvarno rukovođenje napadom i unapred kanalisao dejstvo svake velike jedinice. Uostalom, njegova pažnja je u najvišem stepenu bila obraćena na situaciju kod 5 korpusa, koja je još od jutra 14 jula izgledala vrlo ozbiljna, i kod koga je on najpre otišao, pošto je kod generala Dišena uputio jednog oficira iz svoga štaba.

IV. — Izveštaji 3 armije. — Dok su izveštaji od 30 juna o tome boju dali sliku koja izgleda tačna, dotle to nije bio slučaj u toku 13 jula.

Štab 3 armije nije poslao nikakav izveštaj pre odašiljanja jednoga šifrovanog telegrama, koji je prispeo u 16.15 časova[6]), i kojim je tražena municija i izvešteno o vrlo ozbiljnoj borbi koja se između Mari Tereze i k. 263 vodi od 10.30 časova.

Međutim, 3 armija je već od 6.30 časova znala da je napad trebao da bude predviđen za 10.30 časova i ona je vrlo hitno preduzela odgovarajuće mere (prebacivanje brigade 5 korpusa u rezervu grupe armija).

[6]) Međutim, oko 14 časova prispela je u moj štab vest o napadu; ali, nju je izazvalo traženje obaveštenja koje je od štaba poteklo.

Izveštaji koji su sastavljeni docnije, 13 jula, nisu dali tačnu sliku borbe: izgubljen je uzan pojas zemljišta, redvi kote 263 nije izgledao ozbiljno ugrožen, znatni gubici koje je pretrpeo naš prvi borbeni red nisu bili pomenuti. Moglo se verovati da je pretrpljen vrlo mali neuspeh koji će, kada se neprijatelj pritisne, dati bar tu korist da napad od 14 jula postigne najveći mogući uspeh.

Utisak oficira za vezu, koji je iz moga štaba poslat 13 jula u 14 časova u 3 armiju, postao je sasvim nepovoljan tek 14 jula kada je on ponovo video komandanta 5 korpusa. Izgleda da je komandant 3 armije tek 14 jula izjutra stvorio jasnu pretstavu o borbi od 13 jula.

Prema tome, smatram da je taj štab 13 i 14 jula rđavo obaveštavao više pretpostavljene o borbi koja se vodila 13 jula. Ja sam po ovome pitanju već, u svoje vreme, lično stavio svoje primedbe.

Ukratko, general Saraj, da bi sprečio mešanje jedinica i suviše brzo iscrpljenje svojih trupa, došao je na jednu isuviše uprošćenu koncepciju prema kojoj su naporednim divizijama dodeljene kruto ograničene zone, dok komandant armije sebi nije zadržao dovoljno jaku rezervu. Sve trupe druge linije namenjene su za smenu jedinica prve linije i briga o tome preovlađuje ne samo u normalnim prilikama, što je pravilno, nego i u toku najozbiljnijih operacija, što je puno opasnosti i dovodi do nemoći. Takva koncepcija oduzima komandantu armije svaku mogućnost da stvarno ispolji svoj uticaj.

Pasivnost, na koju je komandovanje takvim shvatanjem osuđeno, ispoljila se prilikom nemačkog napada od 30 juna i u francuskoj ofanzivi od 14 jula. U prvome slučaju, nesumnjivo ne bi došlo do neuspeha da je komandant armije potpomogao 32 korpus (izvesni učesnici čak tvrde da bi se postigao znatan uspeh). U drugome slučaju se nije postigao cilj zbog podeljenosti napora koji je kanalisan na uporednim ili divergentnim pravcima.

Međutim, komandant 3 armije pokazao se 13 jula na visini svoga položaja, jer se nije pridržavao svojih uobičajenih shvatanja i jer se založio da odbije nemački napad ne žrtvujući svoju sutrašnju ofanzivu. On je, na taj način, toga dana ograničio veličinu neuspeha.

Dibaj

ISTOČNA GRUPA ARMIJA
Komandant
Br. 150/C
Lično i poverljivo

20 jula 1915

General Dibaj, komandant Istočne grupe armija, Glavnokomandujućem generalu

Odgovor na lično poverljivo pismo od 16 jula koje se bliže odnosi na moral 3 armije i način komandovanja njenoga komandanta

General Saraj, u komandovanju, daje dokaza o jakom karakteru i energiji, ali njegova čvrstina, kada se obraća generalima koje

ne ceni, dobija oblik grubosti pa čak i brutalnosti, i pored njegovih najboljih namera i vrlo velike osetljivosti.

Nesumnjivo je da je u njegovim odnosima prema generalima Hemberu, Dišenu, Gurou, Bonfeu i Beržu katkada nedostajala ljubaznost. Naprotiv, on je uvek ispoljavao da vrlo mnogo ceni generala Mišlera i pokazivao je mnogo naklonosti prema generalima Heimanu, Karbijeu, Devilu i Valdanu, — govorim samo o onima o kojima sigurno znam. Njegovo držanje je, prema njegovim rečima, zasnovano jedino na vojničkoj vrednosti tih generala. Međutim, mora se žaliti zbog te preterane strogosti čiji je jedini rezultat paralisanje energije, inicijative i predanosti, kao i stvaranje nepoverenja i nelagodnosti koja je još povećana izvesnom pristrasnošću prema nižim starešinama (slučaj majora Fontneja koji je naimenovan za titularnog majora i dva puta pohvaljen u armiskoj zapovesti iako nije napuštao štab armije; slučaj majora Devensea koji je po starešinstvu odlikovan ordenom Legije časti viteškog reda iako je zaslužio da bude odlikovan za ratne zasluge; tvrdičenje u dodeljivanju nagrada 32 korpusu, itd.).

Međutim, generalu Saraju se ne može prebaciti nedostatak aktivnosti. On vrlo često obilazi svoje komandante korpusa i divizija, što sam lično ustanovio.

To njegovo prisustvo je, nesumnjivo, sredstvo nadzora i način da se potstakne energija. Ali, komandantova uputstva su isuviše često samo usmena i, prema tome, neprecizna a, uostalom, ne odnose se samo na taktička pitanja.

Komandantove posete ne donose uvek moralnu podršku, naročito kada je u pitanju 32 korpus, zbog njegove strogosti prema generalu Dišenu.

Dodajem da i komandant 32 korpusa isto tako postupa sa svojim potčinjenima.

General Dišen je veoma nervozan (njegova priroda i iscrpenost prouzrokovana šestomesečnom borbom u Argoni). On zamara svoj štab, kao i sve svoje potčinjene, koliko svojim zahtevima i svojom grozničavom i, katkada, smetenom aktivnošću, toliko i svojim namerno nabusitim držanjem, uprkos svojih najboljih namera. Njemu bi često bilo potrebno da ga komandant armije primiri i da mu da potstreka, međutim, ovaj ga, i pored stalnog energičnog zalaganja 32 korpusa i njegovog komandanta, isuviše često prekoreva što ne doprinosi smirenju nerviranosti generala Dišena.

Mora se priznati da u odnosima između armije i 32 korpusa, kao i između ovoga korpusa i potčinjenih jedinica, nedostaje uzajamno poverenje. Potčinjeni čak izvesne postupke smatraju kao »secanje«. Iz toga proizlazi izvesna nelagodnost koja povećava fizički zamor i nervnu napregnutost prouzrokovane žestinom borbe.

General Saraj ima najveće poverenje u svoga načelnika štaba. On mu dozvoljava inicijativu koja možda izgleda preterana i u taktičkom i u tehničkom pogledu. Suprotno tome, komandant artiljerije u armiji i komandant inžinjerije nisu potpuno iskorišćeni.

Pukovnik Lebuk je načelnik štaba superiorne inteligencije i sposobnosti. On je veoma hladnokrvan, vrlo je jakog morala i on u tome pogledu vrši srećan uticaj na svoga komandanta armije. On dobro poznaje armisko vojište i netačno je reći da on nikad nije vršio rekognosciranje na zemljištu. Istina, on retko izlazi, ali, ja, naprimer, znam da je on prilikom poslednjih napada prethodno imao da se sporazume sa komandantom 32 korpusa i da je lično doprineo uspostavljanju veze između artiljerije i pešadije.

Pukovnik Lebuk ima veliko samopouzdanje i ne trpi da mu se protivreči. On svojom rukom sastavlja sve zapovesti i izveštaje gotovo i ne koristeći Operativni otsek koji, katkada, tek od korpusa saznaje za projekte izvesnih operacija. To objašnjava nedostatak pripreme izvesnih studija i operacija.

Između načelnika štaba i njegovih oficira postoji uzajaman nedostatak poverenja, a naročito šef Operativnog otseka ne oseća uvek da se prema njemu postupa sa velikom blagonaklonošću.

Što se tiče pomoćnika načelnika štaba, on je gotovo neupotrebljiv, što još više umanjuje učinak toga štaba.

Što se tiče njegovog osoblja, general Saraj je sebi uvrteo u glavu čudno predubeđenje da se, obično, donose rešenja suprotna njegovim predlozima. On se, iz toga razloga, katkada usteže da daje svoju ocenu o svojim potčinjenima i neće da traži smenu oficira koje smatra nedoraslim za svoje dužnosti.

Naravno, takav stav se ne može odobriti.

On se još žali i na to da mu se iz armije oduzimaju jedinice i smatra da izmene koje iz toga proističu u rasporedu njegovih trupa nisu bez opasnosti. Prema njegovom kazivanju, teškoće njegovog taktičkog položaja ne ocenjuju se pravilno i on nije daleko od pomisli da u tome, ma koliko ta ideja izgledala čudna, vidi nedostatak blagonaklonosti prema njemu.

A sada, kakav zaključak treba izvesti iz ovoga izviđanja?

Sigurno je da u 3 armiji postoji izvesna nelagodnost kojoj treba naći leka, a najradikalnije sredstvo izgleda mi da je u tome da se smene i komandant i načelnik štaba, kao i pomoćnik načelnika štaba.

Meni je veoma žao što moram da učinim taj predlog u odnosu na generala Saraja koga vrlo visoko cenim, ali ja ne mogu da izbegnem da učinim ono što smatram da je moja dužnost.

Međutim, ne bi se trebalo lišiti pomoći jednoga toliko energičnog starešine, te istovremeno molim da se on postavi na čelo jednoga armiskog odreda. Bilo bi vrlo korisno da se, naprimer, general Ember i on međusobno zamene, s tim da mu se stave potrebne primedbe na njegov način komandovanja.

Razume se da bi trebalo izbeći da se istovremeno smene i komandant armije i načelnik štaba; prvo treba smeniti jednoga pa drugoga.

Dibaj

Pošto sam primio ova dva izveštaja u kojima je general Dibaj jasno izložio svoje utiske, ostalo mi je bilo još samo da donesem odluku.

Oduzeo sam generalu Saraju komandu i stavio sam ga na raspoloženje ministru. 3 armiju sam poverio generalu Emberu, kao što je predložio general Dibaj. Potom, ubrzo posle ovoga, izvršio sam izmene u štabu te armije. Načelnik štaba je upućen da primi komandu jedne brigade, a smenio ga je pomoćnik načelnika štaba. Komandant 32 korpusa, general Dišen, koga sam hvalio kada sam govorio o krizi koja se dogodila u 2 armiji, na Somi, početkom oktobra 1914, takođe je smenjen. Da se ne bih lišio njegove saradnje, poslao sam ga da primi komandu 2 korpusa, a na čelu 32 korpusa ga je smenio general Bertelo čiji su optimizam i inteligencija trebali da deluju okrepljujući na te trupe koje su isuviše dugo bile držane pod pritiskom.

Zaključujem ovde ovaj umetak koji bi u očima neobaveštenog čitaoca mogao izgledati kao udaljavanje od predmeta.

Što sam se toliko dugo zadržao na uzrocima koji su me rukovodili da generalu Saraju oduzmem komandu, to je, najpre, stoga što je on u političkim krugovima imao prijatelje koji su se odmah razgalamili vičući na nepravdu. U meri koja je prema njemu preduzeta htelo se videti samo zadovoljenje netrpeljivosti. Ja sam već dovoljno govorio o tome koliko je u svakom pojedinom slučaju kada sam bio prinuđen da ministru ponovo stavim na raspoloženje jednoga generala čije su zasluge bile za poštovanje, to za mene bilo pitanje savesti. *Protivnik svake polemike,* kao što sam *uvek bio* i kao što *sam i ostao,* ja se ograničavam na to da ovde, iznoseći u celosti izveštaje generala Dibaja, pokažem da je mera koja je pogodila generala Saraja bila isključivo preduzeta iz vojničkih razloga i tek pošto sam pribavio opširno *obrazloženo* mišljenje jednoga starešine čija ispravnost i sloboda donošenja suda *nikada* nisu bile pod sumnjom.

Ali, u ono vreme nije bilo moguće objaviti razloge koji su uticali na moju odluku. Ministar je prilično bio u nezgodi zbog prigovora kojima su ga odmah obasuli prijatelji generala Saraja.

Rekao sam već da je u to vreme dardanelski poduhvat bio došao na mrtvu tačku i da je vlada bila odlučila da obrazuje jednu armiju koja bi imala zadatak da dejstvuje aziskom obalom moreuza. Komandant te buduće armije još nije bio određen. I ne pokušavajući da dublje uđe u razloge zbog kojih sam oduzeo komandu generalu Saraju, a još manje se brinući o tome da li on ima osobine potrebne da izvrši jedan tako delikatan zadatak, vlada ga je, želeći pre svega da se otarasi jedne nezgode, odredila za komandanta Istočne vojske. Što se mene tiče, ja nisam imao šta da kažem, jer Istočna vojska nije bila pod mojom komandom, i ja *ništa nisam rekao.*

Ali, docnije će se iz ovoga prikaza videti da je ta odluka vlade imala *nepovoljne* posledice po sve, ali, pre svega, po *uspeh* operacija te armije.

Čim je bio naimenovan, general Saraj je svoj štab smestio u Pariz u licej »Viktor Diriji« koji je već koristio general Galijeni za vreme bitke na Marni, i odmah se bacio na proučavanje operacija koje će imati da preduzme.

Međutim, vlada je od mene često tražila razna mišljenja.

Na sednici Ministarskog saveta, koja je održana 31 jula 1915, pretsednik republike me je upitao da li je, u našoj sadašnjoj vojnoj situaciji, moguće odmah odvojiti nekoliko divizija iz sastava armija na severoistoku za dejstvo u Dardanelima.

Ja sam 3 avgusta odgovorio na to pitanje napomenuvši da bi Nemci uskoro mogli da u Francusku vrate znatne snage i da nam operacije koje oni sada vode u Poljskoj, za izvesno ograničeno vreme, stvaraju vrlo povoljnu situaciju na Zapadnom frontu koju treba iskoristiti. Pod tim okolnostima jedan poduhvat na Istoku ne bi trebalo preduzimati pre, najmanje, šest nedelja, jer je taj rok, pored ostalog, potreban još i zato da se, u saglasnosti sa našim saveznicima, izradi plan i izvrši priprema jedne operacije koja ima sve odlike jednog kolonijalnog poduhvata velikog obima.

28 avgusta, prilikom jedne konferencije održane u Jelisejskoj palati, to pitanje mi je bilo ponovo postavljeno. Ja sam u načelu pristao da se iz mojih armija, posle 22 septembra, uzmu 4 divizije koje je general Saraj smatrao potrebnim za uspeh njegove operacije na aziskoj obali.

Ali, kada sam primio jedan nacrt, datiran 24 avgusta, koji je sastavio general Saraj, ustanovio sam da njegov plan nije bio *ustaljen,* da nije bio određen broj divizija neophodnih da se izvrši zadatak koji je bio poveren Istočnoj vojsci, da *nije ustaljeno* kako će se organizovati ekspedicija, jednom rečju, da je general Saraj u svome štabu u liceju »Viktor Diriji« sačinio samo jednu teorisku i *površnu* studiju ovoga pitanja. Odmah sam naredio da moj štab razradi jednu podrobnu pretstavku, koja je datirana 31 avgusta, u kojoj sam, vodeći računa o mogućnostima Turaka i o uslovima života i rada snaga koje treba iskrcati, došao do zaključka da će 4 divizije koje je tražio general Saraj biti apsolutno nedovoljne i da bi trebalo, ako se želi uspeti, predvideti 8 divizija (ne računajući pozadnje jedinice i ustanove), pored one 2 francuske divizije koje su se već nalazile u Dardanelima.

U takvim okolnostima, ponovivši svoje ranije iznete razloge, ja sam zahtevao da se ne preduzme nijedna mera izvršenja pre nego što se razradi pravi operaciski plan koji treba da postavi general Saraj pošto *na licu mesta* bude izvršio podrobna proučavanja.

Iz tih uzroka, a i zbog jednog drugog razloga, koji sam izložio na ponovnom sastanku u Jelisejskoj palati, 2 septembra (zadocnjenje u pripremi francusko-engleske ofanzive), ja sam zahtevao da te 4 divizije, koje je trebalo uzeti sa severoistočnog vojišta, ne budu stavljene na raspoloženje ministru pre prvih dana oktobra.

Ta pretstavka, podneta 1 septembra, nije izmenila gledište vlade, no ona je, ipak, usvojila predlog da se odloži odašiljanje te 4

divizije. Ona je preduzela mere da sa britanskom vladom ostvari neophodan sporazum za uređenje transportovanja francuskih pojačanja, za organizaciju komandovanja i izbor jedne vojne i pomorske baze koja će biti odvojena od baze koju su zajednički koristile francusko-engleske snage u Dardanelima.

Da bi se rešila ta raznovrsna pitanja, održana je 11 septembra u Kaleu jedna konferencija na kojoj su uzeli učešća: Milran, general Saraj i ja, s jedne strane, a s druge, maršali Kičener i Frenč i general Vilson.

Diskusija je bila konfuzna i nije dovela do jasnih zaključaka: pitanje snaga koje je trebalo angažovati u toj novoj operaciji nije bilo regulisano. Problem komandovanja je bio rešen jednom formulom koja je bila opasno elastična: između engleskog i francuskog komandanta, koji će dejstvovati svaki na jednoj obali uzanoga moreuza, postojaće »potpuna veza i apsolutna nezavisnost«. Najzad, postignuta je saglasnost da poduhvat ne može da se otpočne pre ofanziva u Francuskoj, koje su u pripremi, kao i to da admiraliteti budu spremni da izvrše transportovanje trupa počev od 10 oktobra.

Kako je ova poslednja tačka bila regulisana, to mi je ministar rata 14 septembra, u ime vlade, naredio da određenoga dana prikupim u Marseju 4 divizije koje ću izvući sa severoistočnog fronta.

Smatrao sam za svoju dužnost da nanovo insistiram na tome pitanju.

20 septembra sam obrazložio da mi operacije koje su u toku ne dozvoljavaju da tačno odredim dan kada će tražene 4 divizije moći da budu prikupljene u Marseju. Dostavio sam i jedan pismeni sastav Komiteta za studije narodne odbrane u kome se ističe rizičnost ekspedicije na azisku obalu koju će pokušati da izvrše svega 6 divizija i kojim se ministru skreće pažnja na utrošak ljudstva i municije koji će biti posledica toga poduhvata, naročito u slučaju, koji je verovatan, da se docnije pokaže da je potrebno poslati još novih snaga da tamo dejstvuju. »Kako sam ja odgovoran za odbranu nacionalne teritorije, smatram da bih pokazao zločinačku slabost kada vladu ne bih upozorio *na sve opasnosti* jednoga poduhvata koji može da nanese smrtan udarac svetim interesima čija zaštita mi je poverena«.

Ali, događaji su se već postarali da toj beskonačnoj debati donesu *tragično* rešenje.

22 septembra Bugarska je objavila mobilizaciju. Francuska Istočna vojska je imala da dobije neočekivan pravac dejstva. Antantu su njeni protivnici još jednom preduhitrili.

Rekao sam da sam se ja još od početka 1915 godine pozabavio pitanjem neaktivnosti Srbije. 24 juna sam uputio ministru pismo u kome sam mu kazao:

»Dok je rat 1914 godine otpočeo po ratnom i operaciskom planu koji su, oba, ustaljeni sporazumom između Francuske, Rusije i Engleske, dotle se sadašnja faza rata, koja se, u svakom pogledu, odvija pod drugačijim okolnostima, ne vodi na isti način.

Odnosi saveznika među sobom, kao i sa Italijom koja nam se priključila, ostali su srdačni, ali svaka vojska dejstvuje za svoj račun bez zajedničke koordinacije.

Utisak da se rat na strani Saveznika ne vodi po ustaljenom planu postaje opšti. To je utisak koji je izrazio veliki knez Nikolaj u razgovoru sa majorom Langloaom, oficirom za vezu u Rusiji; to je utisak koji je nedavno izrazio Brokvil; najzad, to je utisak koji rezultira iz pisma koje je italijanska vlada uputila našem ministru inostranih poslova«.

Izgleda da se lek tome stanju stvari može naći na ovaj način: »Francuska vlada bi mogla predložiti savezničkim silama da se najviše voćstvo rata centrališe u francuskoj Vrhovnoj komandi gde bi se izrađivali opšti planovi i direktive za operacije.

Svaka sila bi kod francuskog glavnokomandujućeg akreditovala po jednoga generala sa zadatkom da francusku Vrhovnu komandu tačno obaveštava o situaciji vojske koju pretstavlja, o efektivima, municiji, stanju na vojištu itd... da govori u ime vrhovnog komandanta koga pretstavlja i, potom, da prenosi planove i direktive koje bude izradila francuska komanda«.

29 juna sam u jednom novom pismu ministru ponovo pokrenuo to pitanje:

»Potreba o jedinstvenom rukovodstvu koalicije nikada neće biti očiglednija nego što je danas.

Otstupanje ruskih armija je načinilo dubok utisak na naše ostale saveznike.

Srpska vojska, pod raznim izgovorima, ostaje neaktivna. Italijanska Vrhovna komanda, bojeći se da je Srbi neće potpomoći, takođe prelazi iz ofanzive u defanzivu. U Engleskoj, lord Kičener i jedan deo vlade, propovedaju usvajanje isključivo očekujućeg stava.

Te tendencije, ako se ustale, mogu za koaliciju da imaju vrlo nepovoljne posledice. Neophodno je da se protiv njih energično reaguje.

. . . .

Umesto da se teoriski dokazuje potreba zajedničkog voćstva koalicije, zar nije bolje već otsada dati direktivni potstrek? To je hitno. Svaka protekla nedelja povećava opasnost izolovanja Rusa i olakšava docniji manevar Austro-Nemaca...«

I, pošto sam izložio da diplomatska akcija ne dovodi do rezultata, da ona može da potpomogne naš uticaj na savezničke glavnokomandujuće, ali ne i da ga zameni, pošto sam napomenuo da bi trebalo dugo vremena za organizovanje jednog sastanka svih glavnokomandujućih ili njihovih pretstavnika i da bi on bio beskoristan, predložio sam da se iskoristi uskoro pretstojeći dolazak lorda Kičenera u Francusku pa da se u isto vreme pozove jedan ovlašćeni pretstavnik italijanske Vrhovne komande, a možda i sam general Kadorna, te da se na jednome sastanku prouči najbolji način da se potpomogne Rusija i učini kraj nemačkim pobedama nad našim istočnim saveznikom.

Sa tom težnjom je 7 jula 1915 godine održana međusaveznička konferencija u Šantijiu, koja je pretstavljala prvi istinski napor za ostvarenje složene akcije sila koalicije.

Milran joj je pretsedavao i on mi je dao reč da izložim njen cilj.

Ja sam najpre izložio svoju ideju vodilju: rešenje se u ratu može ostvariti i treba ga tražiti samo na glavnim vojištima. Potom sam kao načelo postavio da će najpovoljniji uslovi za zadobijanje pobede biti ostvareni onoga dana kada sve savezničke vojske budu bile u mogućnosti da jednovremeno preduzmu snažnu ofanzivu. U nastojanju da u što većoj meri ostvarim slaganje po vremenu zajedničkih akcija, ja sam tvrdio da ona saveznička vojska koja snosi glavni teret neprijateljskog pritiska ima prava da računa na to da će je savezničke vojske potpomoći energičnom ofanzivom. Završio sam izjavom da mi, kako zbog razloga pitanja časti tako i zbog pobuda višega interesa, izgleda potrebno da se francusko-engleske i italijansko-srpske armije pripreme da što skorije preduzmu snažnu ofanzivu.

Nijedan od pretstavnika savezničkih vojski nije izneo mišljenje protivno mome izlaganju. Iz jednodušno izraženih mišljenja u toku konferencije rezultiralo je da savezničke vojske, za vreme trajanja operacija koje su bile u toku na Istočnom vojištu, treba da zauzmu ovakvo držanje:

— *francuska vojska* će produžiti da vrši lokalne napade i preduzeće, što je moguće ranije, opšte ofanzivne operacije;

— *britanska vojska,* ojačana dvema novim divizijama potpomoći će ove operacije;

— *belgiska vojska* će u ovim operacijama učestvovati u granicama svojih mogućnosti.

Na italijansko-srpskom vojištu:

— *italijanska vojska* će što je moguće brže razvijati ofanzivu koju je otpočela na pravcu Ljubljana — Beljak;

— *srpska vojska* treba da dejstvuje tako da svoje operacije uskladi sa operacijama italijanske vojske.

Iz onoga što je prethodilo videlo se da su odluke koje su bile donete u toku te velike konferencije u potpunosti izvršile samo Francuska i Velika Britanija, u vidu snažnih septembarskih ofanziva.

Italija nije mogla da postigne rezultate koji su očekivani od njenoga stupanja u rat. Nepovoljan oblik njenih granica, utvrđenja koja su Austrijanci podigli i priroda zemljišta, doprineli su da se parališu njihovi napori koji su imali za rezultat da se pred njihovom armijom na Soči ukoče neprijateljske snage koje su se stalno povećavale.

S druge strane, Srbija nije smatrala da može da dejstvuje shodno ustaljenom programu, te je i dalje ostala neaktivna ograničavajući se na to da sa uznemirenjem osmatra držanje Bugarske koja se postepeno približavala Centralnim silama.

Kako nije bilo u mojoj vlasti da postignem to da srpska vojska stupi u dejstvo, ja sam uzeo u obzir mogućnost operacija koje bismo mi jednoga dana mogli biti prinuđeni da preduzmemo na Balkanu. 4 avgusta 1915 pisao sam ministru rata da bih mu skrenuo pažnju na značaj uloge koju bi mogle dobiti srpske železnice, a naročito linije od Soluna ka Skoplju i Rusiji.

Da bi se ostvarilo poboljšanje tih železničkih linija, po mome mišljenju, trebalo je:

— u Grčkoj preduzeti diplomatsku akciju u cilju da se izvesne železničke linije oslobode austriskog personala koji se tamo zadržao;

— u Srbiju uputiti rukovodeće osoblje i ljudstvo za izvršenje opravki i za izgradnju, odaslati železnički i automobilski materijal;

— u Rumuniji preduzeti sličnu akciju čim to bude bilo moguće.

Ministar rata je na osnovu tih zahteva u Srbiju uputio jednu misiju pod voćstvom pukovnika Buskijea, koja je trebala odmah da dejstvuje u Srbiji, a docnije i u Rumuniji.[7])

Avgusta 1915 godine Venizelos je, posle kratkoga prekida, ponovo stupio na vlast u Grčkoj. 21 septembra, kada je saznao da bugarska konjica odlazi na granicu, on je pozvao francuskog i britanskog poslanika. On im je rekao da kralj Konstantin i general Dusmanis, načelnik štaba grčke vojske, misle da, u tadašnjem slučaju, Grčka ne treba da se smatra vezana ugovorom od 1 juna 1913 godine. Po odredbama toga ugovora Srbija i Grčka se uzajamno obavezuju da će, u slučaju napada koje treće sile, jedna drugu potpomoći svojim celokupnim vojnim snagama. Međutim, po kraljevom mišljenju, pošto se Srbi već moraju da bore protiv austro-nemačkih snaga, to su oni u nemogućnosti da dadu 150.000 ljudi koje su se obavezali da koncentrišu protiv Bugarske u slučaju zajedničkog sukoba sa tom silom. Venizelos će prihvatiti to prividno pravilno i mudro gledište, osim ako mu se sa druge strane ne bude pružila podrška ekvivalentna onoj koju srpska vojska ne može da mu pruži. Da li su Francuska i Engleska spremne da pruže tu podršku. Na to pitanje, koje je odmah bilo preneto, London i Pariz su odgovorili da će tražena pomoć biti poslata. A što se tiče Francuske, vlada je 28 septembra odlučila da u Solun pošalje jednu od dveju divizija iz ekspedicionog korpusa na Dardanelima. U isto vreme ministar mi je naredio da u logor Valbon[8]) uputim jednu mešovitu brigadu koju ću izvući iz armija na severoistočnom vojištu u cilju njenog upućivanja u Srbiju.

Tako je, po drugi put, bez pripreme, bez plana ustaljenog sa našim saveznicima, angažovana jedna daleka ekspedicija čija se potreba nametala, ali čije posledice nisu mogle biti tačno odmerene. U samom početku našeg delovanja u Solunu osetile su se nezgodne posledice rđavih uslova pod kojima je ono začeto.

[7]) Ta je misija stigla u Solun 22 septembra 1915, to jest u trenutku kada je Bugarska stupila u rat protiv Srbije.

[8]) Blizu Liona.

5 oktobra su se prve francuske trupe iskrcale u Solunu. To je bila 156 divizija, pod komandom generala Bajua, koja je došla sa Dardanela. Grčka vlada je, kao što je bilo ugovoreno, protestovala, forme radi, zbog povrede svoje teritorije. 3 oktobra je general Saraj od vlade dobio naimenovanje za komandanta armije koja će operisati na Balkanu, pošto je zamisao operacije na aziskoj obali Dardanela konačno upokojena. General Saraj je u Solun stigao 12 oktobra sa prvim delovima 57 divizije koju sam po ministrovom naređenju uputio na Istok.

Pretpostavljajući da će se srpska vojska održati na prostoriji Niš — Knjaževac — Pirot — Leskovac, i da će Grčka bar odbraniti svoje granice od Bugarske, general Saraj je predvideo koncentraciju svoje armije u oblasti Pirot — Skoplje — Veles. Ta bi armija nastupala ka Sofiji dok bi se desno od nje kretao jedan engleski korpus uz Strumu. General Saraj je smatrao da je za izvršenje toga manevra potrebno 3 francuska korpusa i 30.000 Engleza.

Kao i u projektu koji je izradio za svoje operacije u Dardanelima, komandant Istočne vojske je i ovde sastavio samo jedan teoriski plan koji nije vodio računa ni o stvarnoj situaciji Srba i Grka ni o opštim mogućnostima francuskog i engleskog Generalštaba.

Onoga dana kada su naše trupe stupile na grčko tle, kralj Konstantin, odbijajući da se povede za politikom svoga ministra, oborio ga je ponovo. Grčka se obavezala da održi neutralnost. Pomoć 150.000 Grka izmakla nam je.

Što se tiče Srba, umesto da se približe nama i da svoje operacije povežu sa našim, njihov glavnokomandujući, vojvoda Putnik, i pored nastojanja našeg vojnog izaslanika, podržavao je ovu ideju: Srbi će prema severu i istoku braniti stare oblasti Srbije, a saveznici treba da dođu k njima u nove oblasti i da tamo brane njihov desni bok i pozadinu (sk. 11).

Rezultat te koncentracije, koja nije uzimala u obzir teškoće koje smo imali da savladamo, bio je da su Bugari već 22 oktobra prodrli u Skoplje i Veles, presekavši komunikacije Srba sa Solunom, koje više nikada nisu bile vaspostavljene.

Što se tiče nas, Francuza, ja sam već ranije rekao da smo mi početkom oktobra 1915 godine bili u jeku ofanzive u Šampanji i Artoau. Ja sam i to rekao da sam se uvek protivio tome da se naše već znatno načete snage rasturaju po vojištima van naše zemlje. Priznajući hitnost da se pomogne Srbima, ja sam smatrao da mi treba da se ograničimo na to da obezbedimo njihovu otstupnicu i da, osim toga, zatvorimo put za Istambul našim neprijateljima. Za to je bilo potrebno i dovoljno držati Solun i liniju koja taj grad spaja sa Skopljem. Po mome mišljenju, 150.000 Engleza i Francuza bilo bi dovoljno za taj zadatak. Te snage je trebalo uzeti iz ekspedicionog korpusa u Dardanelima, što bi imalo dvostruku korist: smanjenje trajanja transportovanja i stvaranje prihvatljivog razloga za evakuaciju Galipoljskog Poluostrva, koja bi, na taj način, dobila izgled nekog manevra a ne izvlačenja.

OPERACIJE U SRBIJI
I MAKEDONIJI
KRAJEM 1915 GODINE
AUSTROUGARSKA
RUMUNIJA
BEOGRAD
Turn Severin
KRAJOVA
Negotin
SARAJEVO
Rudnik
Kragujevac
Paraćin
Vidin
Kalafat
Dunav
Lom Palanka
1 bugar. armija
Aleksinac
NIŠ
Pirot
Iskar
Novi Pazar
Leskovac
Mitrovica
CRNA GORA
SOFIJA
Priština
Otstupanje
CETINJE
Peć
Đakovica
Vranje
2 bugar. armija
Ćustendil
Prizren
Kriva Palanka
Kumanovo
Skadar
Tetovo
SKOPLJE
BUGARSKA
San Đovani Meduanski
Lješ
Drim
Gostivar
Veles
Štip
Mesta
Kičevo
Gradsko
Krivolak
Strumica
Debar
Negotin
Drenovo
Rupel
Prilep
DRAČ
Ohrid
Đevđelija
Dojran
Drama
Serez
Elbasan
Bitolj
Crna Reka
ALBANIJA
Utvrđeni logor
Kavala
Semeni
Devol
Ostrovo
Jenidže Vardar
Lerin
Korča
Voden
Kostur
SOLUN
Veria
Valona
Halkidik
JADRANSKO MORE
GRČKA
Vojuša
Bistrica
Argirokastro
EPIR
JANJINA
LARISA
TESALIJA
JEGEJSKO MORE
Trikala
Volos
LAMIJA
Srpski front 20 oktobra
Srpski front 1 novembra
Srpski front 10 novembra
Srpski front 20 novembra
Srpski front
Pravci povlačenja srpske vojske
Pravci napada austriskih i nemačkih armija
Pravci napada bugarskih armija
Front Istočne vojske početkom novembra
Front Istočne vojske u decembru
Razmer 1:4.750.000
0 50 100 150 200 Km

SKICA 11

Nažalost, moje gledište je bilo u oprečnosti sa srpskom koncepcijom, na koju nisam imao uticaja, kao i sa tezom koja se rodila u Londonu. Lord Kičener se još nije bio rešio da napusti Dardanele, a solunsku ekspediciju je hteo da preduzme samo sa vrlo jakim snagama kako bi Austriji zadao odlučujući udarac.

U Parizu su, bez daljega čekanja, odlučili da odmah pošalju 3 pešadiske[9]) i 2 konjičke divizije, ukupno 64.000 ljudi.

Potom su preduzete mere da se postigne sporazum sa Englezima o snagama koje treba da dadu oni i mi, o uslovima prevoženja koje treba da izvrše obe mornarice i o prirodi operacija koje treba preduzeti.

5 oktobra je u Kaleu održana jedna konferencija ministara rata i mornarice Velike Britanije i Francuske. Kičener je obećao da će na Balkan poslati 10 diviziju koja je već bila na putu i još 3 divizije koje će povući sa fronta u Francuskoj čim bude završena ofanziva koju je Frenč izvodio sa nama. Dosta lako je postignut sporazum o tome kako treba da se izvrši podela transporata između engleske, francuske i italijanske mornarice, ali se nije mogao postići sporazum o prirodi operacija koje treba izvoditi.

Vivijani i Oganjer su 7 oktobra otišli u London. Kičener je ostao pri svome gledištu, pa je čak sve više proširivao svoju zamisao. Pošto se nisu mogli saglasiti, Kičener i Vivijani su se ponovo vratili preko Lamanša i došli 8 oktobra u moj štab u Šantijiu. Maršal je izložio svoje gledište: on je hteo da na Balkanu prikupi 400.000 ljudi i da slomi Austriju. Ne insistirajući naročito na teškoći da se jedna tako velika vojska kreće i snabdeva u zemlji bez puteva i železnica, ja sam, najzad, prihvatio to da engleska vlada uzme potrebne snage iz armija lorda Frenča, pod uslovom da ih odmah zamene divizije koje će biti upućene iz Engleske. Na to je lord Frenč odgovorio da mlade trupe koje on sada formira još nisu sposobne da ratuju.

Razišli smo se ne mogavši da približimo svoja stanovišta.

Između Pariza i Londona nastavljeni su pregovori. 19 oktobra se konačno uspelo da se od Engleske dobije saglasnost na to da ona na 3 francuske divizije doda 5 engleskih divizija.[10]) Ali, britanska vlada, koja se bezvoljno angažovala od kako opšti uslovi poduhvata više nisu imali onaj obim koji je ona želela, iznenada je odlučila da se te divizije najpre upute u Egipat, da tamo sačekaju dalji razvoj događaja i da se, za svaki slučaj, tamo nađu radi odbrane te zemlje od turskog napada koji se već očekivao.

Međutim, francuske trupe su 14 oktobra ušle u nove oblasti Srbije.*) One su stigle do Krivolaka, na ušću Crne Reke u Vardar, i stupile u vezu sa jednim malim srpskim odredom koji je držao Veles, a koji su Bugari već bili otsekli od glavnine njegove vojske.

---

[9]) Podrazumevajući i 156 diviziju (Bajuovu) koja je bila stigla u Solun i 57 diviziju (Lebloaovu) koja je bila u toku prebacivanja. Treća otposlata divizija bila je 122 divizija (generala de Lardemela).

[10]) 10 divizija je već bila na putu. Ostale 4 divizije su trebale za njom da budu upućene u kratkim razmacima.

*) Ovde se misli na Makedoniju. — Prim. red.

Usled odlaganja britanske vlade rizikovalo se da se naše vrlo istaknute divizije dovedu u bezizlaznu situaciju i da se naglo ubrza srpska katastrofa.

Od 20 do 28 oktobra ja sam, na zahtev francuske vlade, više puta tražio upućivanje engleskih divizija. U tome cilju sam otišao kod maršala Frenča. U njegovom štabu sam primio jednu delegaciju britanskih oficira, ali kako su se preda mnom nalazile neovlašćene ličnosti, nisam mogao da dobijem precizne odgovore, te sam 27 oktobra o tome obavestio ministra rata.

Vlada je tada od mene zahtevala da idem u London da izdejstvujem jednu sigurnu i određenu obavezu. 29 oktobra me je primio Ratni komitet i imao sam sreću da dobijem konačan pristanak britanske vlade i obećanje da će trupe potrebne da se ukupno brojno stanje ekspedicionog korpusa dovede na 150.000 ljudi biti, bez ikakvog novog odlaganja, upućene na Istok.

Pitanje obrazovanja francusko-britanske Istočne vojske najzad je bilo rešeno (31 oktobra), ali sa zakašnjenjem od više od mesec dana, i to u vreme kada se situacija svakoga dana menjala na našu štetu.

Moji napori se nisu na tome završili. Ja sam nastojao da naše saveznike Ruse i Italijane privolim da učestvuju u spasavanju nesrećne srpske vojske.

Ja sam o tome već, 13 oktobra, govorio sa generalom Aleksejevim, carevim načelnikom štaba. Po završetku konferencije u Londonu, o kojoj sam maločas govorio, ja sam ponovio svoje traženje.

Što se tiče Italije, telegrafisao sam generalu Kadorni i predložio mu da sarađuje u toj operaciji i preko Albanije i preko Soluna, a generalu Gurou, koji je putovao u Italiju, naredio sam da se zauzme u tome smislu.

Nijedan od ova dva predloga nije bio prihvaćen.

Rusija nije smatrala mogućim da Rumuniju privoli na sadejstvo niti pak da vrši pritisak na nju da bi dobila slobodan prolaz kroz rumunsku teritoriju za jednu armiju koju je bila prikupila kod Odese.

Što se tiče Italije, ona, i pored načelnog pristanka generala Kadorne, nije pristala da u Solun pošalje nikakve trupe i ograničila se na to da pošalje jednu diviziju da drži Drač i da pojača posadu Valone. Ona je nagovestila da razmimoilaženja između Francuske i Engleske, po svemu sudeći, isključuju stvaranje jednog zajedničkog plana kome bi se i ona mogla priključiti.

Kao što se vidi, ja sam imao ogromne muke da koordiniram zajedničke napore koalicije. Ali, usled najparadoksalnije situacije koja se može zamisliti, ja nisam imao nikakav neposredan uticaj na vođenje operacija koje su se sa tolikim teškoćama začinjale na Balkanu. Da bi se o tome stvorio sud, dovoljno mi je da napomenem na koji je način funkcionisao spreg savezničkog komandovanja u Solunu.

General Saraj, komandant Istočne vojske, nije mi bio potčinjen. On je bio podređen neposredno ministru i kod vlade je dejstvovao jedino putem sugestija ili saveta.

Što se tiče generala Mahona, komandanta 10 britanske divizije,[11]) koji je početkom novembra 1915 u Solunu pretstavljao savezničku komandu, on je bio potčinjen generalu Monrou, komandantu savezničke Dardanelske armije, koji je, opet, opštio sa britanskim Ministarstvom rata.[12])

Iz ovoga se jasno vidi složenost ove čudne organizacije.

I pored ogromnih teškoća sa kojima sam se zbog toga sukobljavao, smatrao sam za svoju dužnost da se i dalje interesujem tim pitanjem. Usled svoga položaja ja sam kod savezničkih komandanata i vlada imao autoriteta i ja bih bio krivac kada ga ne bih stavio u službu zajedničke stvari.

11 novembra sam francuskoj vladi podneo opšti pregled situacije na Istoku, u kome sam napomenuo da, i pored kritičnog stanja u kome se nalazi srpska vojska, koja je, kao što sam rekao, već otsečena od Soluna, treba i dalje istrajati u našoj nameri da joj pružimo pomoć i da u isto vreme, jednom energičnom akcijom protiv Grčke, čije je držanje postajalo sve sumnjivije, treba osigurati bezbednost komunikaciskog pravca savezničkog ekspedicionog korpusa.

14 novembra sam opet potegao to pitanje i, u jednoj pretstavci koju sam predao vladi, predložio jedan potpun plan akcije koju, eventualno, treba preduzeti protiv te sile. Ja sam tvrdio da će postupci vlade kralja Konstantina postati opasni samo ako ih budemo trpeli, a mi imamo u rukama sva sredstva potrebna da izvršimo najpotpuniji i najefikasniji pritisak.

Svojim pretstavkama od 21 i 24 novembra, koje su sekciji za studije poslužile kao osnov za predloge, ja sam sa insistiranjem upozoravao na potrebu da se od grčke vlade što pre dobije odobrenje da se oko Soluna otpočnu fortifikaciski radovi koji su neophodni da bi se francusko-britanskoj Istočnoj vojsci stvorila solidna osnovica.

Najzad, 25 novembra, uzimajući u obzir mogućnost da naši napori za pomaganje srpske vojske postanu nepotrebni i da ona bude prinuđena da se baci u albanske planine, ja sam od ministra tražio da preduzme sve potrebne mere da se na jadranskoj obali organizuju prihvatni centri i da se na putevima kojima će otstupati vojska kralja Petra postave slagališta sa namirnicama.

Međutim, vojvoda Putnik je 18 novembra u oblasti Kačanika učinio jedan očajnički pokušaj da ponovo uspostavi vezu sa armijom generala Saraja, 22 novembra je srpska Vrhovna komanda, čak i ne pokušavajući da otstupi ka Bitolju, odlučila da se povuče na obalu

[11]) 10 divizija je bila smenjena sa Suvle i poslata u Solun. Britansko ministarstvo rata smatralo ju je samo kao jedan odred Dardanelske armije.

[12]) General Monro je zamenio generala Hamiltona u Dardanelima.

Jadrana.*) To strahovito otstupanje kroz jednu golu i besputnu zemlju imalo je za posledicu gubitak celokupne artiljerije i svih komora vojske koja je iscrpena, umirući od gladi i desetkovana tifusom stigla u San Đovani di Medua i Drač, gde smo je mi prihvatili.

General Saraj, koji je u prvoj polovini novembra pokušao da preduzme ofanzivu severno od utoka Crne Reke u Vardar, čim je obavešten o odluci srpske Vrhovne komande, prešao je u defanzivu. Potom, 1 decembra, on je otpočeo otstupanje ka grčkoj granici na koju je, ne pretrpevši velike štete, stigao 12 decembra.

Za to vreme je Grčka, povedena od strane svoga kralja, brzo evoluirala od neblagonaklone neutralnosti ka jedva prikrivenom neprijateljstvu. 5 novembra je pao i Venizelosov sledbenik, Zaimis, koji je prema nama još održavao izvesne forme korektnosti. Skuludis, koji je stupio na vlast, poverovao je da sebi može sve da dozvoli u odnosu na Antantu čiji je poraz u njegovim očima bio nesumnjiv. On je, 9 novembra, saopštio Gijmenu, francuskom poslaniku u Atini, da je grčka vlada odlučila da razoruža i internira sve srpske, francuske i engleske trupe koje budu stupile na grčko zemljište.

Pretnja je bila ozbiljna. 9 grčkih divizija je završavalo koncentraciju: 5 u oblasti Soluna, 3 istočno od Strume i 1 u Lerinu.

Da bi se otstranila ta opasnost, koju sam bio predvideo, postojalo je samo jedno rešenje: sila. Francuska vlada je to shvatila, a i londonska vlada se, posle kratkog kolebanja, sa njom saglasila.

23 novembra je grčkoj vladi upućena jedna nota. Njome se od grčke vlade zahtevalo da vodi politiku blagonaklone neutralnosti kao što je to u više mahova obećala. Jedna saveznička eskadra, koja je od pre dva dana bila koncentrisana u Milosu, pod komandom francuskog viceadmirala Le Brisa, bila je spremna da podrži taj zahtev.

24 novembra je Grčka popustila, te je Gijmen odmah postavio niz zahteva: da se grčke trupe povuku iz Solona, da Saveznici potpuno raspolažu železnicom i putevima koji vode ka granici, pravo da se oko Soluna izvrši utvrđivanje, itd . . .

Posle prilično duge diskusije, kralj je 5 decembra uputio u Solun potpukovnika Palisa da se sa generalom Sarajem sporazume po pitanju izvršenja naših zahteva.

Pošto je, na taj način, držanje Grčke regulisano u *poslednjem času*, postavilo se pitanje šta će sada da radi saveznička Istočna vojska. I, mimoilaženja u gledištima nanovo su se pojavila.

Mi smo, u Francuskoj, smatrali da je tu armiju neophodno držati tamo. Razlozi su bili mnogobrojni: otići otuda značilo bi, posle Dardanela, priznati još jedan, i još veći neuspeh od onoga prvoga; to bi značilo navesti one balkanske sile koje su još bile neutralne da se bace u naručje Austro-Nemaca. Ostati, to je značilo zaustaviti

*) Ovo mišljenje se može shvatiti kao Žofrovo pravdanje za neukazanu blagovremenu pomoć srpskoj Vrhovnoj komandi, jer je poznato da je on na početku bio odlučno protivan svakom upućivanju snaga na Balkan. (Vidi: R. Poincaré, *Au Service de la France*, tom V, str. 7 i dalje). — Prim. red.

*Drang nach Osten,**) sebi obezbediti izglede za budućnost, stvoriti osnovicu za potonju ofanzivu, a to je bio i jedini praktičan način da se vaskrsne srpska vojska.

U Londonu se smatralo da mi u Solunu više nemamo šta da radimo i da otuda treba odmah da odemo. Razlozi u korist ove suprotne teze nisu nedostajali: očekivan je neposredno pretstojeći napad Turaka na Egipat; kako je lord Kičener cenio na 15 divizija snage potrebne da ga odbiju, a iz Francuske ili Engleske se trupe nisu mogle blagovremeno izvući, on je smatrao neophodnim da se one uzmu iz Soluna i Dardanela.

Britanski Savet narodne odbrane, na osnovu ovoga gledišta, izjasnio se 1 decembra za evakuaciju. Ali, on je kao prethodni uslov za ovo, ipak, postavio da grčka vojska Austro-Nemcima spreči pristup na grčku teritoriju. Lord Berti, britanski ambasador u Francuskoj, istoga dana je tu odluku saopštio francuskom pretsedniku vlade Brijanu, na čiji zahtev je britanski ambasador isto veče svoju vladu telegrafski obavestio o »zaprepašćenju« koje je ovaj korak izazvao.

3 decembra je lord Kičener pred britanskim Ministarskim savetom ponovo izložio stanovište britanskog Generalštaba i izjasnio se za to da se evakuacija odmah izvrši. On je rekao da će pre podneti ostavku nego što će potpomoći jednu operaciju za koju smatra da je osuđena na propast. Našavši se između dva toliko nepokolebljiva i oprečna gledišta, ser Eduard Grej, ministar spoljnih poslova, smatrao je da se ovde poglavito radi o vojničkim pitanjima, te je francuskoj vladi predložio da hitno sazove jednu konferenciju na kojoj će vojni stručnjaci obeju strana moći da izlože svoja stanovišta.

Ta konferencija je održana 5 decembra u Kaleu. Na njoj sam, uz Brijana, učestvovao i ja. Diskusija je bila konfuzna i svak je ostao pri svome gledištu. Englezi su otišli posle izjave da ekspedicioni korpus treba hitno povući. Britansko Ministarstvo rata je odmah izdalo naređenje za izvršenje toga, a Ministarstvo spoljnih poslova je o tome obavestilo ser Fransisa Elijota, britanskog poslanika u Atini. Mi smo uspeli da obustavimo izvršenje te odluke: konferencija savezničkih Generalštabova je trebala da se sastane u Šantiju te će Saveznici na njoj moći da se sporazumeju po tim škakljivim pitanjima.

Već sam rekao da sam još od juna 1915 godine predlagao da se u mome štabu stalno nalaze generali, pretstavnici svih savezničkih vojski, što bi mi omogućilo da, sa poznavanjem stvari, koordiniram savezničke vojne operacije. Novembra sam ponovo potegao to pitanje i predvideo da se u Šantiju sastane konferencija glavnokomandujućih savezničkih vojski ili njihovih ovlašćenih pretstavnika. Ta konferencija je za glavni cilj imala da se ustali jedan usklađeni plan operacija, kome će Saveznici prilagoditi svoja dejstva.

Moj poziv je bio prihvaćen i konferencija je održana u Šantiju 6, 7 i 8 decembra 1915 godine.

---

*) Germansko nadiranje na Istok. — Prim. prev.

Na početku jedne od narednih glava naći će se podroban izveštaj o toj važnoj konferenciji koja u istoriji vođenja rata označava značajan datum.

Što se tiče naših operacija na istoku, dovoljno je da ovde kažem da sam kod učesnika na konferenciji postigao to da dođu do jednodušnog mišljenja da Galipoljsko Poluostrvo treba evakuisati potpuno, i to odmah. Što se tiče Soluna, svi su saveznički pretstavnici, osim pretstavnika britanske vojske, bili mišljenja da francusko-engleski ekspedicioni korpus treba da ostane u oblasti Soluna. Svi su, računajući i Engleze, prihvatili da organizovanje Solunskog utvrđenog logora treba da se izvrši hitno, bez obzira na to kako će se ovo pitanje docnije rešiti.

Tako je, pod najmanje rđavim okolnostima, likvidirana Dardanelska ekspedicija čiji bi uspeh, verovatno, izmenio tok rata, ali su njena *rđava organizacija* i nepovezano vođenje *doveli do neuspeha.*

Što se tiče Soluna, ako kolebanja Antante nisu mogla da spreče srpski slom, bar nam je odluka, koju sam izdejstvovao, na Balkanu davala povoljne izglede za budućnost.

GLAVA XXI

Rat i politika

Pre nego što budem završio izlaganje događaja iz 1915 godine, ostaje mi još da kažem kakvi su, u tome periodu, bili moji odnosi sa članovima vlade i političkim krugovima.

Već sam u više mahova rekao koliko je značajnu ulogu odigrao Milran, ministar rata od 26 avgusta 1914 do 30 oktobra 1915, po pitanju od bitne važnosti koje se odnosilo na izvršenje naših programa za naoružanje. Stavljen pred teškoće koje su i specijalistima izgledale nesavladljive, pred sve nove i nove teškoće koje su stalno rasle, taj energičan čovek *ni u jednom trenutku* nije bio izgubio nadu u uspeh. Njegovo poverenje u mene nikada nije oslabilo i on je svaku priliku koristio da mi to pokaže. Štaviše, ukoliko je mnenje u Parlamentu bivalo sve uznemirenije i sve više vršilo pritisak na njega, on je utoliko više branio moju slobodu dejstva sa upornošću i stalnošću kojima ovde sa zadovoljstvom odajem poslednje priznanje. Kada je 31 oktobra 1915 Brijanovo ministarstvo obrazovano bez njega, o čemu ću docnije govoriti, on je došao na ručak u moj štab u Šantiiju. On mi je sa mirnoćom izjavio da odlazi bez ogorčenja i sa svešću da je dobro radio za zemlju... »26 septembra 1914, mesec dana posle moga dolaska u Ministarstvo«, rekao mi je on, »rađeno je dnevno po 12.000 zrna od 75 mm. Vi znate da sam u to vreme sakupio industrijalce i da sam od njih tražio da izrađuju 50.000 zrna dnevno. Oni su mi jednoglasno izjavili da je to nemoguće. Međutim, sada se proizvodi 150.000 zrna dnevno, a i sva oruđa od 75 mm (da ne govorim o drugima) biće obnovljena«.

Sutradan po tome, Milran, navukavši nanovo svoju advokatsku togu, vratio se u sudsku dvoranu.

Posle Bitke na Marni, svi su mi političari koji su dolazili u moj štab: Brijan, Samba, Bartu, Etijen, Frejsine, Saro itd., da navedem samo glavne, prenosili jednodušan odjek poverenja koje su zemlja i Parlament imali u mene. To poverenje, *koje mi je bilo potrebno* da bih mogao da snosim ogromnu odgovornost koja je na meni ležala, bilo je još povećano moralnim autoritetom koji sam stekao kod naših saveznika, kako kod naših najbližih ratnih drugova, Belgijanaca i Britanaca, tako i kod najudaljenijih, Srba i Rusa.

Da i ne govorim o najvišim odlikovanjima koja su mi podarili naši saveznici: veliki krst ordena Bada,*) krst Svetoga Đorđa,**) veliki krst Leopoldovog ordena,***) kojima je, u mojoj ličnosti, počastvovana cela francuska vojska, ja sam rekao kakva se prijateljska veza stvorila između maršala Frenča i mene i od kolike je to koristi, preko zvanične konvencionalnosti, bilo po operacije. Ono što sam ovde rekao o lordu Frenču, mogao bih ponoviti i o kralju Albertu koji *nikad nije propustio* nijednu priliku da mi izrazi svoje poverenje i da mi posvedoči prijateljstvo kojim me je počastvovao i koje je imao dobrotu da prema meni i docnije očuva.

Neka mi bude dozvoljeno da ovde navedem nekoliko primera.

Pukovnik Ženi, francuski vojni izaslanik u Belgiji, pisao je 30 avgusta 1915 godine jednome mome oficiru pismo u kome je rekao: »Dragi prijatelju, vojvoda od Teka[1]) me je danas pozvao na ručak. On mi je celo vreme govorio o putu belgiskog kralja u Francusku. Izgleda da mu je kralj saopštio svoje izvrsne utiske. Ono što je, prema kazivanju vojvode od Teka, na kralja ostavilo najdublji utisak, to je ono obožavanje glavnokomandujućeg koje se naslućuje kod svakoga, od običnih vojnika do generala. . .«[2])

Decembra meseca mi je, ovoga puta službeno, saopštena ista opaska. Ministar spoljnih poslova mi je saopštio jedan izveštaj[3]) koji je 16 decembra poslao Klobukovski, francuski poslanik kod belgiske vlade, u kome je stajalo:

»Kada je kralj saznao za moj dolazak, 8-og (decembra), on mi je izvoleo saopštiti da će me to popodne primiti. Njegov, obično, vrlo srdačan prijem imao je ovoga puta izvesnu nijansu naklonosti koja me je dirnula.

Na kraljevom stolu je ležao album fotografija koji mu je malo pre toga predao pukovnik Ženi od strane glavnokomandujućeg i u kome su se nalazili razni snimci sa njegovog puta po našem frontu. »Ovo je«, reče mi on, »dragocena uspomena. Prelistavajući ovaj album, ja ponovo preživljavam dane kada sam doživljavao samo prijatne utiske. Izgled francuske vojske za mene je bio udivljenje. Istorija sveta nikad nije pružila sličan prizor: vojnike koji su, posle jedne godine dana rata — i to kakvog rata! — sveži, raspoloženi, puni poleta i one francuske dobre volje koja uveseljava dušu. Ne može se posumnjati u pobedu kada se, videći ih u tako sjajnom stanju, pomisli kroz kakve su strahotne faze prošli. Doista, napor koji je Francuska učinila, izgleda natčovečanski. Ona je podnela

*) Order of the Bath — britansko visoko odlikovanje. — Prim. prev.

**) Krst Svetoga Đorđa — najviše rusko odlikovanje za ratne zasluge. — Prim. prev.

***) Belgisko odlikovanje. — Prim. prev.

[1]) Šurak engleskog kralja.

[2]) Lično strogo poverljiv dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 19.

[3]) Izveštaj br. 367 koji je francuski poslanik kod belgiske vlade, Klobukovski, poslao 16 decembra 1915 Brijanu, pretsedniku vlade i ministru inostranih poslova.

najteži teret rata, i to sa tolikom energijom i prisebnošću da će svaka pohvala koja joj se bude odala uvek biti ispod stvarne istine«.

Kralj je sasvim prirodno došao na to da govori o nedavno izdatim dekretima[4]) o najvišem komandovanju francuskom vojskom, koje smatra izvrsnom merom koja je opravdana kako poverenjem koje general Žofr uživa, ne samo u francuskoj vojsci nego i kod Saveznika, tako i davno priznatom potrebom da se ostvari jedinstvo voćstva. Ono se ne bi moglo naći u rukama mudrijeg čoveka. Zasluga je glavnokomandujućeg u tome što je umeo da štedi snage tako da one već sada, a to će naročito biti pošto se završi posao na opštem preuređenju koje je u toku, obrazuju jaču vojsku nego što je bila na početku rata«.

Pobeda na Marni, kao i defanzivno držanje na koje je nemačka vojska sada bila prinuđena, učinili su snažan utisak i na druge osobe koje su u početku rata, manje ili više, verovale u nadmoćnost nemačke sile. Tako mi je iz Španije, gde nismo imali samo prijatelje, naš vojni izaslanik saopštio da kralj prema meni gaji osećaj uvaženja.[5])

Ali, ukoliko se rat produžavao bez vidnog rezultata, utoliko se javno mnenje sve više uznemiravalo. Uostalom, priznajem da je taj, u tolikoj meri nepokretan rat, imao čime da uzdrma i najjače živce. U Parlamentu i njegovim odborima uznemirenost se ispoljavala u najrazličnijim oblicima. Jedni su francuskoj Vrhovnoj komandi prebacivali da još nije našla odlučujuće rešenje kojim će proterati neprijatelja sa našega zemljišta. Drugi su joj pripisivali u greh to što vrši delimične napade koji nam ne omogućavaju da iskoristimo našu nadmoćnost u snagama. Vladala je uznemirenost i zbog toga što mi je ministar rata dao velike slobode. Kritikovano je moje neposredno opštenje sa savezničkim glavnokomandujućim. Prebacivano mi je što ja postavljam starešine na visokim položajima u operativnoj vojsci i što oduzimam komandu generalima koji mi se učine nedoraslim za svoje zadatke. Govorilo se da je to nadležnost vlade koju sam ja prigrabio i zahtevalo se da ministar povrati svoj autoritet i svoja prava.

Ne pada mi na pamet da na te raznovrsne kritike posebno odgovaram. Ovi Memoari nisu moje pravdanje. Međutim, potrebno je znati da su te kritike doprle do mene i da sam ja sva ta pitanja sam sebi postavio mnogo ranije nego što su ona pala na um mojim kritičarima.

---

[4]) Kralj je govorio o dekretima čiji će se tekst naći na kraju ove glave.

[5]) Izvod iz jednoga pisma pukovnika Tilijona, vojnog izaslanika pri francuskoj ambasadi u Madridu, pisanog 22 februara 1916 godine:

»Generale, kao što ćete videti čitajući moj izveštaj od 17 februara koji se odnosi na moju audijenciju kod španskoga kralja, Njegovo Veličanstvo mi je stavilo u dužnost da Vam saopštim njegovo divljenje. To je već treći put kako mi kralj o Vama govori sa osobitom toplinom i pohvalama...«

(Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 67.)

Istina je da mi krajem 1915 godine još nismo bili rešili problem koji nam se bio postavio kada je otpočeo poziciski rat. Već sam rekao da je to rešenje zahtevalo prethodno uvođenje u službu mnogobrojnog, moćnog i raznovrsnog materijala. Naveo sam i uzroke i poreklo te krize materijala od koje smo trpeli, te se na to više neću vraćati. Teoriski, trebalo je čekati da taj ogroman materijal bude izrađen, pa da se tek tada otpočnu operacije velikog obima. Tu su tezu neki zastupali u Francuskoj, a u Engleskoj je zastupao veliki broj ličnosti, i to ne najmanjih. Istinu govoreći, ona je bila razumljivija iz ustiju jednoga Engleza nego iz ustiju jednoga Francuza, jer se rat vodio na našem a ne na njihovom zemljištu, pustošenja su vršena kod nas i to je bilo dovoljno za obrazloženje strpljenja jednih i nestrpljenja drugih. Drugo jedno gledište, koje se obično gubilo iz vida, pa čak i od strane onih koji su trebali da budu dobro obavešteni, bilo je gledište koje je s vremena na vreme zastupao naš ambasador u Rusiji u svojim izveštajima iz kojih sam već naveo neke izvode. Tako, dok su mi neki (naročito u Engleskoj) pripisivali u greh što suviše rano preduzimam operacije velikog obima, drugi su (naročito Rusi) nalazili da mi ne izvodimo dovoljan broj velikih operacija. A, ruku na srce, da li smo mi mogli da ne vodimo računa o zahtevima svojih nesrećnih saveznika? Štaviše, na prethodnim stranicama se videlo (a memoari nemačkih pisaca su to docnije i priznali) da naše ofanzive iz 1915 godine nisu bile nekorisne i da u dva maha, maja u Argoni i početkom jeseni u Šampanji, umalo nismo ostvarili velike rezultate. Da je bila bolje čuvana tajnost naših priprema, da je potrajalo lepo vreme, da su komandanti na licu mesta bolje koristili prolazne prilike, možda bi se uspelo da se neprijatelj protera iz svojih rovova i odbaci ko zna gde. A mi bismo, možda, lakše postigli te uspehe da naši saveznici nisu u tolikoj meri bili slabiji od Nemaca. Doista, ne treba izgubiti iz vida da je te, 1915 godine, Engleska bila tek u prvom stadijumu razvoja svoje vojne organizacije koja je mogla da dâ svoj puni učinak tek kada je usvojila opštu vojnu obavezu, da se Rusija teturala iz poraza u poraz i da je Italija tek bila ušla u rat.

Što se tiče moje prepiske sa savezničkim glavnim komandantima, što mi je *takođe pripisivano u greh,* ja sam smatrao da je u interesu naše zajedničke stvari i da je moj najsvetiji zadatak ne samo da je održavam, nego i da je razvijam. Da nisam imao tu slobodu, kako bi Saveznici, koji su se ionako vrlo sporo saglašavali, uspeli da organizuju solunsku ekspediciju čiji sam teški začetak već opisao? Kako bih mogao postići rezultate koje sam decembra 1915 ostvario na konferenciji u Šantiju, na kojoj je prvi put bio izrađen uskupan plan operacija, koje je naša koalicija dotada vodila podvojeno? Meni su ostale u vrlo živom sećanju beskonačne diskusije koje su na početku operacija na Balkanu vodili državnici i vojnici da bih mogao imati (ako sam je ikada i imao) ma i najmanju iluziju o efikasnosti tih ratnih saveta u kojima se 25—30 osoba okupljalo oko jednog stola.

Što se tiče davanja ili oduzimanja komandi, o tome sam već više puta govorio. Ovde ću se na to osvrnuti samo utoliko da bih potvrdio da sam, kao odgovoran pred vladom, mogućnost da po svome nahođenju biram svoje saradnike smatrao svojom *imperativnom dužnošću.* Naimenovanja koja sam vršio, kao i sankcije koje sam preduzimao, bila su diktovana jedino *interesom otadžbine.* Ja sam *prekinuo karijeru prijatelja koji su mi bili dragi,* a uzdigao sam starešine prema kojima nisam imao nikakve osobite naklonosti. Već sam izložio da sam se, kada sam jula 1915 godine morao da smenim generala Saraja sa njegovog položaja, na to odlučio tek pošto sam dobio nepristrasno mišljenje generala Dibaja. A baš slučaj generala Saraja, kome je, sutradan po njegovom smenjivanju na francuskom frontu, poverena na Istoku jedna od najdelikatnijih komandi koje se mogu zamisliti, pokazuje u kojoj su meri, u pozadini, prilikom deljenja komandi, lične i političke pobude išle ispred vojničkih sposobnosti.

Sada dolazim na pitanje parlamentarne kontrole.

Niko nikad nije sumnjao u moju lojalnost prema vladi ni u moju duboku odanost Republici. Čak me ni general Saraj, o čijoj sam uznemirenosti ranije govorio, nikad nije optuživao za cezarizam nego samo za to da za njega pripremam put generalu Fošu. Ali, baš zbog moga poštovanja prema ustanovama moje zemlje i zbog odgovornosti koju sam snosio i pre i za vreme rata, ja sam se uvek protivio zbrci u nadležnosti koja je mogla samo da škodi mome autoritetu koji sam, s pravom, ljubomorno čuvao, kao i disciplini, pa prema tome i pravilnom toku naših poslova. Uostalom, ja sam vrlo često slušao političare kako su se, dok su bili na vlasti, žalili na to da zakonodavno telo sve više zakoračuje u nadležnost izvršne vlasti. Oni su se žalili preda mnom, iza zatvorenih vrata, ali se nisu osećali dovoljno jakim da stvari postave na svoje mesto.

Položaj parlamentaraca za vreme rata nije bio regulisan i ja to žalim. To što se ponekad poslanik koleba između svojih dužnosti narodnoga pretstavnika i svoje vojne obaveze, to je bila stvar njegove savesti i ja sam poštovao njegove skrupule. Jedni su pretpostavljali da ostanu u vojsci na mestu dodeljenom po ratnom rasporedu na kome su se zatekli o mobilizaciji, drugi su smatrali da su korisniji u Burbonskoj palati, a neki su se šetkali između Parlamenta i vojske što je, nesumnjivo, stvaralo neprirodan položaj ljudima koji su na taj način potpadali pod dve hijerarhije i koji su samo privremeno živeli među borcima ne gubeći mentalitet političara. U nedostatku zakonskih odredbi, ja nisam mogao prinuditi članove Parlamenta da izaberu svoje mesto, bilo u Skupštini bilo u vojsci, i da tu i ostanu. Ja nisam mogao ni sprečiti jednoga poslanika ili senatora da se privatno kreće po vojišnoj prostoriji i da sluša žalopojke *ogorčenih ili ambicioznih, prepredenih ili rđavo obaveštenih* vojnika. Najviše što sam mogao uraditi bilo je da zahtevam da se ti parlamentarci na vojišnoj prostoriji podvrgnu kontroli koja je bila obavezna za sve građane, i na tome sam i nastojao.

Pa ipak, tako prikupljene priče i *više ili manje tačno* prepričane u unutrašnjosti, često su se javljale kao novinski članci koje je jedna, uglavnom, nevešta cenzura propuštala, što me je prinuđavalo da često protestujem kod ministra rata ne govoreći o žalosnim *indiskrecijama* do kojih je stalno dolazilo i od kojih je trpela tajnost naših operacija.

Posle izvesnog vremena većina mobilisanih parlamentaraca se vratila u Skupštinu. Od toga trenutka se stvorilo izvesno stanje duhova koje je težilo da se nad operacijama ustanovi »parlamentarna kontrola«.

Pravnicima budućnosti ostavljam brigu da diskutuju o opravdanosti ove težnje. Jedino što mogu da kažem to je da sam je uvek smatrao *neprihvatljivom* i da sam joj se *odupirao svom svojom snagom.*

Najbolje ću učiniti ako ovde navedem pismo koje sam 26 juna 1915 uputio lično ministru rata i u kome je moje gledište tačno izloženo. Ni danas ne bih imao ništa ni dodati ni izostaviti. A ubeđen sam da se vlada bila otvoreno pridružila mome gledištu, koje je sa mnom *u duši* delila, ona bi i sama izbegla mnoge neprijatnosti, a *glavnokomandujućem, čiji je zadatak već ionako bio toliko težak,* uštedela bi mnoge teškoće.

Glavnokomandujući Savezničkih armija

Gospodinu ministru rata

Na ličnost

Pretsednik Ministarskog saveta, u govoru koji je juče održao u Skupštini, priznao je da »potrebe vojne akcije« nameću parlamentarnoj kontroli i kretanju članova Parlamenta na vojišnoj prostoriji »neizbežna ograničenja«.

Da bi se u primeni izbegao svaki nesporazum, čast mi je staviti Vam do znanja koja bi, po mome mišljenju, ta ograničenja trebalo da budu.

Očigledno je da se članovi Parlamenta mogu privatno kretati na vojišnoj prostoriji, podvrgavajući se pravilima koja su obavezna za sve građane.

Međutim, u vojsci ne može da postoji parlamentarna kontrola, jer bi u praksi izvršenje te kontrole moglo ozbiljno poljuljati moral i disciplinu u vojsci i poverenje u starešine, od kojih zavisi pobeda i spas zemlje.

Ja sam Vas već izvestio o držanju izvesnih političara i o tome šta oni pričaju na frontu, što jasno dokazuje stvarno postojanje opasnosti na koju ukazujem.

U ratu, vlast i odgovornost ne mogu biti podeljene. Svaki vojni starešina kontroliše postupke svojih potčinjenih, a i sam je, za svoje postupke, odgovoran svojim pretpostavljenim starešinama. Glavno-

komandujući je odgovoran vladi koja ga može smeniti ako ne odobrava njegove postupke.

Za vreme rata ne može biti druge kontrole.

Ž. Žofr.

Znam da je Milran delio to gledište i on mu je, sa lojalnom upornošću, prilagođavao svoje ideje i svoje postupke, ali neprekidna borba, koju je morao da vodi protiv intriga koje su bile upravljene protiv njega lično ili koje su imale za cilj da ograniče moju slobodu dejstva, konačno je poljuljala njegov čvrst položaj. On je odbio da primi uspostavljanje državnog potsekretara pri Ministarstvu rata. Juna 1915 godine on je morao da ustupi potsekretarijat za artiljeriju Alberu Tomi, jula potsekretarijat za intendanturu Ž. Tijeriju, a potsekretarijat za sanitet Žistenu Godaru; septembra je morao da ustupi potsekretarijat za vazduhoplovstvo Reneu Benaru. Krajem oktobra vlada je pala i pored toga što je bila pojačana čitavom desetinom državnih potsekretara.

Brijan je bio ovlašćen da sastavi novu vladu. Kombinacija za nju je bila teško sastavljena. Što se ticalo portfelja Ministarstva rata i mornarice, izgledalo je podesno da se oni povere vojnicima. Mene su u Ministarskom savetu, koji je održan 23 oktobra 1915 u Jelisejskoj palati, pitali za mišljenje o eventualnoj izmeni ličnosti ministra rata. Ja sam najpre izjavio da sam prvenstveno za to da se zadrži Milran. Kada mi je bilo rečeno da je Milranov odlazak neizbežan iz političkih razloga u koje ja ne moram ulaziti, *ja sam za sebe odbio taj položaj* i rekao sam Brijanu: »Ako baš hoćete da za ministra rata uzmete vojnika, uzmite Dibaja.[6]) On je inteligentan, ima zdrave poglede i staložen je. Po mome mišljenju, on mi izgleda najpodesniji za taj položaj«. Neko je tada izgovorio Galijenijevo ime. »Sa svoje strane«, rekoh, »nemam nikakve primedbe da stavim«. Toga dana mi je izgledalo da pitanje izbora ministra rata još nije izašlo iz oblasti pretpostavki u kojoj se rado viju ministarske kombinacije za vreme obrazovanja vlada.

25 oktobra, za vreme jednoga putovanja koje sam vršio na Somi i na kome sam ponovo video Poenkarea koji je trebao da se sastane sa engleskim kraljem, ja sam iskoristio priliku da pretsedniku republike izložim svoje mišljenje u pogledu vođenja rata. Koliko god mi izgledalo prirodno da vlada sačuva *svoju nadležnost* u pogledu svega što se odnosi na opšte vođenje rata, isto toliko sam smatrao da glavnokomandujući treba da sačuva *svoju slobodu dejstva u vođenju operacija.* Pretsednik je voljno priznao da je moja teza pravilna. On mi je rekao da izbor budućeg ministra rata još nije izvršen i da general Galijeni verovatno ima velikih izgleda da bude određen, ali da ću ja, makar koja ličnost dobila portfelj Ministarstva rata, sačuvati svoju slobodu — ravnu mojoj odgovornosti — kako u vođenju operacija tako i u izboru ličnosti.

---

[6]) General Dibaj je komandovao Istočnom grupom armija.

Da bih jasno izrazio svoju misao, ja sam naredio da mi moj štab 28 oktobra sastavi jednu pretstavku namenjenu pretsedniku republike. Istoga dana sam posetio Brijana koji mi je potvrdio da, ako general Galijeni bude naimenovan za ministra rata, moja sloboda dejstva neće niukoliko biti pogođena, nego baš naprotiv.

Ovo pitanje je bilo od bitne važnosti, jer je njegovo rešenje moralo imati odlučujući uticaj na razvoj operacija.

Teoriski, taj problem je jednostavan.

Vladi, koja jedina raspolaže svim izvorima i koja ima sveukupan uticaj na sve oblike narodne aktivnosti: vojnu, diplomatsku, ekonomsku, pripada opšte vođenje rata. Dužnost glavnokomandujućeg je da izvore koji su mu stavljeni na raspoloženje raspodeli, prema ciljevima koji su mu naznačeni, na pojedina vojišta, i da izabere odgovarajući način na koji će ih upotrebiti.

Ali, u praksi, taj problem je beskrajno složen. Često je teško *odrediti granicu* između oblasti čiste politike i oblasti strategije. Taj problem, već sam po sebi težak, još je mnogo teži kada je postavljen u jednoj koaliciji u kojoj su politički i vojnički interesi isprepletani, a katkada i protivrečni. Dardanelski i naročito, balkanski poduhvat su ubedljivi primeri za to. Doista, priroda vođenja rata je takva da je, makoliko bilo neophodno tačno odrediti nadležnosti i odgovornosti svakoga, još neophodnije da glavnokomandujući, na kome, u krajnjoj liniji, počiva sav teret događaja, oseća da uživa poverenje vlade i zemlje. Drugim rečima, ovde, više nego ma gde drugde, ustanove vrede samo onoliko koliko vredi duh koji ih pokreće.

Međutim, u tome periodu rata ocrtavala se jedna struja koja je, izgleda, htela da izmeni nadležnosti i da budućem ministru rata dodeli vrhovno voćstvo operacija. Ostavljajući na stranu ličnost generala Galijenija koji je bio savršeno dorastao da vrši takav zadatak, ja sam smatrao da je to opasno rešenje. Da bih to dokazao, bilo mi je dovoljno da upitam da li će se ono primenjivati i onda kada vlada bude pala (a vlade su, po pravilu, nestalne) i kada general Galijeni bude ustupio mesto nekom ministru iz građanstva koji neće moći pretendovati na to da vodi operacije. A u slučaju da generala Galijenija bude zamenilo vojno lice, postojala bi opasnost da operacije menjaju pravac pri svakoj promeni vlade. Nije trebalo mnogo uobrazilje pa da se shvate *nerazrešive komplikacije* koje bi ovakve promene izazvale u vođenju naših vojnih poslova.

Brijan je bio vešt i pronicljiv političar. Mada nije voleo da naiđe pravo na prepreke, on je vrlo jasno uočavao one koje su se nalazile na njegovom putu. U svojoj deklaraciji pred Parlamentom, od 3 novembra 1915 godine, on je za definiciju politike nove vlade našao jednu srećnu formulu: »Jedinstvo fronta!« To se jedinstvo fronta moglo ostvariti samo jedinstvenim dejstvom svih saveznika, a ono je, u nedostatku jedinstvene komande koju je tek trebalo ostvariti, bilo moguće samo pod uslovom da se izradi jedan uskupan plan. Pretsednik vlade je znao da su moji napori išli ka tome cilju

i da sam bio blizu njegovog ostvarenja putem konferencije koja je trebala da otpočne idućega meseca u mome štabu.

Ali, pre nego što se bude ostvarilo jedinstvo dejstva među saveznicima, trebalo ga je praktično ostvariti kod nas samih. Brijan se za to založio sa umešnošću za koju mu se mora odati priznanje.

Pre svega, trebalo je razgraničiti nadležnost ministra rata i glavnokomandujućeg. Ja sam lično pretsedniku vlade opisao glavne crte tih granica:

Ja ću biti glavnokomandujući svih francuskih armija, ma na kome vojištu one operisale. Da bih sebi olakšao izvršenje toliko obimnog zadatka, postaviću uza se jednoga generala koji će voditi tekuće poslove, koji će me u otsustvu zamenjivati i koga ću moći delegirati na onaj front na kome moje rukovodstvo treba naročito da se oseti.

U nadležnost ministra rata će i dalje spadati briga o korišćenju svih sredstava u unutrašnjosti zemlje (regrutovanje, nastava, proizvodnja) i upućivanje tih sredstava na razna vojišta shodno podacima o njihovoj upotrebi, koje ću mu ja dostavljati.

Pretsednik republike i pretsednik vlade su se saglasili sa ovim gledištem.

Trebalo je još samo da ga prihvati i Galijeni, jer je, u međuvremenu, bilo rešeno da se njemu poveri portfelj Ministarstva rata.

Najpre, kada je vlada bila obrazovana, 30 oktobra, Brijan me je pozvao da dođem k njemu. Ja sam se 31 oktobra vratio iz Londona. Toga istoga dana uveče otišao sam u Ministarstvo inostranih poslova gde sam zatekao Galijenija. Pretsednik vlade nam je rekao da je, pre svega, potrebno da Galijeni i ja budemo potpuno složni i, da bismo zapečatili to jedinstvo, zatražio je da se pred njim poljubimo, što smo učinili od sveg srca.[7])

Sada je trebalo odrediti nadležnosti ministra rata i moju.

Već sam rekao da je zbrka u kojoj se Antanta u to vreme nalazila povodom balkanskoga poduhvata ukazivala na hitnost da se kod nas dođe do jednoga rešenja. Ja sam rekao i to da je Brijan, u sporazumu sa Poenkareom, bio rešio da moju vlast proširi na sva vojišta na kojima su se tukli Francuzi. Ali, pretsednik vlade je nailazio na otpor u Skupštini. Prijatelji generala Galijenija su

---

[7]) General Galijeni, koji je primio portfelj Ministarstva rata, pisao mi je 29 oktobra:

Dragi Žofre,

Sadašnje prilike mi ne dozvoljavaju da ne primim jednu novu dužnost. Vi znate da možete računati na mene, kao nekad na Madagaskaru, kada smo zajedno izgrađivali utvrđeni logor kod Dijego Suareza.

Vi ćete imati moju najenergičniju podršku, kako Vi tako i Vaši hrabri vojnici.

Srdačan pozdrav

Galijeni

(Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 32.)

tvrdili da on treba da vrši opšte rukovođenje operacijama, te je, na taj način, vladin brod *obazrivo brodio* umesto da uđe u pristanište punim jedrima.

U to vreme se slučajno dogodio jedan incident koji mi je ukazao na to da mi rizikujemo da se pometnja poveća ako se to pitanje ne bude ubrzo rešilo.

General Aleksejev, načelnik štaba ruske Vrhovne komande, poslao mi je jedan projekt operaciskog plana koji mi je dospeo posredstvom ministra inostranih poslova.[8])

24 novembra (1915) dobio sam poziv da prisustvujem jednoj sednici Saveta narodne odbrane koja se imala održati sutradan. Na dnevni red te sednice stavljena je i diskusija o tome projektu operacija.

Rečenoga dana otišao sam u Pariz. Čim je sednica otvorena, primetio sam da se to čisto vojničko pitanje tiče *samo mene* i izjavio sam da sam *spreman da tražim da budem smenjen sa svoga položaja* ako ne budem imao slobodu da *sam* snosim svoju odgovornost. Brijan je priznao osnovanost moga zahteva. To je bila povoljna prilika, te sam iskoristio taj incident da energično tražim da se, najzad, donese rešenje po pitanju komandovanja koje se još uvek nalazilo u *opasnoj neodređenosti.*

28 novembra su Samba i Bertelo došli u moj štab na ručak. Bertelo, koji mi je bio vrlo iskren prijatelj i koji me je obaveštavao o političkim događajima, saopštio mi je šta se govori o sednici Saveta narodne odbrane, o kojoj sam govorio. On mi reče da sam dobro uradio što sam svoje gledište otvoreno izložio Brijanu; time je pitanje jedinstva komandovanja odlučno koraknulo napred, i on mi je tvrdio da neće proći ni tri dana a to će se pitanje zvanično rešiti.

Doista, 2 decembra su izašla sledeća dva dekreta kojima su pod moju komandu stavljene sve francuske armije i kojima mi je dodeljena titula »glavnokomandujućeg francuske vojske«.

Evo teksta tih dekreta kojima je prethodila jedna pretstavka ministra rata pretsedniku republike:

Pariz, 2 decembra 1915

Gospodine Pretsedniče,

Član 1 Dekreta od 28 oktobra 1913 godine propisuje da vlada, koja snosi brigu za bitne interese zemlje, jedina ima prava da odredi politički cilj rata. Ako se borba vodi na više graničnih frontova, ona određuje glavnoga protivnika protiv koga treba da bude upućen najveći deo narodnih snaga. Ona, shodno tome, deli snage i sredstva svake vrste i stavlja ih na potpuno raspolaganje glavnokomandujućima na pojedinim vojištima.

---

[8]) Taj plan mi je stigao u Pariz u vidu jednoga telegrama od generala Lagiša, našeg vojnog izaslanika u Rusiji. U tome telegramu je general Lagiš, u ime generala Aleksejeva, tražio moje mišljenje o jednome planu za operacije savezničkih vojski na Balkanu.

Međutim, iskustvo sadašnjih događaja koji se odigravaju na više vojišta dokazuje da se jedinstvo komandovanja, koje je neophodno za vođenje rata, može ostvariti samo ako se na čelu svih naših armija bude nalazio jedan starešina koji će biti odgovoran za isključivo vojne operacije.

U tome cilju Vam podnosim na odobrenje ovde priložene projekte dekreta.

Izvolite, Gospodine Pretsedniče, primiti uverenje o mome poštovanju i odanosti.

Ministar rata,
Galijeni

Pretsednik Francuske Republike,

Na osnovu Zakona o vojnoj upravi od 16 marta 1882,

Na osnovu dekreta o organizaciji najvišega komandovanja i Generalštaba vojske od 20 januara 1892,

Na osnovu dekreta od 28 oktobra 1913, kojim je propisano Pravilo o vođenju velikih jedinica,

Na osnovu dekreta od 2 decembra 1913, kojim je propisana Ratna služba,

Rešava:

Član 1. — Komanda nad narodnim armijama, izuzimajući: snage koje dejstvuju na vojištima koja spadaju pod nadležnost ministra kolonija, glavnokomadujućeg vojnih i pomorskih snaga u Severnoj Africi, generala generalnog rezidenta i komesara vlade Republike u Maroku, poveriće se jednom diviziskom generalu koji će nositi naziv »glavnokomandujući francuske vojske«.

Član 2. — Dekretima i uputstvima, koji će biti naknadno izdati, regulisaće se uslovi primene ovoga dekreta.

Izdato u Parizu, 2 decembra 1915

R. Poenkare

Po zapovesti Pretsednika Republike,

Ministar rata,
Galijeni

Pretsednik Francuske Republike,

Na osnovu dekreta od 2 decembra 1915 kojim je ustanovljen glavnokomandujući francuske vojske,

Rešava:

Jedini član; — General Žofr, glavnokomandujući francuskih armija na severoistoku, imenuje se za Glavnokomandujućeg francuske vojske.

Izdato u Parizu, 2 decembra 1915

R. Poenkare

Po zapovesti Pretsednika Republike,

Ministar rata,
Galijeni

Onoga dana kada su potpisana ova dva dekreta, 2 decembra 1915, general Diparž, generalni sekretar Pretsedništva Republike, telefonirao mi je oko 12.30 časova da će me Poenkare primiti u 14.30 časova.

U trenutku kada sam hteo da se popnem u automobil koji bi me odvezao u Jelisejsku palatu, stiže u moj štab general Kastelno, komandant Centralne grupe armija, koga sam to jutro pozvao da mu saopštim svoju nameru da ga uzmem kod sebe kao pomoćnika, imajući u vidu proširenje moje nadležnosti koje sam predviđao. Pozvao sam generala Kastelnoa da se popne u moja kola i, vozeći se ka Parizu, upoznao sam ga sa promenama koje će se izvršiti u najvišem komandovanju. Kastelno mi odgovori da je sav na mome raspoloženju i da će primiti svaki položaj na koji ga budem postavio ako svoje ovlašćenje bude dobio od mene.

U trenutku kada je moj automobil trebao da uđe u Pariz, Kastelno me je napustio, popeo se u svoja kola koja su išla za nama i vratio se pravo u svoj štab.

Čim sam stigao u Jelisejsku palatu, Pretsednik me je primio i saopštio mi da je Ministarski savet većao i siglasio se sa reorganizacijom komandovanja i da će on još to isto veče potpisati dekrete čiji tekst je gore naveden.

Iz Jelisejske palate sam otišao u Ministarstvo spoljnih poslova gde mi je Brijan potvrdio vest koju mi je saopštio pretsednik republike.

Filip Bertelo mi je ispričao kako je Brijan postigao da general Galijeni prihvati novu organizaciju komandovanja. U prisustvu pretsednika republike on mu je kratko rekao ovo: »Neophodno je da, zbog inostranih vojišta koja su se stvorila od pre kratkog vremena, postoji jedan glavnokomandujući nad svima francuskim armijama. Tome načelu niko ne može da prigovori. Taj glavnokomandujući možete biti samo Vi ili Žofr. Vaš položaj ministra primoravaće Vas, da, ako u isto vreme budete rukovodili i operacijama, dajete odgovore svakoga trenutka, bilo u Skupštini bilo u skupštinskim odborima, na sva pitanja koja se tiču operacija, prošlih, onih u toku i budućih. Mi se slažemo u tome da se na takvo stanje ni jednoga trenutka ne može ni pomisliti. Dakle, Vi ne možete da rukovodite operacijama. Prema tome, to će biti Žofr«.

I Galijeni je na to odmah pristao. A videlo se da je on bio taj koji je potpisao pretstavku pretsedniku republike kojom je sproveo predložene dekrete.

Tako je, blagodareći Brijanovoj umešnosti, moj autoritet, koji se izvesnim intrigama hteo umanjiti, izašao uvećan iz ove političke krize.

ČETVRTI DEO

OPŠTA OFANZIVA ANTANTE

(1916)

OPŠTI OSVRT

Ako 1915 godina, posmatrana sa naše strane, u Svetskome ratu pretstavlja period materijalne pripreme, fazu ispunjenu podvojenim naporima, često skupo plaćenim iskustvima i katkada nesrećno završenim pokušajima, ako kao glavna obeležja te godine, na kraju krajeva, ostaju ruski poraz i srpska katastrofa, 1916 godina označava prvi i veličanstveni uskupan napor. Saveznici, prvi put od početka rata, uspevaju da sastave jedan *opšti plan dejstva*, što dokazuje da su im postale jasne opasnosti otsustva jedinstvene komande, i — što je još bolje od sastavljanja plana — oni ga i izvršavaju. Još se pojavljuju mnoge praznine. Oseća se sporost i oklevanje, postoje velike trzavice, te je žalostan i razočaravajući ishod stupanja Rumuna u rat bio neumitno ispaštanje za sve to. Pa ipak, u toku leta te, 1916 godine, i pored ogromne nemačke diverzije na Verdenu, i pored austriskog naleta u Trentinu i bugarske preventivne ofanzive u Makedoniji, svi Saveznici su, u potpunom sporazumu, bili angažovani u opštem napadu čiji je cilj bio ustaljen decembra 1915 godine u toku konferencije u Šantijiu.

Želeo bih da prikaz toga zajedničkog napora, kome, smatram, nisam bio stran, iznesem na videlo u ovom poslednjem delu mojih *Memoara*. Nisam daleko od toga da mislim da se, uopšte uzev, ne zna za akciju koordinacije savezničkih snaga koju sam dospeo da vršim blagodareći dobroj volji glavnokomandujućih koalicije. Ne tražeći da dokažem da smo mi ostvarili maksimum rezultata, stalo mi je do toga da kažem da sam svestan toga da sam, nemajući vlast koju bi mi kakav službeni pismeni akt dao nad savezničkim armijama, učinio sve što je bilo u mojoj moći da taj nedostatak naknadim. Da mi je trebalo mnogo diplomatske umešnosti, strpljenja i upornosti, nije moje da kažem.

Izlaganje koje će sledovati, pokazaće čitaocu dugi lanac prepreka, koje su iskrsavale jedna za drugom, koji se u toku cele te

godine isprečavao na putu koji sam sebi bio obeležio. I to će, možda, rasvetliti pogrešno verovanje nestrpljivaca koji su, gledajući na rezultate koji su u njihovim očima bili nedovoljni, propustili da uoče teškoće sa kojima sam se neprekidno sudarao.

Uostalom, da bi se ocenili plodovi te, 1916 godine, koja je bila toliko plodna u krupnim događajima i u kojoj smo bili na domaku pobede — to je moje *najdublje uverenje* — dovoljno je da se oni uporede sa rezultatima sledeće godine. Iz razloga koji su mi nepoznati, jer je u to vreme moja uloga bila završena, naša koalicija je 1917 godine ponovo razjedinila svoje napore te, sproleća 1918 godine, zamalo nije konačnom katastrofom platila vraćanje na postupke iz 1915 godine koje sam se ja *upinjao da izmenim.*

GLAVA XXII

Konferencija u Šantiju (6, 7 i 8 decembra 1915). — Bilans 1915 godine. — Plan dejstva koalicije za 1916 godinu. — General ser Daglas Heg smenjuje maršala Frenča. — Sporazum sa Rusima. — Italijanska vojska. — Dejstvo koalicije na Istoku. — Spasavanje srpske vojske. — Rumunija. — Privredni rat.

S jeseni 1915 godine, kada je na svim frontovima bio zamukao tutanj velikih bitaka, izgledalo je umesno sastaviti bilans stanja Saveznika i Centralnih sila.

U Francuskoj, najpre, posle žestokih borbi vođenih u toku leta i jeseni, francuskim i britanskim armijama je bio neophodno potreban odmor da bi se popunile i ponovo stvorile rezerve municije.

Naši saveznici Rusi, posle dugotrajnog povlačenja pri kome su pretrpeli mnoge gubitke, bili su nesposobni da ponovo preduzmu ofanzivne operacije pre nego što se budu potpuno reorganizovali.[1])

Italijani su se pripremali da prezime, srpska vojska, pošto je uništila svoju artiljeriju i svoje komore, preduzela je mučno otstupanje ka Jadranu, dok je Istočna vojska, pošto joj više nije mogla pomoći, otstupala ka Solonu u dobrome redu. Situacija dardanelskog ekspedicionog korpusa je, kao što sam već rekao, došla na tu tačku da je *naš jedini izlaz* bio da svoje snage izvučemo iz toga osinjaka. Britanski Mesopotamski korpus je bio potučen kod Ktesifona i odbačen na Kut El Amaru, dok su se u Egiptu druge britanske snage raspoređivale duž Sueckog Kanala da bi obezbedile njegovu odbranu od turskoga poduhvata koji je bio objavljen sa velikom galamom.

Na taj način, 1915 godina se za Saveznike završila u nezadovoljavajućim okolnostima: naše armije su svuda bile ili zadržane ili potučene i bilo im je potrebno da se preurede pre nego što budu preduzele nove napore.

Naprotiv, neprijatelj je, kako je izgledalo, uspeo u svima svojim poduhvatima. Naše, francusko-britanske ofanzive su ga, besumnje, uzdrmale i čvrstina njegovih odbranbenih linija mogla mu je u izvesnim trenucima izgledati poljuljana, ali, na kraju kra-

---

[1]) Videti str. 453 i sledeće.

jeva, Nemci su se odupril na svome zapadnom frontu dok su postigli obimne uspehe u Rusiji, privukli sebi jednog novog saveznika i za nekoliko nedelja okončali jedan sasvim pobedonosan pohod u Srbiji. Oni su bili bezbedni na svima frontovima i mogli su se nadati da će masu austro-nemačkih trupa angažovanih u Srbiji uskoro osloboditi za druge zadatke.

Međutim, iako je njihova strategiska situacija bila čvrsta, kada se u nju dublje zagledalo, videli su se izvesni znaci slabosti:[2]) u prvom redu, Nemci su bili prinuđeni da pozovu vrlo stare klase obveznika ili ograničeno sposobne da bi održali brojno stanje svojih jedinica; što se tiče njihovih saveznika Turaka i Austrijanaca, oni su izgledali iscrpeni i održavali su se samo blagodareći podršci Nemačke. Jedino je bugarska vojska malo pretrpela i pretstavljala je ozbiljan element snage.

To što smo, i pored žrtava koje smo podneli, i pored naše neosporne brojne nadmoćnosti, ostvarili samo neznatne rezultate, glavni je razlog, izgleda, trebalo pripisati *nezavisnosti* sa kojom je svaki od saveznika vodio rat, *svaki* na svom posebnom frontu i prema svome sopstvenom nahođenju. Tako je, naprimer, Engleska, zauzeta razvojem koji je dala svojim novim snagama, mogla da vrši samo operacije prilično ograničenog obima. Naši neusklađeni napori su bili osuđeni na *nemoć*.

Suprotno tome, Centralne sile, slobodne da manevruju celokupnim svojim snagama i da koncentrišu raspoloživa sredstva na najpodesnije tačke, mogle su najpre da vrše dug i snažan pritisak na Rusiju, potom da pregaze Srbiju i, najzad, da se odupru francuskim ofanzivama.

Tako je, u toku te prve godine rata, Antanta teško patila zbog nedostatka opšte koordinacije: ona je stalno snosila neprijateljevu volju ne mogući da protivstavi njegovim inicijativama štogod drugo sem zadocnelih odbijanja udaraca.

Dakle, prva mera koju je trebalo preduzeti trebalo je da se sastoji u izradi jednog zajedničkog plana dejstva kojim će Antanta moći da nametne svoju volju Centralnim silama, a to je izgledalo utoliko potrebnije što su se baš u toku te jeseni ispoljile prilično velike razlike u gledištima, naročito što se tiče Istoka.

Zbog toga sam, još početkom novembra 1915 godine, predvideo sastanak još jedne međusavezničke konferencije na kojoj će zajednički biti ustaljen plan koga će se koalicija pridržavati.

Da bi se išlo po redu, trebalo je, najpre, ispitati stanje pojedinih savezničkih zemalja i njihove mogućnosti, kako bi se iz toga mogao doneti zaključak o naporu koji svaka od njih može uložiti.

[2]) Krajem septembra su tri posrednika nemačke vlade pokušala da francuskoj vladi učine ponudu za mir: jedan je bio Bogićević, srpski diplomata koga je Pašić bio otpustio iz službe, koji je, došavši iz Berlina, tražio da vidi Žila Kambona koji ga je odbio; drugi je bio jedan austriski novinar, Lipher, koji je učinio pokušaj kod Kajoa; najzad, graf Andraši, mađarski državnik, ponudio se da zametne pregovore.

Francuska je od svih sila Antante podnela najveći vojnički napor*): ona je obrazovala 97 pešadiskih divizija i jedinica u vrednosti od 37 teritorijalnih divizija; ona se, od prvoga dana rata, zalagala neštedimice; ona je došla do granice svojih izvora u regrutima i morala je da predvidi opadanje brojnog stanja svoje vojske u toku 1916 godine; njoj je bio potreban odmor do trenutka kada će ofanzivna dejstva moći ponovo da budu preduzeta kako bi u njima mogla da učestvuje punom snagom sa povećanim materijalnim sredstvima.

Engleska je učinila veličanstven vojnički napor, ali ona za zajedničku stvar još nije uložila maksimum svojih sredstava; zbog propisa njenog vojnog zakonodavstva, ona je imala izvesne teškoće da održava efektive svojih 70 divizija; ona je u proizvodnji svoga ratnog materijala bila u zadocnjenju. Međutim, zbog obilnosti njenih izvora i relativno malih gubitaka koje je podnela, izgledalo je opravdano da se od nje traži jači napor.

Rusija je trpela naročito usled oskudice u materijalu. Nedostajalo joj je, naprimer, više od 1,000.000 pušaka da bi svojih 128 divizija mogla da pojača do ratnog sastava. U sastavu njenih operativnih jedinica nije bilo ni avijacije ni teške artiljerije. Njene rezerve municije bile su vrlo male. Prema tome, ruskoj vojsci nije bilo moguće dodeliti obimnu aktivnu ulogu sve dotle dok se ona ne bude preustrojila, a koliko će to trajati trebalo je tek odrediti.

Italijanska vojska je docnije stupila u rat i pretrpela je male gubitke. Ona je pod oružjem imala samo 36 divizija za čije su joj snabdevanje ostala na raspoloženju obilata sredstva. Njena teška artiljerija je bila sasvim nedovoljna. Međutim, izgledalo je moguće da se od nje zahteva napor koji je srazmeran njenim sredstvima, vodeći računa o posebnim teškoćama njenoga vojišta za vreme zime.

Najzad, srpska vojska se morala iz osnova preustrojiti i od nje za više meseci nismo mogli računati ni na kakvu pomoć. Ona je za dugo vremena morala da opstoji o trošku koalicije.

S druge strane, kada se pokušalo da se otkriju ciljevi čijem ostvarenju je težila Nemačka, glavni neprijatelj, izgledalo je dosta lako pronaći ih: ona je, najpre, težila da što duže izdrži, da odloži svoje iscrpljivanje blagodareći intervenciji novih saveznika i intenzivnom iskorišćenju onih koje je već imala; potom, ona je očigledno težila da rasturi napore koalicije ugrožavanjem na ekscentričnim vojištima; najzad, ona se upinjala da ostvari svoj imperijalistički san sintetizovan u formuli *Drang nach Osten*.

Da bi srušila njene planove, koalicija je, kako mi je izgledalo, trebala sebi da postavi ovaj dvostruki cilj: uništiti nemačke i austriske armije i dovesti do propasti neprijateljeve planove na Istoku.

Za postignuće glavnoga cilja, koji je bio uništenje armija Centralnih sila, trebalo je, nesumnjivo, ponovo preći u opštu ofanzivu na francusko-engleskom, italijanskom i ruskom frontu. Ali, ona je

*) Po pretrpljenim gubicima, srazmerno svom stanovništvu, Srbija dolazi na prvo mesto — Prim. red.

mogla da postigne maksimalan rezultat samo ako se uspe da se ostvari jednovremenost opštih ofanziva na svima frontovima. Ako bi se ostvarila ta jednovremenost i ako bi svi Saveznici vršili pritisak sa nepokolebljivom voljom da odnesu pobedu, moglo se predvideti da bi neprijatelj, napadnut svuda u isti mah, bio u nemogućnosti da masom svojih rezervi operiše po unutrašnjim pravcima.

Ali, da bi se olakšao uspeh te opšte ofanzive koja se, u svakome slučaju, ne bi mogla ostvariti pre nego što protekne nekoliko meseci, trebalo je još i neprekidno nastaviti borbu za iscrpljenje koju će voditi sile koje su najmanje iznurene ili koje još raspolažu znatnim izvorima u ljudstvu, to jest: Engleska, Italija i Rusija.

Osim toga, da bi se opštoj ofanzivi dao sav potreban intenzitet, trebalo je za vreme perioda relativne neaktivnosti, koja će joj prethoditi, predvideti materijalnu pripremu koja će u svakoj savezničkoj vojsci biti vršena do maksimuma: naročito je Rusiji trebalo isporučiti sav ratni materijal koji joj je nedostajao.

Što se tiče drugorazrednog cilja koji je bio da se osujete kako pokušaji diverzija Nemačke tako i njeni planovi na Istoku, izgledalo mi je da je najbolji način da se u tome uspe bilo to da se kod Soluna održi saveznički front i da se, u isto vreme, obezbedi odbrana Egipta. I doista, održavajući svoj položaj na Balkanu, koalicija će ostati u mogućnosti da iskoristi svaku priliku koja bi se mogla javiti u neizvesnoj politici zemalja te oblasti; ona je zadržavala mogućnost da stekne nove saveznike a, u svakom slučaju, da spreči države koje su još bile neutralne da popuste pod nemačkim pritiskom;*) ona je mogla da prihvati Srbe i da ih reorganizuje; najzad, ona je, na taj način, umanjila moralni učinak neuspeha pretrpljenih u Dardanelima i Južnoj Srbiji (Makedoniji). Što se tiče neposredne odbrane Egipta, izgledalo mi je umesno da je, u svakom slučaju, obezbedimo postepenom evakuacijom sa Dardanela, gde se više nismo mogli nadati vojničkim uspesima, i prevoženjem u Egipat britanskih jedinica povučenih sa Galipoljskog Poluostrva. Osim toga, na pomoćnim vojištima: u Mesopotamiji, na Kavkazu i u kolonijama izgledalo mi je neophodno da se angažuju snage sa krajnjom štedljivošću.

Najzad, trebalo je organizovati privredni rat i voditi ga intenzivno, tako da se Centralne sile uistinu stave u položaj opsađene tvrđave.

To je bio plan koji sam početkom decembra (1915) nameravao da podnesem pretstavnicima savezničkih vojski na razmatranje.

Ali, 22 novembra sam od generala Aleksejeva dobio jedan opširan operaciski plan koji je on, uostalom, dostavio i ostalim glavnokomandujućim. Radilo se o jednoj uskupnoj akciji koju su na Balkanu jednovremeno trebali da preduzmu Francuzi, Englezi i Italijani, iz Srbije i Albanije, i Rusi, napadajući u Galiciji i Bukovini. Predložena zajednička tačka za održavanje pravca bila je

*) Maršal Žofr ovde misli na **Grčku** i **Rumuniju** koje su tada još bile neutralne. — Prim. prev.

Budimpešta. General Aleksejev je svoj predlog zasnivao na teškoći da se probiju utvrđeni položaji izgrađeni na jednom i drugom frontu, dok je neprijatelj izgledao manje spreman da dočeka naš napad prema Mađarskoj.

Ja sam proučio taj projekt i brzo sam došao do zaključka da je taj plan bio apsolutno neostvarljiv, poglavito zbog nemogućnosti u kojoj smo se nalazili da prevezemo, snabdevamo i na Balkanu krećemo 20 francuskih, engleskih i italijanskih korpusa, to jest 800.000 ljudi, za koje se smatralo da su potrebni da bi se ostvarila brojna nadmoćnost koja bi bila dovoljna za manevar tako velikog obima.

Britanska i italijanska Vrhovna komanda došle su do istih zaključaka, te je Aleksejevov projekt sporazumno bio odbačen. Na konferenciji u Šantiju o njemu čak nije bilo ni govora.[3])

Pretstavnici savezničkih vojski su se sastali u mome štabu, gde su 6, 7 i 8 decembra održane tri uzastopne sednice, kojima su prisustvovali: maršal Frenč, general-potpukovnik Mjuri, načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba, general Žilinski, šef ruske Vojne misije pri francuskoj Vrhovnoj komandi, general Poro, pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba italijanske vojske, general Vilmans, načelnik Glavnog generalštaba belgiske vojske i pukovnik Stefanović, srpski vojni izaslanik. Na te tri sednice podrobno su proučeni svi postavljeni problemi: opšte linije moga projekta usvojene su jednodušno; jedino su britanski pretstavnici pobijali predlog da se naše snage održe kod Soluna. Međutim, učesnici su ponovo jednodušno potvrdili potrebu da se kod Soluna organizujemo za odbranu i da odmah preduzmemo potrebne radove. Ali, po zamisli Engleza, ta organizacija je imala za cilj jedino da zaštiti ponovno ukrcavanje ekspedicionog korpusa.

Konačno, naš se rad završio time što je sastavljen jedan pismeni dokument koji je u toku zime 1915/16 i u toku letnjih operacija 1916 godine pretstavljao osnovni zakon za rad koalicije.

Ustaljeno je da se rešenje traži u složnim ofanzivama na ruskom, francusko-engleskom i italijanskom frontu.

Te će se ofanzive vršiti jednovremeno ili bar u tako kratkim vremenskim razmacima da neprijatelj svoje rezerve ne može da prebacuje sa jednog fronta na drugi.

Opšta ofanziva će početi u što je moguće kraćem roku.

---

[3]) 23 decembra, posle konferncije u Šantiju, dobio sam, preko generala Poa, šefa naše vojne misije pri ruskoj Vrhovnoj komandi, odgovor na moje primedbe na projekt generala Aleksejeva. Na to sam mogao samo da odgovorim da ta operacija nije obuhvaćena odlukama donetim na konferenciji u Šantiju, da je ona neizvodljiva iz transportnih i zemljišnih razloga kao i zbog snabdevanja, da ona, štaviše, ne izgleda ni umesna zato što neprijateljske snage mogu na tom ekscentričnom vojištu brže da se koncentrišu od naših. Ruska Vrhovna komanda na tome više nije insistirala i ograničila se na to da u toku zime, u oblasti Černovic — Tarnopolj, izvede jednu lokalnu ofanzivu koju su rđavi klimatski uslovi veoma ometali.

Međutim, iz raznih razloga (klimatski uslovi, stanje kod neprijatelja, stepen ostvarenja različitih programa industriske proizvodnje itd.) nije bilo moguće konačno ustaliti dan početka ofanzive.[4])

Pošto Rusi nisu mogli da budu spremni pre juna, to će pripremane operacije, verovatno, otpočeti u to vreme. Ako bi neprijatelj pre toga vremena napao jednu od savezničkih sila, vojske ostalih sila će joj priteći u pomoć u najvećoj mogućoj meri.

Promena u komandovanju u britanskoj armiji

U toku te konferencije maršal Frenč i general Mjuri, načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba, učinili su sve moguće rezerve u pogledu zadržavanja naših trupa kod Soluna. Oni su, osim toga, insistirali na tome da ceo predloženi plan dejstva treba da bude dostavljen engleskoj vladi.

Na taj način, rezultat te konferencije, ukoliko se ticao francuskog fronta, nije se mogao smatrati kao prvi korak napred i nije postojala formalna obaveza za budući rad.

8 decembra, po završenoj konferenciji, u toku jednoga privatnog razgovora, maršal Frenč mi je saopštio da je pretsedniku engleske vlade podneo svoju ostavku na položaj komandanta britanske vojske u Francuskoj.

Ja sam mu od srca izrazio svoje vrlo iskreno žaljenje zbog toga povlačenja koje će me lišiti jednoga lojalnog ratnog druga. Ali, meni je bilo jasno da će ta promena u komandovanju imati za posledicu odlaganje ostvarenja sporazuma sa našim saveznicima na francuskom frontu.

Osim toga, malo kasnije sam saznao da je general Vilson, koji je služio kao neposredni održač veze između maršala Frenča i mene, i čije su zalaganje i lični uticaj *toliko* doprineli otklanjanju svakodnevnih teškoća, smatrao da maršalu Frenču treba da podnese pismenu ostavku na položaj koji je zauzimao. On je, i pored svoga žaljenja, zbog skrupuloznosti koja mu čini čast, smatrao da mu je dužnost da to učini kako bi budućem glavnokomandujućem engleske vojske ostavio odrešene ruke, bilo da ukine njegov položaj, ako to bude smatrao potrebnim, bilo da na njega postavi drugog oficira, ako to bude smatrao za korisno.

Kao maršalovi zamenici pominjala su se naročito dva imena: generala ser Daglasa Hega, komandanta 1 armije, i generala Rebertsona, načelnika Glavnog generalštaba.

Ostavka maršala Frenča je, ustvari, zvanično objavljena tek oko 15 decembra 1915. Nekoliko dana docnije saznao sam da je general Heg naimenovan za glavnokomandujućeg britanske vojske u Francuskoj, dok je general Robertson postao načelnik Imperijalnog generalštaba.

[4]) Kao što će se docnije videti, januara 1916 godine je ustaljeno da opšta ofanziva otpočne početkom jula.

20 decembra je Frenč došao da se oprosti sa mnom. Sa uzbuđenjem sam mu stisnuo ruke. On mi je bio drug u najtmurnijim časovima rata i ja nisam mogao da zaboravim sa kolikom *lojalnošću* je on uvek izvršavao ono što je obećao. Predao sam mu Ratni krst pred jednim bataljonom zuava. Dva dana docnije general Heg mi je učinio prvu posetu. Sa njime sam se upoznao pre rata i, od avgusta 1914, imao sam prilike da ocenim njegove vojničke sposobnosti. On me je uveravao da će se sav založiti za to da naši odnosi budu što prijateljskiji. To prvo viđenje je na mene učinilo najbolji utisak i da ne bih gubio vreme, ja sam ga pozvao da 29 decembra prisustvuje jednoj konferenciji na koju sam sazvao komandante grupa armija i kojoj su trebali da prisustvuju pretsednik republike, pretsednik vlade i ministar rata, i na kojoj je trebalo da se diskutuje o držanju koje treba da zauzmemo na našem frontu.

Doista, ukoliko se to ticalo francuskog fronta, ja sam već bio predvideo izvesne mere koje će omogućiti da vojska prezimi u defanzivnom rasporedu bez straha od kakvog neprijateljskog napada. Mera koja mi je izgledala najpodesnija za ostvarenje toga rezultata bila je opšte smanjenje posadnih trupa na frontu tako da se poveća broj jedinica u rezervi i na obuci. Osim toga, odlučio sam da povučem u rezervu Štab 2 armije i da njenome komandantu, generalu Petenu, stavim u dužnost da rukovodi obukom rezervi za pripremanje ofanziva koje su se imale predvideti radi izvršenja plana ustaljenog na konferenciji u Šantijiu. Smatrao sam da ćemo, rasporedivši naše rezerve pozadi osetljivih delova fronta, biti obezbeđeni od iznenadnog neprijateljskog napada.

To svoje gledište sam 29 decembra u Šantiju izložio pred članovima vlade, koji su bili uznemireni usled raznih glasova o neprijateljskoj ofanzivi, i pred generalom Hegom. Zaista, izgledalo je da britanska armija, po mome mišljenju, ima suviše gusto posednut front i suviše slabe rezerve. Ne samo da mi je taj raspored izgledao opasan u slučaju neprijateljskog napada, nego je on bio povod i za to da naši saveznici odbiju da, jugozapadno od Arasa, smene jedan deo naše 10 armije, što je bilo logično od njih zahtevati kada se uzme u obzir odnos naših snaga. General Heg je na toj konferenciji obećao da će proučiti to pitanje i da će svoj odbranbeni sistem poboljšati do najveće moguće mere.

Ja sam iskoristio promenu komandanta britanske vojske da bih reorganizovao i pojačao vojnu misiju koja je od početka neprijateljstva održavala vezu između nas i naših saveznika Engleza. Decembra 1915, na njeno čelo sam postavio pukovnika de Valijera. Stalo mi je do toga da mu ovde odam priznanje na inteligenciji, savesnosti i taktičnosti sa kojima je vršio svoju delikatnu dužnost. On je bio jedan od najkorisnijih instrumenata francusko-britanske saradnje na francuskom frontu. Junačka smrt, koja ga je 28 maja 1918 zadesila na čelu 151 pešadiske divizije, otrgla je Francuskoj jednog od njenih budućih velikih vojskovođa. Ja sam mu neposredno potčinio sve francuske oficire koji su bili pridati štabovima

triju britanskih armija. Dotada, ovi oficiri su bili potčinjeni komandantima francuskih armija koje su se nalazile pored britanskih armija. Ta je izmena imala za rezultat da je pukovniku Valijeru olakšano izvršenje njegovog zadatka.

Dok su se naše armije organizovale defanzivno, trebalo se osposobiti i za preduzimanje predviđenih ofanzivnih operacija. Zbog toga su grupe armija dobile naređenje da prouče projekte takvih operacija na svome frontu, pa ću ja između tih projekata izvršiti izbor. Naredio sam im da operaciju zamisle kao napad na širokom frontu na neprijateljski prvi položaj i da ispitaju mogućnost da se odmah produži napad na drugi položaj.[5]) U isto vreme sam od generala Hega tražio da prouči dejstvo britanske armije između Some i Arasa u cilju proširenja napadnog fronta koji je za Severnu grupu armija bio predviđen između Some i Lasinjija,[6]) i da mi saopšti svoje mišljenje o tome šta se može očekivati od jedne takve operacije. Načelan sporazum između generala Hega i mene o napadu koji bi se, u vezi sa našim napadom, vršio s obe strane Some krajem juna, ili već aprila, ako bi Rusija bila ugrožena snažnom ofanzivom, bio je konačno ostvaren tek 14 februara 1916 godine.

Pregovori su, zaista, trajali prilično dugo, jer je britanski Generalštab bio proučio i pretpostavljao projekt jedne velike ofanzive u pravcu Ostenda, uz sadejstvo mornarice, belgiskih i francuskih trupa, kojoj je pridavao vrlo veliku važnost. Ali, general Heg je vrlo lojalno nastojao da se udubi u moje gledište tako da je sporazum, iako sporo postignut, bio potpun. Uostalom, bilo je potpuno jasno da je britanska vojska bila spremna da lojalno podnese sve žrtve, ali, kao što je to jednoga dana priznala jedna visoka vojna ličnost jednom našem oficiru, »Ona je morala da računa sa engleskim političarima koji su, posle Nemaca, bili njeni najljući neprijatelji«.[7]) Engleska vlada je nerado gledala na neku vrstu podređivanja Hegovih projekata projektima francuske komande; ona se bojala da ne bude navedena na žrtvovanje ljudi koje bi njeno javno mnenje teško primilo i zbog toga je izgledalo izvesno da će se ona mešati u operacije i da će ograničavati napore koje bi britanske armije trebalo da ulože u toku 1916 godine.

Uostalom, odavno se prozrelo na koji način britansko Ministarstvo rata podrazumeva dalje vođenje rata — sasvim oprečno onome gledištu koje je prevagnulo na konferenciji u Šantijiu: ono je želelo da se drži defanzivno u Francuskoj, a da svoje napore prenese na Istok i u kolonije. Osim toga, broj onih koji su dobrovoljno stupali u vojsku opadao je, te su izvesni članovi engleske vlade, umesto da se opredele za opštu vojnu obavezu, pomišljali na smanjenje Kičenerovog programa na 50 umesto 70 divizija.[8])

[5]) Posebna poverljiva instrukcija komandantima armija od 15 decembra 1915.

[6]) Pismo od 26 decembra 1915 generalu Hegu.

[7]) Videti str. 490.

[8]) *Kičener i rat*, XLI, str. 283; izdanje Payot.

Meni su bile poznate sve te teškoće sa kojima se sukobljavao britanski glavnokomandujući. Ukazujući francuskoj vladi na prepreke na koje je nailazio general Heg, ja sam nastojao da pokušam da utičem na londonsku vladu. Da je njeno gledište prevagnulo, reperkusije na predviđene ofanzive bile bi vrlo teške. Intervencija naše vlade, povezana sa akcijom engleskih visokih komandanata, bila je efikasna. Zbilja, čim je prestala opasnost od ugrožavanja Egipta, otpočelo je prevoženje u Francusku sada nekorisnih divizija na Sueckom Kanalu, a divizije koje su bile zadržane u Engleskoj, postepeno su dovedene na kontinent. Početkom marta 1916 godine britanska vojska u Francuskoj imala je 42 umesto 34 pešadiske divizije, koliko je imala dva meseca ranije. Osim toga, maja 1916, uprkos jedne vekovne istoriske tradicije, usvojena je opšta vojna obaveza namesto Derbijevog sistema koji se zasnivao na dobrovoljnom stupanju u vojsku. Među vrednim radnicima na tome poslu moram naročito da pomenem generala Robertsona koji je decembra 1915 godine bio naimenovan za načelnika Imperijalnog generalštaba i sa kojim sam radio u potpunoj saglasnosti. Mi smo bili osetili potrebu da pojačamo naše veze, te smo imali dvostruku vezu, u Londonu i u mome štabu, koju su održavala dva oficira *velike vrednosti:* potpukovnik Klajv u Šantijiu i major de Bertije de Sovinji u Londonu. Imaću prilike da ovoga drugoga pomenem povodom pitanja na Istoku, ali mi je stalo do toga da ovde istaknem sa kolikim je on uspehom doprineo da se britanski napor održi orijentisan u pravilnom smislu.

Tako, dakle, u trenutku kada je trebalo da počne bitka kod Verdena, opšti plan za zajedničku francusko-englesku ofanzivu bio je primljen. General Foš je bio obavešten da je usvojen njegov projekt napada sa 40 divizija i 1.200 teških oruđa na front od 50 km, između Some i Lasinjija. Pripremni radovi su trebali da budu tako vođeni da se napad može početi već u aprilu, ako Rusija bude ozbiljno ugrožena, inače 1 jula.

Od tri francuske armije koje su trebale da učestvuju u toj ofanzivi, 2 armija, generala Petena, bila je u rezervi pozadi 6 armije koja je držala baš front između Some i Oaze. 10 armiju su Englezi postepeno trebali da smene u oblasti Arasa tako da se ona može upotrebiti južno od Some. Korpusi određeni za napad bili su već skoro svi u rezervi i proveli su izvesno vreme u nastavnim logorima.

Rezerve municije, koje su posle septembarskih bitki bile znatno smanjene, ponovo su se počele stvarati.

Sporazum sa Rusima

U isto vreme, dok sam se sporazumevao sa Englezima po pitanju ostvarenja odluka donetih na konferenciji u Šantijiu, nastojao sam da isti rezultat ostvarim i sa ruskom Vrhovnom komandom.

Moram reći da teškoće ni sa te strane nisu nedostajale. Oskudica u materijalu svake vrste, koju je trpela ruska vojska, a naro-

čito nedostatak pušaka i teškoće da joj se one dostave, sprečavala je naše saveznike da koriste svoje ogromne izvore ljudstva. To je bio predmet velikih briga. Na konferenciji je bilo ustanovljeno da je potrebno da Saveznici potpomognu Rusiju u najvećoj meri. Nažalost, Saveznike, u tome nastojanju, nimalo nisu pomagali ruski pretstavnici u Francuskoj koji su pokušavali da prikriju pravu istinu. Jedan incident sa konferencije pokazaće dokle je išao taj duh prikrivanja. Na sednici od 7 decembra zamolio sam pretstavnike savezničkih vojski da dadu podatke o stanju svojih vojski. General Žilinski[9]) je prvi uzeo reč i vrlo živo je pobijao tačnost cifre za koju smo mi sigurno znali da pretstavlja stvarno brojno stanje ruske vojske. Dok, prema našim podacima, to brojno stanje nije prelazilo milion i po ljudi, general Žilinski je tvrdio da ono dostiže 2,700.000 ljudi. Razlika je bila znatna. Da bih potvrdio naše cifre, ja sam ponudio da pročitam jedan telegram koji tek što sam bio dobio iz Petrograda i koji je bio sasvim kategoričan i jasan po pitanju ruskih efektiva. General se usprotivio čitanju toga dokumenta. Ja sam mu ga predao, on ga je tada brzo pročitao i, vrlo ljut, gurnuo ga je u svoju torbu. U telegramu se tvrdilo da Rusi na frontu imaju samo 1,360.000 ljudi od kojih 160.000 bez pušaka!

Ovaj dosta oštar incident izazvao je senzaciju. Bilo je jasno da između ruskog i našeg Generalštaba ne vlada poverenje.[10])

Uostalom, od pre izvesnoga vremena u Rusiji su uočeni simptomi zamora ili pre ravnodušnosti prema ratu. Ruska duša se brzo odvraća od svojih snova. Međutim, car nam je ostao *nepokolebljivo veran.*[11])

Sve te okolnosti su činile da sam se pobojao da naši saveznici neće založiti svu potrebnu aktivnost da bi primenili odluke konferencije. Uostalom, taj utisak je potvrđen ubrzo posle te konferencije: upućen mi je zahtev da otpočnem jednu ofanzivu protiv Nemaca da bih olakšao pritisak na ruski front. Drugom polovinom decembra ja sam se, po ovome predmetu, sastao sa generalom Žilinskim i izložio mu nemogućnost u kojoj sam se nalazio da, posle napora koje je francuska vojska učinila 1915 godine, udovoljim tome zahtevu. Upozorio sam ga na to da glavni teret rata snosi Francuska prema kojoj je masiran najveći deo nemačkih snaga; dodao sam da su Nemci, takoreći, izvukli svoje trupe sa Istočnog fronta, ako se on uporedi sa našim frontom.

---

[9]) General Žilinski, koga sam u Petrogradu (Lenjingradu) upoznao kao načelnika Generalštaba, ostavio mi je utisak ni mnogo sposobnog ni mnogo iskrenog čoveka. On je bio vezan sa generalom Suhomlinovim, ministrom rata, čija je žalosna uloga, koju je odigrao dok je bio na vlasti, poznata.*)

*) Vladimir Aleksandrović Suhomlinov, general, načelnik Glavnog generalštaba 1908, ministar rata od 1909, optužen je 1917 zbog nespremnosti ruske vojske, i izdaje i osuđen na doživotnu robiju. Amnestiran 1918, izbegao je u Nemačku. — Prim. prev.

[10]) »Le Flambo« od 31 jula 1924. — Žilinskova prepiska sa generalom Danilovim, pomoćnikom načelnika štaba velikoga kneza Nikolaja.

[11]) Telegram francuskog ambasadora u Petrogradu, Paleologa, od 27 decembra 1915.

Otprilike u to vreme dobijao sam najtačnije izveštaje iz Rusije u kojima je javljano da »na ruskim komunikacijama vlada strahovit nered«. Uostalom, i lord Kičener mi je obratio pažnju na to pitanje: promet u severnim pristaništima je prekinut, verovatno, za celu zimu; železničke pruge koje su građene u oblasti Belog Mora bile su daleko od toga da budu dovršene; pod tim okolnostima je izgledalo vrlo opasno i dalje upućivati ratni materijal u pristaništa u Severnoj Rusiji; zbog nedostatka potrebnih postrojenja, taj se materijal neće moći ni istovariti ni smestiti u slagališta tako da postoji opasnost da on bude potpuno izgubljen za vreme opasne plovidbe u polarnim morima ili prilikom beskonačnog prevoženja saonicama. To pitanje je postalo zabrinjavajuće. Da bih pokušao da doprinesem njegovom poboljšanju, najpre sam mislio da u Rusiju pošaljem jednu specijalnu misiju sastavljenu od francuskih oficira i inžinjera da organizuju eksploataciju ruske železničke mreže na osnovu naše organizacije. Ali, taj predlog je naišao na otpor usled ruske osetljivosti zbog koje je propao. Tada sam predložio pretsedniku vlade da podejstvuje kod Japanaca da oni isporučuju višak materijala, a i da se otvori jedna linija za snabdevanje preko Kanade i Sibira. Rečeno mi je da je sibirska pruga preopterećena, te ni ti predlozi nisu doveli do rezultata.[12])

Međutim, naši saveznici su, potstaknuti nuždom, požurili sa izradom svojih železničkih pruga koje vode na Belo More. Osim toga, organizovana je služba prevoza saonicama koja je omogućila da se u toku zime transportuje jedan deo vrlo obilnog materijala koji su Saveznici isporučili.

Uostalom, ruskim problemom se zanimala i vlada. Ona je tražila način na koji bi bilo moguće iskoristiti izvore ljudstva te ogromne zemlje. Pitanje efektiva na francuskom frontu zadavalo nam je brige. Bilo je jasno da bismo, ako bi na našem frontu došlo do nemačkog napada, bili odmah prinuđeni da u boračke jedinice uputimo 1916 godište. Tada se u zvaničnim krugovima rodila duhovita zamisao da se od Rusije traži da na francuski front šalje ljudstvo, a smatralo se da njegov broj može ići i do 40.000 ljudi mesečno, formirano u jedinice za koje ćemo mi obezbediti naoružanje i opremu, jer je ona, zbog nedostatka materijala, mogla da koristi samo jedan deo svojih efektiva. U takvim okolnostima je vlada, u prvoj polovini decembra, odredila jednu misiju, pod Dumerovim voćstvom, kojoj se priključio i general Po, koji je 4 decembra bio naimenovan za šefa francuske vojne misije pri ruskoj Vrhovnoj komandi.

Dumerova misija je samo delimično uspela. Ruska vlada se usprotivila mesečnom odašiljanju 40.000 ljudi pod izgovorom da nema dovoljno obučenih rezervista. Ipak, radi probe, ona je pristala da u Francusku pošalje jednu rusku brigadu koja se ukrcala u Daljnom od 29 februara do 17 marta i za kojom je trebalo da bude

[12]) Pisma pretsedniku vlade od 24 decembra 1915 i 3 januara 1916 godine.

upućeno još 5 brigada čije odašiljanje je trebalo da bude izvršeno tokom 1916 godine, kada se severna pristaništa nanovo budu mogla koristiti. Svedena na tu razmeru, ova stvar više nije bila od velikoga interesa za rešenje pitanja efektiva na francuskom frontu.[13])

Što se tiče generala Poa, moglo se nadati da će ugled koji je uživala ta divna vojnička ličnost biti od koristi za stvaranje tešnjih veza između dveju Vrhovnih komandi. Nažalost, od toga nije bilo ništa. U Stavci*) su naši oficiri držani po strani, te je bilo vrlo teško saznati šta namerava ruska Vrhovna komanda.

Istinu govoreći, zamor i ravnodušnost su počeli da se osećaju u mnogim sredinama: u tome pogledu smo imali da doživljujemo sama razočarenja.

Sporazum sa Italijom

General Poro, pomoćnik načelnika italijanskog Glavnog generalštaba, na konferenciji u Šantijiu stavio je do znanja da će italijanske snage, blagodareći novom pozivanju obveznika koje je izvršeno u novembru (1915), biti pojačane znatnim brojem novih jedinica, i to sa: 12 pešadiskih brigada, 2 bersaljerska puka, 26 alpiskih baterija, 74 poljske i brdske baterije, 150 opsadnih baterija i 74 inžinjeriske čete. Nažalost, besumnje iz budžetskih razloga, italijanska vlada je bila prinuđena da svoj program svede skoro na polovinu. I kada je, februara 1916, pretsednik francuske vlade, u pratnji generala Pelea, otišao u Italiju, general Kadorna ga je molio da Francuska pripomogne u naoružanju novih jedinica i obrazovanju novih teških baterija. Kada mi je saopšten taj zahtev, ja sam 22 februara pisao ministru da, što se mene tiče, smatram da mi ne možemo da udovoljavamo italijanskim zahtevima. Doista, ja sam smatrao da je potrebno da se Italiji ne da povoda ni za kakav izgovor koji bi joj mogao poslužiti kao opravdanje da svojoj ofanzivi ne da onu snagu na koju se računalo prema dogovoru na konferenciji u Šantijiu.

Savezničke akcije na Istoku

Početkom decembra 1915 godine situacija na Istoku bila je vrlo nepovoljna. Istočna vojska je otstupala ka Solunu gde još nije bio uređen nikakav položaj za njen prihvat. Srpska vojska, nabačena u planine, otpočela je najteže povlačenje koje se može zamisliti. Dardanelski ekspedicioni korpus i dalje se nalazio beznadežno prilepljen na opasnim položajima na Galipolju. Grčka je ispoljavala u sve većoj meri sumnjivo držanje i izrazila je pretnju da će razoružati naše vojnike koji su se vraćali iz Srbije, kada budu prešli grčku granicu. Osim toga, ona se, manje-više, otvoreno protivila utvrđivanju u okolini Soluna. Rumunija je kategorički odbila ruske

[13]) 2 i 3 ruska brigada bile su docnije upućene u Solun. Ostale 3 brigade nikada nisu ni krenule.

*) Stavka je ruska Vrhovna komanda. — Prim. prev.

zahteve da ruske trupe pusti da prođu bilo preko njene teritorije bilo Dunavom.

Uostalom, u pogledu držanja koje treba zauzeti na Istoku, među silama Antante nije postojao sporazum i učesnici na konferenciji u Šantijiu nisu uspeli da se sporazumeju.

Bilo je neophodno da se nađe način da se, u smislu koji odgovara zajedničkim interesima koalicije, usklade nepovezane akcije koje su dotle karakterisale Antantinu politiku na Istoku. Ruska i italijanska vlada bile su u tome pitanju sporazumne sa nama.

Najpre je trebalo doneti načelnu odluku o zadržavanju naših trupa kod Soluna.

Solunska akcija je u Brijanu, koji je krajem oktobra 1915 godine postao pretsednik vlade namesto Vivijania, našla vatrenog zastupnika. Zbilja, on od početka 1915 godine nije prestao da se zalaže za nju. Nasuprot njemu, Klemanso je oduvek, kako u Parlamentu tako i u štampi, bio *najuporniji* protivnik svake operacije u toj oblasti.[14])

29 i 30 oktobra bio sam u Londonu da bih pokušao da lorda Kičenera uverim u potrebu da ostanemo kod Soluna da bismo spasli srpsku vojsku. Moje zalaganje je bilo najenergičnije, tako da sam dobio obećanje britanske vlade da će sa nama na Istoku sarađivati na otvaranju i održavanju železničke komunikacije Solun — Skoplje. Tako je, dakle, ovo pitanje izgledalo na putu dobroga sporazuma, te se Kičener 6 novembra ukrcao da putuje na Istok gde je hteo da se lično uveri o postojećim mogućnostima. U prolazu kroz Pariz primio ga je Brijan koji je, da bi ga uverio, uložio svu svoju moć ubeđivanja. On je došao da i mene poseti u Šantijiu. Video sam da je on još uvek ubeđen da je naša akcija kod Soluna zadocnila da bi bilo moguće spasti Srbiju i da je još uvek zanet brigom za egipatsko vojište. Što se tiče Dardanela, njegovo je gledište ostalo ovo: »Ako ostanemo u Dardanelima, napad na Egipat će uvek biti moguć; ako se povučemo, on će biti izvestan«.

Lord Kičener se u London vratio 20 novembra. Sudeći po više znakova, izgledalo je da njegov put nije doprineo da on pristane uz naše gledište. Posebno me je obavestio pukovnik Žirodon, koji je lorda Kičenera pratio na Istok, da je on 10 novembra u toku jedne konferencije na Mudrosu izneo mišljenje da bi Dardanele trebalo delimično evakuisati i iskrcati 4 divizije u zalivu Aleksandrete radi presecanja bagdadske železničke pruge kako bi se, na taj način, izvršila zaštita Egipta na većem otstojanju. To mi je gledište izgledalo opasno, jer bi ono moralo dovesti do cepanja snaga koalicije, a, uostalom, rizikovalo bi se da se naiđe na iste teškoće na koje je naišla zlosrećna Dardanelska ekspedicija.

Britanska i francuska vlada su se sporazumele da se 4 decembra (1915) održi jedna konferencija u Kaleu na kojoj će učestvovati najvažnija politička i vojna lica obeju zemalja.

[14]) Imao sam prilike da to opazim u toku posete koju sam mu učinio 29 novembra 1915.

Tako sam 4 decembra izjutra otputovao sa generalom Peleom u Kale gde sam našao Brijana, ministra rata generala Galijenija, ministra mornarice admirala Lakaza, načelnika Generalštaba vojske generala Gracijanija, načelnika Generalštaba mornarice admirala Žonkijera i načelnika Političkog i trgovinskog odeljenja u Ministarstvu inostranih poslova Margerita. Sa strane Engleza prisustvovali su: pretsednik vlade Askvit, državni sekretar u Ministarstvu rata Balfur, načelnik Generalštaba britanske vojske general ser Arčibald Mjuri i pretstavnik Ministarstva inostranih poslova Klark.

Sednica je trajala dugo: otpočeta u 2.30 časova, ona se završila tek u 6 časova. Lord Kičener i Brijan su, jedan za drugim, izložili svoja gledišta. Kičener je zastupao mišljenje da, pošto Srbi nisu u stanju da produže borbu, savezničke trupe treba da se povuku iz te oblasti koja je ugrožena austro-nemačkim i bugarskim nadiranjem i da se korisnije upotrebe na drugom mestu.

Brijan je, da bi uspeo da francusko gledište prevagne, u svoje izlaganje uneo krajnju vatrenost. On je izložio da smo mi, besumnje, na Balkan otišli zato, da pomognemo Srbima, ali i zato da Nemce sprečimo da zagospodare njime i da Grčku i Rumuniju sprečimo da priđu neprijatelju; da će, uostalom, najmanje 110.000 Srba moći da bude spaseno i reorganizovano; da bi, sa moralnog stanovišta, utisak koji bi izazvalo to napuštanje bio poražavajući. Uostalom, na navaljivanje obeju vlada, Rusija je, najzad, koncentrisala oko 400.000 ljudi u ruskim oblastima koje su najbliže Balkanu, a Italija je pristala da interveniše u Albaniji. Što se tiče Srba, moglo se strahovati da napuštanje Saveznika ne omogući političarima iz srpske Liberalne stranke, za koje je sporazum sa Austro-Ugarskom bila dogma, da dignu glave i stupe u sporazum sa neprijateljem.*)

Brijan je dokazivao da bi savezničke trupe, između Vardara i Halkidičkih močvari, nesumnjivo mogle da se drže protiv neprijateljskih snaga.

Ništa nije pomagalo. Britanska vlada je ostala nepokolebljiva. Ona je i dalje tvrdila da je zadržavanje ekspedicionog korpusa kod Soluna beskorisno i opasno. Ona je jedino pristala na to da ne zahteva da se odmah izvrši evakuacija, ali je tražila da se odluka o ukrcavanju što pre donese. Videlo se da su engleski pretstavnici na konferenciji u Šantijiu zastupali isto gledište, dok je iz Londona bilo izdato naređenje da se obustavi iskrcavanje materijala u Solunu.

Međutim, grčki kralj je 5 decembra, u toku jednog razgovora sa našim poslanikom Gijmenom, dao svoju reč da njegova vojska

---

*) Nepoznato je da li je ovo Brijanovo tvrđenje, kako ga maršal Žofr prikazuje, bilo njegovo uverenje ili, možda, samo politički manevar da se Britanci privole na akciju na Balkanu. Međutim, poznato je da su liberali vodili rusofilsku a ne austrofilsku politiku. — Prim. red.

nikad neće napasti naše trupe. Osim toga on je pristao da se Solun utvrdi za odbranu. Ove povoljne vesti su izrazile srećan i brz uticaj na britansku vladu koja je postala popustljivija. Doista, četiri dana kasnije, lord Kičener je, u pratnji sera Greja, doneo u Pariz pristanak svoje vlade da se francusko-britanski ekspedicioni korpus, bar privremeno, zadrži kod Soluna i da posedne utvrđene položaje.

Ova nagla izmena odluke služi na čast britanskoj lojalnosti. Od toga vremena načelna odluka o držanju naših snaga kod Soluna više nije ozbiljno bila dovođena u pitanje. Istina, na konferencijama od 22 januara i 15 februara iduće godine, britanska vlada je opet pokušala da pokrene diskusiju po pitanju manje ili više potpune evakuacije iz Soluna, ali u tome nije bila uporna i otada se ograničila na to da odbija svako povećanje snaga.

Međutim, čim sam, na osnovu sporazuma od 9 decembra, bio siguran da ćemo moći ostati kod Soluna, uz sadejstvo Engleza, naredio sam generalu Saraju, koji mi je nekoliko dana ranije dekretom od 2 decembra postao potčinjen, da bez odlaganja preduzme radove na utvrđivanju, a u isto vreme sam ga obavestio o odašiljanju znatne količine inžinjeriskog materijala i teške artiljerije.

Ali, istinu govoreći, kada je Solunski front bio stavljen pod moju neposrednu komandu, ja sam osetio potrebu da podrobnim izviđanjem na licu mesta budem obavešten o prilikama na Istoku. Naročito je trebalo pozitivno znati koliku će moć otpora imati 150.000 ljudi Istočne vojske na položajima kod Soluna. Radi primene u život dekreta od 2 decembra, morao sam da izvršim novu organizaciju svoga štaba. Ja sam prvenstveno morao da izaberem načelnika štaba, jednoga saradnika visokoga ranga koji bi imao da vrši najviše zadatke koje bih mu poverio. U saglasnosti sa ministrom odredio sam Kastelnoa da vrši tu dužnost, i moja prva misao je bila da mu poverim baš tu anketu na Istoku kako bi on to pitanje ispitao na licu mesta. Tako, kada sam 10 decembra otišao u Aviz u štab Kastelnoa, koji je tada bio komandant Centralne grupe armija, da mu saopštim njegovo naimenovanje, ja sam ga upoznao sa zadatkom koji sam mu dodelio. Kastelno je otputovao 15 decembra.[15])

U Solunu je general de Kastelno u celini odobrio mere koje je preduzeo general Saraj za osposobljenje toga grada za odbranu i doneo je jasan zaključak da je, sa snagama čije je odašiljanje na Istok predviđeno, moguće odupreti se napadu Nemaca i Bugara.

Ukratko, ako Antanta nije uspela u svome poduhvatu da spase srpsku vojsku, ona je, blagodareći preduzetim merama, na podesnim položajima koji će se stalno poboljšavati, sačuvala jednu

[15]) Baš kada sam saznao da se otstupanje naših trupa ka grčkoj granici izvršilo u redu i da je evakuisan skoro sav materijal kao i sve potrebe koje su bile dovezene u Srbiju. Uostalom, nisam propustio da generalu Saraju čestitam na tome uspehu.

netaknutu armiju koja će obrazovati prvorazredan oslonac za naše potonje dejstvo na Balkanu.

Međutim, trebalo je izbeći dvojaku opasnost. S jedne strane, trebalo je da Istočna vojska obrazuje element snage koja bi bila dovoljno ugrožavajuća da naše neprijatelje ometa u ostvarenju njihovih namera i da ulije poverenje kolebljivim neutralnim zemljama, ali je, s druge strane, trebalo izbeći rasturanje snaga za račun jednoga udaljenog vojišta drugostepenog značaja, koje bi trebalo korisnije upotrebiti tamo gde se morala tražiti odluka. Tako je, dakle, trebalo imati dovoljno jaku, dobro organizovanu i dobro vođenu armiju, opremljenu moćnim materijalom, i ostati u okviru koji je, u pogledu našeg dejstva na Istoku, određen na konferenciji u Šantijiu.

Rukovodeći se ovim načelima ja sam odlučio da udovoljim sve zahteve za materijalom koje mi je uputio Saraj, a naročito zahteve za teškom artiljerijom. Opet u tome duhu, zauzimao sam se kod britanske vlade da kod Soluna prihvati jedinstvo komandovanja. Po tome pitanju britanska vlada je zahtevala da se generali Saraj i Mahon potčine jednom francuskom generalu koji će za to biti naročito određen.[16])

Međutim, britanska vlada je krajem decembra, na navaljivanje francuske vlade, pristala da general Saraj bude određen za glavnokomandujućeg.

Ali, zahtevi generala Saraja se nisu zaustavljali. On me je izvestio da je snaga od 150.000 ljudi nedovoljna da obezbedi odbranu Soluna. General de Kastelno je bio poslat na Istok baš zato da rasvetli to pitanje. Međutim, zaključci načelnika štaba Vrhovne komande su bili da Istočna vojska sa brojem predviđenih operativnih jedinica može pod povoljnim uslovima da obezbedi odbranu Soluna.

---

[16]) U ponedeljak, 27 decembra, engleska vlada je većala o pitanju jedinstvene komande nad savezničkim snagama kod Soluna. Rešeno je da će odgovor engleske vlade dostaviti francuskoj vladi 28 decembra engleski ambasador u Parizu.

»Prema onome što mi je rekao lord Kičener, britanska vlada pristaje da engleske trupe, iako su brojno jače, budu stavljene pod komandu jednog francuskog generala. Ali, pošto je general Mahon dosta dugo bio nezavisan od generala Saraja, ona smatra da je bolje da se on ne potčinjava tome generalu. To bi se potčinjavanje moglo shvatiti kao kritikovanje načina na koji su operacije dosada vođene sa engleske strane i kao neka vrsta moralnog uniženja generala Mahona.

Prema tome, engleska vlada bi bila srećna ako bi francuska vlada izvolela odrediti jednoga generala višega ranga od onoga koji imaju ta dva generala koji komanduju kod Soluna, kako bi oni u odnosu jedan na drugog ostali ravni«.

(Izvod iz jednoga pisma koje je 29 decembra 1915 pukovnik La Panuz, francuski vojni izaslanik u Londonu, uputio glavnokomandujućem francuske vojske.)

(Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 41.)

Zbog toga, kada je krajem decembra general Saraj zatražio još 2 divizije i taj zahtev ponovio januara meseca, ja sam ga morao odlučno odbiti upozoravajući ga na to da će, čim reorganizacija srpske vojske to bude dozvolila, njene najbolje jedinice biti upućene u Solun. Ja sam čak po tome pitanju morao voditi borbu sa vladom, kojoj se general Saraj obratio neposredno, kako bih sprečio užurbano prebacivanje u Solun delova Brilarove divizije koja je bila prikupljena na Mitileni. Predosećajući da bi bilo opasno ako bi se pustilo da se ustale te metode vršenja pritiska na moje odluke, bio sam prinuđen da od ministra rata pismeno tražim punu odgovornost za odbranu Soluna. »Molim«, pisao sam 22 januara 1916, »da na Istoku, kao i u Francuskoj, podela naših snaga, izbor i upotreba sredstava, budu ostavljeni meni, kako bih mogao najbolje da vodim vojne operacije, u duhu namere vlade«.

Srbi

Upravo je spasavanje ostataka srpske vojske postalo jedna od mojih glavnih briga čim sam primio glavnu komandu nad francuskom vojskom.

Okolnosti pod kojima je izvršeno povlačenje naših saveznika prevazilazi u strahotama sve što je istorija dotada kao najtragičnije zabeležila. Pošto su, pre nego što će se uvući u planine, uništili sve svoje vozove i gotovo svu svoju artiljeriju, bivakujući u snegu, uznemiravani od neprijateljski raspoloženog stanovništva, ostaci srpske vojske, iscrpeni, odrpani, izgladneli, ipak su stigli u oblast Jadrana gde su, prvih dana decembra 1915, obrazovali dve neorganizovane grupe: jednu u oblasti Skadar — Sveti Jovan Meduanski i drugu u oblasti Elbasan — Tirana.

Trebalo je snabdeti te žalosne ostatke i ponovo organizovati nekoliko srpskih jedinica koje bi u službu koalicije još mogle staviti solidne osobine srpske rase.[17]) Francuska vlada je u Italiju bila poslala jednu misiju koja je, u sporazumu sa britanskom misijom na Jadranu, mogla da iskrca namirnice u Svetom Jovanu Meduanskom i Draču. Ali, zbog prisustva neprijatelja u Jadranskom Moru, dotur je bio težak te je Srbima jedva bilo moguće doturiti neophodno potrebne namirnice kako bi se sprečilo da ne pomru od gladi. Zbog toga je bilo neophodno da se te razne grupe upute u oblast koja je bila manje izložena nego što je bila severna obala Albanije, naprimer, u oblast Valone. Zato sam odlučio da u Brindizi uputim generala Pijarona de Mondezira i da mu poverim zadatak da organizuje spasavanje srpske vojske, kao i da je reorganizuje.

---

[17]) U jednome telegramu koji mi je prestolonaslednik Aleksandar poslao 11 novembra da mi zahvali na zauzimanju na savezničkim konferencijama u korist Srbije, on je rekao: »Naši vojnici su nestrpljivi da se, braneći naše zajedničke interese na bojištu, bratime sa vojnicima velikih i plemenitih saveznika čije su hrabrost i vrednost legendarne«.

General de Mondezir je 15 decembra otputovao u Italiju, ali je tamo naišao na otpor italijanske vlade koja nije htela ni da čuje o koncentraciji ostataka srpske vojske u oblasti Valone. Izgovor koji je ona zvanično navodila bio je da su oni sobom donosili zarazne bolesti. Ustvari, ona nikako nije htela da vidi da Srbi dođu u oblast koju je ona već smatrala kao svoj »zabran«.

Trebalo je, dakle, naći kakvo drugo rešenje, a to je bilo utoliko hitnije što je situacija ostataka srpske vojske postajala sve kritičnija. Doista, 20 decembra sam od srpskog prestolonaslednika Aleksandra primio jedan uzbuđujući apel kojim mi je saopštavao da su njegove obeshrabrene i izgladnele trupe ugrožene austriskim i bugarskim trupama koje nastupaju ka Jadranu, između Lješa i Drača.

Čim sam primio tu vest, pohitao sam da svratim pažnju pretsednika vlade na potrebu da se kod italijanske vlade diplomatskim putem izdejstvuje odobrenje da se Valona iskoristi bar kao prva prihvatna tačka. U slučaju italijanskog kategoričnog odbijanja, »izgleda mi da je najpovoljnije rešenje da se srpske trupe odmah prevezu iz Skadra na ostrvo Krf«. Osim toga, pitao sam ministra mornarice da li je ta operacija moguća sa gledišta mornarice i da li se ona može izvršiti brzinom koju zahtevaju okolnosti.[18])

Sa nestrpljenjem sam očekivao odgovor na ove predloge, kada sam, 26 decembra, sa iznenađenjem saznao da je francuska vlada odlučila da srpsku vojsku preveze u Bizertu.

To, u najmanju ruku, nepredviđeno rešenje, izgledalo mi je da ima čitav niz očiglednih nezgoda od kojih je glavna nezgoda bila u tome što je za tu operaciju bio potreban veliki broj brodova i što bi ona odvojila od namene znatan broj brodova potrebnih za transportovanje materijala potrebnog za Istočnu vojsku u Solunu. Zbog toga sam na Brijana navaljivao da se prihvati rešenje za Krf, koje je bilo jednostavnije i brže izvodljivo. Ja sam mu, osim toga, izložio da bi posedanje toga ostrva imalo za posledicu uništenje centra za snabdevanje nemačkih podmornica i žarišta nemačke propagande. Uostalom, po kazivanju našega poslanika u Atini Gijmena, mi se nismo morali bojati toga da će Grčka dati ozbiljan otpor, jer je ona, ipak, s pravne tačke gledišta, bila saveznica Srbije. 2 januara 1916 godine otišao sam u Ke d'Orsej da zastupam to gledište, a 6-og sam doznao da ga je vlada, najzad, usvojila. Već 7 januara je izdato naređenje jednoj alpiskoj grupi da posedne Krf, što je ona učinila bez teškoća. Ostalo je još da se regulišu pojedinosti ukrcavanja. Na sednici Saveta narodne odbrane, koja je održana 12 januara, ja sam izložio koliko je velika opasnost pretila Srbima koji su se povlačili preko Skadra usled toga što su Austrijanci zauzeli Lovćen i, kako se vreme gubilo u diskutovanju između italijanske i francuske vlade, ja sam, da bih ubrzao donošenje odluke, pred-

[18]) Telefonska poruka Ministarstvu inostranih poslova od 22 decembra 1915 godine u 10.45 časova.

ložio da se prihvati italijansko rešenje koje se sastojalo u tome da se u Valoni ukrcaju Srbi koji do nje mogu da stignu peške, a da se u Svetom Jovanu Meduanskom i Draču ukrca sve ono ljudstvo koje ne može da ide dalje.

Najzad sam, 16 januara, generalu de Mondeziru mogao da izdam naređenje da ode u Albaniju i da otuda lično rukovodi evakuacijom.

Francuska mornarica, koju je sada italijanski admiralitet efikasno pomogao, bacila se na posao aktivno i predano, tako da su 19 februara na Krf stigli poslednji ljudi, a tek 5 aprila poslednja grla stoke. 160.000 ljudi i 10.000 grla stoke moglo je biti spaseno, ali su i ljudi i stoka bili u žalosnom i jadnom fizičkom stanju. General de Mondezir je ove ostatke trebao da reorganizuje i da od njih ponovo stvori vojsku.

Što se tiče crnogorske vojske, ona je konačno izbrisana iz savezničkih redova, jer je velikim delom kapitulirala pošto su Austrijanci zauzeli Skadar i pored zauzimanja generala de Mondezira, poslednjih dana decembra, i preduzetih mera da se Crnogorcima doture oružje, municija i namirnice.

Događaji koji su se odigravali na Istoku primoravali su nas da bdimo nad bezbednošću našeg ekspedicionog korpusa. Držanje Grčke, koja je najpre bila naklonjena Antanti, postajalo je, posle Venizelosove ostavke, malo-pomalo sve sumnjivije. Početkom decembra ono je postalo toliko neprijateljsko da je francuska vlada, već 16 decembra, pozvala vlade Četvornog sporazuma da hitno regulišu režim snabdevanja Grčke najnužnijim artiklima za njen opstanak. Doista, mi smo vladali svima putevima za njeno snabdevanje, te smo tako imali izvanredno moćno sredstvo da dejstvujemo na nju, naročito ako bismo Grčku držali i u finansiskoj zavisnosti, dajući joj samo onoliko novca, i to u ratama i pod određenim uslovima, koliko joj je potrebno da podmiri svoje hitne i priznate potrebe.

Pred pretnjom pomorske demonstracije u Pireju, Grčka je odobrila utvrđivanje Soluna i prestala da koncentriše svoje trupe u blizini toga mesta.

Međutim, takoreći, nije bilo dana da me komandant Istočne vojske nije obavestio o uznemirenosti koja je vladala u Solunu, o germanofilskoj struji koja je ometala njegov rad i o prostranoj špijunskoj mreži zbog koje je bio primoran da 30 decembra uhapsi konzule neprijateljskih sila. Ono što je naročito otežavalo izvršenje njegovog zadatka bila je želja vlade da što je moguće više štedi osetljivost Grčke čije je efektivno sadejstvo ona i dalje smatrala kao »poželjno i moguće«.

Posle dogovora sa vladom, mogao sam Saraju da pošaljem instrukcije za preduzimanje potrebnih mera sigurnosti u Solunu. Među tim merama Saraj je predvideo da u Solunu proglasi opsadno stanje čim Bugari budu prešli granicu, što je izgledalo verovatno da će oni učiniti. Međutim, u gradu se u garnizonu nalazila jedna

grčka divizija koja je mogla da koristi bežičnu telegrafiju i da se njome posluži da neprijatelju dostavlja važne podatke o stanju naših snaga. Saraj je zahtevao da ta divizija u roku od 24 časa po objavi opsadnog stanja napusti zonu utvrđenog logora. Ja sam njegov zahtev poduprо kod pretsednika vlade koji je od grčke vlade zatražio potrebne garancije za to.

Sve su te mere imale za rezultat da se bezbednost naših trupa bar delimično osigura. Ali, s druge strane, trebalo je na generala Saraja dejstvovati i u tome smislu da se on privoli da, po želji Francuske i Engleske, pođe putem saradnje sa grčkom vladom. Međutim, izvesno je da je Saraj, čija je armija za vreme pohoda u Srbiji morala da pretrpi svakovrsne trzavice od strane Grka, bio malo raspoložen da štedi Grke. On je prema njima primenio izvesnu oštrinu koja je bila sasvim prirodna: odbio je da ih snabdeva, porušio je železničke mostove, pohapsio je konzule.

Međutim, da bih ga umirio, ja sam mu 31 januara 1916 poslao sledeći telegram:

»Vlada smatra da sadejstvo Grčke uvek treba smatratiti poželjnim i mogućim. Ona želi da naša diplomatska i vojna akcija budu vršene sa obzirima koji će učiniti mogućim, pa čak i pripremiti to sadejstvo. Dostavljam Vam na znanje tu direktivu s tim da ubuduće ne preduzimate nikakvu vojničku operaciju koja bi se mogla tumačiti kao povreda suvereniteta Grčke bez izrične instrukcije vlade, osim, razume se, u slučaju više sile ili u nedostatku vremena da tražite uputstva«.

Ta je instrukcija bila osnov naše političke akcije u Grčkoj u toku cele 1916 godine. Njena dosledna primena, koja je često ometala rad komandanta Istočne vojske, ipak nam nije donela grčko sadejstvo, a vlada kralja Konstantina je docnije dokazala kako je umela da ceni našu strpljivost koju je smatrala slabošću.

Rumunija

Pitanje rumunske intervencije je, u periodu koji je prethodio bici kod Verdena, malo napredovalo. Zaista, posle bitke kod Tarnova, rumunska vlada je uporno odbijala da ponovo otpočne pregovore sa Antantom tako da se u jednome trenutku čak moglo bojati da će Rumunija stati na stranu naših neprijatelja.

Međutim, početkom 1916 godine, izgledalo je u jednome trenutku da se situacija izmenila. Da bi sprečile Centralne sile da kupuju rumunsko žito, Francuska i Engleska su kupile znatne količine žitarica. Međutim, ta kupovina je bila povod da nemački poslanik u Bukureštu preduzme jedan diplomatski korak koji je imao preteći karakter, što je, besumnje, poplašilo Braćanovu vladu te je ona tada upitala rusku vladu kakvu bi ona, eventualno, podršku mogla da joj pruži ako bi se nemački demarš pretvorio u ultimatum. To je, možda, bila podesna prilika da se Rumuniji pruži mogućnost da se odupre nemačkim zahtevima obećavajući joj oru-

žanu pomoć. Ja sam o tome pitanju razgovarao u Parizu sa Brijanom. 28 januara sam, posredstvom generala Poa, umolio generala Aleksejeva da pozadi levog ruskog krila što pre obrazuje jednu jaku rezervu koja će biti u stanju da podrži Rumune, a u isto vreme sam generalu Saraju naredio da preduzme mere za uznemiravanje neprijatelja kojim će mu ostaviti utisak da mi mislimo da uskoro preduzmemo ofanzivu.

Međutim, nemačko-rumunska razmirica je već bila izglađena, ali su pregovori između ruskog i rumunskog Generalštaba nastavljeni, samo su među njima postojala duboka razmimoilaženja u gledištima, naročito u pogledu operaciskog plana. Međutim, bilo je utoliko potrebnije ne pustiti da se Rumunija okrene našim neprijateljima, jer je general Aleksejev izjavio da bi »rumunska pomoć našim neprijateljima značila smrt svake ruske ofanzive«.[19]) Ali, plan dejstva koalicije je u velikoj meri računao sa tom ofanzivom i moglo se reći da bi uspeh naših zajedničkih napada bio ozbiljno doveden u pitanje kada bi Rusija bila prinuđena da zauzme defanzivan stav. Međutim, bilo je očigledno da Rumunija, opkoljena sa sviju strana, neće moći beskonačno da očuva svoju neutralnost. No, teškoće, koje su između Rusije i Rumunije izbile u pitanju operaciskog plana, dovele su sve u pitanje. Ustvari, svaka je od ovih dveju sila htela onoj drugoj da dodeli zadatak koji se ovoj nije sviđalo da izvrši. Rusija je htela da operiše u Bukovini a da rumunskoj vojsci stavi u zadatak da štiti svoju granicu na Dunavu. Rumunija je htela da zauzme Transilvaniju, dok bi ruska vojska imala zadatak da operiše na njenoj južnoj granici. Ruski plan je Rumuniji ulivao nesavladljivo nepoverenje, a Rusija nije pristajala na rumunski plan, jer je bila sklona da Rumuniju smatra kao malu vazalnu silu.[20])

Trebalo je po svaku cenu pokušati da se ova dva gledišta izmire. Zbog toga sam molio Brijana da kod ruske vlade podejstvuje diplomatskim putem da ona pokaže iskrenu želju za sporazumom. Štaviše, imao sam prilično sreće u tome što sam uspeo da privolim vladu da se municija proizvedena u Francuskoj pošalje u izvesna mesta na jugu Rusije gde će se čuvati u slagalištima sve dotle dok se Rumunija ne bude opredelila.

Svi ti napori nisu još bili doveli do rezultata do vremena kada je Verden već plamteo u punom jeku i u to vreme još se nije moglo jasno odrediti kojim će se pravcem Rumunija uputiti.

Privredni rat

U toku 1915 godine više puta sam obratio pažnju vladi na značaj borbe na privrednom polju koji je rastao sa dužinom trajanja rata.

---

[19]) Telegram generala Poa od 25 februara 1916.

[20]) Pismo generala Žofra pretsedniku vlade, od 29 februara 1916.

Da bismo srušili neprijatelja u borbi koja je svakoga dana sve jasnije uzimala obeležje opsadne vojne, prvi uslov koji je trebalo ispuniti bio je da se neprijatelju preseku veze sa ostalim zemljama kako bi se, u što je moguće većoj meri, sprečio da u inostranstvu nabavlja sredstva svake vrste koja su mu bila potrebna za produženje rata.

Međutim, moralo se priznati da je protekla prva godina rata a ništa se zaista ozbiljno i efikasno nije pokušalo u tome cilju.

Ministar inostranih poslova me je 22 decembra 1915 obavestio da se, blagodareći merama koje su preduzete u sporazumu sa Velikom Britanijom, »trgovina neutralnih zemalja najstrože kontroliše i da je britanski izvoz u zemlje koje bi mogle da snabdevaju naše neprijatelje znatno smanjen«. Ali, proučavanjem pregleda dostavljenih kao potvrda tih tvrđenja ustanovljeno je da je to smanjenje bilo još daleko od onoga što je potrebno, pa je čak i znatno povećan izvoz izvesnih artikala iz Engleske. Trgovina neutralnih zemalja se od početka rata povećala u ogromnim razmerama. Francuska i Italija su puštale da se u Švajcarsku uvoze količine izvesnih artikala koje su daleko prevazilazile privredne i industriske potrebe te zemlje.

Tako je, naprimer, Engleska u oktobru izvezla u severne zemlje oko 1.000 t pamuka više nego prethodnih meseci. Uvoz rude hroma iz Engleske u Norvešku više je nego ušestostručen u toku toga istog meseca. U toku prvih 6 meseci 1915 godine iz Francuske i Italije u Švajcarsku je: udvostručen uvoz kakaoa, udesetostručen uvoz životinjskih ulja, utrostručen uvoz pamuka. Na taj način je izgledalo da su neutralne zemlje našim neprijateljima služile kao stovarišta i da su oni njihovim posredstvom dobijali sve što im je bilo potrebno.

Zbog toga sam smatrao za potrebno da u toku konferencije u Šantijiu obratim pažnju učesnicima na nužnost da se organizuje tesna privredna blokada Centralnih sila, predlažući da se neutralnim zemljama *nametne* ograničeni kontingent uvoza, bez ikakvih šupljina, koji strogo odgovara isključivo njihovim potrebama. Na konferenciji je usvojeno moje gledište i predloženo je obrazovanje jednog zajedničkog odbora koji će imati zadatak da izradi program koga će se svi morati pridržavati i da predvidi način njegovog izvršenja.

Ukoliko se to, osobeno, ticalo Francuske, organizovanje privrednog rata je, naravno, spadalo u nadležnost vlade. Ja sam samo mogao da je upozorim na važnost toga pitanja, uostalom, žaleći što su nadležnosti i odgovornosti rasparčane među raznim ministarstvima.

Prema tome, ja sam u tome pitanju od bitnoga značaja mogao da intervenišem samo utoliko što sam u više mahova upozorio na vojničke posledice koje su mogle imati nedovoljno stroge ili suviše kasno preduzete mere. Tako sam krajem 1915 godine snažno insistirao na tome da Francuska i Engleska otkupe celokupnu rumun-

sku žetvu pšenice ili bar jedan njen deo. Osim toga, u više mahova sam intervenisao da se strože ograniči uvoz u Grčku koja je nastojala da izbegne našu privrednu kontrolu.

Međutim, u javnome mnenju je sve više uzimalo maha jedno opasno shvatanje. Doista, počelo se verovati da je moguće izvojevati pobedu jedino privrednom blokadom ne pribegavajući vojnim akcijama. Ništa nije bilo pogrešnije od toga. Zaista, ma koliko bila potpuna blokada Nemačke, od nje su se mogli očekivati samo korisni, ali ne i potpuni rezultati, jer ako je izgledalo da se severni putevi za snabdevanje mogu potpuno zatvoriti, putevi koji su vodili sa istoka ostajali su potpuno otvoreni. Zbog toga sam, da ne bih dozvolio da se ta opasna zamisao ukoreni, smatrao za dužnost da u Savetu narodne odbrane, 2 februara 1916, obratim vladi pažnju na to pitanje.

Uostalom, ja sam uskoro prestao da se bavim pitanjem privrednog rata, jer je vlada krajem marta 1916 godine zahtevala da to pređe u njenu isključivu nadležnost i da samo ona za njega snosi odgovornost.

Ipak, moram da napomenem da se početkom januara bilo postavilo jedno prilično osetljivo pitanje o tome da li treba dozvoliti uvoz sirovina u Belgiju i da li treba dozvoliti izvoz iz Belgije gotovih proizvoda: da li bi to moglo da ima uticaja na kapacitet odbrane Nemačke i da li bi to moglo uticati na smanjenje ili produženje trajanja rata?

Mišljenja su bila podeljena. Uopšte uzev, engleska teza je bila da tu razmenu treba odobriti. Ona se poglavito rukovodila sentimentalnim razlozima: željom da ublaži patnje belgiskog stanovništva, strahom da Nemci ne stave ruku na neiskorišćene fabrike i da ih ne iskoriste za svoj račun, sa ili bez pristanka direktora fabrika, bojazan da belgiski radnici, prinuđeni na nezaposlenost, ne budu zaposleni u nemačkim fabrikama i rudnicima iz kojih bi oslobodili nove borce.

Naše je gledište bilo nešto drukčije; neprijatelja je, po svaku cenu, trebalo lišiti tih izvora koje bi on mogao da koristi za sebe; sa vojničke tačke gledišta, izgledalo je da belgisku trgovinu treba ograničiti na potpuno određene artikle koje treba brižljivo proučiti. To je bilo mišljenje koje sam ja izložio po tome pitanju.

Poslove koji su se odnosili na privrednu blokadu Centralnih sila proučavao je u mome štabu, za celo vreme dok sam se njima bavio, Fransoa-Marsal koji je u vršenju te dužnosti dao dokaza o svojoj visokoj inteligenciji i vrlo jakom osećanju stvarnosti. Pored ostaloga, on mi je obratio pažnju na značaj koji bi za Antantu imao otkup rumunske žetve. Srećan sam što ovde mogu da odam priznanje plodnoj aktivnosti koju je on u toj prilici razvio.

GLAVA XXIII

VERDEN

Nemački napadi (februar — juli 1916)

(Skica 6/II u prilogu)

Nemci su udarili na Verden 21 februara 1916.

Ustvari, taj napad nas nije iznenadio.

Ali, ovde je potrebno da se vratimo unazad i proučimo šta je prethodilo toj velikoj bici.

Posle ofanziva u Artoau i Šampanji, u kojima smo bili prinuđeni da angažujemo sve naše rezerve, nametala se potreba da stvorimo nove rezerve, svake vrste, na taj način što ćemo se postaviti u očekujući položaj u kome ćemo prezimiti i ostati do narednih operacija.

Zbog toga sam krajem oktobra (1915) naredio komandantima grupa armija da snage ostavljene u prvoj liniji svedu na najmanju meru i da što je moguće veći broj jedinica izvuku u rezervu i tako ih rasporede pozadi fronta da se one mogu brzo i blagovremeno dovesti na ugrožene tačke. Predviđao sam da će se, na taj način, front moći držati snagom koja odgovara jačini od oko 50 divizija, a da će u rezervama grupa armija ostati oko 20, a na mome raspoloženju oko 25 divizija.

Uostalom, brzo prebacivanje ovih rezervi trebalo je da bude obezbeđeno rasporedom naših autokolona na podesno izabranim tačkama na železničkim prugama, koje su bile specijalno uređene za tu svrhu.

Osim toga, izradio sam jedan uskupni plan radova koje je trebalo izvesti u svakoj grupi armija. Na delovima fronta koji su bili naročito podesni za ofanzivna dejstva trebalo je izvršiti takvo organizovanje zemljišta da u svakome trenutku bude moguć prelaz u ofanzivu bez dugotrajnih pripremnih radova kako bi se ostvarilo najveće moguće iznenađenje.

Na svima drugim mestima bilo je, naprotiv, korisno ostati daleko od neprijatelja tako da se pomoćni odbranbeni uređaji mogu upotpuniti, jer su utvrđene oblasti bile organizovane pozadi prvih i

drugih položaja kako bi se u datome slučaju moglo kanalisati prodiranje neprijateljskih snaga i kako bi one poslužile kao oslone tačke manevrima za protivofanzive.

Oblasti koje su nam u to vreme izgledale naročito osetljive, na koje nam je izgledalo da bi neprijatelj mogao poglavito upraviti svoje napore i koje je, prema tome, trebalo najhitnije utvrditi, bile su:

— oblast oko Amijena, gde bi Nemci mogli pokušati da razdvoje britanske i francuske snage, koja je očigledno bila osetljiva tačka, jer je na njoj bila spona između obeju savezničkih vojski;

— dolina Oaze, koja izvodi pravo na Pariz;

— oblast oko Remsa, jer je zauzeće toga velikog grada izgledalo primamljiv mamac za neprijatelja;

— oblast Argone, kuda bi Nemci mogli pokušati da postepenim nadiranjem zauzmu zavojicu kod Verdena;

— grebeni Vogeza koji su uopšte štitili desno krilo našeg rasporeda; i

— najzad, Porentriski otvor, koji bi trebao da nam posluži kao osnovica za zaštitu prema Švajcarskoj u slučaju da Nemci povrede švajcarsku neutralnost.

To su bile tačke na kojima mi je, u to vreme, izgledalo da bi se najverovatnije mogla dogoditi neprijateljska ofanziva. Treba još istaći da te razne oblasti u mojoj zamisli nisu imale istu vrednost: najosetljivije su, nesumnjivo, izgledale oblast Amijena, dolina Oaze i oblast na krajnjem desnom krilu našeg fronta gde bi neprijatelj mogao pokušati da potraži strategisku odluku; izgledalo je da on na ostalim tačkama može računati samo na lokalne uspehe ili na delimične ispravke fronta bez odlučujućih rezultata.

Stoga mi oblast Verdena, zbog svoga oblika u vidu izbočine, u to vreme nije izgledala predodređena da postane pozornica džinovske borbe koja se na njoj odigravala u toku jednog velikog dela 1916 godine. U nedostatku dovoljnih materijalnih sredstava da na celoj širini fronta preduzmem podjednako obimne radove, ja sam morao da izradim plan hitnosti radova, a oblast Verdena, iz razloga koje sam naveo, nije bila u prvome redu hitnosti.

Opet se rukovodeći istim razlozima, ja sam pozadi fronta rasporedio onih 25 divizija koje sam želeo da imam u rezervi na svome raspoloženju. Naročito je cela 2 armija trebala da prikupi svojih 10 divizija u oblasti Amijen — Granvilije — Kompijenj — Mo, pozadi najosetljivijih tačaka na našem frontu, govoreći u strategiskom smislu, dok sam bio predvideo da se ukupno 8 divizija prikupi u rezervu južno od avrikurske železničke pruge.

Ustvari, mi smo dosta dugo bili bez tačnih podataka o pokretima nemačkih rezervi. Početkom decembra je bilo javljeno o nekim stalnim, neuobičajenim pokretima u Voavru. Iz predostrožnosti sam 7 korpus i 15 diviziju iz Šampanje uputio u oblast Bar le Dika. Međutim, izgledalo je da se ti prvi nagoveštaji ne potvrđuju, te su te divizije mogle da budu upućene na obuku. Ali, moja pažnja je ubrzo bila obraćena ka oblastima Amijena i Oaze gde je izgledalo da se

neprijatelj priprema za ofanzivu. 29 decembra 1915, na konferenciji u Šantijiu, kojoj je prisustvovao Poenkare i na kojoj su učestvovali Brijan, general Galijeni, general Heg i naši komandanti grupa armija, mi smo se složili u tome da nam sa te strane preti najveća opasnost. Zaista, skoro sve nemačke rezerve su se nalazile između Oaze i mora; istočno od Oaze su se nalazile samo 2 pešadiske divizije 3 korpusa kod Hirsona i Sedana.

Ovde treba da pomenem jedan incident koji se u to vreme dogodio između Galijenija i mene po pitanju odbranbenih uređenja fronta.

16 decembra on mi je pisao da su mu: »Sa raznih strana pristigli izveštaji o organizaciji fronta koji kazuju da na izvesnim tačkama odbranbeni radovi nisu izvršeni u potpunosti. Posebno«, dodao je on, »i naročito u oblastima Merte, Tula i Verdena mreže rovova nisu potpune kao što su na većem delu fronta. Ovo stanje, ako je tačno, može dovesti do najvećih nezgoda. Proboj koji bi neprijatelj izvršio pod takvim okolnostima imao bi za posledicu ne samo Vašu ličnu odgovornost nego i odgovornost cele vlade«.

Priznajem da me je to pismo neprijatno dirnulo.

Posle četiri dana odgovorio sam ministru jednim dugim pismom u kome sam mu izložio svoje gledište:

Glavnokomandujući francuske vojske
Ministru rata (lično)

U štabu Vrhovne komande, 18 decembra 1915

Depešom od 16 decembra ove godine br. 12703 D obavestili ste me da Vam sa raznih strana stižu izveštaji o organizaciji fronta koji kazuju da na izvesnim tačkama odbranbeni radovi nisu izvršeni u potpunosti.

Posebno, i naročito, u oblastima Merte, Tula i Verdena mreže rovova nisu potpune kao što su na većem delu fronta.

Zbog toga od mene tražite da Vas izvestim, kako biste to mogli potvrditi, da je na svima tačkama našeg fronta predviđena i ostvarena organizacija, najmanje u dve linije, sa svima neophodnim ojačanjima pomoću prepreka (bodljikave žice, vodene prepreke, zaseke itd.).

Čast mi je izvestiti Vas da sam u jednoj instrukciji komandantima armija, od 22 oktobra ove godine, čiju kopiju prilažem, obnovio i u jednom dokumentu sažeo moje ranije instrukcije koje su se odnosile na organizaciju naših linija odbrane.

Te instrukcije su naročito predviđale:

1. — ojačanje prvih i drugih odbranbenih položaja koji postoje na celome našem frontu i od kojih svaki ima više linija rovova;

2. — uređenje, pozadi tih prvih i drugih položaja, izvesnog broja utvrđenih rejona od kojih se jedan deo već sada radi.

Izvršenje naređenja koje sam u tome pogledu izdao neprekidno nadgledaju komandanti armija i komandanti grupa armija i kontrolišu oficiri moga štaba.

Postojeći odbranbeni uređaji naših velikih istočnih tvrđava preuređeni su kako bi ušli u taj sistem utvrđenih oblasti u kome one obrazuju više uzastopnih linija odbrane.

Celokupna ta organizacija, koja je proučena u okviru jednog uskupnog plana, odavno je već u toku ostvarenja, a na velikom broju tačaka na frontu već je i dovršena.[1])

Karte sa ucrtanim stvarno izrađenim odbranbenim postrojenjima, koje ovde prilažem, pokazuju da u oblastima koje se pominju u Vašoj depeši od 16 decembra postoje tri do četiri uzastopna odbranbena položaja koji su već završeni ili se privode kraju. Ta organizacija je, u celini, mnogo jača i mnogo potpunija od organizacije naših protivnika.

S druge strane, shodno odredbama moje gore pomenute instrukcije od 22 oktobra (odredbama koje su došle posle naše septembarske ofanzive), snage koje su izvučene sa našega fronta raspoređene su kao počesne rezerve, armiske rezerve i rezerve glavnokomandujućeg tako da, i pored toga što je trupama obezbeđen potreban odmor, mogu za najkraće vreme pojačati makar koji bilo deo napadnutog fronta.

Preduzete su mere za obezbeđenje vrlo hitnog prevoženja železnicom rezervi glavnokomandujućeg (u krajnjim granicama mogućnosti prema sredstvima koja su nam ostala na raspoloženju u sadašnjoj krizi železničkog parka).

Ukratko, ja smatram da ništa ne opravdava bojazni koje ste Vi, u ime vlade, izrazili u Vašoj depeši od 16 decembra.

Ali, kako su te bojazni zasnovane na izveštajima koji Vam ukazuju na nepotpunost odbranbenih radova, molim Vas da mi dostavite te izveštaje i da mi saopštite imena lica koja su ih poslala.

Zaista, ja ne mogu da dozvolim da vojna lica pod mojom komandom dostavljaju vladi, drugim a ne redovnim putem, žalbe ili prigovore na izvršenje mojih naređenja. Sem toga, ne odgovara mi ni da se branim od neodređenih optužbi čiji izvor mi je nepoznat. Sama činjenica da vlada prima saopštenja takve vrste koja potiču bilo od mobilisanih parlamentaraca bilo, neposredno ili posredno, od oficira koji služe na frontu, takve je prirode da duboko remeti duh discipline u vojsci. Vojnici koji pišu znaju da vlada njihova saopštenja uzima u postupak prema njihovim starešinama. Autoritet ovih starešina je time povređen; usled toga nepoverenja trpi moral sviju.

Ja neću trpeti da se takvo stanje stvari produži.

---

[1]) »U tome pogledu, izrada prepreka je, i pored mojih mnogobrojnih zahteva, odložena i još uvek se odlaže zbog nedostatka bodljikave žice. Ipak, mogu da dam uverenje vladi da su na celome frontu, u najmanju ruku na dva glavna odbranbena položaja, izrađene prepreke potrebne da obezbede traženu otpornost«.

Potrebno mi je potpuno poverenje vlade. Ako mi ga ona poklanja, ona ne može ni davati ohrabrenja ni trpeti postupke koji umanjuju moralni autoritet neophodan za vršenje moga komandovanja bez koga ja neću moći dalje da snosim odgovornost.

Ž. Žofr

Ovaj incident se završio Galijenijevim odgovorom kojim je primio znanju moje objašnjenje: »Vlada ima puno poverenje u Vas«, pisao mi je on, »i njena želja da bude obaveštena o situaciji ne sme se smatrati kao izraz nepoverenja prema Vama«[2]).

Tek smo oko 10 januara 1916 godine primili prve podatke koji su ukazivali na mogućnost neprijateljskog napada u oblasti Verdena. Doista, preko našeg poslanika u Danskoj saznali smo da se govori o skoroj nemačkoj ofanzivi severoistočno od Verdena. Taj je izveštaj ubrzo bio potvrđen jednim drugim izveštajem dobijenim iz Švajcarske koji je javljao o koncentraciji 400.000 ljudi u oblasti Verdena. Usred glasova koje smo primali i koji su naizmenično označavali sve delove fronta kao ugrožene napadom, ova dva saglasna izveštaja privukla su našu pažnju i pored toga što je izgledalo da je Verden od malog interesa za Nemce i pored toga što to godišnje doba nije bilo mnogo podesno za ofanzivu u toj oblasti.

U isto vreme smo saznali da kod Sedana, Karinjana, Monmedija, Longijona i Oden le Romana pristižu transporti i da se vrše znatna iskrcavanja trupa i materijala koji dolaze iz Belgije i Lorena. Na taj način je naša pažnja obraćena na oblast Verdena gde smo proučavanjem neprijateljskih radova odmah otkrili da je između Betenkura i linije Spenkur — Konflan povećan broj poljskih železničkih pruga. Iskazi zarobljenika, pored ostalih znakova, kao što su: premeštanje štabova, sistematsko rušenje zvonara u toj oblasti i radovi u Spenkurskoj i Konsanvoaskoj Šumi, potvrdili su te sumnje.

S druge strane, proračuni Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande doveli su do zaključka da je 17 nemačkih divizija postalo raspoloživo.

Besumnje, izveštaji iz pouzdanih izvora i dalje su kao verovatne pozornice neprijateljskih napada označavali dolinu Oaze, Rems ili Šampanju i Nansi. Ali, ti glasovi više nisu mogli da odvrate našu pažnju od oblasti Verdena. Zbog toga, čim se general Kastelno vratio iz Soluna, ja sam ga uputio u Verden da se upozna sa situacijom u toj utvrđenoj oblasti i naročito sam mu naredio da tamo obiđe severni front koji je izgledao najviše ugrožen.

Po povratku, on me je izvestio da fortifikacisko uređenje, u celini, potpuno odgovara datim uputstvima i da su, s obzirom na sredstva kojima raspolaže Verdenski utvrđeni region, izvršeni radovi dovoljni. No, ipak, on je na licu mesta označio izvesne popravke koje treba izvršiti na našim odbranbenim linijama: izradu zaklona, zborišta za rezerve, redvija, podelu trupa, itd.

---

[2]) Pismo ministra rata od 22 decembra 1915.

Da bi se ubrzalo izvršenje tih odbranbenih radova, odmah su generalu Eru, (Herr*) komandantu Verdenskog utvrđenog regiona, stavljene na raspoloženje 2 divizije sa naređenjem da ih upotrebi za te poslove na pojačanju odbrane.

Uostalom, baš u to vreme sam Verdenski utvrđeni region stavio pod komandu Centralne umesto Istočne grupe armija pod kojom je dotada bio. Zbilja, odbrana Verdena na levoj obali Meze trebala je logično da se protegne do Argone. S druge strane, s obzirom na komunikacije, bilo je umesno da se Verdenski utvrđeni region stavi pod komandu Centralne grupe armija.

Dotada smo bili primetili samo izvesne znake priprema napada. Prvu uzbunu su dale prebeglice koje su 6 i 7 februara izvestile da se na levoj obali Meze i u rejonu Damvilera vrše znatne koncentracije trupa. Još se nije moglo zaključiti u kojoj će zoni one biti upotrebljene. Naročito još nismo mogli biti načisto da li će se neprijateljski napad vršiti obema obalama Meze. Potom, jedan izveštaj koji smo primili od jednog izvrsnog agenta saopštavao nam je da će Nemci izvršiti veliku ofanzivu u rejonu Verdena, istovremeno sa napadima na Rems i u pravcu Amijena, i da će nemački prestolonaslednik rukovoditi operacijama.

14 februara smo dobili prestolonaslednikovu zapovest koja je trebala da se pročita trupama pred početak ofanzive.

Više nije moglo biti sumnje. Napad je bio izvestan.

Četiri dana docnije svi su ovi izveštaji bili potvrđeni. Mnogi begunci su izjavili da je napad, koji je trebao da počne 13 februara, odložen zbog rđavog vremena i da će otpočeti prvoga lepoga dana i da operaciju treba da izvode oko 4 armiska korpusa na celom severnom frontu.

Da bi se protivstalo tome ugrožavanju, mnoštvo raznovrsnih borbenih sredstava postepeno je stavljeno na raspoloženje generalu de Langlu, komandantu Centralne grupe armija. Pojačano je vazduhoplovstvo, kao i teška artiljerija. Istočna grupa armija je dobila naređenje da pripremi ukrcavanje rezervi iz Lorena kako bi se ono moglo izvršiti odmah po prijemu zapovesti. Najzad, generalu Eru su stavljene na raspoloženje nove jedinice.

Pošto sam želeo da se lično uverim o stanju i da stupim u dodir sa pojedinim komandantima utvrđenog regiona, ja sam 18 februara uveče otputovao u Bar le Dik, a, 19-og sam, jednoga za drugim, video generala Era, generala Balfurijea, komandanta 20 korpusa, generala de Bazlera, komandanta 7 korpusa, u Dombalu, i generala Embera, komandanta 3 armije, u Netankuru. Stekao sam uverenje da su svi hladnokrvno očekivali oluju koja se spremala.

Er je na svome raspoloženju imao 12 divizija, koje već na položaju, koje na otstojanju takvom da mogu brzo stupiti u borbu. Sledećega dana oko podne 2 Balfurijeove divizije su trebale da otpočnu da se iskrcavaju. Na suprotnoj strani, kod Nemaca, znali smo da

---

*) Pisac dela: *Artiljerija — nekad, sad i ubuduće,* izdanje »Vojno delo«.

verovatno ima oko 15 divizija na obema obalama Meze, između Avokura i Etena.

Što se mene ticalo, ja sam želeo da svih 26 divizija koje su bile u rezervi sačuvam ešelonirane pozadi celoga fronta. Doista, i dalje su nam stizali glasovi o pretstojećem napadu na druge tačke. Ja, sam utoliko više bio sklon da Verden ne smatram kao cilj glavnog nemačkog napada, jer nikako nisam mogao da shvatim kakvom su se strategiskom rezultatu Nemci tu mogli nadati. Ti izveštaji iz vrlo raznovrsnih izvora stizali su nam još dugo posle početka bitke kod Verdena, i ja sam uvek bio uveren u to da su jedino neuspeh iznenadnog napada i izmenjen tok koji je bitka dobila sprečili da dođe do drugih ofanziva. Čudesnom pojavom privlačnosti, koja očigledno dokazuje slabost nemačkog vrhovnog voćstva, njegovu tvrdoglavost i taštu sujetu, Verden je iscrpao sve nemačke rezerve. Još jednom tvrdim da napad na Verden, gledan sa nemačkog stanovišta, nije bio opravdan sa strategiske tačke gledišta.

Bitka kod Verdena

21 februara u 10 časova saznao sam u Šantijiu da je napad otpočeo žestokim bombardovanjem na severnom i severoistočnom frontu kod Verdena. Vršeno je jednovremeno gađanje našeg prvog i drugog položaja, od Meze do puta za Eten.

Krajem dana je javljeno da je nemačka pešadija zauzela nekoliko istaknutih rovova u Boa de Koru i Erbeboau.

Sledećega dana sam jedno za drugim saznao da su zauzeti Omon i Boa de Kor. Iz izveštaja se videlo da se bitka vodi sa krajnjom ogorčenošću, ali se naročito isticalo sjajno držanje trupa.

23 februara u 10 časova izjutra primio sam izveštaj da je Brabant napušten 22-og uveče. U toku istoga dana izgubili smo veći deo Boa de Kora i Boa de Varvila, a uveče smo, sa mukom, još održali severnu ivicu Samonjea, jugoistočnu glavicu Omona, južnu ivicu Boa de Kora, Bomon i Orn.

Još od prvih časova je bilo jasno da će, zbog žestine napada, biti potrebno da se kod Verdena uvedu u borbu nove rezerve. 1 i 13 korpus već su bili ukrcani u automobile i prevezeni na prostoriju Revinji — Bar le Dik. Komandanti grupa armija su obavešteni da će im se znatne snage oduzeti, do krajnjih granica mogućnosti.

Moglo je, s jedne strane, biti sasvim moguće da napad koji Nemci vrše na Verden ne bude usamljen i da ubrzo dođe do više ili manje snažnih napada na ostalim delovima fronta. Najverovatnije je da će se to dogoditi na delu fronta koji drže francuske armije za koje je neprijatelj znao da im je relativno mala gustina rasporeda i za koje je znao da su im vrlo ograničeni izvori ljudstva. Oblasti Flandrije i Severne Francuske u ovo godišnje doba nisu bile podesne za razvoj ofanzive velikoga obima, a tu pretpostavku je potvrđivalo još i to što je neprijatelj, na delu fronta koji su na severu držale britanske snage, prema našem saznanju, imao samo 4 divizije u re-

zervi. Prema tome, neki njegov napad u toj oblasti izgledao je neverovatan. Zbog toga sam, još 22 februara uveče, odlučio da zamolim generala Hega za sadejstvo, i kako on nije bio u stanju da Verdenu olakša neposrednim napadom, on nam je mogao pomoći samo time što bi hitno smenio našu 10 armiju i na taj način nam stvorio nove rezerve. Ja sam ga telegramom umolio da tako postupi, a takođe sam umolio i načelnika Imperijalnog generalštaba, ser Vilijama Robertsona, da kod ser Daglasa Hega podupre moje traženje.

Na odgovore se nije moralo dugo čekati. Oni su bili onakvi kakve sam ih želeo, onakvi kakvima sam se mogao nadati od te dvojice lojalnih vojnika. Robertson mi je odgovorio da je on Hegu prikazao svu važnost toga da nam se pruži svaka moguća pomoć. Što se tiče Hega, on mi je već sutradan odgovorio da je ne samo izdao naređenje da se odmah smeni francuska 18 divizija, a potom i 17 korpus, nego da će se, osim toga, i lično zauzeti u Londonu da izdejstvuje da mu se upute pojačanja iz Egipta. A, čim se vratio u svoj štab, on mi je telefonirao: »Preduzeo sam mere da se Vaša 10 armija cela smeni. Sutra ću doći u Šantiji da Vam stisnem ruku i da se stavim na Vaše potpuno raspoloženje«.

23 februara uveče su vesti iz Verdena bile toliko nepovoljne da sam poslao pukovnika Klodela, pomoćnika načelnika štaba, da na licu mesta prouči situaciju.

Sutradan, 24 februara, rano posle podne, on me je telefonom izvestio da izgleda da će se, pošto su nemački napadi oslabili, moći održati pa čak i protivnapadati.

Ali, situacija se, izgleda, naglo izmenila. Izvršen je veoma žestok napad na Boa de Fos, Luvmon i kotu 344 i izgleda da je Boa de Fos zauzeta. Orn je napušten i neprijatelj je, izgleda, uspeo da izbije na Meske Visove. Situacija je, nesumnjivo, bila ozbiljna, jer, ako su ovi izveštaji bili tačni, ako se ovo nemačko prodiranje bude nastavilo, ono bi moglo imati za posledicu povlačenje naših trupa u Voavru. To mi je oko 19.30 časova general de Langl objasnio preko telefona. On je od mene zatražio naređenja u pogledu evakuacije Voavra; jedino što sam mogao da uradim bilo je da mu ostavim slobodu da na licu mesta sam donese potrebne odluke. Ali, u isto vreme sam mu saopštio svoju čvrstu volju da se nemački napad zaustavi na severu i da se zadržimo na *desnoj* obali Meze, između te reke i Voavra.

Međutim, izveštaji koje sam primio od generala de Langla uznemirili su me. Baš zbog njihove neodređenosti, zbog brzine kojom se menjala situacija, bila mi je dužnost da predvidim najgore i da ga najhitnije predupredim. Najgore bi bilo kada bi naše trupe na severnom frontu i one u Voavru bile razbijene i prinuđene da se u neredu povuku na levu obalu. U tome slučaju, one bi bile u nemogućnosti da protivstanu neprijateljskom nadiranju i na tome mestu bi nam front bio ozbiljno ugrožen.

Posle zrelog razmišljanja došao sam do ubeđenja da je najbolji način da se zaustavi jedno toliko opasno neprijateljsko prodiranje jedino taj da se na levoj obali Meze postavi jedna sveža jedi-

nica koja će imati zadatak da Nemcima spreči prelaz reke i da, eventualno, prihvati trupe angažovane na desnoj obali. Osim toga, izgledalo mi je potrebno da, u cilju da se toj brani dâ sva željena čvrstina, komandovanje vrši starešina koji nije izložen uzbuđenjima bitke koja se vodi na desnoj obali i koji će imati jedinu brigu da organizuje nepovrednost reke. Ustvari, to rešenje se, pretpostavljajući da će, kao što se general de Langl bojao, snage iz Voavra i sa Meskih Visova biti odbačene i otstupiti u neredu, sastojalo u žrtvovanju tih položaja.

Čim je ta odluka bila donesena, trebalo je i izvršiti. Oko 23 časa sam o tome obavestio Štab 2 armije, u Mujiu, koja je bila u rezervi na desnoj obali Oaze i odlučio da general Peten primi komandu nad svima raspoloživim trupama na levoj obali Meze, kao i nad onima koje će se uskoro iskrcati u toj oblasti. Štab 2 armije je dobio naređenje da se hitno prebaci u Bar le Dik, a generala Petena sam zamolio da sutradan, 25 februara, na prolazu za Bar le Dik, svrati u Šantiji da primi moja uputstva.

24 februara do ponoći bile su izdate sve zapovesti.

Ta noć 24/25 februara 1916, jedna je od onih noći kada sam najviše zažalio što nemam moć da svuda budem u isto vreme. Osećao sam da su odluke koje sam donosio u Šantijiu, daleko od događaja, na osnovu nesigurnih izveštaja, na osnovu pretstave koju sam sebi stvorio o jednoj stalno promenljivoj situaciji, bile izložene opasnosti da zastare pre nego što stignu do izvršilaca. Zbog toga sam želeo da se nalazim tamo na licu mesta, ali, s druge strane, moja dužnost je nesumnjivo bila da ostanem u svome štabu, jer se moja uloga u prvom redu sastojala u tome da pothranjujem bitku rezervama, da vodim računa o celini fronta i da sa našim saveznicima ostvarim sporazumnu saradnju. Zbog toga sam, znajući da se korisne odluke, da bi bile celishodne, mogu doneti samo na licu mesta, zamolio generala de Kastelnoa da ode u Verden kao moj pretstavnik i da se uveri, najpre, da li je tamo situacija zaista onakva kakvu smo je mi sebi pretstavili na osnovu izveštaja koje nam je dao general de Langl i, naročito, da li zadatak koji sam ja predvideo za 2 armiju potpuno odgovara situaciji. Ovlastio sam ga da na licu mesta preduzme svaku inicijativu koja mu bude izgledala korisna, rukovodeći se idejom da otpor po svaku cenu treba dati između Duomona i Meze, na severnom frontu, i na Meskim Visovima, na istočnom frontu; naše će se snage smeti povući na levu obalu tek pošto je 2 armija bude posela, i to samo u slučaju krajnje nužde.

Poznato je sa kolikom je inteligentnom inicijativom general de Kastelno izvršio ovaj zadatak. On mi je 25-og u 15.30 časova telefonirao iz Sujija, gde je bio premešten štab utvrđenog regiona, da je našao generala Era potištenog usled napora koje je podneo otkako je otpočeo nemački napad i malo sposobnog da u tadašnjim okolnostima razvije svu aktivnost koju je nalagala situacija, kao i da njegov štab ne izgleda sposoban da mu pruži onu snažnu saradnju koja mu je potrebna. S druge strane, on je, obaveštavajući se na licu mesta

kod komandanata pojedinih otseka, ustanovio da je još vreme da se nemački napad zaustavi na desnoj obali Meze. Zbog toga je predlagao da se pod komandu generala Petena stavi celokupan Verdenski utvrđeni region kao i sve trupe koje budu stigle na levu obalu Meze, i da zadatak 2 armije treba da bude da neprijateljske napade zaustavi na severnom verdenskom sektoru. Odgovorio sam mu da odobravam sve odluke koje je doneo. Doista, ja sam morao biti veoma zadovoljan da saznam da je stvarna situacija kod Verdena manje opasna nego što nam je bila prikazana i da je zadatak generala Petena mogao biti izmenjen na bolje. General de Kastelno je generala Era potčinio generalu Petenu kako bi mu on pružio sve potrebne podatke. Što se tiče Štaba Verdenskog utvrđenog regiona, njega je trebalo upotrebiti za postepeno pojačavanje štabova korpusa koji budu naknadno stigli na bitačnu prostoriju.

Ovaj osetljivi problem je, na taj način, dobio srećno rešenje koje je imalo da spase Verden! Još jednom ponavljam da je stabilnost fronta imala velikim delom da zavisi od čvrstine komandovanja. Zbog toga, kada sam 26 februara uveče saznao da je Bonvalova divizija, koja je držala visove Talu i Poavr, pošto je smatrala da je ugrožena usled jednog neprijateljskog obuhvatnog pokreta prema njenom desnom krilu, otstupila na Froad Ter, smatrao sam za nužno da sve opomenem na potrebu da se u sadašnjim prilikama najstrože pridržavaju izdatog naređenja da se severno od Verdena otpor daje na desnoj obali Meze. Naredio sam da se stavi pod ratni sud svaki starešina koji bude izdao naređenje za otstupanje. Već 22 februara je general Bapst naredio da se Braban evakuiše pod okolnostima koje su bile prilično za diskutovanje, a sada je general Bonval evakuisao vis Poavr. Trebalo je preduzeti hitne mere, te sam generalu Kastelnou naredio da izvrši izviđaj. Ovo naređenje se, uostalom, mimoišlo sa jednim njegovim pismom u kome mi je on, sa svoje strane, predložio da generala Bonvala stavim pod ratni sud.[3])

Povlačenje naših trupa iz Voavra na Meske Visove, koje je 24 februara odlučio general de Langl, izvršeno je u dobrome redu. 25-og uveče for Duomon je bio zauzet prepadom, ali se 26-og stekao utisak da je neprijatelj odustao od toga da nastupa duž same obale Meze zbog jake i efikasne bočne vatre koju je trpeo sa leve obale. Uostalom, materijalno i moralno stanje vidno je bilo daleko bolje, tako da mi je general de Kastelno to veče pisao da će, ako budemo mogli da dobijemo dva do tri dana koji bi generalu Petenu omogućili da uspostavi red i da ispolji svoj uticaj, svaka opasnost da se izgubi Verden nesumnjivo biti konačno otklonjena.

Zaista, operacija koju je nemačko komandovanje bilo pripremilo da se Verden zauzme iznenadnim napadom, propala je. Sve neprijateljske trupe koje je komandovanje bilo privuklo, bile su već angažovane i neprijatelj je bio prinuđen da dovodi nove snage da bi mogao voditi dugu i žestoku bitku iznuravanja koja se imala

---

[3]) Posle izvršenog izviđanja, generali Bapst i Bonval su smenjeni sa svojih dužnosti.

produžiti sve dotle dok, najpre, ruska ofanziva a, potom i francusko-britanska ofanziva na Somi, ne budu Nemce prinudile da pred Verdenom zauzmu defanzivan stav. Sa naše strane, kako bismo generalu Petenu dali svu inicijativu i generalu de Langlu omogućili da se potpuno posveti 4 i 5 armiji, pred kojima je još uvek izgledalo da neprijatelj vrši pripreme za napad, ja sam 27 februara rešio da 2 armiju potčinim neposredno Vrhovnoj komandi. 3 armija, čije je dejstvo, naročito na desnom krilu, bilo tesno vezano za operacije 2 armije, stavljena je istoga dana pod komandu generala Petena.

Bitka kod Verdena pruža još jedan dokaz o značaju ličnosti komandanta u svakom ratnom poduhvatu. Doista, general Peten je 26 februara 2 armiju organizovao u četiri grupe koje je poverio energičnim generalima Bazeleru, Gijomi, Balfurijeu i Dišenu. I već sutradan je neprijatelj ponovo preduzeo svoje napade i žestokim dejstvom, koje je produžio i 28 februara, pokušao da oslobodi for Duomon koji smo mi opkolili. Ali, ovoga puta, mi smo njegove napade odbili i potisli ga ka Šofurskoj Šumi i selu Duomonu, a istočno od fora ka šumi Kajet i visovima severno od sela Vo. Mada je ovaj prvi uspeh postignut blagodareći junaštvu i samopregorevanju trupa, on je, nepobitno, bio posledica i čvrstine komandovanja koje je došlo k sebi i izrazilo svoju volju da po svaku cenu zaustavi neprijateljsko nadiranje.

Tako, kada se general de Kastelno 29 februara vratio iz Verdena, on je, podnoseći mi izveštaj o izvršenju svoga zadatka, mogao da mi ulije nadu da je Verden zasada spasen.

Pošto je taj prvi rezultat bio postignut, izgledalo je da bi najbolji način da se spreči potonje nadiranje neprijatelja bio taj da mu se preotme zemljište koje je zauzeo. Mi smo imali dovoljno municije i flankirajući položaji sa leve obale omogućavali su da se neprijatelj stavi pod unakrsnu vatru. To se ni u kom slučaju nije smelo propustiti. Baš to je bio zadatak koji sam generalu Petenu predložio čim je on primio komandu i koji sam mu 1 i 5 marta usmeno izložio kada sam ga posetio u Sujiu. Glavno kod tih ofanzivnih dejstava trebalo je da bude preotimanje fora Duomona.

6 marta je neprijatelj izvršio jedan nov napad na Mort Om i šumu Korbo, a 8-og se vodila opšta i žestoka bitka od visa Poavr do prilaza foru Vo. 22 marta je neprijatelj ponovo otpočeo napade baš kada sam u Verden dopratio pretsednika republike, srpskoga prestolonaslednika i generala Kadornu.

Ti napadi su komandanta 2 armije primorali da od mene stalno traži pojačanja, čemu sam udovoljio.

Malo-pomalo, 2 armija je krajem marta, usled stalnog pridolaska rezervi, došla do toga da je raspolagala jačim snagama od onih koje su se nalazile prema njoj. Izgledalo je da je nastupio trenutak da se to preimućstvo iskoristi. Po svaku cenu je trebalo da mi preuzmemo inicijativu. To je, po mome shvatanju, bio najefikasniji način da se neprijatelju spreči svako dalje nadiranje.

Međutim, prilikom svake od čestih poseta koje sam činio u Sujiu, dobijao sam utisak da komandant 2 armije nije bio dovoljno uveren u potrebu toga. Učestvujući u toj ogorčenoj bici, pod stalnom pretnjom novih napada, on je imao isuviše izraženu tendenciju koja je, besumnje, dolazila i od njegovog temperamenta, da defanzivu smatra kao jedini stav koga se treba držati. Pri svakoj novoj pretnji napada on mi je upućivao nove zahteve za svežim trupama, i ne pominjući nikad kakav projekt za protivofanzivu, i uvek me je unapred izveštavao da će sigurno biti prinuđen da mi traži odašiljanje novih snaga, tako da mi je krajem marta na raspoloženju bio ostao samo još jedan svež korpus, 9-ti. To duševno stanje generala Petena dovelo je, početkom aprila, do izvesnog nesporazuma među nama. On je bio potpuno upoznat sa opštom situacijom i znao je da su često zapaženi znaci da se priprema napad bilo na Rems, bilo u Šampanji, bilo u dolini Oaze. Štaviše, on je znao za naše projekte za zajedničku ofanzivu sa Englezima koja mi je dozvoljavala nadu da će Verden uskoro biti oslobođen pritiska. Istina je da smo mi računali da su Nemci, počev od 21 februara, angažovali kod Verdena oko 400.000 ljudi i da smo njihove gubitke cenili na 200.000 ljudi. Ali, nije se smelo zaboraviti da je u bitku postepeno bilo uvedeno naših 39 divizija. Taj napor je bio sličan neprijateljskom. Ja sam generalu Petenu stalno govorio o potrebi da reaguje, upozoravajući ga da ćemo, ako nikad ne budemo povraćali izgubljeno zemljište, malo-pomalo biti dovedeni u opasnu situaciju. Naročito sam insistirao na hitnoj potrebi da se, pred stalnim neprijateljskim prodiranjem južno od potoka Forž, povrati izgubljeno zemljište jednom žestokom i snažnom ofanzivom kako bismo izbegli gubitak Betenkura.

U međuvremenu je moje navaljivanje počelo da donosi plod. Jedan od Petenovih potčinjenih komandanata, general Nivel, komandant 3 korpusa, preduzeo je, počev od 3 aprila, u rejonu Duomona niz napada koji su bili krunisani uspehom. 10 aprila sam posetio taj otsek i kako sam bio vrlo zadovoljan postignutim rezultatima, zahtevao sam od Petena da generalu Nivelu omogući da produži svoje napredovanje s obe strane Duomona.

Međutim, Petenovi zahtevi su bili sve veći. On se žalio i na slab kvalitet i na nedovoljnost rezervi koje su mu bile stavljene na raspoloženje. On je naročito zahtevao da korpusi koji mu budu poslani budu odabrani od onih koji još nisu bili kod Verdena i da u njima nema regruta iz 1916 godišta na koje bi bombardovanje moglo učiniti težak utisak. Osim toga, on je pod raznim izgovorima veoma odugovlačio da mi vrati jedinice koje su povučene sa fronta, kako bi povećao broj jedinica u svojoj rezervi, uvek nalazeći da su nedovoljna sredstva koja sam smatrao da treba da dodelim 2 armiji. On je oslobađao štabove uvek sa vrlo velikim zakašnjenjem.[4])

On je, međutim, znao da su moji zahtevi imali za cilj da se velike jedinice brzo osposobe za njihovu docniju upotrebu. Njemu

[4]) Tako je ukrcavanje 13 korpusa, koji sam povukao u svoju rezervu, trajalo od 25 marta do 6 aprila 1916.

nije bilo nepoznato da sam ja nastojao da, i pored pothranjivanja bitke kod Verdena, izvučem u rezervu što je moguće više jedinica za ofanzivu na Somi. Najzad, s obzirom na artiljeriju kojom je tada raspolagala 2 armija, izgledalo je da bi agresivna odbrana bila ne samo plodonosna nego čak i ekonomičnija od isključivo pasivne odbrane. Stavljajući mu na raspoloženje 9 korpus, poslednju raspoloživu jedinicu koja još nije učestvovala u bici kod Verdena, ja sam generala Petena upozorio da otada može da računa samo na svoje trupe ili na trupe koje su se već tamo borile. Uostalom, prema njemu su izvesni nemački korpusi već po treći put upućivani u napad!

Komandant 2 armije je bio obdaren vrlo visokim vojničkim vrlinama koje su ga u toku rata, a naročito u početku bitke kod Verdena, opravdano istakle.

Verden je bio spasen stalnim poboljšanjem organizacije komandovanja, usled vrlo oštrog taktičkog shvatanja i zbog neprekidno obnavljanog usavršavanja odbranbenih postupaka, a general Peten je zaista bio duša svih tih poboljšanja. Nikada se ne bi smelo zaboraviti da je on, stalnim proučavanjem neprijateljevih borbenih postupaka, učinio da naša vojska ostvari najveći napredak u taktici u celome ratu, a naročito vezu avijacije i artiljerije koja je bila toliko plodonosna. Verden je, pod mudrim rukovodstvom generala Petena, bio najteža, ali i najbolja škola za usavršavanje francuske vojske.

Pored vrlo visokih kvaliteta toga velikog vojnika, kod njega je, suprotno tome, kao protivteža, postojalo jedno duhovno stanje usled koga je on događajima kod Verdena pridavao preteranu važnost. Da sam ja popustio njegovim zahtevima, cela francuska vojska bi bila uvučena u bitku i mi bismo se morali odreći svake nade da uzmemo učešća u ofanzivi koja je bila odlučena u Šantijiu decembra meseca. To bi značilo povinovati se neprijateljevoj volji. Ja sam, naprotiv, stalno nastojao na tome da preokrenem situaciju, te sam za bitku na Somi izvlačio što je moguće veću masu naših raspoloživih rezervi.

Time se objašnjava zašto sam početkom aprila tražio načina da generala Petena udaljim sa verdenskog bojišta, nadajući se da će on bolje shvatiti opštu situaciju ako ga budem povukao više unazad i ako mu budem dao da komanduje na širem frontu.

Usled odlaska generala de Langla, položaj komandanta Centralne grupe armija baš se bio upraznio. To je bila prilika da se tim unapređenjem i istakne zasluga generala Petena a i da se, jednovremeno, ostvari to udaljavanje koje mi je izgledalo nužno.

Ja sam ga obavestio o tome da će on imati da primi komandu Centralne grupe armija i poslao sam mu Kastelnoa da od njega zatraži da on sam odredi dan kada će primiti komandu. On mu je zlovoljno odgovorio da će svakoga dana biti u Sujiu. Doista, on je komandu Centralne grupe armija primio tek 2 maja, a ja sam ga 3 jula obišao u Bar le Diku, gde je bio njegov štab, i poveo da obiđemo komandna mesta 2 armije. Za vreme toga obilaska iznenadio me je

njegov pesimizam i o tome njegovom duševnom stanju sam malo zatim dobio potvrdu. Ja sam mu bio stavio u dužnost da mi povremeno pismeno dostavlja svoja zapažanja o događajima i svoje projekte. 7 maja, on mi je poslao jedno dugo i zanimljivo pismo u kome mi je saopštavao svoje gledište o opštoj situaciji. Pošto je izložio da se mi, usled nemačkih novih metoda koje su se sastojale u vršenju napada sa malo pešadije i mnogo artiljerije, iscrpljujemo polako ali sigurno, on je postavio kao načelo da ćemo mi najzad podleći ako Saveznici ne budu intervenisali. On je zastupao gledište da udeo Francuske, u zajedničkom naporu 1916 godine, treba da se ograniči isključivo na otpor kod Verdena i da ne može biti ni reči o tome da se od nje više zahteva. Zbog toga nije umesno tvrdičavo dodeljivati 2 armiji snage koje su joj potrebne. Međutim, najbolji način da se olakša pritisak na Verden izgledalo mu je da je engleska intervencija, koja bi trebala što pre da otpočne i na takav način da svaka iznenadna i žestoka akcija, kao što su bili napadi u Šampanji i Artoau 1915 godine, bude isključena. On je, naprotiv, predviđao organizovanje jednoga sistema napada takvog da se može vrlo dugo istrajati, kao naprimer, obrazovanje 3—4 grupacije za napad na izabrane tačke, a u svakoj od tih grupacija da raspored jedinica po dubini omogućava da čelna jedinica uvek bude spremna da napada. »Bolje je«, pisao mi je on, »Nemce držati pod stalnom pretnjom upada nego ih staviti pred ugašen vulkan«.

Naravno, ja sam se slagao sa generalom Petenom u pogledu potreba da se Verden oslobodi pritiska jednim napadom upravljenim na koji drugi deo fronta; to je baš i bio cilj kome sam, s druge strane, težio izvršujući odluke konferencije u Šantiju.

Ja sam se, isto tako, sa njime slagao i u pogledu oblika ofanzive koja nije smela biti samo kao kakva obična paljevina slame. Bilo je očigledno da bi jedno žestoko ali kratkotrajno dejstvo bilo nemoćno da spreči Nemce da obnove svoje napade kod Verdena. Uostalom, ovo pitanje je prevazilazilo opseg Verdena koji je, u suštini, bio samo jedan incident u opštoj borbi. Cilj kome smo mi težili bio je pobeda, a pošto su Nemci preduzeli da vode borbu za iscrpljivanje, mi smo je sa naše strane morali voditi ekonomično kako bismo mogli da pokrenemo situaciju i da od napadnutih zauzmemo stav napadača. Tada bismo mogli da idemo na to da se neprijateljeve rezerve istroše i da neprijateljski front postane samo jedna tanka linija koja će, ako budemo umeli da sačuvamo svoje rezerve, moći da se sruši pod moćnim udarcima svih Saveznika i kroz koju će se probiti naše pobedonosne snage. Izvesno je da ćemo se mi, u tome nastojanju, iscrpljivati, ali će se i neprijatelj iscrpljivati, i celo pitanje bilo je u tome da naše delovanje vodimo mudro kako bismo mogli istrajati duže od njega. U ratu su poslednji bataljoni ti koji odnose pobedu.

To je bio način na koji, to sam čvrsto verovao od početka bitke kod Verdena, treba da budu vođene savezničke operacije, a naročito

od strane Francuske, kako bi se osigurao srećan ishod rata. Ali, baš zbog toga se nisam mogao potpuno slagati sa generalom Petenom.

Zaista, da bi se ta borba sa ciljem da se umanji pritisak na Verden mogla voditi trajno, moralo se od jedinica upućenih 2 armiji zahtevati da se angažuju do krajnjih granica svoje moći, trebalo je toj defanzivnoj bici posvetiti samo neophodne snage kako bi se sačuvao što je moguće veći broj svežih jedinica za napad na Somi.

Nije bilo tačno da je Verden mogao biti dovoljan napor koji je zahtevan od francuske vojske. Najpre, ako bi rezultat nemačke ofanzive bio da nas spreči da uzmemo učešća u opštoj jednovremenoj ofanzivi, zar to, što je iz te borbe isključio svog najvažnijeg i glavnog protivnika, ne bi očigledno bio jedan veliki neprijateljev uspeh? Sa moralnoga stanovišta, da bi se jasno podvukao neuspeh nemačkoga pokušaja da ovlada Verdenom, bilo je od bitnoga značaja da verno dođemo na sastanak koji su Saveznici decembra 1915 godine jedan drugome zakazali.

Ta ofanziva je, da bi bila efikasna, morala da bude što je moguće jača. Naša je dužnost bila da snagama koje su za nju Britanci odredili pridružimo što je moguće veći broj jedinica. Najzad, mi smo se mogli nadati da će ta ofanziva dovesti do kanačne pobede probojem, a u svakome pogledu je bilo važno da u tome najvišem ratnom činu i francuska vojska bude pretstavljena.

Komandant Centralne grupe armija je, štaviše, tražio da savezička ofanziva što pre otpočne. I ovde je bilo neslaganja između njega i mene. Plan dejstva je bio među Saveznicima saglasno ustaljen i zasnovan na jednovremenosti napada na svim frontovima. Međutim, iz već rečenih razloga, ovi napadi neće moći početi pre kraja juna. Zahtevati od Engleza da napad otpočne pre toga vremena značilo bi upropastiti sav očekivani efekat, opet uvaliti koaliciju u nemoć u kojoj je bila 1915 godine, a osim toga, još i rizikovati da se predviđenoj ofanzivi ne dâ dovoljan ni zamah ni stepen pripreme.

Svi ovi obziri su činili nemogućim da se složim sa Petenovim shvatanjem. Mi smo polazili sa dve različite tačke gledišta. On je hteo da se sve francuske snage posvete Verdenu, a ja sam, naprotiv, uporno nastojao da za tu bitku iznuravanja, od koje nisam mogao da očekujem nikakav strategiski rezultat, odvojim samo najneophodnije snage.

U vladinim krugovima i javnome mnenju kružili su najčudnovatiji glasovi o situaciji i odnosima među generalima. Ti glasovi su postali toliko uporni da je general Rok*) 12 maja otputovao u Verden da se vidi sa Petenom. On se otuda vratio potpuno umiren i 14-og mi je pisao da je još to jutro u vladi dao potpuno umirujuća saopštenja i da će ih to isto veče ponoviti pred skupštinskim Vojnim odborom.

*) Ministar vojni. — Prim. prev.

Ja sam, međutim, želeo da komandantima grupa armija pružim priliku da mi iznesu svoja gledišta, te sam ih 17 maja sazvao u Šalon da ih upoznam sa opštom situacijom.

Foš je, na putu za tu konferenciju, zadobio laku povredu prilikom jedne automobilske nezgode zbog koje su ga morali odneti u Mo da bi mu pružili lekarsku pomoć. Ja sam tamo otišao da ga obiđem i zatekao sam ga u brizi zbog pomisli da će ofanziva koja se pripremala na Somi i čiji je opšti okvir već bio smanjen zbog utroška snaga *koji smo morali da učinimo kod Verdena*,[5]) možda biti nepopravljivo kompromitovana. Ja sam ga umirio i rekao mu da je *moja čvrsta volja da ne igram onu igru* na koju bi Nemci hteli da nas navedu da igramo.

Što se tiče sastanka u Šalonu, iako je Peten ponovio svoje sumnje u korisnost naših projekata ofanzive na Somi, on se sa mnom složio — a ni general Franše d'Epere, komandant Istočne grupe armija, nije bio suprotnog mišljenja — da će opšte angažovanje savezničkih snaga biti najbolje rešenje za smanjenje pritiska na Verden.

Da bi se moji projekti mogli izvršiti, ja sam bio prinuđen da kod Verdena što je moguće više štedim snage i da od generala Petena zahtevam da što potpunije iskoristi snage kojima raspolaže, na taj način što će u bitku uvoditi sve jedinice redom i što će smanjiti gustinu trupa na mirnim sektorima, naročito kod Remsa gde se opasnost od napada nije potvrdila, kao i na taj način što će na mirne sektore određivati pešadiske divizije koje dolaze sa Verdena, čak i pre nego što se budu oporavile. Tako sam mu 20 maja, kada je opet tražio pojačanja, odgovorio da predviđanjem za upotrebu jedinica pod njegovom komandom nisu obuhvaćene sve sveže jedinice iz sastava njegovih armija; neke od njih su izostavljene iz razloga koji mi nisu izgledali dovoljno opravdani, a druge su izostavljene bez ikakvog objašnjenja.

Međutim, mi smo na obema obalama Meze zauzeli manje pasivno držanje. Na desnoj obali je energični general Manžen 22 maja zauzeo for Duomon, čime je, uostalom, na taj deo fronta navukao žestoku neprijateljsku reakciju usled koje smo 24 maja ponovo izgubili taj for. Na levoj obali, na Mort Omu, naše nadiranje je od pre mesec dana bilo gotovo neprekidno. Blagodareći tom energičnijem držanju, nemačko nadiranje je izgledalo obustavljeno. Ali, generalu Petenu su te operacije poslužile kao povod da mi pretstavi da je trošenje naših velikih jedinica na verdenskom sektoru, umesto da se ceni na jednu pešadisku diviziju svaka dva dana, kao što je ranije cenjeno, sada povećano na dve divizije svaka tri dana. On se žalio i na slabost svoje artiljerije i od mene je tražio znatna pojačanja u velikim jedinicama i artiljeriji. Pošto sam vrlo podrobno proučio stvarne potrebe 2 armije, bio sam prinuđen da zaključim da mi, ako hoću — što je bila *moja čvrsta odluka* i što sam mu već bio rekao —

[5]) Videti XXIV glavu, *Bitka na Somi.*

da budem u stanju da počev od 1 jula preduzmem ofanzivu južno od Some, nije moguće da potpuno udovoljim njegovim traženjima, a naročito u pogledu teške artiljerije sa kratkim cevima. Uostalom, frontovi 3, 4 i 5 armije bili su prilično mirni, te je sada izgledalo da je neprijatelj bio isuviše privezan za Verden i da on može sa tih mirnih frontova da uzme izvestan deo artiljerije.

Krajem maja Nemci su ostali prikovani uz severne padine kote 304; to je bio jedini rezultat koji su oni postigli svojim besnim napadima od 4 do 10 maja. Oni su protivnapadima ponovo ovladali vrhom Mort Oma koji im je 32 korpus bio oteo u borbi stopu po stopu. Oni su, besumnje, ponovo zauzeli for Duomon, ali nisu mogli da prodru u šumu Kajet koju su izgubili 2 maja.

Zbog toga sam imao osnova da kažem da su ofanzivna dejstva, koja je vršila 2 armija, iako nisu potpuno uspela, imala bar za rezultat da neprijatelja spreče da u toku maja ostvari ma kako napredovanje.

Ali, on je 1 juna ponovo otpočeo moćnim sredstvima svoje napade na desnoj obali, od šume Nave do Damlua.

Za vreme tih ogorčenih borbi general Peten me je izvestio da je potrebno da mu pošaljem još 4 divizije. For Vo je pao 6 juna. 8 juna su ponovo počele žestoke borbe. 1 bavarski korpus je prodro u naše rovove između majura Tijomona i šume Kajet.

8 juna uveče morao sam da odem iz svoga štaba da bih otputovao u London sa pretsednikom vlade. Bio sam otsutan 9 i 10 juna, tako da je general de Kastelno 9-og pre podne primio podroban izveštaj o nemačkom napadu od 8 juna. Po svome povratku saznao sam da su te vesti u Vrhovnoj komandi izazvale živo uzbuđenje. Tu su preživljeni grozničavi dani. Kastelno je telefonirao u engleski Glavni štab i molio da se požuri sa pripremama napada. On je telefonirao i Fošu koji je na to došao u Vrhovnu komandu i koji je svojim nepokolebljivim držanjem smirio preterana strahovanja. Doista, Peten je još jednom sve uzbudio. Kako je imao samo ograničeno poverenje u mogućnost trajanja otpora kod Verdena, on je išao čak dotle da je preko telefona Kastelnou izjavio da taj otpor neće moći trajati duže od osam dana i da bi već sada trebalo uzeti u razmatranje povlačenje trupa na levu obalu Meze, kako se ne bi rizikovalo da se izgubi artiljerija koja se nalazi na položajima na desnoj obali. Ja sam Kastelnoa zatekao jako impresioniranog događajima i razgovorima sa Petenom.

General Peten je, sve više uznemiren obrtom koji je dobila bitka, pokušao 11 juna ponovo, kao što je već učinio 7 maja, da od mene traži da engleska ofanziva otpočne što pre. On mi je situaciju pretstavio u vrlo mračnim bojama, žaleći se da nema dovoljno artiljerije, koja se, kako je on rekao, bori jednim protiv dva oruđa. On se bojao da na frontu 2 armije ne dođe do brze odluke za šta neprijatelj nesumnjivo, po njegovom mišljenju, neće prezati ili pred kakvim žrtvama.

Tada sam odlučio da general de Kastelno sutradan ode na Verden da bi doneo sud o situaciji.

Kastelno se u Vrhovnu komandu vratio u toku noći 13/14 juna i izvestio me je da je sa Verdena doneo povoljne utiske: moral je bio dobar, odbranbeni uređaji na drugim i trećim položajima se ojačavaju, te je njegovo mišljenje bilo da će se Verden držati dovoljno dugo da omogući našoj ofanzivi na Somi da otpočne određenog dana.

Uostalom, ja sam, čak pre nego što sam primio to Petenovo pismo, toga istoga dana, 11 juna, poslao instrukcije generalu de Valijeru, šefu francuske misije pri britanskoj vojsci, i naredio mu da se kod generala Hega zauzme da, zbog još uvek napete situacije kod Verdena, sve mere budu preduzete da pešadiski napadi budu preduzeti počev od 25 juna 1916.

Generalu Petenu sam, odgovarajući mu na njegovo pismo od 11 juna, pisao 12 juna:

»Slažem se sa Vama da Nemci očekuju najozbiljnije rezultate od bitke koju vode kod Verdena i da mi po svaku cenu treba da se održimo na desnoj obali Meze, čak i uz rizik da napustimo jedan deo materijala koji se tamo nalazi.

Iako mi nisu nepoznate sve veće teškoće Vašega zadatka, ja sam čvrsto uveren da ćete Vi još uspeti da pobedonosno odbijete neprijatelja, kao što ste to, sa toliko uspeha, do danas činili.

Odbranbeni uređaji koje ste Vi predvideli, proširuju se na obema obalama Meze i ja znam da Vi nastojite i da ćete se sve više zalagati da se požuri sa njihovim potpunim dovršenjem.

Obnavljanje velikih jedinica koje će se angažovati u bici već je obezbeđeno. Smene i pojačanja u teškoj artiljeriji koje ste predvideli ili već naredili, kao i pridolazak novih oruđa koja su Vam već poslata ili će Vam biti poslata po meri kako budu isporučivana, pojačali su i još više će pojačati moćnost Vaših sredstava.

Ovaj trenutak je osobito ozbiljan. Produžena i pobedonosna odbrana Verdena, koja je već omogućila uspešne ofanzive naših saveznika Rusa, pretstavlja neophodnu zalogu i neizbežan uslov za uspeh Saveznika u sadašnjoj vojni. Ništa nije bilo i ne sme biti prenebregnuto da bi se postigao taj rezultat.

Računam na Vašu aktivnost i na Vašu energiju da duše svih Vaših potčinjenih, starešina i vojnika, prožmete plamenom samopregorenja, strašću krajnjeg otpora i pouzdanjem koji Vas nadahnjuju.

Preduzete su sve mere da ofanziva na Zapadnom frontu otpočne što je moguće ranije, strogo proračunata prema potrebama pripreme bez koje bi napad bio osuđen na neuspeh«.

Osim toga, smatrao sam za potrebno da uputim jedan apel hrabrim braniocima Verdena i da im ukažem na ulogu koju je 2 armija dotada vršila i koju će morati da vrši do kraja.

12 juna uputio sam trupama kod Verdena ovu naredbu:

Vojnici 2 armije,

Ruske armije su postigle sjajnu pobedu nad austro-nemačkim snagama koje su se nalazile prema njima.

One su za nepunih osam dana probile neprijateljski front i proterale potučenog neprijatelja pred sobom. Preko 105.000 zarobljenika i više od 120 topova, kao i znatan ratni plen, ostali su u njihovim rukama.

Taj uspeh, koji je postignut blagodareći hrabrosti naših ratnih drugova, označava, srećnim početkom, opšti napad savezničkih snaga. Sada počinju ofanzive i na drugim stranama, a u vrlo skoroj budućnosti razviće se još i druge. Centralne sile, napadnute sa svih strana, moraće ubrzo priznati nadmoćnost savezničkih snaga.

Plan koji je ustaljen na savetovanjima Saveznika, sada je u punom izvršenju.

Vojnici sa Verdena, taj plan se ostvaruje blagodareći vašem junačkom otporu koji je bio neophodan uslov za uspeh; na njemu počivaju naše buduće pobede, jer je on na celom evropskom ratištu stvorio situaciju iz koje će se sutra roditi konačna pobeda naše stvari.

Apelujem na svu vašu hrabrost, na vaš duh samopregorevanja, na vašu revnost, na vašu ljubav prema otadžbini, da izdržite do kraja i da skršite poslednje pokušaje protivnika čiji su to sada poslednji trzaji!

Uostalom, moglo se nadati da će se neprijateljski napadi kod Verdena stišati. Od 8 — 20 juna 1916 na tome frontu nije identifikovana nijedna nova jedinica. Aktivnost neprijateljske artiljerije je opadala na levoj obali Meze; izgledalo je da neprijatelj, zbog uspeha koje je ruska vojska postigla u Galiciji, otuda vrši izvlačenje baterija. Imali smo povoda da verujemo da on počinje na Istočni front da prebacuje trupe koje je izvlačio sa našega fronta, tako da sam se već mogao nadati da ću iz Centralne grupe armija moći postepeno da izvlačim sve raspoložive trupe, koje je moguće izvući, radi pothranjivanja operacija Severne grupe armija.

Ta je mogućnost bila toliko verovatna da je i general Peten 20 juna stao na moje stanovište, no s tim što je izvršenje ovoga podredio prethodnoj potrebi da se oko Verdena povrati potreban pojas zemljišta i da se neprijatelj spreči da sa toga dela fronta odvlači snage.

Ali su, u međuvremenu, Nemci kod Verdena ponovo preuzeli inicijativu napada: 21 i 22 juna oni su, uzaludno, pokušavali da napreduju na koti 304 i na Mort Omu; na desnoj obali oni su 22-og uveče prodrli između šume Fimen i Šenoaa; 23 juna su bavarske trupe zauzele utvrđenje Tiomon, a izvesni neprijateljski delovi su čak uspeli da prodru do utvrđenja Froadter; Fleri je pao pod udarcima Alpiskog korpusa.

Međutim, u toku toga napada, oko 15 časova, Peten je iz Bar le Dika telefonom izvestio Kastelnoa da mu situacija izgleda ozbiljna. On je pomišljao na evakuisanje desne obale Meze »na kojoj se sada

nalazi 1/3 francuske artiljerije«. Naprotiv, general Nivel, koji je na čelu 2 armije zamenio generala Petena, slao mi je iz Sujija ospokojavajuće izveštaje. On je prikupio jednu i po diviziju, koja je bila raspoloživa, i naredio joj je da to isto veče i sutradan izvrši protivnapad u cilju da odrubi klin koji su Nemci načinili kod Flerija. Drugu jednu diviziju je držao u pripravnosti za docnije dejstvo, ako to bude bilo potrebno. U Sujiju se nijednoga trenutka nije pomišljalo na eventualno povlačenje na levu obalu Meze, koje se pitanje, izgleda, postavljalo u Bar le Diku.

Tako je, dakle, 2 armija raspolagala dovoljnim sredstvima te se moglo nadati da će biti moguće zaustaviti nemačku ofanzivu. Uostalom, general Peten se to veče ponovo javio telefonom i ovaj put je situaciju mirnije cenio. Taj njegov telefonski izveštaj bio je u čudnoj suprotnosti sa prethodnim. Doista, borba je produžena u toku noći i u toku dana, 24 juna, ali su Nemci našim protivnapadima bili odbačeni do pod samo utvrđenje Tiomon, a održali su se samo u udolju Vinj.

Međutim, u 12.30 časova sam od ministra rata primio jedno čudno telefonsko saopštenje kojim je od mene tražio da ni po koju cenu ne odlažem engleski napad, upozoravajući me na svu odgovornost koju snosim. Osim toga, on mi je javljao da će sutradan ići u Verden da se upozna sa situacijom.

Pretsednik vlade je, baš dva časa posle toga, prolazio kroz stanicu u Šantijiu. Izašao sam da ga pozdravim, te sam iskoristio tu priliku da mu izrazim svoje čuđenje na takvom saopštenju. Od Brijana sam saznao da je odašiljanje toga saopštenja prouzrokovao pretsednik republike koji se u Ministarskom savetu pokazao veoma uznemiren usled vesti o napadima od 23 juna. To mi je iste večeri potvrdio i Alber Toma koji je bio došao na večeru kod mene. Pošto sam govorio o snabdevanju municijom i popuni topovima, smatrao sam za potrebno da ministru izložim sve nezgode od mešanja vlade u vođenje operacija. Alber Toma se sa mnom složio da je poruka generala Roka bila utoliko neosnovanija, jer sam ja to isto jutro bio izvestio vladu, a i samoga generala Petena, o početku pripreme napada na Somi.

Međutim, ja sebi nisam mogao da objasnim uzbuđenje koje su u Parizu prouzrokovali događaji od 23 juna drukčije do jedino neposrednim opštenjem vlade sa Štabom u Bar le Diku. Ja sam na to već sumnjao, ali mi je to 25 juna i potvrdio Komb koji je došao na ručak kod mene u štab.

26 juna posetio me je general Rok, na povratku iz Verdena. Najpre smo se objasnili o onoj famoznoj poruci od 24 juna, a potom me je on upoznao sa svojim utiscima: u njima se ogledala izvesna uznemirenost u pogledu generala Petena. Ovaj je ministru izjavio da mu nedostaje 1/4 teške artiljerije od one koju smatra nužnom. Nisam se mogao uzdržati da ministru ne izrazim svoje čuđenje što mi komandant Centralne grupe armija *nije neposredno uputio taj zahtev*. Uostalom, on je, uzimajući sa mirnih otseka na frontu svoje

grupe armija, mogao lako naći ono što mu je moglo nedostajati kod Verdena. Najzad, ja sam se čudio da je on, obavešten još prethodnog dana da je artiljeriska priprema na Somi u punom izvršenju, mogao izabrati taj trenutak da traži pojačanje u topovima. On je trebao da razume da su sve moje raspoložive snage upućene na sever. Taj zahtev je, u najmanju ruku, bio malo osnovan. Verden je odigrao svoju ulogu. Interes je sada bio na drugoj strani.

Ali, taj razgovor mi je dao povoda da se pobojim da će Peten opet dozvoliti da ga neprijatelj impresionira, te sam smatrao za potrebno da mu ponovo skrenem pažnju da on mora da produži žilavu odbranu na desnoj obali Meze ne obzirući se na rizik da eventualno izgubi jedan deo svog materijala. Uostalom, 29 juna je izgledalo da su se Nemci pomirili sa time da zauzmu defanzivan stav, a 30-og su Francuzi povratili utvrđenje Tiomon.

Najzad, francusko-engleski napad, koji je zbog rđavog vremena bio odgođen za dva dana, otpočeo je 1 jula. 2 armija se odazvala mome apelu od 12 juna i zaustavila je neprijatelja pred Verdenom.

Francuska je, od 21 februara, snosila sav teret neprijateljskog napada, toliko dugo koliko je to bilo potrebno da se priprema jednovremenih ofanziva, za koje je bila donesena odluka na konferenciji od 6 decembra 1915 u Šantijiu, može potpuno izvršiti.

GLAVA XXIV

Bitka na Somi i druga faza pobede kod Verdena
(Skica 7/II u prilogu)

Operaciski plan za vojnu 1916 godine, koji sam predložio pretstavnicima savezničkih vojski i koji su oni usvojili, počivao je, kao što sam već rekao, na ovoj osnovnoj zamisli: rešenje treba tražiti u jednovremenim ofanzivama na ruskom, francusko-engleskom i italijanskom frontu.

Ukoliko se ticalo priprema za englesko-francusku bitku, na koje sam ja imao neposrednog uticaja, ja sam već sutradan po međusavezničkoj konferenciji otpočeo da vršim proučavanja koja je ta operacija zahtevala i da se dogovaram sa engleskom komandom.

Važno je bilo najpre odrediti cilj koji želimo postići.

Operacije koje su vođene sjeseni 1915 godine jasno su pokazale da se rešenje može postići samo pod uslovom da se prethodno iscrpu neprijateljeve rezerve.

Francuska vojska je 1915 godine podnela toliki napor plaćen tolikim žrtvama, da sam kao neophodno smatrao da borbu za iscrpljenje vode engleske snage. Nije me samo pravičnost rukovodila da od naših saveznika tražim da na sebe prime taj teret. Naše rezerve u ljudstvu su bile takve da smo mi, kada ne bih nastojao da štedim naše snage, rizikovali da francuska vojska bude nesposobna da u datom času učestvuje dovoljno jakim snagama u rešavajućoj bici.

Pošto je bilo postavljeno to prvo pitanje, trebalo je odrediti oblast u kojoj će se izvršiti naš glavni napor. Ja sam 16 decembra 1915 godine naredio komandantima grupa armija da izvrše pripremne studije na većem broju otseka koji su izgledali podesni za razvoj snažne ofanzive. Upočetku nisam naročito držao do toga da zemljište na kome će se vršiti naša ofanziva bude u neposrednom susedstvu sa zemljištem na kome će se vršiti britanski napad. Mada je tesno sadejstvo naših snaga moglo biti od nesumnjive koristi, iskustvo iz bitaka vođenih 1915 godine pokazalo mi je da je bilo dosta teško ostvariti da engleske i francuske trupe nastupaju istom brzinom. A osim toga, ja naročito nisam hteo da izgleda da našim saveznicima namećem prostoriju na kojoj će voditi borbu, te da mi oni, u slučaju neuspeha, mogu prebacivati da sam ograničavao njihovu slobodu.

Što se tiče preventivnih ofanziva koje sam očekivao od britanske vojske u cilju da se, pre nego što otpočne rešavajući napad, iscrpe 25 divizija koje je, prema našim proračunima, neprijatelj, izgleda, imao u rezervi na Zapadnom frontu, komanda naših saveznika nije bila sasvim načisto sa time na koji način da ih vrši.

General Heg je smatrao da se to iscrpljivanje neprijatelja može postići velikim brojem malih počesnih napada koji bi se već početkom proleća preduzeli na celom, kako francuskom tako i engleskom frontu, i koji bi se ponavljali sve do početka opšteg napada.

Generali Batler, pomoćnik načelnika štaba, i Davidson, načelnik Operativnog odeljenja, smatrali su da se iscrpljenje nemačkih strategiskih rezervi može ostvariti samo sa dva ili tri prethodna napada izvršena na frontovima od 20 — 30 km, na otsecima udaljenim od onih koji će biti izabrani za opšti napad, kako bi se tamo privukle neprijateljske rezerve. Po njihovom mišljenju, ti prethodni napadi treba 8—15 dana da prethode opštem napadu kome će oni činiti pripremnu fazu.

Ovo drugo shvatanje je imalo jednu nezgodu. Britanska vojska nije bila dovoljno bogata u teškoj artiljeriji da bi sebi mogla dozvoliti da njome jednovremeno snabde sve te napadne frontove. Osim toga, postojala je opasnost da se za pripremne napade suviše štedljivo dodele municija i trupe, iz bojazni koju bi Englezi mogli imati da im i jednoga i drugoga nedostane za rešavajuću operaciju.

Uostalom, u rešenju koje su predložila ova dva engleska generala, pripremna faza je trebala da se sastoji iz tri napada, tako da se svaki izvrši na frontu od 20 — 30 km, od kojih bi jedan izvršili Englezi, a mi ostala dva. Kao što se vidi, oba projekta koja su predviđali Englezi imala su jednu zajedničku tačku: da se na račun Francuske stavi dobar deo pripremnih napada.

Meni je 5 februara 1916 razjašnjen stav engleske komande čija lojalnost i drugarstvo prema nama nisu bili u pitanju.

U toku jednoga razgovora koji je vodio sa pukovnikom de Valijerom, šefom francuske vojne misije, general Davidson je u poverenju otkrio da se engleski političari mešaju u vođenje vojnih poslova. »Britanska vojska«, rekao je on, »spremna je da podnese svaku žrtvu, ali mi moramo da računamo sa našim političarima koji su, posle Nemaca, naši najveći neprijatelji. Ako se naproleće angažujemo sami u operacije iscrpljivanja neprijatelja, mi rizikujemo da u njima izgubimo 50.000 — 60.000 ljudi. Kada britanska vlada bude saznala za te gubitke, ona će smatrati da su za 1916 godinu podnesene dovoljne žrtve. Naši političari hoće da Engleska vodi rat, ali pod uslovom da narod, od koga oni žive, ne podnese zbog toga suviše težak teret. Iz bojazni da ga ne oneraspoloži, vlada će smatrati »da je to dosta« za ovu godinu, te zbog toga naše armije više neće smeti da izvedu još jednu veliku ofanzivu«.

General Heg, koji mi je ponudio neograničeno sadejstvo britanske vojske, doveden je u nezgodan položaj usled ovakve reakcije engleske politike koju mu je, kako su mi rekli, otkrio general Robert-

son, načelnik Imperijalnog generalštaba, koji ga je poslednjih dana januara 1916 posetio u Sent Omeru.

Međutim, ta teškoća se sama od sebe izgladila, nažalost na naš račun, jer je bitka kod Verdena, koja se rasplamsala 21 februara, sa strahovitom žestinom odigrala ulogu te borbe za iscrpljivanje od koje sam toliko želeo da poštedim naše vojnike.

Otprilike u isto vreme dala mi se prilika da, uvek na *naš račun,* osetim zlodela politike.

U toku januara 1916 godine doprlo mi je do ušiju da se u engleskim visokim vojnim krugovima počelo da stvara nepovoljno mišljenje o moralnoj vrednosti francuske vojske i da se, za ubuduće, sumnjalo u njenu ofanzivnu sposobnost. Izgledalo je da je general Heg usvojio to mišljenje i da je to uverenje zasnivao na izveštajima iz raznovrsnih izvora čije poreklo nismo mogli da ustanovimo. Ovo me je zabrinulo i, naročito, iznenadilo, jer su naše armije dotada izvršile veličanstven zadatak, što je zasluživalo pravičniju ocenu naših saveznika. Ubrzo mi se objasnila ta zagonetka.

10 januara 1916 je Klemanso, koji je tada bio senator, došao u Rusbrige, u Štab 36 korpusa. On je tu, u prisustvu engleskog kapetana Risa, oficira za vezu britanske 2 armije pri 36 korpusu, pustio na volju svojoj žustrini i u najcrnjim bojama govorio o tadašnjem moralnom stanju francuske vojske, ističući ogromne gubitke koji su podneseni, zaključujući da nam je ubuduće nemoguće da preduzmemo ofanzivu. Engleski oficir je o ovim izjavama, naravno, obavestio svoje starešine koje su im utoliko više pridavale značaja ukoliko je ličnost koja ih je učinila bila viđenija. Kapetan Ris se poverio i jednom našem oficiru i doslovno je dodao: »Ako su te činjenice tačne, Klemanso je iz rodoljublja morao da ih prećuti; ako su netačne, taj čovek je bednik«.

Osim toga, bilo je opštepoznato da jedna ličnost manjega značaja, Budeno, senator Pa de Kalea, kako u napisima tako i u svojim govorima, širi slične glasove, što je, razume se, došlo do znanja britanskoj komandi.

Takvi razgovori su vođeni u zoni u kojoj je, usled pomešanog stanovništva, Francuza, Belgijanaca i Engleza, nemačkim agentima bio olakšan rad. Moglo se nasigurno kladiti da su te pesimističke i neopravdane ocene doprle i u neprijateljeve štabove.

Klemanso je *u to vreme bio u opoziciji.* Kada je, docnije, stupio na vlast, *on je uvideo kolika je opasnost od prepričavanja kada se ona šire napolju.* Što se mene tiče, toliko očigledne neobazrivosti *opravdavale* su ograničenja koja sam nametnuo za *kretanje političara na vojišnoj prostoriji.* A držanje francuske vojske u toku 1916 godine, koja je bila godina Verdena i Some, pokazalo je da su naši vojnici zaslužili *nešto bolje* nego što je sud koji su o njima pred strancima donosili *rđavo obavešteni* parlamentarci.

14 februara 1916 godine general D. Heg i ja složili smo se o glavnim linijama jednoga projekta koji je predviđao izvršenje jed-

noga zajedničkog francusko-engleskog napada na obema obalama Some, koji bi počeo krajem juna.

Čim je bilo obezbeđeno sadejstvo britanskih armija i postavljen opšti plan, ja sam, 18 februara, komandantima grupa armija saopštio svoju nameru da želim da ostvarim proboj neprijateljskog fronta opštom ofanzivom francusko-britanskih snaga na frontu Severne grupe armija. Obavestio sam generala Foša da će on za izvršenje te ofanzive raspolagati sa 39 pešadiskih i 3 teritorijalne divizije i sa oko 1.700 teških oruđa. Ta sredstva, podeljena na 3 armije, trebala su da učine mogućim izvršenje ofanzive na frontu od oko 40 km, koji će, produžen na sever engleskom ofanzivom do Hebiterna, činiti ukupni napadni front od 70 km. I, ja sam 1 juli odredio kao dan početka te bitke.

Kada se, tri dana docnije, rasplamtela bitka kod Verdena, ja sam pozadi celokupnog fronta imao 31 diviziju u rezervi.

U jednoj od prethodnih glava sam rekao da je najrazumljiviji cilj, za koji se moglo pretpostavljati da nemačka Vrhovna komanda želi ostvariti svojom ofanzivom na tu našu tvrđavu na istoku, bio iscrpljenje naših rezervi kako bi francuskoj vojsci onemogućila da uzme učešća u docnijim ofanzivama na našem frontu. Obratno tome, cilj koji sam sebi postavio čim je bitka kod Verdena očevidno ušla u fazu borbe za iznuravanje, bio je da tu defanzivnu operaciju vodim najekonomičnije.

Sporazum na konferenciji u Šantijiu davao mi je pravo da od Engleza tražim da napadaju da bi olakšali pritisak koji se nad nama vršio kod Verdena. Što se nisam koristio tim sporazumom, to nije bilo iz tašte razmetljivosti, da bih pokazao svetu da je Francuska dorasla da još jednom digne bačenu rukavicu. Da je postojala opasnost da dođe do sloma, ja bih, svakako, apelovao na Engleze i siguran sam da bi se oni odazvali mojoj molbi. Ali, ja sam znao da oni nisu gotovi. Ni njihov materijal, ni broj njihovih jedinica u rezervi, ni stepen pripravnosti njihovih trupa, nisu omogućavali generalu Hegu da preduzme ma šta efikasno. Angažovati ih pre vremena, apelujući na njihovu čast i na njihov duh solidarnosti, značilo bi u klici ubiti bitku koju smo trebali da pripremimo, značilo bi raditi ono što neprijatelj želi. A ono što sam rekao o uticaju njihovih političara, dovoljno je da posluži kao dokaz ovoga što tvrdim. »Pošto bi izgubila 50.000 — 60.000 ljudi, engleska vojska više ne bi dobila odobrenje da napada do kraja godine«, kao što je rekao Davidson.

Zbog toga sam se zadovoljio time da od Engleza tražim da mi omoguće da obrazujem rezerve na taj način što će oni smeniti našu 10 armiju. Uostalom, general Heg je još pre početka bitke kod Verdena načelno pristao na to. Na tu posrednu pomoć, koju sam potražio 22 februara, nije se moralo dugo čekati. General Heg mi je već sutradan odgovorio da je ne samo naredio da se odmah smeni francuska 18 divizija a potom i 17 korpus, nego da, osim toga, namerava da se u Londonu lično zauzme da bi izdejstvovao upućivanje pojačanja

iz Egipta. On mi je telefonom saopštio: »Preduzeo sam mere za smenjivanje Vaše cele 10 armije. Sutra ću doći u Šantiji da Vam stisnem ruku i da Vam se stavim na potpuno raspoloženje«. On je održao reč. 17 korpus je bio smenjen 4 marta, a ostatak 10 armije 14 marta.

Kako su nam Nemci, napustivši pasivan stav koga su se držali u toku 1915 godine na našem frontu, nametnuli bitku kod Verdena, ja sam se bio rešio da je iskoristim tako da ona posluži ostvarenju mojih namera. Verden je imao da postane topionica u kojoj će se ostvariti topljenje neprijateljskih rezervi.

Na Somi se ima izvršiti rešavajuća akcija. *1916 godina je mogla i trebala da bude godina pobede.*

»S obzirom na to da je neprijatelj preduzeo akciju od bitne važnosti«, pisao je Heg 3 marta, »neophodno je da mi učinimo nešto više a ne samo da odbijemo njegove napade. Potrebno je da *pobedimo* neprijatelja. Eto šta, u ovome odlučujućem času, treba da bude cilj svih nas«. I dok sam od Engleza tražio da požure sa pripremama za bitku na Somi, određujući za nju sve svoje rezerve, dok sam im za tu svrhu stavio na raspoloženje 110 oruđa teške artiljerije, ja sam načinio projekt da napadni front Fošove grupe armija proširim do Hamela (8,5 km jugoistočno od Lasinjija) i zbog toga sam odustao od pomoćnih operacija za koje sam prvobitno bio izdao naređenja ostalim grupama armija, jer su te operacije sada postale bespredmetne.

Nažalost, pakao kod Verdena je proždirao naše snage ma koliki bili napori koje sam ulagao da ih sačuvam. Bio sam prinuđen da generalu Fošu 26 aprila saopštim da »iako su moje namere ostale iste«, sredstva koja mu mogu staviti na raspoloženje smanjuju se, te sam mu morao narediti da uzme u obzir skraćivanje svoga fronta napada, koji će ostati uz engleski front, ali da pripremne radove treba »da vrši na celoj dužini prvobitno predviđenog fronta«.

Posle besnih napada koje je neprijatelj vršio na obema obalama Meze, ja sam, 20 maja, i po drugi put morao da obavestim generala Foša da ću moći da mu stavim na raspoloženje samo 26 divizija i 700 oruđa teške artiljerije. 22 maja sam generala Hega obavestio o reperkusijama koje bitka, kojoj je Verden bio poprište, ima na moje projekte na Somi: »Ova bitka, koja se već tri meseca vodi sa žestinom i neprekidnošću kojima ranije nije bilo primera, apsorbuje znatan deo naših rezervi u ljudstvu i materijalu. Ona me, zbog toga, primorava da u znatnoj razmeri smanjim učešće francuskih armija u opštoj savezničkoj ofanzivi. Smanjenje sredstava koja se stavljaju na raspoloženje generalu Fošu, nesumnjivo će ga primorati da izmeni svoj plan dejstva. Ali, već sada se može predvideti da izmene koje će general Foš izvršiti u svom prvobitnom planu neće uticati na neposredno sadejstvo francuskih armija sa britanskim snagama severno od Some. General Foš je prinuđen da potpuno preradi svoj prvobitni plan i da, umesto predviđenog, vrši napad same 6 armije obema obalama Some, koji će biti u vezi sa engleskom vojskom kod Marikura i koji će se ograničiti na deo fronta južno od

druma Amijen — Peron. Taj napad treba da vrše 3 korpusa u prvoj liniji, i to: jedan severno od Some a dva južno od nje«.

Projekt napada koji je bio razrađen na toj osnovi bio je konačno usvojen i taj projekt je bio i izvršen.

Ali, dok je general Peten, kao što se ranije videlo, uporno zahtevao da otpočne bitka na Somi, koja je trebala da olakša stanje kod Verdena, general Heg mi je ubrzo počeo iznositi izvrsne razloge za odlaganje početka savezničkih operacija.

Britanski glavnokomandujući, oslanjajući se na činjenicu da će britanska vojska u Francuskoj oko 15 avgusta dobiti pojačanje od 200 teških oruđa, tražio je 8 maja od mene da odložim dan početka naše ofanzive.[1])

Ja se sa time nisam mogao složiti.

Zahtevati od francuske vojske da produži džinovski napor koji je vršila kod Verdena značilo je raditi u korist Nemačke, jer mi, na kraju, nećemo više biti sposobni da učestvujemo u operacijama na Somi. Osim toga, ofanziva koju su Austrijanci otpočeli u Trentinu počela je da dobija uznemirujuće razmere, te je ruska Vrhovna komanda, na zahtev Italije, odlučila da svoj napad, koji je trebao da otpočne 4 juna, otpočne ranije. Međutim, prema odredbama sporazuma zaključenog u decembru 1915 godine među Saveznicima, francuske i engleske snage su trebale da otpočnu napad na oko 15 dana posle Rusa.

Zbog toga sam 26 maja, na jednom sastanku koji sam u Bokenu imao sa generalom Hegom, na koji sam otišao sa generalom Kastelnoom i gde sam zatekao generale Hega i Robertsona, izložio situaciju, a naročito projekte operacija generala Aleksejeva, načelnika štaba Vrhovne komande ruske vojske.

Pošto me je saslušao, Heg je lojalno izjavio da se *potpuno slaže sa mnom* da to pitanje treba uzeti u razmatranje tako kao da sada na francusko-engleskom frontu postoji samo jedna vojska i da treba napasti zajedno. On je konačno usvojio 1 juli kao dan početka bitke na Somi.

Jedan razgovor između Klemansoa, pretsednika Vojnoga odbora u Senatu, i generala Hega, koji je ovaj preneo pukovniku Valijeru, šefu francuske misije pri britanskoj vojsci, konačno će rasvetliti do

---

[1]) U toku prvoga tromesečja 1916 godine na francuski front je iz Egipta bilo dovedeno 11 britanskih divizija.

Britanska armija u Francuskoj je sredinom aprila imala 47 divizija, umesto 36 divizija koliko ih je imala početkom godine.

Ali, u Engleskoj je bilo ostalo 37 divizija (raznolike vrednosti i brojnog stanja).

U to vreme se dogodio jedan značajan događaj: napuštajući tradiciju, koju je Engleska do tada smatrala neprikosnovenom, Pretstavnički dom je (maja 1916) izglasao opštu vojnu obavezu.

Krajem juna je došlo još 7 novih britanskih divizija u sastav armija generala Hega koji je tako raspolagao sa 54 divizije od kojih je 26 divizija (umesto prethodno predviđenih 17 divizija) imalo da učestvuje u zajedničkoj ofanzivi.

koga se *stepena uspostavilo poverenje* između engleskog glavnokomandujućeg i mene.

»Primio sam Klemansoa 4 maja 1916 godine u Eru«, *ispričao je general Heg.* »U toku svoje posete, koja je trajala jedan čas, on je mnogo i zanimljivo govorio o svima pitanjima. Ipak sam bio veoma iznenađen kada sam ga čuo da mi iznenada postavlja ovo pitanje: »Da li ste Vi pod komandom generala Žofra?«

Iako mi je izgledalo da Klemanso nema prava da me pita o tome, ja sam mu odgovorio da sam *jedini* ja odgovoran engleskoj vladi za vođenje operacija i svojih trupa, ali, kako smatram da na istome vojištu ne mogu da budu dva glavnokomandujuća i da postoji samo *jedna francusko-engleska vojska,* ja sam se *apsolutno* oslonio na direktive generala Žofra u koga imam *najveće poverenje,* kao što *osobito cenim* sposobnosti *oficira Vrhovne komande.*

Najzad, ja sam Klemansou rekao da mi je general Žofr nedavno o njemu pohvalno govorio i da mu ja toplo preporučujem *da ode da poseti* glavnokomandujućeg, jer se od svakoga, da bi se izvojevala konačna pobeda, zahteva da *odbaci* svaku ličnu netrpeljivost kako bi se sve sposobnosti i sve volje sjedinile u zajedničkom naporu.

Klemanso je otišao, izgleda, vrlo zadovoljan tim sastankom«.

Izveštavajući me o tome razgovoru, pukovnik de Valijer je dodao: General mi nije izgledao manje zadovoljan što je ugrabio priliku da *podvuče svoju solidarnost sa glavnokomandujućim* i što je svome sabesedniku dao *savet lojalnosti«.*[2])

Taj razgovor između Klemansoa i generala Hega bio je vrlo zanimljiv. Ali, velikodušne reči engleskoga glavnokomandujućeg nisu mogle imati velikoga uspeha, jer sam se ja ubrajao među mnoge ličnosti koje *Klemanso nije voleo.* Razlog njegove zlovolje prema meni bio je osrednji. Ja sam početkom 1915 godine, ako se dobro sećam, oduzeo komandu jedne kolonijalne pešadiske divizije generalu Lebloau zbog njegove nesposobnosti. Klemanso me je posetio da bi me nagovorio da povučem svoju odluku. Ja sam to odbio. Tada je on, ne mogavši se više uzdržavati, uzviknuo: »Vi ste ga najurili stoga što je on kaznio jednoga vojnog sveštenika!« Potom je otišao i to mi nikad nije oprostio.[3])

21 juna sam generalima Hegu i Fošu uputio jednu zajedničku direktivu o tome kome se cilju ima težiti i kako treba iskoristiti rezultate do kojih treba da dovedu početne operacije.

U toj direktivi je najpre bila izražena moja namera da vodim dugotrajnu bitku koja treba da se završi iscrpljenjem sredstava koja

---

[2]) Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 1, predm. 79. Pismo od 8 maja 1916.

[3]) Treba napomenuti da je general Lebloa ponovo dobio komandu. Oktobra 1915 data mu je komanda 57 divizije koja je odlazila na Istok. Mada se general Lebloa brojao *među prijatelje* generala Saraja, ovaj me je oktobra 1916 godine, preko moga oficira za vezu pri Istočnoj vojsci, telegrafski obavestio o *nesposobnosti generala Lebloaa,* koga je svako prikazivao kao veoma zamorenog. General Lebloa je smenjen januara 1917 godine.

će neprijatelj moći da nam suprotstavi. To nam je nametalo potrebu da brižljivo razradimo jedan plan dovođenja svežih jedinica i jedan plan oporavljanja i popune iznurenih jedinica.

Strategiski cilj koji sam želeo da ostvarim bio je da jednu manevarsku masu izvedem na snop neprijateljevih komunikacija koji se nalazi između Kambrea, Le Katoa i Mobeža. Drum Bapom — Kambre činio je, dakle, materijalnu osu našeg početnog nastupanja.

Front koji je najpre trebalo dostići bio je označen linijom: Miromon — Le Sars — Genši — Gijmon — Morepa — Hem — greda Flokura.

Zbog toga što su za početnu fazu francuske ofanzive dodeljena smanjena sredstva, glavni napor je trebala da vrši britanska vojska, a zadatak francuske 6 armije bio je da potpomaže naše saveznike. U tome cilju, ona je trebala da dejstvuje s obe strane Some, u vezi sa britanskom 6 armijom, protežući svoj napad na južnoj obali reke udesno do druma Amijen — Peron. Ali, dejstvo južno od Some trebalo je da ima za cilj samo to da se kroči na gredu Flokura kako bi se neprijateljska artiljerija sa te prostorije sprečila da dejstvuje bočnom vatrom na trupe koje budu nastupale severno od reke. Međutim, dejstvo severno od Some, koje je upočetku bilo nužno ograničeno usled prirode zemljišta, trebalo je postepeno da se proširuje po meri engleskoga napredovanja i da se pothranjuje kako bi se moglo što dalje produžiti u vezi sa njima.

Ja sam bio predvideo da će razvoj naše ofanzive severno od Some ubrzo privući svu pažnju i snage 6 armije koja će imati da nastupa ka severu u vezi sa engleskom 6 armijom a u isto vreme morati da drži u vlasti i položaje okrenute prema istoku. Pošto je postojala opasnost od teškoće da se oba ta zadatka vrše jednovremeno, ja sam 24 juna izvukao Štab 3 armije sa fronta u Argoni i stavio sam ga na raspoloženje generalu Fošu. General Ember, komandant 3 armije, dobio je tada pasivni front Oaze; general Mišler (10 armija) dobio je ceo onaj deo fronta na kome se nije predviđalo da će se voditi operacije, osim u slučaju da se dejstvo proširi ka jugu. A 6 armija je zadržala samo onaj front na kome smo mi trebali da napadamo.

General Fajol, koji će u toj bici imati prvorazrednu ulogu, bio je, kada je izbio rat, brigadni general u rezervi. On je bio nastavnik taktike artiljerije u Ratnoj školi i tu je sebi stvorio glas čoveka pravilnog rasuđivanja koji voli jednostavna rešenja, koji ne voli da se ističe, koji je radan i savestan. Kada je bio kucnuo čas da se ide u penziju, on se povukao skromno. 13 avgusta 1914 on je primio komandu jedne rezervne divizije koja se sa čašću izvlačila iz teških situacija, naročito za vreme trke ka moru. 21 juna 1915, kada sam generala Petena naimenovao za komandanta 2 armije, dao sam Fajolu 33 korpus, u kome je bilo upražnjeno mesto komandanta, a 26 februara 1916 odredio sam ga na mesto generala Diboaa koji je bio smenjen sa položaja komandanta 6 armije.

Fajol je potpuno opravdao poverenje koje sam u njega imao. On je u komandovanju svojom armijom dao dokaza onih istih osobina koje sam ranije naveo. On je stvari video vrlo pravilno i vrlo jasno. On je bio hladan i metodičan.

Artiljeriska priprema je otpočela 24 juna izjutra.

1 jula počeo je napad: u 7.30 časova severno od Some, u vezi sa Englezima, a u 9.30 časova južno od nje. Blagodareći izvrsnim rezultatima postignutim artiljeriskom pripremom, pešadija je svuda brzo napredovala i uveče je ceo nemački prvi položaj bio zauzet i otpočela je borba na drugom položaju koji je sutradan pao u naše ruke.

Kod Engleza je uspeh bio manje izrazit. Neprijatelj je sa više protivnapada povratio jedan deo zemljišta koje su oni u prvim časovima bili oteli. Istinu govoreći, Nemci nisu verovali da će Francuzi, posle Verdena, biti sposobni da vrše ofanzivu na Somi, čije im pripreme nisu izmakle. Oni su preduzeli veće mere predostrožnosti prema Englezima, te su otuda jače reakcije imali da pretrpe naši saveznici koji su, s druge strane, trpeli i zbog manje veštine svojih artiljeraca i zbog manjeg iskustva svojih pešaka. Ti nedostaci su plaćeni znatnim gubicima.

Zadatak koji je bio poveren francuskoj 6 armiji bio je u potpunosti izvršen 10 jula. Što je najvažnije, greda Flokura bila je zauzeta.

Taj brzi uspeh, naročito na južnom delu gde je iznenađenje neprijatelja izgledalo potpuno, želja da se iskoristi ta situacija i bojazan da britanska ofanziva, poremećena tim početnim neuspehom, neće doneti sve očekivane rezultate u pravcu severa, naveli su generala Foša da predvidi izmenu u daljem razvoju bitke. On je već 3 jula uveče naredio 6 armiji da bude spremna da produži *napad ka jugu*.

On je 8 jula za deo našega bojišta južno od Some smislio jedan manevar koji se sastojao u tome da se najpre obrazuje defanzivan front ka istoku, duž reke, a potom da se naši napadi, pod zaštitom toga fronta, uprave ka jugu i da se naše operacije vode tako da se još netaknuti neprijateljski položaji poduhvate s boka, dok će ih desno krilo 6 armije i 10 armija napasti neposredno u pravcu istoka.

General Mišler, komandant 10 armije, dobio je 10 jula naređenje da pripremi napad svojih trupa, polazeći sa linije železničke pruge Amijen — Nel. U isto vreme mu je stavljeno do znanja da će svoje dejstvo imati da širi ka jugu po meri kako bude naknadno dobijao pojačanja u borbenim sredstvima. On je već imao na raspoloženju 211 oruđa teške artiljerije i 36 oruđa teške artiljerije velikog dometa. Ja sam ga obavestio o odašiljanju 6 baterija merzera 220 mm i 2 diviziona topova 155 mm. Ali, ova armija je mogla da stupi u dejstvo tek oko 25 jula. Premeštanje artiljerije 6 armije, koje je nametalo znatno pomeranje našega fronta unapred, bilo je otežano i time što je zemljište bilo izrovano, te je general Fajol smatrao da nije moguće produžiti napad pre 20 jula. Ti dugi rokovi su me za-

brinjavali, jer sam se bojao da oni neprijatelju ne dozvole da se preuredi.

Srećom, Englezi su brzo prebrodili rđav utisak koji je na njih učinio njihov polovičan uspeh od 1 jula, te su 10 jula postigli osetno napredovanje koje se 14-og još povećalo. Sada je bilo moguće produžiti francuski napad severno od Some. On je izvršen onoga dana koji je Fajol bio odredio (20 jula) i 20 korpus je u toku toga napada dostigao, pa i premašio, železničku prugu koja vodi od Klerija za Kombl, kojom prilikom je zarobio 1.200 ljudi i zaplenio mnogobrojan materijal.

Ali, 30 oktobra, jedan novi napad je pretrpeo potpun neuspeh.

Bitka kod Verdena i početak bitke na Somi, pored več pretrpljenih gubitaka za prvih 18 meseci rata za koje smo vreme na Zapadnom frontu mi podneli glavni teret, doveli su do prilično uznemiravajućeg stanja naših snaga.

19 jula uputio sam ministru rata jedno pismo u kome sam mu skrenuo pažnju na to pitanje.

1 jula 1916 je nedostatak ljudstva u jedinicama na frontu iznosio 32.000 ljudi. U operativnim jedinicama se već nalazilo 78.000 ljudi iz 1916 godišta. Ostatak toga godišta bio je nedovoljan da popuni već postojeće praznine, kao i one koje će produženje borbe nesumnjivo stvoriti. Zbog toga sam tražio da se pozovu starija godišta da oslobode ljudstvo iz mlađih godišta koje je bilo upotrebljeno na raznim radovima, da se 1917 godište uputi u centre za obuku na frontu da tamo zameni ljudstvo iz 1916 godišta i da se izvrši regrutovanje 1918 godišta. Ja sam, uostalom, u svome pismu napomenuo da je u Nemačkoj 1918 godište već upućeno u jedinice i da je 1919 godište već regrutovano.

Ali, u naknadu za to, naš materijal se stalno povećavao zadovoljavajućom brzinom. Ja sam se tim pitanjem već opširno pozabavio. Ovde ću samo, sa nekoliko brojki, dati pojam o veličini našeg napora. Mi smo sada imali 2.300 baterija u službi dok smo za vreme mira imali samo 720 poljskih i 160 tvrđavskih baterija. Naša dnevna proizvodnja artiljeriskih zrna dostigla je:

155.000 zrna od 75 mm,
10.000 specijalnih zrna,
65.000 zrna za tešku artiljeriju i za artiljeriju velikog dometa.
Ukupno 230.000 zrna svih kalibara *dnevno*.

Utrošak municije se, naravno, paralelno povećavao. U toku te prve faze bitke na Somi, naša dnevna potrošnja municije za tešku artiljeriju bila je otprilike ravna dnevnoj proizvodnji, ali je naša potrošnja municije za poljske topove unekoliko prevazilazila dnevnu proizvodnju. Moralo se trošiti iz rezervi koje su iznosile 555 lotova*), i to po 9 — 10 lotova dnevno. Uostalom, ovde moram da istaknem primernu disciplinu vatre kojoj se povinovala artiljerija generala

*) Lot čini 6.000 metaka. — Prim. prev.

Fajola.[4]) To ne mogu reći i o 2 armiji kod koje sam u više mahova morao da intervenišem da bih ograničio potrošnju municije koja mi je vrlo često izgledala bezmalo kao rasipanje.

Dok se razvijala ta prva faza bitke, između ministra rata i mene došlo je do jednog ozbiljnog incidenta.

General Rok je u početku rata komandovao 12 korpusom sa *velikim uspehom*. Na armiskim manevrima 1913 godine, na kojima sam morao da preduzmem sankcije protiv izvesnog broja komandanata korpusa čija se nesposobnost jasno ispoljila, general Rok je pokazao vrlo visoke sposobnosti koje su se u toj meri potvrdile prvih meseci rata da sam mu januara 1915 godine poverio 1 armiju u kojoj je mesto komandanta ostalo upražnjeno usled toga što je general Dibaj bio određen za komandanta Istočne grupe armija. Sa toga položaja je vlada uzela Roka da mu poveri Ministarstvo rata, jer je položaj ministra ostao upražnjen 16 marta usled ostavke generala Galijenija koji je bio teško oboleo.[5])

Ja ću se docnije vratiti na generala Roka kada budem govorio o mojim odnosima sa političarima. Zasada je dovoljno da ovde kažem da on, kao ministar, nikad u Parlamentu nije imao odlučan stav jednoga Milrana. Da o tome ne govorim ništa više, evo kojom prilikom je među nama došlo do incidenta koji ne bi zasluživao da bude pomenut kada ne bi bio karakterističan za borbu koju sam stalno morao voditi da bih očuvao nepovrednu svoju vlast nad armijama.

Major Herbijon, koji je održavao vezu između ministra i mene, obavestio me je da je pretsednik republike odlučio da kroz nekoliko dana ode u Verden, a potom na Somu. Ministar rata je trebao da ga prati na tome putu. Ali, prilikom njegovih ranijih poseta armijama, pojedini komandanti su generalu Roku u više mahova upućivali razne molbe ili pitanja. Prilikom moga opisa bitke kod Verdena izneo sam jedan takav tipičan primer. Jedna izjava generala Petena, učinjena neposredno ministru, bila je povod da mi vlada napiše jedno pismo kojim je na mene vršila ozbiljan pritisak da bi me privolela da izmenim svoje odluke.

Ovo zaobilazno obraćanje vladi činilo mi se veoma *štetno po moj autoritet* kod mojih potčinjenih. Ja sam još istoga dana ministru napisao jedno pismo u kome sam mu jasno izložio svoje stanovište. Evo zaključka toga pisma:

»Nesumnjivo ćete se složiti sa mnom da će svaki nesporazum biti izbegnut ako budem mogao da Vas lično i odmah obavestim o odlukama koje su u svakom pojedinom slučaju donesene po pita-

[4]) Potrošnja municije od 75 mm u 2 i 6 armiji, na dan 15 jula 1916, bila je sledeća:

2 armija — — — — — — — — 108.000 zrna
6 armija — — — — — — — — 60.000 zrna

U 2 armiji to je bila gotovo redovna dnevna potrošnja, ma kakve se operacije vodile. U 6 armiji potrošnja se upravljala prema operacijama.

[5]) General Galijeni je umro 27 maja 1916 u jednom lečilištu u Versaju

njima koja će Vam biti postavljena, i o razlozima koji su me rukovodili za donošenje tih odluka.

To su baš prava i odgovornosti komandovanja čiji težak teret snosim.

Zbog toga Vam saopštavam svoju čvrstu nameru da Vas pratim pri obilasku.

Ali, s druge strane, razvoj događaja koji su u toku sada mi ne dozvoljava da pravim niti projekte niti putovanja koja nisu neophodna radi rukovođenja operacijama.

U takvim okolnostima, ja Vas najlepše molim da izvolite trenutno odložiti svoju posetu armijama«.

Sutradan, general mi je poslao jedno svojeručno pismo koje mi je major Herbijon doneo uveče:

Pariz, 14 jula 1916

Dragi moj Žofre,

Tvoje pismo br. 9042 od juče iznenadilo me je i ožalostilo!

Treba dobro da razumeš da ako bih prihvatio, kao što mi ti predlažeš, da ne mogu da odlazim armijama ako me ti ne pratiš, i ako bih odustao od svojih obilazaka kada ti ne bi mogao da me pratiš, ni vlada ni Parlament ne bi pristali na to što bi oni smatrali abdikacijom, i sve bi se skrhalo.

Takva je situacija. Ti treba to da razumeš i da se s time pomiriš. Inače, svašta se može dogoditi.

Ja mislim da za vreme svojih obilazaka nisam ništa učinio što bi moglo umanjiti tvoj autoritet do koga je vladi stalo isto toliko koliko i tebi samome.

Što se tebe tiče, u tvome je interesu da ja budem ministar.

Nas dvojica zajedno možemo mnogo da uradimo, pod uslovom da svako od nas može da vrši svoj zadatak. *Taj uslov, znaj dobro, od dominantnog je značaja za poverenje Skupštine i Senata.* Kada on ne bi bio ispunjen, bilo bi brodoloma pre nego što proteknu dva meseca. On mora biti ispunjen.

Nojbolje će biti da od mene zatražiš da ti vratim tvoje jučerašnje pismo. Na taj način ono više neće postojati.

U protivnom, ja ću biti prinuđen da ti odgovorim službeno, a to će moći da bude samo u smislu kako sam ti rekao.

Što se tiče moga puta, u nedelju i ponedeljak, sa pretsednikom republike, mi ga ne možemo odložiti čak i ako ti ne budeš mogao da nas pratiš.

Tvoj verni,

Rok[6])

Po prijemu ovoga pisma naredio sam da se ministar rata, telefonskim putem, zamoli da dođe da me poseti u mome štabu.

---

[6]) Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 95.

On je došao 15 jula u 9.30 časova. Bio je vrlo rđavo raspoložen. Rekao mi je da je moje pismo načinilo vrlo rđav utisak u Parizu i da mi ga je on natrag doneo po savetu pretsednika republike, moleći me živo da ga povučem.

Pošto sam ga strpljivo saslušao, ja sam mu izložio svoje stanovište. U stvari u kojoj smo se razmimoilazili postoje, rekao sam mu, dva pitanja: jedno načelno, drugo konkretno.

Po načelnom pitanju *ja sam ostao pri svome gledištu*, a to je da vidim samo nezgode u tome da vlada može, obilazeći me i bez moga znanja, da prikuplja mišljenja, zahteve ili žalbe, i to me rukovodi da zahtevam da Pretsednika ili ministra, kad god budu putovali po vojišnoj prostoriji, pratim ja ili moj načelnik štaba.

Što se tiče konkretnoga pitanja, ja sam od ministra zahtevao da se Pretsednikov put odloži do trenutka kada će mi biti moguće da ga pratim.

Posle prilično žive diskusije Rok je najzad shvatio da mi još leži na srcu skorašnji incident koji su izazvala saopštenja koja mu je krajem prošloga meseca učinio general Peten i on se složio sa tim da takvi incidenti mogu da budu samo kobni po vođenje operacija. To pitanje je, dakle, rešeno u smislu u kome sam ja to tražio. Rešeno je da ću Pretsednika i ministra uvek, kada budu posećivali armije, pratiti ja ili lice koje ja budem odredio.

Što se tiče konkretnoga pitanja, program putovanja u Verden i na Somu ostao je nepromenjen. General Kastelno je bio na istočnom vojištu. Telegrafisao sam mu da odmah ode u Verden i da se tu stavi na raspoloženje Pretsedniku.

Rok je otišao umiren, ali... on mi je ostavio moje pismo.

Ovo kazivanje ću završiti jednom anegdotom:

19 oktobra iste godine saznao sam da su vrlo zategnuti odnosi između generala Kadorne, načelnika štaba Vrhovne komande italijanske vojske, i ministra Bisolatija... Ne znam koji su bili razlozi toga nesporazuma, ali, kako mi je rečeno, do njega je došlo stoga što je general Kadorna ministru *zabranio* da stupi na vojišnu prostoriju.

17 jula, u 8 časova, došao je k meni, u moj štab u Šantijiu, general Kastelno, koji se vratio iz Verdena gde je, kao što sam rekao, pratio Pretsednika.

Malo posle toga došli su Poenkare i general Rok. Zajedno smo otputovali u Amijen pretsednikovim vozom. Najpre sam Pretsednika odveo kod generala Foša u Diri. On mi je nagovestio svoje brige po pitanjima politike. On je sa izvesnom gorčinom gledao kako se na političkom nebesnom svodu uzdiže Klemansoova zvezda, čije se naprasite prirode pribojavao. »Nijedno ministarstvo«, rekao mi je on, »neće moći opstati sa tim čovekom na svome čelu«.

Potom smo otputovali da posetimo generala Fajola u Merikuru. Po povratku sreli smo jedan teritorijalni pešadiski puk (117-ti) koji je vrlo dobro prodefilovao pred Pretsednikom, sa držanjem starih

vojnika, vrlo dobro vođenih. Poenkareu sam pokazao i jedno selo, Dompijer, kao primer bombardovanja izvršenog u toku naše artiljeriske pripreme. Od toga jadnoga sela ostali su još samo bezoblični tragovi. Gomila ruševina, malo veća od ostalih, označavala je mesto na kome se nalazila crkva. Najzad, Pretsedniku sam pokazao i jednu bateriju od 400 mm.

Izgledalo je da je Poenkare prilikom ovoga obilaska na Somi stekao povoljan utisak. On je rekao da mu je pala u oči razlika u živahnosti trupa kod Verdena i trupa na Somi, koje je obišao u razmaku od jednoga dana. Koliko se u štabovima i u trupi na Somi osećala atmosfera poverenja i zadovoljstva, toliko se kod Verdena dobijao utisak premorenosti i prilično uznemirujućeg mirenja sa sudbinom. On je razgovarao sa ljudima kod Verdena. Jedan od njih mu je rekao: »Više bih voleo da sam na nekom drugom mestu«. Štaviše, izgledalo mu je da je kod Verdena popustila disciplina. On je u jednome kantonmanu naišao na vojnike iz Mordrelove divizije[7]) koji su bili malo pripiti. Taj prizor je učinio rđav utisak na Pretsednika. Zbog toga ga je defilovanje starih vojnika 117 puka na Somi prijatno iznenadilo što od mene nije skrivao.

Pretsednik je na ova dva obilaska ocenio koliku potištenost stvara duga defanziva i koliko je blagotvorno dejstvo jedne uspešne ofanzive.

Po mome povratku u Šantiji, 17 jula uveče, general Pele me je obavestio o jednome razgovoru koji je vodio sa pukovnikom Rudeanuom koji se nalazio u zvaničnoj misiji u Francuskoj da utanači pitanja rumunskog stupanja u rat. Prema obaveštenjima koja mu je dao taj oficir, rumunska vlada je rešena da stupi u rat na našoj strani. Ofanziva će otpočeti 8 avgusta. U to vreme žetva će u Rumuniji biti završena. Teškoće sa Rusijom, koje su dugo odlagale donošenje odluke rumunske vlade, izgleda da su izglađene. Docnije ću reći zašto mi se intervencija toga novog saveznika, koja je izgledala da mnogo obećava, činila toliko puna neizvesnosti.

Vraćam se na izlaganje operacija.

Kao što sam rekao, od dva poslednja napada koja smo izvršili krajem jula, napad od 20 jula je delimično uspeo dok je napad od 30-og pretrpeo potpun neuspeh. Uzroke za taj neuspeh trebalo je, velikim delom, tražiti u teškoćama na koje je 6 armija naišla u toku priprema operacija. Pokazalo se da je doista sasvim nelogično ostaviti generala Fajola da i dalje vodi bitku na dva bojišta, severno i južno od Some, gde će njegova dejstva svakim danom postajati sve divergentnija.

31 jula sam pozvao generala Foša da dođe u Šantiji. Potsetio sam ga na to da je osnovna ideja naše ofanzive *potpomaganje engleskih snaga koje dejstvuju severno od Some*, a da naša ofanziva ka jugu ostaje od drugostepenog značaja i zavisna od rezultata ostva-

[7]) 71 divizija.

renih ka severu, te sam, sledstveno tome, odlučio da se granica zone dejstva između 6 i 10 armije pomakne na sever, tako da se generalu Mišleru ostavi da rukovodi operacijama južno od reke, a da general Fajol na toj obali zadrži samo jednu zonu sa koje će njegova artiljerija moći da tuče u leđa nemačke položaje severno od reke.

Potom, ja sam nastao da se kod Engleza oživi bitka koja se malo-pomalo razbila u jedan niz malih nepovezanih poduhvata koji su stajali mnogo žrtava, a donosili malo koristi.[8])

U toku celoga avgusta ja sam u više mahova skretao pažnju generalu Hegu na važnost da se našoj ofanzivi da snažan i stalan polet. Ruska ofanziva se povoljno razvijala, ali po cenu znatnih žrtava, te naše saveznike sa istoka nije trebalo pustiti da izgube dah. Za to je bilo potrebno da se neprijatelju onemogući da na istočno vojište odvede snage uzete sa našeg fronta. Ako bismo postigli taj rezultat, mogli bismo se nadati da vidimo kako će se Istočni front uskoro srušiti pod udarcima naših saveznika. Ovi su nam, doista, dostavljali upečatljive brojke o zarobljenima i plenu.

Od 4 juna (početak njihove ofanzive) do 31 juna oni su samo Nemcima zarobili 335.000 ljudi, od kojih 6.000 oficira, i zaplenili 461 top. Od 16—28 jula zarobljeno je 39.000 ljudi, 340 oficira i zaplenjeno 49 topova; 28 i 29 jula: 32.000 ljudi, 650 oficira i 100 topova, to jest više od 400.000 ljudi je zarobljeno samo iz nemačkih armija na istoku. Kako su se Austrijanci slabije borili, a radije predavali nego njihovi saveznici, može se pretpostaviti da su Centralne sile, od 4 juna prema Rusima izgubile više od 1,000.000 vojnika, poginulih, ranjenih i zarobljenih. Međutim, kao što sam rekao, Rumunija je, stupajući u rat uz Ruse, dovodila pojačanje od 550.000 ljudi u svežim trupama.

Najzad, 7 avgusta su Italijani napadali na Soči i u početku imali znatnoga uspeha: oni su zauzeli mostobran kod Gorice, a već 9 avgusta me je pukovnik Gondrekur, moj oficir za vezu pri italijanskoj vojsci, obavestio da su naši saveznici zarobili više od 14.000 ljudi. Ja sam, uostalom, pohitao da uputim svoja čestitanja generalu Kadorni, ističući na taj način koliki značaj pridajem naporima njegove vojske za našu zajedničku pobedu.

Ukratko, plan koji sam krajem 1915 godine predložio Saveznicima, i koji su oni usvojili, donosio je sada plodove. Svuda su (osim na Istoku), naše armije zadavale našim neprijateljima strahovite udarce. To, zaista, nije bio trenutak da na Zapadnom frontu smanjimo naš pritisak.

---

[8]) Francuska 6 armija je na dan 19 jula imala 26.000 ranjenih i bolesnih (računajući i one koji su se lečili na mestu). Kod Engleza je, do toga istoga dana, već bilo evakuisano 90.000 ljudi.

Engleski gubici, od početka bitke na Somi do 9 avgusta 1916, dostigli su 117.000 evakuisanih, kojima treba dodati broj poginulih. Kao pojačanje poslato je 192.000 ljudi.

Ser Daglas Heg je bio isuviše inteligentan i *suviše lojalan vojnik* da ne bi shvatio moje molbe. Ali, njegova dobra volja je nailazila na prepreke čijem sam otklanjanju i ja morao da pripomognem.

Britanski glavnokomandujući je unekoliko bio sputan teškoćom da vodi dugotrajnu bitku grupe armija, koja je bila nešto novo i za njega i za njegove štabove. Ne treba smetnuti s uma da je u početku rata ekspedicioni korpus kojim je komandovao Frenč brojao oko 70.000 ljudi, dok je general Heg, sredinom avgusta 1916 godine, imao pod svojom komandom 1,439.000 ljudi od kojih je bilo 1,200.000 boraca. Da bi se moglo komandovati tolikom vojskom, trebalo je improvizovati generale, štabove, komandante pukova. Može se razumeti koliku teškoću je glavnokomandujućem stvaralo komandovanje tolikom masom, te je shvatljivo da se on malo-pomalo upustio u decentralisanje bitke što je svelo na počesna dejstva koja su vodili komandanti korpusa i divizija. Da bi se iz toga isplivalo, trebalo je naše saveznike potstaći da vode uskupnu akciju. U tome smislu sam 11 avgusta Hegu napisao jedno pismo koje mu je predao general de Valijer.

Najzad, i kod Engleza su se, kao i kod nas, uplitali političari. Čitalac se seća karakterističnog razgovora koji je o tome pitanju vodio general Davidson sa generalom de Valijerom. I ja sam se sa strahom pitao da li veliki gubici koje su naši saveznici pretrpeli posle 1 jula neće izazvati živu intervenciju političara s one strane Lamanša.

U ovome pogledu imao sam jedno prijatno iznenađenje. 12 avgusta pre podne otputovao sam iz svoga štaba sa pretsednikom republike. Trebalo je da se u *Val Vionu* sastanemo sa engleskim kraljem koji je dolazio iz Francuske da obiđe svoje armije. Stigli smo u Dulans u 12.30 časova gde smo ručali sa kraljem. Heg i Foš su bili na tome ručku. Posle ručka kralj je primio Pretsednika, a potom je primio i mene u posebnu audijenciju kojoj je prisustvovao i general Heg. Naposletku je primio i generala Foša.

Njegovo Veličanstvo se prema meni pokazalo veoma blagonaklono. Ono mi je izrazilo svoje lično poverenje i izjavilo da ceo engleski narod ima poverenje u mene. Ono je živo izrazilo jednodušnu želju Engleza da produže borbu, bez predaha, *pod* mojim rukovodstvom. Prema tome, glasovi prema kojima je ofanziva na Somi usporena usled intervencije britanske vlade potpuno su potrveni.

Potom je general Heg sa mnom razgovarao. On je to isto jutro primio moje pismo iz ruku generala de Valijera. On se potpuno slagao sa svime što je u njemu bilo napisano, a naročito sa načelom o tesnom usklađivanju englesko-francuskih napora putem napada za koje ću ja određivati dane izvršenja i ciljeve.

U toku toga putovanja Poenkare mi je poverio nešto što je učvrstilo moj utisak da smo mi, možda, bliže pobedi nego što se verovalo. Kod Pretsednika je nedavno bio u poseti monsinjor Dišen,

njegov kolega iz Akademije, koji se vratio iz Rima. Papa je monsinjoru Dišenu bio rekao da je situacija Austrije sada toliko teška da će Centralne sile pre završetka godine biti prinuđene da traže primirje. Saopštavajući mi to obaveštenje, Poenkare mi je rekao da odmah proučim vojne uslove toga primirja.[9]) Da ne bih prekidao izlaganje događaja, ja ću docnije izložiti šta sam odmah naredio svome štabu da razradi.

Vratimo se na operacije.

Sada sporazumni sa ser Daglasom Hegom, mi smo za 30 avgust 1916 pripremili jednu zajedničku ofanzivu velikih razmera koja je trebala da se izvrši na frontu od oko 30 km koji je levo od engleskog desnog krila trebao da se proširi za 10 km. Taj napad je trebao da prodre duboko u neprijateljski raspored, tako da u njemu dovede do ozbiljnog rastrojstva.

Rđavo vreme nas je primoralo da tu operaciju odložimo za 3 septembar za 6 armiju i Engleze, a za 4 septembar za 10 armiju.

Severno od Some, Fajolova armija je još 3 septembra uveče izbila na put Kombl — Kleri. Kleri je zauzet sutradan, a narednoga dana smo još proširili svoje uspehe, mada manje no što smo se mogli nadati, jer je naše levo krilo neuspehom naših saveznika bilo ometeno u svome nadiranju.

Napad 10 armije je počeo 4 septembra u 14 časova; zauzeti su Šili, zapadni deo Šolnske Šume, Vermandoviler i Sojekur, opkoljen Denikur i zarobljeno 2.100 ljudi.

Ovi napadi su neprijatelja iznenadili neuređenog, baš za vreme izvršenja smene. Ovaj uspeh je trebalo moći hitno iskoristiti, ali premeštanje artiljerije i smena zamorenih trupa odložili su produženje naše ofanzive do 12 septembra 1916. Toga dana je 5 francuskih divizija napadalo severno od Some i ostvarilo dalje napredovanje koje nas je dovelo do Bušavena. 15 i 16 septembra napadali su Englezi na frontu od 12 km i ovaj put su vrlo duboko prodrli u neprijateljske položaje. Oni su svoj uspeh unekoliko postigli upotrebom tenkova koji su kod neprijatelja proizveli strahovit efekat iznenađenja. General Heg mi je pokazao ta nova oruđa, 3 septembra, prilikom jedne posete koju sam mu učinio u Bokenu.

25 septembra je na frontu 6 armije otpočela jedna nova akcija u vezi sa Englezima. Manevrom francuskog levog krila kombinovanim sa manevrom britanskog desnog krila zauzeta je varošica Kombe i sela Rankur i Frežikur.

Južno od Some je 10 armija 14 septembra napadala na celome frontu između Šilija i Barlea. Ona je u prvome naletu zauzela Šili i Sojekur, a narednih dana upotpunila svoj uspeh zauzimanjem Vermandovilera, Denikura i Berni an Santera i zarobljavanjem preko 1.100 ljudi.

---

[9]) Videti XXVI glavu.

Da bih istakao rezultate te nove faze bitke, ja sam 17 septembra pisao generalu Hegu i zahvalio mu na plodnoj saradnji njegovih armija. 29 septembra sam francuskoj 6 i 10 armiji uputio Naredbu br. 66 kojom sam im čestitao na učinjenim naporima i postignutim uspesima.

U toku te faze bitke sasredio sam svoje napore na to da potstaknem aktivnost Engleza, da podržavam aktivnost Francuza i naročito da Fajolovu armiju održim u tesnoj saradnji sa našim saveznicima.

7 septembra sam otišao na Somu (gde sam, uostalom, vrlo često odlazio) da smirim duhove. Fajolu sam rekao koliko u njega imam poverenja, ali sam mu stavio do znanja da su intervencije njegovog komandanta grupe armija radi usklađivanja operacija opravdane i da, ako Foš treba da vodi računa o teškoćama na koje on, Fajol, nailazi, on sam treba da razume od kolikog je interesa za nas da se one brzo savladaju kako se neprijatelju ne bi ostavilo vremena da se pribere.

Međutim, bojazni koje sam imao u pogledu operacija naših istočnih saveznika, i pored sjajnih nada koje smo imali osnova da polažemo u njih, počele su da se ostvaruju. Rumuni su Austriji objavili rat 28 avgusta[10]) i odmah su upali u Transilvaniju. Ali, iz razloga koje ću docnije navesti, naši novi saveznici su se odmah našli u teškoj situaciji. A njihovo stupanje u rat, koje je trebalo da dâ potstreka ruskoj ofanzivi, podudarilo se, naprotiv, sa izvesnim njenim usporenjem koje, izgleda, nije bilo bez veze sa stupanjem na vlast Štirmera koji je došao na mesto Sazonova, najboljega ministra koga je nesrećni car Nikola imao u toku toga rata, i najlojalnijega prema Saveznicima.

No, bilo je važno da napori koje je Antanta, a naročito Francuska, podnela u toku te strahovite 1916 godine, ne budu uzaludni. Zbog toga se morala podržati naša zajednička akcija. Već sam rekao koje znake popuštanja smo uočili kod naših neprijatelja. Ti znaci su postajali sve jasniji i bilo ih je sve više. Između Berlina i Sofije je došlo do sukoba isto toliko ozbiljnih koliko su bili i oni između Bugara i Austrijanaca, i Falkenhajna i Konrada. Mi smo znali da je Austrija na granici moći, a krvave pobune u Nemačkoj su odjek sve većih patnji našeg glavnog neprijatelja. Što se tiče duha nemačkih trupa pred nama, on je, može se reći, vidno opadao. Broj ljudi koje smo zarobljavali, broj oficira koji se predavao, njihovo držanje, sve je odavalo zamorenost i obeshrabrenje koji su preteče poraza.

Ali, ako je naš napor trebalo da se nastavi i dalje, bilo je jasno da je na francuskom frontu trebalo, naročito od Engleza, tražiti da ga pojačaju. Već sam govorio o tome kolike mi je brige zadavalo brojno stanje naših jedinica. Naši gubici kod Verdena, od 21 fe-

[10]) Istoga dana je Italija, najzad, objavila rat Nemačkoj.

bruara do 15 avgusta, iznosili su 7.317 oficira i 299.000 ljudi.[11]) Od 1 jula do sredine septembra bitka na Somi nas je stala oko 80.000 ljudi. 10 septembra sam od generala Robertsona, načelnika Imperijalnog generalštaba, primio jedan memorandum o tome kakvo držanje treba Saveznici da zauzmu, u kome je iznet zaključak da na Zapadnom frontu treba vršiti neprekidnu ofanzivu dokle god to budu omogućavale vremenske prilike. Sutradan sam mu, zgrabivši odmah tu priliku, odgovorio telegrafski da se mi sa time slažemo, ali da ja naročito računam na to da engleske armije povećaju svoj napor, i predložio sam mu proširenje engleskoga fronta kako bi se malo olakšalo francuskim armijama. Čineći to, ja sam znao da zahtevam nove žrtve od vojske koja je na Somi već izgubila 250.000 ljudi i 12.000 oficira. Ali, ja sam smatrao da se te žrtve opravdano mogu tražiti od vojske koja je sada u Francuskoj imala oko 1,500.000 ljudi. Britanska vojska je i u materijalnom pogledu vrlo mnogo napredovala. Industrija joj je isporučivala 1,200.000 zrna nedeljno, te su naši saveznici, od 1 jula do polovine septembra, mogli na Somi da ispale oko 14,000.000 zrna.

15 septembra sam sa velikom žalošću saznao za smrt moga bivšeg ordonans-oficira majora de Galbera koji je 13 septembra slavno poginuo kod Bušavena, na čelu 27 lovačkog bataljona. Po svojoj inteligenciji, savesnosti i ljubavi prema poslu, to je bio redak oficir. On mi je, naročito u prvim mesecima rata, bio od ogromne pomoći. Njegova smrt je bila veliki gubitak za vojsku. Poslao sam svoga ordonans-oficira da gospođi de Galber izrazi moje saučešće i poštovanje.

19 septembra sam, oslanjajući se na odredbe Zakona od 13 marta 1875, pisao ministru rata i *tražio* da general Foš bude zadržan u 1 sekciji Glavnog generalštaba, to jest u aktivi, *preko zakonske granice starosti.*

General Rok je bio odlučno protivan tome, smatrajući da u tome trenutku nije trebalo dodeljivati nikakvu nagradu. Po mome shvatanju tu se nije toliko radilo o nekoj nagradi, koja je, uostalom, bila potpuno zaslužena, koliko o koristi koju je imala Francuska da i dalje zadrži u službi jednog sjajnog vojskovođu. Kada je u Ministarskom savetu raspravljano o pitanju koje je pokrenulo moje pismo, tada su Buržoa, Dumeng, Alber Toma i Fresine energično

---

[11]) Ovaj se broj delio na:
45.000 poginulih,
163.000 ranjenih i
91.000 nestalih,
Svega: 299.000 ljudi.

Od početka 1916 godine gubici francuske vojske (poginuli, ranjeni, zarobljeni i bolesni) dostizali su cifru koja nije bila manja od 400.000 ljudi. Međutim, bitka na Somi nije bila završena i malo kasnije ću reći da nas je potreba da se vaspostavi situacija kod Verdena primoravala da preduzmemo ofanzive za degažovanje koje će nam, ma koliko bile dobro vođene, prouzrokovati još gubitaka.

pobijali gledište ministra rata. General Pele nije bio stran toj manifestaciji naklonosti prema generalu Fošu. Ne smem da kažem da je to bila Peleova zasluga. Mesto diviziskoga generala, koje bi posle eventualnoga prevođenja generala Foša u 2 sekciju Glavnoga generalštaba postalo upražnjeno, moralo se dati njemu i ja sam mu ga bio rezervisao. Ali, Pele je imao isuviše uzvišenu dušu da bi takav račun mogao uticati na njegovo držanje i on je nekolicini ministara sa žarom govorio u korist Foša. 26 septembra je Ministarski savet usvojio moj predlog da se Foš zadrži u aktivi preko zakonske granice starosti. Što se tiče Pelea, koji je posle moga odlaska sa položaja glavnokomandujućeg francuske vojske bio *žrtva* samostalnosti svoga karaktera i delikatnih dužnosti koje je kod mene vršio, on je dugo čekao na treću zvezdicu. Eto ljudi koji su optuživani da su ambiciozni.

Krajem septembra front francuskih i engleskih armija pomerio se napred, severno od Some do linije: severna ivica Tijepvala, Kurselete, Okur l'Abeja i Gedekura — istočna ivica Lebefa i Morvala — zapadna ivica šume Sen Pjer Vast — kota 130 jugoistočno od Bušavena — glavica 76 istočno od Klerija na Somi, a južno od Some do linije: Mezonet — zapadna ivica Barlea — južna ivica Berni an Santera, Denijekura i Sojekura — istočna ivica Vermandovilera i Šilija.

Tako smo za 2 meseca borbi ostvarili napredovanje od 10 km, prosečno, a napadni front se od 28 km povećao na 54 km.

Glavni cilj kome je, u toku septembra, težio general Heg bio je zauzimanje greda Lebefa i Morvala, dok je francuska 6 armija nadirala ka Seji Selizelu. Sav britanski napor je bio sasređen na desnom krilu njihove 6 armije. Levo krilo te armije i Rezervna armija težili su samo da postignu drugorazredne i bliske ciljeve, težeći jedino da zauzmu visove kod Pozijera i šume Furo. Ta taktika je britanskoj vojsci donosila neposrednu korist: kada se bitka na Somi bude ugasila, naši Saveznici će se, držeći jedno uzvišenje, smestiti na povoljnim položajima za zimu.

Međutim, general Heg je napadima svojih armija, na traženje koje sam mu uputio 12 septembra, dao nov zamah. Lakoća sa kojom su Kursleta i Martenpuik bili zauzeti potstakla je britansku komandu da produži nastupanje na sever.

Operacije od 25 i 26 septembra imale su opet za cilj da pripreme ponovno nadiranje u pravcu Bapoma, prvoga udaljenog cilja koji sam označio u svojim početnim instrukcijama. Rezervna armija je zauzela Tijepval i visove zapadno i severozapadno od Kurslete. Levo krilo 4 armije napredovalo je prema Okur l'Abeju i severozapadno od Gedekura.

General Heg je, već spreman da težište svoga napora upravi na sever, odmah prihvatio direktive koje sam mu poslao 23 septembra, kojima sam kao udaljene ciljeve odredio Ašije le Gran, Bapom i Bertenkur.

Posledica toga je trebalo da bude to što će engleski glavni napor otsada, u potonjim operacijama, biti jasno upravljen ka severu i što će ga jednovremeno vršiti Rezervna armija i veći deo 6 armije, dok će njeno desno krilo produžiti da nadire ka severoistoku. Ali, to nastupanje naših saveznika ka severu zahtevalo je da na desnome krilu bude zaštićeno dejstvom naše 6 armije koja će nadirati u pravcu Saji Sajizela, Le Menil an Aruea i Bertenkura, dok će se ona sama, jednovremeno, prema istoku štititi duž Tortije, istočno i južno od Bušavena. Za to vreme 10 armija će produžiti da vodi bitku, ali kako će biti ograničena samo na svoja sredstva, ona će svoje napade rasporediti po vremenu i prostoru i težiti da svoj front dovede na liniju: Šoln — Presoar — Gomijekur — Ženermon — Frenska Šuma, kako bi skratila svoj front i poboljšala svoje komunikacije time što će front što više udaljavati od druma Amijen — Peron.

Na tim osnovama je u oktobru otpočela jedna nova faza bitke.

6 armija je napadala 7, 12, 13, 15 i 18 oktobra 1916. Ona je zauzela Saji Sajizel, ali nije uspela da zauzme šumu Sen Pjer Vast koja nije bila dovoljno natkriljena.

Južno od Some je 10 armija, kod koje je nastupilo zakašnjenje usled rđavog vremena, uspela 10 oktobra da izvede jedan dobro pripremljen napad. 21 korpus, kojim je komandovao general Mestr, ušao je sa zapanjujućom lakoćom u Albenkur. Bataljon koji je zauzeo ovo selo imao je samo 2 ranjenika. U naše ruke je palo 1.200 neprijateljskih zarobljenika. 14 oktobra je potpuno uspeo jedan novi napad, koji je kao i onaj od 10 oktobra zakasnio zbog nevremena. Zauzeti su Ženermon i Frenska Šuma, dostignuti su svi označeni ciljevi i neprijatelj je i tu izgubio 1.000 vojnika u zarobljenim. 16, 18, 21 i 22 oktobra izvršen je niz manjih napada bez velikog rezultata.

Ali, i pored tih uspeha, bitka na Somi je, uprkos mojim naporima, neosetno jenjavala. Dani su već bili suviše kratki za naša ofanzivna dejstva, magla je ometala naše avione i artiljeriju, a već duge noći su bile neprijatelju korisne za njegov rad na odbrani. Ali, Nemci su, naročito od pre izvesnog vremena, uveli novu taktiku kojom je obeleženo stupanje u dejstvo novoga načelnika štaba neprijateljeve Vrhovne komande, Hindenburga, i njegovog prvog pomoćnika, Ludendorfa. Umesto da se odbrana lokalizuje u rovovima branjenim do krajnjih granica, u kojima je naša artiljerija činila pokor, nemačka pešadija je sada ešelonirala svoj otpor po dubini, po levkovima od granata, u kojima su se sada smeštala mala odeljenja mitraljezaca. Kada bismo mi napali, neprijatelj je upuštao zemljište, koje u njegovim očima nije imalo vrednosti, ali ga je upuštao malo i, što je glavno, on je svoje gubitke u ljudstvu sveo na najmanju meru.

Iscepkanost koja je našim napadima sa ograničenim ciljevima suviše često bila svojstvena, olakšavala je tu ekonomičnu taktiku koju je usvojio naš neprijatelj. U jednoj instrukciji koju sam 16

oktobra uputio generalu Fošu, ja sam mu skrenuo pažnju na hitnost vraćanja metodima koji su nam doneli one sjajne uspehe s početka jula, naročito onom metodu koji nam je južno od Some u jednome naletu doneo gredu Flokura, to jest na napade širokim frontom sa težnjom da se zauzmu svi ciljevi koje naša artiljerija može da tuče, kao i na krajnje korišćenje uspeha.

U isto vreme sam pisao generalu Hegu:

»... Ako doista želimo da iskoristimo naše ranije uspehe, mi sada treba da nastanemo da našim operacijama damo odlučnije obeležje«.

A 19 oktobra sam mu pisao:

»... Izgleda mi neophodno da se bez odlaganja ponovo preduzmu ofanzivna dejstva na širokom frontu i u dubinu, u pravcu Ašije le Grana, Bapoma i Bertenkura ...«

Nažalost, više znakova je ukazivalo na to da će se engleski napor sve više smanjivati. Već je jedna ofanziva, predviđena za 22 oktobar, smanjena po obimu čitavim nizom ograničenja koja su njeno izvršenje dovela u pitanje.

31 oktobra zamolio me je general Heg da mu saopštim svoje namere za 1917 godinu.

One su bile jednostavne: produžiti bitku sporim tempom i ograničenim skokovima u oblasti Some gde smo dobili prevagu nad neprijateljem i time stvoriti utisak kod neprijatelja da bitka još nije završena; na taj način, dobiti vremena do februara ili marta 1917, a tada tući rešavajuću bitku koja će biti završetak bitke od 1916 godine.

Tu prolećnu bitku 1917 godine ja sam ovako zamišljao:

— da tri francuske armije (6, 10 i 3-ća) vrše ofanzivne operacije između Some i Oaze;

— Englezi da vrše operacije između Arasa i oblasti Bapoma.

Saveznički napadi će na taj način ispočetka biti razdvojeni jednim pasivnim frontom koji će, našim napredovanjem, za neprijatelja ubrzo postati neodrživ.

Ove su se namere, koje je pomoćnik načelnika štaba, u čiji su delokrug spadale operacije, saopštio generalu Davidsonu, načelniku Operativnog odeljenja britanskog Glavnog štaba, izgleda podudarale sa namerama generala Hega. To je bar utisak koji sam ja stekao 23 oktobra prilikom jedne posete koju sam toga dana učinio u Bokenu. On mi je obećao da će njegove armije u toku cele zime snažno produžiti svoju ofanzivu na Somi.

Ali, general de Valijer mi je u isto vreme doneo druge glasove. Po njemu, u štabovima se uporno tvrdilo da će britanske snage svesti svoju aktivnost na najmanju meru i da će one zimu upotrebiti na to da se popune, da usavrše svoju obuku i da povećaju svoje rezerve municije kako bi početkom 1917 godine bile potpuno spremne.

I doista, 4 novembra, uoči dana kada je engleski 14 korpus, sa francuskom 6 armijom, trebao da napadne na Transloa, Hegov načelnik štaba je obavestio generala Valijera da britanska 6 armija neće biti u stanju da ugovorenoga dana učestvuje u napadu francuske 6 armije, kao i da nije moguće predvideti u koje vreme će ona biti sposobna da izvrši ranije ustaljeni program.

Tako su se potvrdili glasovi koje je čuo de Valijer. Ja više nisam imao nikakvih iluzija. U toku jedne konferencije održane u Kerijeu između generala Hega i Foša, ovome je bilo zvanično saopšteno da će se operacije britanske 6 armije 5 novembra svesti na napad 2 bataljona. Foš je 4 novembra došao u moj štab da me izvesti da su saveznici sada odustali od napada.

Da bih bio načisto, ja sam 7 novembra poslao pukovnika Renuara, načelnika Operativnog odeljenja moga štaba, u britanski Glavni štab. General Davidson mu je izložio sve moguće razloge koji su engleskim armijama onemogućavali svako aktivno učešće u projektovanim operacijama: zamor trupa, ogromni gubici,[12]) nedostatak svežih jedinica za smenu zamorenih trupa, stalno rđavo vreme, zemljišne teškoće i neprijateljeve energične reakcije. Uostalom, engleska komanda je činila pripreme da, na moj zahtev, izvrši smenjivanje francuskih trupa na levome krilu francuskih armija na Somi, a kako će to smenjivanje umanjiti njene rezerve, to ju je još više navodilo da odustane od svakog ofanzivnog dejstva.[13])

Ono što Davidson nije rekao Renuaru bilo je to da su se engleski politički krugovi počeli uzbuđivati. U to vreme se mnogo raspravljalo o seru Daglasu Hegu. On je optuživan da ratuje ljudstvom i da u operacijama 1916 godine nije uspeo. Govorilo se da Vinston Čerčil, prvi lord Admiraliteta u početku rata, nastoji da se vrati u vladu i da vraćanje na vlast te ličnosti treba da bude znak za velike promene među visokim komandantima.

U engleskim vladinim krugovima je došlo do pocepanosti u shvatanju o vođenju rata. Dok je većina ministara bila mišljenja da rešenje treba tražiti na Zapadnom frontu, manjina je, a u nju su se ubrajale najvažnije ličnosti u vladi: Askvit, Lojd Džordž i ser Edvard Grej, bila pristalica da se glavni napor izvrši na Istoku.

General Heg je morao da brodi između tih hridina i njegova dužnost verovatno nije bila *lakša* od *moje*. Iako se on nije uvek slagao sa generalom Robertsonom, načelnikom Imperijalnog generalštaba, ove dve visoke vojne starešine su se mirile u zajedničkom osećanju protiv Lojda Džordža, koga je Robertson potsmešljivo nazivao »Napoleon«, i nastojale su da prevagne ideja koju sam ja uvek zastupao, naime da će se rat dobiti na Zapadnom frontu.

---

[12]) Englezi su od 1 jula izgubili, okruglo, 500.000 ljudi, što je ogroman broj kada se uzme u obzir da je bitka kod Verdena nas stala 320.000 ljudi, a bitka na Somi 170.000 ljudi, to jest ukupno manje nego što su Englezi izgubili za mnogo kraće vreme i, naročito, za mnogo manje značajne rezultate.

[13]) Ovo smenjivanje je otpočelo prvih dana decembra.

Kako bilo da bilo, tek bitka na Somi se u toku novembra konačno ugasila.

Nije bilo u mojoj vlasti da naše saveznike primoram da protiv svoje volje napadaju. Nije mi bilo moguće ni da nastavim bitku samo sa francuskim armijama koje su više nego ma koje druge imale prava na odmor.

Zbog toga sam bio prinuđen da se priklonim pred nužnošću koja je, bar za neko vreme, spasla naše neprijatelje potpunoga poraza. Ali, mada je ta pobeda ostala nedovršena, ja sam želeo da je dovršim bar uproleće 1917 godine. Na stranicama koje sam posvetio svojim projektima za 1917 godinu[14]) videće se kako sam mislio da *na Somi* završim pobedu koju je omela zima na frontu i politika u pozadini. Ali, decembra 1916 godine, *francuska politika* je, krizom u komandovanju koju je izazvala u tome rešavajućem trenutku, još jednom *spasla* Nemce.

Operacije kod Verdena počev od 1 jula 1916 godine

Englesko-francuska ofanziva koja je 1 jula otpočela na Somi nije odmah imala za neposrednu posledicu obustavljanje neprijateljskih napada kod Verdena. Nemci su 11 i 12 jula izvršili veliki napad na otseku Tiomon — Suvil.

Ali, počev od toga vremena, inicijativa u operacijama na tome delu fronta prešla je u ruke francuske 2 armije. Za pothranjivanje napada, nemački prestolonaslednik je sada raspolagao jedino snagama koje je mogao da uzme sa onih otseka svoga fronta između Argone i Mozela koji su se držali odbrane.

Zadatak francuske 2 armije bio je određen jednom instrukcijom[15]) koju sam 12 jula poslao generalu Petenu, komandantu Centralne grupe armija. U njoj sam izrazio svoju saglasnost sa njime u tome da kao imperativnu potrebu treba smatrati ovlađivanje izvesnim brojem oslonih tačaka na obema obalama Meze, čije nam je držanje bilo neophodno da bismo sistem naših linija odbrane postavili na čvrste osnove. Ali, ja sam ga obavestio da za izvršenje toga zadatka treba da računa samo sa »vrlo ograničenim sredstvima« i da zbog toga treba da »ešelonira po vremenu i hitnosti napade« koje namerava da izvrši, s tim što desna obala Meze, sa džepom koji je stvoren između Flerija i utvrđenja Tiomon, treba u prvome redu da privuče njegovu pažnju. Uostalom, te ofanzivne operacije ne treba da budu povod da on izgubi iz vida odbranbene radove koji će mu omogućiti da na delovima bojišta na kojima je u odbrani ostvari uštedu u snagama u korist ofanzivnih dejstava.

---

[14]) Videti XXV glavu.

[15]) Br. 6855.

Posle nemačkog napada od 11 jula, general Nivel je naredio generalu Manženu, koji je komandovao otsekom kod Suvila, da što pre odbaci neprijatelja od fora Suvila i da povrati selo Fleri.

Naši protivnapadi od 15 i 16 jula pomerili su naš front do na 400 m južno od puta Fleri — utvrđenje Tiomon.

Odustavši tada od uskupnih napada, general Manžen je, izvršavajući direktive generala Nivela, pokušao da neprekidnim pritiskom i delimičnim napadima izbije na liniju koju smo držali pre 23 juna: utvrđenje Tiomon — selo Fleri — redut Fonten (šuma Vo Šapitr) — kamenolom kod Šenoaa.

Od 24 jula do 5 avgusta 1916 naše su trupe, i pored 2 nemačka žestoka protivnapada koja smo 1 i 5 avgusta odbili, uspele da zauzmu izbočinu kod Vinja, južno od Tiomona, i da se učvrste neposredno pred Flerijem, ali nisu mogle da održe selo Fleri u koje su bile ušle 3 avgusta. U toku tih napada palo nam je u ruke oko 3.000 zarobljenika.

Koristeći se jednim zatišjem u bici na Somi, otputovao sam 28 jula u zonu 4 i 2 armije, koje izvesno vreme nisam obilazio. Hteo sam da pokažem junačkim trupama koje su se tamo borile da one, iako više ne čine moju najveću brigu, nisu ništa manje predmet moga staranja i divljenja.

Iz Šantijia sam pošao 27 jula u 20.30 časova svojim specijalnim vozom, u pratnji samo svoje dvojice ordonans-oficira, majora Moarana i Tuzelijea.

28 jula u 7.30 časova video sam se sa generalom Petenom u njegovom štabu u Netankuru, a potom sam u 8 časova otišao u Suji gde sam našao generala Nivela koji me je pratio u toku moga obilaska. Najpre smo otišli u Dinji gde sam zatekao okupljene komandante grupa sa desne obale: Polinijea, Lebrena, Barea i Manžena. Sporazumno sa Nivelom odlučio sam da general Manžen, koji je komandovao najosetljivijim otsekom i u koga sam imao najveće poverenje, i dalje zadrži svoju komandu, koju sam mislio da dam generalu Grosetiju zato što je Manžen sa svojim štabom trebao da pređe u Fajolovu armiju. Fajol je rado uvideo potrebu da se liši usluga Manženovih, koji je sada temeljno poznavao svoj otsek kod Verdena.

Saopštio sam Manženu svoju odluku i rekao sam mu da računam na njega. Potom sam komandante grupa upoznao sa opštom situacijom: »Neprijatelj je«, rekao sam im, »u suštini svuda uhvaćen za gušu. Zadatak je da se on više ne pusti«. Pribeležio sam zahteve koje su mi saopštili komandanti i pozvao sam ih da mi dostave predloge za izuzetno odlikovanje podoficira i vojnika ordenom Legije časti. Računao sam na to visoko priznanje da bi se trupama kod Verdena povratio visoki moral koji je strahovita borba koju su vodili unekoliko bila oslabila.

U toku popodneva sam obišao generale: Deltoala u Ramponu, de Mod'uija u Vil sir Kuzansu i Aluena u Rarkuru, koji su koman-

dovali sektorima na levoj obali. Svuda se jasno uočavalo popuštanje zategnutosti u štabovima. Svi su priznavali da je ofanziva na Somi proizvela svoje dejstvo. Aktivnost artiljerije je od 12 jula znatno opala. Ona je svuda postala »normalna«, osim na otseku Froadter — la Lofe, gde je i dalje bila velika. General Deltoal mi je rekao da izvesnih dana na svome otseku nema nijednoga gubitka. Blagodareći tome, uređenje zemljišta se vršilo pod povoljnim uslovima. Leva obala Meze je sada bila solidno utvrđena i imala je dobra skloništa. Potvrđivalo se i to da su Nemci izvukli izvestan deo svoje teške artiljerije. Nigde više, osim kod Suvila, nisu gađali zrnima vrlo velikog kalibra. Čak su i na otseku Suvila neka nemačka teška oruđa zamenjena ruskim oruđima.

Usled toga su general Nivel i komandanti sektora izjavili da mogu da mi vrate neke jedinice teške artiljerije i neke divizije koje im više ne izgledahu neophodne.

Krajem popodneva video sam se u Sent Menuu, u štabu generala Hiršoera, sa generalom Guroom, komandantom 4 armije, i sa generalima Dalstejnom i Hiršoerom, a potom sam osmotrio jedan deo 35 divizije. To veče, u trenutku kada sam polazio, saznao sam za nove ruske uspehe, poglavito da je zauzet Brodi.

Sa ovoga obilaska sam se vratio utoliko zadovoljniji što je pretsednik republike, prilikom jednoga obilaska na Verdenu, o kome sam ranije govorio, stekao prilično nepovoljan utisak.

Vratio sam se ništa manje zadovoljan generalom Nivelom o kome ću malo docnije imati prilike da kažem *koliko sam ga cenio.*

Za vreme moje otsutnosti Dumer i Žerve su 28 jula došli u Šantiji da kontrolišu brojna stanja. Ta gospoda su izjavila želju da odu u 1 kolonijalni korpus da na licu mesta prouče to pitanje. General Kastelno im je izjavio da na sebe ne može da primi odgovornost da članove Parlamenta pusti da odu na toliko opasna mesta, te im je dozvolio jedino da odu do komandnog mesta 1 kolonijalnog korpusa. Zbog toga se *Dumer rasrdio i uzviknuo:* »Kada se obratim neposredno armijama, *ja dobijem sve što želim!* Kada sam se jedini put obratio Vrhovnoj komandi . . . ! «

Nešto kasnije ponovo sam se vratio u Verden pod posebnim okolnostima koje zaslužuju da budu zabeležene.

Vlada je bila odlučila da gradu Verdenu podari krst Legije časti. Ta svečanost je trebala da se obavi sa izvesnim bleskom, a da bi se u očima celoga sveta istakla usluga koju su junaci sa Verdena učinili svima Saveznicima, odlučeno je da se predaja Legije časti izvrši jednovremeno sa predajom krsta Svetog Đorđa koji je ruski car dodelio ovom gradu. Pretsednik republike, u pratnji pretsednika vlade, ministra unutrašnjih poslova i ministra rata, trebao je da održi govor. Ja sam *prirodno,* bio pozvan da prisustvujem toj svečanosti koja je trebala da se obavi 31 avgusta.

Međutim, 30 avgusta u 6 časova uveče, baš kada sam se spremao da pođem, izvestio me je pukovnik Penelon telefonom da je

svečanost odložena. A 31-og izjutra on mi je lično saopštio razlog za to, koji me je veoma iznenadio. Šarl Ember, senator Meskoga okruga, posetio je Malvija, ministra unutrašnjih poslova, kome je u najcrnjim bojama opisao rđavo stanje u kome se nalazi odbrana Verdena. On mu je rekao da sam ja iz armije kod Verdena uzeo toliko trupa i topova da se tamo nalazimo pred katastrofom. Pri prvome napadu Nemaca, grad će pasti. Malvi, koga je veoma uzbudila pomisao da će vlada proslaviti odbranu tvrđave kojoj je Šarl Ember *proricao skori pad, izvestio je o tome pretsednika republike. Zbog toga* je opozvana svečanost, o čemu sam bio obavešten. Za ljubav istine valja mi reći da se sve to dogodilo bez znanja pretsednika vlade, Brijana, koji je bio isuviše dobro obavešten i koga sam toliko tačno upoznavao sa situacijom da ne bi mogao pokloniti vere tako budalastim prepričavanjima pre nego što ih proveri.

Ali, kako se proricanje Šarla Embera nije *obistinilo*, vlada je odlučila da izvrši svoju nameru.

13 septembra izjutra stigao sam u Suji, u Štab 2 armije. U prolazu sam poveo generala Nivela i mi smo zajedno došli u verdensku citadelu u kojoj je grad Verden, koga je pretstavljao pretsednik opštine, trebao da primi Legiju časti, Ratni krst, krst Svetoga Đorđa i razna druga strana odličja. Poenkare je pretsedavao svečanosti. Na njoj su uzeli učešća i ministri unutrašnjih poslova i rata, generali Peten i Nivel, kao i pretstavnici savezničkih sila. Tu su bili i članovi Parlamenta iz toga kraja, izuzev Šarla Embera, koji bi se svakako *osećao malo postiđen.*

Svečanost je bila kratka, jednostavna i lepa. U 9 časova je Poenkare održao lep govor u kome je potsetio na ulogu koju je Verden odigrao u opštem sukobu i u pripremanju zajedničke ofanzive. Potom je na jedno jastuče pridenuo odlikovanja. Zatim je general Nivel primio Zvezdu velikog oficira Legije časti.*) Svečanost je bila završena u 10 časova.

Ja sam bio srećan zbog toga što je ukazano zasluženo zajedničko priznanje svima onima koji su se borili kod Verdena, kao i zbog nagrade koja je dodeljena generalu Nivelu. Ako mi istorija daje pravo da donosim sud o generalima koji su dejstvovali pod mojom komandom, želim da potvrdim da je istinski spasilac Verdena bio Nivel, uz Manženovu veliku pomoć. General Peten je došao kod Verdena u trenutku kada je tamo bilo rastrojstvo koje je on nasledio od generala Era, vaspostavio je red uz pomoć dobro sastavljenog štaba i pomoću svežih trupa koje su mu pristizale. To je bila njegova zasluga, čija mi veličina nije nepoznata. Ali, u vođenju bitke, a naročito u trenutku krize u junu, najvažniju ulogu je odigrao Nivel čija je retka zasluga u tome što se uzvisio nad svojim bojištem, što je shvatio šta ja od njega očekujem u skupu mojih kombinacija i što je svoju hladnokrvnost i svoju volju očuvao netaknute

*) II red. — Prim. prev.

u trenutku kada je njegov pretpostavljeni komandant slao ministru rata uznemirujuće izveštaje o kojima sam u više mahova govorio. Što se tiče Manžena, on je u toku najvećeg dela defanzivne bitke kod Verdena komandovao najugroženijim sektorom, a u drugoj fazi je izvršio dva uspešna napada kojima smo povratili Duomon i Vo. *Iz toga se vidi kakav je on bio starešina i izvršilac!*

Rezultati koje je postigla 2 armija bili su još nedovoljni da bi joj bilo moguće da u toj oblasti zauzme defanzivno držanje. Zbog toga mi je komandant Centralne grupe armija 20 septembra izložio situaciju kod Verdena i potrebe koje je ona nametala:

»Shodno Vašim instrukcijama, više manjih počesnih operacija ešeloniranih po vremenu omogućile su nam da dostignemo front: šumu Nave — slagalište južno od utvrđenja Tiomon — Fleri, itd...

Front koji smo sada dostigli ne može biti konačan.

Potrebno je da 2 armija zauzme energičan stav da bi potpomogla operacije na Somi.

Prema tome, nužno je da se produži sa nadiranjem i prvi cilj do koga treba dopreti treba da bude: severna padina Raven de la Dam — majur Tiomom — glavica Fos Kot — vis 349.

. . . .

Metod po kome su dosada vođene počesne operacije, koji je primoravao trupe da ostaju na tučenim delovima zemljišta, prouzrokovao bi velike gubitke, a ne bi doveo do konačnog uspeha.

Zbog toga se nameće dejstvo velikoga zamaha.

Kako je front napada širok 5 km u vazdušnoj liniji, general Nivel smatra da je potrebno 7 divizija za uspešno izvršenje operacije, i to:

3 pešadiske divizije za napad,
3 pešadiske divizije za smenu i potonje operacije,
1 pešadiska divizija za pariranje nepredviđenih događaja.
Ukupno: 7 pešadiskih divizija.

Odmah ću generalu Nivelu narediti da otpočne sa pripremom operacije«.

22 septembra sam odobrio ovaj predlog.

Zadatak generala Manžena, kome je bilo povereno izvršenje ove operacije, sastojao se u tome da se neprijatelj odbaci iza fora Duomona.

Napad je, najpre, bio pripremljen za 15 oktobar. Pošto je bio odložen zbog rđavog vremena, on je otpočeo 24 oktobra.

Ja sam iz Šantijia otputovao uoči dana napada, uveče. U Suji sam stigao u 8 časova izjutra. Početak napada je bio određen za 14.40 časova. Vreme je bilo maglovito, ni lepo ni ružno, nepovoljno za osmatranje. Otišao sam na komandno mesto generala Manžena, u Regre. Zatekao sam ga punog poverenja i poleta. On je marokanskom puku kolonijalne pešadije stavio u zadatak da zauzme for Duomon i bio je siguran da će ta divna jedinica biti sposobna da zau-

zme »to parče«. Složio sam se sa merama koje je preduzeo Manžen, upućujući ga na snašnu ofanzivu, a naročito na neposredno i živo vođeno iskorišćenje rezultata na koje se računalo. »U izvesnim trenucima, svaka je smelost dozvoljena«, rekao sam mu. Manžen nije bio od onih starešina koje treba potsticati.

Ručao sam u Sujiu kod generala Nivela sa generalima Petenom i Ragenoom. Oko jednoga časa posle početka napada stigli su prvi izveštaji upućeni komandantima divizija po golubovima pismonošama.

Popodne sam obišao komandna mesta komandanata 14, 3, 15 i 16 korpusa. Neke izveštaje sam primio u Dijeu, kod generala Maržulea (14 korpus). Ali, tek kad sam se vratio u Suji, u 17 časova, saznao sam za divne rezultate koji su postignuti toga dana, naročito to da je Duomon konačno povraćen.

Čim sam se vratio u Suji, pozvao sam Manžena telefonom da ga poguram da iskoristi svoj uspeh koristeći sve raspoložive divizije, unapred mu odobravajući najsmelija rešenja koja bi mogao doneti, ma koliko ona bila u suprotnosti sa savetima koji su mu, po mome saznanju, dati to popodne.

Hteo sam da budem siguran da mi čvrsto držimo for Duomon pre nego što tu vest objavim u kominikeu. Kada je Nivel o tome dobio potvrdu iz usta samoga Manžena, ja sam lično sastavio taj deo kominikea koji je telefonom saopšten Vrhovnoj komandi.

Bilans toga dana je bio izvrstan: neprijateljski front je bio probijen na širini od 7 km i u dubini od 3.000 m prosečno, od Ardomona do utvrđenja Tiomona; selo i for Duomon su povraćeni.[16]) Naše trupe su za 4 časa povratile zemljište za koje je Nemcima trebalo 4½ meseca da nam ga otmu. Plen toga divnoga dana bio je: 6.000 zarobljenika i mnogobrojan materijal.

To isto veče, u 20 časova, otputovao sam iz Sujia i stigao u Šantiji sutradan u 7.30 časova. Taj dan, 24 oktobar, bio je za mene jedan od najsrećnijih dana u ratu. Posledice toga ubrzo su se osetile. Nemci su napustili for Vo koji smo ponovo zauzeli 3 novembra. To je pred očima celoga sveta bilo priznanje poraza koji su naši neprijatelji pretrpeli u toj bici kod Verdena koju je neprijatelj otpočeo 21 februara.

General Nivel se nije hteo zaustaviti na tako dobrome putu. On mi je 11 novembra izložio svoje namere.[17]) Operacije koje je on uzimao u obzir odgovarale su trojakom cilju:

— postupiti shodno mojim instrukcijama, kojima je predviđeno da se na frontu te armije stalno drži ofanzive kako bi se tu zadržale neprijateljske snage;

— poboljšati mesne uslove pod kojima se bore branioci Verdena;

— pripremiti opštu ofanzivu.

---

[16]) Nemci su držali for od 24 februara.

[17]) Pismo S. C. br. 6704.

Ovaj drugi obzir je odlučio o zoni napada koju smo izabrali.[18]) Front koji smo držali severno od fora Duomona bio je izložen neposrednom i bliskom osmatranju sa osmatračnica na visu Poavr, zapadno, i od Ardomona, istočno. Zbog toga su trupe u prvoj liniji, između uvale Gulet i uvale Fos Kot, svakodnevno trpele gubitke (oko 200 ljudi prosečno).

S druge strane, for Duomon, čije je držanje bilo od prvorazrednog značaja sa dvostrukoga stanovišta, taktičkog i moralnog, nalazio se u prvoj liniji te je, prema tome, bio izložen opasnosti da bude otet ili opkoljen ako bi neprijatelj uložio dovoljan napor na toj tački.

To su bili razlozi koji su Nivela rukovodili da mi predloži napad koji bi imao za cilj ovlađivanje linijom: vis Poavr — kota 378 — kota 347 — severni i južni kamenolom — Ardomon — Vo.

Ovi predlozi su se potpuno slagali sa mojim gledištem, te nisam imao šta da im prigovorim. Ja sam ih odobrio 18 novembra.

Napad je bio odgođen zbog rđavog vremena i počeo je 15 decembra. On je trajao duže i bio je teži od napada izvršenog 24 oktobra, i produžio se do 18 decembra uz žestoke neprijateljske protivnapade. Ipak su svi ciljevi bili dostignuti i zadržani u našim rukama. Prodor u neprijateljske položaje bio je toliko dubok da je nemački artiljeriski sistem bio rastrojen, te njihove reakcije nisu bile dovoljno snažne. Može se smatrati da su oni tih dana izgubili preko 25.000 ljudi. Broj zarobljenika koje smo pohvatali peo se na 12.000 od kojih je bilo oko 300 oficira. Materijal zaplenjen ili razoren na položaju iznosio je 115 topova, 44 minobacača i više od 100 mitraljeza.

To je bila poslednja i ne najmanje slavna operacija koja je na francuskom frontu izvedena pod mojom komandom. Pobedom od 24 oktobra ona je *dovršila nemački poraz pred našom velikom tvrđavom na Istoku.* Osim toga, to je bio najlepši odgovor na lukave *ponude za mir* koje nam je Nemačka *činila u to vreme.*

Ali, *odjek* toga *sjajnoga dela ugušio se u Parizu* u buci *skupštinskih raspravljanja* koja su dovela do krize u *komandovanju* našim armijama i *mog odlaska.*

---

[18]) General Nivel mi je predložio dva rešenja: ono koje je izneto gore, i napad na Mort Om (na levoj obali Meze).

GLAVA XXV

Rusija. — Italija. — Rumunija. — Grčka.

Istočna vojska

Jedna od najvećih grešaka koju je naša koalicija učinila u toku poslednjeg rata bila je *otsustvo voćstva* u operacijama. Ja sam već imao prilike da povodom dardanelske avanture i srpske katastrofe govorim o nezgodama toga nedostatka. Primetiće mi se da ni naši protivnici nisu bili u boljem položaju od nas. Na to ću najpre odgovoriti da greške naših protivnika ne opravdavaju naše greške a, potom, situacija nije bila ista kod obe strane. Geografski položaj naših protivnika, koji su bili grupisani u jedinstvenom bloku, nadoknađivao je kod njih, u izvesnoj meri, nedostatak jedinstva komande. Oni su imali punu slobodu da svoje napore sasrede na mesto i vreme koje su izabrali. Naprotiv, naša ratišta su bila razdvojena na tri dela: na zapadnu grupu, u koju ubrajam i italijanske snage sa kojima smo slobodno saobraćali, na grupu savezničkih vojski na Istoku, i na ruske armije. Veza između zapadnih sila i vojski kod Soluna održavana je relativno lako, ali po cenu ogromnih teškoća koje su nametnute našim mornaricama i znatnih izdataka. Međutim, zapadno ratište je sa ruskom vojskom održavalo vezu jedino povremeno slobodnim putevima kroz Severno Ledeno More ili preko transibirske železnice i pristaništa na Dalekom Istoku.

Tu je bila naša *slabost.* Ta se slabost mogla nadoknaditi jedino saglašavanjem naših dejstava *po vremenu.* To je ono što sam uspeo da se na međusavezničkoj konferenciji u Šantijiu, održanoj u decembru 1915 godine, shvati i prihvati.

Ali, nije dovoljno samo odlučiti. U ratu samo izvršenje nešto vredi. Sporazum koji sam uspeo da postignemo, pretstavljao je stvaran napredak samo pod uslovom ako se obezbedi njegovo izvršenje. Najviši ugled koji je francuska vojska stekla u tome sukobu i moralno starešinstvo koje su saveznički glavnokomandujući hteli dragovoljno da mi priznaju, nametali su mi dužnost da ostvarim tu neophodnu koordinaciju. To je bio uticaj koji sam vršio na svima drugim ratištima izvan onoga na kome sam neposredno komandovao, a o čemu bih hteo ovde da dam jedan kratak pregled.

Da bi se dobio pojam o *teškoćama* sa kojima sam se *sukobljavao*, dovoljno je samo pomisliti na to da sam, umesto da *komandujem* (što je jedini način vođenja vojnih operacija), bio prinuđen da *ubeđujem* savezničke glavnokomandujuće, od kojih su jedni, kao Heg i Kadorna, bili meni ravni, dok su drugi, kao belgiski kralj, ruski car i srpski prestolonaslednik Aleksandar, u svojoj ličnosti objedinjavali i vojnu vlast i vlast šefa države. Kada se tome doda da su svi ti glavnokomandujući, bez razlike, u svojoj inicijativi i dobroj volji bili sputani političkim smetnjama, tada će se dobiti slika uslova u kojima se postavljao svaki strategiski problem koji je valjalo rešiti.

Moj *autoritet*, koji nije bio zasnovan *ni na kakvom pismenom sporazumu*, nije vređao osetljivost britanske vlade blagodareći *lojalnoj* podršci koju sam našao najpre kod *lorda Frenča*, a docnije kod *ser Daglasa Hega*. Njega je prihvatila i uzvišena ličnost kralja Alberta čija je vojska, istinu govoreći, u toku 1916 godine imala prilično sporednu ulogu.

Sa Rusima se ovo pitanje komplikovalo ujesen 1915 godine. Poznato je da je car, posle poraznog otstupanja koje su njegove armije morale da izvrše pod neprijateljevim pritiskom, primio lično komandu. Odlazak velikoga kneza Nikolaja na Kavkaz *bio je velika nesreća za Rusiju, a i za nas*. To je možda bio *jedini čovek* koji je uživao dovoljno visok ugled i imao dovoljno autoriteta da bi ruske armije mogao izvući iz teškoga položaja u kome su se nalazile. Ne pokazujući ni najmanje žaljenje ni najmanju zlovolju, on se povinovao carevoj odluci i otišao da primi komandu nad ruskim armijama na Kavkazu.

Ja sam, u vezi toga, primio jedan telegram od generala Lagiša, koji nosi datum 25 avgust — 2 septembar 1915, koji smatram za potrebno da ovde iznesem, jer on osvetljava *veličinu duše* velikoga kneza. On je pohvalama svoga naslednika očigledno hteo da umanji žaljenje koje nam je pričinjavao njegov odlazak.

25 avgust — 2 septembar 1915

Veliki knez me je zamolio da obavestim Milrana i generala Žofra da odlazi uveren u to da će ga oni, posle ove godine dana saradnje, zadržati u lepoj uspomeni.

Veliki knez je dodao: »Ne govorimo o tome, ni Vi, ni ja. Nisu nam potrebne reči da bismo se razumeli. Nepotrebno je o tome govoriti, utoliko pre što je ovo jedno osetljivo pitanje i što mi ne možemo potpuno slobodno iskazati naše misli. Ali, ima jedna stvar koju *mi je stalo da kažem*. Pa lepo, mogu Vam dati svoju vojničku reč — a Vi ćete poštovati taj izraz — da moj odlazak ne menja ništa. Francuska vojska može u rad generala Aleksejeva imati isto poverenje kao u moj. Mi se poznajemo, on i ja, odavno. Mi smo često radili zajedno, naša duhovna nastrojenost je ista, naša gledišta su istovetna. On je strojev oficir i mi smo se sa malo reči razumevali bez

objašnjavanja. Zbog toga je ovih poslednjih dana rad bio plodonosniji nego što je bio sa mojim ranijim saradnicima koje su mi dali iako ih ja ranije nikad nisam video«.

Veliki knez mi je tom prilikom potvrdio da je car stvarno primio komandu nad vojskom, ali da će u njegovom otstustvu, shodno tradiciji, komandovanje vršiti načelnik štaba, to jest general Aleksejev. Njegova će saradnja sa glavnokomandujućim savezničkih armija na Zapadnom frontu biti što je moguće više plodonosna jer su metode generala Aleksejeva, ako sam ga dobro ocenio, bliske metodama generala Žofra: mnogo preciznosti i predviđanja. A on poznaje trupu, jer je služio u pešadiji i bio je pod neposrednom komandom Skobeljeva.

Ja nikad nisam posumnjao u lojalnost nesrećnoga Nikole II čiji su interesi bili toliko vezani sa našima. Ali, ja sam bio dovoljno obavešten o stanju stvari u Rusiji da bih mogao da ocenim svu opasnost odluke koju je on doneo. Pored toga što je vođenje operacija već bio džinovski zadatak koji je bio dovoljan da apsorbuje svu aktivnost jednoga čoveka, njegova otsutnost iz Petrograda je otvarala put svima političkim zapletima koji su samo čekali na povoljnu priliku da se umnože.

Uostalom, odajući puno priznanje načelniku štaba Vrhovne komande koga je car naimenovao, njegovoj časnosti, njegovoj savesnosti i neumornom radu kome se on bio predao, mislim da neću naneti nepravdu njegovoj uspomeni ako ustvrdim da on u ruskoj vojsci nije uživao onaj ugled koji je zračio iz ličnosti velikoga kneza Nikolaja. Ali, pored toga, koliko je njegov zadatak bio teži! Veliki knez je bio glavnokomandujući, u ime cara, ali on je komandovao bez posrednika. General Aleksejev je bio samo načelnik štaba i njegovo mišljenje je imalo vrednosti samo ako bi ga car usvojio. A između cara i njegovog načelnika štaba koliko je raznih uticaja moglo da dođe do izražaja! Po mišljenju svih onih koji su, kao general Lagiš, živeli u ruskoj Vrhovnoj komandi u toku te poslednje godine careve vladavine, njegova odluka da u svoje ruke uzme vođenje operacija, bila je jedna od odluka koje su najviše doprinele da se ubrza pad toga nesrećnog vladaoca.

Ujesen 1916 godine generala Aleksejeva je zamenio general Gurko, sin junaka iz 1877 godine. Ja nisam osetio tu promenu.

Pretstavnik ruske Vrhovne komande u mome štabu bio je general Žilinski o kome sam govorio u više mahova. On je bio ruski pretstavnik na konferenciji u Šantijiu, decembra 1915 godine. 1916 godine on je, održavajući vezu između mene i ruske vojske, imao važnu ulogu. Docnije ću reći zašto i kako sam se od njega rastao ujesen 1916 godine.

U odnosu na Italijane bila je dosta složena situacija. Kao što sam već ranije rekao, između italijanskog fronta i francusko-englesko-belgiskog fronta moglo se bez smetnji saobraćati, i to nas je

navodilo da naše operacije povežemo sa operacijama italijanskih armija. Ali, Italija je, kada je u maju 1915 godine stupila u rat na našoj strani, objavila rat samo Austrougarskoj monarhiji, te je u vreme kada je održana konferencija u Šantijiu, decembra 1915, blagodareći jednome od ovih paradoksa koje stvara politika, ona još bila u miru sa Nemačkom. Usled toga su operacije naših saveznika s one strane Alpa bile prvenstveno vezane sa operacijama ruske vojske, a u drugome redu i sa operacijama u Srbiji i kod Soluna, gde je Antanta ratovala protiv Austrijanaca. Ali, dovoljno je baciti pogled na jednu kartu Evrope pa da se uoči teškoća koja je postojala da se saglase napori vršeni na Soči i na Gornjoj Visli. To se videlo uproleće 1915 godine kada je veliki knez Nikolaj pokušao najpre da uskladi rusko-srpsku ofanzivu, a potom srpsko-italijansku.

Međutim, uzajamna zavisnost ruskog i italijanskog fronta jasno se videla u toku 1916 godine, što ću docnije izneti, a početak ofanzive Brusilovljevih armija obustavio je austriski napad koji je maja meseca otpočet u Trentinu.

I pored svega, italijanski front, koji je, geografski govoreći, bio susedan našem, ostao je odvojen od nas zbog strategiskih okolnosti u koje ga je politika bila stavila.

Generala Kadornu, načelnika štaba Vrhovne komande italijanske vojske, nisam poznavao pre rata. Prvi put sam ga video uleto 1915 godine. Na poziv italijanske vlade otišao sam na front naših novih saveznika. Podrobnije sam posetio sektor na Soči i tu sam se mogao lično uveriti pod koliko teškim okolnostima operiše italijanska vojska usled vrlo teško prolaznog planinskog zemljišta. Primio me je kralj sa kojim sam jednoga dana, s nogu, ručao na terenu. Ostao mi je u uspomeni kraljev ljubazan prijem i njegova vrlo velika prirodnost. Što se tiče generala Kadorne, on je na mene, već na prvome susretu, učinio najbolji utisak. On je vrlo dobro vladao sobom, bio je vrlo ljubazan i vrlo dobro upoznat sa pitanjima savremenog ratovanja.

Generala Kadornu sam ponovo video uproleće 1916 godine kada je došao u Francusku da obiđe naš front, kao i front naših saveznika Britanaca. On je u Pariz stigao 20 marta 1916 godine.

Toga dana sam otišao na Lionsku železničku stanicu da ga dočekam u pratnji generala Roka koji je tada prvi put zvanično istupio kao ministar rata. Načelnik štaba italijanske Vrhovne komande je bio predmet veličanstvenih ovacija od strane pariskoga stanovništva. General Rok je bio ljubazan da mi ustupi mesto u kolima koja su generala Kadornu vozila u holet »Merís«, gde mu je bio zadržan jedan apartman. Sa njim sam se ponovo sastao u 12.30 časova u Ministarstvu inostranih poslova gde je Brijan priredio ručak u njegovu čast, posle koga je pretstavnik italijanske vojske bio ponovo pozdravljen aklamacijama.

General Kadorna me je sutradan posetio u Šantijiu. Zadržao sam ga na ručku, te smo dugo proveli u razgovoru.

Posle kratkoga bavljenja u Engleskoj, general Kadorna se vratio u Francusku, te sam ga 29 marta vodio da obiđe front kod Remsa, a 30 marta front u Argoni i kod Verdena.

U toku te posete mogli smo general Kadorna i ja da se bliže upoznamo, i ovde mi je stalo do toga da kažem da sam se uvek mogao samo pohvaliti našim međusobnim odnosima, iako su se naša gledišta katkada razmimoilazila. Ja sam više osećao nego što mi je on to kazivao da su njegova dobra volja i njegova inicijativa bile sputane političkim stanjem njegove zemlje koje je Italiju sprečavalo da u ratu upotrebi sva svoja novčana sredstva i sve svoje ljudstvo. Posledica toga stanja stvari bila je da je italijanska vojska trpela nestašicu u materijalu, a naročito u mitraljezima i teškoj artiljeriji, a i to da ona nije mogla ni da stvori starešinski kadar ni da naoruža mnoga godišta vojnika koji su se nalazili u njenim dopunskim komandama.

O tome sam dobio dokaza uskoro posle posete generala Kadorne, kao što će se docnije videti u ovoj glavi.

Na jednome sastanku Vrhovnog saveta narodne odbrane, koji je održan početkom februara 1916 godine, ja sam podneo jednu pretstavku u kojoj sam ukratko izneo sve studije koje su bile izvršene u toku zime, a koje su se odnosile na mogućnosti naših neprijatelja, kao i na upotrebu savezničkih snaga. Savet je bio mišljenja da bi zajedničku ofanzivu, po mogućstvu, trebalo odložiti do 1 jula kako bi ruska vojska bila u mogućnosti da u njoj učestvuje sa svima svojim preuređenim snagama.

Zbog toga je ustanovljeno da je potrebno da se okupe svi glavnokomandujući savezničkih vojski da bi konačno ustalili pojedinosti primene savezničkog plana dejstva. Ta konferencija je održana *12 marta*, kada je bitka kod Verdena već bila u toku. Njoj je prethodila jedna sednica Vrhovnog saveta narodne odbrane na kojoj su odobrene odluke koje sam doneo i potvrđeni predlozi koje sam trebao da podnesem glavnokomandujućima ili njihovim pretstavnicima.

Na toj konferenciji od 12 marta ja sam ovako dao sintezu situacije:

»Nemačka vojska je kod Verdena izvršila napad kome ona, izgleda, želi da dâ odlučujući karakter, sa ciljem, koji je očigledan, da iscrpe raspoloživa sredstva francuske vojske i da ovu spreči da uzme učešća u zajedničkoj ofanzivi, težeći, u isto vreme, tome da osvajanjem važnih ciljeva utuče moral našega naroda.

Ako bi neprijatelj uspeo da postigne taj cilj, to bi, kako britanske i ruske armije same ne bi mogle da izvojuju rešavajući uspeh nad nemačkom vojskom, ofanzive Saveznika bile osuđene na neuspeh i sam plan Saveznika bio bi kompromitovan.

Stoga je i dužnost i interes Saveznika da se svim sredstvima koja su u njihovoj vlasti suprotstave slabljenju francuske vojske kome teži neprijatelj.

U tome cilju, napadi savezničkih vojski treba da otpočnu što je moguće ranije. Međutim, energičan otpor francuske vojske omogućava im da ih otpočnu tek tada kada budu dovoljno spremne.

Kako ruska vojska smatra da će biti spremna za napad tek u maju, opštu ofanzivu bi, izgleda, ruska vojska trebala da otpočne 15 maja, a ostale vojske 1 juna, jer je razmak od 15 dana koji je ostavljen između napada toliki da će biti obezbeđena njihova složnost.

U razmaku između ta dva datuma:

— francuska vojska će, braneći svoju nacionalnu teritoriju, nastojati da slomi nemački nalet i da tako ostalim vojskama stvori mogućnost da dovrše svoje pripreme;

— britanska vojska će u Francuskoj koncentrisati maksimum svojih snaga, dovodeći svoje divizije iz Egipta gde više ne postoji bojazan od napada;

— ruska vojska treba na neprijatelja da izvrši snažan pritisak u cilju da ga spreči da otuda izvlači jedinice i da mu oduzme slobodu kretanja;

— italijanska vojska treba svojim agresivnim držanjem da onemogući da se sa njenoga fronta odvode jedinice, a njen desantni korpus u Valoni treba na isti način da veže austriske snage koje su prema njemu.

Što se tiče Istočne vojske, za koju sam predvideo da će je pojačati srpska vojska posle svoga preustrojstva, kao i francuske i britanske jedinice čije će se brojno stanje povećati na 400.000 ljudi, ja sam se trenutno morao zadovoljiti time da je pojačam samo srpskom vojskom. Istočna vojska će imati brojno stanje koje će joj omogućiti da odigra svoju ulogu još pod povoljnim uslovima: ona će prema sebi vezati znatne neprijateljske snage i biće u stanju da iskoristi svaku pogodnu priliku da ponovo pređe u ofanzivu, pod uslovom da se njene divizije odmah formiraju tako da se mogu upotrebiti u brdskoj vojni.

Ovi predlozi, koje sam ovde ukratko izneo, bili su jednodušno prihvaćeni. Ipak, zbog protivljenja britanskih delegata, pitanje kasnije upotrebe Istočne vojske ostalo je nerešeno i ograničilo se na to da se reši da se divizije Istočne vojske u najvećoj mogućoj meri formiraju za brdsku vojnu.

Nekoliko dana posle konferencije u Šantijiu, 27 marta 1916, pretstavnici svih savezničkih vlada okupili su se u Parizu. Ja sam im izložio vojnu situaciju i upoznao ih sa zaključcima koji su usvojeni na konferenciji od 12 marta. Pretstavnici savezničkih vlada su, konačno, ove zaključke jednodušno usvojili.

To su bile osnove za rad Saveznika u 1916 godini.

Ruske pripreme i austriska ofanziva u Trentinu

Na telegram koji sam 2 marta poslao šefu francuske vojne misije pri ruskoj vojsci, da bih ga upozorio na naš težak položaj, jer me je žestina neprijateljskih napada kod Verdena prinudila da takvo upozorenje uputim svima savezničkim vojskama, general Aleksejev mi je 9 marta odgovorio da ruska vojska, želeći od sveg srca da pomogne francuskoj vojsci na način koji sam ja predložio, vrši žurno pripreme za ofanzivu i da će oko 20 marta, ako to okolnosti budu zahtevale, biti u stanju da u oblasti Dvinska izvrši jedan ograničen napad u cilju diverzije kojom će moći da veže neprijateljske rezerve. Ja sam 18 marta odgovorio Aleksejevu da bi trebalo pristupiti izvršenju predviđene ofanzive, no stim da se ne kompromituju pripreme za uskupnu akciju.

Shodno tome sporazumu, ruske Zapadna i Severna grupa armija preduzele su 20 marta, na frontu između Dvinska i Vilne i u oblasti Jakobštata, ofanzivna dejstva koja su ispočetka postigla neke uspehe, naročito u rejonu jezera Naroč i kod Postavija, ali su ubrzo bila ukočena usled intervencije nemačkih rezervi i otapanja snega. Iako ova operacija nije postigla znatne vojničke uspehe, ona je bar izazvala angažovanje rezervi kojima je neprijatelj raspolagao između Baltičkog Mora i Pripjata, pa čak i jedinica hitno izvučenih sa nenapadnutih delova fronta.

13 aprila sam telegrafisao generalu Pou i naredio mu da rusku Vrhovnu komandu potstakne da iskoristi zatišje koje je otapanje snega silom prilika nametalo na njenom frontu da bi pohitala sa pripremama za opštu ofanzivu. Ali, od pre izvesnog vremena sam primetio da ruska Vrhovna komanda sistematski i *neopravdano* drži generala Poa po strani i da mu ništa ne saopštava o važnim odlukama koje mi je bilo korisno da znam. Želeći da prekinem to štetno stanje stvari i da budem tačno obaveštavan o namerama ruske Vrhovne komande i toku njihovih operacija, kao i da bih našim saveznicima omogućio da se koriste našim ratnim iskustvom i da bi ih uputio, ne vređajući njihovu osetljivost, rešio sam da generala Poa zameni general Žanen, načelnik štaba francuskih armija na severoistoku. Tim izborom sam se mogao samo pohvaliti. General Žanen je odmah po svome dolasku u Stavku, rusku Vrhovnu komandu, svojim taktom i umešnošću stekao tako veliki uticaj na ruski štab kako sam samo mogao poželeti. On mi je u teškom periodu koji je prethodio stupanju Rumunije u rat, i koji je nastao posle toga, učinio najveće usluge. On je pokazao najveću čvrstinu, pored vrlo velike diplomatske okretnosti.

Generalu Žanenu sam, pri njegovom polasku, stavio u dužnost da u ruskoj Vrhovnoj komandi izloži moje gledište u pogledu vremena početka ofanzive na Istočnom frontu kao i u pogledu zone koja mi je izgledala najpodesnija za njeno izvršenje. Što se tiče ovoga drugog pitanja, moje instrukcije generalu Žanenu upućivale su ga da našim saveznicima diskretno skrene pažnju na korisnost

OPERACIJE NA ISTOČNOM FRONTU 1916 GODINE
BALTIČKO MORE
RIGA
Jakobštat
Polock
MOSKVA
Dvina
Vitebsk
Kovno
Jezero Narоč
Dancig
Kenigsberg
Vilija
Tula
Minsk
Grodno
Njemen
NEMAČKA
Orel
Baranovići
VARŠAVA
Bug
Gomel
Pinsk
Kursk
Lodž
Breslava
Brest-Litovsk
Kovel
Odra
Lublin
Stir
Rovno
Kijev
RUSIJA
Visla
Lavov
Brodi
Berdičev
Brno
Krakov
Harkov
Tarnopolj
Bratislava
BEČ
Dnjepar
Stanislav
AUSTROUGARSKA
Černovic
Prut
Dnjestar
BUDIMPEŠTA
Kimpolung
Koloŝvar
Seret
Kišinjev
Nikolajev
Maroš
Sibiu
Vulkan
Galac
Krim
Izača
RUMUNIJA
BEOGRAD
Krajova
Dobrudža
Konstanca
Bukurešt
Sevastopolj
Sarajevo
Silistrija
Turtukaj
CRNO MORE
Đerdap
Dunav
Svištvo
SRBIJA
BUGARSKA
SOFIJA
ALBANIJA
Skoplje
Plovdiv
Bitolj
Jedrene
Istambul
SOLUN
JONSKO MORE
GRČKA
JEGEJSKO MORE
Atina
Front istočne vojske avgusta 1916
Front istočne vojske krajem 1916
Ruski front maja 1916
Ruski front krajem 1916
Pravci ruskih ofanziva
Rumunska ofanziva
Bitka na Ardješu i na Dobrudži
Rusko-rumunski front krajem 1916
Pravci nemačkih napada protiv Rumunije
0 100 200 300 400 500 km

SKICA 12

od toga da se Rumuniji, u kojoj je Antantina diplomatija živo radila, pokaže poverenje time što će se u blizini njene teritorije izvršiti jedna ofanziva.

U toku jednoga ratnog savetovanja sa komandantima grupa armija, koje je održano 14 aprila 1916 i na kome je pretsedavao car, donesena je načelna odluka da se početak ofanzive odgodi do negde oko 15 juna da bi se završile pripreme, popunio materijal i dovršila koncentracija. Obavešten 6 maja o toj odluci i uvažavajući opravdanost navedenih razloga, ja sam prihvatio to ponovno odlaganje. Odmah sam zamolio generala Kadornu da preduzme mere da italijanski napad, koji se pripremao, otpočne u isto vreme kad i ruska ofanziva, sa kojom je on bio u tesnoj vizi.[1])

18 maja je general Žilinski došao da mi saopšti koje su glavne linije ruskoga projekta za ofanzivu: glavna operacija je trebala da se vrši u oblasti Minska, sa pomoćnim napadima u oblasti severno od Dvinska i južno od Rovna. Sve te ofanzive su trebale da počnu 15 juna.

To su bile ustaljene mere u trenutku kada su se Austrijanci, 14 maja 1916 godine, polazeći sa svoje osnovice u Trentinu, ustremili na Italiju.

Italijanska Vrhovna komanda me je obavestila da će Italija u toku zime 1915/16 godine obrazovati mnoge nove jedinice (pešadije, poljske i teške artiljerije). Iz budžetskih razloga, što dokazuje da tadašnja italijanska vlada nije ocenila koliki je napor rat zahtevao od svih naroda, taj značajan napor nije mogao biti potpuno ostvaren. Vlada je taj program smanjila na polovinu, bar što se tiče pešadiskih pukova, pa je čak preko generala Pelea, načelnika štaba Vrhovne komande, koji je u februaru 1916 godine pratio pretsednika vlade u Italiju, tražila pomoć iz francuskih sredstava za naoružanje novoformiranih jedinica i formiranje novih baterija teške artiljerije.

U jednom pismu ministru rata, od 22 februara 1916[2]) ja sam ga, pošto sam mu saopštio italijanske zahteve, obavestio da bismo italijanskoj vladi bez teškoća mogli da stavimo na raspoloženje:

1. — 40 topova 120 mm, koji bi se mogli uzeti sa pozadnje prostorije, sa 20.000 metaka u prvoj isporuci i sa mesečnom popunom od 6.000 metaka, tj. po 5 zrna na oruđe dnevno, i to odmah;

2. — 600 mitraljeza M 1907, i to 200 u martu i 400 u aprilu, sa po 10.000 metaka na oruđe u prvoj isporuci do 1 maja, i sa mesečnom popunom od 1.500 metaka na oruđe posle 1 maja.

Predložio sam da se prouči pitanje pomoći koja bi se, u naknadu za to, mogla tražiti od italijanske vlade, a koja bi se sastojala u upućivanju italijanskih radnika u Francusku za proizvodnju ratnog materijala.

---

[1]) Telegram od 14 maja šefu francuske vojne misije pri italijanskoj Vrhovnoj komandi.

[2]) Br. 14.702.

Kako sam generala Kadornu 3 marta umolio, kao što sam umolio i Ruse, da na podesnim delovima svoga fronta preduzme jednu ofanzivu u cilju diverzije, radi olakšanja našoj armiji koja se sama borila kod Verdena, on je italijanskoj 2 i 3 armiji naredio »da pojačaju delatnost patrola« na frontu na Soči a da se na karniskom delu fronta tobože izgubi jedan lažan dokument koji će sadržavati zapovest za opštu ofanzivu.

Akcije manjim snagama izvedene su na Soči 11 marta. One nisu dale nikakav značajan rezultat. Što se tiče lukavstva upotrebljenog u Karniji, nije mi poznato da je ono uznemirilo neprijatelja. Italijanski ekspedicioni korpus u Albaniji bio je pojačan, ali kako on nije ispoljio nikakvu aktivnost, malo je verovatno da je njegovo pojačanje vezalo znatnije austriske snage.

To što italijanske operacije nisu vođene u širem obimu, bacalo me je u brigu. Telegramom od 14 maja pitao sam pukovnika Gondrekura, koji je bio moj pretstavnik pri italijanskoj Vrhovnoj komandi, koga dana italijanska vojska namerava da pređe u napad i skrenuo sam mu pažnju na tesnu vezu koja treba da postoji između ruskih i italijanskih operacija.

Baš kada sam ponovo hteo da u istome smislu insistiram kod Kadorne, primio sam od njega molbu za pomoć: masa od 18 austriskih divizija, potpomognuta moćnom teškom artiljerijom, napala je dolinom Adidže, preko Altipjana i niz Brentu.

Italijanska Vrhovna komanda je dobila više izveštaja koji su se slagali u tome da austriskim snagama stižu pojačanja u Tirolu i Trentinu. Ta pojačanja su stalno povećavana pristizanjem novih divizija koje su izvučene sa Galiciskog fronta.

Ta pretnja ispočetka nije uznemirila naše saveznike koji su produžili da pripremaju ofanzivu koju su trebali da vrše u Karstu čim nastupi lepo vreme. Oni su sa izvesnim zadovoljstvom primili to što je za 15 juni odložena ruska ofanziva koja je bila tesno povezana sa njihovom ofanzivom.

Austriski napad je odmah potisnuo italijanski front na širini od 60 km, te me je Kadorna molio da se zauzmem da ruski napad odmah otpočne.

Problem koji se pred mene postavio bio je složen; trebalo je pomiriti dva protivrečna zahteva:

— požuriti rusku ofanzivu što je moguće više da bi se olakšalo Italiji koja je molila za pomoć;

— ali, od ruske vojske ne zahtevati da prerano stupi u dejstvo, s jedne strane zato što bi se rizikovalo da ta akcija, ako ne bi bila dovoljno pripremljena, bude neefikasna, a s druge strane, ako bi ona suviše rano počela, poremetila bi se željena jednovremenost sa napadima koje smo mi na Zapadnom frontu trebali da počnemo tek 1 jula.

Ja sam najpre smatrao da situacija italijanske vojske, koja je bila na jakim položajima i imala veliku brojnu nadmoćnost, nije ozbiljno kompromitovana.

»Vojni razlozi«, telegrafisao sam 20 maja pukovniku Gondrekuru, »zbog kojih se general Aleksejev odlučio da napad odloži za mesec dana, od najveće su važnosti. Taj rok je neophodan da bi se dovršila koncentracija trupa i prevoženje municije, što će jedino omogućiti da ruska ofanziva dobije punu snagu... Ja, uostalom, ne sumnjam u to da će general Kadorna, blagodareći ogromnoj brojnoj nadmoćnosti kojom raspolaže na celokupnom ratištu, zaustaviti austrisku ofanzivu na frontu Tirol — Trentino«.

Pošto sam procenio sve činioce problema, ukoliko mi je to dozvoljavala udaljenost italijanskog i ruskog fronta, ja sam toga istoga dana generalu Žanenu poslao telegram u kome sam, ne zahtevajući od Rusa da ubrzaju početak svoje ofanzive, insistirao na tome da se ona ne odloži (da bih predupredio svako odlaganje).

Ali, situacija se kod Italijana, izgledalo je, naglo pogoršavala. Vrhovna komanda je žurno prikupljala svoje rezerve kako bi na izlazu iz planinske oblasti primila bitku koja je unapred bila izgubljena i čiji ishod je mogao da ima najteže posledice i da poništi sve pripreme za ofanzivu na Soči.

I dok je italijanski kralj, 22 maja, jednim telegramom upućenim lično ruskom caru, molio za pomoć, Kadorna je kod mene ponovo preduzimao korake da bi postigao da Rusija odmah interveniše.

Naši saveznici Rusi nisu se oglušili o ove molbe. Uznemiren zbog pometenosti koja je nastupila u italijanskoj Vrhovnoj komandi, general Aleksejev je, u saglasnosti sa carem, odlučio da početak napada levokrilne grupe armija, pod komandom generala Brusilova, pomeri unapred, na 4 juni.

Tako je ispalo da je bitka koju je na italijanskom frontu otpočeo feldmaršal Konrad fon Hecendorf, poslužila našim interesima, jer je primorala naše saveznike Italijane da stupe u dejstvo, dok je ofanziva, na koju su se oni obavezali, otpočela tek u toku avgusta.

S druge strane, početak ruske ofanzive mi je, kao što sam to na drugome mestu rekao, korisno poslužio kao razlog da odvratim ser Daglasa Hega od odlaganja početka napada na Somi, kako mi je on to predlagao.

Na taj način je austriska ofanziva od 18 maja bila signal za opštu ofanzivu savezničkih vojski. Dok je bitka kod Verdena još plamtela, jedno za drugim su planuli Trentino, Poljska, Soma i Soča.

I ta činjenica, na kojoj ovde insistiram, pokazuje da je Antanta, blagodareći sporazumu u Šantiju, sada postala složna snaga sposobna za brze protivudare i kadra da preduzme široku inicijativu.

Istočna vojska

U svim ovim zbivanjima ostao je jedan front nečujan: front armija na Balkanu.

Ranije sam već rekao da je srpska vojska trebala da pojača savezničku Istočnu vojsku i da su francuske i engleske jedinice trebale da budu formirane za brdsku vojnu.

Direktivom od 10 marta 1916 naredio sam generalu Saraju da neprijatelja drži pod pretnjom napada primenom svih mogućih obmana koje bude našao za potrebno da koristi, kao i da se pripremi da stvarno pređe u napad, bilo da bi vezao neprijateljske snage pred sobom, bilo da bi krenuo u pravcu Sofije ako to situacija bude dozvolila.

20 marta sam odobrio predloge »za ofanzivnu aktivnost« koje mi je podneo general Saraj. Istočna vojska, pošto je postepeno izašla iz svojih odbranbenih linija, razvila se ispred utvrđenog fronta i otpočela pripremne radove za eventualnu ofanzivu. Ali, taj stav nije poremetio spokojstvo neprijatelja koji je sa makedonskog vojišta izvukao, jednu za drugom, skoro sve nemačke divizije koje su se tamo nalazile.

S druge strane, privodeći u delo odluke donete 12 marta, ja sam 25 marta ustalio i generalu Saraju saopštio na koji će način francuska armija na Istoku biti formirana za brdsku vojnu. To preformiranje, koje je odmah otpočelo, bilo je dovršeno 1 jula.

Nije bilo tako lako postići da se britanska vojska preformira na alpiski tip. Imperijalni generalštab, koji je preko volje prihvatio zaključke donete na konferenciji od 12 marta koji su se odnosili na poslove na Istoku, pod raznim izgovorima je pokušavao da izbegne obaveze koje je primio, a koje su, istina, bile malo neodređene.

Ubrzo sam opazio da je opstrukcija za koju sam ustanovio da postoji po ovoj stvari bila samo izraz načelnoga protivljenja britanske vlade svakoj operaciji na Balkanu, protivljenja na koje sam već ranije naišao i koje će zahtevati nove i tegobne pregovore.

Jačina snaga koje je neprijatelj u toku marta i aprila izvukao sa makedonskog fronta dovela me je do zaključka da ofanzivne demonstracije generala Saraja nisu bile dovoljne da se neprijatelj veže. To mi je dalo povoda da mislim da bi Istočna vojska morala da preduzme mere za izvršenje istinitog napada na oslabljenog neprijatelja čim srpska vojska bude prebačena u Solun. Osim toga, takvo bi držanje Istočne vojske sigurno imalo uticaja na odluke Rumunije u kojoj je u to vreme Antantina diplomatija razvila živu aktivnost da je uvede u rat na našoj strani. U svakom slučaju, izgledalo mi je apsolutno neprihvatljivo da 300.000 ljudi savezničkih trupa stoji sa puškom k nozi baš u vremenu kada je opšti napad trebao da otpočne.

Vrhovni savet narodne odbrane usvojio je moje gledište na sednici od 20 aprila, te sam odmah otpočeo pregovore sa britanskom komandom.

30 aprila sam generalu Saraju poslao jednu direktivu u kojoj sam mu jasno izložio šta od njega očekujem i zahtevao da mi hitno pošalje svoj operaciski plan.[3]) Saraj mi je već saopštio svoje gledište telegramom od 7 marta. On ga je potvrdio pismom od 7 aprila. U ovim dokumentima nastojao je da dokaže da mu neće biti moguće da preduzme ma kakvu ozbiljnu ofanzivnu akciju ako se Istočna vojska prethodno ne pojača sa 5—6 divizija, pored 6 divizija srpske vojske, o kojima ću malo docnije govoriti. On je napominjao da te snage neće biti prikupljene pre leta, što mu se činilo nepovoljno, i predlagao je da on, u slučaju da se donese odluka za izvođenje te operacije, ovoj dâ znatan opseg na taj način što će svoje snage razviti kordonski na širokom frontu između Bitolja i Strume.

Telegramom od 20 aprila nastojao sam da stvari postavim na svoje mesto, ukazujući komandantu Istočne vojske na to da izvršenje planova koje su Saveznici ustalili ne dozvoljava da se u Solun pošlju pojačanja koja on traži, ali da je ofanziva i pored toga moguća, čak i u toku leta koje je u Solunu snošljivije nego u većini kolonija.[4])

Stvari su tako stajale kada sam Saraju poslao svoj telegram od 30 aprila, kojim sam ga molio da mi hitno pošalje svoj operaciski plan. Taj plan mi je bio neophodan, jer je on trebao da posluži kao osnova za pregovore koje sam otpočeo sa britanskim Imperijalnim generalštabom.

2 maja sam primio novi plan komandanta Istočne vojske, ako se taj dokumenat uopšte može nazvati novim planom: u njemu je general Saraj ponovio prethodni plan. Širina njegovog strategiskog razvoja bila je utoliko razvučenija što sam ga ja obavestio o tome da ne može da računa na pojačanja od 6 novih divizija koje je tražio. Pod tim uslovima, ravnomerno se razvući na celom frontu značilo je hteti se lišiti koristi od preimućstva koje mu je mogla dati inicijativa u napadu na deo neprijateljskog fronta koji bi on izabrao. Na to sam ga upozorio telegramom od 6 maja. Sutradan mi je Saraj odgovorio ostajući pri svojim zaključcima.

U takvoj situaciji se o ovome pitanju raspravljalo na jednome sastanku koji sam imao sa generalom Robertsonom[5]) u Bokenu.[6])

[3]) Taj telegram se ovako završavao: »... Prema tome, Istočna vojska će u trenutku kada to budem smatrao za potrebno, napasti celokupnom snagom neprijateljske armije na grčkoj granici i, u slučaju uspeha, goniće ih u opštem pravcu ką Sofiji. Molim da mi hitno dostavite operaciski plan zasnovan na ovoj direktivi. — *Ž. Žofr*«.

[4]) A i Drugi balkanski rat je počeo 28 juna, što Rumune, Bugare, Grke i Srbe nije sprečavalo da se bore.

[5]) Robertson mi je saopštio svoju želju da sa mnom razmotri plan operacija koje bi trebalo preduzeti na Istoku.

Ja sam mu pisao 11-og i rekao mu da mi je general Saraj poslao svoj projekat i da ću biti srećan da iskoristim tu priliku da se sa njim dogovorim o danu početka opšte ofanzive.

[6]) Ovoj konferenciji su prisustvovali: sa strane Engleza, general Heg, se strane Francuza, general Kastelno.

Neuspeh je bio potpun, i to odmah.

General Robertson mi je najpre izjavio da britanska vlada odbija svaku pomisao na to da na Istok pošlje nove engleske snage. Robertson mi je čak, razvijajući do kraja svoju misao, predložio da se povuku 2 engleske divizije sa Soluna »gde one neće ništa raditi« dok će »biti vrlo korisne na francuskom frontu«.[7]) Najzad, Robertson nije propustio da iznese svoje zamerke na Sarajev plan, a ja sam bio u rđavom položaju da branim plan čije su osnove, što sam odmah i *sam* video, bile *toliko za kritikovanje*.

Odmah sam video da će nastupiti trenutak kada će se ponovo postaviti pitanje održanja našeg ekspedicionog korpusa kod Soluna.

Dok smo mi raspravljali, neprijatelj je dejstvovao, koristeći vreme koje smo mu ostavili. Prvih dana maja Bugari su se, prešavši grčku granicu i neopalivši ni metka, u sporazumu sa Grcima, dočepali fora Rupela i visova duž leve obale Strume. Ova bugarska ofanziva je neobično otežavala situaciju Istočne vojske. Ona je naročito očigledno pokazivala da se grčka vlada, ispod žita, vezala sa Bugarima. Šta će se dogoditi ako se to prikriveno neprijateljstvo pretvori u javno neprijateljstvo? Zbog toga sam 2 juna upozorio pretsednika vlade na hitnost da se kod britanske vlade izdejstvuje odluka saglasna sa našim gledištem. Moj zahtev je pretsednika vlade Brijana odlučio da otputuje u London sa ministrom rata i sa mnom. Mi smo se ukrcali 9 juna u 2 časa izjutra u Bulonju, a iskrcali smo se u Fokstonu u 4.30 časova. Čim smo stigli, imali smo prvi sastanak u Dauning stritu, kod Askvita. Popodne smo u Bakingemskoj palati bili pretstavljeni kralju Đorđu koji nas je primio sa svojom uobičajenom ljubaznošću. Od 15.30 do 18.45 časova održali smo drugi sastanak. Na njemu su prisustvovali engleski ministri najvažnijih resora, generali Robertson i Heg. Naši razgovori, ni oni jutrošnji ni ovi popodne, nisu doveli ni do kakvog zbližavanja gledišta. Osim izmene ljubaznih reči i vrlo živih izraza simpatija, čiji smo predmet bili, mi smo se to isto veče vratili iz Londona praznih ruku. Rešeno je da se odloži svaka ofanziva kod Soluna. Jedina korist koju smo postigli na tome putu bila je ta što je engleska vlada priznala potrebu da se požuri opremanje engleske vojske na Istoku, shodno odluci donetoj 12 marta u Šantijiu. Uostalom, ta odluka je izvršavana sa krajnjom sporošću. Britanski ratni komitet je 21 juna odlučio da se opremanje engleskih divizija završi tek u septembru i da general Majln, komandant britanskih snaga, bude potčinjen generalu Saraju samo za odbranu grada Soluna i njegovog pristaništa, što je jasno izražavalo želju britanske vlade da ni na koji način ne učestvuje u aktivnim operacijama koje bismo mi bili prinuđeni da preduzmemo na Istoku. To je bila teška odluka. Ne bih se začudio ako je ona doprinela da se rashladi već ionako kolebljiva rešenost rumunske vlade. U svakome slučaju, kada se Rumunija rešila da stupi u rat, engleske snage

[7]) Sažet prikaz toga sastanka od 26 maja nalazi se u dokumentima francuske Vrhovne komande (Operativno odeljenje).

još nisu bile opremljene tako da bi mogle uzeti učešća u operacijama savezničkih snaga na Istoku. Kao što se vidi iz ovih nekoliko pojedinosti koje sam ovde izneo, ta ekspedicija na Istoku prouzrokovala mi je mnoge teškoće i pričinila mnoga razočarenja. Glavni razlog za to bio je promenljiv stav britanske vlade po izvesnim pitanjima. Ali, ja sam uvek bio uveren u to da je ličnost *komandanta Istočne vojske,* koji našim saveznicima nije ulivao *nikakvo poverenje,* doprinela tome da se oni održe u raspoloženju koje je bilo toliko štetno po interese naše zajedničke stvari.

Kako bilo da bilo, tek ja sam se, u nedostatku nečega boljeg, morao zadovoljiti time da 25 juna naredim generalu Saraju da preduzme mere kako bi bio spreman da, po potrebi, napadne samo sa francuskim i srpskim snagama ako bude bilo nužno da se Bugari vežu na grčkoj granici da bi se olakšalo stupanje Rumunije u dejstvo. Odgovarajući na moj telegram, Saraj mi je prekosutradan poslao jedan plan za francusko-srpske operacije. Taj projekat je imao iste odlike kao i oni prethodni: on ni u čemu nije odgovarao ulozi za koju sam zahtevao da se Istočna vojska pripremi da odigra; u njemu nije bilo nikakve ideje o uskupnosti dejstva nego se predviđala samo neka vrsta prepada bez većeg zamaha.

Zbog toga se situacija na Istoku, sa vojničke tačke gledišta, nije prikazivala u povoljnoj svetlosti. Sa političke tačke gledišta ona je bila još mračnija. Nesporazum između Londona i Pariza počeo je, očigledno, već da se zaoštrava, te je naš ambasador Kambon savetovao da se na britansku vladu više ne navaljuje. Rumunska intervencija je, srećom, dovela do popuštanja zategnutosti i do, bar privremenog, izmirenja gledišta čija je oprečnost već počela da postaje mučna.

Srbi

Pre nego što budem počeo izlaganje rumunske intervencije, treba reći nekoliko reči o srpskoj vojsci, koju smo ostavili na Krfu, gde se oporavljala od strahovitih patnji koje je pretrpela.

Na jednoj međusavezničkoj konferenciji, koja je održana 8, 9 i 10 februara 1916 u Parizu, ustaljeni su uslovi pod kojima će Francuska i Engleska obezbediti Srbima isporuke ratnog materijala i namirnica koji su im bili neophodni.

Što se tiče upotrebe njihovih snaga, ja sam 8 januara 1916 predvideo njihovo upućivanje u Solun, na jedino vojište na kome ih je bilo moguće upotrebiti, a 16 februara sam generalu Mondeziru naredio da njihovu obuku usmeri s obzirom na njihovu takvu upotrebu.

12 marta su Saveznici jednodušno odlučili da se srpska vojska preveze u Solun, te su francuski i srpski štabovi 19 marta ustalili jedan plan reorganizacije vojske po kome je srpska vojska trebala da ima 6 pešadiskih i 1 konjičku diviziju. Preustrojena na tim osno-

vama, ta vojska je trebala da bude spremna za prevoženje u Solun počev od 1 aprila 1916. Na traženje mornarice ja sam predvideo da se prevoženje Srba izvrši kroz grčku teritoriju, jer je mornarica u tome rešenju videla olakšanje svoje toliko teške dužnosti, kao i smanjenje rizika. Na ovaj bi način prevoženje morem, umesto duge plovidbe oko grčkog poluostrva, bilo svedeno na jedno kratko putovanje.

Odmah su otpočeti pregovori sa grčkom vladom. Oni nisu uspeli zbog zle volje atinske vlade. Zbog toga su prevoženje tih 120.000 ljudi izvršile savezničke mornarice, i to većim delom naša. Ono je izvedeno bez incidenta, te me je 1 juna general Saraj izvestio da je iskrcavanje srpske pešadije uglavnom završeno. 8 juna svih 7 srpskih divizija bilo je smešteno na Halkidičkom Poluostrvu.

Srpska vlada je živo želela da prestolonaslednik Aleksandar bude naimenovan za glavnokomandujućeg savezničkih vojski na Istoku.[8]) Ja sam mislio da taj problem rešim tako da prestolonaslednik Aleksandar postane glavnokomandujući svih trupa kod Soluna a da mu se dodeli jedan iskusan načelnik štaba. Za vršenje te važne dužnosti mislio sam da bi trebalo odrediti generala Mišlera, komandanta francuske 10 armije, koji je, pored toga što je imao visoke vojničke sposobnosti, bio i u vrlo dobrim odnosima sa ministrom rata generalom Rokom, čiji je on bio načelnik štaba kada je ovaj komandovao 1 armijom.

Morao sam da odustanem od toga rešenja koje bi me primoralo da generalu Saraju oduzmem komandu nad svima trupama na Istoku. *Brijan se bojao protesta* od strane prijatelja generala Saraja koje bi ova mera nesumnjivo izazvala.

Nisam dalje insistirao.

Zbog toga sam 1 maja tražio od pretsednika vlade da se potčinjenost srpske vojske francuskom generalu, glavnokomandujućem Istočne vojske, jasno odredi. Pregovori su dugo trajali. Prestolonaslednik Aleksandar je, očekujući rešenje, i dalje boravio na Krfu. On se tek početkom juna odlučio da svoju vojsku bez ograničenja stavi pod komandu komandanta Istočne vojske. To pitanje je konačno rešeno 29 jula usvajanjem ove formule:

»General Saraj, glavnokomandujući savezničkih trupa kod Soluna, komandovaće u ime kralja Petra i Saveznika«.

Postavljalo se još jedno pitanje: pitanje regrutovanja srpske vojske, jer je cela teritorija Srbije bila u rukama neprijatelja. Srpska vlada je pokušala da pribavi ljudstvo regrutujući dobrovoljce među jugoslovenskim iseljenicima koji su živeli u Sjedinjenim Američkim Državama ili u zemljama koje su bile u ratu sa Nemačkom, naročito u Rusiji i Italiji. Ja sam živo podupirao zahteve koje je srpska vlada činila u tome smislu. Njihovo uspešno ili neuspešno re-

[8]) Kralj Petar, koji je bio star i iznuren usled napora koje je podneo u toku operacija sjeseni 1915 godine, ustvari je bio predao vlast u ruke svoga sina.

šenje moglo je imati značajnih posledica na vojna dejstva Srba. U toku 1916 godine nijedan od ovih pregovora nije uspeo. Američka vlada se zaklanjala za svoju neutralnost, ruska vlada se sukobljavala sa teškoćama prevoza, italijanska vlada se oglušivala, možda zato što joj nije bilo krivo da svoga eventualnog suparnika na Jadranu vidi u bednom položaju.

Ovih nekoliko pojedinosti biće dovoljno da prikažu sa kakvim je duhovnim raspoloženjem Antanta pristupala teškoćama koje je imala da reši da bi iskoristila snage koje je tada imala na Istoku.

Grčka

Naš neobičan položaj u odnosu na Grčku još više je komplikovao stvari i naše razmirice su još više došle do izražaja.

Ja ovde neću izlagati istoriju naših odnosa sa Grčkom u toku rata. Za to ne bi bila dovoljna jedna cela knjiga. Ja sam već u jednoj prethodnoj glavi rekao kako smo mi krajem 1915 godine najzad našli jedan dosta nestabilan *modus vivendi* koji je Istočnoj vojsci omogućio da se smesti kod Soluna.

Od toga trenutka zla volja grčke vlade prema nama nije prestajala da se ispoljava. Ja sam naveo jedan primer među hiljadama, kada je srpsku vojsku trebalo prevesti sa Krfa u Solun. Grci su iz straha, koji im je ulivala Nemačka, izgleda, potpuno bili zaboravili da su Srbi njihovi saveznici.

Krajem marta 1916 godine umnožile su se uvrede i izazivanja prema nama. Kralj se otvoreno radovao prvim nemačkim uspesima kod Verdena i mi smo u više mahova imali dokaze da su grčke vojne vlasti bile u dosluhu sa našim neprijateljima.

U toj neizdržljivoj situaciji general Saraj je od mene tražio odobrenje da proglasi opsadno stanje u Solunu. Taj zahtev je bio potpuno opravdan. Time je trebalo francuskim vojnim vlastima omogućiti obezbeđenje policiskog nadzora u gradu, kontrolu telegrafskog i telefonskog saobraćaja, kao i otstranjivanje iz utvrđenog logora velikog broja nepoželjnih i špijuna koje nam je grčka komanda svuda poturala. Nažalost, preduzimanje te mere nije zavisilo samo od mene. Ono je zavisilo od vlade. Zato sam ja taj predlog samo mogao njoj dostaviti, što sam i učinio 21 aprila, potkrepivši ga. Naš zahtev je ostao nerešen. Francuska vlada je, opet, naišla na otpor engleske vlade koja je želela da štedi Grke. Zauzimanje od strane Bugara fora Rupela (26 maja 1916) i oblasti Demir Hisara, čime je kompromitovana naša bezbednost i obelodanjena saradnja Grka sa našim neprijateljima, naveli su francusku vladu da tu stvar preseče, te je 30 maja odobrila objavljivanje opsadnog stanja u Solunu.

Ali, počev od 3 juna, kraljevog rođendana, situacija se vrlo brzo pogoršavala, i to u tome stepenu da su se sve tri garantne sile (Engleska, Francuska i Rusija) sporazumele da sastave osnove jed-

noga ultimatuma koji je trebalo uputiti Grčkoj. Predavanje toga ultimatuma trebalo je da bude potpomognuto upućivanjem jednog francusko-engleskog pomorskog odreda podržanog jednim, takođe, francusko-engleskim, desantnim odredom (jednom divizijom). O tome sam odmah preduzeo mere sa generalom Sarajom, pošto sam se sporazumeo sa Ministarstvom mornarice.

Nažalost, događaji za koje nikad nisam mogao da budem načisto kako je do njih došlo, još jednom su omeli naše dejstvo. Ja sam stekao utisak da je kralj Konstantin, koga su engleski i ruski poslanik krišom obavestili o ugrožavanju koje mu preti, odmah saopštio da je spreman da popusti, na šta je francuska vlada odlučila da preda ultimatum pre dolaska flote. Ultimatum je predat 21 juna. Njegovo, bar prividno, prihvatanje imalo je za posledicu to da je opozvano naređenje za svaku manifestaciju snage, koju je bilo korisno pokazati.

Od toga trenutka savezničke vlade su napustile zamisao da Grčku privole da se bori na našoj strani. One su se ograničile na to da je spreče da nam škodi, a iluzije koje su po tome predmetu gajile trajale su sve do zasede koja nam je postavljena decembra 1916 godine.

Intervencija Rumunije

Za celo to vreme Rumunija je bila predmet mojih briga. Raspravljanja u koja se ona bila upustila sa Rusijom trajala su a nije se videlo da je rešenje pitanja ma i za korak napredovalo.

Jedno od pitanja koje je postavljala rumunska vlada bilo je pitanje municije. 2 marta 1916 godine pisao sam pretsedniku vlade da bih ga obavestio da se to pitanje, kojim se Rumunija služila da bi odložila svoju odluku, može lako rešiti, jer Rusija izjavljuje da je spremna da obezbedi tranzit popune, koja će dolaziti iz Francuske, čim pristanište u Arhangelsku bude bilo otvoreno. Rumunija je raspolagala sa po 1.500 zrna na oruđe i ta rezerva je izgledala dovoljna da rumunskoj vojsci omogući stupanje u rat.

Prvih dana aprila činilo mi se da je ponovno stupanje na poprište 120.000 Srba, koje su naši neprijatelji mislili da su zbrisali iz sastava naše koalicije, povoljna prilika da se postigne stupanje Rumunije u rat na našoj strani. Moje su se nade opet izjalovile, te je otpočeo nov period cenjkanja.

Bratijanu nije hteo da otpočne rat sve dotle dok jedna ruska armija ne bi otpočela operacije u Dobrudži radi zaštite pozadine rumunske vojske od Bugara.[9]) Na ovo sam ja odgovorio: »1) da bi se moglo dejstvovati protiv Bugarske, Rusi bi najpre morali da uđu u Rumuniju, što bi, očevidno, označilo početak neprijateljstava; 2) da Rusi ne mogu da ostave neupotrebljenu jednu armiju na rusko-ru-

[9]) Pismo pretsedniku francuske vlade od 13 aprila.

munskoj granici ako se Rumunija prethodno ne bude obavezala jednom preciznom vojnom konvencijom da će stupiti u rat«.

Pošto su mu zahtevi i odugovlačenje Bukurešta dosadili, Aleksejev je u toku aprila već počeo da pomišlja na to da prekine pregovore i da glavni napor ruskih armija prenese na sever.

Čim sam saznao za ovakvo njegovo raspoloženje, nastao sam da generala Aleksejeva[10]) ubedim u to da je između Rusije i Rumunije moguć vojni sporazum ako Rusija bude pristala na to da, jednovremeno kad i Istočna vojska, napadne Bugare na frontu u Dobrudži, makar i sa ograničenim snagama. A, obraćajući se Rumunima, nastojao sam da umerim njihove zahteve i ubedim ih da uloga njihove vojske treba da bude da napadaju u Bukovini i Transilvaniji, u vezi sa ruskim levim krilom, dok će njihova južna granica biti obezbeđena jednovremenom ofanzivom Istočne vojske i jedne ruske armije koja će operisati u Dobrudži.

Pregovori su se tako odužili do kraja juna. U to su vreme svi uslovi koje je Rumunija postavila bili uglavnom prihvaćeni ili već ispunjeni, poglavito što se tiče municije i ratnog materijala koji je bio na putu za Rusiju; ali, najvažnije od svega, ruska ofanziva je već stigla do Karpata. Ako bi Rumunija propustila taj odlučujući trenutak, postojala bi opasnost da njena vojna saradnja izgubi svaku efikasnost, i ona bi u očima Rusa, koji su joj to već i prebacivali, izgledala kao radnik koji stiže kada je posao već završen.

Zbog toga sam, 26 juna, jednim telegramom insistirao kod rumunskih najviših vojnih vlasti da se hitno opredele, a zamolio sam i glavnokomandujuće savezničkih vojski da potpomognu moje korake kako bi se Rumuni uverili u potpuno jedinstvo pogleda kod Saveznika po tome pitanju.

Istoga dana kada je taj telegram bio otposlat, naš vojni izaslanik u Bukureštu izvestio je telegramom da mu je general Ilijesku, svakako shvatajući ozbiljnost trenutka, saopštio:

— da je spreman da odmah odredi prvi dan mobilizacije na 40 dana pre dana za koji bude zagarantovano da će prvi voz sa municijom stići u Jaš;

— da nije potrebno govoriti sa Bratijanuom da bi on dao to uverenje; i

— da on odgovara za kraljevu rešenost.

Istoga dana sam odgovorio da će prva pošiljka municije stići u Arhangelsk oko 1 jula, te se, prema tome, u Jašu može očekivati za 15 juli i da će potonje redovne isporuke otpočeti 1 jula.

U isto vreme sam o odluci Rumuna obavestio rusku i britansku Vrhovnu komandu, a kod Aleksejeva sam se zauzeo da bih izdejstvovao da se ratni materijal namenjen za Rumuniju brzo transportuje kroz Rusiju.

[10]) Telegram generalu Žanenu od 1 maja.

Rumunsko pitanje je najzad bilo rešeno. Ja sam bar imao prava da tako mislim. Ali, trebalo je da prođe još dva meseca pre nego što će naš novi saveznik ispaliti prvu pušku.

Pre nego što budem nastavio svoje izlaganje, zadržaću se ovde da bih izneo jednu pojedinost koja je u mojoj uspomeni ostala duboko urezana, jer mi je ona dala pojam o složenosti ruske duše.

Rekao sam u jednoj od prethodnih glava[11]) da je ruska vlada, koja je raspolagala viškom ljudstva za koje nije mogla da obezbedi naoružanje i opremu, posle koraka koje je preduzeo Dumer kada je početkom 1916 godine bio u misiji u Rusiji, pristala da uputi 6 pešadiskih brigada u Francusku.

20 maja sam otišao u logor Maji da izvršim smotru jedne ruske brigade koja je tamo stigla da dovrši obuku pod rukovodstvom francuskih oficira. To je bila divna jedinica. Ljudi su bili mladi, snažni, malo glomazni, ali su odisali zdravljem i dobrim raspoloženjem. Čete su bile jake po 250 ljudi, a jedna dopunska komanda od ukupno 2.000 ljudi bila je određena da održava to brojno stanje jedinica.

U toku smotre sam, po ruskom običaju, pozdravljao svaki bataljon kada bih došao prema njemu. Vojnici su na moj pozdrav uglas odgovarali propisnim pozdravom. Za vreme defilea, koji je potom izvršen, vojnici su okretali glave k meni izvanredno složno. U toj izmeni reči i pogleda između starešine i trupe ima nečeg veličanstvenog.

Toj smotri je prisustvovala jedna misija koju je vodio general Romanovski, koji je trebao nekoliko dana da provede u francuskoj 4 armiji, kao i pukovnik Ignjatijev, ruski vojni izaslanik.

Prema obaveštenjima koja sam dobio, ruska brigada je revnosno radila na svojoj obuci. Međutim, obuka specijalista je unekoliko bila otežana, jer su ruske starešine imale neodoljivu naklonost ka strojevoj obuci koju su daleko više volele od borbene obuke.

U svakom slučaju, ta divna trupa je na mene učinila vrlo dobar utisak, te sam sutradan generalu Aleksejevu poslao telegram kojim sam mu čestitao na lepom držanju brigade koju mi je poslao, a koja je učinila da stvorim povoljan sud o stanju naših saveznika.

Nažalost, ta divna brigada mi je docnije pričinila jedno neprijatno iznenađenje. U toku leta, u sporazumu sa Aleksejevom, bio sam odlučio da uputim dve ruske brigade u Solun. Brigada o kojoj sam govorio, stigla je 20 avgusta u Marselj radi ukrcavanja. Pred sam polazak pobunili su se vojnici jednoga puka i, pošto su se dobro napili, izmrcvarili su svoga komandanta puka pod izgovorom da ima nemačke ime. Pukovnik Ignjatijev je odmah došao da na licu mesta izvrši uviđaj. Na njegov zahtev pobunjeni bataljoni su morali biti vraćeni u logor u Maji gde su vođe pobune morale biti streljane.

---

[11]) IV deo, XXII glava.

Italijanska ofanziva

Ruska ofanziva, koju je general Aleksejev otpočeo ranije na zahtev Italijana, odmah je dala izvrsne rezultate. Pod njenim udarcima austriska vojska se bedno rušila i pored pomoći koju su joj pružile nemačke divizije koje su bile izvučene sa severnog dela ruskog fronta. Austriska Vrhovna komanda je vrlo brzo shvatila da je prošao čas kada se uspeh mogao tražiti na italijanskom frontu, te su napadi na frontu u Trentinu obustavljeni već početkom juna. 6 juna general Kadorna me je obavestio da će pre isteka prve polovine meseca preduzeti »energičnu protivofanzivu u cilju poboljšanja svoje situacije, kao i da bi na tome frontu zadržao sve austriske snage«. Ja sam mu prekosutra odgovorio da ta namera »odgovara kako zahtevima koje mu nameće lokalna situacija, tako i cilj čijem ostvarenju teže Saveznici«. Narednih dana sam se zauzeo kod Kadorne da ta operacija dobije najveći opseg koji joj se bude mogao dati. Po mome mišljenju, cela italijanska 5 armija trebala je da pređe u ofanzivu u što je moguće kraćem roku, i to u dvojakom cilju: da se Austrijancima spreči učvršćivanje na zemljištu kojim su ovladali i prebacivanje snaga na ruski front. 25 juna opet sam se obratio Kadorni izlažući istu zamisao i tražeći od njega da napada »svim svojim sredstvima u ljudstvu i municiji da bi neprijatelja vezao i potukao ga«. Aleksejev, sa kojim sam se bio sporazumeo, telegrafirao je istoga dana italijanskom glavnokomandujućem i tražio od njega da energično napadne Austrijance. A ja sam naše zahteve podupro i diplomatskim putem, posredstvom našega ambasadora u Rimu.

Događaji su nas preduhitrili. U toku noći 24/25 juna Austrijanci su na frontu u Trentinu sami počeli da se povlače. Italijani su za to saznali samo blagodareći neobazrivosti svojih protivnika koji su, povlačeći se, uz prasak eksplozija rušili svoja utvrđenja. Italijani su za tri dana povratili najveći deo izgubljenog zemljišta. Iako nije bio ostvaren neki stvaran uspeh, mi smo sa zadovoljstvom zabeležili vaspostavljanje situacije koja je jednoga trenutka bila kritična. Kadorna, kome se povratilo samopouzdanje, saopštio mi je svoju nameru da svome protivnapadu da najveći zamah, pored toga što će živo nastaviti pripreme za svoju ofanzivu na Soči. 28 juna sam Kadorni telegrafski izrazio svoje zadovoljstvo na tome što među savezničkim vrhovnim komandama vlada jedinstvo pogleda.

Ali, moje zadovoljstvo je bilo kratkog veka. Italijanska protivofanziva je stala čim su se Austrijanci odlučili da im se opet odupru. Ali, da li ćemo bar moći računati na to da će italijanske armije ubrzo rasplamteti bitku na Soči? Na to pitanje sam sasredio svoju pažnju.

General Aleksejev me je, već početkom jula, kada je video da se na njegovom frontu pojavljuju divizije iz Kevešove armije koje su dovedene iz rejona Trenta, zamolio da se zauzmem kod Kadorne da se italijanska ofanziva na Adidži pojača. Nije mi bilo moguće da taj zahtev prenesem u tome obliku. Kadorna je bolje od ma koga

drugoga mogao da oceni gde treba da vrši svoj glavni napor. Ja sam, uostalom, znao da je on naklonjen rešenju koje se sastojalo u tome da se u Trentinu pređe u odbranu, a da se maksimalni napor prenese na Soču. Uostalom, nije bilo važno da li će se napad vršiti na ovu ili onu tačku, nego to da se Austrijanci negde vežu maksimumom sredstava i da se ubrza njihov slom za koji se osećalo da nije dalek.

To su bili obziri koji su me rukovodili da 14 jula Aleksejevov zahtev izmenim u jednu širu formulu koju sam sastavio 13 jula. »Prilikom Vaših razgovora sa generalom Kadornom i u italijanskoj Vrhovnoj komandi«, telegrafisao sam pukovniku Gondrekuru, »nastanite da ih ubedite u potrebu da se preduzmu sve mere kako bi se smanjio razmak između prestanka operacija u Trentinu i početka opšte ofanzive na Soči«.

Protekao je veći deo jula, a italijanska Vrhovna komanda još nije bila u stanju da me tačno obavesti ni o danu početka svoga napada ni o snagama koje misli tamo da upotrebi. U to vreme je bitka na ruskom frontu, koja je pre dva meseca otpočeta na traženje Italijana, počela da jenjava. Aleksejev je sa nezadovoljstvom gledao kako se na njegovom frontu stalno pojavljuju nove austriske divizije koje su dovedene sa italijanskog fronta. 25 jula, na energičniji zahtev Rusije, poslao sam italijanskoj Vrhovnoj komandi još jedan telegram. Taj poslednji korak je bio povod da mi general Kadorna, sutradan, dâ određen odgovor kojim mi je saopštio da će na Soči napasti 5 avgusta, na otsecima kod Monfalkona i Gorice, sa 225 protiv 119 austriskih bataljona. Dostavljajući mi to obaveštenje, on me je izvestio da nije mogao brže preći u ofanzivu i da će napasti svim raspoloživim sredstvima, ali da zbog nedovoljno jake artiljerije ne može da računa na »grandiozne rezultate«. Ja sam ovu vest, čim sam je primio, to jest 25 jula*), saopštio Aleksejevu.

Složenost napora je sada bila potpuna na svima glavnim frontovima. Nažalost, italijanska ofanziva je otpočela sa zadocnjenjem od preko mesec dana. Austriska vojska je imala vremena da na ugroženom sektoru preduzme mere predostrožnosti. A naročito na ruskom frontu, na kome ju je nemačka pomoć spasla od neposredno preteće joj katastrofe, te je ravnoteža počela da se uspostavlja.

Kratkim prikazom koji sam dao, pokazao sam koliko sam se upinjao da spregnem dejstva Rusa i Italijana čiji su frontovi bili u toliko tesnoj zavisnosti jedan od drugoga. I samo pominjanje problema na čijem sam rešenju radio dovoljno je da pokaže koliko je *organizacija vojnog rukovodstva Antante u to vreme bila još nepotpuna.*

---

*) U originalu je 25 juli. Izgleda da je ovo greška, jer je Žofr 25 jula poslao telegram Kadorni, a ovaj mu je odgovorio sutradan, tj. 26 jula, te je i on ovu vest mogao Alksejevu saopštiti samo 26-og — ili je njegov telegram Kadorni bio upućen 24 jula. — Prim. prev.

Operacije u Rumuniji

Nije mi namera da dam prikaz operacija koje su 1916 godine vođene od strane naših novih saveznika. Jedino hoću da prikažem pod kojim sam uslovima i na koji način ispoljavao svoj uticaj na te nove snage.

Da bi se ovi događaji mogli dobro razumeti, potrebno je u kratkim crtama izložiti ruske operacije.

Ranije sam rekao[12]) da je general Žilinski 18 maja došao da mi saopšti operaciski plan ruske Vrhovne komande. Taj plan je obuhvatao jedan *napad na centru* severno od Pripjatskih Močvari, koji je polazio iz oblasti Minska i imao za cilj ovladivanje važnim čvorom komunikacija u Baranovićima, i dva pomoćna napada na krilima, jedan na frontu na Dvini, u oblasti Dvinska, i drugi u oblasti Rovna, u pravcu Lavova. Ovaj napad su Rusi otpočeli pre određenog datuma da bi olakšali Italiji. Zbog uspeha koji je on od samog početka požnjeo, naši saveznici Rusi su ga odmah znatno proširili ka jugu, a kako je austriski front, jedno za drugim, bio probijen kod Lucka (4 juna), na Stripi (6 juna) i u Bukovini (10 juna), Brusilovljeve armije su, od juna do avgusta, postepeno ovladale velikim delom Galicije i Bukovine, zarobivši oko 800.000 ljudi.

Ali, potreba da se prodiranje Brusilovljevih armija pothranjuje primorala je rusku Vrhovnu komandu da odustane od svoga pomoćnog napada koji je trebao da otpočne iz oblasti Dvinska. Primivši k znanju ove nove odluke, ja sam 21 juna ruskoj Vrhovnoj komandi potvrdio saopštenje koje sam učinio još 17 juna, kojim sam je obavestio da će francusko-britanska ofanziva uskoro otpočeti i tražio sam da ruske operacije zadrže karakter intenzivnosti i trajnosti koji će imati naše ofanzive na Zapadnom frontu. Međutim, kako nisam dobio nikakve vesti o ruskome napadu u centru, koji je trebao da otpočne 25 ili 26 juna u oblasti Minska, ja sam 28 juna bio prinuđen da pitam koji su razlozi za to odocnjenje. Tada se još radilo samo o odlaganju ove operacije, koje je bilo prouzrokovano pomeranjem ruskih rezervi na jug. Ali, kada je početkom jula ova operacija mogla da otpočne, ustanovljeno je da za nju više nema dovoljno moćnih materijalnih sredstava da bi se mogao ostvariti proboj nemačkog fronta. Ona je, u najboljem slučaju, mogla imati za cilj da se u Poljskoj zadrže nemačke divizije koje su još bile raspoložive i da se time olakša manevar Brusilovljevim armijama čije je levo krilo izbijalo na greben Karpata.

Obrt koji su ove operacije uzele davao nam je vrlo povoljne izglede. Upad u Madžarsku sa severa opet je postao moguć, što bi nesumnjivo uticalo na Rumuniju, o čijem kolebanju sam govorio. Pored toga, ovladavalo se petrolejskim izvorima u Galiciji, koji su našim neprijateljima bili neophodni za produženje rata.

---

[12]) Videti IV deo, glavu XXV.

Te okolnosti su na mene uticale da ne insistiram na tome da bih postigao da se pojačaju borbe u Poljskoj, koje su zadržale karakter frontalne akcije.

Zbog toga sam 20 avgusta, kada sam sazvao svoje komandante grupa armija da im, u prisustvu generala Hega, izložim opštu situaciju, mogao da konstatujem da je, iako pobeda još nije bila konačno zadobijena ni na kome frontu, ipak svuda otpočela bitka svim sredstvima i da smo se bližili rešenju čiji prvi akt je, kako je izgledalo, trebalo da bude uništenje austriske vojske. Ova je, prema izveštajima koje smo imali i uz nadu, makar i ograničenu, koju smo mogli zasnivati na dejstvu svežih snaga koje je imala da uvede u borbu Rumunija, trebala konačno da se sruši krajem 1916 godine ili najdocnije krajem zime 1916/17 godine. Postignuti rezultati su nam ukazivali na to da se, najzad, nalazimo na dobrom putu i da će nam razumno sprezanje naših sredstava i pojačavanje naših napora, bez preteranog optimizma, obezbediti skoru pobedu.

Stupanje Rumunije u rat, u tome trenutku, moglo je dovesti do rešenja. Treba se samo setiti da su Rusi od početka svoje ofanzive zarobili Austrijancima i Nemcima više od 600.000 ljudi, a da su Rumuni uveli u rat oko 600.000 vojnika. Na taj način se ravnoteža remetila u našu korist u upečatljivoj razmeri.

Ali, rat se ne rešava kao kakav aritmetički problem. Da bi se stupanjem Rumuna u rat postigao taj rešavajući rezultat o kome sam maločas govorio, trebalo je da rumunske snage izraze svoje dejstvo na željenoj tački i u željenom trenutku, i da njihov vojni napor pretstavlja neophodan minimum strategiske i taktičke vrednosti.

Nažalost, da bi ti neophodni uslovi bili ispunjeni, trebalo je da Rusi i Rumuni budu u mogućnosti da stvore jedan zajednički operaciski plan. Potreba za takvim planom utoliko se više nametala što rumunsko komandovanje očigledno nije bilo doraslo svome zadatku i što su različni interesi, kao i međusobno i sve veće nepoverenje, tu neiskusnu vojsku lišavali pomoći jedne prekaljene i u tome trenutku pobedonosne vojske.

Da bi se prebrodile te teškoće koje mi, i pored velike udaljenosti, nisu izmicale iz vida, jedino što sam mogao da preduzimam bilo je da stalno izmirujem obe strane, što je zahtevalo umešnosti i strpljenja usled čega smo gubili dragoceno vreme. Taj odlučujući trenutak bio je jedan od onih *kada sam najviše zažalio što mi Antanta nije dala vlast vrhovnog rukovodioca, ne iz taštoga samoljublja,* nego zato što od *mene* niko nije mogao bolje odmeriti nepopravime štete koje nam je nanosilo *otsustvo jedinstvenog voćstva.*

Antanta je to otsustvo jedinstvenog voćstva platila *produženjem rata za dve godine,* Rusija ga je platila *revolucijom,* car prestolom i svojim životom, Rumunija *invazijom* koja ju je bila dovela do na domak poraza. Neka se tome dodadu još i *dardanelska avantura, srpska katastrofa* i *ruski porazi* u 1915 godini!

Ovde prekidam to nabrajanje. *Da li će ova pouka čemu poslužiti?* Ne smem u to da verujem. Ako bi jednog dana došlo do sličnoga rata, *palo bi se u iste greške.*

Takvi su ljudi.

Vraćam se na svoje izlaganje.

Rekao sam već da mi je general Ilijesku 26 juna 1916 saopštio svoje uverenje da će rumunska mobilizacija biti objavljena prvih dana jula. Na moje veliko iznenađenje od toga ne bi ništa. Bratijanu je, čineći korak unazad, počeo da postavlja nove uslove. On je zahtevao da se priticanje popune materijalom održava na dovoljno visokom nivou, da se produži i pojača ruski pritisak u Galiciji i Bukovini, da Istočna vojska otpočne ofanzivu i da jedna ruska armija pruži podršku u Dobrudži.

Rumunsko pitanje je postalo pravi Penelopin vez*) koji je svakoga dana trebalo iznova otpočinjati.

10 jula sam se založio da se Bratijanu pruži uverenje da će se ispuniti svi njegovi zahtevi. Bilo je samo jedno pitanje po kome nisam mogao garantovati: opšta ofanziva Istočne vojske. Ranije sam rekao da se u tome pitanju nije uspelo savladati protivljenje britanske vlade. Ja sam, uostalom, imao utisak da oni u Londonu nisu toliko želeli da Rumunija stupi u rat, koliko smo to mi želeli, jer je posledica toga trebao da bude slom Bugarske, jedine sile koja je bila u mogućnosti da sprečava ostvarenje ruskih ciljeva na Balkanu. To duhovno stanje objašnjava prividno nerazumevanje Engleza za operacije Istočne vojske. Sve što je bilo u mojoj vlasti da uradim, bilo je da angažujem 4 francuske i 6 srpskih divizija čija se koncentracija u to vreme vršila na grčkoj granici. Imao sam prava da se nadam da će u slučaju uspeha prestati protivljenje londonske vlade.

Doista, 13 jula sam mogao da zabeležim jedan uspeh. Britanski Ratni komitet je u jednome memorandumu, koji mi je odmah bio dostavljen, priznavao da se situacija na Balkanu izmenila, te me je obaveštavao da će sve mere biti preduzete da se požuri sa spremanjem engleskih divizija kako bi mogle učestvovati u ofanzivnim operacijama na planinskom zemljištu. Ali, koliko je meseci bilo izgubljeno od vremena kada sam ja to tražio, pa čak i od vremena kada mi je to prvi put bilo obećano!

Kada je taj uspeh bio postignut, mogao sam Bratijanu obećati da će Istočna vojska preduzeti opštu ofanzivu.

Tada su se pojavile nove teškoće. 27 jula je Izvolski, ruski ambasador u Parizu, predao Brijanu jednu obespokojavajuću notu ruske vlade. Ona je prihvatala da Rumunija objavi rat Austriji 14 avgusta, ali nije pristajala na to da se jednovremeno ne objavi rat i

*) Penelopa, Ulisova žena, da bi se oslobodila prosilaca koji su je za vreme Ulisovog otsustva saletali, obećala je da će se odlučiti na brak onda kada bude završila vez koji je radila. Ali, da bi tu odluku odložila, ona je noću parala ono što bi prekodan izvezla (Mitolog.). — Prim. prev.

Bugarskoj i *odlučno je odbijala* svaki zahtev Rumuna za novim uvećanjem svoje teritorije.

Brijan se, u saglasnosti sa mnom, zauzeo da smiri razdraženje Rusa. Glavno je, rekao je on, da Rumuni stupe u rat. Posle ćemo videti.

Za to vreme mi je rumunski Generalštab postavljao sve veće zahteve za isporuku materijala. Mi smo Rumunima, između ostaloga, ponudili 80 t čelika i 10 t baruta mesečno. Pukovnik Rudeanu je izjavio da su im te količine potrebne, ne mesečno, nego dnevno. I u svome zahtevu je dodao: bakar, mesing i novo srebro.*) Nagodili smo se na 20 t baruta i 500 t čelika u polugama mesečno.

Za to vreme je ruski Generalštab radio na tome da postavi osnove vojne konvencije sa Rumunima.

Zdrav razum je nalagao da se ovi stave pod rukovodstvo Rusa i da oni svoj glavni napor vrše protiv Austrije u vezi sa Brusilovljevim levim krilom. Ali, izgledalo je da Rumuni nisu bili ubeđeni u tu očiglednu istinu, te su neki u rumunskom Generalštabu propovedali izvršenje neposredne ofanzive protiv Bugara.

Da bi se izbeglo da se te razlike u gledištima ne izmetnu u sukob, ja sam uspeo da izdejstvujem da general Žanen, moj pretstavnik u Rusiji, može da učestvuje u tim pregovorima te su, blagodareći njegovom pomirljivom uticaju, teškoće otklonjene. 16 jula mi je podnet na uviđaj projekt vojne konvencije koji je izradio Aleksejev. Taj dokumenat je bio dokaz stvarne dobre volje ruske Vrhovne komande. Ona je, naglašavajući da je interes rumunske vojske da svoj glavni napor izrazi u Transilvaniji, prihvatala i obratno rešenje (glavne operacije protiv Bugara). Ona je obećavala ozbiljnu podršku u Dobrudži i garantovala rumunskoj vojsci samostalnost koju je ova zahtevala.

Ja sam, telegramom od 18 jula, stavio u dužnost našem vojnom izaslaniku u Bukureštu[13]) da kod generala Ilijeskua podrži rusko stanovište koje je zastupao pukovnik Tatarinov, pretstavnik generala Aleksejeva u Rumuniji.

23 jula[14]) sam u Parizu sazvao jednu konferenciju na kojoj su uzeli učešća general Robertson, šef britanskog Imperijalnog generalštaba, i šefovi vojnih misija, ruske, srpske, italijanske i rumunske: generali Žilinski i Rašić i pukovnici Braganca i Rudeanu. Tekst projekta vojne konvencije, koji je sastavljen na toj konferenciji, odmah je telegrafski saopšten Bukureštu da bi bio dostavljen na saglasnost ruskog i rumunskog Generalštaba, prilagođen Aleksejevovom projektu i unet u opštu vojnu konvenciju. Pariska konvencija koju su potpisali i prihvatili Žilinski i Rudeanu — uz rezervu da se sa njom saglase njihovi Generalštabovi — predviđala je da Rumu-

*) Maillechort — legura cinka, bakra i nikla. — Prim. prev.

[13]) Početkom jula su Sent Oler i potpukovnik Deprez u Bukureštu zamenili Blondela i majora Pimona.

[14]) 22 jula je u Šantijiu održan jedan prethodan sastanak.

nija stupi u dejstvo u vremenu od 25 jula do 7 avgusta, na oba fronta, u Transilvaniji i na Dunavu, dok će Istočna vojska napasti u vremenu od 18 — 31 jula svim svojim snagama na grčkoj granici. Primećujem da je na Rudeanuov zahtev unesena odredba koja se odnosi na »aktivne operacije južno od Dunava«.

Tek što je ta konvencija bila potpisana, Bratijanu je već predlagao da se stupanje u dejstvo Rumunije odloži za 14 avgust. Nekoliko dana docnije general Ilijesku je saopštio da kod Rusa nailazi, tobož, na jako protivljenje projektu ofanzive protiv Bugara, a potom je izjavio da mu je za uspešno vođenje te ofanzive potrebna pomoć od 150.000 Rusa. Taj poslednji zahtev je u nedogled odlagao stupanje Rumunije u rat.

Saopštio sam našem vojnom izaslaniku u Bukureštu i generalu Žanenu, 2 i 4 avgusta, da bi, izgleda, bilo umesno odustati od projekta ofanzive južno od Dunava i da treba da se zauzmu da Rumunija što pre stupi u rat »jer svaki izgubljeni dan umanjuje značaj toga«.

8 avgusta sam primio jedan telegram od generala Žanena kojim mi je saopštavao tekst jednog novog projekta vojne konvencije sa Rumunijom. Ovoga puta se ponovo vratilo na iluziju u kojoj su se naši diplomati odavno uljuljkivali i kojoj su Paleologove sugestije u Petrogradu i Sent Olerove u Bukureštu već dale oblik prividne stvarnosti. Na osnovu jedne proizvoljne i pogrešne pretpostavke o duhovnom raspoloženju Bugara, smatralo se da će oni položiti oružje čim Austrija bude napadnuta, jer su oni saveznici Nemačke a ne Austrije. Da bi se ovo rešenje ubrzalo, predlagalo se da se Bugarska ovlasti da se naplati na Grčkoj, te joj se obećavala oblast do linije Enos — Midija, kao i Makedonija do Vardara, sa Kavalom i Solunom. Povodom toga projekta general Žanen mi je 18 avgusta poslao još jedan telegram. Ali, ja sam već 8 avgusta, koga dana sam bio obavešten o začetku toga novog projekta, to odmah prekinuo.

Smatrajući da sa time treba jednom svršiti, predložio sam da se Rumunija pritesni da se jednom odluči. 8 avgusta sam, sa odobrenjem vlade, telegrafisao u Bukurešt i u rusku Vrhovnu komandu. Saveznici su imali da pozovu Rumuniju da se odluči u roku od 4 dana. Ako konvencija bude potpisana u tome roku, Istočna vojska će preduzeti ofanzivu 72 časa po njenom potpisivanju, prethodeći za 10 dana napadu rumunske vojske koja treba da napadne Austriju najdocnije za 13 dana od dana potpisivanja konvencije.

Bratijinu se ovaj put odlučio. On je 17 avgusta potpisao konvenciju kojom je regulisano stupanje rumunske vojske u dejstvo. Odocnjenje od 2 meseca u odnosu na prva obećanja koja smo dobili, imalo je najžalosnije posledice.

Shodno odredbama Bukureške konvencije, ja sam 18 avgusta generalu Saraju poslao naređenje da 20 avgusta napadne bugarske snage. Ali, jednim čudnim sticajem prilika, toga istoga dana, 18 avgusta, krilne armije generala Žekova prešle su u ofanzivu,

s jedne strane na britanskom frontu na Strumi, a s druge strane prema levom krilu francusko-srpskog fronta, u pravcu Vodena. Neprijatelj je u prvome naletu izbio na istočnu obalu Strume i zauzeo je Lerin, ali je već 20 avgusta zaustavljen i nije uspeo ni da pređe Strumu ni da zauzme položaj kod Ostrovskog Jezera koji je sa zapada štitio rejon Vodena.

Pa ipak, taj preventivan napad je poremetio planove generala Saraja. On je veoma uznemirio rumunsku vladu, pa čak i francusku vladu koju je bacila u brigu opasnost kojoj je bila izložena vojska kod Soluna.

Ja sam odmah morao da intervenišem. Odobravajući plan generala Saraja koji je, pre svega, želeo da odbaci bugarsko desno krilo koje ga je najviše ugrožavalo, ja sam uspeo da ubedim rumunsku Vrhovnu komandu da nam bugarska ofanziva ide na ruku, jer ona povlači opšte angažovanje savezničkih armija na Istoku.

Umirena tim uveravanjima i time što je bugarski napad zaustavljen, rumunska vlada je 27 avgusta objavila rat Austriji, na nekoliko dana pre roka koji joj je bio naznačen. Istoga dana su rumunske 1 i 2 armija prešle granicu i upale u Transilvaniju, dok su ruske 2 pešadiske i 1 konjička divizija prešle Dunav kod Isače da bi pojačale rumunsku Dunavsku armiju na granici Dobrudže.

Dok su se glavne snage rumunskih armija polako uvlačile u Transilvaniju, snage maršala Makenzena koje su, uostalom, bile raznorodne, preduzele su ofanzivu u Dobrudži. 2 septembra je razbijena rumunska divizija koja je branila tvrđavu Tutrakan, njeni ostaci su bili zarobljeni, a Makenzen je, pošto je zauzeo Silistriju, odbacio preko granice u Dobrudži one rumunske trupe koje su je bile prešle. Rumunska Vrhovna komanda je odmah počela da izvlači trupe sa svoga severnog fronta i uz podršku ruskih divizija, koje su u međuvremenu stigle, uspela je da trenutno zaustavi neprijateljevo nadiranje južno od Dunava.

Ovi prvi nemili događaji i moralno rastrojstvo koje su oni odmah prouzrokovali u visokim sferama Antante, bili su povod za nove intervencije sa moje strane.

11 septembra sam od Aleksejeva tražio da odmah pošalje južno od Dunava najmanje još 2 divizije. Da bih mu olakšao odašiljanje tih pojačanja, ja sam, u saglasnosti sa francuskom vladom, odustao od toga da mi on pošalje još 4 brigade koje je trebao da mi uputi i dodao sam da su preduzete mere za pojačanje Istočne vojske kako bi se ona osposobila da kombinuje svoje operacije sa dejstvom ruske i rumunske vojske.

Saglasan sa Aleksejevom da je potrebno rešiti bugarsko pitanje, ali ne uljuljkujući se iluzijama kojima su diplomati Antante zavodili naše vlade, ja sam smatrao da se to rešenje može postići samo oružjem. 19 i 28 septembra poslao sam generalu Žanenu dva telegrama u kojima sam jasno izneo svoje gledište: pošto rumunski upad u Transilvaniju nije izvršen na vreme i pošto se nadiranje ne

vrši dovoljno energično, to se tamo vrši udar na prazno, te je odlučujući manevar protiv austriske vojske, izgleda, promašio. Pod tim okolnostima dovoljno je da se na toj strani samo obezbedi držanje zauzetoga zemljišta solidnim posedanjem terenskih linija najpovoljnijih za ekonomičnu odbranu, a da se rumunske snage, koje na taj način postanu raspoložive, potpomognute ruskim jedinicama, upute na južni front i napadnu Bugare, kombinujući svoje dejstvo sa Istočnom vojskom koja je u to vreme povratila Lerin. Ali, potrebno je *odmah* dejstvovati kako ih zima ne bi omela, a za to je neophodno da general Aleksejev lično preuzme rukovođenje rumunskim operacijama i da tamo dodeli znatne snage.

Da bi se shvatila moja zamisao, a i zašto sam se kod Aleksejeva toliko zauzimao, treba znati da je u to vreme ruska Vrhovna komanda, razočarana Rumunima, ozlovoljena njihovim stalnim zahtevima, njihovim oklevanjem i sporošću, došla dotle da je prema našim novim saveznicima počela da oseća neprijateljstvo koje nije ni pokušavala da prikrije. Ja sam se nadao da će Aleksejev, shvativši moje razloge, napustiti taj stav i da će svojim rukovodstvom nametnuti energičniji tempo rumunskim operacijama. Zbog toga sam 30 septembra telegrafisao generalu Žanenu da iskoristi sjajne veze koje je dotada umeo da stvori u susednim vojskama, kao i ugled koji je Francuska uživala kod njih da bi odigrao nezahvalnu ali nužnu ulogu pomiritelja.

U isto vreme, iskoristivši jedan zahtev bukureške vlade, odlučio sam da rumunskoj vojsci pridam jednu veliku vojnu misiju koju sam poverio generalu Bertelou. Već sam u više mahova govorio o tome svom saradniku iz početka rata. Ponovo mi se pružila prilika da iskoristim njegovo iskustvo i njegova vojna znanja i računao sam na njegovu umešnost i optimizam da on, zajedno sa Žanenom, povrati slogu među našim saveznicima na Istoku.

Nažalost, rumunski slom je već otpočeo. 29 septembra je Falkenhajn razbio rumunsko levo krilo kod Sibinja (Sibiu). 8 oktobra su Nemci ušli u Brašov. Rumuni su u jednome potezu napustili svu Transilvaniju i vratili se na granični greben. I još gore od toga: tek što su trupe iz Transilvanije upućene na Dunav, sada su vraćene snage iz Dobrudže na severni front. Malo posle toga, Makenzen je, pošto je lako odbio pokušaj jednog rumunskog napada u rejonu Rahova, potukao naše saveznike 19 oktobra u Dobrudži, zauzeo je Konstancu, dobro se utvrdio severno od železničke pruge, a svoju glavninu vratio kod Svištova, spreman da Falkenhajnu pruži ruku preko Dunava.

Kako su mi pristizale uznemirujuće vesti o situaciji, tako sam se sve više zalagao kod Aleksejeva i ukazivao mu na hitnost da u svoje ruke uzme rukovođenje operacijama koje rumunski komandanti, izgleda, nisu sposobni da vode. Ja sam, sa svoje strane, nameravao da pojačam Istočnu vojsku i da Rusima zajedno sa Engleskom

isporučim znatne količine materijala čije su isporuke dotada bile odlagane.

Srećom, ja se za ovo nisam morao dugo zalagati. Aleksejev je razumeo i preduzeo je mere koje su me za nekoliko dana umirile. Ruska 9 armija, koja je bila desno od Rumuna, proširila je svoj front ka jugu do Gimeškog Prevoja, primivši na sebe jedan deo rumunskog fronta. Na rumunski front su upućena 3 armiska korpusa i 1 konjički korpus. Iako se rumunsko povlačenje iz Transilvanije vršilo takvom brzinom da je ličilo na poraz, ja sam se mogao nadati da će ove mere, prvih dana novembra, vaspostaviti situaciju koja mi se nije činila beznadežna, s obzirom na male snage kojima je raspolagao neprijatelj. Nažalost, Aleksejev je u to vreme bio izgubio svako poverenje u Rumune i on na njih više nije nimalo računao. Imam utisak da je on preduzeo mere koje sam pomenuo samo da bi udovoljio mnogim mojim molbama. Može biti da on čak i nije bio toliko ožalošćen time što Rumuniji preti slom, htevši time da pokaže tome savezniku da je ona manje potrebna nego što je njoj potrebna Rusija. A pukovnik Rudeanu mi je sa suzama u očima ponovio reči koje su pripisivane carevom načelniku štaba: »Stupanje Rumunije u rat prava je nevolja«.

Dalje vođenje rusko-rumunskih operacija u takvoj atmosferi moglo je imati za posledicu samo odugovlačenja, secanja, nered i, na kraju krajeva, poraz.

General Bertelo još nije bio stigao na svoju dužnost. Možda bi on uspeo da u taj nered unese malo reda. Čekajući na to, ja sam pokušao još jednom da se lično zauzmem da popravim tu stvar.

2 novembra, pošto smo na konferenciji u Bulonju,[15]) o kojoj ću govoriti docnije, utanačili potrebne mere za pojačanje Istočne vojske, ja sam tražio od Aleksejeva da preduzme zajedničku rusko-rumunsku ofanzivu protiv Bugara, kombinujući svoje napore sa Istočnom vojskom.

Ali, događaji su već išli svojim tokom.

Falkenhajn je iznenada ovladao prevojem Valkani i spuštao se dolinom r. Žiu, prodirući u Vlašku u pravcu Bukurešta. Ovaj iznenadan upad imao je za posledicu naglo otstupanje rumunskih armija prema Transilvaniji kao i onih snaga sa Dunava. Makenzen je, sa svoje strane, prešao ovu reku i spojio se sa Falkenhajnovim desnim krilom.

Ruske snage, o kojima sam ranije govorio, kretale su se toliko sporo u pomoć Rumunima da one u tome periodu nisu ni bile angažovane. Obaveštavajući, 16 novembra, Aleksejeva da je rumunska vojska pred Falkenhajnom angažovala svoje poslednje rezerve, ja sam mu predložio da ruskoj 9 armiji (Lečiski), pred kojom su morale biti razvučene snage, naredi da odmah preduzme ofanzivu. Ruska Vrhovna komanda, da bi opravdala sva ta zakašnjenja, navela mi je

[15]) 20 oktobra 1916.

kao razlog loše funkcionisanje rumunskih železnica. Ja sam, ne pobijajući to tvrđenje, odmah telegrafisao Bertelou[16]) da specijaliste iz svoje misije upotrebi za poboljšanje transportne službe u Moldaviji.

Do 25 novembra još nisam dobio nikakav izveštaj o Lečiskovoj ofanzivi. Međutim, saznao sam da se Falkenhajnove i Makenzenove snage približavaju Bukureštu, potiskujući pred sobom rumunsku 1 i 2 armiju kod kojih se nalazio general Balajev kao posmatrač ruske Vrhovne komande, koji je bez interesovanja posmatrao dramu koja se pred njim odigravala.

U to vreme je general Gurko došao na mesto generala Alekseјeva za carevog načelnika štaba.[17]) Ova promena ličnosti nije dovela ni do kakve izmene u vođenju operacija niti u odnosima između naša dva saveznika na Istoku.

Dok su se Rumuni pripremali da na Arđešu dadu bitku u kojoj je trebala da se reši sudbina njihove prestonice, a da pri tome Rusi nisu ništa učinili da bi ih potpomogli, general Gurko je spokojno organizovao nov front koji se protezao od Crnoga Mora do Karpata, unapred žrtvujući veći deo rumunske teritorije. Na molbe generala Berteloa, koji je tražio da Rumuniji pruže podršku Lečiskova armija, o kojoj sam već govorio, i Sakarovljeva armija, koja je držala oblast delte Dunava, Gurko je odgovorio da neće dati »ni jednoga čoveka, ni jedan top«.

Ja sam kod ruske Vrhovne komande preduzeo poslednji ozbiljan korak da u korist Rumuna izdejstvujem neposrednu i efikasnu pomoć.[18])

Saopštio sam sadržaj svoga telegrama pretsedniku republike i zamolio sam Poenkarea da lično interveniše kod cara.

Naše molbe nisu bile uslišene.

Rumuni su 3 decembra bili poraženi. 4 decembra uveče sam još poslednji put zamolio da se ruski konjički korpus od 3 divizije i 8 korpus, koji su se nalazili na odmoru u blizini bojišta, angažuju da bi spasli Bukurešt. Već je bilo dockan. Aleksejevova i Gurkova predviđanja obistinila su se. Sada je postojao samo jedan isključivo ruski front koji se protezao od Crnoga do Baltičkog Mora. Dve trećine Rumunije, njeno žito, njen petrolej, bili su u rukama neprijatelja koji je postigao uspeh kome se ni sam nije nadao. Ostaci rumunske vojske, koji su prihvaćeni na ruskom frontu, srećom su se docnije preuredili pod mudrim i umešnim rukovodstvom generala Berteloa.

---

[16]) General Bertelo je odmah po svome dolasku u Bukurešt zadobio veliki uticaj. On je svakoga dana u Vrhovnoj komandi prisustvovao podnošenju izveštaja kralju, odašiljao armijama svoje oficire za vezu, njegova mišljenja su rado primana zbog njegove hladnokrvnosti i poverenja koje je ulivao. Osim toga, on je odmah stvorio izvrsne veze sa ruskom Vrhovnom komandom.

[17]) Ukoliko mi je poznato, razlog za smenjivanje Aleksejeva bio je ovaj: car mu je zamerio za neuspeh u Dobrudži, kao i zbog njegovog držanja prema pretsedniku vlade sa kojim je on bio u otvorenom neprijateljstvu.

[18]) Telegram od 28 novembra 1916.

Pa ipak je ta katastrofa, nerazumljiva za one koji nisu, kao što sam ja, pratili njeno začeće, bila velika nesreća. Ona je zadesila Antantu baš u trenutku kada su njeni narodi s razlogom bili u pravu da uberu plodove svojih žrtava. U tome trenutku sam, *još jednom više, gorko zažalio, zbog odlaska velikog kneza Nikolaja, toliko inteligentnog, toliko energičnog i toliko lojalnog glavnokomandujućeg* ruske vojske u početku rata.

Teška greška koju je u to vreme učinila ruska Vrhovna komanda, a koju su Rumuni toliko skupo platili i čije su strahovite posledice i sami Rusi imali uskoro da podnesu, sasvim mi je obelodanila stanje latentne krize koja je tinjala u ruskoj Vrhovnoj komandi. Ja sam i u svome štabu osetio njene posledice.

Hoću da govorim o nizu incidenata koje je izazvao general Žilinski.

Ja sam već u više mahova u ovim *Memoarima* govorio o generalu Žilinskom. Pomenuo sam kakvi su bili njegovi odnosi sa ruskim ministrom vojnim *generalom Suhomlinovom, čije nam je delanje bilo toliko podozrivo.*

Ipak, u toku prvih meseci 1916 godine bilo je držanje generala Žilinskog korektno i izgledalo mi je da on na zadovoljavajući način obavlja dužnost održača veze između ruske vojske i mene. Jedan, prvi, incident mi je odjednom otvorio oči u pogledu na njega.

30 avgusta je jedan od oficira iz njegove misije, pukovnik Krivenko, zatražio da bude smenjen. Saznao sam da se Krivenko žalio da general Žilinski dostavlja Stavci izveštaje, koje mu je on podnosio o francuskim operacijama, uvek izrazito nepovoljno po Francusku. Koji su osećaji rukovodili Žilinskog? Ne bih umeo da kažem. *Suhomlinova su optuživali da spada među one koji su u Rusiji želeli separatan mir sa Nemačkom.* U svakom slučaju, pošto sam izgubio svako poverenje u Žilinskov stav, ja sam 16 septembra napisao pretsedniku vlade jedno pismo kojim sam molio da se general Žilinski smeni. Iako nikad nije išao na front, on je izvrtao izveštaje svojih oficira koje sam bio ovlastio da odlaze armijama i, obratno, on je katkada svoje lično mišljenje pretstavljao kao mišljenje generala Aleksejeva, prilikom saopštavanja koje je ovaj stavljao u dužnost Žilinskome da mi prenese.

6 oktobra mi je Žilinski doneo jedan Aleksejevov telegram kojim mi je ovaj saopštavao svoje bojazni u odnosu na situaciju Rumuna. On je bio rešen da ne dopusti da Rumunija bude satrvena kao što je bilo pušteno da propadne Srbija, ali je upozoravao na to koliko je rumunska stvar već sada postala težak teret za rusku vojsku. Ova je, da bi olakšala Rumunima, bila često prinuđena da napada bez pripreme. Nedostatak topova i municije bio je razlog da Rusi podnose sve veće žrtve u ljudima. Zbog toga je on tražio da Istočna vojska pojača svoje dejstvo i da joj se za to upute nove divizije u Solun.

Upozorio sam Žilinskog na to da ja nemam slobodne ruke da Istočnu vojsku pojačam onoliko koliko bih to želeo; da francuska vojska, koja je izgubila 300.000 ljudi kod Verdena i koja već tri meseca vodi tešku bitku na Somi, ne može, pravo govoreći, sama da snosi sav teret izdržavanja Istočne vojske; da sam učinio sve što mi je bilo moguće da Engleze i Italijane nagovorim da pojačaju svoj napor na Balkanu, ali da nisam mogao na to da ih privolim.

Žilinski je otišao od mene i odmah je Aleksejevu poslao jedan telegram u kome je stavio do znanja da se ne treba nadati nikakvom pojačanju napora kod Soluna, a da na Somi ne treba očekivati kakav veći rezultat od onih koji su dotada bili postignuti sporim i ograničenim akcijama.[19])

18 oktobra general Žilinski je ponovo tražio da ga primim. On je počeo da mi govori o jednoj posebnoj stvari. Mi smo u Rusiju bili poslali 190 teških oruđa. Aleksejev me je molio da za ta oruđa pošaljemo po 300 zrna na oruđe umesto po 100 zrna kako je bilo predviđeno. Žilinski je potom počeo da govori o teretu koji snosi Rusija, sa kojim se nikakav drugi napor ne može uporediti. Govoreći u ime generala Aleksejeva, on mi je rekao da je Rusija za poslednje tri nedelje izgubila 600.000 ljudi, i da su te gubitke prouzrokovala odugovlačenja od strane Saveznika u isporuci obećanog materijala,[20]) kao i to što je stupanjem Rumunije u rat povećan teret koji snosi ruska vojska. U naknadu za to Aleksejev je navaljivao da Saveznici povećaju svoj napor kod Soluna. Ja sam Žilinskom bez uvijanja odgovorio da, iako su ruski gubici, koje žalim, veliki, naši gubici srazmerno nisu ništa manji, i prekinuo sam taj razgovor koji mi je ukazivao da Žilinski ne nastojava da obaveštava svoju Vrhovnu komandu ni o onome što mi činimo ni o teškoćama na koje sam nailazio pri mojim nastojanjima da se Rusima pruži pomoć.

Deset dana docnije, baš kada sam se vratio sa jednoga obilaska na Somi, saznao sam da je Žilinski opozvan. On je odmah otputovao.

14 novembra posetio me je general Palicin koji je, kao pretstavnik ruske Vrhovne komande, došao na savezničku konferenciju koja je trebalo da otpočne u Šantijiu u cilju pripremanja planova dejstva Saveznika za 1917 godinu.

---

[19]) Razume se da sam tek posle Žilinskovog odlaska saznao u kome smislu je on Stavci preneo razgovor koji smo nas dvojica vodili.

[20]) Napominjem da mi je u to vreme general Žanen jednim telegramom saopštio da proizvodnja municije u Rusiji dostiže dnevno 100.000 zrna za poljske topove i 13.000 zrna za oruđa teške artiljerije.

Rezerva je iznosila 2,000.000 zrna za poljske topove i 240,000.000 puščanih zrna.

Japanci su za mesec dana Rusima poslali 28.000 pušaka i 33.000 karabina. Kada se pomisli na stanje naoružanja ruske vojske kakvo je bilo godinu dana ranije, s pravom se može reći da su saveznici Rusije dobro radili za nju.

Palicin mi je vrlo iskreno govorio o Žilinskom i od njega sam saznao pojedinosti o njegovom radu za koje nisam znao, a naročito o razmiricama sa pukovnikom Krivenkom.

Istočna vojska

Treba sada da se vratim unazad da bih izložio svoj uticaj na Istočnu vojsku u toku leta i jeseni 1916 godine.

Poznato je da se početkom jula stav engleske vlade, koja je dugo bila protivna svakoj akciji na Istoku, izmenio u korist takve akcije i da je britanski Ratni savet 13 juna odlučio da požuri sa organizovanjem i opremanjem britanskih divizija da bi ih osposobio da uzmu učešća u ofanzivi koju sam projektovao.

Saopštavajući Saraju ovu srećnu novost ja sam mu naredio da izradi jedan ofanzivan operaciski plan u kome će biti upotrebljene sve snage koje se nalaze okupljene kod Soluna i koji treba da bude zamišljen u okviru opštega zadatka koji treba on da izvrši, to jest: posredno zaštititi mobilizaciju i koncentraciju rumunske vojske, dejstvovati kombinovano sa dejstvom rusko-rumunskih snaga koje će operisati južno od Dunava u cilju da se postigne uništenje bugarskih snaga.

General Robertson i ja odredili smo 22 jula taj opšti zadatak. Mi smo ustalili uslove pod kojima će general Saraj komandovati britanskim snagama i odobrili smo opšte linije operaciskog plana koji nam je bio dostavljen.

Ovako postignut sporazum pretstavljao je ozbiljan napredak. Međutim, moglo se žaliti što britanski Generalštab nije prihvatio da general Majln bude potpuno potčinjen generalu Saraju i što nije shvatio da se vršenje komandovanja malo slaže sa pojmom »prethodnog mišljenja« koje treba tražiti od izvršilaca. General Majln, stavljen između svoga pretpostavljenog starešine i generala Saraja, čije su odluke mogle biti različite, i sam se nalazio u teškom položaju.

Što se tiče plana, on se sastojao u opštoj ofanzivi svih savezničkih snaga. Glavna operacija je poverena francuskim i srpskim snagama na centru u rejonu Vardara.

Čitalac se seća da je datum početka napada više puta menjan zbog kolebanja Rumuna i da je u poslednjem trenutku određen 20 avgust.

Na sam plan su uticala kolebanja rumunskog Generalštaba, koji je svoj glavni napor čas hteo da vrši u Transilavniji, čas u Dobrudži, čas je opet hteo da pregovara sa Sofijom. Videlo se da je bugarski napad od 18 avgusta razbio ovu poslednju i uporno podržavanu zabludu.

Ali, rukovođenje operacijama Istočne vojske nije bila jedina stvar koja mi je zadavala brige. Sa raznih strana su do mene dopirali glasovi čije me je uporno prenošenje zabrinulo zbog načina na koji se general Saraj ophodi u jednoj zaista teškoj situaciji.

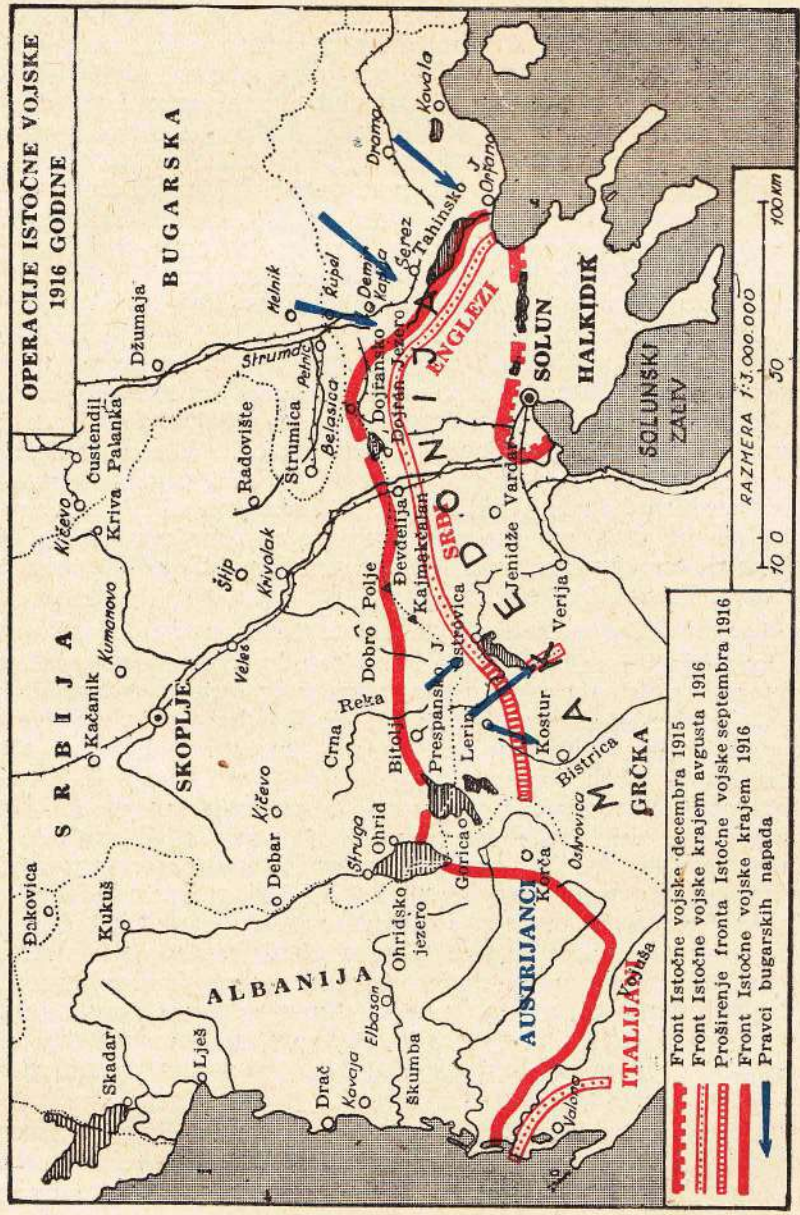
OPERACIJE ISTOČNE VOJSKE
1916 GODINE
BUGARSKA
SRBIJA
ALBANIJA
GRČKA
MAKEDONIJA
HALKIDIK
SOLUNSKI ZALIV
SOLUN
SKOPLJE
ENGLEZI
SRBI
AUSTRIJANCI
ITALIJANI
RAZMERA 1:3.000.000
Front Istočne vojske decembra 1915
Front Istočne vojske krajem avgusta 1916
Proširenje fronta Istočne vojske septembra 1916
Front Istočne vojske krajem 1916
Pravci bugarskih napada

SKICA 13

Krajem juna, vrativši se iz Soluna, izvestio me je potpukovnik Mejnial, specijalista po pitanju železnica, o izvesnim nepravilnostima u radu štaba Istočne vojske: odeljenja struka i službi radila su a da nisu uvek bila tačno obaveštena o potrebama koje su trebala da zadovolje, jer ih generalštab nikad nije upoznavao sa situacijom. 25 jula, pukovnik Filono, koji je bio došao u Francusku na otsustvo, i major Reken, moj oficir za vezu, koji je iz Soluna došao bolestan, potvrdili su mi ta obaveštenja i dopunili ih. Štab Istočne vojske je, možda zbog nedostatka oficira, radio bez metode. Trupe, koje su stajale neaktivne, bile su potištene. General Saraj nije bio raspoložen prema misiji pukovnika Dušija koja je bila pri srpskoj vojsci, čije je poverenje stekla. Najzad, Reken je upozorio na čudan položaj generala Saraja koji je, iako je bio glavnokomandujući savezničkih snaga, komandovao neposredno i francuskim divizijama koje su bile u sastavu Istočne vojske.[21]) Da bih generalu Saraju olakšao izvršenje njegovog zadatka, odmah sam mu predložio da mu pošaljem jednoga generala koji će primiti komandu nad francuskim snagama na Istoku. 31 jula general Saraj me je zamolio da mu pošaljem generala Kordonijea i majora Mišoa koji je trebao da vrši dužnost načelnika štaba trupa koje bi otada postale francuska Istočna armija.

Iako mi izbor ovoga drugoga nije izgledao srećan, odlučio sam da zadovoljim taj zahtev želeći da izbegnem da se general Saraj docnije može žaliti da sam mu ja nametnuo njegove saradnike. General Kordonije došao je u moj štab 2 i 5 avgusta. Znao sam da je on u dobrim odnosima sa Sarajem. On je odmah zatim otputovao na svoju novu dužnost.

Bugarski napad od 18 avgusta, o kome sam već govorio, primorao je generala Saraja da izmeni svoj plan. On je smatrao da ne može da vrši ofanzivu svojim centrom dok prethodno ne bude uspostavio stanje na svome levom krilu kao i neprekidnost svoga fronta od Valone do Orfana. Ja sam odobrio ovu odluku koja je, kao što se videlo, imala za posledicu izvršenje napada na bugarsko desno krilo. Ja sam stavio u dužnost našem vojnom izaslaniku u Bukureštu, pukovniku Deprezu, da za to vreme pripremi Rumune ukazujući im na to da ta akcija, iako je ekscentrična, posredno vrši ulogu koja je dodeljena Istočnoj vojsci, jer će ona sigurno imati za rezultat da jako priveže bugarske armije.

Istočna vojska je svojom ofanzivom potisnula Bugare, zauzela Lerin[22]) i odbacila neprijatelja ka Bitolju. U tome periodu svi su moji napori bili usmereni na to da naše saveznike Engleze i Itali-

[21]) Na dan 27 jula 1916 brojno stanje Istočne vojske bilo je: 112.000 Francuza, 115.000 Engleza i 118.000 Srba, kojima je trebalo dodati ruske brigade za koje je bilo javljeno da će doći kao i obećane italijanske divizije.

Od artiljerije je imala: 504 poljska topa, 254 brdska topa i 294 oruđa teške artiljerije.

[22]) 19 septembra 1916.

jane privolim da pojačaju svoje snage na Istoku. Ja sam, pak, iako krajnje ograničen u svojim raspoloživim snagama, uputio krajem avgusta jednu mešovitu brigadu i još jednu rusku brigadu.

Na jednoj konferenciji, na kojoj su se 20 oktobra u Bulonju sastali pretstavnici vlada i glavnokomandujući ili njihovi pretstavnici, donesene su ove odluke:

— *Francuska* će svoje snage na Istoku povećati do 6 divizija (računajući i 2 ruske brigade);

— *Engleska* će svoje snage povećati na 7 divizija;

— britanska, francuska i ruska vlada preduzeće zajedničke korake u Rimu da se italijanske snage na Istoku povećaju na 3 divizije.

Kada sam 26 oktobra bio pozvat u Vrhovni savet narodne odbrane, mogao sam da izložim šta sam sve preduzimao da bih pomogao Rumuniji, kao i, naročito, da bi se operacije na Istoku mogle voditi potrebnom žestinom.

Izvršavajući sporazum u Bulonju, ja sam odredio 16 kolonijalnu pešadisku diviziju da pojača Istočnu vojsku, i njen odlazak je odmah pripremljen. Englezi su sa svoje strane, ali sa izvesnom sporošću, izvršili sporazum u Bulonju.

Da bih izdejstvovao da i Italija podnese napor koji odgovara našem, ja sam se 7 novembra sastao sa generalom Kadornom u Sen Mišelu de Morijenu. Italijanski glavnokomandujući je bio osobito ljubazan. Ali, što se ticalo traženja koje je bilo glavni cilj moje posete, on se nije baš mnogo žurio da mu udovolji. Iako je izjavio da je voljan da uputi još 3 brigade u Solun, on je rekao da svoju odluku mora prethodno dostaviti na odobrenje svojoj vladi, i uz rezervu da i rusko-rumunske snage sa Dunava preduzmu ofanzivu protiv Bugarske. Tako postavljeno, ovo pitanje je ostalo nerešeno u Rimu kao što je ostalo nerešeno i u Bukureštu, a i u ruskoj Vrhovnoj komandi. Rumunima je poraz, nažalost, rešio taj problem za čije rešenje države članice Antante nisu uspele da se slože zbog svojih posebnih interesa.

Međutim, Bugari su 18 novembra evakuisali Bitolj, ali su poseli položaje oko toga grada koji su držali pod vatrom svojih topova. To je bila poslednja pobeda Istočne vojske u 1916 godini. Ona na toj strani nije mogla da otpočne ofanzivu na Vardaru na koju sam je još i 22 novembra upućivao, shodno odlukama donetim na konferenciji koju su 15 novembra u Šantijiu održali glavnokomandujući savezničkih vojski.[23])

Uostalom, odmah posle odlučujućeg poraza na Arđešu stvorila se nova situacija. 6 decembra sam Saraju poslao jedan dug telegram ministra vojnog u kome se naročito naglašavala potreba za jakim organizovanjem odbrane fronta.

---

[23]) Videti narednu glavu.

11 decembra sam odobrio stanovište generala Saraja koji je smatrao da su ofanzivne operacije završene i naredio sam da se one obustave.

Operacije 1916 godine bile su time završene.

Prethodno izlaganje daje približan pojam o *teškoćama na koje sam nailazio pokušavajući da uskladim operacije koje su vođene na stotine kilometara daleko od fronta* na kome sam ja vodio rat sa glavnim snagama nemačke vojske, i nad kojima, kao što sam već rekao, nisam imao *nikakvu drugu vlast osim one* koju su naši saveznici *dragovoljno hteli da mi priznadu.*

I pored svega, rezultati u pogledu stupanja Rumunije u rat bili bi znatno bolji i izvršenje moga zadatka bilo bi mi relativno lako da me je *komandant savezničkih snaga kod Soluna potpomogao* onoliko *koliko sam ja imao prava da očekujem.*

Razume se, ja ne poričem da je zadatak generala Saraja i sam bio težak. On je imao da vodi jednu armiju sastavljenu od trupa raznih narodnosti, čiji su mu se delovi potčinjavali samo utoliko ukoliko su to htele njihove odgovarajuće vrhovne starešine ili ukoliko im je to bilo dozvoljeno prema instrukcijama njihovih vlada.

Takvo stanje je od generala Saraja iziskivalo ogromnu taktičnost i veliko razumevanje mentaliteta svojstvenog svakoj narodnosti čije su se trupe nalazile u sastavu njegove vojske.

Da li je general Saraj *imao sve te osobine neophodne* za vršenje uloge koja mu je bila dodeljena? Umesto da na to pitanje odgovorim tvrđenjima, *pretpostavljam da ostavim činjenicama da govore.*

Od samoga početka solunske ekspedicije Englezi su se pokazali *izrično protivni ličnosti generala Saraja. Oni su znali* da sam ja morao da mu *oduzmem komandu jedne armije na francuskom frontu,* te im je moralo *izgledati paradoksalno* da se tome generalu poverava komanda jedne savezničke grupe armija.[24]) Poznato je da *ja prilikom naimenovanja generala Saraja nisam bio pozvan da dam svoje mišljenje,* a da sam bio *slobodan* da to uradim, *samo taj razlog* bi bio dovoljan *da me spreči da ga pošaljem na Istok.*

Osim toga, ja sam, navodeći izveštaje koje mi je poslao general Dibaj 1915 godine,[25]) ukazao na to da vojničke sposobnosti generala Saraja nisu bile na visini dostojnoj zadatka koji mu je francuska vlada poverila u avgustu 1915 godine, a naročito u oktobru te godine. *Ne menja se čovek ako se pošalje u drugi deo sveta. O*

---

[24]) Evo, po ovome pitanju, izvoda iz jednoga izveštaja francuskog vojnog izaslanika u Londonu, pukovnika de la Panuza, od 26 februara 1916 godine:

»Nisam verovao da će engleski Generalštab pristati da pošlje 100.000 ljudi u Solun, najpre zato što on neće da uzme učešća u velikim operacijama na zemljištu za koje njihove trupe nisu obučene i za koje one nisu opremljene, a potom zato što on nimalo ne želi da povećava broj trupa stavljenih pod komandu generala Saraja. Čak sam siguran da će on pokušati da smanji snage generala Mahona kada se srpske jedinice budu preuredile«.

Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. III, pred. 69.

[25]) III deo, glava XX.

tome sam dobio dokaza kada sam primio plan za ofanzivu o kome sam ranije govorio. A taj *dokaz* mi je bio potvrđen *izveštajima* koje su mi podnosili oficiri koji su se vraćali iz Soluna, kao i izveštajima koje sam dobijao od majora Rekena, moga oficira za vezu pri Štabu Istočne vojske.

To stanje me je sve više obespokojavalo ukoliko su se događaji naglo razvijali i ukoliko je vojska kod Soluna mogla sve više da bude pozvana da odigra odlučujuću ulogu.

Povodom toga što je držanje Grčke bilo sve sumnjivije i povodom jednoga telegrama koji je poslao Gijmen, naš poslanik u Atini, kojim je on saopštavao da je Nemačka stavila ruku na Grčku, ja sam 25 avgusta telefonirao pretsedniku republike i predložio mu da u Atinu ili Solun pošaljem svoga načelnika štaba. General Kastelno bi jednim udarcem ubio dve muve: on bi razjasnio namere grčke vlade i na licu mesta bi se uverio o stanju savezničke vojske.

25 avgusta u 10 časova general Diparž, na službi kod pretsednika republike, pozvao me je telefonom da istoga dana u 15 časova dođem u Jelisejsku palatu. Na tome sastanku, pod Poenkareovim pretsedništvom, uzeli su učešća: pretstavnik vlade, ministri rata i mornarice, general Kastelno i ja. Razmotrena je situacija u Atini i mogućnost da Nemci pošalju u Grčku snage čiji bi dolazak nesumnjivo bio povod za to da Grci otpočnu neprijateljstva protiv nas. Proučene su protivmere, upućivanje jedne pomorske snage u Pirej i jedne mešovite brigade u Atinu. Što se tiče Kastelnoovog puta, pretsednik se najpre tome protivio, ali ja sam uspeo da ga ubedim u nužnost da tačno saznamo što se događa u Istočnoj vojsci. Brijan se saglasio sa mnom. Međutim, nije bilo regulisano pitanje ovlašćenja koja je trebalo dati generalu Kastelnou kako u pogledu njegove političke uloge, tako i u pogledu njegovih prava u odnosu na generala Saraja.

Isto veče, kada sam se vratio u Šantiji, napisao sam pretsedniku vlade jedno pismo u kome sam mu izložio svoje gledište.

Sutradan popodne posetio me je Alber Toma koji mi je dao neka obaveštenja o toku sednice Ministarskog saveta koja je održana toga jutra. Buržoa i Penleve su bili protivni Kastelnoovom odlasku, navodeći kao razlog da Kastelno ne može kontrolisati Saraja u punom jeku bitke. General Rok i admiral Lakaz zastupali su gledište da je ta inspekcija nužna. Alber Toma je izmirio oba gledišta predloživši da se Kastelnoov odlazak odloži za nekoliko dana, za koje će se vreme razjasniti događaji u Rumuniji i biti načisto sa stanjem u Grčkoj. Želeći, besumnje, da pridobije članove vlade sa levice, Brijan je, izlazeći sa sednice, rekao ministru rata: »Generale, primite k znanju, a to recite i generalu Žofru, da se otsada ni jedan oficir koji ima visoku komandu ne može *premestiti* a da se to pitanje ne *podnese vladi*«.

Ta rečenica je ustanovljavala jedno *novo i opasno* pravilo koje je bilo *teška povreda mojih prava*. *Odgovoran* za vođenje operacija

vladi, ja više nisam bio slobodan da izaberem najsposobnije oficire za komandante niti da otstranim nesposobne. Vrata su bila otvorena *svima političkim spletkama.*

10 septembra sam posetio Brijana.

Razgovarali smo o pitanjima na Istoku. *Složili* smo se u tome da bi bilo neumesno premeštati generala Saraja *pre ofanzive* koju je trebao da otpočne prekosutradan. I odustali smo od toga da se zasada pošalju nova pojačanja u Solun.

29 septembra, kada sam se vratio sa jednoga obilaska na Somi, general Pele mi je dao da pročitam jedan telegram pukovnika Gondrekura koji se odnosio na jedan sukob koji se dogodio između generala Saraja i generala Petitija, komandanta italijanskih trupa u Istočnoj vojsci.

Evo šta se dogodilo. Jedna francuska divizija je bila povučena sa fronta, a otsek te divizije je iznenada bio poveren delom Englezima a delom italijanskoj diviziji pozadi koje se nalazila jedna francuska brigada. Potom je i ova brigada bila povučena. General Petiti se žalio da je o ovim *izmenama bio obavešten tek u poslednjem trenutku* i svoju žalbu je dostavio generalu Kadorni.

Odlučio sam da po ovome incidentu odmah obavestim pretsednika vlade i ministra rata i da im podnesem nacrt jednog telegrama koji bi trebalo poslati generalu Saraju.

Sutradan sam od generala Roka primio jedno pismo kojim mi je saopštio da je *Ministarski savet* odlučio *da se general Kastelno ne pošalje* na Istok. Što se tiče incidenta sa Petitijem, ministar je smatrao da je do njega došlo zbog toga što general Saraj ne raspolaže sa dovoljno generalštabnih oficira i zbog nepostojanja veze među potčinjenim jedinicama.

Doista je izgledalo da se ta stvar smiruje. Saraj je otišao do Petitija i izvestio me je telegrafski da se ovaj veoma čudi što se zbog toga incidenta podigla tolika galama. Ali, pukovnik Gondrekur me je 6 oktobra telegramom izvestio da je italijanska Vrhovna komanda, izgleda, *protivnija nego što je ikad bila* da pojača svoje trupe na Istoku.

Tek što se ovaj incident stišao, a izbio je *drugi, ozbiljniji,* između *generala Saraja i generala Kordonijea,* komandanta francuske Istočne armije. General Kordonije se spremao za napad, 6 oktobra, kada mu general Saraj, smatrajući da se operacije ne vode onoliko brzo koliko bi on to želeo — što je bilo i moje mišljenje — naredi 2 oktobra da napadne 3 oktobra, bez obzira na to do koga stepena su izvršene pripreme, ili — da preda komandu . . .

13 oktobra se dogodio jedan sličan incident. General Saraj je, *protivno mišljenju generala Kordonijea,* naredio da se jedan napad izvrši sutradan.

Dva dana docnije saznao sam da je general Žerom bio određen da rukovodi tim napadom, a general Saraj je kategorički tražio da se general Kordonije odmah opozove.

Istoga dana sam iz jednoga telegrama majora Rekena saznao da se napad od 14 oktobra kod Bitolja završio *potpunim neuspehom*. Artiljeriska priprema je bila apsolutno nedovoljna, vatra baterija određenih da dejstvuju protiv neprijateljske artiljerije bila je neefikasna zbog žurbe sa kojom je pripremljen napad. Između Saraja i Kordonijea došlo je do žestoke prepirke u prisustvu stranih oficira usled čega je Kordonijeov opstanak na čelu francuske Istočne armije postao nemoguć. General Saraj je naredio da se napad ponovi 15 oktobra, a ako ovaj napad ne uspe, onda i 16-og, *ne vodeći računa o tome do koje mere je izvršena priprema*. Rekenov utisak je bio da general Saraj, »iako ume da naređuje, *ne ume ni da predvidi ni da pouči,*« to jest da komanduje. Kordonije, koji je bio vrlo hrabar vojnik, preduzimljiv i jake volje, izvršavao je bez *ubeđenja* naređenja toga starešine koji *nije trpeo pogovora,* koji je bio njegov prijatelj, ali je najzad i on počeo da mu se protivi. Reken je na kraju svoga telegrama rekao da je *neophodno odmah povesti anketu* koja će nesumnjivo dovesti do velikih promena među visokim komandantima u Solunu.

Odlučio sam da general Pele sutradan saopšti taj telegram pretsedniku vlade, a generalu Peleu sam naredio da ga obavesti *da ću zahtevati da se Saraj smeni.*

16 oktobra izjutra general Pele me je iz Pariza telefonom izvestio o rezultatu svog razgovora sa Brijanom. Pretsednika vlade su iznenadili dokazi koji su mu bili podneti u moje ime, ali je, pre nego šta će se odlučiti, tražio da mu se dostavi pismeni akt koji mu je trebalo predati sutradan, pre sastanka Ministarskog saveta.

Toga dana sam bio otišao na Somu gde sam se sastao sa pretsednikom republike.

Vrativši se u Šantiji, potpisao sam traženi akt kojim sam zahtevao smenu generala Kordonijea i anketu nad generalom Sarajem koju bi trebalo da izvrši general Kastelno za koga sam zahtevao odobrenje da otputuje u Solun sa punim ovlašćenjem da preduzme mere koje bude našao za shodno. Taj akt u dva primerka (jedan za ministra rata, drugi za pretsednika vlade) iste večeri je odneo u Pariz major Herbijon.

17 oktobra uveče dobio sam prva obaveštenja o debati koja je vođena na sednici Ministarskog saveta povodom moga pisma. Saznao sam da je bilo rešeno da se general Kordonije odmah smeni, da se generalu Saraju odmah pošalje izvestan broj generalštabnih oficira i da se potraži Kordonijeov zamenik. Ali, nikakva odluka *još nije bila donesena* o tome da se uputi jedan general da izvrši anketu nad Sarajem.

18 oktobra sam od ministra rata primio pismo kojim mi odgovara na moje pismo. Njime su potvrđena obaveštenja koja sam uoči toga dana bio primio telefonom.

Štaviše, saznao sam da se ova stvar raščula među članovima Parlamenta. Usled Brijanove odluke, smena generala Saraja, koja

je bila *isključivo vojničko pitanje,* imala je da postane *političko pitanje.* Sve žalbe poslanika na *Vrhovnu komandu* i sva njihova ozlojeđenost *oboriće se protiv mene* kao za vreme najlepših dana Tajnog komiteta.

19 oktobra, baš kada sam, kao što sam ranije rekao, stigao u Bulonj na međusavezničku konferenciju, predat mi je jedan telegram generala Žanena koji mi je ukazivao na to da Sarajevo pitanje prelazi okvir prepirki francuskih političara.

General Žanen me je izveštavao da se general Aleksejev, pre svoga polaska u London, kod pretstavnika engleske vlade *žalio na generala Saraja.* On ga je zamolio da *od Engleza traži da mu se pridruže* da kod Francuza izdejstvuju da se za komandanta Istočne vojske odredi jedan general koji će se *više baviti vojnim a manje političkim pitanjima.*

U očekivanju da se donese odluka za generala Saraja, ja sam se starao da nađem zamenika generalu Kordoniju. Mislio sam na generala Gijomaa i na generala Debneja. General Saraj je odgovorio da neće primiti *ni jednoga ni drugoga.* On je tražio generala Lebloaa, komandanta jedne divizije u Istočnoj vojsci, za koga sam već rekao da je general Saraj pre izvesnog vremena zahtevao da se smeni zbog nesposobnosti i mlakosti koje je pokazao u komandovanju. Potom je Saraj tražio generala Aluena ili generala Mišlera. Prvi je na Somi komandovao 5 korpusom tako osrednje da sam ga poslao na odmor. Što se tiče onoga drugoga, čitalac se seća da sam ja uproleće te godine pomišljao da ga pošaljem na Istok. Iako je on tada komandovao 10 armijom na Somi, ja sam ga upitao za prethodnu saglasnost da bih posvedočio svoju dobru volju.

Mišler je odgovorio da je on spreman da izvrši naređenje, ali da, kada se već pita, izrično odbija. Ministar rata, koji je bio naklonjen tome rešenju, morao ga se odreći.

25 oktobra pukovnik Penelon mi je saopštio odluku koju je vlada najzad donela po pitanju moga zahteva da se nad generalom Sarajem izvrši anketa. Ne mogavši da izbegne obavezu da izvrši tu anketu, *čija je nužnost bola oči i manje obaveštenima,* vlada je pronašla rešenje da pošalje generala Roka, ministra rata, da na licu mesta izvrši anketu koju sam zahtevao.

Saznavši tu vest, ja sam još istoga dana otišao pretsedniku vlade. Energično sam protestovao zbog toga što je ministar rata određen da vrši anketu, jer je to bila *povreda moga prava komandovanja.* Shodno dekretu od 2 decembra 1915 godine, vojnički postupci komandanta Istočne vojske spadaju *u nadležnost glavnokomandujućeg francuske vojske i jedino sam ja odgovoran vladi.* Ovo pravilo *priznavale su sve vlade i ja sam ga ljubomorno branio, ne iz samoljublja,* nego zato što to nalaže *sam zdrav razum* i zato što se, kada se počnu da *izvijaju* točkovi jedne mašinerije, ona ubrzo i *zaustavlja.* Brijan je bio isuviše inteligentan da ne bi shvatio tu istinu. Zbog toga mi nije ni protivrečio. Ali, on me je uveravao da je bilo

nužno odrediti ministra rata i da on *želi da se otarasi generala Saraja radeći po planu koji je on stvorio.* Zamolio me je da mu poklonim *poverenje. Više nisam navaljivao.* Video sam da je pretsednik vlade doneo svoju konačnu odluku.

Sutradan, 26 oktobra pre podne, prisustvovao sam sa generalom Kastelnoom jednoj sednici Vrhovnog saveta narodne odbrane. Pored ostaloga, raspravljalo se o reorganizaciji francuske Istočne armije, koja je trebala da se sastoji od 2 korpusa od po 3 divizije. A što se tiče pitanja komandanta koga je trebalo naći za tu armiju, ono je *ostalo nerešeno.*

30 oktobra me je posetio general Kordonije koji se vratio sa Istoka. On je, naravno, bio *vrlo ljut na svoga bivšeg prijatelja* generala Saraja *koga je nazivao »ludakom«.* Generala Kordonijea je trebao da primi pretsednik republike, kao i majora Rekena. Odlučio sam da Kordonije privremeno ostane na otsustvu dok se ne vrati general Rok, koji je otputovao u Grčku.

2 novembra je, preko generala Žanena, prispeo jedan telegram od generala Aleksejeva kojim mi je saopštavao žalbe komandanta ruskih trupa u Solunu po pitanju nezadovoljavanja potreba, a naročito snabdevanja njegovih trupa. Te žalbe su *potvrđivale tužbe koje mi je saopštio general Kordonije po istom pitanju.*

4 novembra zamolio me je admiral Lakaz, ministar mornarice, koji je zastupao ministra rata u otsustvu generala Roka, da mu pošaljem generala Pelea.

Vlada, na koju je *određenost podataka koje je major Reken izneo u svome izveštaju* učinila dubok utisak, želela je da sastavi jedan telegram generalu Roku u kome su trebala da budu naznačena sva pitanja po kojima on treba da vrši anketu. Taj telegram, koji je potpisao Brijan i kojim su postavljena pitanja pretstavljala pravi uviđaj koji je trebalo izvršiti po pitanju komandovanja i vođenja operacija Istočne vojske, otposlat je, a njegovu kopiju mi je to isto veče doneo general Pele.

Prekosutradan je jednim novim Brijanovim telegramom upućenim generalu Roku od njega traženo da podrobno prouči pitanje efektiva Istočne vojske, koje su nedavno pokrenuli Srbi. Radilo se o tome da se *izvede načisto* jedno od mnogobrojnih pitanja po kojima nas general Saraj *nikad nije mogao obavestiti.* Trebalo je tačno *ustanoviti* koliki je broj *evakuisan* i koliko je *pojačanja* stiglo, kao i izvesti *tačan broj prisutnih,* što će nam omogućiti da ustanovimo koliko je to *malo brojno stanje jedinica* o kome se povremeno govorilo u izveštajima Istočne vojske.

8 novembra mi je vlada dostavila jedan telegram generala Roka po tome pitanju efektiva. Ministar je javljao da je prosečan nedostatak ljudstva u jedinicama 25%; u nekim jedinicama on je dostizao i 50%. Mora se, pisao je general Rok, predvideti odašiljanje po 25.000 ljudi mesečno, u toku 4 meseca, da bi se brojno stanje

jedinica popunilo. To je, sa malom razlikom, bio broj ljudstva koji je svakog meseca slat kao pojačanje.

12 novembra primio sam jedan telegram od generala Kadorne koji je bio ponavljanje žalbi na ono isto na šta su se žalili Rusi, o čemu me je izvestio general Žanen. General Kadorna se vrlo oporim tonom žalio na rđave i »sasvim nepovoljne« prilike pod kojima se vršilo snabdevanje novoprispele italijanske brigade koja se *tek iskrcala u Solunu.* »Ništa«, pisao je on, »nije bilo ni *predviđeno ni naređeno«*. Pod tim okolnostima mu *ne* izgleda *moguće* da uzme u obzir upućivanje još tri brigade koje sam ja stalno tražio od Italijana. »Dolazak tih brigada«, zaključivao je Kadorna, »samo bi komplikovao problem snabdevanja koji je sada rđavo rešen«.

To nije smetalo generalu Saraju da me izvesti da mu za *defanzivno držanje* sadašnjeg fronta treba 27½ divizija, a da bi mu za preduzimanje ofanzive ka Sofiji pod povoljnim okolnostima trebalo 37 divizija.

Međutim, na jedan skorašnji zahtev Srba koji su tražili da se brojno stanje Istočne vojske poveća na 300.000 bajoneta, ja sam svome štabu naredio da izvrši jedan proračun koji je pokazao da bi za snabdevanje mase od oko 400.000 ljudi, što je odgovaralo snazi od 27 divizija, kao i za obezbeđenje evakuacije u zemlji oskudnoj u železnicama, trebalo oko 25.000 kamiona.

18 novembra sam primio prva obaveštenja o utisku koji je general Rok stekao u Solunu.

Toga dana mi je major Herbijon saopštio sadržinu jednoga telegrama ministra rata koji je javljao da u Solunu sve ide dobro, da bi smenjivanje generala Saraja bilo nepravda, da je dovoljno da mu se dâ jedan dobar načelnik štaba i da su neopravdane zamerke koje su iznošene na njegov račun.

Uostalom, ne mogu ništa bolje učiniti od toga do da iznesem taj telegram koji me je utoliko više iznenadio što iskazi koje je general Rok prikupio od italijanskih, srpskih, ruskih i engleskih generala nisu ostavljali ni najmanju sumnju u mnogobrojne incidente koji su mi službeno bili saopšteni.

Ministarstvo rata *Francuska republika*
Telegram

Solun, 12 novembra 1916 u 7.15 časova

Ministar rata
Ministarstvu rata (kabinet), Pariz
Br. 23. Za pretsednika vlade

Izvršio sam sve potrebne obilaske i saslušao sam sve ličnosti koje bi me mogle obavestiti, a naročito oficire koje ste mi naznačili Vašim telegramom br. 21. Ovo su moji zaključci:

General Saraj je i dalje onakav kakvog smo ga uvek poznavali: žestok, aktivan, inteligentan, ali veoma ličan. On mnogo radi

sam, lično, i više voli da lično ode do savezničkih komandanata nego da im piše. Njegov štab nije uvek obavešten o njegovim namerama i ako bi se njegova vojna znanja cenila jedino po podacima ili dokumentima koji se obično tamo nalaze, naišlo bi se na praznine. Ali, ustvari, on je sa slabim jedinicama i sa trupama iznurenim od bolesti postigao sve one rezultate koji su se mogli očekivati. Isto tako je istina da su engleske i italijanske operacije vršene u isto vreme kada su vršeni i napadi francuskih, ruskih i srpskih trupa, tako da se njima potpomogne izvršenje ovih.

Preporučio sam mu da nastane da ostavi više pismenih tragova koji će obeležiti njegovu vojnu delatnost. Smatram da će taj rezultat moći da postigne samo jedan načelnik štaba prvorazredne vrednosti, dovoljno uporan da uvek traži da bude obavešten i koji ima dovoljno taktičnosti kako bi uvek sačuvao poverenje svoga komandanta. Ovo pitanje ćemo razmotriti kada se budem vratio u Pariz.

Smatram da je, pod tim okolnostima, general Saraj potpuno sposoban da obezbedi pripreme i izvršenje operaciskog plana koji sam izložio u svome telegramu br. 21.

Dodajem da su izjave pukovnika Dušija, Žakmona i Topara, koje ste označili da budu saslušani, sasvim povoljne po generala Saraja.

Sa političkog stanovišta, general Saraj čini sve što može da bi svoj stav prilagodio stavu vlade, ali komplikovana i neizvesna situacija otežava mu izvršenje zadatka, kao što ga, uostalom, otežava i nama. Štaviše, on se nalazi usred jednog uznemirenog naroda čije vođe stalno izražavaju svoju vernost saveznicima i svoju zahvalnost Francuskoj. Da bi se izašlo iz te situacije, treba obrazovati jednu neutralnu zonu o čemu sam Vam govorio u svome telegramu br. 20. Tada će se generalu Saraju moći vrlo jasno označiti pravac koga treba da se drži i ja sam ubeđen da će on po tome postupiti.

Što se tiče savezničkih štabova, ja sam o tome pitanju govorio, diskretno ali određeno, sa prestolonaslednikom Aleksandrom i sa svima komandantima savezničkih trupa, a moji oficiri su se, sa svoje strane, obavestili u raznim štabovima. Ustanovio sam da mu prestolonaslednik Aleksandar pruža najblagonakloniju podršku, a iskrenu srdačnost italijanski, srpski i ruski komandanti, dok je general Majln malo rezervisan, ali to nije nikakav napad na njega.

Komandovanje takvom armijom je delikatna stvar. General Saraj komanduje najčešće usmeno i u svome govoru je malo nagao, ali u tome ima i dobroćudnosti, i strpljivosti i umešnosti.

Moj je zaključak da bi, ako naši saveznici doista, iz političkih razloga, napore koje od njih zahtevamo da učine, čine zavisnim od promene glavnokomandujućeg, ličnost generala Saraja morala da se povuče pred prvorazrednim interesom zajedničke stvari, ali mo-

ram da izjavim da bi to bilo veoma nepravedno, jer mi ništa od onoga što sam ovde ustanovio ne daje povoda da zaključim da bi ga trebalo smeniti.[26])

General Rok

Odmah sam sa generalom Peleom otišao u Pariz. Otišao sam kod admirala Lakaza i izjavio mu svoje čuđenje. Lakaz mi je obazrivo stavio na znanje da je Brijan prilično raspoložen da ovu stvar pusti i da usvoji Rokovo gledište.

22 novembra general Rok se vratio u Pariz. Cilj njegovoga puta i zaključci koje je sa njega doneo bili su se, naravno, raščuli. Već se u kuloarima Skupštine govorkalo da je ministrova namera bila da mi se oduzme rukovodstvo operacija Istočne vojske. Ta odluka, koja bi značila vraćanje na metode koji su urodili gorkim plodovima prilikom dardanelske ekspedicije i u početku operacija kod Soluna, imala bi teške posledice. Kako bi, sa tim novim postupkom, bila raspodeljena sredstva na pojedine armije? Kako bi se vodila glavna borba na Zapadnom frontu ako bi ministar, kao što se govorilo, usvojio predlog da se snage Istočne vojske povećaju na 30 divizija (ne računajući srpske divizije)? A da i ne govorimo o umanjenom ugledu kod savezničkih vojski, što bi to rešenje za mene značilo.

Posledice toga rešenja ubrzo su se osetile. Na njih ću ukazati kada budem govorio o svojim odnosima sa političkim krugovima u toku poslednjih meseci 1916 godine.

[26]) Jedna kopija ovoga telegrama nalazi se u ličnom dosijeu glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 4, predm. 13.

GLAVA XXVI

I. — Predviđanja o organizaciji i materijalu. — II. — Projekti operacija. — III. — Potraga za novim pomagačima. — IV. — Predviđanja za mir: projekt primirja i uslovi mira.

Prvih dana avgusta 1916 godine, to jest onda kada je bitka na Somi tek bila počela i kada njen ishod još nije mogao da se predvidi, ja sam, po svome običaju, počeo da vršim predviđanja za narednu godinu.

Ako je u to vreme bilo smelo misliti da će se u toku operacija 1916 godine poraziti Centralne sile, bilo je opravdano predviđati da će se tim operacijama bar skršiti njihova ofanzivna moć i da će 1917 godina okončati njihov slom.

I — Predviđanja o organizaciji i materijalu

Ako je još bilo rano za izradu operaciskog plana za iduću godinu, izgledalo mi je korisno da uopšte razmotrim sredstva kojima će Saveznici raspolagati za produženje rata i, naročito, da ispitam verovatno stanje francuskih trupa.

U tome cilju sam organizovao jedan sastanak koji je 27 avgusta održan u Saleu,[1]) na kome su uzeli učešća: pretsednik republike, pretsednik vlade, ministar rata, komandanti grupa armija (Foš, Peten i Franše d'Epere), general Daglas Heg, glavnokomandujući britanskih snaga, i ja.

Za tu konferenciju sam, 20 avgusta, sastavio jedan memorandum koji je poslužio kao osnov za diskusiju. U tome dokumentu sam, pošto sam razmotrio ukupne izvore Saveznika, podrobno proučio svaku od savezničkih vojski.

Što se tiče naše vojske, izneo sam da će njeno ukupno brojno stanje početi opadati, da će to opadanje do 1 januara 1917 godine biti slabo i neće prelaziti 40.000 ljudi,[2]) da će se ono povećati u toku 1917 godine i da će do 1 januara 1918 godine moći da dostigne od 300.000 — 400.000 ljudi.

---

[1]) Kod Dirija (na Somi).

[2]) Pored već postojećeg manjka koji je za pešadiju (operativne i rezervne trupe) iznosio oko 100.000 ljudi.

Ali, ovo opadanje brojnog stanja, koje će se gotovo u celosti odnositi na pešadiju, biće nadoknađeno povećanom moći njenoga oružja i povećanjem artiljerije, što je omogućeno napretkom u proizvodnji, koji je bivao sve veći.

S druge strane, bilo je od prvorazrednog interesa da broj velikih jedinica ostane isti. Taj cilj će se, verovatno, moći postići, i svih postojećih 101 operativna divizija moći će biti održane ako im se izmeni sastav.

Formacija divizije koju sam ja bio usvojio bila je ova:

3 pešadiska puka, što pretstavlja	27 četa (puške, puškomitraljezi, bombe, tromblonske bombe), 9 mitraljeskih četa, 9 topova od 37 mm i 9 četa u dopunskoj komandi divizije.
Diviziska artiljerija	3 diviziona 75 mm, 2 rovovske baterije od po 12 oruđa, 2 brzometna haubička diviziona 155 mm od po 3 baterije po 4 oruđa.

Sastav pešadiske divizije ne bi se izmenio u pogledu inžinjerije i konjice.

Korpusna artiljerija bi se sastojala od:

3 diviziona 75 mm od po 3 baterije po 4 oruđa i

4 diviziona teške artiljerije	2 od 105 mm od po 3 baterije po 4 oruđa i 2 od 155 mm dugačkih topova od po 3 baterije po 4 oruđa.

Artiljeriska rezerva grupe armija sastojala bi se od:

— 10 pukova sa traktorskom vučom, od kojih bi svaki imao po

1 grupu dugačkih topova	6 diviziona od po 2 baterije sa po 4 dugačka topa velike moći i
1 grupu merzera	4 diviziona od po 2 baterije sa po 4 brzometna merzera 220 mm i 2 diviziona od po 2 baterije sa po 2 brzometna merzera 280 mm; i
— 125 rovovskih baterija*)	75 baterija od 58 mm No 2, 32 baterije od 240 mm sa produženom cevi i 20 baterija 340 mm.

Moglo se predvideti da će se na dan 1 januara 1917 godine broj divizija od 9 bataljona, kojih je dotada bilo 8, popeti na 20.

*) U originalu je 125 baterija, iako zbir navedenih baterija iznosi 127. — Prim prev.

Bataljoni će dobiti svoje topove 37 mm, čete će imati po 8 puškomitraljeza, 16 tromblona i 8 bacača bombi D.R.

Do toga dana divizije još neće moći primiti oruđa 155 mm, a korpusne artiljerije će dobiti sva oruđa, osim što će umesto po 2 diviziona 105 mm imati po 1 divizion. Artiljeriske rezerve grupa armija neće biti obrazovane u potpunosti, osim rovovske artiljerije koja će biti potpuna.

Na dan 1 januara 1918 godine biće sve pešadiske divizije od po 9 bataljona. One će imati 16 puškomitraljeza na četu, a 1/10 pešaka biće naoružana *automatskim puškama*. Dodeljivanje artiljerije biće u potpunosti ostvareno.[3])

U to vreme bilo je stanje naše avijacije ovakvo:

eskadrila za rad sa korpusima — — —	55
eskadrila za rad sa teškom artiljerijom —	21
eskadrila lovačkih — — — — — —	19
eskadrila bombarderskih — — — —	19
Svega:	114 eskadrila, što čini

1.083 aviona.

Pismom br. 2246 od 3 avgusta predložio sam ministru jedan program po kome bi se dobilo:

45	eskadrila	za rad sa korpusima	od po	10	aviona	=	450 aviona
10	„	za pojačanje	„ „	10	„	=	100 „
39	„	za rad sa teškom artiljer.	„ „	10	„	=	390 „
40	„	lovačkih	„ „	12	„	=	480 „
40	„	bombarderskih	„ „	10	„	=	400 „
S v e g a: 174 eskadrile sa ukupno							1.820 aviona

[3]) Na dan 1 jula 1916 bilo je na 1.086 operativnih bataljona 1.200 poljskih, 425 teških, 300 tvrđavskih i 60 baterija teške artiljerije sa velikom moći.

1 januara 1917 biće na 1.047 operativnih bataljona 1.200 poljskih, 525 teških, 300 tvrđavskih i 60 baterija teške artiljerije velike moći.

1 januara 1918 biće na 873 operativna bataljona 1.200 poljskih, 960 teških, 100 tvrđavskih i 80 baterija teške artiljerije velike moći.

Sledeći pregled daje pojam o postojećem stanju i našim predviđanjima:

		1 avgusta 1916	1 januara 1917	1 januara 1918
Broj topova koji se nalazio na vojišnoj prostoriji	poljske artiljerije	6.130	6.130	6.700
	teške artiljerije	4.200	4.875	6.100
Dnevna proizvodnja municije	za poljsku artiljeriju	153.400	186.000	186.000
	za tešku artiljeriju	57.500	78.900	93.000
Rezerva municije	za poljsku artiljeriju	10,652.000	17,953.000	
	za tešku artiljeriju	2,642.000	5,783.000	

Konferencija od 27 avgusta sastala se da raspravlja na osnovu ovih postavki.

Tri pitanja su izazvala diskusiju sa ministrom rata.

Najpre, pitanje pozivanja 1918 godišta čije sam regrutovanje i pozivanje u kadar već više puta zahtevao. Ministar je smatrao da, pošto je 1917 godište pozvano u kadar u januaru, tako treba i sada postupiti kako se ne bi stvorio utisak sličan onome koji su stvorili Nemci kod kojih je utrošak bio skoro po dva godišta za godinu dana. Iako nisam gubio iz vida taj razlog, ja sam zastupao gledište da se pozivanje u kadar izvrši u oktobru, u godišnje doba koje je povoljnije za privikavanje na vojnički život. Ako budu pozvani u to vreme, mladi regruti će imati vremena da se obuče u dopunskim jedinicama i mi ćemo biti veoma srećni da ih imamo idućeg proleća. Po ovome pitanju ja sam pobedio. Odlučeno je da se regrutovanje izvrši bez odlaganja. Uostalom, bilo je jasno da se pozivanje u kadar, ako se poslovi oko regrutovanja otpočnu početkom septembra, neće moći izvršiti pre januara.

U pitanju materijala, ja sam insistirao na potrebi da se poveća njegova moćnost kako bi se umanjio naš manjak u pešadiji čiji su gubici (prema ministrovom proračunu) dostizali 55.000 ljudi mesečno. Ministar nije pobijao moje gledište, ali je diskutovano o programima koje je moj štab razradio i koje sam ja smatrao kao neophodan minimum. General Rok se bojao da ti zahtevi ne budu iznad mogućnosti naše industrije.

Najzad, što se tiče pitanja smanjenja broja pešadiskih pukova u divizijama, ono je načelno usvojeno. Uostalom, na to bi nas nužda primorala, a i Nemci su još od 1915 godine pošli tim putem. Pretsednik vlade je tražio da se sačuva jezgro rasformiranih pukova, sa svojom zastavom, zbog nacionalnih osećaja koji su bili vezani za postojanje tih pukova, od kojih su mnogi imali slavnu i davnašnju tradiciju, a svi su u toku ovoga rata dodali po jednu sjajnu stranicu svojoj istoriji. To je bila srećna zamisao. Ja sam predviđao da u sastavu divizija bude po 10 bataljona, od kojih će jedan biti dopunski bataljon koji će nositi broj ukinutog puka.

Ja nisam dočekao da se izvrše sve te izmene. Ali, moji sledbenici, generali Nivel i Peten, mogli su u toku poslednje dve godine rata da se koriste programom o izradi materijala koji sam podneo i branio i čiji obim pokazuje koliki je put pređen od početka rata. Oni su se koristili zamišlju koju sam imao da se broj naših divizija održi i pored toga što je otpočela kriza u našim efektivima.

II — Projekti operacija

1 oktobra 1916 godine uputio sam šefovima francuskih vojnih misija pri belgiskoj, ruskoj, italijanskoj, srpskoj i rumunskoj vojsci, kao i majoru Bertijeu, mome pretstavniku kod načelnika Imperijalnog generalštaba, Robertsona, jedan telegrafski raspis kojim sam saopštavao svoju želju da sazovem jednu konferenciju glavnoko-

mandujućih ili njihovih pretstavnika. Napomenuo sam da mi 15 novembar izgleda podesan datum za sastanak te važne konferencije i već sam označio glavne tačke njenoga programa:

— proučavanje mogućnosti Austro-Nemaca na raznim frontovima u toku zime;

— držanje koje savezničke vojske treba da imaju u toku zime na raznim frontovima;

— podela snaga i sredstava među Saveznicima za zimsku vojnu i za 1917 godinu;

— plan dejstva savezničkih vojski u toku 1917 godine.

Osim toga, zamolio sam generala Kadornu, načelnika štaba italijanske Vrhovne komande, da lično učestvuje na ovoj konferenciji, ako mu to situacija bude dopustila.[4])

Ja sam za tu konferenciju usvojio isti onaj metod rada koji sam primenio 1915 godine. Stavio sam svom štabu u dužnost da izradi jedan memorandum[5]) u kome su bila sažeta izložena pitanja koja je trebalo proučiti u toku te međusavezničke konferencije.

Dovoljno je da ovde samo analiziram ta pitanja da bi se shvatila osnova koju sam postavio za vođenje savezničkih razgovora.

Najpre sam potsetio na to da se plan koji je bio usvojen na konferenciji od decembra 1915 godine može izraziti sa nekoliko reči: »Napasti jednovremeno na svima frontovima«. Pošto sam pomenuo povoljne posledice toga združivanja napora, kao i ruske, italijanske i francusko-engleske pobede, ja sam konstatovao da ulazak Rumunije u rat, koji je trebao da dovede do poraza naših neprijatelja, nije doveo do rezultata koji smo očekivali. Ne kriveći nikoga, ja sam ukazao na to da je pozno stupanje Rumunije u rat omogućilo našim neprijateljima da prikupe snage prema njoj i da je jedinstvo komandovanja u rukama Nemaca omogućilo njihovo neočekivano oporavljanje.

Odmah sam došao do prvoga zaključka: da je Nemačka naš glavni neprijatelj i da će njen poraz odmah imati za posledicu rastrojavanje savezničkih snaga koje su nam suprotstavljene.

Potom sam uporedio protivničke snage na raznim frontovima i izveo sam ova zapažanja:

1. — Naša koalicija raspolaže, okruglo, brojnom nadmoćnošću od oko 2.200 bataljona (6.145 prema 3.921).

Ta brojna nadmoćnost se izražavala u ovim odnosima:

na francusko-englesko-belgiskom frontu	— —	168:100	bataljona,
na rusko-rumunskom frontu	— — — —	156:100	„
na makedonskom frontu	— — — — —	113:100	„
na italijanskom frontu	— — — — —	200:100	„

[4]) General Kadorna se nije mogao odazvati mome pozivu. Ja sam mu zakazao sastanak u Sen Mišelu de Morijenu, gde sam se sa njime sastao 7 novembra 1916, kao što sam već rekao u jednoj od prethodnih glava.

[5]) Od 12 novembra 1916 godine, br. 8605.

2. — Veći deo nemačkih snaga (129 od ukupno 203 pešadiske divizije) nalazi se na Zapadnom frontu.

3. — Brojna nadmoćnost Saveznika, osim na Kavkazu, bila je vrlo jasno izražena.

Potom sam izvršio uporednu studiju odnosne vrednosti pojedinih frontova i došao do zaključka da evropsko ratište ima dva glavna fronta:

1. — Zapadni front, na kome se može i treba da traži brzo rešenje rata, i

2. — Istočni front, na kome se rešenje može postići tek pošto se iz borbe izbace balkanske zemlje koje su u savezu sa Centralnim silama.

Potom sam proučio »kakvo držanje Saveznici treba da zauzmu«. Rekao sam: »Izgleda da je došao čas da se, pošto je paralisana neprijateljeva ofanzivna moć, sruši i njegova defanzivna moć. Krajnja pobeda se ne može iščekivati od sporog i beskonačnog iscrpljivanja neprijateljevih snaga...

Uspešni rezultati koje smo dosada postigli ukazuju nam da ćemo naš cilj postići ako budemo energično istrajali radeći u onom opštem pravcu koji smo sebi odredili, pod uslovom da sve tešnje sprežemo dejstvo savezničkih vojski i da najumesnije koristimo ukupnu brojnu nadmoćnost savezničkih snaga.

Ta znatna brojna nadmoćnost, zajedno sa stalnim porastom naših materijalnih sredstava, treba da nam omogući:

1. — *da se neprijatelj veže na svima frontovima*...;

2. — da se ta povoljna situacija iskoristi da bi mu se na naročito osetljivim tačkama zadali rešavajući udarci«.

Polazeći odatle, ja sam najpre izložio plan dejstva Saveznika u toku zime 1916/17 godine.

Bilo da neprijatelj pokuša da svoja ofanzivna dejstva proširi u Rumuniji, bilo da nastane da ovlada ciljevima zvučnoga imena ali od maloga značaja, kao što su Nansi ili Rems, Riga ili Minsk, ili da on, naprotiv, iskoristi zatišje za preuređenje svojih jedinica i popunu svojih rezervi municije, u cilju da uproleće 1917 godine ponovo uzme inicijativu u operacijama, ja sam, za svaki slučaj, postavio kao načelo da je za nas od bitnog značaja da *»produžimo otpočete ofanzive na raznim frontovima do krajnjih granica mogućnosti prema klimatskim uslovima na svakome od njih«.*

Prema tome, ja sam smatrao kao neophodno da francuske i britanske armije na Zapadnom frontu i italijanske armije na frontu na Soči i, ako je moguće, ruske armije na njihovom frontu, održavaju veliku aktivnost, pored toga što će se pripremati za odlučujući napor koji će se od njih zahtevati naproleće.

Osim toga, ja sam napomenuo da je od najvećega interesa da se na Bugarsku *odmah* izvrši udar kako bi se *ta sila izbacila iz rata.*

Glavni udar treba da se izvrši sa severa, rusko-rumunskim snagama, uz pomoć *Solunske vojske* koja će dejstvovati sa juga.[6])

Tražio sam od pretstavnika savezničkih vojski da ispitaju situaciju na pomoćnim vojištima, da na njima štedljivo odmere svoja sredstva i da i na njima produže svoje operacije.

Pošto je, na taj način, postavljen prvi deo plana dejstva, prešao sam na plan dejstva za proleće 1917 godine.

Na Zapadnom frontu, predložio sam da se organizuje jedna operacija velikog obima na frontu belgiske, britanske i francuske vojske i da se za taj napad dodeli maksimum sredstava koja se budu mogla prikupiti.

Italijanska vojska imala bi se angažovati svim sredstvima, a ruska i rumunska vojska, pošto se budu oslobodile Bugarske, odrediće pod kojim će okolnostima imati da nastave operacije.

U svojim zaključcima, pošto sam ukratko izneo glavne ideje svoga izlaganja, rekao sam:

»Ako naši predlozi budu prihvaćeni molimo učesnike:

1. — da na gore izloženim osnovama čvrsto ustale plan dejstva Saveznika za zimu 1916/17 godine i za proleće 1917 godine, kao i da svoja dejstva na svojim posebnim frontovima usklade sa tom odlukom;

2. — da približno odrede datume kada će taj plan morati da se izvrši;

3. — da izvrše podelu sredstava shodno donetim odlukama«.

Ovaj memorandum je bio dostavljen glavnokomandujućima, odnosno njihovim pretstavnicima, kako bi im bilo moguće da ga prouče pre početka konferencije.

Nije potrebno da napomenem da je po jedan primerak bio dostavljen i pretsedniku republike, pretsedniku vlade i ministru rata.

Savezničke vojske su na konferenciji pretstavljali:

— Belgiju, general Vijelmans, načelnik štaba Vrhovne komande belgiske vojske;

— Veliku Britaniju, generali: Robertson, načelnik Imperijalnog generalštaba britanske vojske, D. Heg, glavnokomandujući britanske vojske u Francuskoj, i Moris, načelnik Operativnog odeljenja britanskog Ministarstva rata;

— Italiju, general Poro, načelnik Glavnog generalštaba italijanske vojske, i pukovnik Telini, načelnik Operativnog odeljenja italijanske Vrhovne komande;

— Japan, pukovnik Nagaji, vojni izaslanik u Parizu;

— Rumuniju, pukovnici Rudeanu, šef rumunske vojne misije pri francuskoj Vrhovnoj komandi, i Raskanu, izaslanik rumunske Vrhovne komande;

---

[6]) U tome cilju sam, na konferenciji u Bulonju, preduzeo korake kod naših saveznika Engleza da svoju armiju na Istoku povećaju na 7 divizija, kao i kod generala Kadorne, prilikom našeg sastanka u Sen Mišelu de Morijenu, da italijanske trupe u sastavu Istočne vojske, koje su tada bile jake samo 3 brigade, pojača na 3 divizije.

— Rusiju, generali Palicin, pretstavnik Nj. V. vrhovnog komandanta ruske vojske i šef ruske vojne misije, i Desino, pretstavnik ruske Vrhovne komande pri engleskom Glavnom štabu.

— Srbiju, general Rašić, delegat srpske vojske pri francuskoj Vrhovnoj komandi, i pukovnik Pešić, pomoćnik načelnika štaba srpske Vrhovne komande;

— Francusku, general Kastelno i ja.

Osim toga, general Pele i pukovnik Bajot vršili su dužnost izvestilaca Saveta.

General Vijelmans, načelnik štaba Vrhovne komande belgiske vojske, imao je sjajne sposobnosti i izvanrednu volju. On je mnogo radio na reorganizaciji svoje vojske na savremenim osnovama i, pored velikih teškoća na koje je nailazio, uglavnom, uspeo je u tome. On je radio na tome da stvori vezu sa našom vojskom, šaljući oficire svoje vojske u naše nastavne centre, kao i svoje divizije na naše poligone, a iz takvoga zbliženja su mogli da proizađu samo srećni rezultati. Moram dodati da dobra volja generala Vijelmansa nije bila dovoljna da se izbegnu trenja koja su prouzrokovali neki njegovi saradnici. Tako je smenjivanje jedne divizije sa fronta bilo odloženo zato što je potpukovnik Maglens, načelnik Operativnog odeljenja, smatrao da je tu smenu nemoguće izvršiti »za vreme bitke na Somi«.[7])

Ovu pojedinost navodim samo zato da bih pokazao da je u belgiskoj Vrhovnoj komandi bilo ljudi koji nisu bili potpuno svesni odgovornosti koje treba umeti primiti i rizika kojima se treba umeti izložiti u ratu. Sastanak koji je trebao da se održi mogao je imati samo srećne posledice, omogućavajući belgiskoj vojsci da izrazi svoju volju da bude spremna za sve eventualnosti koje mogu nastupiti u toku operacija 1917 godine.

Nije potrebno da ovde govorim ni o generalu Daglasu Hegu, čiju sam energičnu i lojalnu saradnju u toku 1916 godine imao prilike da ocenim u punoj meri, ni o generalu Robertsonu, načelniku Imperijalnog generalštaba, sa kojim sam se toliko savršeno slagao u pogledu vođenja operacija. Između ove dvojice generala katkada je dolazilo do neslaganja. Ali, ako su se oni i razlikovali u gledištima po pojedinim pitanjima, oni su se slagali po jednome pitanju koje sam ja lično smatrao kao bitno, a to je da je za Engleze i Francuze Zapadni front taj na kome treba tražiti rešenje rata, pa prema tome i front na kome treba nagomilati maksimum naših sredstava. Međutim, Robertson i Heg su u to vreme, kako mi je rečeno, bili po tome pitanju na oprečnom stanovištu od onoga koje su zastupali najviđeniji engleski ministri: Askvit, lord Edvard Grej i Lojd Džordž. Naročito je ovaj poslednji, koji je bio vatrene i nestalne prirode i koga je Robertson potsmešljivo nazivao »Napoleon«, imao u glavi veličanstvene planove i hteo je da se sa Istoka zadadu odlučujući

[7]) Izveštaj br. 1185 od 12 novembra 1916, potpukovnika Ženija. Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 4, predm. 10.

udari Austriji. Već sam rekao da to nije bila nova zamisao i da je nju engleska vlada više puta iznosila.

Što se tiče Italije, ja sam želeo da general Kadorna bude u mogućnosti da dođe lično da pretstavlja svoju vojsku na tim sastancima Saveznika. Rekao sam da smo se, italijanski glavnokomandujući i ja, zbog nemogućnosti da se ispuni ta želja, sastali 7 novembra 1916 u Sen Mišelu de Morijenu i da smo zajednički proučili glavna pitanja koja su nas se ticala. Načelnik Generalštaba, general Poro, zamenio ga je na konferenciji što je bolje mogao, ma da sam u više mahova imao utisak da su važna pitanja o kojima je sa njime raspravljano prevazilazila njegove moći.

U prethodnoj glavi se videlo pod kojim je okolnostima general Palicin došao u moj štab. On se u toku cele konferencije potpuno slagao sa mnom.

Pukovnik Rudeanu, pretstavnik rumunske vojske, živeo je u to vreme u stalnoj strepnji zbog rđavih vesti koje smo svakoga dana dobijali. Ta uznemirenost, koju sam razumevao i koju sam sa njime delio, nije uticala na to da se umanji njegova pronicljivost u pitanjima o kojima je govorio za vreme konferencije i on je umeo da uguši zlovolju koja je morila njegovu dušu zbog toga što su Rusi pružali pomoć njegovim ratnim drugovima samo pod uslovima koje je nepotrebno da ponavljam.

Neću da govorim o japanskom pretstavniku. Japanska vojska nije bila neposredno angažovana u borbi. Docnije ću govoriti o tome da sam ja želeo da vidim i japanske vojnike da sa nama efikasnije sadejstvuju.

Što se tiče pretstavnika srpske vojske, generala Rašića, on mi je predao svojeručno pismo koje je prestolonaslednik Aleksandar poslao po pukovniku Pešiću. Ja ću ga celo navesti, jer ono vrlo jasno izražava gledište srpske Vrhovne komande u to vreme.

Ostrovo, 12/25) oktobra*[8])

Dragi generale,

Pukovnik Pešić će Vam podneti memorandum, koji je razrađen u Vrhovnoj komandi moje vojske, za konferenciju od 15 novembra, i on će Vam izložiti moje stanovište.

Blagodareći umešnosti sa kojom ste vodili poslove prethodnih konferencija, bila je obezbeđena složnost dejstava na raznim frontovima i u toku 1916 godine je učinjen krupan korak ka konačnoj pobedi. Poznato mi je koliki ugled Vi uživate kod savezničkih štabova i siguran sam da će operaciski plan za narednu zimu i proleće takođe biti nadahnut idejom solidarnosti i jedinstva akcije svih savezničkih vojski.

---

*) 12/25 oktobra, znači 12-og po starom, 25-og po novom kalendaru, jer se u to vreme u Srbiji još upravljalo po starom kalendaru. — Prim. prev.

[8]) Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 4, predm. 2.

Međutim, opšti značaj Solunskoga fronta nikada nije bio očigledniji nego što je u ovome trenutku.

Posle stupanja Rumunije u dejstvo svakome je jasno da Saveznici na Balkanu mogu da zadadu najteže udarce našim zajedničkim neprijateljima. S druge strane, bilo bi izlišno insistirati na tome da su snage Istočne vojske nedovoljne, kao i na opasnostima kojima bi ona bila izložena ako joj se ne bi blagovremeno poslala potrebna pojačanja. Vi ste uvek cenili usluge koje je Istočna vojska u stanju da učini za stvar svih Saveznika, te je uloga srpskih delegata da obrate Vašu pažnju na ono što je još potrebno učiniti da bi ta vojska mogla efikasno da izvrši svoj toliko važan zadatak. Molim Vas da ih blagonaklono primite i Vi ćete me mnogo obavezati ako budete bili ljubazni da ih na konferenciji podržite svim svojim autoritetom.

Molim Vas, dragi generale, da primite uverenje o mojim najlepšim osećanjima.

Aleksandar

Konferencija je otpočela 15 novembra u 10 časova u mome štabu u Šantijiu.

Otvorio sam je time što sam poželeo dobrodošlicu pretstavnicima savezničkih sila. Potom sam, pošto sam sa nekoliko reči pomenuo rezultate koji su bili postignuti u toku 1916 godine, pozvao generala Pelea da pročita memorandum od 12 novembra.

Pukovnik Rudeanu je primetio da, iako je doista za žaljenje što je do rumunske intervencije došlo kasno, isto tako treba žaliti i to što Saveznici nisu Rumuniju brže osposobili da stupi u rat. On je od početka rata upozoravao savezničke sile poglavito na nedovoljno dodeljivanje municije za rumunsku artiljeriju i naročito je ukazivao na to da će biti teško zadovoljiti potrebe vojske ako se ne budu izvršile potrebne isporuke pre stupanja Rumunije u rat. On je konstatovao da Rumunija još ni sada, i pored napora Francuske, Engleske i Rusije, ne dobija sve što joj je potrebno.

Odgovorio sam pukovniku Rudeanuu da memorandum francuske Vrhovne komande ne sadrži nikakav prekor i da su okolnosti koje su bile nezavisne od volje Rumunije i savezničkih sila prouzrokovale zadocnjenje i mi se zadovoljavamo samo da ga ustanovimo.

General Poro je, sa svoje strane, napomenuo da bi trebalo ispraviti cifre na osnovu kojih sam vršio odmeravanje obostranih snaga, kako u pogledu austriskih snaga koje su se nalazile prema Italiji,[9]) tako i u pogledu broja italijanskih bataljona. Mi smo u našim proračunima obuhvatili i oko 100 teritorijalnih bataljona. General Poro je rekao da su ti bataljoni slabo naoružani (nemaju mitraljeza) i sa slabim starešinskim kadrom, te da, prema tome,

[9]) General Poro je rekao da postoje 34 austriske pešadiske divizije, umesto 32½ kako smo mi označili, to jest 389 umesto 379 bataljona.

broj italijanskih bataljona koji smo mi cenili na 785 treba svesti na 668.[10])

Odgovorio sam generalu Porou upozoravajući ga na to da smo mi u ukupni zbir bataljona francuske vojske uneli i 315 francuskih teritorijalnih bataljona i da ti bataljoni, iako imaju manju vojničku vrednost od operativnih jedinica, nisu za potcenjivanje, jer su sposobni da drže mirne otseke fronta i da time oslobode operativne trupe.

Što se tiče opšte situacije na balkanskom frontu, general Palicin je izjavio da izlaganje u memorandumu potpuno odgovara pogledima generala Aleksejeva koji pridaje *najveći značaj* Balkanskom ratištu.

Treba konačno svršiti sa pitanjem Balkana i, prema tome, na toj strani tražiti rešavajući rezultat snažnijim dejstvom Istočne vojske i rusko-rumunskih armija.

Pukovnik Rudeanu je tada ponovo uzeo reč i rekao da bi se rešenje rata, ako bi turska i bugarska vojska bile izbačene iz borbe, moglo postići na Istočnom frontu i da bi se pobeda, na taj način, postigla najkraćim putem.

Kada je bio čitan stav koji govori o ciljevima zvučnoga imena ali maloga značaja kojima bi neprijatelj mogao težiti da ovlada, general Poro je predložio da se tome doda i Venecijanska dolina.

Upitao sam italijanskog pretstavnika da li se do toga cilja može stići dolinom Soče. On mi je odgovorio da bi Austrijanci mogli pokušati da ga dostignu napadajući Trentino i uzevši kao prvi cilj visoravan Asijago na kojoj se može i zimi operisati.

Iz toga sam odmah izveo zaključak da bi italijanska vojska mogla u toku zime da razvije izvesnu aktivnost ne samo na Soči nego i u tome delu Trentina.

Potom je general Pele dovršio čitanje memoranduma ne izazvavši više nikakve primedbe.

Zatim sam ja pročitao pitanja o kojima sam tražio da se učesnici izjasne.

Prvo pitanje je bilo ovako postavljeno:

Da li učesnici, načelno, odobravaju plan dejstva Saveznika onakav kakav je u memorandumu definisan za zimu 1916/17 i proleće 1917 godine?

Poglavito, da li smatraju:

a) Da treba nastojati da se rešenje rata izvojuje uproleće 1917 godine preduzimanjem jednovremenih ofanziva u kojima će se angažovati maksimum sredstava prikupljenih i umnoženih u toku zime?

b) Da se najbolji način da se neprijatelj dovede do toga da naše ofanzive mora da izdrži pod uslovima koji će biti najpovoljniji

---

[10]) Što bi srazmeru snaga na italijanskom frontu svelo od 206 : 100 na 170 : 100 bataljona.

za nas, sastoji u tome da se za vreme cele zime produže naša ofanzivna dejstva na svima frontovima gde to klimatske prilike budu omogućavale?

Učesnici su na prvo pitanje odgovorili potvrdno.

Prešao sam na drugo pitanje.

Da li učesnici odobravaju plan upotrebe snaga koji je predložen memorandumom?

U potvrdnom slučaju, da li smatraju:

a) Da za proleće 1917 godine treba pripremiti i organizovati snažan napad u cilju da se izvojuje rešenje na englesko-francusko-belgiskom frontu?

b) Da italijanska vojska treba da preduzme sve mere da naproleće ponovo preduzme ofanzivna dejstva uvećanim sredstvima?

c) Da na delovima Istočnog fronta, koje će odrediti ruska Vrhovna komanda, treba preduzeti snažne ofanzive — ne govoreći o držanju koje treba zauzeti prema Bugarskoj, koje čini posebno pitanje o kome će se kasnije govoriti?

I ovo drugo pitanje, kao i ono prvo, usvojeno je jednoglasno.

Tada sam pročitao treće pitanje:

Koji su približni datumi koji će biti podesni za otpočinjanje prolećnih ofanziva na pojedinim frontovima?

Na to sam odmah pozvao generala Pelea da pročita jednu priloženu belešku u kojoj sam izložio svoje gledište po tome pitanju.

U toj sam belešci, pošto sam pomenuo da su savezničke ofanzive 1916 godine otpočele tek početkom juna, što je našim neprijateljima omogućilo da preuzmu inicijativu u operacijama, istakao svu korist od toga da se izbegne da se to ponovi. Zato treba iskoristiti zimu za popunu naših snaga i rezervi, na svima frontovima održavati što je moguće veću aktivnost i preduzeti velike ofanzive onda kada se one budu mogle složno izvesti na svima frontovima. »Ali, potpuno je razumljivo«, dodao sam na kraju ove beleške, »da je glavni cilj kome treba težiti taj da se bude što ranije spreman, kako nas neprijatelj ne bi preduhitrio, ili, ako bi on napao, da se bude spreman da mu se odmah odgovori ofanzivom na svima frontovima«.

General Daglas Heg je napomenuo da će on moći napasti već od 1 februara ako to ratne prilike budu nalagale, ali da mu izgleda da je bolje, ako se takva potreba ne javi, čekati za napad vreme u kome će vojske biti u mogućnosti da izraze svoj najveći napor, to jest čekati prve dane maja.

General Palicin je saopštio da je ruska vojska sposobna da preduzme ofanzivu zimi (pod uslovom da vojnici budu kako treba odeveni i dobro hranjeni), da je od sredine marta do kraja aprila nemoguće vršiti ma kakvu znatniju operaciju, a da će posle toga vremena ruska vojska moći da razvije svu svoju ofanzivnu moć.

General Poro je rekao da je prvi maj najpovoljniji datum za početak italijanske ofanzive ne samo zbog klimatskih razloga, već

i stoga što će italijanska vojska tada biti pojačana sa 4 divizije i što će artiljeriski materijal dotle biti prepravljen.

Ja sam tu diskusiju završio izjavljujući da mi se čini da se u svima tim razmatranjima ne vodi dovoljno računa o neprijatelju i tvrdio sam da bi Saveznici, ako žele da se ne ponovi ono što se dogodilo 1916 godine, trebali da budu spremni, ako to prilike budu zahtevale, da napadnu u prvoj polovini februara; složnost napada će u dovoljnoj meri biti ostvarena ako oni ne budu razdvojeni razmacima većim od 3 nedelje.

Konferencija je prekinuta u 12.30 časova ručkom koji sam priredio učesnicima. Ona je nastavljena u 14.30 časova čitanjem četvrtog pitanja:

Da li učesnici smatraju da je potrebno odmah pristupiti izbacivanju Bugarske iz borbe?

U potvrdnom slučaju, oni treba:

a) da u glavnim crtama ustale operaciski plan;

b) da odrede zadatke koji će pripasti rusko-rumunskim armijama i Istočnoj vojsci;

c) da odrede snage i sredstva koja će se uporediti.

Ja sam taj problem ovako ukratko izložio:

Priznata je nužnost da se Bugarska što je moguće pre izbaci iz borbe pomoću dveju ofanziva koje će se složno izvršiti od Soluna i sa Dunava.

Što se tiče prve od tih dveju ofanziva, proučavanjem koje je izvršio moj štab došlo se do zaključka da je u Makedoniji nemoguće transportovati, snabdevati i razviti vojsku veću od 23 divizije. Ja predlažem da te maksimalne snage prikupimo i stalno održavamo u punoj snazi.

Te 23 divizije treba da dadu:

7 divizija Velika Britanija,
6 „ Francuska,
6 „ Srbija,
3 divizije Italija i
1 diviziju Rusija

Sada je tamo već prikupljeno 18 divizija. Velika Britanija i Francuska šalju nove snage koje su potrebne da bi se dostigla jačina koja im je ovim projektom određena. Italija čini odašiljanje 3 brigade, koje još treba da pošalje, zavisnim od ispunjenja izvesnih uslova. Ako bi ova sila sada donela odluku saobraznu francusko-britanskom gledištu, prevoženje tih novih 5 divizija moglo bi se završiti drugom polovinom decembra.

General Poro je tada uzeo reč i izjavio da je general Kadorna u Sen Mišelu de Morijenu načelno pristao da italijanske snage u sastavu Istočne vojske mogu da se pojačaju na 3 divizije, ali pod uslovom, »da se težište operacija pomeri ka istoku tako da bude

isključena svaka mogućnost ofanzive Centralnih sila protiv italijanskog fronta ili da se bar umanji verovatnoća toga«.

Primetio sam generalu Porou da mi se čini da je taj uslov koji stavlja general Kadorna različit od onoga koji mi je bio naznačen u Sen Mišelu de Morijenu. Ja sam shvatio da general Kadorna pristaje da dâ traženo pojačanje ako general Aleksejev bude izrično izrazio volju da dejstvuje protiv Bugarske tako da se ona izbaci iz borbe.

General Poro mi je odgovorio da general Kadorna smatra da svoje snage ne može da pošalje sve dotle dok sve neprijateljske rezerve ne budu bile privučene na istočno vojište. Izbočina kod Trentina, koja je od Poa udaljena samo 60 km, ugrožava komunikacije italijanske armije. Otkako je Italija objavila rat Nemačkoj, postoji mogućnost nemačkog napada kroz Švajcarsku koji bi doveo do rezultata da se odbranbeni front poveća za 200 km i koji bi ugrozio Milano.

Izjavio sam generalu Porou da sam predvideo mere koje treba preduzeti u slučaju da Nemci povrede neutralnost Švajcarske, da bi, uostalom, ta povreda stvorila vrlo povoljnu situaciju za Saveznike i da sam se, štaviše, ako bi italijanske armije bile isuviše žestoko pritešnjene, obavezao generalu Kadorni da mu pružim neposrednu podršku francuskim snagama.

Tada je uzeo reč general Palicin. Uvažavajući razloge generala Kadorne, on je želeo da primeti da se sve ratujuće strane nalaze izložene udaru od strane neprijatelja i da su jake akcije na Balkanu nesumnjivo efikasno pariranje manevra koga se Italijani boje. On smatra da je potrebno da general Kadorna tačno odredi vreme kada će poslati svoje nove 3 brigade. Ako bi general Kadorna, da bi pojačao svoje snage, čekao da savezničke snage stignu pred Sofiju, tada bi pomoć italijanskih trupa postala nepotrebna.

General Poro se ograničio na to da odgovori da je namera generala Kadorne da sa italijanskog vojišta ne odvaja nikakve nove snage sve dok bude smatrao da postoji mogućnost ozbiljnog neprijateljskog napada na njegovom frontu.

Tada je general Rašić pročitao jednu belešku u kojoj je bilo izloženo srpsko stanovište.

Pošto je pomenuo da se svi učesnici slažu u pogledu važnosti Solunskog fronta i istakao da je cilj koji treba da postignu savezničke armije koje se na njemu nalaze da se smrvi Bugarska, tj. da se zauzme Sofija, srpski general je, u ime srpske Vrhovne komande tražio da se ukupne snage armija kod Soluna povećaju najmanje na 300.000 bajoneta.

Po ovome predlogu je došlo do diskusije. Ja sam još jednom ukratko izneo svakovrsne razloge koji su sprečavali da se snage Istočne vojske povećaju iznad označenih brojki i zaključio sam tvrdnjom da se slom Bugarske može postići snažnim dejstvom rusko-rumunskih armija i Istočne vojske, kada se ona pojača na 23 divi-

zije, no pod uslovom da austriske i nemačke snage budu dovoljno moćnim ofanzivnim akcijama vezane na ostalim frontovima.

General Robertson je uzeo reč i izjavio da se slaže sa mnom. On je svoje gledište potkrepio razmatranjima pomorskog značaja ističući da su pomorske komunikacije Saveznika sa Balkanom očigledno inferiorne u odnosu na kopnene komunikacije naših protivnika. On je rekao da Srbi verovatno nemaju sasvim tačnu pretstavu o veličini napora koji se traži od britanske mornarice i da je zbog toga nemoguće transportovanje i snabdevanje takve jedne armije kakvu traže Srbi.

General Palicin je ponovo izjavio da je ruska Vrhovna komanda voljna da izvrši veliki napor protiv Bugara. Pod tim okolnostima, dodao je on, bolje je dejstvovati sa 20 divizija odmah nego odložiti za docnije izvršenje napada jačim snagama.

Tada smo se okrenuli ka generalu Porou. Činilo se da obaveza koju je na sebe primila ruska Vrhovna komanda daje generalu Kadorni sve potrebne garancije, te je general Palicin uputio generala Poroa da li ne smatra da je oportuno da se odmah izdejstvuje upućivanje tri italijanske brigade u Solun.

Italijanski pretstavnik se ograničio na to da odgovori da Rusija još nije otpočela izvršenje nekog ofanzivnog plana protiv Bugarske. I svaki je ostao pri svome.

Tada se prešlo na peto pitanje:

Kakve je operacije umesno dalje voditi na sporednim ratištima (Egipat, Kavkaz, Persija, Mesopotamija)?

Da li je moguće na nekim od njih smanjiti angažovane snage?

General Robertson je izjavio da bi bilo nemoguće u toku zime smanjiti britanske snage koje se nalaze u Egiptu, ali se nada da će one naproleće moći da se smanje.

Tada sam pročitao šesto pitanje:

Da li učesnici obnavljaju obavezu koja je primljena na konferenciji od 5 decembra 1915 godine, tj. da će, ako neprijatelj napadne jednu savezničku silu, ostale sile ovoj odmah pružiti pomoć svim raspoloživim sredstvima?

U potvrdnom slučaju, pomoć koju treba pružiti napadnutom savezniku može se izvršiti na jedan ili na oba ova načina jednovremeno:

a) posredna pomoć napadima u pripremljenim zonama, koje će izvršiti armije koje nisu napadnute;

b) neposredna pomoć upućivanjem snaga na obližnja vojišta među kojima se mogu lako održavati veze.

Na ovaj drugi način su naši saveznici Rusi pružili pomoć našim saveznicima Rumunima.

Učesnici treba da odluče da li je korisno da se, u slučaju slične eventualnosti, pristupi zajedničkim studijama francuskog, engleskog i italijanskog Generalštaba.

Ovo pitanje je jednoglasno prihvaćeno.

Tada se prešlo na sedmo pitanje:

Da li učesnici smatraju da brojno stanje srpske vojske treba održavati vrbovanjem zarobljenika srpske narodnosti koje su zarobili Italijani i Rusi?

General Poro je napomenuo da je italijanskoj vladi već postavljeno pitanje oslobođenja zarobljenih Jugoslovena. To je u prvome redu političko pitanje. Takvih zarobljenika ima oko 3.000. Ako bi se oni stavili na raspoloženje Srbima, bili bi izloženi represalijama Italijani koje su zarobili Austrijanci. Zbog toga italijanska vlada pristaje da oslobodi samo pojedince koji se dobrovoljno jave.

Osmo i deveto pitanje odnosilo se na pomoć koju Velika Britanija, Francuska i Italija mogu da pruže Rusiji i Rumuniji da bi im omogućile da umnože svoje naoružanje i municiju. Proučavanje ovih pitanja povereno je specijalnoj potkomisiji koja je otpočela svoj rad još istoga dana u 17 časova. Nju su sačinjavali general Pele, pukovnik Poendron, major Rejmon i jedan izaslanik Albera Tome. Ona je držala sednice nekoliko dana.

15 novembra uveče konferencija je, ustvari, bila zaključena.

16 novembra izjutra potpisali su pretstavnici savezničkih vojski ovako sastavljenu izjavu:

1. — Učesnici usvajaju plan dejstva Saveznika onakav kakav je izložen u memorandumu koji im je bio podnet, a koji ima za cilj da se operacijama u 1917 godini da rešavajući karakter.

Prema tome, oni donose sledeće odluke:

a) da se u toku zime 1916/17 godine i dalje produže ofanzivne operacije koje su sada u toku, i to do krajnje moguće mere, a prema klimatskim uslovima koji vladaju na pojedinim frontovima;

b) da savezničke vojske, da bi u najvećoj mogućoj meri bile u stanju da odgovore svakoj novoj situaciji, a naročito da neprijatelju onemoguće svako preuzimanje inicijative u operacijama, budu spremne da u prvoj polovini februara 1917 godine preduzmu jednovremene ofanzive svima sredstvima kojima raspolažu;

c) da glavnokomandujući, počev od trenutka kad savezničke vojske budu spremne da napadaju, podese svoje dejstvo trenutnoj situaciji;

d) da ukupne ofanzive, koje će se izvoditi maksimalnim sredstvima koja će svaka vojska moći da angažuje, otpočnu, ako se okolnosti tome ne budu protivstavile, na svima frontovima odmah čim se bude mogla ostvariti njihova jednovremenost,[11]) u dane koje će glavnokomandujući sporazumno odrediti;

e) da glavnokomandujući, u cilju da ostvare sve potrebne sporazume za ove razne pretpostavke, održavaju neprekidno tesan međusobni dodir.

---

[11]) Usvojeno je da će se smatrati da je jednovremenost ostvarena ako između datuma početka ofanzive na pojedinim frontovima ne protekne više od 3 nedelje.

2. — *Na Balkanskom frontu*

a) Saveznici će nastati da Bugarsku što pre izbace iz borbe. Ruska Vrhovna komanda je rešena da u tome cilju produži i pojača započete operacije.

b) Protiv Bugarske će dejstvovati rusko-rumunske snage sa severa, a saveznička Solunska vojska sa juga, tako da dejstva tih dveju grupacija snaga budu tesno vezana kako bi se izvojevalo rešenje bilo na jednom bilo na drugom od ova dva fronta dejstva, prema razvoju operacija.

c) Saveznička Istočna vojska biće, što je moguće pre, pojačana na 23 divizije. Ta jačina odgovara količini trupa koja može manevrovati i koju je moguće snabdevati na odnosnom vojištu, s jedne strane, a s druge, količini trupa koje se mogu oduzeti sa zapadnih vojišta. U cilju da se dostigne ta snaga, britanska vlada će svoje snage odmah povećati na sedam divizija, a francuska vlada na šest divizija. Italijanska vlada, koja je obaveštena o jasno izraženim namerama ruske Vrhovne komande, biće umoljena da kontingent italijanskih snaga kod Soluna pojača na tri divizije.

d) Saveznička Istočna vojska biće brižljivo održavana u svom punom brojnom stanju.

3. — *Sporedna vojišta*

Na svima sporednim frontovima izvodiće se dejstva u cilju vezivanja neprijateljskih snaga, i to sa što ograničenijim sredstvima kako bi se najviše snaga sačuvalo za glavna vojišta.

4. — *Uzajamna pomoć*

a) Učesnici obnavljaju obavezu o uzajamnoj pomoći na koju su se obavezali na konferenciji od 5 decembra 1915, koje su se verno držali u toku ove godine, i to u sledećem:

— ako jedna od sila bude napadnuta, ostale će joj odmah priteći u pomoć svim raspoloživim sredstvima, bilo posredno, napadima koje će armije, koje neprijatelj nije napao, izvršiti u pripremljenim zonama, bilo neposredno, odašiljanjem snaga na obližnja vojišta koja su međusobno vezana dobrim vezama.

b) Da bi se moglo postupiti u slučaju ove poslednje eventualnosti, francuski, engleski i italijanski Generalštab pristupiće proučavanju transportovanja i upotrebe kombinovanih snaga.

5. — *Održavanje brojnog stanja srpske vojske*

Brojno stanje srpske vojske održavaće se vrbovanjem zarobljenika srpske*) narodnosti koji se nalaze u zarobljeništvu u Italiji i Rusiji, i to na način i uz mere predostrožnosti koje te sile budu odredile.

Ova konferencija se završila u Šantiju u 11.30 časova. Pretstavnici savezničkih vojski su potom otišli na ručak koji im je priredio ministar spoljnih poslova, Brijan. Posle toga ručka održan

*) Ovde se svakako mislilo na pojam Jugoslovena. — Prim. red.

je jedan politički i vojnički sastanak na kome su potvrđene vojne odluke koje su bile donesene. Uveče je pretsednik republike pozvao na večeru u Jelisejskoj palati sve učesnike konferencije.

Ja nisam krio svoje zadovoljstvo zbog znatnih rezultata koji su bili postignuti. Blagodareći jednodušnoj dobroj volji, čemu ovde sa zadovoljstvom odajem priznanje, nije bilo sumnje da ćemo plodove, koje smo odnegovali našim jedinstvom u 1916 godini, ubrati 1917 godine.

Plan koji sam bio predložio Saveznicima bio je u celini tako prilagođen okolnostima da mu se britanska vlada i vrhovno vojno voćstvo ni u čemu nisu usprotivili. General Kadorna se na sastanku u Sen Mišelu de Morijenu sa njime bio saglasio, a ruska Vrhovna komanda, koja je spočetka imala prilično neodređen stav, prihvatila ga je saglašavanjem generala Palicina koji je u potpunosti delio moje gledište.

Ostalo je još samo da se (i to bi bio cilj mojih budućih nastojanja) obezbedi energično izvršenje plana koji je usvojen.

Time tada nije bio završen moj zadatak.

29 novembra sam u svome štabu u Šantijiu, u prisustvu generala Hega,[12]) okupio komandante grupa armija.

Ja sam ih upoznao sa važnim odlukama koje su bile donete na međusavezničkoj konferenciji od 15 novembra i izložio sam im svoje gledište o bici koju će voditi francuske i engleske snage, koju sam želeo da otpočnem u toku februara sledeće godine.

Buduća ofanziva će se, uglavnom, sastojati u produženju bitke na Somi, ali na širem frontu.

Ovu ofanzivu izvodiće:

Sa strane Francuske: Severna grupa armija (general Foš) koja će napadati između Oaze i Some sa 10, 6, 3 i 1 armijom. Svaka od ovih armija imaće spočetka po tri korpusa od po 4 divizije,[13]) ukupno 48 divizija, što je polovina francuske vojske.

Osim toga, general Peten, komandant Centralne grupe armija, biće spreman da stupi u bitku vršeći napad između Soasona i Remsa (a eventualno i do Suena), u cilju da sadejstvuje pri eksploataciji proboja koji će ostvariti Severna grupa armija ili da sam pokuša da izvrši proboj ako napad generala Foša ne bi uspeo.

General Daglas Heg je, sa svoje strane, nameravao da napada, u vezi sa njima, od Bapoma do Vomija, sa 2 armije (5-om i 3-om),

---

[12]) Ovu konferenciju sam čak odložio za nekoliko dana da bih generalu Hegu, koji je bio otišao na kratko vreme u Englesku, omogućio da na njoj učestvuje.

[13]) Početni sastav bio je ovako predviđen:
— 10 armija: 2, 10 i 21 korpus;
— 6 armija: 2 kolonijalni korpus, 20 i 32 korpus;
— 3 armija: 1 kolonijalni korpus, 6 i 7 korpus;
— 1 armija: 13, 14 i 35 korpus.

dejstvujući konvergentno na oba boka nemačke izbočine kod Bapoma.

Napad generala Petena, koji je zamišljen kao operacija proboja slabo posednutog fronta, otpočeće oko 15 dana docnije od napada Severne grupe armija, te, prema tome, mora biti pripremljen za 20 februar.

General Daglas Heg je, sa svoje strane, nameravao da glavninu svojih snaga, odmah čim bude ovladao izbočinom kod Bapoma, prebaci na sever i da napada u Flandriji da bi omogućio operacije iskrcavanja na belgisku obalu, između Nijepora i Ostenda.

Moja osnovna zamisao bila je da su bitkom od 1916 godine nepopravimo poremećene neprijateljeve odbranbene organizacije i da su nemačke rezerve došle do toga stepena iscrpenosti da jedan maksimalan napor učinjen sa naše strane mora da dovede do odlučujućih rezultata.

Budućnost je, uostalom, uzela na sebe tu ulogu da pokaže da to gledište nije bilo neopravdano.

Baš u vreme kada sam ja pravio svoje projekte, Hindenburg se bio odlučio da izbegne bitku koju sam ja nameravao da mu nametnem i da se povuče na kraći front koji se protezao od okoline Arasa do Kusi le Šatoa, idući zapadnom ivicom Sen Kantena. A ta odluka je nesumnjivo priznanje da se nemačka Vrhovna komanda osećala nemoćnom da izdrži udar koji smo mi nameravali da joj zadamo.

Ja konstatujem da je i datum koji je bio određen za naše napade, a koji je, na moj predlog, usvojio i general Heg, takođe bio dobro izabran. Da smo preduzeli ofanzivu prvih dana februara 1917, kao što sam ja predvideo, mi bismo iznenadili Nemce *u jeku izvlačenja*, što bi nam omogućilo da ih napadnemo baš onda kada njihova borbena sredstva nisu *sva bila na svojim prvim položajima* i dok *još* nisu bili uređeni na svojoj novoj liniji odbrane.

Ja ovde prekidam ova *beskorisna žaljenja*. Uzaludno je pokušavati vratiti tok istorije.

III — Potraga za novom pomoći

Da bih završio nabrajanja svojih projekata za vojnu koja je imala da otpočne, navešću još i to da sam nastojao da iznađem nove vojne pomagače koji su svakim danom postajali sve neophodniji zbog trošenja koje su savezničke vojske pretrpele tokom ranije proteklih meseci rata.

Iz tih razloga sam nastojao da izdejstvujem sadejstvo Portugalije i učešće Japana, jer su ga političke okolnosti, izgleda, činile mogućim tokom druge polovine 1916 godine.

Pitanje učešća Portugalije već je od pre izvesnog vremena bilo postavljeno kada sam, na zahtev pretsednika vlade, počeo pobliže da se bavim njime. Portugalija je, zbilja, objavila rat Centralnim silama i mobilisala neke jedinice koje je želela da Saveznici upotrebe.

5 jula[14]) sam saopštio da ovu saradnju ne treba prenebregnuti, ali da je potrebno, pre nego što se bude odredilo kako će se portugalske trupe upotrebiti, znati kolika je vojnička vrednost tih trupa i da u tome cilju treba u Portugaliju hitno uputiti vojnu misiju čije sam upućivanje već i ranije preporučivao.

Stvarno, jedna misija pod voćstvom potpukovnika Parisa, otputovala je u Lisabon i, pošto je osmotrila, dala je povoljno mišljenje o diviziji Tankos koja je početkom oktobra bila mobilisana i spremna za ukrcavanje.

Kada sam primio ova obaveštenja, tražio sam da se transportovanje ove divizije u Francusku što pre izvrši i da se ona uputi na jedan nastavni poligon u našoj zemlji gde će završiti svoju obuku pod rukovodstvom francuskih starešina. Najzad je, posle izmene gledišta između britanske i francuske vlade, bilo (2 novembra) odlučeno da se divizija Tankos dovede na front u Francuskoj, ali da je britanska vojska obučava, snabdeva i upotrebi.

Videlo se u jednoj od prethodnih glava ovih *Memoara*[15]) da sam se još 1914 godine starao da izdejstvujem efektivnu saradnju sa Saveznicima izvrsnih japanskih trupa. Poslednjih meseci 1916 godine izgledalo je da je aktivna intervencija Japana u savezničkim ratnim operacijama na pragu ostvarenja. Zbilja, japanski ambasador u Petrogradu je krajem oktobra izjavio da bi bilo moguće na ruskom frontu upotrebiti jedinice japanske teške artiljerije.

Ja sam bez rezerve podupro taj interesantan predlog.[16])

Sa vojničke tačke gledišta bilo je očigledno da je japansko sadejstvo bilo od prvorazrednog interesa za rusku vojsku koja je i pored svih napora Saveznika bila nedovoljno popunjena teškom artiljerijom, tako da bi se ofanzivna moć te vojske na taj način znatno povećala za operacije u toku 1917 godine.

Čak se moglo nadati da će Japan, kada jednom već bude pošao tim putem, njime i produžiti i najzad doći do koncepcije o upotrebi celokupne svoje vojničke snage rame uz rame sa savezničkim armijama, i pored teškoća koje će se morati savladati, naročito u pogledu organizacije prevoženja.

Ruska revolucija je, nažalost, trebala da zbriše sve projekte koji su po tome predmetu bili činjeni i da pitanju japanske intervencije konačno da negativno rešenje.

---

[14]) U pismu br. 3052 pretsedniku vlade.

[15]) II deo, glava XVI.

[16]) Telegram br. 180 od 1 novembra generalu Žanenu. Pismo br. 117 od 1 novembra pretsedniku vlade.

IV — Moja predviđanja za mir

U poglavlju koje sam posvetio operacijama vođenim uleto 1916 godine, rekao sam kako me je Poenkare jednoga dana obavestio o jednom interesantnom upozorenju koje mu je monsinjor Dimen doneo iz Rima o poljuljanom položaju Dunavske monarhije.[17])

Odmah sam pukovniku Diponu, načelniku Obaveštajnog odeljenja Vrhovne komande, stavio u dužnost da sastavi ne samo jedan projekat uslova *primirja* nego i jedan projekat koji se odnosio na uslove *mira* koji bi trebalo nametnuti našim neprijateljima. Ovi projekti su danas samo od *istoriskog značaja*. Pa ipak, njihovo iznošenje koje ću učiniti ovde ne izgleda mi *beskorisno*. *Izvesne zamisli* koje sam u njima bio razradio, bile su iskorišćene 1918 godine, dok su druge, koje možda nisu bile *najmanje interesantne*, bile napuštene. A, u najmanju ruku, stranice koje posvećujem ovim projektima biće bar korisne utoliko što će odgovoriti onima koji neprekidno ponavljaju da je Vrhovnu komandu isto tako iznenadio dolazak mira kao što ju je bilo iznenadilo i izbijanje rata.

Najpre, što se tiče primirja, ja sam bio predvideo da ono bude opšte na svima kopnenim frontovima, ali sam istakao da će se i dalje održavati pomorska blokada i da se operacije na moru mogu nastaviti, izuzev bilo kakvih operacija protiv obala, bilo iskrcavanja, bilo bombardovanja.

Odredio sam da primirje traje mesec dana (s tim da se moglo i produžiti). Ovo može izgledati kratak rok, ali nije se radilo o tome da se u toku toga meseca ustale podrobni uslovi ugovora o miru, već je bilo dovoljno da mu se odrede samo osnove. 1871 godine primirje od 28 januara trajalo je svega 4 nedelje. Prethodni uslovi mira ustaljeni su 26 februara. Oni su sadržavali samo ono što je bitno. Frankfurtski ugovor je potpisan 10 maja.

Demarkacionu liniju, koju sam bio odredio između Nemačke i savezničkih vojski na Zapadnom frontu, činila je Rajna. Ali, ja sam bio predvideo da će Antanta na desnoj obali reke posesti mostobrane sa rejonima od 30 km, čiji će centri biti železnički mostovi kod Huningena, Kela, Špajera, Majnca, Koblenca, Kelna i Duisburga.

Pošto se budu povukli iza te linije, Nemci će nam predati *sve nemačke, francuske i belgiske tvrđave u stanju u kome se budu zatekle na dan primirja.*

Nikakvo rušenje se neće smeti izvršiti ni na železnicama, ni na putevima, ni na telegrafskim i telefonskim linijama. Nemci bi se obavezali da teritoriju koju nam budu predali opreme ljudstvom i materijalom potrebnim za privredni život tih oblasti (železnice, brodove, telegrafe, telefone) i oni bi imali da vrate železnički materijal koji je pripadao Francuskoj, Belgiji, Velikom Vojvodstvu Luksemburgu i mreži u Alzasu i Lorenu, ili da ga nadoknade odgovarajućim materijalom.

To su bile glavne odredbe koje sam bio postavio za primirje.

---
[17]) IV deo, glava XIX.

Sada ću izložiti *uslove mira.*

1. — Francuska granica

Verna načelima Francuske revolucije, prema kojima jedino narodi imaju pravo da raspolažu sobom,[18]) dosledna stavu protesta koji je uvek zadržala protiv Frankfurtskog ugovora o miru, Francuska traži samo svoje granice od 1789 godine.

Ona, prema tome, povraća Alzas i Loren kao i Sarlui i Landau, koji su se sa svojim oblastima, na Marsovom Polju 14 jula 1790, zakleli na Pakt francuske otadžbine o nacionalnoj federaciji.

Ali, potpunoj primeni toga načela nametala su se dva izuzetka.

1. — *Iz ekonomskih razloga:* tražio sam prisajedinjenje nemačkog dela ugljenoga basena Sarske Oblasti, s tim da se njegova vrednost odbije od ratne otštete. Ta teritorija je obuhvatala područje Sarbrikena koje je 1814 godine bilo ostavljeno Francuskoj pa joj je oduzeto 1815 godine, kao i područje Otvajlera, od koga joj je dobar deo pripadao pre 1789 godine. Ja sam, doista, smatrao da je to prisajedinjenje jedva pretstavljalo otštetu za divljačka razaranja koja su Nemci izvršili u našim rudnicima u Severnoj Francuskoj i u Pa de Kaleu. Osim toga, izgledalo mi je pravilno da od Nemaca oduzmemo taj deo teritorije koji nam je Pruska otela da bi nas kaznila posle poraza kod Vaterloa. Granica 1815 godine bila je granica pobeđenih koja više nije odgovarala pobediocima iz Velikoga rata.

2. — *Iz vojničkih razloga:* smatrao sam da je najbolji način da se bude gospodar u svojoj kući taj da se ključevi drže u svome džepu.

Granica na Rajni je i politička i etnografska međa. Ona nije vojna granica. Naročito položaj grada Strasbura, na obali te reke, čini da je taj glavni grad Alzasa stalno i neposredno ugrožen.[19])

Da bi se izbegla ta nezgoda, ja sam tražio aneksiju dvaju malih mostobrana na desnoj obali Rajne, jednoga istočno od Germershajma, a drugoga istočno od Strasbura. Prema tome, ja sam granicu obeležio ovako:

Ona se, najpre, od blizu Longvija do Mozela, poklapala sa granicom iz 1789 godine. Od te reke ona je išla do na 3 km južno od Remiha, a potom se pružala pravo na istok do Velikog Vojvodstva Oldenburg — Birkenfeld i išla njegovom južnom granicom; odatle je skretala na jug i najkraćim putem izbijala na granicu Rajnske Bavarske kojom je išla sve do granice Lorena, severno od Sargemindena. Dalje je išla na istok granicom od 1815 godine do

[18]) Dekret Ustavotvorne skupštine od 22 maja 1790 godine. Dekret Konventa od 30 aprila 1793 godine.

[19]) Neću ovde da govorim o paradoksalnom položaju u koji je strazburško pristanište dovedeno Versajskim ugovorom o miru, jer se preko puta njega nalazi kelsko pristanište koje će Nemci ubrzo početi da koriste na našu štetu.

FRANCUSKO-NEMAČKA GRANICA PO PREDLOGU MARŠALA ŽOFRA

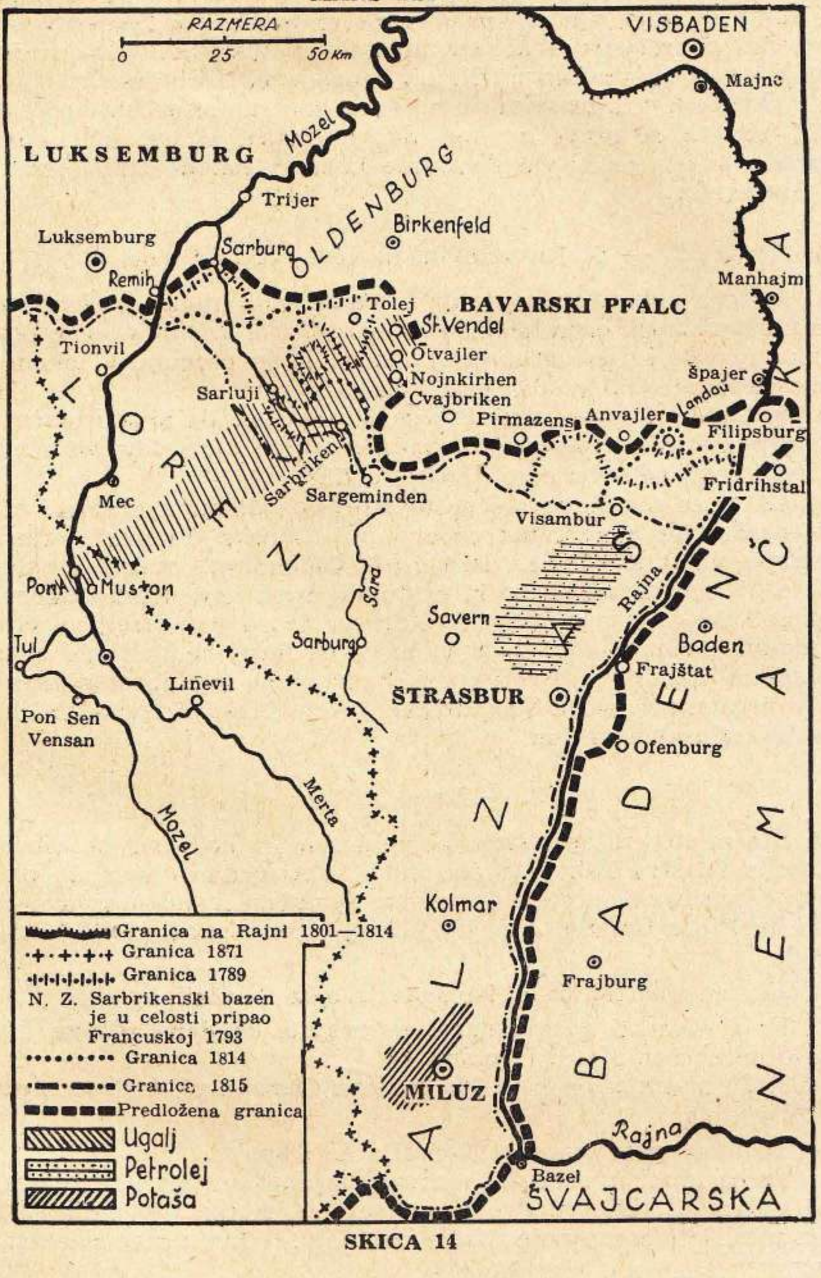

SKICA 14

visine Valhbruna, gde ju je napuštala da bi se uputila ka Rajni prolazeći južno od Pirmazensa i Anvajlera, a severno od Landaua; na Rajnu je izbijala na 3 km uzvodno od mosta kod Špajera.

Tu je prelazila reku, obuhvatala Filipsburg i Lushardsku Šumu i opet se vraćala na Rajnu zapadno od Fridrihstala.

Odatle je išla uz reku do na 4 km severno od mosta kod Frajšteta, pružala se pravo na jug do jugozapadno od Ofenburga, a odatle je išla na zapad do Rajne koja je, potom, činila granicu do Švajcarske.

2. — Status zemalja na levoj obali Rajne

Istorija pokazuje da je *mir Francuske* na njenoj *istočnoj* granici prestao onoga dana kada su *male nemačke države* sa leve obale Rajne *izgubile svoju nezavisnost* i kada ih je progutala lakoma i nama neprijateljski raspoložena Pruska.

Iz toga sam izveo zaključak da je potrebno, da bi se *Francuska* i *Belgija* zaštitile od *agresije u budućnosti, politički odvojiti zemlje na levoj obali od države na desnoj obali.*[20])

Da bi se zagarantovalo poštovanje slobode stanovništva i očuvale nacionalne veze četiri provincije: Rajnska Pruska, Rajnska Hesenska, Bavarski Pfalc i Birkenfeld-Oldenburg, zadržaće svoje granice, izuzev izmena koje bi nastupile usled nove trase francuske granice kako sam je označio. Ove države će po svojoj želji moći da se ujedine među sobom. Iz toga bi se na levoj obali Rajne mogle obrazovati jedna, dve, tri ili četiri države, koje bi slobodno izabrale svoje uređenje i svoga šefa države i koje bi sa Francuskom bile vezane carinskom unijom.

3. — Ratna otšteta

Što se tiče ratne otštete koju bi zemlje koje su obrazovale Nemačko Carstvo kakvo je ono bilo 1914 godine imale da plate svima državama Antante, ja sam svoj proračun zasnivao na vojnom budžetu[21]) toga Carstva, koji je 1913/14 godine iznosio 2.311,183.921 franak.

Ja sam smatrao da bi Nemačka mogla da plati:

1) U roku od godinu dana, računajući od dana potpisa ugovora o miru, 6 milijardi franaka;

2) 20 anuiteta od po 1.800 miliona franaka plativih za sledećih 20 godina.

To bi ukupno iznosilo 42 milijarde franaka.

Treba imati u vidu da je ovaj projekat sastavljen avgusta 1916 godine, tj. više od dve godine pre završetka rata i da su se otada uvećala razaranja na našem zemljištu, te bih, svakako, da sam

[20]) Za Veliko Vojvodstvo Luksemburg videti str. 589.

[21]) Za vojsku i mornaricu.

1918 godine imao da dajem svoje mišljenje, povećao iznose svojih proračuna iz 1916 godine.

S druge strane, ja se nisam zavaravao u pogledu mogućnosti da se od Nemaca u potpunosti naplati celokupna šteta koju su nam oni pričinili. Kao što narod kaže: bolje je držati ga nego za njim juriti; bilo je bolje odrediti sumu koju Nemci imaju da plate i pouzdano obezbediti isplatu nego čekati da se popisom štete teoriski utvrdi veća otšteta koju će Nemci izbeći da plate.

Osim toga, tražio sam da se naknade:

1) sve kontribucije u novcu koje su Nemci nametnuli u Francuskoj i Belgiji;

2) mašine i sirovine koje su odnete iz okupiranih zemalja (naknadu izvršiti u naturi);

3) trgovački brodovi koje je potopila nemačka mornarica.

Međutim, ja sam od pomenutih 6 milijardi odbio:

a) vrednost državnih dobara u Sarskom ugljenom basenu koji će biti prisajedinjen Francuskoj;

b) vrednost železničkog materijala koji će Antanta rekvirirati.

Kao garantiju za naplatu otštete, a do završetka isplate duga, sve zemlje Nemačkog Carstva biće smatrane kao solidarno obavezne, makakav bio njihov budući status, a Antanta će vojskom okupirati zemlje na levoj obali Rajne. Ona će, takođe, okupirati na neodređeno vreme i mostobrane na desnoj obali Rajne, o kojima sam ranije govorio, koji će se *postupno napuštati po meri naplaćivanja ratne otštete.*

Belgija. — Smatrao sam da ni Belgija, iz istih razloga kao i Francuska, ne treba da vrši nasilne aneksije.

Međutim, smatrao sam da je pravično da se našoj saveznici dâ:

1) Leva obala Eskoa nizvodno od Anversa, što je neophodno za ekonomsku i vojnu bezbednost Belgije;

2) Holandski Limburg koji je od 1815 do 1839 godine pripadao Belgiji. Da se ne bi obuhvatio srazmerno suviše veliki broj Holanđana, ta bi se aneksija ograničila na izbočinu Mastrihta do grla kod Masajka. Ta aneksija je bila opravdana iz *nepobitnih vojničkih razloga.*

Da bi se obeštetila Holandija za gubitak toga zemljišta, predlagao sam da joj se dadu Istočna Frizija i Friziska Ostrva od Borkuma do Vangeroga.

3) Veliko Vojvodstvo Luksemburg bilo je od 1815 do 1839 u sastavu Belgije. Njegovo stanovništvo nije nemačkog mentaliteta. Ja sam za ovu zemlju, pri organizaciji država na levoj obali Rajne, predviđao tri rešenja. Ona bi sama imala da izabere: ili da održi svoju nezavisnost uz stalnu vojnu okupaciju od strane jednog francusko-belgiskog odreda, ili prisajedinjenje Francuskoj, ili prisajedinjenje Belgiji.

Ako bi Belgija prihvatila tesan savez sa Francuskom, ova bi se mogla odreći svake pretenzije na Luksemburg. Stanovnici Velikog Vojvodstva bi tada imali da biraju jedino između nezavisnosti i prisajedinjenja Belgiji.

4) Najzad, Belgijanci zahtevaju u Rajnskoj Pruskoj granicu od pre 1815 godine. Izgleda da bi se prihvatljiva ispravka granice sastojala u tome što bi se kao međa odredila r. Ur do njenoga izvora, a potom bi granična linija izbijala na sadašnju granicu kod graničnog stuba kod Botranža. Na taj način bi Belgija dobila kantone Sen Vit i Malmedi.

Svojim novim granicama Belgija bi dobila:

— levu obalu Eskoa do mora;

— izbočinu kod Mastrihta, čime bi se oko Liježa dobilo više prostora;

— eventualno, Veliko Vojvodstvo Luksemburg;

— kantone Malmedi i Sen Vit.

To znači, povećanje od 400.000 — 500.000 stanovnika, od kojih polovinu Flamanaca i Holanđana, a ostatak francuskog jezika i kulture.

Status Nemačke. — Od 65 miliona stanovnika koliko je Nemačko Carstvo imalo 1910 godine, Pruska je imala preko 40 miliona stanovnika. Ostalih 25 miliona bilo je podeljeno na 25 manjih država.

Sva opasnost je ležala u toj suprotnosti: jedan impozantan i masovan blok dominirao je rojem državica.

Ono što je trebalo učiniti, bilo je povratiti ravnotežu smanjenjem jedne i jačanjem drugih, ali tako da narodi sačuvaju svoju nezavisnost i nacionalni život.

Rešenje se, dakle, sastojalo u tome da se umanji Pruska i da se vaspostave *nemačke države*.

Zbog toga sam predlagao da se, najpre, Pruskoj oduzmu zemlje koje je prisajedinila 1866 godine: Hanover, Hesen—Kasel, Nasau i Šlezvig—Holštajn, vraćajući samostalnost prvim trima državama i vraćajući Danskoj poslednju, do kanala cara Viljema.

Potom, tražio sam da se od Pruske oduzmu rajnske oblasti, kao što sam već rekao, kao i *Vestfalija;* da se Pruska Saksonska, koja je od kraljevine Saksonske oduzeta 1815 godine, ovoj vrati; poljska provincija Poznanj i južni deo zapadne Pruske (Marijenverder) da se vrate kraljevini Poljskoj, koju se ruski car obavezao da vaspostavi. Šleska da se uspostavi kao samostalna država.

Posle ovih raznih amputacija, Pruska bi bila svedena na državu od 11,500.000 stanovnika, a Nemačku bi činile ove države:

— *Kraljevina Pruska* (sa Meklenburgom) 11,500.000 stanovnika,

— *Kraljevina Saksonska*, uvećana Pruskom Saksonskom i podrazumevajući devet tirinških država 9,810.000 stanovnika,

— *Vestfalija*, obrazovana od pruske provincije Vestfalije i delova pruske Rajnske oblasti na desnoj obali Rajne 6,900.000 stanovnika,

— *Kraljevina Hanover*, vaspostavljanje kraljevine iz 1866 godine, bez friziske oblasti Aurih, koja bi se ustupila Holandiji, a uvećana Holštajnom, Oldenburgom, Braunšvajgom, Šaumburg—Lipom, Lipom, Libekom, Bremenom i Hamburgom 6,225.000 stanovnika,

— *Kraljevina Bavarska*, umanjena Rajnskim Pfalcom 5,950.000 stanovnika,

— *Šleska*, bivše Vojvodstvo Šleska 5,225.000 stanovnika,

— *Hesenska*, sadašnje Veliko Vojvodstvo umanjeno Rajnskom Hesenskom (na levoj obali Rajne) a uvećano Hesen—Nasauom 3,182.000 stanovnika,

— *Kraljevina Virtemberg* 2,438.000 stanovnika,

— *Veliko Vojvodstvo Baden*, umanjeno izbočinama kod Germershajma i Kela, koje bi pripalo Francuskoj 2,100.000 stanovnika.

Ukupno: 53,330.000 stanovnika.

Od tih 9 država, samo dve nisu postojale 1866 godine: Vestfalija i Šleska. One bi izabrale svoju vladu i svoga vladaoca: kralja, vojvodu ili kneza. One bi ga izabrale odakle god hoće, pod uslovom da ne može biti uzet iz dinastije Hoencolerna.

Austrija. — Već je 1916 godine izgledalo verovatno da Austrougarska carevina neće nadživeti rat.

Postojala je bojazan da mi nećemo moći sprečiti raspad te carevine. Ako je taj raspad bio koristan za Rusiju i Italiju, on nije bio toliko očigledno koristan i za Francusku. Austrija bi, odeljena od Mađarske i pošto joj se otcepe sve slovenske zemlje, obuhvatala samo zemlje nemačke narodnosti i jezika. Ta činjenica je mogla imati ozbiljnu posledicu: Austrija, koja bi otada bila daleko od toga da bude protivteža Pruskoj, bila bi, pre ili posle, uvučena u okvir Nemačke. Na to bi se moglo primetiti da je bolje da se Pruska sjedini sa malom Austrijom nego da bude u savezu sa velikom Austro-Ugarskom. Iskustvo je pokazalo da postojanje toga skupa narodnosti, kakav je bila Dunavska monarhija, nije sprečilo njegovo potpuno potčinjavanje Pruskoj. Pa ipak je ostala činjenica da će Nemačka, u bližoj ili daljoj budućnosti, prisajediniti 6—7 miliona Austrijanaca.*)

Ali, to je bilo zlo sa kojim se valjalo pomiriti. Jer, i pored toga što bi Italija i Rusija nesumnjivo povele akciju da se sruši Austrougarska carevina, nije se moglo zamisliti da se Francuska može usprotiviti oslobođenju potlačenih slovenskih naroda.

Mi ćemo moći da živimo mirno sve dotle dok teret ratne otštete bude pritiskivao pobeđene, dotle dok nam bude bilo moguće da intervenišemo u slučaju odlaganja otplate anuiteta duga,

*) Ova su se Žofrova predviđanja obistinila 1938. — Prim. red.

dotle dok budu bile na snazi garancije koje sebi moramo da obezbedimo (okupacija mostobrana od strane Francuske, pristaništa u Hanoveru i Pruskoj od strane Engleske, izvesnih tačaka koje bi trebalo odrediti na istoku od strane Rusa). To bi trajalo dok traje jedno pokolenje, ono koje je ratovalo i koje je *potpuno zaslužilo svoj odmor*. Stvar je politike, sporazuma među silama, mudrosti naroda, za narednih 30 godina, kojima pada u dužnost da obezbede dalju budućnost i mir budućim pokolenjima.

Ja sam, uostalom, predviđao da će se na ruševinama Habzburške carevine obrazovati nove države ili da će se uvećati države koje će, kao i mi, imati interesa da paze na Nemačku i koje će u budućoj Centralnoj Evropi imati ulogu protivteže koju je Dunavska monarhija već od pre 50 godina trebala da igra.

U prvome redu, mogla se u opštim crtama obeležiti granica jedne slovenske države koja bi obuhvatila Češku, Moravsku i Slovačku. Ta država od 11 miliona stanovnika bila bi sposobna da asimiliše Nemce koji bi se zatekli u tim granicama.

Mađarska bi, svedena na Mađarsku ravnicu, prestala da bude element nereda u Evropi.

Na jugu bi Jugosloveni (Slovenci, Srbi i Hrvati) obrazovali masu od 6 miliona stanovnika koja bi se svakako pripojila Srbiji. Tako uvećana Kraljevina Srbija, koja bi imala 13 miliona stanovnika, postala bi velika balkanska sila na čije bi prijateljstvo Francuska mogla sigurno računati.

Što se tiče Italije, ona bi dovršila svoje ujedinjenje time što bi dobila Trentino do Brenera, grofovstvo Goricu, Istarsko Poluostrvo i jedan širok pojas s obe strane Zadra.

Poljska. — Ostalo je još poljsko pitanje. Ono je bilo škakljivo. i teško bi se rešilo.

U centru Evrope nalazila se masa od 25 miliona Poljaka, vrlo homogena, koja je žarko žudila da povrati svoju nezavisnost. Od toga je broja skoro polovina bila ruski državljanin.

Da li će Rusija pristati da joj se na boku nalazi, odvajajući je od Evrope, jedna katolička država koja će imati stvarnu samostalnost i sopstveni nacionalni život? Sve što se događalo u prošlosti Rusije bilo je protivno toj pretpostavci. Ruska politika je za osnovicu uvek imala ova tri načela: pravoslavlje, autokratiju i rusku nacionalnost. Moglo se očekivati da će Rusija zahtevati pravo kontrole i zaštite nad obnovljenom Poljskom. Ako bi to bilo samo zato da sa njome postupa kao sa kraljevinom obrazovanom na Kongresu,*) bolje bi bilo ništa ne menjati u sadašnojoj sudbini Poljaka. Jedino što bi dobili, bilo bi da zajedno pate, a time bi izgubili Poljaci iz Austrije. Trebalo se nadati da će se Rusija obave-

*) Kraljevina Poljska je obrazovana na Bečkom kongresu 1815 godine u personalnoj uniji sa Rusijom. Posle pobune od 1830/31 godine izgubila je samostalnost i postala ruska provincija. — Prim. prev.

zati da učini iskrene koncesije. Da li je to moguće? Da, ako carska vlada bude bila dovoljno razumna da shvati da će se iz velike kataklizme, koju smo u to vreme preživljavali, izroditi jedan novi svet.

To su glavne linije ugovora o miru koji sam nazirao avgusta 1916 godine. Čitajući ih ne treba smetnuti s uma da je u to vreme kada je ovaj projekat obrađivan, Rusija još bila na nogama, uz nas, i da Amerika još nije bila stupila u rat. U tome smislu se može primetiti da mi nismo čekali na dolazak pretsednika Vilsona da bismo našim zahtevima odredili pravične granice. Uslovi koje smo hteli da postavimo Nemačkoj bili su pravični i umereni, jer smo, posle rata istrebljenja koji nam je bio nametnut, mogli, s pravom, razoriti Nemačku kao što je, uostalom, Austro-Ugarska bila uništena. Neka se Nemci sete ambicija, koje nisu bili obazrivi da prikriju, u vreme kada su još verovali da će dobiti rat. Oni su hteli da zadrže celu Belgiju, celu Severnu Francusku do Some i ceo Loren. I bogzna šta još?

Težeći samo tome da stvorimo uravnoteženu Nemačku u kojoj Pruska, koja je element nasilja, ne bi imala nadmoćnost, mi smo, ponavljam, bili velikodušni, pravični i razumni. Možda bi mere predostrožnosti koje sam predlagao obezbedile mir našim potomcima. Međutim, kada budu videli da smo ih ostavili prema ujedinjenoj Nemačkoj koja je izašla iz poslednjeg rata, što je Versajski ugovor još i potvrdio, oni će imati prava da se čude i, povrh svega, imaće i dužnost da budu na oprezi.

GLAVA XXVII

Moji odnosi sa političkim krugovima 1916 godine. — Moj odlazak

Na kraju glave koja je u ovim *Memoarima* posvećena 1915 godini,[1]) izneo sam ukratko kakvi su bili moji odnosi sa političkim krugovima u toku te godine i kako je 2 decembra 1915 jednim dekretom pretsednika republike proširena moja nadležnost i uvećana moja vlast.

Ali, ja se nisam uljuljkivao nikakvim iluzijama da će zbog toga prestati teškoće u mojim odnosima sa političarima.

Rat je trajao već 17 meseci i izgledalo je da će još dugo potrajati. Žrtve u ljudstvu koje su pretrpljene od početka rata, patnje i opasnosti kojima su bili izloženi stanovnici na vojišnoj prostoriji, rđavo ophođenje i varvarski postupci prema našim nesrećnim sunarodnicima u pokorenim oblastima i svakovrsna lišavanja koja je trpela cela nacija prouzrokovali su, što su se više produžavali, sve nepovoljnije stanje. Štaviše, u prvoj polovini 1916 godine, nervi Francuza su, usled duge strepnje zbog Verdena, bili stavljeni na tešku probu.

Iako je ovo stanje duhova bilo razumljivo, ono je, ipak, pretstavljalo dvojaku opasnost.

U ratu kakav je bio onaj koji smo vodili, moral naroda je bio bitni činilac pobede. Ako njegovo podržavanje nije zavisilo od mene nego od akcije vlade, nasuprot tome je (i u tome je bila druga tačka ovoga pitanja) moja najsvetija dužnost bila da održim moral vojske i da sprečim da se zamorenost, koja se već uočavala u pozadini, prenese napred.

Brinući se o tome, ja sam pažljivo pratio štampu i upozoravao vladu na sve one članke koji su promakli kroz cenzuru i za koje mi se činilo da, iz ma kojih razloga, pretstavljaju opasnost.

Cenzura je za vreme rata mnogo kritikovana. Kako je ona spadala u delokrug vlade, nije moje da ovde branim tu ustanovu. Sasvim je moguće da je bilo neumešnosti i greški.

Pa ipak, ustanovljenje i održavanje toga kontrolnog organa bilo je *neophodno*. Neka se dobro razmisli o tome šta bi se događalo da je štampa bila slobodna da sve kaže, kao što je to bila za vreme

---

[1]) Treći deo, glava XXV.

mira. Bilo bi dovoljno da neko vojno lice sa vojišne prostorije dostavi nekim novinama kakav projekat operacija u glavnim crtama pa da se on posle nekoliko dana nađe otštampan u novinskim stupcima. Može li se tvrditi da bi rodoljublje sprečilo toga novinara da ne podlegne iskušenju da objavi jedno zanimljivo obaveštenje? Zar iz rata 1870 godine ne postoji jedan primer da su Nemci u jednim velikim francuskim novinama, na svoju radost, našli jedan izveštaj od bitne važnosti o kretanju naših armija? Da ne idemo tako daleko. Da li se jednom publicisti, nadahnutom najboljim namerama, ali nesposobnom da uoči opasnost obaveštenja koja mu mogu izgledati beznačajna, može ostaviti sloboda da donosi sud o tome šta može da kaže a šta treba da prećuti? Da li je javnosti poznato da se neprijatelj obično ređe obaveštava zaplenjivanjem važnih dokumenata, što se retko dešava, a mnogo češće upoređivanjem i dovođenjem u vezu mnoštva sitnih podataka koji, pojedinačno, izgledaju bez značaja? Da li se moglo pustiti da se nesmetano vode kampanje koje su, sa pohvalnom namerom da potstaknu energije i da savladaju otpore u pozadini, imale za posledicu da se kod vojnika stvori uverenje kako se ništa ne radi za razvoj naše materijalne moći? Da li su se mogle dozvoliti stalne kritike vođenja operacija od strane nadri-stratega koji nisu imali ni pojma o ratu, o posebnim uslovima u kojima smo se nalazili i o teškoćama sa kojima smo se sudarali, kako u pogledu onoga što nas se neposredno ticalo tako i u pogledu naših odnosa sa našim Saveznicima? I da li se, u vreme kada je spas otadžbine zahtevao da sloga i jedinstvo budu najviši zakon, moglo pustiti da se novine pune člancima koji su podbunjivali front protiv pozadine, trupe protiv štabova, pešake protiv artiljeraca, vojsku protiv njenih vođa?

Francuska je, reći će neki, izvojevala svoje političke slobode i teško joj je padalo da se odrekne slobode štampe do koje joj je toliko stalo. A zar se vojnik koji se nalazi u rovu nije i sam odrekao svih svojih sloboda da bi došao da brani slobodu i opstanak zemlje koje je napadač ugrožavao? Ako je rat mobilisanim građanima stavljao u dužnost da žrtvuju svoje živote, zar se od građana u pozadini nije moglo zahtevati da privremeno žrtvuju svoje pravo govora, i zar im se nije moglo nametnuti ćutanje?

Početkom 1916 godine je neodmerenost štampe bila uzela toliko maha da sam morao neposredno intervenisati kod vlade.

14 januara lično sam generalu Galijeniju, ministru rata, predao jedno pismo kojim sam mu skretao pažnju na to pitanje.

Glavnokomandujući general Gospodinu ministru rata
(Kabinet — Na ličnost)

Štab Vrhovne komande, 14 januara 1916

Kritikovanja komandovanja koja ovih poslednjih nedelja vrše izvesni listovi učestala su u toj meri da se čini da ona dobijaju karakter jedne doista zlonamerne kampanje.

Pomenuću *L'Om Anšene*, *Pari-Midi* i *La Viktoar*.

Upozoriću, takođe, i na to da je *Žurnal* od 10 januara objavio jedan dokument koji je bio upućen Državnom sekretarijatu za artiljeriju i u kome su o formaciji jedne naše armije dati podaci od *najveće koristi za neprijatelja*.

To spada u delokrug vlade, a što se tiče vojne cenzure, to poglavito spada u Vaš delokrug da ocenite do koje mere treba za vreme rata ograničiti slobodu objavljivanja, prikazivanja i kritikovanja na koje se naša štampa navikla za vreme mira.

Ali, što se mene tiče, kako sam ja odgovoran za disciplinu u armijama koje su pod mojom komandom, ja sam na osnovu dobavljenih izveštaja ustanovio da se tome duhu discipline nanosi šteta svakodnevnim napadima koje izvesni listovi vrše na vojne starešine, na štabove i na oficire.

Ja ću, prema tome, smatrati za svoju dužnost da, u slučaju da se ovi napadi ponove, zabranim prodaju na vojišnoj prostoriji onih novina na koje mi bude bila posebno obraćena pažnja.

Čast mi je izvestiti Vas o tome.

Žofr[2])

Ja sam, uostalom, bio rešio da, ako ne budem uspeo da kod ministra izdejstvujem strog nadzor u ovome pitanju, isto pokrenem kod pretsednika republike, toliko sam ga smatrao važnim i hitnim.

Galijeni je bio isuviše inteligentan da ne bi shvatio moje razloge. On je izdao naređenje potčinjenim mu organima te je štampa, za izvesno vreme, postala umerenija u donošenju svojih ocena.[3])

U međuvremenu je general Galijeni usled bolesti prestao da bude ministar a na njegovo mesto je, 16 maja 1916 godine, došao general Rok.[4])

To je od početka rata bio četvrti ministar kome sam bio potčinjen. Prvi, Mesimi, bio je nekadašnji oficir. On je ostao samo nekoliko nedelja posle početka operacija. O drugome, Milranu, već

---

[2]) Lično strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 44.

[3]) Pitanje cenzure štampe bilo je više puta pokrenuto na sednicama Saveta narodne odbrane. Ja sam o njemu, naročito 14 januara 1916 godine, govorio sa Brijanom i Malvijem koji su me uveravali da će se učiniti kraj kampanji štampe.

[4]) U Ministarskom savetu se dugo kolebalo u pogledu ličnosti koja je trebala da bude izabrana da zameni generala Galijenija. Pomišljalo se na Frejsinea koji je imao blizu 82 godine. Brijan je pomišljao da preuzme Ministarstvo rata, a da Ministarstvo inostranih poslova ustupi Buržoau. Najzad je odlučeno da se uzme jedan general. Vlada se kolebala između generala Lioteja, Dibaja i Roka. Ja sam mislio na generala Famena, načelnika kolonijalnih trupa, koji je od početka rata učinio vrlo velike usluge.

Najzad, pošto sam se izvesno vreme kolebao oko generala Roka, za koga sam se malo pribojavao da u odnosu na parlamentarce neće biti dovoljno čvrstog karaktera, ja sam 14 marta iz Sujija (gde sam se nalazio) telefonirao generalu Peleu i javio mu da neću imati ništa protiv naimenovanja generala Roka.

sam rekao sve dobro koje o njemu mislim i pomenuo sam *svu zahvalnost koju mu dugujem na nepokolebljivoj podršci koju sam kod njega našao*, kao i na snažnome potstreku koji je on dao našoj ratnoj proizvodnji. Moji su odnosi sa njegovim sledbenikom, za vreme njegovog kratkog ministrovanja, bili srdačni, i pored neizbežnih razlika u gledištima, kao što je bila razlika koju sam pomenuo, koje su katkada među nama postojale. Galijeni je, *uprkos svoje okoline*, koja mi, kao što sam to već na drugom mestu rekao, nije bila mnogo naklonjena, održao svoje obećanje o lojalnoj i iskrenoj saradnji koje mi je dao kada je preuzeo Ministarstvo.

Ličnost generala Roka bila je manje znamenita od ličnosti pacifikatora Madagaskara. Istine radi moram reći da je general Rok došao za ministra u trenutku kada političke strasti više nisu bile prigušene neposrednom opasnošću koja nam je pretila 1914 godine. Njegov položaj je, dakle, bio relativno *teži* — sa političke tačke gledišta — nego što je bio položaj njegovih prethodnika. Ali, moram dodati da sam zažalio za onim ministrom iz građanstva koga sam imao u teškim časovima 1914 i u toku 1915 godine, koji je ne klecajući snosio sve odgovornosti, štitio moju slobodu dejstva i bez zlovolje podnosio udarce koje su mu zadavali nestrpljivi parlamentarci, kao i one koji su, preko njegove glave, bili namenjeni meni.

Za prvo vreme njegovog ministrovanja, general Rok i ja smo održavali vrlo srdačne odnose i naše zajedničko poreklo kao politehničara i inžinjeriskih oficira a i uspomena na naše pohode u Indokini, davali su toj srdačnosti karakter prisnog drugarstva.

Međutim, u toku maja i juna verdenska kriza, koja je u očima parlamentaraca i javnosti ponovo izbila u oštroj formi nasuprot prividnoj nepokretnosti Engleza, prouzrokovala je u francuskim domovima sve veće uznemirenje koje je dovelo do sednica Tajnog komiteta (u Skupštini od 16-22 juna, u Senatu od 4-9 jula 1915).

Nije moje da opisujem tok tih sednica o kojima me je obaveštavao Filip Bertelo, Brijanova desna ruka, koji je s vremena na vreme kod mene navraćao na ručak i upoznavao me sa tokom političkih događaja. Taj Tajni komitet je pružio priliku Brijanu da održi sjajne govore koji su mu pribavljali veliku većinu glasova.

Međutim, na sednici Skupštine kojom su završene te debate odlučeno je da se uvede jedna opasna navika: »da se obrazuje i organizuje jedna delegacija kao neposredan organ Skupštine koja će, uz sadejstvo vlade, vršiti stvarnu kontrolu na licu mesta svih službi kojima je zadatak da udovolje potrebama vojske«.

Naravno, Skupština je izrazila svoju volju da će se strogo uzdržavati od mešanja u projektovanje, vođenje ili izvršenje operacija, ali, kada se parlamentarnoj kontroli jednom otškrinu vrata, ne može se znati gde će se ona zaustaviti (to su pokazali događaji iz 1917 godine). Treba se setiti pisma koje sam 26 juna 1915 godine uputio ministru rata, a koje se završavalo ovim rečima u kojima i danas ne bih imao ništa da izmenim: »Glavnokomandujući je odgo-

voran vladi koja ga može smeniti ako ne odobrava njegove postupke. Za vreme rata ne može postojati nikakva druga kontrola«.[5]) Ja sam se, ne radi sebe nego u višem interesu vojske, morao bojati povrede discipline do koje bi nesumnjivo došlo kada bi se ustanovila kontrola, i to usled raznih pričanja parlamentarcima u misiji, koja bi se vršila od strane oficira neobaveštenih ili željnih da se istaknu. Štaviše, ja sam, i pored toga što je Skupština tvrdila da neće da se meša u vođenje operacija, osećao da su mi malo-pomalo nametana ograničenja u vršenju komandovanja. Poglavito sam smatrao da je moja odgovornost prema mojoj savesti i zemlji. isuviše ozbiljno angažovana a da ne bih bio slobodan da izaberem generale kojima će se poveriti najvažniji položaji. U tome pitanju su se lagano vršile štetne izmene. Za vreme Milranovog ministrovanja svi predlozi za unapređenja, koje sam dostavio, bili su usvojeni bez izmena; za vreme generala Galijenija imena nekih osoba koje sam predložio bila bi precrtana, ali se na njihovo mesto nisu upisivala druga, te sam mogao da učinim nove predloge za popunu praznih mesta. Kada je general Rok došao u ulicu Svetog Dominika,*) iz Ministarstva su mi vraćeni moji predlozi pošto su tamo neka imena bila precrtana i na njihovo mesto upisana druga.

To mešanje vlade u dodeljivanje komandantskih položaja koje je, kao što će se u ovoj glavi dalje videti, išlo sve dalje i dalje, došlo je do izražaja u jednom pismu koje mi je 23 marta 1916 godine[6]) uputio ministar rata i u kome je on od mene izrično zahtevao da oduzmem komandu generalima *Dibaju, de Langlu, de Vilareu* i *d'Irbalu* i da komandu jedne armije dam generalu Žeraru.

Što se tiče generala Dibaja, ja sam mu 25 marta napisao sledeće pismo u kome sam se trudio da ublažim oštrinu mere koju mi je ministar nametnuo:

Kao posledica projekta podmlađivanja starešinskih kadrova koji je podnet Parlamentu, vlada je rešila da smeni sa komandantskih položaja na frontu generale koji su prešli novopredviđene granice starosti.

Zbog toga mi je naređeno da uskoro i na Vas primenim tu odluku.

Usled toga sam *duboko ožalošćen.*

Pošto sam vladi saopštio svoje *duboko žaljenje* da se rastanem sa Vama, ja sam joj izneo sjajne usluge koje ste Vi učinili vojsci i zemlji u toku Vaše toliko duge i trudne karijere. Ja sam je potsetio na slavni i toliko veliki udeo koji ste imali u velikoj borbi koju vodimo već 20 meseci, kao i na to da ste time zaslužili da Vam se posvedoči velika zahvalnost. Tražio sam da se i dalje, u višem inte-

---

[5]) III deo, glava XXI.

*) Sedište Ministarstva rata. — Prim. prev.

[6]) Ličeno strogo poverljivi dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 74.

resu otadžbine, iskoriste Vaše vojničke sposobnosti i Vaša neumorna i toliko plodonosna aktivnost.

Vlada je, na moj predlog, voljna da Vam poveri dužnost vojnog guvernera Pariza, kao i odgovornost za odbranu prestonice.

Čvrsto sam ubeđen da ćete na toj novoj i visokoj dužnosti ostati onakav primeran starešina i službenik kakav ste uvek bili.

Što se mene tiče, ja ću sačuvati *nepovrednu uspomenu na tesnu saradnju koja mi je bila osobito dragocena* i na kojoj Vam još jednom izražavam *svoju duboku zahvalnost.*

Vaše će se naimenovanje izvršiti krajem nedelje.

Ž. Žofr

Kao odgovor dobio sam 28 marta ovo pismo kojim je general Dibaj sa *plemenitom dostojanstvenošću* primio ovu meru koja ga je pogodila:[7])

Generale,

U prvom redu mi je stalo do toga da Vam zablagodarim na srdačnim izrazima kojima ste nastojali da mi ublažite gorčinu smenjivanja sa dužnosti zbog prekoračene granice starosti, i veoma sam dirnut blagonaklonim načinom na koji ste ocenili usluge koje sam učinio.

Bio bih srećan da sam ostao uz Vas do oslobođenja otadžbine. Ali, moram se prikloniti pred opštom merom koja se preduzima.

Sa zahvalnošću primam dužnost guvernera i komandanta odbrane Pariza koju mi vlada čini čast da mi na Vaš predlog poveri.

Ja ću se na njoj, po svojoj navici, založiti svom svojom aktivnošću i svim svojim srcem.

Izvolite, generale, primiti izraz moje usrdne odanosti.

Dibaj

31 marta 1916 godine smenio sam ga sa dužnosti komandanta Istočne grupe armija i na njegovo sam mesto odredio generala Franše d'Eperea, komandanta 5 armije.

General de Langl je sa istom uzvišenošću duše primio vest o svom stavljanju u penziju.

Iskoristio sam jedan obilazak našeg istočnog fronta, koji sam vršio sa generalom Kadornom, da bih 29 marta uveče predao generalu de Langlu Vojničku medalju, poslednje priznanje za njegove zasluge i znak *poštovanja koje mu je odato pri odlasku.* Ta je svečanost obavljena prilikom jedne smotre u Šalonu. Pošto sam generalu de Langlu prikačio odlikovanje, poljubio sam ga od sveg srca.*) Potom su trupe, dok se noć spuštala, prodefilovale pred njim. Njegovo viteško i dostojanstveno držanje uzbudilo je sve prisutne, Francuze

[7]) Lični dosije glavnokomandujućeg, knj. II, sv. 3, predm. 75.

*) U francuskoj vojsci je tradicionalan običaj da starešina pred strojem prikači odlikovanje odlikovanome i da ga potom poljubi. — Prim. prev.

kao i strance koji su prisustvovali tome događaju: generala Kadornu i oficire koji su ga pratili, kao i srpske oficire koji su se zatekli na prolazu u 4 armiji.

Parlament je, osim komandanata armija i grupa armija, bacio oko i na oficire na nižim položajima koji su iz različitih razloga stekli neprijatelje među političarima, na generala Pelea, pukovnika Biaa, bivšeg Milranovog šefa kabineta, potpukovnika Bela, načelnika Personalnog odeljenja u Vrhovnoj komandi. Puštalo se da uzme maha legenda da je Šantiji postao grad u kome se više misli na zabave nego na rat.[8]) Izražavalo se čuđenje zato što se broj oficira u Vrhovnoj komandi povećao otkako je nastala stabilizacija u razmeri koja je neznalicama izgledala neprihvatljiva. U ovome pitanju ja se neću spuštati dotle da pravim statistike. Ali, dovoljno će biti da kažem da je povećanje broja štabnih oficira u toku poziciske vojne bila pojava koja se, kako u najmanjim tako i u najvećim jedinicama, nametala poglavito usled razvoja izvesnih pozadinskih službi koje su u početku rata bile slabo razvijene, a koje su se svakim danom sve više razgranjavale. A siguran sam da bi se, kada bi se uporedila brojna stanja štabova raznih savezničkih ili neprijateljskih Vrhovnih komandi, ustanovilo da je, uzimajući u obzir jačinu odnosnih snaga na frontu, francuska Vrhovna komanda bila jedna od najskromnijih i jedna od onih u kojoj se najviše radilo.

Sve bi to bilo samo jedna hrpa sitnica kojima ja ne bih pridavao važnosti da se ti zlonamerni i tendenciozni glasovi nisu širili u zemlji čiji su nervi stavljeni na suviše surovu probu da bi se smelo dozvoliti da se ona razdražuje kampanjama koje bi se najzad završile time što bi se u duhove unelo uznemirenje.

7 jula, dok je Tajni komitet Senata još zasedavao, ministar rata je došao k meni. Pošto me je pitao o nekim pojedinostima o operacijama koje su se tada izvodile na Somi, on mi je postavio pitanje o stvarima koje su najviše ležale na srcu ljudima iz parlamentarnih krugova, tj. o parlamentarnoj kontroli i smanjenju brojnog stanja osoblja u Štabu Vrhovne komande. Ja sam mu odgovorio da ta pitanja neću izgubiti iz vida, ali da mi primena tih mera zasada izgleda

---

[8]) Očigledno je da ja ne bih mogao da garantujem za čednost svih 300 oficira svih činova koji su činili Štab Vrhovne komande. Sve što mogu da kažem to je da su oficiri u mojoj neposrednoj okolini bili na službi od 7 časova izjutra do 11 časova uveče i da su neki, kao general Pele, provodili veći deo noći u radu.

Što se tiče raskoši u Vrhovnoj komandi, navešću jednu malu pojedinost koja se odnosi na mene:

1 januara 1916 godine, posle jednoga ručka na koji sam bio pozvao pretsednika republike, pretsednika vlade, generala Galijenija, generala Daglasa Hega i komandante grupa armija, major Flater, ađutant generala Hega, zatražio je od moga ordonans-oficira, majora Tuzelijea, obaveštenja o organizaciji moga stana i moje menaže, koje je engleski glavnokomandujući hteo da kopira. Veoma raskošan život u stanu maršala Frenča izgledao mu je suviše luksuzan i suviše skup, te je hteo da usvoji jednostavnost koju je zapazio kod mene.

neumesna, jer je bitka na Somi tek otpočela i ona zahteva da joj poklonim svu svoju pažnju.

General Rok, koji je, otkako je postao ministar, smatrao da je veoma darovit političar, dao mi je pri odlasku nekoliko saveta: »Ja dobro poznajem parlamentarce«, rekao mi je. »Ono što sa njima treba raditi, to je: činiti se da im se udovoljava i ne odbijati ih brutalno. Zato im ja uvek popuštam u sitnicama i oni odlaze zadovoljni«.

»To je, doista, vrlo vešto«, odgovorio sam mu. »Ali kad više ne budeš imao *sitnica* na kojima ćeš im popuštati, moraćeš im popuštati u *krupnim stvarima*. A kada budeš iscrpeo i krupne stvari, oni će te najuriti«.

Način rada koji mi je hvalio general Rok nije bio moj način.

U toku ovih izlaganja videlo se da sam nastojavao da se poštuju moja prava nadležnosti i vlasti — ne iz samoljublja ili lične sujete — nego zato što sam smatrao da prost zdrav razum nalaže da onaj koji snosi odgovornost raspolaže i sredstvima da je ispuni. A u poglavlju koje sam posvetio bici na Somi pomenuo sam incident koji se dogodio između Roka i mene prilikom jednoga putovanja pretsednika republike u Verden. Smatrao sam da se pravilo, koga sam se čvrsto držao, da pratim članove vlade prilikom njihovih poseta frontu, utoliko više nameće što sam nekoliko dana ranije mogao da ocenim svu opasnost od otstupanja od njega i što me je opšti pravac politike upozoravao da se još više čuvam nepoželjnog mešanja u vođenje operacija.

17 jula, po povratku sa jednoga obilaska koji je pretsednik republike izvršio na Somi, o kome sam govorio, predao sam generalu Roku jedno pismo o pitanju ustanovljenja parlamentarne kontrole. U to vreme se u Skupštini raspravljalo povodom jednog izveštaja Andrea Tardijea koji je predlagao obrazovanje jedne »Kontrolne komisije« od 30 članova koja bi imala zadatak da vrši kontrolu na »prednjem delu«, dok bi Vojna komisija i dalje vršila kontrolu na pozadnjem delu vojišne prostorije i u pozadini.

U pismu koje sam predao ministru ja sam izneo svoje mišljenje o tome projektu. Ja nisam mogao da pristanem na to da delegati mogu odlaziti na vojišnu prostoriju, i to na prostoriju Vrhovne komande i zadnji deo armiskih zona a da ja o tome *ne budem obavešten*, a na prednji deo armiskih zona *bez moga odobrenja*. Ja nisam mogao pristati na to da delegate prate oficiri iz pozadine koje bi izabrali sami poslanici. Štaviše, ja sam postavljao kao princip da se kontrola ima vršiti po službama a ne po armijama. Ja sam, na taj način, hteo da se kontrola vrši nada mnom a ne nad mojim potčinjenima.

Ubrzo su se obistinile moje strepnje u pogledu toga da će parlamentarci imati teškoća u tome da poštuju granicu, koju su sami odredili, između službi, čiju su kontrolu za sebe zadržali, i vođenja operacija, u koje su priznali da nemaju prava da se mešaju.

26 juna mi je dostavljen jedan izveštaj Abela Ferija koji je bio u Verdenu. Taj dokument je s kraja na kraj bio ispunjen razmatranjima o operacijama: on je naširoko pričao o odbranbenim postrojenjima i raspravljao o valjanosti njihovih položaja.

Međutim, vojnička znanja Abela Ferija bila su sumnjiva.

1 avgusta sam poslao generala Pelea u Pariz da sa generalom Rokom i generalom Gracijanijem, načelnikom Glavnog generalštaba, razmotri pitanje uspostavljanja parlamentarne kontrole. General Pele je sobom poneo dva pisma[9]) u kojima sam izložio svoje gledište i predložio jedno rešenje.

U prvom pismu ja sam ministru učinio predloge koji su se odnosili na primenu projekta odluke od 27 jula 1916 o parlamentarnoj kontroli u vojsci: »Skupština dodeljuje svojim visokim komisijama potrebna ovlašćenja da u vojsci vrše stvarnu kontrolu na licu mesta itd...«, kontrolu koja se ima vršiti pod uslovima određenim na sednici od 22 juna. U tome pismu sam opominjao na to da se kontrola ima vršiti »nad službama čiji je zadatak da vojsku snabdevaju potrebama, strogo se uzdržavajući od mešanja u projektovanje, vođenje i izvršenje vojnih operacija«.

Drugim pismom sam odgovorio na jedno ministrovo pismo u kome je on izrazio želju da bude brzo obavešten o funkcionisanju službi u armijama i da se u njima vrše ankete kako bi on mogao odgovarati na pitanja koja će mu biti upućena u Parlamentu.

Ja sam ga obavestio da nameravam da odredim generala Belena, glavnog inspektora stručnih službi u Vrhovnoj komandi, da centrališe sva pitanja koja se tiču parlamentarne kontrole.

»Kada preko Vas budem obavešten da jedna delegacija želi da izvrši kontrolu izvesne stručne službe u jednoj ili više armija, glavni inspektor struka stupiće u vezu sa pretsednikom delegacije i u sporazumu sa njime odrediće kada, gde i kako će se moći izvršiti zadatak delegata. Biće im pružene sve olakšice ukoliko se vojna situacija tome ne bude protivila.

Glavni inspektor struka odrediće oficira koji će imati zadatak da prati delegaciju, ili će je u izvesnim osobito važnim slučajevima lično pratiti.

Treba jasno istaći da je za odlazak u pozadinu Vrhovne komande i u armisku pozadinu dovoljno da budem obavešten o polasku misija da bi potrebna naređenja mogla biti izdata.

Međutim, što se tiče prednjeg dela armiskih zona, neophodno je, što je dosada uvek bilo priznato, da se od mene unapred traži mišljenje kad god koja delegacija bude htela da vrši kontrolu u toj zoni. Ja ću Vas odmah obaveštavati da li to vojnička satuacija dozvoljava«.

General Pele se iste večeri vratio iz Pariza i doneo mi je dosta uznemirujuća obaveštenja o duhovnoj nastrojenosti generala Roka: »Parlamentarna kontrola je moja kontrola«, rekao je on, a ta for-

[9]) Br. 151 i 152 od 1 avgusta 1916.

mula je pokazivala da se povećava konfuzija u nadležnosti izvršne i zakonodavne vlasti. General Pele mi je doneo jedno ministrovo pismo koje je u zatuljenoj formi odavalo njegovu nameru da parlamentarcima koji bi dobili zadatak da vrše kontrolu dâ odrešene ruke.

Evo pisma generala Roka:

Pariz, 1 avgusta 1916

Ministar rata

Gospodinu glavnokomandujućem generalu francuske vojske
Štab Vrhovne komande

Odlukama koje su izglasane u Skupštini i Senatu, Parlament je izrazio svoju volju da preko svojih komisija vrši kontrolu nad svima službama, kako u armijama tako i u pozadini. Od toga se izuzimaju vojne operacije, ali treba biti načisto sa time da oba Doma žele da budu sigurna da su preduzete sve materijalne mere kako za organizaciju odbrane tako i za uspešno izvršenje ofanziva.

S druge strane, pretsednik vlade je u svojim izjavama pred oba Doma izjavio da se parlamentarna kontrola neće moći vršiti nad komandovanjem i da je jedino vlada odgovorna Parlamentu.

Iz ove situacije proizlaze dve posledice:

1) Delegati Parlamenta imaće pravo da vrše ispitivanja u svima stručnim službama u vojsci. Čak i ako im njihov službeni zadatak ne dozvoljava da se bave operacijama, oni će u toku svojih obilazaka, hteli ne hteli, prikupiti i podatke od vojnog značaja koje će nesumnjivo iskoristiti bilo u razgovorima sa članovima vlade, bilo u odborima, ili čak i na tribini za vreme tajnih sednica.

2) Prema tome, potrebno je — i to je druga posledica od onih koje sam gore spomenuo — da vlada (u ovom slučaju ministar rata) bude uvek obaveštavana o toku onoga što se događa u armijama i da ona tamo može u svakom trenutku da pribavi obaveštenja koja joj budu bila potrebna.

On će, tako obavešten, moći da orijentiše gledište vlade i članova Parlamenta i da u svakome trenutku, sa potpunim poznavanjem stvari, odgovori na pitanja ili interpelacije koji bi mu mogli biti upućeni.

Pri sadašnjoj organizaciji, taj uslov stalnog obaveštavanja nije dovoljno ostvaren.

Da bi on to bio, neophodno je da se pri centralnoj vojnoj upravi obrazuje jedan organ koji bi se mogao nazvati »Generalna inspekcija struka«, koji bi imao dovoljno osoblja da bi na licu mesta mogao prikupljati potrebna obaveštenja i pratiti kontrolne komisije.

Da bi se izbeglo dvojno poslovanje, ta bi Generalna inspekcija mogla biti ona koja već dejstvuje u Vašem štabu Vrhovne komande i kojom rukovodi general Belen. Dovoljno će biti da taj general

premesti svoje kancelarije u Pariz i da se njegovo osoblje popuni na taj način što će se, po potrebi, uzeti potrebno ljudstvo struka iz Komande pozadine. General Belen i oficiri pod njegovom komandom biće, uostalom, u stanju da za Vaš račun vrše zadatke inspekcije koje biste im Vi imali poveriti.

Što se tiče vojnih operacija, biće dovoljno da primenimo postupak, samo u širem obimu, koji smo bili usvojili kada smo trebali da odgovaramo na interpelacije koje su bile pripremane o Verdenskoj bici, to jest da pukovniku Valantenu omogućimo da uz pomoć potrebnog broja oficira bude uvek u toku događaja kako bi me mogao obaveštavati.

Ovaj oficir će, razume se, i dalje vršiti svoje sadašnje dužnosti i ostati na službi kod načelnika Glavnog generalštaba.

Oficiri koji budu pratili delegate Parlamenta u armije, podnosiće izveštaje od kojih će Vam se dostavljati kopija. Vi biste isto tako dobijali i kopije izveštaja koje budu podnosili članovi komisija i Vi biste mi saopštavali svoje mišljenje o iznetim primedbama.

Taj sistem obaveštavanja, preko Generalne inspekcije službi i preko jednoga odeljenja Generalštaba, bio bi upotpunjen ličnim obilascima državnih potsekretara po njihovim odnosnim službama, kao i ministrovim obilascima.

Molim Vas da me obavestite da li mi možete staviti na raspoloženje generala Belena, pod gore navedenim uslovima, kao i da mi u isto vreme saopštite imena onih oficira koji bi mu mogli biti pridati na službu.

Što se tiče pojedinosti organizacije Inspekcije, njih bi već otsada mogli početi zajednički proučavati general Belen, načelnik štaba Vrhovne komande i načelnik Glavnog generalštaba.

Rok

Sutradan, 2 avgusta, otišao sam odmah po ručku u Pariz i predao sam pretsedniku vlade Brijanu tekst jednoga pisma koje sam nameravao da uputim ministru rata, kao odgovor na ono gore izneto. Pretpostavljao sam da o ovome pitanju govorim neposredno sa pretsednikom vlade koji je odlično poznavao parlamentarnu sredinu, koji je mogao bolje da sudi o opasnostima rešenja koja je predlagao Rok nego li on sam, i koji mi je, da kažem istinu, ulivao više poverenja nego ministar rata.

Štab Vrhovne komande, 2 avgusta

Glavnokomandujući general
Gospodinu ministru rata

Pismom od 1 avgusta saopštili ste mi na koji način nameravate da u vojsci organizujete, s jedne strane, kontrolu vlade (u ovom slučaju, ministra rata), a s druge strane, kontrolu Parlamenta.

Pre nego što bih pristupio proučavanju uslova pod kojima bi se vršila ta dvostruka kontrola u toku operacija, kao što to Vi od mene zahtevate, izgleda mi neophodno da iznesem koje joj granice treba postaviti, jer bi, u protivnom, postojala opasnost da se dovede u pitanje vršenje komandovanja i odbrana zemlje.

Te mi granice izgledaju jasno određene samom odlukom Skupštine od 22 juna, govorima pretsednika vlade održanim u toku diskusije o predlogu odluke koji je podneo Andre Tardije i tokom cele diskusije o tome predlogu.

Projektovanje, vođenje i izvršenje operacija isključeni su od strane samoga Parlamenta od parlamentarne kontrole.

Međutim, Vi ste dodali da »oba Doma žele da budu sigurna da će biti preduzete sve materijalne mere kako za organizaciju odbrane tako i za uspešno izvršenje ofanziva«.

O ovome pitanju je potrebno napomenuti da će delegati Parlamenta moći da steknu ovu sigurnost samo ako se budu potpuno upoznali sa podelom snaga i sredstava stavljenih na raspoloženje komandantima, ako im se budu saopštili ciljevi koji se žele postići i ako budu obavešteni o merama koje su preduzete radi njihovog postignuća, što su sve stvari koje isključivo spadaju u delokrug vođenja operacija.

Smatram da bi bilo od najveće opasnosti za odbranu zemlje kada bi se dozvolilo da im se pruže obaveštenja te vrste.

Vi ste dodali da ste, kako biste sami mogli pružiti Parlamentu sva tražena obaveštenja i kako biste mogli odgovoriti na sva pitanja vojne prirode koja Vam mogu biti postavljena, rešili da pri Glavnom generalštabu ustrojite jedan organ čiji će zadatak biti da Vas stalno obaveštava o toku operacija.

Važno je da se u tome pogledu izbegne svaki nesporazum.

Ja sam spreman da Vam, kao što sam to uvek bio, stavim na raspoloženje sve podatke koji se odnose na protekle operacije.

Ja sam, isto tako, spreman da Vama *lično* pružim sva objašnjenja koja biste želeli.

Ali, ako bih ja morao biti podvrgnut stalnoj kontroli, ako bih pored teške odgovornosti koju snosim morao svakoga časa da se brinem o tome da vladi objasnim i da pred njom pravdam mere koje sam preduzeo, ja na to ne bih mogao pristati, jer bi mi ta briga oduzela slobodu odlučivanja i akcije koje su mi neophodne.

Ja ne bih mogao, a da ne unizim autoritet koji mi je potreban nad svima službama u armijama, ni da podredim njihovu delatnost ispitivanjima jedne opšte i stalne inspekcije koja bi se nalazila pod Vašim neposrednim rukovodstvom i koja bi dejstvovala potpuno nezavisno od mene, kao što ste Vi to formulisali Vašim projektom.

Konačno, ako vlada koja mi je dosada poklanjala svoje poverenje želi i dalje da mi ga poklanja, ja od nje tražim da me ne podvrgava stalnom i detaljnom tutorstvu ministra rata.

Međutim, ako više ne uživam potpuno poverenje vlade, ja molim da me ona razreši teške odgovornosti koju više ne bih bio u mogućnosti da snosim pod tim novim okolnostima.

Žofr

Ja sam to pismo pročitao pretsedniku vlade i usmeno mu objasnio da mi moja savest ne dozvoljava da prihvatim to stavljanje pod tutorstvo pod koje ministar rata želi da me stavi i koje nesumnjivo mora imati najštetnije posledice.

Brijan me je najpažljivije saslušao, dao mi je potpuno za pravo i rešio je da odmah interveniše kod generala Roka koga je trebao sutradan da vidi na jednoj sednici Ministarskog saveta. On mi je obećao da će uticati na ministra da odustane od svojih zahteva iznetih u pismu koje mi je bio poslao. »Između ministra i Vas ne treba da dođe do sukoba«, rekao mi je on na kraju. Stvari su ostale u stanju u kome su se nalazile, shodno predlozima koje sam maločas izneo.

4 avgusta sam otputovao iz Šantijia da bih na Somu pratio pretsednika republike, pretsednika Senata i ministra rata. Poenkare je u Kamremiju prisustvovao reviju 2 konjičke divizije. On je lakome puku te divizije predao zastavu. U Eskenoau sam Pretsedniku prikazao rad novih aviona. Popodne je izvršena predaja odlikovanja, poseta evakuacione bolnice u Seriziju i izvesnih komandnih mesta. Ali, ono što je u mojim očima bilo najzanimljivije na tome putu, bilo je to da sam ja imao prilike da u prisustvu pretsednika republike i pretsednika Senata diskutujem o pitanju parlamentarne kontrole koje je ministar rata pokušao tako neuputno da reši. Pretsednik republike se, po njegovom običaju, malo upuštao u diskusiju. Ipak sam stekao utisak da je on naklonjen mome gledištu. Antonen Dibo je kategorički stao na moju stranu. General Rok, kome je pretsednik vlade verovatno već malo natrljao nos, osetio je da je izgubio partiju i nije krio svoju zlovolju. Ostalo se *pri ranijem stanju* stvari i utanačeno je da se pismo koje mi je ministar rata napisao 1 avgusta 1916 smatra kao da ne postoji, kako u pogledu projekta da general Belen dođe u Pariz tako i u pogledu uspostavljanja veze posredstvom pukovnika Valantena. Ministar je ostao pri tome da ima prava da bude tačno obaveštavan. Ne osporavajući mu to pravo, ja sam smatrao za potrebno da preciziram da se ministar može obaveštavati o prošlim događajima preko jednoga oficira za vezu iz svoga kabineta koji će imati prava da ide na front u pratnji jednoga oficira iz Vrhovne komande, ali o događajima koji su u toku, njega ću i dalje obaveštavati samo ja preko pukovnika Penelona i majora Herbijona.

Rok se priklonio pred mojom jasno izraženom voljom i, kako nije našao nikakav oslonac kod pretsednika republike i pošto se pretsednik Senata odlučno izrazio protiv njegovog gledišta, on više nije insistirao.

Ovo pitanje je bilo definitivno okončano nekoliko dana docnije kada sam ustalio oblik pismenog ovlašćenja koje se ima dati parlamentarnim delegatima prilikom njihovog upućivanja na vojišnu prostoriju. Po sporazumu sa pretsednikom vlade ustaljeno je da će delegati upućivati svoje zahteve ministru rata koji će mi ih dostavljati i da ću jedino ja donositi sud o umesnosti tih poseta.

Što sam opširno opisao te incidente koji su izgledali sitni u sravnjenju sa krupnim događajima koji su se u to vreme odigravali, to je stoga što su te parlamentarne intervencije doista mogle da imaju najteže posledice. Autoritet koji mi je pripadao bio je element od bitnoga značaja. Dozvoliti da se on umanji, značilo je *odložiti ili dovesti u pitanje pobedu koju sam već nazirao* i koja nas je *toliko skupo stajala* da se ona nije mogla ostaviti *na milost i nemilost niskih intriga ili partiskih razmirica.*

Međutim, operacije su se izvodile na raznim frontovima.

Stupanje Rumunije u rat proizvelo je u javnome mnenju, opravdano, veliko oduševljenje. U njemu se video odlučujući doprinos snaga i simptom naše bliske pobede. Razočarenje je bilo utoliko veće kada je Rumunija počela da trpi neuspeh za neuspehom. Taj preokret u ratnoj sreći je izgledao neobjašnjiv i utisak koji je iz njega proizašao izazvao je razumljivo uznemirenje duhova.

To uznemirenje se, prirodno, ogledalo i u novinama, a u Parlamentu su one iste ličnosti, koje su mi dotada prebacivale što opštim neposredno sa savezničkim glavnokomandujućim, te na taj način prisvajam nadležnost vlade, sada optuživale Vrhovnu komandu da nije umela da uskladi operacije Antantinih armija.

Na to se nadovezalo i pitanje komandovanja savezničkim armijama kod Soluna.

Ja sam već u više mahova imao prilike da u ovim Memoarima ukažem na to da se to pitanje ustvari postavljalo od onoga dana kada je vlada postavila generala Saraja na čelo Istočne vojske. Videlo se kakve je teškoće to naimenovanje, koje je izvršeno bez moga pitanja, odmah prouzrokovalo, naročito sa našim saveznicima Britancima koji su bili pogođeni time što su bili potčinjeni jednom generalu čije im se sposobnosti na Zapadnom frontu nisu učinile sjajne.

Hitnost rešenja toga pitanja došla je do izražaja onda kada je došlo do žestokih incidenata između generala Saraja i komandanta francuskih trupa, generala Kordonijea, o čemu sam već govorio.

Da bi se to pitanje pravilno rešilo, bilo je važno da ono ostane ono što jeste — isključivo vojno — i da se ne izmetne u političku aferu.

Nije se umelo ili, da kažem ono što mislim, nije se htelo da se izbegne ta nezgoda. Videlo se da je onda kada sam ministru rata saopštio svoju nameru da izvršim anketu nad komandantom Istočne vojske, general Rok uticao na vladu da donese odluku da tu anketu

izvrši lično ministar rata. Međutim, dekretom od decembra 1915 godine komandant Istočne vojske mi je izrično bio potčinjen. Ja sam odmah uočio opasnost od takvog postupka kojim su se širom otvarala vrata mešanju politike u vojnu oblast. Što se nisam kategorički odupro rešenju ministra rata, to je bilo stoga što je Brijan, kao što sam izložio u poglavlju u kome sam već govorio o tome incidentu, navaljivao uporno na mene da prihvatim to rešenje. On mi je objasnio da i on želi, isto toliko koliko i ja, da bude obavešten o stanju u Solunu. »Pustite me da radim«, rekao mi je on, »ja imam svoj plan. A ako anketa, kao što očekujem, bude nepovoljna po Saraja, ja ću na sebe uzeti odgovornost da ga otstranim«. Ja sam se priklonio.

I pored izveštaja majora Rekena i drugih oficira, koji su dolazili iz Soluna, i *pored žalbi Rusa, Italijana i Engleza*, i pored toga što su u celoj Istočnoj vojsci učinile vrlo rđav utisak žestoke prepirke između Saraja i Kordonijea koje su se vodile javno i za koje krivica nije ležala samo do Kordonijea, general Rok je, po povratku, kao što sam rekao u jednoj od prethodnih glava, izjavio da je general Saraj u potpunosti izvršio svoj zadatak, da bi bilo nepravedno smeniti ga i da je dovoljno samo pojačati njegov štab.

Ja sam se morao prikloniti toj oceni, jer sam prihvatio postupak čija je ona bila samo posledica. Ali, general Rok je time stvorio situaciju kakvu Brijan nasigurno nije očekivao. Kampanja u Parlamentu je iznenada potstaknuta tim incidentom u kome se moralo uočiti neslaganje između ministra i mene. Odjeci toga komešanja doprli su do mene sa raznih strana. Već se pogovaralo o obrazovanju jednog novog Tajnog komiteta. Nameravalo se da se u njemu raspravlja o događajima u Rumuniji koji su uzimali sve ozbiljniji obrt, o pitanju operacija na Somi, o gubicima. Na sve te interpelacije nadovezalo bi se, sasvim prirodno, i pitanje komandanta Istočne vojske.

24 novembra sam dobio potvrdu o svima tim glasovima. Toga dana je pretsednik vlade sa generalom Rokom došao na ručak kod mene u ulici Mikel Anđela br. 6. Unutrašnja politička situacija se obadvojici ministara činila prilično ozbiljnom. Ipak je Brijan imao vere da će se ta nova kriza smiriti, dok je general Rok bio manji optimista. Ni jedan ni drugi nisu prikrivali da će i Vrhovna komanda osetiti odboj talasa toga napada u Parlamentu.

Doista, obrazovanje Tajnog komiteta bilo je izglasano i 28 novembar je određen kao dan početka njegovog rada.

S druge strane sam saznao da je general Rok na sednici vlade, na kojoj je podneo izveštaj o izvršenju svoga zadatka u Solonu, veoma hvalio generala Saraja pripisujući svu krivicu za nedostatke, koji su se mogli ustanoviti, tome što njegov *štab* nije imao dovoljno i spremnog osoblja. Potom je general Rok kao zaključak izneo mišljenje da bi Istočnu vojsku trebalo izuzeti ispod moje komande;

on je saopštio da sprema dekret kojim će se izmeniti onaj od decembra 1915.

Na sledeću sednicu Ministarskog saveta, koja je održana 27 novembra 1916, to jest uoči sastanka Tajnog komiteta, ministar rata je doneo projekt dekreta koji je lično pripremio, prema kome bi vođenje rata prešlo u ruke ministra koji bi *jedini bio nadležan* da određuje koja sredstva treba dodeliti na koje vojište, da odobrava operaciske planove i da naimenuje komandante armija. Što se tiče glavnokomandujućeg francuske vojske, on bi, po tome projektu, opet postao komandant severnih i i severoistočnih armija.

Ministarski savet, kome je ovaj projekt bio podnet, izglasao je jednoglasno, *osim jednoga glasa*, da dekret od 5 decembra 1915 treba i dalje da ostane na snazi i da mi i dalje treba ostaviti *u potpunosti funkcije* koje su mi dodeljene tim dekretom.

Nije bio prihvaćen ni predlog koji je general Rok podneo da se ukinu grupe armija.

Što se tiče Brijana, on je na sebe primio da pred Tajnim komitetom brani Vrhovnu komandu.

Pa ipak, general Rok je postigao to da general Pele i potpukovnik Bel, protiv kojih je mnenje u Parlamentu bilo *sve razdraženije*, budu otstranjeni iz Vrhovne komande i vraćeni u trupu. General Kastelno će biti upućen u Rusiju na konferenciju koja je bila predviđena za decembar. A bilo je ugovoreno da se on po svome povratku više neće vraćati u Vrhovnu komandu.

Ja sam u 13 časova bio obavešten o zaključcima donesenim na toj sednici. (To jutro sam se bio vratio iz Verdena.) Odmah sam otišao u Pariz gde sam potražio Malvija, koji je uoči toga dana izrazio želju da me vidi. Ministar unutrašnjih poslova uveravao me je da će vlada, podržavajući me, vršiti svoju dužnost, a da ukoliko se lično njega tiče, mogu računati na njega.

1 decembra sam sa generalom Kastelnoom otišao u Pariz, odazivajući se pozivu koji nam je uputio pretsednik republike. Mi smo sa Poenkareom, u užem krugu, raspravljali o izvesnim pitanjima. Govorilo se o organizaciji najvišega komandovanja, ali se naročito dugo bavilo izvesnim vojnim licima na koje se zlovolja političara osobito bila okomila. *Pored generala Pelea i potpukovnika Bela,* političari su zahtevali *udaljenje generala Kastelnoa, a takođe i generala Foša,* o čijem su stanju zdravlja rasprostranjeni netačni glasovi i protiv koga su se gomilale kritike.

Iz razgovora, koje sam u to vreme vodio sa članovima vlade, bio sam stekao utisak *da ni oni sami nisu bili potpuno načisto sa time* kakvo držanje treba da zauzmu. Kao što mi je rekao Malvi, oni su bili rešeni da brane Vrhovnu komandu, ali su, po receptu generala Roka, *osećali potrebu da Parlamentu,* kako bi izgledalo da udovoljavaju njegovim željama, *popuste u izvesnim pitanjima* i, posebno, da *udalje* sa njihovih položaja izvesne vojne ličnosti. Ministrova dobra volja se, uostalom, kretala po jednoj vijugavoj krivoj

liniji koja je odražavala utiske koje je on stekao u toku sednica Tajnog komiteta koje su se održavale. 29 novembra su Abrami i Tardije održali žestoke govore protiv Vrhovne komande. 30 novembra je Skupština pljeskanjem pozdravila ime generala Saraja koje je pomenuto prilikom jednoga dugog govora ministra rata. Ali, 1 decembra, Brijan je izazvao veliko uzbuđenje u Skupštini kada je ukazao na *nerazrešive teškoće pred kojima sam se nalazio da bih obezbedio usklađivanje operacija*. Toga dana je opšti utisak bio optimistički i očekivalo se da će se debate prekratiti.

2 decembra u Parlamentu je bio miran dan. Tajni komitet je raspravljao o pomorskim pitanjima. Pretsednik vlade nije prisustvovao sednici. Ja sam bio primio generala Kastelnoa koji je bio zvanično određen za pretstavnika francuske Vrhovne komande na međusavezničkoj konferenciji koja je trebala da otpočne u toku toga meseca u ruskoj Vrhovnoj komandi.

Ali, dok je Parlament raspravljao, u Grčkoj su se odigravali krupni događaji. Toga dana su nam prispeli telegrami iz Atine. Tuklo se po ulicama i francuska krv je, još jednom, potekla. Odeljenja mornara bila su podmuklo napadnuta. Govorilo se o nekih 60 mrtvih. A izgledalo je da admiral Dantiž di Furne nije odmah preduzeo mere koje su nametali staranje o dostojanstvu Francuske i briga o bezbednosti naših vojnika.

3 decembra, pre podne, prispele su nam nove pojedinosti o tome žalosnom događaju. Nije samo potekla francuska krv nego je i našem ugledu bio zadat takav udarac da je mogao postati nepopravljiv, jer vlada, izgleda, nije bila voljna da prema kralju Konstantinu preduzme mere koje su morale nalagati naša čast i naša bezbednost. Tada su u Grčkoj postojale dve vlade: jedna koja se borila protiv nas i druga koja se borila uz nas. Sumnja više nije bila dozvoljena. Toga dana sam od generala Saraja primio jedan telegram u kome se govorilo jezikom kakvim je trebalo govoriti i kojim je tražio odobrenje da se odmah maršuje na Larisu.

Pošto sam se posavetovao sa generalom Peleom, odlučio sam da odem pretsedniku vlade i da mu predložim energične mere koje sam smatrao da treba preduzeti i da mu saopštim telegram generala Saraja sa čijim sam se predlozima slagao.

Brijan me je primio u 11.45 časova. Zajedno smo razmotrili grčko pitanje. Zaključak našega razmatranja bio je da se generalu Saraju pošalje jedan telegram kojim će mu se narediti da protiv Larise ne preduzme nikakve operacije dok ne bude dobio nove instrukcije od vlade, ali da se i obavesti da će 60-ta divizija i 16 kolonijalna divizija, koje su na putu za Solun, biti skrenute i upućene u Pirej.

Pošto je to pitanje bilo uređeno, Brijan me je zadržao na ručku. Tada je pokrenuo razgovor o politici.

Na moje veliko iznenađenje on mi reče da mu mnenje u Parlamentu zadaje velike brige i da on, da bi ga stišao, vidi samo jedno

rešenje: preustrojstvo Vrhovne komande iz osnova, *jer će u protivnom vlada pasti,* što bi bilo ozbiljno, jer zasada ne postoji nikakva druga kombinacija koja bi mogla obezbediti nesmetan rad vlade. Štaviše, pad vlade bi imao za posledicu i krizu u rukovođenju operacijama. Tu dvostruku opasnost je trebalo izbeći. Pretsednik vlade je, dakle, apelovao na moje *rodoljublje da bih spasao vladu* time što bih prihvatio korenite izmene koje će mi on izložiti. I on je završio svoj uvod time što je izjavio da je ubeđen da će sutradan, ako se bude pojavio pred Tajnim komitetom Skupštine ne objavivši tu reformu, vlada biti zbrisana.

Brijanov plan je bio ovaj:

Ja ću imati zadatak da *vodim rat.* Ja ću uza se imati jedan štab i uz mene će se nalaziti pretstavnici savezničkih vojski. Više neću neposredno komandovati francuskim armijama na Severoistočnom frontu koje će biti stavljene pod komandu jednog generala koji će biti određen tek pošto ja budem dao svoje mišljenje o onome koga budem smatrao najdostojnijim da vrši tu tešku dužnost. Ukratko, *ja ću imati da vršim opšte rukovođenje ratom* i moja nadležnost će se prostirati kako na glavnokomandujućeg Severoistočnih armija tako i na glavnokomandujućeg *Istočne vojske.* Ja ću komandovati *iz Pariza,* gde ću biti u tesnoj vezi sa vladom, a da bi se moj autoritet uvećao, Brijan mi je saopštio da ću uskoro biti uzdignut na dostojanstvo maršala.*)

Ti predlozi su za mene bili otkrovenje. *U mojim ranijim razgovorima* sa članovima vlade ništa mi nije davalo povoda da predvidim da je taj plan začet na sednicama vlade. Odgovorio sam pretsedniku vlade *da sam spreman da se priklonim pred odlukama vlade,* da sam kao vojnik, *što sam* i bio, u svojoj službi imao dovoljno prilike da *slušam* da bih se *povinovao i novoj dužnosti* koja mi se dodeljuje. Ali, bilo mi je stalo do toga da istaknem da ću se, *daleko od toga da potstaknem ostvarenje izmena* za čije prihvatanje sam trebao da budem *nagrađen maršalskom palicom,* ograničiti samo na *to da se sa time pomirim, jer u tome planu vidim velike nezgode.*

Izvesno je da je taj plan *na prvi pogled* izgledao logičan. Kao što komandant korpusa ne treba neposredno da komanduje ni jednom od svojih divizija, tako je izgledalo normalno da ni glavnokomandujući francuske vojske ne treba lično da komanduje armijama koje operišu na Severoistočnom vojištu. Ali, ta je *logičnost* bila samo *prividna.* Postojala je tolika nesrazmera između francuskih snaga na Severoistočnom vojištu i snaga Istočne vojske da je francuski glavnokomandujući na Zapadnom vojištu ustvari bio glavnokomandujući francuske vojske, a Istočna vojska je bila samo jedan njen odred. Tako mi se, pod izgovorom da mi se daje *viša vlast, ustvari oduzimala komanda.*

*) U Francuskoj maršal nije čin u vojsci nego vojničko dostojanstvo i zato se jedino on oslovljava sa »gospodine maršale«. To je izričito predviđeno Pravilima službe. — Prim. prev.

Osim toga, ja sam u toku izlaganja u ovim *Memoarima* imao prilike da izložim — i to ovde *neću ponavljati* da bih se time hvalisao — da se za usklađenost napora saveznika na svima frontovima, koja je ma u koliko maloj meri postojala, *meni dugovalo*. Svakako, verujem da je i ugled posle zadobivene pobede na Marni tome unekoliko doprineo. Ali, taj ugled je znatno porastao usled činjenice da sam ja govorio *kao glavnokomandujući one savezničke vojske* koja je, *ako ne najmnogobrojnija, bila najmoćnija*, najprekaljenija i, recimo to otvoreno, ona koja je, od Marne do Some, za sobom imala najslavnije uspehe, jednom rečju, ona koja je bila glavni protivnik nemačke vojske, našeg glavnog neprijatelja. Ako mi se *oduzme komanda nad tom vojskom*, moj autoritet će *odmah pasti u očima ostalih glavnokomandujućih*. U nedostatku konvencije slične onoj kojom je u aprilu 1918 godine poverena glavna komanda savezničkih armija generalu Fošu, ja više ne bih imao onaj ugled koji sam uživao dotada. Što se tiče moga naslednika, ma ko on bio, on bi sebi morao *polako* i pod *teškim okolnostima* da stvara onaj dominirajući položaj koji mi je bio priznat zbog toga što sam bio *najstariji glavnokomandujući* i zato što su mi ga *saveznički generali svojom dobrom voljom priznavali*. Dakle, ja sam u izmenama koje su mi bile predložene video *ozbiljne nezgode za Francusku, a i za celu koaliciju. Žalosni događaji iz 1917 godine* i katastrofa koja nas sproleća 1918 godine umalo *nije smrvila, potvrdili* su mi docnije da sam bio u pravu kada sam Brijanu izneo svoje strepnje.

Brijan bi se u drugim prilikama nesumnjivo priklonio mome gledištu. Ali, mislim da neću reći neistinu ako budem rekao da je on već doneo rešenje. On mi je odgovorio da od mene ne zahteva da mu odmah odgovorim, ali da želi da dobije odgovor sutradan u 9 časova izjutra, pred početak sednice Ministarskog saveta.

Uzgred sam izrazio želju da uz sebe zadržim generala Pelea. Pele je imao najbistriji razum, *najživlju inteligenciju na koju sam možda u celoj svojoj karijeri naišao*. On je bio *obdaren neverovatnom radnom sposobnošću, bezgranično odan, veoma širokih pogleda*, uglađen, te je u isto vreme bio i *izvrstan diplomata i vanredan oficir* koji je uz mene služio već *dugo godina*, tako da sam smatrao da je to i *nepravda* a i *pogreška lišiti se njegove saradnje*.

Brijan, koji ga je poznavao, slagao se sa mnom. Ali, on mi je izjavio da više nije *moguće* izmeniti *donetu odluku* i da će general Pele morati da *primi neku komandu*.

Tako političari primenjuju načelo *»o iskorišćavanju sposobnosti«*.

Govorili smo, takođe, i o skorom odlasku generala Kastelnoa. Pretsednik republike mi je nekoliko dana ranije nagovestio da veliki deo Skupštine želi da on bude otstranjen iz Vrhovne komande. Zapitao sam Brijana šta će biti sa generalom Kastelnoom kada se bude vratio iz Rusije. Pretsednik vlade mi je odgovorio da stranke sa desnice u Skupštini traže da on dobije komandu jedne grupe armija.

Brijan je, lično, bio sklon tome rešenju koje bi doprinelo da mu se osigura većina, te se tome nije imalo šta prigovoriti, jer je general Kastelno već komandovao grupom armija 1915 godine pre nego što sam ga u decembru te godine doveo k sebi.

Vratio sam se u Šantiji oko 17.30 časova. Uveče je telefonirao Etijen i zamolio da ga primim sutradan u 7 časova. On je došao u rečeno vreme i rekao mi da mu je prethodne večeri Brijan, koji je znao za naše prijateljske odnose, naložio da na mene utiče da prihvatim predloge koje mi je on učinio i on je *apelovao na moje rodoljublje da bi me potstakao da ih prihvatim.*

Ja sam mu odgovorio onako kako sam odgovorio i pretsedniku vlade: da sam na službi vladi i da ću prihvatiti mere koje mi se predlažu, *ali ih ni na koji način neću prouzrokovati, jer u njima vidim tolike nezgode.*

Etijen je izjavio da je zadovoljan. On je od mene otišao u 8.15 časova da Brijanu odnese moj odgovor. Brijana sam odmah telefonom obavestio da je Etijen toga časa od mene otišao sa mojim odgovorom. Međutim, pretsednik vlade mi je oko 9 časova telefonirao da bi, kako je rekao, saznao pre početka ministarske sednice šta mislim. Ja sam mu to rekao. On mi je potvdio da ću uskoro biti uzdignut na dostojanstvo maršala Francuske.

Ja sam maločas rekao da je vladin projekat teoriski bio logičan: vođenje rata, rukovođenje operacijama na svima frontovima na kojima su naše trupe bile angažovane, bili su dovoljni zadaci za jednoga čoveka. Bilo je korisno odvojiti ih od dužnosti glavnokomandujućeg Severoistočnog fronta kako bih se mogao potpuno posvetiti krupnim i teškim problemima opšteg vođenja rata. Ali, *ja sam bio svestan toga da će nova organizacija,* koja je bila samo načelno definisana, *valjati samo ako bude valjano primenjena.* Naročito mi je velika briga bila to da se *moja nadležnost precizno opredeli.* Ta je preciznost bila utoliko potrebnija što je vlada koja je to pokrenula bila *prilično kolebljiva* te se moglo bojati da bi dubok razdor koji je vladao među političarima, ako bi se produžio, mogao izazvati *opasnu krizu u komandovanju našim armijama.*

Dakle, toga istoga dana, 4 decembra 1916, popodne Brijan je uzeo reč u Tajnome komitetu. On je saopštio da vlada namerava da izvrši izmenu u Vrhovnoj komandi, ali to što je *namerno* izneo malo pojedinosti, verovatno zato da bi sebi, u odnosu na Parlament, dao mogućnosti da manevruje po svojoj volji, stvorilo je u Skupštini pravu uzbunu.

U međuvremenu ja sam proučavao na koji bih način organizovao štab koji bi mi bio potreban za vršenje novih dužnosti koje će mi biti poverene.

Za načelnika štaba je moj izbor pao na pukovnika Gamlena sa kime sam dugo sarađivao, što mi je omogućilo da ocenim njegove visoke intelektualne sposobnosti, njegovu širinu pogleda, izdržljivost u radu i sposobnost prilagođavanja. Ja sam ga odmah pozvao u

Štab Vrhovne komande i odlučio sam da on, sa činom generala, obavlja dužnost načelnika moga štaba.

Što se tiče samoga štaba, bio sam odlučio da on bude sastavljen od maloga broja oficira. Sasvim prirodno, u njegov sastav bi ušli oni oficiri koji su bili u sastavu Odeljenja za operacije na stranim vojištima u Vrhovnoj komandi. Osim toga, ja sam predviđao obrazovanje jednoga odeljenja koje bi imalo da se bavi poglavito građanskim pitanjima.

Rad Tajnoga komiteta završio se 7 decembra u 16.30 časova time što je vladi izglasano poverenje. Ali, to poverenje je bilo izglasano *prilično slabom* većinom glasova.

Istovremeno kada sam o tome bio obavešten, saznao sam da su predviđene izvesne izmene u vladi i da će se izvršiti izmene u Vrhovnoj komandi u smislu kako mi je to rekao Brijan.

Iz Tajnog komiteta se rasprostro utisak opšte nelagodnosti. Stanje uznemirenosti koje je bilo prouzrokovano dugim trajanjem rata još se povećalo usled jedne rečenice u kojoj je pretsednik vlade nagovestio da je *moguće zaključenje mira.* U zemlji se ta nelagodnost ispoljila kao talas obeshrabrenja. Strahoviti napori učinjeni 1916 godine i razočarenje koje je nastupilo usled rumunske katastrofe sprečavali su narod da uoči bitne rezultate koji su bili postignuti baš u toku iste te godine i teško stanje u kome su se nalazili naši neprijatelji. Vlada i pretsednik republike, koji nisu, kao što sam ja, *izmerili put koji smo prešli do pobede,* bili su došli do toga da *po svaku cenu treba sprečiti izvršenje projekata koje sam ja sastavio za početak 1917 godine.* A to znači da se, baš u trenutku kada smo mi Nemce držali *za gušu* i kada smo trebali da im zadamo *udarac,* koji je, u to sam ostao *ubeđen, trebalo da bude odlučujući,* u mome *udaljavanju sa rukovodstva operacijama video zaobilazan način da se taj udarac spreči.*

Brijan mi je u toj atmosferi neizvesnosti, sumnje i *klonulosti,* 8 decembra saopštio svoju nameru da izvrši izmene u sastavu svoje vlade kako bi zemlji dao potstreka za kojim se osećala potreba. On je 9 decembra podneo pretsedniku republike ostavku vlade. U novome sastavu koji se predviđao govorilo se o generalu Lioteju kao ministru rata, kao i o tome da admiral Lakaz *ne želi* da bude u *sastavu* nove vlade.

Smatrao sam da je njegovo otstupanje za *ogromno žaljenje.* U više mahova sam bio u prilici da ocenim pravu vrednost usluga koje je učinio u Savetu za narodnu odbranu. Zbog toga sam mu 11 decembra hitno poslao generala Pelea da ga u moje ime zamoli da povuče svoju odluku. Admiral mu je odgovorio: »Ostaću, jer bi moj odlazak u sadašnjim prilikama bio bekstvo. Ali, ako se vlada bude smatrala dužnom da se obaveže na izvesne stvari, ja neću moći ostati po cenu nečega što bih smatrao izdajom«.

Što se tiče izbora generala Lioteja, na njemu sam mogao samo da čestitam.

12 decembra me je Brijan pozvao u Pariz da konačno ustalimo neke promene među visokim komandantima, o kojima sam već govorio. Odlučeno je da general Kastelno, po svome povratku iz Rusije, primi komandu Severne grupe armija na mesto generala Foša, koji će dobiti zadatak da prouči i pripremi plan za odbranu od nemačkog napada kroz Švajcarsku, od koga se od pre izvesnog vremena strahovalo. Što se tiče generala Pelea, i pored moga *upornog zauzimanja*, rešeno je da on primi komandu jedne divizije; *za njega nisam uspeo da izdejstvujem* čak ni obećanje da će mu se dati komanda jednog korpusa. Osim toga, saopšteno mi je da će uskoro biti smenjen general Depre, komandant Lorenskog armiskog odreda, i Vilare, komandant 7 armije.[10])

Saznao sam i to da je general Liotej naimenovan za ministra rata, kao što mi je bilo rečeno. General Guro ga je imao smeniti u Maroku, a general Rok je imao da dođe na mesto koje je odlaskom generala Guroa ostalo upražnjeno, za komandanta 4 armije.

Na kraju smo pristupili razmatranju nove organizacije vođenja rata. Brijan mi nije *nagovestio ničim* što bi mi moglo dati povoda da poverujem da su *izmenjene namere* sa kojima me je upoznao. A kada sam mu govorio o svojim projektima o štabu koji sam nameravao da obrazujem, on nije učinio *nikakvu primedbu*.

13 decembra su objavljeni dekreti o sastavu nove vlade, o sastavu Ratnog komiteta, kao i o naimenovanju generala Nivela za glavnokomandujućeg armijama na severu i severoistoku i o mome naimenovanju za »tehničkog savetnika« vlade.

Ratni komitet su obrazovali: Brijan, pretsednik vlade i ministar inostranih poslova; Ribo, ministar finansija; general Liotej ministar rata; admiral Lakaz, ministar mornarice; Alber Toma, ministar za naoružanje i ratnu proizvodnju.

Što se mene lično tiče, u dekretu koji se odnosio na obrazovanje Ratnog komiteta stajalo je ovo:

»General Žofr, glavni rukovodilac francuske vojske, tehnički vojni savetnik vlade, *prisustvovaće* sednicama Ratnog komiteta kao savetodavni član«.

Istina, novine nisu bile saglasne u redakciji ovoga stava. Jedino je »Le Maten« napisao »prisustvovaće«, dok je u ostalim novinama stajalo »moći će prisustvovati«.

To je bila značajna razlika.

U tome tekstu nalazila se još jedna razlika: izraz »general Žofr, glavni rukovodilac francuske vojske« umesto titule koja mi je data dekretom od decembra 1915 godine »glavnokomandujući francuske vojske«.*)

---

[10]) Smenjivanje generala de Vilarea, komandanta 7 armije, bilo je predviđeno već početkom godine. General Rok mi je o tome pisao u pismu od 23 marta 1916 godine, koje sam naveo na str. 598.

*) *Général en chef* umesto *Commandant en chef*. U drugome nazivu je više istaknuto »komandant«. — Prim. prev.

Ta nijansa se nalazila i u dekretu kojim su izvršene promene u visokom komandovanju.

On je ovako glasio:

»Postavljaju se:

general Žofr, za glavnog rukovodioca francuske vojske, tehničkog vojnog savetnika vlade i savetodavnog člana Ratnog komiteta;

general Nivel, za glavnokomandujućeg Severoistočnih armija;

general Guro, za zamenika generalnog rezidenta Francuske u Maroku;

admiral Goše, za komandanta svih savezničkih pomorskih snaga u Sredozemlju.«

Kada sam pročitao novine, osetio sam mučan utisak. Učinilo mi se jasno da *vlada prema meni nije bila iskrena.* Taj utisak je pojačan činjenicom da je general Nivel, novi glavnokomandujući Severoistočnih armija, bio hitno pozvan u Pariz od strane vlade koja nije našla za potrebno da me o tome obavesti. Nivel je napustio Suji, mesto svoga štaba, 13 decembra u 9 časova, a svome načelniku štaba, pukovniku Bareksiju, naredio je da me o tome telefonom izvesti.

Pod tim utiskom sam pozvao generala Gamlena, moga budućeg načelnika štaba, i saopštio sam mu da hoću da podnesem ostavku vladi. Kada sam o tome bolje razmislio, rešio sam da povučem tu odluku te sam generalu Gamlenu naredio da sastavi jednu pretstavku, koju sam hteo da predam pretsedniku vlade, da mi se tačno odredi moja buduća nadležnost. Ta je pretstavka bila ovako sastavljena:

»1) General Žofr *je član* Ratnog komiteta i u tome svojstvu prisustvuje *svima* sednicama Ratnog komiteta.

2) Vođenje vojnih operacija u užem smislu, kako na frontu Severoistočnih armija tako i na frontu Istočne vojske, spada u isključivu nadležnost glavnokomandujućeg generala francuske vojske, pošto je zadatak Ratnog komiteta opšte vođenje rata.

3) Nikakva se neposredna veza ne sme održavati između Ratnog komiteta ili jednoga od članova vlade sa komandantom Severoistočnih armija i komandantom Istočne vojske zaobilazeći glavnokomandujućeg generala francuske vojske.

4) Ovo isto važi i za održavanje veze Ratnog komiteta ili vlade sa Vrhovnim komandama savezničkih vojski, kako neposredno tako i posredstvom pretstavnika savezničkih glavnokomandujućih pri francuskoj Vrhovnoj komandi«.

Dok je sastavljana ova pretstavka, Brijan me je pozvao telefonom i umolio da dođem kod njega na ručak. Prihvatio sam poziv. U podne sam stigao kod pretsednika vlade. On mi je pročitao novi dekret kojim je reorganizovano vrhovno komandovanje.

Taj dekret je imao dva člana:

»*Član 1.* — General Žofr, glavnokomandujući francuske vojske, vršiće dužnost tehničkog savetnika pri vladi, ukoliko se tiče vođenja rata.

Član 2. — Glavnokomandujući Severnih i Severoistočnih armija i Istočne vojske rukovodiće operacijama, svaki u svome delokrugu, shodno odredbama dekreta od 28 oktobra 1913, kojim je propisano rukovođenje velikim jedinicama, i dekreta od 2 decembra 1913, kojim je propisana ratna služba«.

Treba uočiti da ovaj dekret pominje samo dekrete od 1913 godine a ne pominje dekret od 2 decembra 1915 godine, kojim mi je data komanda na svima vojištima. Pod tim uslovima moglo se pitati koje su, upravo, bile dužnosti koje su mi se htele dodeliti.

S jedne strane, dekret od 2 decembra 1915 nije bio stavljen van snage a članom 1-vim dekreta od 13 decembra 1916 godine ostavljena mi je titula »glavnokomandujućeg francuske vojske«, koja mi je data dekretom od 1915 godine.

S druge strane, članom 2-gim novoga dekreta propisano je da glavnokomandujući Severnih i Severoistočnih armija i Istočne vojske rukovode operacijama svaki u svome delokrugu, shodno odredbama dekreta od 28 oktobra 1913 i 2 decembra 1913, kojima nije predviđen nikakav vojni starešina kao posrednik između vlade i glavnokomandujućih na pojedinim vojištima.

Stoga sam morao pretsedniku vlade da postavim neka pitanja, koja on, možda, samome sebi nije bio postavio. Izvadio sam iz svoje torbe pretstavku koju sam bio pripremio toga jutra, pre nego što sam otišao iz Štaba Vrhovne komande.

Brijan se načelno složio sa postavkama iznetim u toj pretstavci, ali me je zamolio da mu *ostavim vremena* za konačno utvrđivanje *moje nadležnosti*, jer je, kao što mi je rekao, bio zauzet uvođenjem u dejstvo svoje nove vlade koja je sledećeg dana trebala da se pretstavi Skupštini.

On je sve to propratio ljubaznim rečima koje su mu služile za to da od mene *sakrije* svoje misli, ali one su mi bar dosta jasno pokazale *da on ne sme da mi ih otkrije.*

Jasno sam video da vlada želi da mi oduzme stvarno komandovanje, a da pod maglovitim nazivom tehničkog savetnika *ostavi samo fasadu u cilju da pruži zadovoljenje vojsci, zemlji i našim Saveznicima.*

Kada sam se vratio u Šantiji, najpre sam naredio da se sastavi projekat jednoga ministarskog raspisa koji bi, uzev u obzir dekrete o kojima sam maločas govorio, omogućio *vladi da izađe iz tame* u kojoj je živela od početka te *parlamentarne krize.*

Potom sam, sutradan izjutra, 14 decembra, naredio da se sastavi jedna pretstavka u kojoj su postavke problema komandovanja stavljene *onako kako sam ga ja shvatao,* kao i jedno pismo ministru rata.

Evo tih dokumenata onakvih kakve sam ih toga istoga dana odneo kada sam, kao što ću docnije ispričati, otišao u Pariz da posetim ministra rata i pretsednika republike.

PRETSTAVKA

Dekertom od 13 decembra 1916 kojim je opredeljena nadležnost glavnokomandujućeg trupa na severoistoku i komandanta Istočne vojske, propisano je da će »svaki od njih u svome delokrugu rukovoditi operacijama shodno odredbama dekreta od 28 oktobra 1913, kojim je propisano rukovođenje velikim jedinicama, i dekreta od 2 decembra 1913, kojim je propisana ratna služba«.

Međutim, oba ova dekreta propisuju da vlada održava *neposredno* vezu sa glavnokomandujućima na pojedinim vojištima i glavnokomandujućima daju isključivo pravo da vrše izmene u rasporedu ljudstva.

Pod tim uslovima, uzimajući kao osnovu jedino te tekstove, *isključena je vlast generala Žofra* nad francuskim armijama. Potrebno je znati da li je to bio cilj vlade da mu se dodeli samo uloga tehničkog savetnika a da se isključi od svake komandne uloge, kao što se to ističe u komentarima nekih novina.

Ali, s druge strane, nije stavljen van snage dekret od 2 decembra 1915, kojim je generalu Žofru dodeljena komanda nad francuskim armijama na svima frontovima. Čak je i titula »glavnokomandujući francuske vojske«, koja je ustanovljena tim dekretom, zadržana i u dekretu od 13 decembra 1916 godine.

U izveštaju pretsedniku republike koji se nalazi ispred dekreta od 2 decembra 1915 godine, stoji ovo: »Iskustvo sadašnjih događaja, koji se zbivaju na više vojišta, pokazuje da se *jedinstvo* rukovođenja koje je *neophodno* za vođenje rata može obezbediti samo ako se na čelu svih naših armija bude nalazio samo jedan starešina koji će biti odgovoran za vojničke operacije u užem smislu«, a istim se dekretom (članom 1-im) propisuje da je glavnokomandujući francuskih armija komandant narodne vojske.

Dakle, između ovih tekstova postoje *očigledne protivrečnosti.*

Štab Vrhovne komande, 14 decembra 1916

Glavnokomandujući general francuske vojske
Gospodinu ministru rata

Dekretom od 13 decembra 1916 godine propisano je da glavnokomandujući francuske vojske, čija je vlast određena dekretom od 2 decembra 1915, vrši pri vladi ulogu tehničkog savetnika, ukoliko se tiče vođenja rata.

Smatram da je potrebno da se jednom *ministrovom instrukcijom tačno opredeli ta dvojaka uloga* koja je, na taj način, dodeljena glavnokomandujućem francuske vojske kao što je to, uostalom, predviđeno članom 2-im dekreta od 2 decembra 1915.

Čast mi je da Vam u prilogu dostavim jedan projekat ministrove instrukcije koji je sačinjen u tome cilju. Tim projektom su obuhvaćeni uslovi koji mi se čine *neophodnim* da bi glavnokomandujući francuske vojske mogao uspešno da vrši poverene mu dužnosti i da snosi »odgovornost koja iz njih proističe«.

PROJEKT

raspisa koji se odnosi na izvršenje dekreta od 2 decembra 1915 i 13 decembra 1916 godine.

Član I

Glavnokomandujući general francuske vojske prisustvuje sednicama Ratnog komiteta u svojstvu tehničkog savetnika vlade, ukoliko se tiče vođenja rata.

On saopštava odluke Ratnog komiteta komandantima na koje se one odnose i obezbeđuje njihovo izvršenje u pogledu vojnih operacija.

Član II

On, prema tome, vrši vrhovno rukovođenje operacijama na pojedinim vojištima i odgovoran je za to.

Pod njegovom komandom su glavni komandanti na pojedinim vojištima, u uslovima predviđenim dekretom od 2 decembra 1915.

Član III

Njegova je dužnost da usklađuje operacije francuske vojske sa operacijama savezničkih vojski, shodno opštim odlukama koje bude donosio Ratni komitet.

U tome cilju on uspostavlja sve nužne veze sa glavnokomandujućima savezničih vojski.

Član IV

U pogledu primene člana 3, odeljka I, dekreta od 2 decembra 1913, koji se odnosi na ratnu službu, komandanti vojišta će njemu podnositi predloge za naimenovanje komandanata grupa armija i armija.

14 decembra pre podne, preko generala Pelea zapitao sam admirala Šverera, šefa kabineta admirala Lakaza, zamenika ministra rata, da li me ministar može primiti to popodne. U isto vreme sam naredio pukovniku Penelonu da ode u Jelisejsku palatu da zamoli i pretsednika republike da me primi u toku dana. Ugovoreno je da posetim ministra u 14.30 časova, a da će me pretsednik primiti u 15 časova.

Ministar je vrlo pažljivo saslušao pretstavku i projekt raspisa koje sam naredio da se sastave i koje sam bio doneo sobom. On mi

je obećao da će proučiti pitanje koje sam mu podneo i da će nastati da ga vlada reši bez odlaganja.

Potom me je primio Poenkare. I njemu sam izložio pitanje regulisanja nadležnosti glavnokomandujućeg francuske vojske, za šta sam sastavio projekat. Pored toga, upozorio sam ga na to da rešenje kome se vlada, izgleda, priklonila, da se vođenje rata poveri ministru rata, ima *nesumnjive nezgode*. »Ako se za tu ulogu«, rekao sam mu, »može i primiti čovek kakav je general Liotej, možete li verovati da admiral Lakaz, koji je zamenik ministra, i pored svojih sjajnih osobina, ima sposobnosti da vodi rat? A šta će biti onoga dana kada ministar rata bude građansko lice?«

Međutim, već sada bi trebalo izdati naređenja od kojih mogu zavisiti buduće operacije. *Ko treba da naredi da se ta naređenja pripreme? Ko će ih potpisati?*

Pretsednik se skrupulozno držao svoje ustavne uloge i bio je utoliko *manje voljan da izgleda kao da je on zauzeo kakav određeni stav* što je znao da je *Parlament veoma uzburkan i pocepan*. Kao što sam već rekao, on se žestoko bojao toga da se vojne operacije uskoro ne obnove na Somi, te mu je izgled na moje uklanjanje sa rukovodstva operacijama moralo izgledati kao neočekivano rešenje za otstranjivanje eventualnosti koja mu je zadavala strah.

Pretsednik se, iz svih tih razloga, zadovoljio time da primi k znanju ono što sam mu rekao ne ostavljajući mi *utisak da se slaže sa mojim gledištem.*

Pre no što sam napustio Pariz učinio sam kratku posetu Brijanu. I on je bio *zagonetan i smračen.* On je sa svojom novom vladom prvi put prisustvovao sednici u Skupštini. Morao je da izdrži žestoke napade govornika. Ali, ipak, nova vlada je dobila većinu od 314 glasova prema 165 glasova.

Uveče sam se vratio u Šantiji. Zadržao sam na večeri generala Nivela koga sam to popodne bio sreo u Ministarstvu mornarice. Novi glavnokomandujući Severnih i Severoistočnih armija prema meni se ophodio sa *velikim poštovanjem i izražavao mi je veoma veliku zahvalnost za svoje neočekivano uzdizanje* na najviši stepen hijerarhije, za koje je, kako je rekao, *bio meni dužan*. Ali, zadovoljstvo u kome je uživao zbog toga brzoga uzdizanja bilo je pomućeno uznemirenošću koju je osećao što su mu tako iznenada pale na teret toliko teške odgovornosti. Izgledalo je da je već *predviđao teškoće* na koje je trebalo ubrzo da naiđe u svome komandovanju i koje su dovele do njegovog *isto toliko naglog pada* koliko je brzo bilo *njegovo uzdizanje.*

On je u 21 čas otputovao u Suji gde je imao da preda svoju komandu generalu Gijomau koji je bio određen da primi komandu 2 armije. General Nivel je trebalo da se vrati u Štab Vrhovne komande 16 decembra i primi dužnost glavnokomandujućeg Severoistočnih armija.

15 decembra je moj prijatelj Etijen došao kod mene na ručak u Šantiji. On me je upoznao sa zanimljivim pojedinostima političkih trzavica i dugo mi je pričao o *manevrima* koje su izvodili *neki generali* koji su u ovoj krizi videli priliku da *zadovolje svoje najviše ambicije*. Prema Etijenovom kazivanju, naročito se general Kastelno isticao svojom aktivnošću. Pod izgovorom da priprema svoj put u Rusiju, on je činio mnogobrojne posete parlamentarcima sa desnice i admiralu Lakazu koji je zastupao ministra rata, očekujući da stigne general Liotej na čiju je naklonost smatrao da može računati. General Kastelno je smatrao da mu je dužnost pokraj mene, na koju sam ga pozvao decembra 1915 godine, davala *pravo da dođe na moje mesto kao glavnokomandujući*. Naimenovanjem generala Nivela za glavnokomandujućeg Severoistočnih armija nanesen mu je *osetan udarac*. Kako nije moglo da se postigne ništa više, to je Lazi među članovima desnice u Skupštini i Senatu proturao jednu peticiju pomoću koje je trebalo izdejstvovati naimenovanje generala Kastelnoa za komandanta Severne grupe armija *namesto generala Foša*. A ranije sam već rekao da je vlada, želeći da sebi stvori većinu, *udovoljila* tome kolektivnom zahtevu.

Sutradan, 16 decembra, general Nivel se vratio u Šantiji da primi svoju novu dužnost.

Toga dana sam bio poslao generala Gamlena i majora Moarana, iz moga štaba, u Pariz da na mestu izvide materijalne uslove moga budućeg smeštaja. Zbog teškoća smeštaja u Ratnoj školi, koja je pretstavljala jedan prostrani karavanseraj, bio sam odlučio da se smestim u Nejiu,[11]) mada je tamošnja zgrada imala *mnoge nedostatke*.

17 decembra sam izdao jednu opštu zapovest koja se odnosila na prijem komande generala Nivela. Toga dana je general Kastelno, snabdeven aktom o naimenovanju za komandanta grupe armija, napustio Štab Vrhovne komande. Taj akt o naimenovanju potpisao je pretsednik republike, a tako su trebala da budu potpisana i postavljenja koja će dobijati komandanti armija. To je pretstavljalo tešku povredu prava koja su glavnokomandujućem bila priznata dekretom od 2 decembra 1913 godine (gl. II, čl. 3), i to je, poglavito, bila nepopravljiva povreda načela koje sam *s velikom mukom uspeo da vlada prihvati:* da *odgovorni* starešina ima prava da *bira svoje potčinjene*. Time je vlada samu sebe lišila načina da rukovodstvo operacija izmakne uticaju politike.

18 decembra otišao sam u Pariz da bih prisustvovao jednoj sednici Ratnog komiteta.[12]) Kada sam se vratio u Šantiji, primio sam od admirala Lakaza jedan projekat o određivanju mojih nadležnosti, da ga proučim i dostavim svoje mišljenje. To je bio odgovor na projekte koje sam ministru predao 14 decembra.

---

[11]) U jednoj zgradi u aveniji Viktora Igoa.

[12]) To je bila druga sednica. Prva je održana 16 decembra.

Taj dokument[13]) nije imao ničega zajedničkog sa projektom koji sam predao ministru. Prema stilizaciji admirala Lakaza ja sam bio samo tehnički savetnik vlade i njen izvršni organ, nemajući lično nikakvu vlast, a ta stroga potčinjenost bila je jasno istaknuta time što će akta koja ja budem potpisivao biti naznačena »po zapovesti«. Što se tiče toga štaba, on je bio sveden na biro za studije. Ukratko, *bili su mi oduzeti* svi prerogativi komandovanja. Bio mi je zabranjen svaki *lični* uticaj na glavnokomandujuće Severoistočnih armija i Istočne vojske.

Smatrao sam, posle zreloga razmišljanja, da mi dužnost nalaže *da ostavim po strani sva pitanja lične sujete* i da potražim načina da se sprovede u život nova organizacija koju je vlada, izgleda, htela da stvori.

Međutim, postojalo je jedno pitanje detalja koje sam odmah hteo da se izmeni u vladinom projektu: to su bile suviše uske granice koje su mi bile propisane za održavanje mojih veza sa glavnim komandantima na pojedinim frontovima. Oficiri koji su vršili tu službu između vlade i Vrhovne komande više nisu bili dovoljni za obezbeđenje stalnih veza koje sam imao da uspostavim kako bih uvek bio obavešten o toku operacija na pojedinim frontovima.

Ipak sam odlučio da, pre nego što budem dao odgovor na projekat određivanja nadležnosti, sačekam dok budem stvorio mišljenje o samome principu toga projekta kada u primeni budem video na koji način vlada misli da koristi to novo telo. Okolnosti su mi za to odmah dale priliku. Stvarno, 19 decembra u 9 časova opet sam prisustvovao jednoj sednici Ratnog komiteta na kojoj sam postavio pitanje oficira za održavanje veze i na kojoj se vlada obavezala da mi pruži zadovoljenje.

Osim toga, mi smo nedavno bili uhvatili i uspeli da dešifrujemo jedan radiogram cara Viljema upućen njegovoj sestri grčkoj kraljici Sofiji. Taj radiogram je bio očigledan dokaz da je Grčka u dosluhu sa Centralnim silama. On mi je pružio priliku da potražim

---

[13]) Projekt o određivanju nadležnosti:

Vi ćete imati da pripremate sve studije, da prikupljate sva obaveštenja i da dajete mišljenja o pitanjima po kojima Vam Ratni komitet bude stavio u dužnost da ga obavestite ili za koja Vi budete našli za shodno da pokrenete kao predloge koje biste podneli na razmatranje vladi, a koji se tiču ciljeva rata i usklađivanja dejstva savezničkih armija. Za izvršenje ovih zadataka raspolagaćete jednim štabom koji će obrazovati biro za vojne studije. Vaša gledišta ili predloge, koji se tiču francuske vojske ili savezničkih vojski, podnosićete Ratnom komitetu koji će o njima donositi odluke neposredno ili posle savetovanja Ministarskog saveta. Vaša će dužnost biti da te odluke dostavite glavnim komandantima naše vojske ili šefovima naših vojnih misija sa naznačenjem »po zapovesti«, što će značiti da Vi dejstvujete u ime vlade. O dostavljanju tih dokumenata gore pomenutim starešinama, kao i izveštaja koje oni budu slali, staraće se jedna sekcija koja će u tome cilju biti obrazovana pri Otseku za šifru Ministarstva rata i ona će se brinuti o tome da oni budu predati svakome članu Ratnog komiteta.

Vaša veza sa armijama održavaće se preko oficira koji sada vrše službu veze između armija i vlade.

instrukcije koje treba da pošaljem generalu Saraju. Poslao sam generala Gamlena u Pariz da vladi podnese moje predloge: on se vratio sa odobrenjem koje sam tražio.

Način na koji je vlada u ova dva slučaja, kako mi se činilo, shvatila moju ulogu, učvrstio me je u želji da lojalno pokušam sprovođenje nove organizacije, te sam se zadovoljio time da 20 decembra pišem ministru, kao odgovor na njegov projekat određivanja nadležnosti, potvrđujući mu samo zahtev, koji sam mu uoči toga dana učinio u Ratnom komitetu, da sa tri oficira poveća broj oficira za vezu pri vladi, koji će ubuduće imati zadatak da održavaju vezu između mene i armija.[14])

U međuvremenu sam, 19 decembra, bio obavešten da je vlada odobrila moj projekat da svoj štab smestim u Vojnom guvernerstvu Pariza, onako kako sam to od nje tražio. Ona je izdala naređenje guverneru da on, prema mojim uputstvima, pristupi izvršenju toga smeštaja.

Tako sam, 20 decembra, imao osnova da poverujem da će projektovana organizacija biti primenjena. Što se mene tiče, ja sam nastojao da pružim dokaza najveće pomirljivosti ne *želeći da stvorim nikakvu nepriliku vladi* za koju sam znao da se bori sa vrlo žestokom *opozicijom u Parlamentu.* U tome duhu sam prećutao sve svoje zahteve, posebno one koji su bili predmet moga pisma od 14 decembra i, kao što se videlo, ograničio sam se samo na ispravku jednoga detalja koji nije mogao biti povod za ponovno stavljanje u pitanje jednoga načela.

Ali, eto, 21 decembra je ponovo održana sednica Ratnoga komiteta na kojoj su donete odluke o izvesnim promenama u najvišem komandovanju. Između ostalih, i general Foš je *bio stavljen na raspoloženje ministru.* Ja sam izneo svoje gledište da je, u svakome pogledu, veoma za žaljenje lišiti se usluga toga velikoga vojnika i da bi se njegovo povlačenje u pozadinu smatralo kao nemilost koju ništa ne opravdava. Imao sam dosta sreće da izdejstvujem da se on ostavi na raspoloženju generala Nivela za pripremanje operacija našega desnog krila u slučaju da Nemci budu, kao što se očekivalo, upali na švajcarsku teritoriju.

U toku toga dana saznao sam za jednu još ozbiljniju stvar. General Nivel je, *ne pitajući me uopšte za mišljenje,* iz osnova izmenio plan za operacije francuskih armija u toku 1917 godine na Zapadnom frontu. Kao što sam to već rekao u jednom od prethodnih poglavlja ovih *Memoara,* tim novim planom je, pored ostaloga, bilo predviđeno znatno proširenje engleskog fronta koje se moglo ostvariti samo zalaganjem vlade. Ta akcija je, činilo mi se, u prvom redu spadala u moju nadležnost kao »tehničkog savetnika«. S druge strane, ta izmena je morala da povuče i odlaganje *opšte ofanzive*

[14]) Oficiri koji su od početka rata održavali vezu između vlade i mene bili su pukovnik Penelon i major Herbijon.

Saveznika koju sam sa tolikom mukom izdejstvovao i za koju mi je bila dužnost da nastojim da se izvrši. Ovoga puta to je bila ne samo *teška povreda u jednom posebnom pitanju nego i povreda samoga načela mojih novih funkcija.*

Sutradan, 22 decembra, primio sam od admirala Lakaza jedno pismo kojim je bila određena moja nadležnost.

Ministarstvo mornarice — *Francuska republika*
Ministrov kabinet — Pariz, 21 decembra 1916

Ministar mornarice, zamenik ministra rata,
Gospodinu diviziskom generalu Žofru, glavnom rukovodiocu francuske vojske

Shodno odlukama vlade, čast mi je dostaviti Vam sledeće instrukcije koje se odnose na Vaše nove dužnosti:

Vi ćete imati da pripremate sve studije, da prikupljate sva obaveštenja i da dajete mišljenja o pitanjima o kojima Vam Ratni komitet bude stavio u dužnost da ga obavestite ili za koja Vi budete našli za shodno da pokrenete kao predloge koje biste podneli na razmatranje vladi, a koji se tiču ciljeva rata i usklađivanja dejstva savezničkih armija.

Za izvršenje ovih zadataka raspolagaćete jednim štabom koji će obrazovati biro za vojne studije.

Gledišta ili predloge koji se tiču francuske vojske ili savezničkih vojski, podnosićete Ratnom komitetu. Vaša će dužnost biti da te odluke ili gledišta vlade dostavite glavnim komandantima naše vojske ili šefovima naših vojnih misija u inostranstvu sa naznačenjem »po zapovesti«, što će značiti da Vi dejstvujete u ime vlade.

O dostavljanju tih dokumenata gore pomenutim starešinama, kao i izveštaja koje oni budu slali, staraće se jedna sekcija koja će u tome cilju biti obrazovana pri Otseku za šifru Ministarstva rata i ona će se brinuti o tome da oni budu predati svakom članu Ratnog komiteta.

Vaša veza sa armijama održavaće se preko oficira koji sada vrše tu službu veze između armija i vlade.

Dostavljajući kopiju ovih instrukcija generalu Nivelu, obavestio sam ga da će se veza između njega i vlade, kao i sa engleskom i belgiskom vojskom, održavati neposredno, na isti način kao pod Vašom komandom.

Lakaz, s.r.

Kao što se vidi, ovaj dokumenat je bio doslovan prepis projekta koji mi je bio dostavljen 18 decembra. Nije se nimalo vodilo računa o mojim primedbama koje su, međutim, *bile umerene* i kojima se težilo da se izdejstvuje *povećanje* broja oficira za vezu. Štaviše, ovo pismo je svojom poslednjom rečenicom pogoršavalo situaciju, isti-

čući da će se veza između generala Nivela i vlade, s jedne strane, a sa belgiskom i engleskom vojskom, s druge strane, održavati neposredno, na isti način kao kada sam ja bio glavnokomandujući francuske vojske, shodno dekretu od 2 decembra 1915. Ovaj poslednji stav je sasvim jasno izražavao apsolutnu nezavisnost odnosa između glavnokomandujućeg francuskih armija na severoistoku i vlade, a i sa savezničkim vojskama.

Dakle, *nedovoljne veze između glavnih komandanata i mene*, neposredne veze između glavnih komandanata i vlade i između glavnih komandanata i savezničkih vojski. Pod takvim okolnostima moglo se postaviti pitanje: na šta se svodi uloga koju su od mene tražili da igram?

Sve su te okolnosti učinile da osetim da prema meni sve više *raste neprijateljstvo* koje dolazi do izražaja u *izvesnim političkim krugovima* stvarajući *nepovoljnu atmosferu za obavljanje delikatnih dužnosti koje ću imati da vršim.*

Sutradan, 23 decembra, primio sam od admirala Lakaza, zamenika ministra rata, novo pismo koje je potvrdilo moj utisak. Odgovarajući na jedno pitanje administrativne prirode, koje sam mu bio postavio, ministar mi je pisao:

»Izgledaće Vam, kao i meni, apsolutno neophodno da se, kako bi se onemogućio svaki nesporazum, odredi jasno situacija generala Nivela.

Taj general, pošto je naimenovan za glavnokomandujućeg Severnih i Severoistočnih armija, potčinjen je isključivo ministru rata sa kojim opšti neposredno.

Pod tim okolnostima, on ima ista prava, nadležnost, platu i dodatke koje ste Vi imali kada ste bili na tome položaju.

Isti je slučaj i sa komandantom Istočne vojske«.

Uostalom, jedan akt, koji je bio upućen generalu Saraju i od koga mi je dostavljena jedna kopija, potvrđivao je tu odluku:

»Odluke i predlozi koje će Vam, u datom slučaju, dostavljati general Žofr, tehnički savetnik vlade, biće potpisani sa naznačenjem »po zapovesti«, što označava da on dejstvuje u ime vlade. Vezu između vlade i Istočne vojske održavaće neposredno dva oficira koji će naizmenično boraviti u štabu Istočne vojske«.

Posle dugog vremena koje je otada proteklo, to pitanje veza možda ne izgleda da ima toliku važnost koliku sam mu ja tada pridavao. Ono je, međutim, bilo od bitnoga značaja. Za sve vreme dok sam komandovao francuskim armijama, ja sam izražavao svoje dejstvo tek pošto bi me moji oficiri za vezu podrobno obavestili o stanju. *To sam već rekao i to ću uvek ponavljati:* kada starešina više ne može sve sam da vidi, on mora da vidi očima svojih saradnika, u koje *ima poverenja. Lišiti me mogućnosti da se obaveštavam, značilo je oduzeti mi sredstva za komandovanje.*

Po prijemu ova dva ministrova pisma napisao sam dva akta o podnošenju ostavke: jedan za ministra rata, drugi za pretsednika

vlade. Kako sam znao da se sednice Tajnog komiteta Senata završavaju toga dana, odlučio sam da ih pošaljem u Pariz to isto veče.

Već sam ih bio napisao kada je pukovnik Penelon došao da me izvesti o tome šta se dogodilo u Parizu.

General Liotej, koji je bio stigao toga jutra, pošto je pozvao k sebi generala Nivela, nije hteo da pristane da primi Ministarstvo rata dok se ne ispune izvesni uslovi i zahtevao je da se precizno odredi koje će biti njegove nadležnosti. Zbog toga je to isto veče, u 21 čas, bila sazvana ministarska sednica u Jelisejskoj palati, po završenoj sednici Tajnog komiteta Senata. Osim toga, Brijan me je to popodne zamolio da ga posetim 25 decembra u 9.30 časova.

Sve to nije imalo uticaja na izmenu moje odluke koja je sada bila konačna. To sam rekao pukovniku Penelonu koji je navaljivao na mene da tu *odluku bar odložim*. On mi je predočio da je ličnost admirala Lakaza mogla događajima dati naročiti obrt, da general Liotej nesumnjivo neće prihvatiti način gledanja na stvari svoga zamenika i da treba još sačekati odluke koje će biti donesene na sednici Ministarskog saveta u pogledu nadležnosti novoga ministra. Pošto sam se razmislio, odlučio sam da sačekam rezultate razgovora koje je trebalo sutradan pre podne da vodim sa pretsednikom vlade. Zbog toga sam odložio odlazak svoga štaba u Neji koji je bio određen za sutradan izjutra.

24 decembra izjutra saznao sam iz novina rezultat sednice Ministarskog saveta od prethodne večeri, kojoj je prisustvovao general Liotej:

»Rešeno je«, govorilo se u kominikeu za štampu, »da će sva pitanja koja se odnose na pripreme i izdržavanje rata biti proučavana i rešavana pod rukovodstvom ministra rata kome je stavljeno u dužnost da nadležnim ministrima i glavnim komandantima saopštava donete odluke i da obezbedi potrebnu koordinaciju za njihovo izvršenje.

Taj tekst je bio dovoljno jasan da mi ukaže na to da se situacija, suprotno onome što mi je rekao pukovnik Penelon, niukoliko nije izmenila dolaskom generala Lioteja.

Zbog toga sam otišao u Pariz da se vidim sa jednim od svojih ličnih prijatelja, Morisom Saroom, koji je bio veoma upućen u odnose vladinih i političkih krugova, da ga upitam za njegovo mišljenje. On mi je savetovao da o pitanju moje situacije vladi postavim *vrlo jasne* i *vrlo odlučne* uslove. Njegovo gledište je bilo isto kao i moje, da u slučaju ako moji predlozi ne budu primljeni, ne prihvatim *situaciju* koja će me *uniziti i da podnesem ostavku*.

Kada sam se vratio u Šantiji, saznao sam da je general Liotej telefonirao da je, pošto je primio Ministarstvo juče uveče, još u toku današnjeg dana hteo da dođe u Štab Vrhovne komande, ali da je, kako je bio zadržan u Parizu, bio prinuđen da svoju posetu odloži za sutradan u 15.30 časova. Naredio sam da odgovore da je nepotrebno da se ministar trudi da dođe, jer ću ja doći u Ministarstvo

u vreme koje je on bio odredio za svoju posetu Šantijiu, pošto i sam moram 25 decembra doći u Pariz da se vidim sa Brijanom.

25 decembra u 9.30 časova stigao sam u Ministarstvo pravde gde je stanovao Brijan. Zatekao sam ga bolesnog zbog premorenosti od prethodnih dana; izvinio mi se što je još u krevetu i što me tako prima.

Izložio sam mu cilj moje posete: od najvišeg je interesa što pre učiniti kraj krizi u koju je vojno vođstvo uvaljeno već gotovo mesec dana. Ako se još bude odugovlačilo sa određivanjem moje nadležnosti, ako bi se usvojenim rešenjem moja vlast ograničila do te mere da se od mene načini samo jedan nepotreban prenosni organ, to jest, ako bi definisanje mojih prava ostalo onakvo kakvo je to učinjeno u pismu zamenika ministra rata od 22 decembra, u tome slučaju *ja sam se rešio da odmah podnesem ostavku vladi.* Brijan mi je odgovorio da i on, kao i ja, uviđa da treba što pre okončati krizu koja je mogla biti samo štetna po interese Francuske i njenih Saveznika i on me je zamolio da *odustanem od izvršenja svoje namere* navodeći kao razlog utisak koji će moj odlazak učiniti na javno mnenje u *Francuskoj, kod naših saveznika i kod neprijatelja.* Na kraju me je uveravao da *vlada u meni i dalje ima puno poverenje.* To tvrđenje je nesumnjivo bilo *iskreno,* ali ja sam sada o političkoj situaciji bio isuviše dobro *obavešten* da ne bih shvatio da Brijan više *nije bio slobodan da dela svoje vlade dovede u sklad sa svojim osećajima.* I ja sam ga ostavio ponovivši mu svoju nepokolebljivu nameru da podnesem ostakvu. On mi, na odlasku, reče da dođem da ga posetim sutradan, izvinjavajući se što ne može da me zamoli da dođem kod njega na ručak.

Popodne sam video generala Lioteja. On mi je odmah i sam od sebe rekao da smatra da pitanja vođenja i usklađivanja operacija ne mogu spadati u nadležnost vlade. Takvo se rešenje mora odbaciti, jer istorija pruža izvrsne i ubedljive primere o štetnosti takvog postupka. Po njegovom mišljenju jedino sam ja bio u stanju da vršim tu funkciju usklađivanja; on je čak ljubazno dodao da su se Saveznici *oko mene sjedinili* time što su *spontano priznali moje rukovodstvo* i da bi moje otstranjivanje sa tih visokih dužnosti *kompromitovalo* jedinstvo akcije za koje se meni dugovalo. Pa ipak, on od mene nije prikrio da za to postoje velike teškoće zbog *stanja duhova u političkim i vladinim krugovima.*

General Liotej mi je na kraju potvrdio da *niukoliko ne odobrava akt* od 21 decembra kojim je na tako čudan način određena moja nadležnost.

Sa svoje strane, ja sam Lioteju rekao da je vrlo hitno da se obezbedi čvrsto rukovođenje operacijama koje se od početka ove krize lelujalo, na najveću korist neprijatelja kome ništa nije moglo biti korisnije od zastoja na koji nikad ne bi mogao računati da se *politika nije umešala* u naše vojničke poslove. General Liotej se

sa time složio i uveravao me je da će uložiti svu svoju volju da to pitanje reši.

U toku toga sastanka novi ministar rata mi je ukazivao najveće poštovanje i pri mome odlasku je ostao uporan u tome da me isprati do mojih kola.

Kada sam se vratio u Šantiji, ja sam, više da bih umirio svoju savest nego iz ubeđenja, pokušao da nađem mogućnost da svojoj nadležnosti, izvlačeći iz slova dekreta od 2 decembra 1915 godine njegov duh, dam svu širinu i svu vlast koje su mi se činile neophodnim da bih *još mogao da vršim korisnu ulogu* i da bih u službi *svoje zemlje i dalje mogao da ispoljavam svoj uticaj čije je blagotvorno dejstvo ministar rata spontano hvalio.*

Posle mnogo prevrtanja, sastavio sam jedan projekat o određivanju mojih nadležnosti koji sam hteo sutradan, 26 decembra, da podnesem pretsedniku vlade.

Štab glavnokomandujućeg
francuske vojske

25 decembra 1916

Projekt nadležnosti
glavnokomandujućeg francuske vojske

I

Glavnokomandujući francuske vojske prisustvuje sednicama Ratnog komiteta u svojstvu tehničkog savetnika vlade u pogledu vođenja rata.

On se stara o izvršenju odluka Komiteta u koliko se one tiču vojnih operacija.

II

Shodno tome, on vrši najviše rukovođenje tim operacijama na raznim vojištima[15]) i u tome cilju, u ime vlade, daje potrebne instrukcije odnosnim glavnim komandantima. Glavni komandanti njemu upućuju sva pitanja koja se odnose na operacije da bi ih on podneo Ratnom komitetu.

III

Njegova je dužnost da dovodi u sklad operacije francuske vojske i operacije savezničkih vojski, shodno odlukama Ratnoga komiteta.

On, u tome cilju, uspostavlja sve one veze sa savezničkim glavnokomandujućima koje mu za tu svrhu mogu biti od koristi.

---

[15]) Od ovog se izuzimaju vojišta koja stoje pod Ministarstvom kolonija, komandantom kopnenih i pomorskih snaga u Severnoj Africi i generalnim rezidentom, vladinim komesarom u Maroku.

IV

Glavnokomandujući na pojedinim vojištima dostavljaju mu ocene o sposobnosti za položaje komandanata grupa armija i armija. On ih podnosi Ratnom komitetu sa svojim mišljenjem.

26 decembra sam stigao kod Brijana u 14.30 časova.

Od samoga početka našega razgovora opazio sam vrlo jasno da pretsednik vlade gleda da *izbegne* sva ona pitanja koja sam mu postavio i po kojima je on uoči toga dana, izgleda, imao sasvim *određeno* gledište. A da bi prekratio razgovor koji mu se, i pored sve njegove umešnosti, morao činiti neprijatnim, on mi je saopštio da će pretsednik republike još te iste večeri potpisati dekret kojim ću biti uzdignut na dostojanstvo maršala Francuske. Ja sam mu na tome zahvalio. Potom, umesto da mu predam projekat o određivanju moje nadležnosti, koji sam bio pripremio, ja sam mu *podneo raport o svojoj ostavci koji sam to jutro bio sastavio.*

Taj raport je bio upućen na ministra rata, ali je bio priložen uz jedno pismo pretsedniku vlade kojim sam ovome saopštavao *svoju želju da budem smenjen sa svoje dužnosti.*

Evo sadržine ta dva pisma:

Komanda francuske vojske
Glavnokomandujući

Francuska republika

Štab Vrhovne komande francuske vojske 26 decembra 1916

Gospodine Pretsedniče Ministarskog saveta,

Čast mi je predati Vam priloženo pismo kojim molim ministra rata da me smeni sa dužnosti.

Hitno je da se bez odlaganja donese jedna odluka, jer od pre nekoliko dana služba vođenja rata *nije potpuno obezbeđena* zato što komandant Severoistočnih armija šalje neposredno ministru jedan deo dokumenta koja se na to odnose.

Ž. Žofr, s.r.

Komanda francuske vojske
Glavnokomandujući

Francuska republika

Štab Vrhovne komande francuske vojske 26 decembra 1916

Gospodine Ministre,

Kada sam bio postavljen na dužnost glavnokomandujućeg francuske vojske i tehničkog savetnika Ratnog komiteta, smatrao sam da ću imati da vršim dvojaku ulogu: pri vladi, u čiju nadle-

žnost spada vrhovno vođenje rata, i u odnosu na naše armije, čije se operacije moraju koordinirati u skladu sa operacijama naših saveznika.

Ja sam, u jednoj pretstavci koju sam podneo Ratnom komitetu, izložio uslove pod kojima mi se činilo mogućim da se obezbedi izvršenje toga zadatka.

Spočetka nisam smatrao da treba da učinim ma kakvu primedbu na projekat o određivanju moje nadležnosti koji ste mi dostavili kao odgovor na moje predloge, *u prvome redu zato što sam nastojao da vladi ne stvaram nikakve teškoće u tome teškome trenutku i zato što sam mislio da će svakodnevna praksa omogućiti da se moje nadležnosti dovedu u sklad sa potrebama koje sam predviđao.*

Vi niste usvojili neke izmene u pojedinostima koje sam tražio da se izvrše u tome projektu, a konačan tekst koji ste mi poslali bio je još *nepovoljniji od prvobitnog.*

Smatram da pod tim uslovima neću moći da snosim odgovornost koja će mi pripadati, *jer nalazim da mi nisu data sredstva da tome udovoljim.*

Zbog toga mi je, gospodine ministre, čast zamoliti Vas da me izvolite smeniti sa mojih dužnosti koje su mi poverene dekretom od 13 decembra o.g. kojim je dopunjen dekret od 2 decembra 1915.

Ž. Žofr

Pošto je pročitao oba pisma, pretsednik vlade mi ih je vratio rekavši samo: »*Imate pravo*«.

U tome uskliku se nalazio kao neki osećaj *olakšanja*. Ustvari, Brijan je veoma *želeo da me zadrži*. On je, kao i general Liotej, osećao da Nivel zadugo neće imati autoritet koji sam ja bio stekao *kako u našoj vojsci tako i kod saveznika* i on je osećao da je moj odlazak bio *prilično jadan završetak jedne političke uskomešanosti koju on nije umeo da obuzda.*

On mi je saopštio da će general Nivel vršiti istu dužnost glavnokomandujućeg Severoistočnih armija koju sam ja obavljao *u toku dve i po godine* rata, a da će Istočna vojska biti neposredno potčinjena ministru rata.

Tako je jedinstvo komandovanja nanovo bilo raskinuto.

Kada sam napustio Brijana, otišao sam u Jelisejsku palatu. General Liotej se nalazio kod pretsednika republike kada su me k njemu uveli. Pretsednik mi je najpre potvrdio moje naimenovanje za maršala Francuske i rekao mi je da je ponosit što je njemu palo u deo da uspostavi to dostojanstvo čiji su poslednji nosioci bili uzdignuti na njega još pre rata od 1870 godine.

Pošto sam se zahvalio Poenkareu, saopštio sam mu svoju čvrstu nameru da podnesem ostavku i dao sam mu pismo koje sam nekoliko trenutaka pre toga dao Brijanu da pročita. Poenkare ga je

pročitao, pa mi reče: *»Da, istina je, otišlo se daleko, a u svakome slučaju mnogo dalje nego što bih ja želeo«*. Potom me, sa izvesnom *uznemirenošću*, upita: *»Da li ćete objaviti ovo pismo?«* — *»Vi biste trebali da me dobro poznajete, gospodine pretsedniče«*, *odgovorio sam mu*, *»da biste znali da nikad ne bih pokušao da vladi stvaram teškoće u jednom ovakvom trenutku«*. Kada je Poenkare čuo moj odgovor, njegovo je lice *ozario jedan blažen osmeh* koji on nije ni pokušao da *prikrije* i koji kod njega nije bio čest. Ali, *on se mnogo bojao da javnost ne sazna za razloge moga odlaska.*

27 decembra su novine objavile sledeće saopštenje:

»Vlada Republike, želeći da oda priznanje za sjajne usluge koje je otadžbini učinio general Žofr, odlučila je da ga uzvisi na dostojanstvo maršala Francuske jednim dekretom koji će u najkraćem roku biti podnet Parlamentu na ratifikovanje.

Strane vojne misije ostaće pridate glavnokomandujućem Severnih i Sevoroistočnih armija koji će i dalje biti u vezi sa glavnokomandujućima savezničkih frontova pod istim uslovima kao i dosada.

Istočna vojska je neposredno potčinjena ministru rata, a službe koje su, u vezi sa njome, dosada postojale pri Vrhovnoj komandi, pridate su Generalštabu vojske pri Ministarstvu rata.

Stavljeni su van snage dekreti od 2 decemra 1915 i 13 decembra 1916 godine«.

U isto vreme je objavljen i predlog ministra rata pretsedniku republike kao i dekret kojim sam uzdignut na dostojanstvo maršala Francuske.

Predlog ministra rata

Pariz, 26 decembra 1916

Gospodine Pretsedniče,

Dostojanstvo maršala Francuske koje je predviđeno zakonom i koje usled jednog dugog perioda mira nikome nije podarivano ne bi se moglo bolje uspostaviti nego nagrađivanjem generala koji je dvaputa, na Marni i na Izeru, pobedonosno zaustavio munjevito nadiranje neprijateljskih armija baš u trenutku kada su one verovale da su dostigle svoj cilj i da su nas prinudile da se potčinimo njihovoj volji.

Cela zemlja očekuje od vlade da učini taj akt zahvalnosti i pravednosti.

Ako delite to gledište, molim Vas, da priloženi dekret izvolite ozvaničiti svojim potpisom.

Molim Vas, gospodine Pretsedniče, da primite uverenje moga dubokog poštovanja.

Ministar rata
Liotej

Pretsednik Francuske republike:
na osnovu Zakona od 13 marta 1875,
na osnovu člana 55 Zakona od 25 februara 1901,
na osnovu dekreta od 25 avgusta 1913,
na osnovu dekreta od 21 septembra 1914 i 3 juna 1916,
na predlog ministra rata,

Rešava:

Član I. — Diviziski general Žofr (Žozef — Žak — Sezer) imenuje se za maršala Francuske.

Član II. — Ministru rata se stavlja u dužnost da izvrši ovaj dekret.

U Parizu, 26 decembra 1916.

R. Poenkare

Po nalogu pretsednika republike,

Ministar rata
Liotej

28 decembra izjutra, pošto su mi oficiri Štaba Vrhovne komande izvršili pozdrav, napustio sam Šantiji i smestio se u Parizu.

*

Dugo sam se zadržao na toj političkoj krizi koja je ispunila veći deo decembra 1916 godine i koja se završila mojim odlaskom i dubokim promenama u organizaciji komandovanja francuske vojske.

Što se tiče posledica moga odlaska, razumljivo je da mi je prilično *teško da o njima govorim,* jer mi, iako sam sebi stavio u zadatak da u ovim *Memoarima* kažem *svu svoju misao,* nije namera ni da sebi samome pletem vence ni da raspravljam o sudovima koji su o meni doneseni. Ali, buduće generacije treba u mojim uspomenama da traže nešto drugo a ne udovoljenje svoje opravdane radoznalosti, i ja bih želeo da one iz događaja koje sam ispričao *mogadnu* da izvuku *korisne pouke.*

Organizacija komandovanja u Francuskoj krajem 1916 godine nije bila savršena i ja sam već rekao da sam je smatrao *usavršljivom.* Dva ratišta i ogromno prostranstvo frontova na kojima su armije operisale činili su moj zadatak veoma teškim. Zbog toga je bilo logično olakšati ga i uprostiti ga time, što će se glavnokomandujući francuske vojske osloboditi tereta da neposredno rukovodi operacijama na francuskom Zapadnom frontu. Ali, i pored toga je bilo ništa manje očigledno da se jedinstvo komandovanja, koje

je s mukom bilo ostvareno u decembru 1915 godine, moralo strogo poštovati, kao i da uskupno vođenje operacija spada u nadležnost glavnokomandujućeg francuske vojske, ma ko on to bio, a da nije stvar vlade.

Ali, krajem decembra 1916 godine, to jedinstvo komandovanja je raskinuto. To je, po mome mišljenju bila *dvoguba nedaća*, najpre zato što su otada opšte rukovođenje operacijama vršili jedino ministri koji su svi bili prolazni, a često i nesposobni za to, ili neodgovorne ustanove, što ne vredi mnogo više; potom, zato što smo bili u rđavom položaju da od naših saveznika tražimo uspostavljanje zajedničke vrhovne komande, pošto smo sami raskinuli jedinstvo komandovanja u našoj vojsci. Kriza od decembra 1916 godine je, dakle, doprinela odlaganju prihvatanja jedinstvene komande koju sam ja decembra 1915 godine praktično ostvario i koja je — posle kakvih iskušenja — ponovo uspostavljena tek uproleće 1918 godine. To nije sve. Promena glavnoga komandanta francuskih armija na severoistoku imala bi neznatan uticaj na izvršenje operaciskog plana za 1917 godinu koji su Saveznici, mojim nastojanjem, usvojili u novembru 1916, da sam ja ostao vrhovni rukovodilac operacija, jer bih ja sve svoje napore posvetio tome da se taj plan primeni bez najmanjeg odocnjenja. Pošto sam ja otišao, general Nivel je izmenio planove u toj meri da su se nametali novo prilagođavanje planova i novi sporazumi sa našim Saveznicima. Daleko od toga da kritikujem generala Nivela, ja smatram da je on postupio po svome pravu, pa čak i da mu je to bila dužnost. Odgovoran vladi, on je, po svojoj savesti morao da primeni samo onaj plan koji je smatrao najboljim. Uostalom, ne bi se moglo ni shvatiti da promena glavnokomandujućeg ne donese i nove postupke, utoliko pre što je pretsednik republike bio vatreni pristalica promene metoda rada i što se ničega nije toliko bojao koliko toga da se bitka na Somi nanovo rasplamti. Rezultat te promene je bio, pre svega, nepopravimo odocnjenje u izvršenju savezničkih napada uproleće 1917 godine. Umesto da Nemci budu napadnuti u februaru, francusko-engleska ofanziva je otpočela tek u aprilu, a izvlačenje, koje je Hindenburg imao vremena da izvrši natenane, učinilo je da je ta ofanziva udarila u prazno. Ja sam već rekao, i to ponavljam, da bi Nemci bili tučeni da smo mi imali doslednosti da u većem obimu nastavimo bitku koju je zima prekinula. Oni su to i sami priznali baš time što su izvršili to izvlačenje koje je rečitije priznanje od ma kakvog govora. Koliku će odgovornost pred istorijom snositi oni koji su na taj način spasli neprijatelja od poraza koji je on očekivao, a čiji *pokušaji da zaključe mir*, u decembru 1916 godine, kazuju da je on toga bio potpuno svestan.

Kriza u komandovanju je u punom jeku rata uvek osetljiva i kritična stvar. Ona od decembra 1916 godine *dogodila se u najnezgodnijem trenutku.*

Mislim da sam u svome prethodnom izlaganju pokazao da ni pretsednik vlade ni pretsednik republike nisu imali nameru da promenu koja je izvršena dovedu *dotle dokle je ona izvedena.*

U osnovi te krize — ako se ona dublje razmotri — nalazi se *rastuća slabost vlade* prema Parlamentu. Parlamenat je, pod vidom kontrole, *malo-pomalo gazio* u nadležnost vlade. Opravdani strah od opasnosti 1914 godine i Milranova nepokolebljiva volja 1915 godine bili su postavili *efikasnu branu* protiv tih rastućih pretenzija. Milranov odlazak, a potom, posle Galijenijevog kratkog ministrovanja, slabost generala Roka (koju je on smatrao umešnošću), doveli su do one konfuzije u nadležnosti kakva je postojala kada je otpočeo rad Tajnog komiteta u decembru 1916 godine.

Brijan se u to vreme nadao da će prebroditi krizu. Njegove su nade bile izigrane, a bilo je i logično da one to budu, jer postoje struje koje se mogu savladati *samo čvrstinom*, a Brijan je imao samo umešnosti i gipkosti. Promene u sastavu vlade i objavljivanje da će u komandovanju biti izvršene velike izmene, izgledale su parlamentarnom mnenju samo kao nepotpune pobede. Pretsednik vlade je bio isuviše inteligentan da ne bi uočio korisnost da se tome mnenju suprotstavi, ali je bio suviše oportunista da bi mu se odupro sada kada mu je već toliko popustio. Ti manevri su ga doveli u škripac iz koga sam ga, *skinuvši mu veliki teret s duše, izvukao ja svojom ostavkom.*

Pretsednik republike, koji je pratio tu žalosnu raspru, bio je toliko inteligentan koliko i Brijan, a njegova vičnost u poslovima činila ga je veoma sposobnim da brzo shvati pitanje. Ali, on je strahovao od javnoga mnenja i bio je impresioniran opozicijom koju je osećao da raste u Parlamentu. Napadi od strane njegovih političkih protivnika, čiji je on bio predmet, očigledno su ga zabrinjavali i ja sam žalio što taj častan čovek i veliki rodoljub u svesnosti svojih zadataka, koje je sa strašću izvršavao, nije umeo da nađe snage da prezre te napade.

Navešću jedan zanimljiv primer duhovnog stanja u kome se Poenkare nalazio u tome trenutku.

Rekao sam već da je u parlamentarnim krugovima bila obična stvar da se sa omalovažavanjem govori o »životu u Šantijiu«. Moj odlazak je izgledao podesna prilika da se učini kraj tome takozvanom skandalu. I jedna od prvih stvari na koju je pretsednik obratio pažnju generalu Nivelu bila je hitnost da se Štab Vrhovne komande premesti. Šantiji je bio izvanredno zgodan za smeštaj Štaba Vrhovne komande: grad je bio dovoljno mali da su se stranci i radoznalci mogli lako nadgledati, ali i dovoljno veliki da su se u njemu mogle držati na okupu sve službe i sve kancelarije. Njegov položaj je bio podesan za održavanje veze sa Severnom i Centralnom grupom armija kod kojih su izvođene glavne operacije, kao i sa britan-

skim Glavnim štabom. On je bio podesan i za održavanje veze između mene i vlade. Sve to nije vredelo ništa. Štab Vrhovne komande je morao biti premešten u Bove koji je bio dalje od fronta i ležao vrlo ekscentrično u odnosu na francuske armije. A državnu blagajnu stalo je 500.000 — 600.000 franaka samo prebacivanje u Bove ogromne telefonske i telegrafske instalacije koja je postepeno izgrađena u Šantiju, a da se i ne govori o *poremećaju* veza Vrhovne komande, koje je to preseljenje prouzrokovalo. Sve to samo *zbog toga što je neobavešteno javno mnenje proglasilo da je Šantiji* postao nova Sodoma.

Isti taj strah od javnog mnenja uticao je da se pretsednik uplašio od *objavljivanja moga pisma kojim sam podneo ostavku.*

Uostalom, predaja maršalske palice maršala Francuske, koju je, kao što sam ranije rekao, izvršio pretsednik republike u svojoj kancelariji pred ministrom rata kao jedinim svedokom, bila je *sama za sebe*, bez potrebe da o tome *opširnije govorim*, obeležje duhovnog stanja čije sam uzroke pokušao da skiciram. Ja to samo konstatujem, *ne žaleći se*, jer mi nikad nije bilo prebacivano da *prekomerno volim parade*, ali, *smatram da maršalska palica nikad nije bila nikome predata pod skromnijim i diskretnijim okolnostima.*

Najzad, i general Liotej, ministar rata, koji je u Pariz došao na četiri dana pre moga otstupanja,[16]) odigrao je u poslednjim časovima te krize neočekivanu ulogu.

Ceo svet zna za generala Lioteja i za usluge koje je on učinio Francuskoj, a osobito za delo koje je izvršio u Maroku. Ne treba zaboraviti da je on u početku rata, kada je nagovaran da se povuče ka pristaništima na marokanskoj obali i da napusti unutrašnjost zemlje čekajući na bolje dane, svojim ličnim uticajem i pametnim merama umeo da izbegne to povlačenje koje bi bilo kobno i da je čak na ratište uputio više trupa nego što mu je traženo. Takvi postupci su odlika starešine širokih pogleda i koji se ne boji odgovornosti.

Kada je Brijan hteo da okonča krizu vlade koju je sam bio izazvao 9 decembra, on je pozvao Lioteja da zameni Roka. Iako je Liotej bio daleko od glavnoga grada, on je ipak bio dovoljno obavešten da je mogao posumnjati u teškoće na koje će naići. On je pošao bez oduševljenja i postavio je kao uslov da mu, u slučaju da prestane da bude ministar, general Guro ima opet vratiti njegovo mesto u Maroku. A to je dovoljno da se vidi da je Liotej imao osrednju veru u trajanje svoga ministrovanja. I pored toga, njegova prva misao je bila da za sebe zahteva *vrhovno rukovodstvo operacijama*, smatrajući da između njega i glavnokomandujućih Severoistočnih armija i Istočne vojske nema mesta ni za kakav posredni

[16]) General Liotej je u Pariz stigao 22 decembra, a ja sam podneo ostavku 26 decembra.

komandni položaj. Time je on posvedočio da ima veliko poverenje u samoga sebe i pokazao da se drage volje prima odgovornosti.

Ali, kada je 14 marta 1917, pošto su mu dojadile svakodnevne trzavice koje su mu političari stvarali, podneo ostavku na položaj ministra, *šta je bilo sa rešenjem za koje je on doprineo da se donese? U čije ruke će pasti portfelj ministra rata? I za koliko vremena? U čiju* nadležnost će sada pripasti *vrhovno rukovođenje našim operacijama?*

Da je spokojnije cenio situaciju i, govoreći otvoreno, da se samo setio toga da su ministri prolazni dok rat i dalje traje, on ne bi doprineo tome da se iz mojih ruku istrgne vođenje rata koje sam sa tolikom mukom postavio na zdrave noge.

MOJA MISIJA U AMERICI

(April — maj 1917)

Period koji je nastupio po mome povratku u Pariz, poslednjih dana 1916 godine, bio je najžalosniji u mome životu.

Pošto sam u toku dve i po godine rata snosio najteže odgovornosti, gotovo sam imao prava da sebi pružim odmor. Ali, kako naći mira kada sam, odmeravajući jednim pogledom pređeni put, pokušavao da predvidim događaje koje nam je budućnost spremala.

Iako sam na prethodnim stranama već nadugačko govorio o projektima čije je ostvarenje omeo moj odlazak iz Šantijia, čini mi se potrebno da o tome ovde kažem još nekoliko reči da bih učinio jasnim duhovno stanje u kome sam se nalazio tih prvih nedelja 1917 godine.

Iako sam bio strogo držan po strani od svega onoga što se pripremalo, ja sam u glavnim crtama znao plan generala Nivela. Novine, uostalom, nisu propuštale da nasuprot »metodi sa Some«, koju su događaji, činilo se, osudili, stavljaju »metodu sa Verdena«, koju je moj sledbenik nameravao da primeni.

Jasno je da je promena ličnosti glavnokomandujućeg morala imati za posledicu izmenu operaciskog plana. Da se general Nivel zadovoljio da stavi svoj potpis na projekte koje sam ja sastavio, vojska i javno mnenje, kojima je došaptavano da je Soma bila neuspeh, ne bi to razumeli.

Ali, taj problem je postajao jeziv kada se izbliza zagledalo u projekat koji je trebalo da posluži kao osnova za buduće savezničke ofanzive na Zapadnom frontu.

U prvome redu, kako je general Nivel nameravao da rešavajući napor izvrši na prostoriji koja nije bila pripremljena za bitku, bilo je očigledno da će operacije moći da otpočnu samo sa izvesnim odocnjenjem, najpre zato što su sporazumi koje sam ja ostvario sa našim saveznicima bili dovedeni u pitanje, a potom, zato što, kao što sam rekao, priprema napada na novome vojištu zahteva uređenje fronta koje se ne može izvršiti za jedan dan.

Međutim, kada se neprijatelj već ščepao oko struka, kao što smo ga mi držali na Somi, pod stalnom pretnjom napada koji je mogao da dovede do njegovog strovaljivanja, značilo je učiniti

grešku čije posledice mogu da budu nedogledne ako mu se ostavi vreme koje mu je potrebno da dođe k sebi, da se ponovo učvrsti i uredi.

A potom, šta je u suštini bila ta »metoda sa Verdena« koju su u velikim razmerama hteli primeniti na operacije u 1917 godini?

Kod Verdena smo u oktobru i decembru 1916 godine sa dva napada, kojima, uzgred budi rečeno, ja nisam bio stran, povratili od neprijatelja zemljište koje nam je on, komad po komad, oteo po cenu krvavih napora. Ali, ovi su napadi velikim delom uspeli zato što su na tome razrivenom zemljištu, na kome smo se mi već 9 meseci ogorčeno borili, svi odbranbeni uređaji bili, takoreći, slišćeni. Tu se borilo po levcima od granata, postojale su samo na brzu ruku postavljene žične prepreke, skloništa su bila retka i nesolidna, rovovi obronjeni i puni blata i, najzad, šume i sela, koji čine oslone tačke, otporne centre na bojištu, bili su u toj meri uništeni da se i danas uzaludno traži njihov trag na zemljištu.

Na Šmen de Damu, gde je general Nivel trebalo da prenese bitku, bili su solidni neprijateljski odbranbeni uređaji, sela su još delimično postojala, podrumi i skloništa su bili netaknuti. Da li se moglo nadati da će se ti uređaji moći razoriti u toku pripreme, da će se kroz njih moći projuriti u jednome naletu i da će se bitka u toku jednoga dana moći preneti na otvoreno polje?

Da je odlučujući i gromovit napad, o kome je sanjao general Nivel, bio izvršen na Somi, ja bih se složio sa time da bi se na njemu mogle zasnivati najveće nade, jer bi se tada naišlo na uslove slične onima kod Verdena, to jest na jedan rastrojen, nepotpun, a na izvesnim mestima čak i razoren sistem neprijateljskih utvrđenja.

Često je, uostalom, prilično opravdano, upoređivana rovovska bitka, koju su nam okolnosti nametnule, sa opsadom jedne tvrđave. Mi smo na Somi u neprijateljskim zidinama već bili načinili brešu dovoljno široku da se čak moglo pomišljati i na to da se kroz nju upute naše napadne kolone. Napadajući na Šmen de Damu, išlo se na to da se glavom udari o jedan netaknuti deo tih zidina. To je značilo tražiti teškoće i sebi pripremati strahovit neuspeh.

Reći će mi se da je danas lako kritikovati nesrećne događaje koji su nam sada poznati. Na to se može odgovoriti da moje rasuđivanje ništa ne gubi od svoje vrednosti i da ja nisam jedini koji je tako mislio. Iako nisam ulazio u pojedinosti nebrojenih i neplodnih diskusija koje je general Nivel bio prinuđen da vodi u prisustvu članova vlade, danas je opšte poznato da su, među izvršiocima, starešine kao što su general Peten i general Mišler, koji su, obojica, komandovali grupama armija i koji su imali nesumnjivo ratno iskustvo, ukoliko su dani odmicali sve više izražavali svoju uznemirenost i svoje nepoverenje u projekte koje su oni trebali da izvrše.

Na strepnju koja me je morila iz razloga koje sam naveo, nadovezla se još jedna, ne manja bojazan: Rusija, naša verna i lojalna saveznica iz prvih godina rata, rušila se u pometnji, neredu i revo-

luciji. Izvesni ljudi zanosili su se time da će promena režima imati povoljne posledice: nadali su se da će ta promena potstaći energije, postaviti ljude i stvari na svoja mesta i ruskoj snazi pružiti priliku da se slobodno razvije. Po meni, revolucija koja se začinjala bila je početak pada toga velikog naroda u dubinu provalije iz koje se neće brzo izvući. Stotinak miliona neobrazovanih ljudi ne vaspitava se za jedan dan i ne može se naučiti slobodi čije im je čak i ime gotovo strano.

Nesumnjivo je da su naši saveznici Rusi počinili greške koje će morati ispaštati. U vojničkom pogledu, jedinom kojim se ovde imam baviti, prva i najteža greška koju je nesrećni car učinio bila je udaljavanje velikog kneza Nikolaja. Da je on ostao na čelu ruskih armija, ubeđen sam da ne bi došlo do sumnjivih intriga koje su 1916 godine dovele do rumunske katastrofe i da bi Brusilovljeve pobede imale slavne i plodonosne posledice.

Bilo je jasno da će se, ako bi Rusija zapala u anarhiju za duže ili kraće vreme, što se moglo očekivati, srušiti čitav jedan deo pojasa koji je opasivao Centralne sile. Nemci i Austrijanci, koji će tada imati slobodne ruke na istoku, moći će se okrenuti, jedni protiv nas a drugi protiv Italijana. I taj razlog je učinio da još dublje zažalim što francusko-engleska ofanziva, o kojoj sam se bio sporazumeo sa maršalom Daglasom Hegom, neće moći da otpočne još u februaru 1917 godine, kako sam ja to bio predvideo, to jest u vreme kada Nemci još nisu imali mogućnosti da zanemare rusku vojsku.

Međutim, na horizontu je zračak nade počeo da se probija kroz tminu koja nas je obavijala: odnosi Nemačke sa Sjedinjenim Državama počeli su da se zatežu i, prema obaveštenjima koja sam nalazio u štampi i koja su mi pružili neki moji prijatelji Amerikanci koji su došli da me posete, mogao se očekivati skori prekid odnosa između ove dve države.

Iako je taj prekid bio u svakome pogledu poželjan, postavljalo se pitanje kakva će biti priroda i značaj pomoći koju će ta velika američka republika biti voljna da nam pruži: moralnu podršku, sigurno; finansisku pomoć, vrlo verovatno; ali, kakva će biti njena vojnička pomoć? I u kome vidu će nam ona biti ponuđena?

Takvo je bilo moje duhovno stanje kada me je pretsednik vlade 1 aprila zamolio da svratim do njega u njegov kabinet. Istoga dana sam se odazvao tome pozivu. Ribo me je, bez uvoda, obavestio da vlada želi što pre da pošalje u Sjedinjene Države jednu misiju kojoj bi se na čelu nalazio Vivijani, bivši pretsednik vlade, a tada ministar pravde, i zamolio me je da se priključim šefu te misije da bih pripomogao da se taj važan zadatak izvrši što korisnije po naše interese. On je taj predlog propratio vrlo laskavim rečima po mene, rekavši mi da je moje ime poznato u celoj Americi, da se još svi živo sećaju pobede na Marni i da tamo niko neće moći bolje od mene pretstavljati francusku vojsku.

Moja prva pomisao bila je da odbijem taj predlog. Nešto me je nagonski odvraćalo od toga da se udaljim iz svoje zemlje i od svojih u žalosnim trenucima koje smo preživljavali. Potom sam pomislio da u tome trenutku ničemu ne služim. Da li sam imao prava da odbijem svojoj otadžbini da učinim izvesne usluge onda kada mi se za to pružala prilika? Ribo mi je rekao i to da će i jedna britanska misija, sa lordom Balfurom na čelu, takođe otputovati da u Američkoj republici zastupa interese Britanske Imperije. Tada sam pomislio na to da će naša nova saveznica, ako joj budu otišli samo političari, možda biti nedovoljno obaveštena o vojnoj situaciji. Zbog svega toga sam pretsedniku vlade odgovorio da vladi stojim na raspoloženju i da ću biti spreman da otputujem čim za to budem dobio nalog.

Ne čekajući na instrukcije, koje sam nesumnjivo morao dobiti, sa tačno određenim zadatkom koji ću imati da izvršim, ja sam preduzeo korake da sakupim jedan štab koji će me moći potpomagati u izvršenju toga novog zadatka.

Rešio sam da sobom povedem potpukovnika Fabrija, moga šefa kabineta, i sanitetskog majora Lisijena Drajfusa, kome sam bio zahvalan na brižljivoj i nenametljivoj nezi i neumornoj odanosti koje mi je još od početka rata ukazivao.

Ministar rata mi je stavio na raspoloženje potpukovnika Remona, majora Rekena i poručnika de Tesana.

Mornaricu je pretstavljao vice-admiral Košpra sa dva oficira.

Markiz de Šambren, poslanik Lozere i Lafajetov potomak, pratio je Vivijanija sa još nekoliko činovnika.

Samo na dva dana pred moj odlazak iz Pariza, 13 aprila, primio sam od Penlevea, ministra rata, jedno pismo kojim mi je saopštio moj zadatak: »Vlada je smatrala za potrebno da u sadašnjim prilikama pošalje u Ameriku jednu od naših najviših vojnih ličnosti da, odmah i u glavnim crtama, ustali smernice sadejstva američkih snaga sa savezničkim armijama«.

Ova, toliko neodređena stilizacija, imala je jednu dobru stranu: ona je jasno pokazivala da mi vlada, ne znajući pod kojim će uslovima Amerika moći i hteti da sarađuje sa nama, ostavlja odrešene ruke da na licu mesta organizujem tu saradnju, sporazumno sa američkim vlastima.

Mislim da ni Vivijani, ukoliko se njega ticalo, nije primio podrobnija uputstva. U svakome slučaju, on mi o njima nikad nije govorio.

15 aprila pre podne otputovali smo vozom za Brest. Te večeri smo se ukrcali na krstaricu *Lorraine II*. Dvojici američkih novinara bilo je dozvoljeno da nam se priključe. To su bili Elmer Roberts iz »Asošijeted Pres«-a i Linkoln Ejr iz »Njujork Vorld«-a.

U dane koji su prethodili mome odlasku razmišljao sam o problemu koji se pred mene postavljao. Kada smo se ukrcali na *Lorraine*-u, ja sam se sa svojim oficirima dao na posao. Naravno, ja

sam se posvetio vojničkoj strani saradnje koju smo imali da tražimo od Amerikanaca i to je bilo sasvim dovoljno da ispuni vreme koje nam je, silom prilika, stajalo na raspoloženju u toku naše vožnje preko Okeana.

Kada je osnovno pitanje bilo svedeno na svoju suštinu, ustanovljeno je da Sjedinjene Države, koje se nalaze u srećnoj okolnosti da nemaju opasnih suseda, imaju sićušnu vojsku u odnosu na broj svojih stanovnika. Prva pomisao koja je mogla pasti na um bila je da se od vlade Sjedinjenih Država traži da nam pošalje ljudstvo koje će, formirano u male jedinice (čete ili bataljone), biti uvršćeno u sastav francuskih jedinica. Ta zamisao je imala tu dobru stranu što je bila lako i, naravno, brzo primenljiva. Bilo je dovoljno raspisati vrbovanje u narodu, ukrcati te dobrovoljce, pošto budu spremljeni, u brodove i prevesti ih u Francusku, gde će se obučiti u pozadini, a potom uputiti na front gde će popuniti naše jedinice. Ovim postupkom bi problem viših kadrova američke vojske bio sam po sebi rešen, jer se ne bi moralo brinuti o obučavanju i spremanju generala i štabova za velike jedinice; bili bi najviše potrebni komandiri i komandanti bataljona. Nisam daleko od toga da poverujem da je, u trenutku kada sam se ukrcao, to gledište preovlađivalo u francuskim vladinim krugovima i u Vrhovnoj komandi.

Kada se o tome pobliže razmisli, ta se misao nije mogla ni jednoga trenutka braniti. Nikada jedan veliki narod, svestan svoga dostojanstva, a Amerikanci teže nego ma ko drugi, ne bi mogao prihvatiti da se njegovi građani, kao siročići, uvrste u redove ma koje druge vojske osim svoje, pod tuđom zastavom.

Trebalo je, dakle, pristupiti problemu neposredno, i ne pokušavajući da se umanjuju teškoće na koje će se naići, sa čvrstom voljom da se one savladaju. Ja odavno poznajem Ameriku, ja je cenim i volim. Meni je poznat njen stvaralački duh. U opštenju sa Amerikancima najveća se umešnost sastoji u tome da im se govori otvoreno i da im se bez okolišenja kaže ono što se misli.

Moja odluka je odmah bila donesena. Rešio sam da svoj stav zasnujem na ovim idejama: razjasniti Amerikancima da će oni, pošto stupaju u rat u kritičnoj fazi koja će u dužem ili kraćem roku postati rešavajuća, imati da odigraju ulogu koja odgovara njihovoj snazi; da im je zato potrebno da iz osnova izgrade vojsku, a naše iskustvo poslužiće nam da im ukažemo na koji će način to postići; da u Francusku treba da prevezu jedinice te vojske čim one budu opremljene, da tamo produže obuku starešina i trupa uz pomoć francuskih oficira i da im se, čim to bude bilo moguće, pod komandom američkog komandanta poveri jedan deo fronta, koji će se sve više proširivati ukoliko se američke snage u Francuskoj budu povećavale.

U tome smislu sam naredio svojim oficirima da sastave nekoliko pretstavki koje sam nameravao da podnesem američkim pret-

stavnicima vlasti, koje bi mi poslužile kao osnova za razgovore koje ću sa njima imati da vodim.

Dok smo plovili ka zapadu, stigle su nam preko radija prve vesti o ofanzivi koju je general Nivel, najzad, otpočeo na francuskom frontu. Ja sam odmah imao utisak da je ofanziva propala ili bar da je daleko od toga da donese veličanstvene rezultate koji su se od nje očekivali.

Taj žalostan zaključak me je učvrstio u nameri da se od Amerike potraži džinovski napor. Za nju se više nije radilo o tome da u Evropu pošalje nešto ljudi da na našem frontu prošetaju svoju zvezdama posutu zastavu — pretpostavljajući da je njena namera bila da na to ograniči svoju intervenciju. Ona je, ne gubeći ni dana, morala da u službu savezničke stvari mobiliše sva svoja sredstva u ljudstvu, materijalu i novcu.

24 aprila izjutra, u trenutku kada smo došli na vidik Hempton Roudza, sreli smo američku Atlantsku eskadru koja nam je odala počasti. Potom je njen komandant, admiral Henri T. Mejo, došao na *Lorraine*-u sa svojim štabom i potpukovnikom Spenserom Kosbijem, bivšim vojnim izaslanikom u Francuskoj, koji je imao da ostane pridodat mojoj ličnosti za celo vreme moga bavljenja u Americi. Admiral mi je sa nekoliko reči, punih muževstvene uzdržljivosti, izjavio da on kao najveću čast u svojoj pomorskoj karijeri smatra zadatak koji je dobio da prvi dođe da me pozdravi pri mome dolasku u njegovu zemlju. Posle njega su na naš brod došli Žiseran, naš simpatični i umešni ambasador u Vašingtonu, državni potsekretar pri Ministarstvu inostranih poslova Long, državni potsekretar pri Ministarstvu mornarice Franklin Ruzvelt*), koji je nosio ime koje je našim francuskim srcima bilo dvostruko drago, i general Skot, načelnik Glavnog generalštaba, sa kojim sam u toku celoga svoga bavljenja održavao česte i prijateljske veze.

Mi smo, po ustaljenom običaju, odmah vratili posetu admiralu Mejou na brodu *Pennsylvania*.

Ja sam sačuvao najlepše uspomene na taj prvi službeni dodir sa Amerikom, a videće se da je taj povoljan utisak svakim danom bivao sve povoljniji. Već na prvome susretu, po predusretljivosti i obzirima koji su nam ukazivani, po utisku snage, reda i veličanstvenosti koji su ostavljali američki brodovi koje smo imali pred očima, osećalo se da je sva Amerika prigrlila našu stvar i da se sprema da u rat stupi sa muškom odlučnošću.

Uveče smo sa *Lorraine*-e prešli na *May Flower*, pretsednikovu jahtu koju nam je on za tu priliku ljubazno stavio na raspoloženje.

25 aprila pre podne plovili smo uz Potomak. Prolazeći ispred Maunt Vernona, mi smo, dok je muzika, ukrcana na naš brod, svirala američku himnu, izdaleka pozdravljali kuću i grob Džordža Vašingtona koje sam nameravao da posetim za vreme svoga bavljenja.

---

*) Kao pretsednik SAD umro 1945 godine. — Prim. red.

U podne smo pristali u Vašingtonu. Državni sekretar za inostrane poslove, Lansing, došao je da nam toplo poželi dobrodošlicu. Na kopnu su nas čekale deputacije iz ministarstava, diplomatski kor savezničkih nacija, Balfur i britanska misija. Posle vrlo srdačnog i veoma toplog dočeka od strane zvaničnih ličnosti, došao je doček okupljenog sveta koji je za mene bio prijatno iznenađenje. Ministarstva, ustanove, radnje, škole, fabrike, sve je to bilo zatvoreno. Ceo svet je izašao da nas dočeka. U trenutku kada smo prvi put stupali na američko zemljište odjekivali su beskonačni poklici kojima su pozdravljani francuska vojska i njeni pretstavnici.

26 april je bio posvećen zvaničnim posetama, najpre Lansingu, koji nas je potom otpratio u Belu kuću*) gde nas je pretstavio pretsedniku Vilsonu, koji je tome prvom viđenju dao veoma svečan izgled. Odatle smo otišli da pozdravimo ministra rata, Bekera.

Beker mi je istoga dana, u pratnji generala Skota, vratio posetu koju sam mu učinio. Ja sam to iskoristio da odmah pokrenem pitanje koje me je dovelo u Ameriku i da mu, bez odlaganja, izložim svoje poglede.

Najpre sam mu saopštio svoje ubeđenje da su Sjedinjene Države u stanju da organizuju jednu veliku vojsku i da sam ja siguran da će one uspeti u tome ogromnom zadatku.

Potom sam izjavio da sam ja u Ameriku doneo, ne savete, nego plod iskustva stečenog po cenu trogodišnje strahovite borbe i da joj to iskustvo stavljam na raspoloženje kao prijatelj koji želi da njegovi prijatelji izbegnu greške u koje su zapali svi ratujući narodi. Najzad sam mu saopštio svoju žarku želju da američka vojska što je moguće pre dođe da se bori rame uz rame sa nama, organizujući uzastopno odašiljanje trupa po meri kako one budu bile spremljene i prema raspoloživim transportnim sredstvima.

Na završetku toga sastanka predao sam Bekeru jedan primerak programa koji sam razradio za vreme putovanja, a koji se zasnivao na idejama koje sam mu bio izložio.

Sa toga prvoga viđenja sa državnim sekretarom za vojsku izašao sam sa utiskom da imam posla sa jednim mladim čovekom veoma žive inteligencije, odlučnoga i čvrstoga duha, koga pomaže jedan iskusan i energičan načelnik štaba. Osetio sam da su oni, ne samo shvatili osnovne ideje moga programa, nego i da su ga usvojili i da će ga sprovesti u delo. Zadatak na koji sam im ukazao bio je ogroman. On je bio dostojan velikoga naroda koji su oni preda mnom pretstavljali. A oni nisu bili ljudi koje će zaustaviti prepreke na koje će naići na svome putu. Toga dobro iskorišćenoga dana uveče večerali smo u Beloj kući. U toku toga obeda imao sam prilike da razgovaram sa pretsednikom Vilsonom, preko tumača. Pretsednik me je pitao o operacijama kojima sam rukovodio. Bitka kod Verdena ga je veoma impresionirala i on mi je izražavao svoje div-

*) Palata u kojoj stanuje pretsednik SAD. — Prim. prev.

ljenje na junaštvu sa kojim su naši vojnici savladali to dugo iskušenje.

27 aprila sam otišao u Ratnu školu gde sam pozdravio generala Kuna koji je bio njen sjajni načelnik. U njegovoj kancelariji sam pred Bekerom, generalom Skotom, generalom Kunom i brigadnim generalom Blisom ukratko izložio vojnu situaciju, nastojeći da objasnim ulogu koju je Amerika pozvana da odigra u toj krajnjoj fazi rata. To veče smo večerali u Francuskoj ambasadi gde sam imao prilike da uživam u ugledu i uticaju koje je Žiseran imao kod naših prijatelja Amerikanaca.

28 aprila sam imao još jedan sastanak u Ratnoj školi u toku koga smo imali prilike da uđemo u pojedinosti našega programa i da se sporazumemo o pitanjima o kojima ranije nismo govorili.

Ali, taj dan je u mome sećanju ostao kao osobito srećan za naše poslove. Doista, posle večere koja nam je bila priređena u Alibi-klubu, došao je Nikola Longvort da nam saopšti da su Pretstavnički dom i Senat, sa ogromnom većinom glasova, izglasali Zakon o opštoj vojnoj obavezi. Pred imperativnom potrebom, kao što je to i Velika Britanija nešto ranije učinila, Amerika je odlučila da teret rata snose svi građani te da on više ne leži samo na plećima izvesnog broja dobrovoljaca. Posledice te mere, koja je tako brzo usvojena, imale su da budu odlučujuće za pobedonosan ishod rata.

29 aprila, pošto sam izjutra primio novinare koji su došli da nam stave na raspoloženje toliko moćan glas štampe, otišao sam sa Balfurom, jahtom *May Flower*, da učinim smerno pokloništvo Maunt Vernonu.

Tu sam odao počast uspomeni na tvorca američke nacije i u ime francuske vojske položio sam jednu palminu granu na njegov grob. Potom sam sa skrušenošću obišao njegovu kuću i poklonio se pred krevetom u kome je on umro. U jednoj sobi mi je privukao pažnju natpis iznad koga su se nalazila tri mača: »Ovi mačevi ne treba da se izvuku iz korica radi prolivanja krvi, osim za odbranu zemlje i slobode. U tome slučaju, ne treba ih vratiti u korice i bolje je poginuti sa njima u ruci nego dopustiti gaženje svojih prava«. U prilikama koje smo preživljavali, ta rečenica, izgovorena pre više od jednoga veka, odnosila se sa zapanjujućom tačnošću na našu situaciju i mi smo Vašingtonovim potomcima posvedočili da smo trgli mač iz korica samo u odbranu naše slobode i da ga nećemo vratiti u korice dok je ne budemo odbranili.

U tome predelu veličanstvene jednostavnosti u kome je Vašington proživeo svoje poslednje godine i u kome sniva svoj večni san, vladao je takav mir da sam te večeri samome sebi poželeo da nađem komad zemlje na kome ću, kada moj čas bude kucnuo moći, kraj saputnice u mome životu, da počivam daleko od svake buke.

30 aprila sam u Ministarstvu rata imao još jedan sastanak sa Bekerom. Na tim sastancima sam video da je rešenost ministra rata da ostvari jednu veliku američku armiju bila sve čvršća. Sada

se, kada je bio izglasan Zakon o opštoj vojnoj obavezi, više nije postavljalo pitanje efektiva: imalo se više ljudi nego što se moglo uvrstiti u jedinice. Teži je bio problem obrazovanja oficira koji su trebali da posluže kao kadar za tu vojsku. Ako se, po nuždi, vojnik može stvoriti za nekoliko meseci, oficiri, osobito viših činova i štabovi, ne improvizuju se. Trebalo je, koristeći postojeće kadrove, iskoristivši sve one koji imaju potrebna znanja, ograničavajući se na obučavanje mladih oficira samo u bitnim znanjima, stvoriti kadrove koji će, kraj naših i protiv nemačkih starešina, koje su se u toku tri godine rata prekalile, biti na dovoljno visokom stupnju. Problem materijala koji je trebalo izraditi nije bio manje težak. Ja sam, iz iskustva koje smo mi stekli 1914 godine, znao da se industrija, ma koliko bila moćna, ne može prekonoć preobratiti u ratnu industriju. Trebalo je predvideti, a to se i ostvarilo, da će američka industrija na sebe primiti sve ono što je u mogućnosti da proizvodi, a da će francuska industrija primiti na sebe da fabrikuje najfinije proizvode. Ali, to su, očigledno, bili samo projekti koje će specijalisti, koji će doći posle nas, jedini biti u stanju da reše pravilno.

Za to vreme Beker je sa službenicima Ministarstva rata, a general Skot sa Generalštabom, radio danju i noću na tome da se ukupni planovi koje sam im podneo razrade u projekte prilagođene američkim prilikama, to jest njenim zakonima i običajima. Pretsednik SAD, Vilson, zahtevao je da bude vrlo podrobno obaveštavan o stanju u kome se nalaze poslovi državnog sekretara za vojsku. Kada se podrobno upoznao sa tim vojnim pitanjima, koja su mu dotada, verovatno, bila potpuno strana, on me je zamolio da dođem da ga posetim.

U Beloj kući bio sam primljen 2 maja u 16 časova. Potpukovnik Kosbi služio nam je kao tumač i o našem razgovoru sastavio vrlo vernu zabelešku od koje mi je predao prepis.

Pretsednik me je, pošto mi je izrazio svoje zadovoljstvo što može sa mnom da razgovara izvesno vreme, upitao kako bi, po mome mišljenju, trebalo upotrebiti američku vojsku.

Ja sam mu najpre ukazao na to da vojna moć Nemačke postepeno opada i da je ona već mobilisala 1918 godište od koga se jedan deo već pojavio na frontu. Time će ona dobiti pojačanje od 400.000 ljudi, ali to pokazuje da ona troši svoje mlade vojnike godinu dana unapred, što je vidan znak iscrpenosti. Na pretsednikovo pitanje ja sam priznao da smo i mi pozvali pod zastavu naše 1918 godište koje će nam dati 170.000 obučenih vojnika, ali da ćemo nastojati da taj kontingent ne uvedemo u borbu suviše rano.

Posle toga, rekao sam da je za Sjedinjene Države od bitnoga značaja da u Francusku što pre pošalju jednu diviziju kako bi američka zastava što je moguće pre zalepršala kraj savezničkih zastava.

Vilson me je upitao u kome bi roku, po mome mišljenju, ta divizija mogla da se pojavi kao prethodnica američkih armija.

»Ta divizija bi«, odgovorio sam mu, »mogla da ode iz Sjedinjenih Država gotovo odmah i da u Francuskoj upotpuni svoju obuku u roku od mesec dana. Posle toga perioda intenzivne obuke, ona bi, postepeno, mogla da se uvede na jedan otsek fronta. To je moguće, jer smo mi tu metodu već upotrebili sa ruskim trupama koje su došle u Francusku«.

U potvrdu svoga mišljenja rekao sam pretsedniku da priprema trupa, a naročito oficira, za rovovsku vojnu traje kraće vreme nego priprema za pokretan rat, i da će se sigurno, pod uslovom da ta divizija bude obrazovana od regularnih vojnika, postići dobri rezultati. Sa njima će se imati da izvrši samo obuka u specijalnim službama koje nameće rovovska vojna, kojima ćemo ih moći lako obučiti pozadi fronta.

Potom smo govorili o problemu prevoženja trupa. Ja sam podvukao korisnost da se američke trupe upućuju pravo u Francusku, ne šaljući ih prethodno u Englesku, kao što se najpre nameravalo.

Ja sam ga, takođe, upozorio na to da bi bilo korisno da se u Francusku, u prvom redu, uputi američki glavni komandant sa svojim štabom, kako bi unapred mogao da prouči mogućnost iskrcavanja, da obiđe nastavne poligone koji će mu biti stavljeni na raspoloženje, a docnije i otsek fronta koji će biti poveren njegovim trupama.

Tada smo pokrenuli i pitanje glavnog komandanta koga bi trebalo odrediti američkoj vojsci. Razume se, ja nisam mogao uticati na izbor ličnosti koju je vlada Sjedinjenih Država imala da izabere za taj najviši položaj. Nisam poznavao američke generale, a i da sam ih poznavao, ne bih sebi dozvolio da pomenem imena pojedinih ličnosti. Ali, smatrao sam za nužno da, iz iskustva koje sam bio stekao u toku rata, kažem koliko je taj izbor značajan i da naglasim da bi taj starešina trebalo da bude određen ne prema starešinstvu, nego prema svojoj sposobnosti da komanduje armijom.

Pošto sam sa pretsednikom ispitao još i neka druga pitanja od manjega značaja, on me je upitao da li sam državnom sekretaru za vojsku jasno izložio sva moja gledišta. Ja sam mu rekao da u tome pogledu može biti miran, kazavši mu da sam sa Bekerom i generalom Skotom imao nekoliko sastanaka, da su oficiri moga štaba, a i ja sam, održali nekoliko konferencija u Ratnoj školi i da imam dovoljno vremena i mogućnosti da objasnim program koji sam doneo sobom.

Na kraju sam rekao pretsedniku da ću, dok budem obilazio razne gradove u Sjedinjenim Državama, ostaviti u Vašingtonu tri oficira da neposredno sarađuju sa američkim oficirima i da ću se pre odlaska ponovo zadržali u Vašingtonu da sa Bekerom dovršim razradu projekta o sadejstvu američke armije.

Pošto sam se pozdravio sa pretsednikom, povukao sam se. Naš je razgovor trajao jedan čas. Sa toga sastanka poneo sam utisak da Vilson, koga njegovo pravničko obrazovanje nije pripremilo da rukovodi vojničkim pitanjima, svesrdno nastoji da se upozna sa tim poslovima koji su postali od prvorazrednog značaja. On je pažljivo slušao, što nije osobina koja se tako često sreće, kao što bi to moglo izgledati, a njegova inteligencija ga je činila sposobnim da uđe u suštinu i najtežih problema.

Osim toga, ja sam stekao uverenje da se on slagao sa projekt'ma čije sam mu glavne crte izložio i da mu se ništa od onoga što sam mu rekao nije učinilo kao vređanje njegovog rodoljublja ili protivno zdravom razumu.

Sutradan po toj poseti najvišoj ličnosti bili smo primljeni u Pretstavničkom domu. Tu je ponovljena scena oduševljenja koju smo doživeli u Senatu dva dana ranije. Pretsednik Skupštine nije mogao da izgovori ni reči. Njegov glas je odmah bio nadjačan radosnim povicima poslanika i publike. Poslanici su, jedan za drugim, prošli kraj nas i rukovali se sa nama. Kada se takve scene dožive, one se više ne mogu zaboravati.

Te večeri smo otputovali u Čikago. Bilo mi je rečeno da je taj grad manje nadahnut prijateljskim osećajima prema Francuskoj nego ostali američki gradovi. Međutim, prijem koji nam je 4 maja, kada smo tamo stigli, bio priređen, bio je nečuven. Sve stanovništvo se tiskalo tamo kuda smo prolazili, a usklici kojima su nas pozdravljali grmeli su kao neprekidna grmljavina. U Auditorijumu smo se našli pred ogromnom masom sveta koja je poklicima izražavala svoju radost što nas vidi. Pred takvim svedočanstvom ljubavi, reči su nemoćne da izraze ono što čovek oseća.

Tada sam bio načisto da je naša stvar pobedila: u Vašingtonu sam se odmah sporazumeo sa vladom i Generalštabom i stupio u dodir sa stanovništvom glavnog grada SAD među kojima se nalazio veliki broj službenika, a sada sam video kako pred mojim očima treperi duša američkog naroda i ne verujem da je čovek, u čiju je otadžbinu neprijatelj upao, ikad prisustvovao prizoru koji bi mu ulio veću nadu od onoga koji mi se pružila prilika da posmatram.

U Kanzas Sitiju, 6 maja, prvi put sam primio vrlo veliku sumu novca namenjenu kao pomoć deci čiji su očevi u toku rata poginuli za otadžbinu (taj lep gest se ponovio i u drugim gradovima). Nikakav izraz simpatija me nije više mogao uzbuditi, jer me je to potsetilo na moje vojnike sa Marne i iz Flandrije, iz Šampanje i Artoaa, sa Verdena i Some i sa svih delova fronta na kojima su oni poginuli, kao i na one koji su u tome trenutku umirali na Šmen de Damu.

7 maja smo bili u Sent Luisu gde su nam, stanovništvo i pretsednik opštine Kil, priredili doček koji nas više nije iznenadio posle sve pažnje koja nam je ukazivana prethodnih dana. Isti takav

prijem nam je bio priređen u Springfildu, gde sam otišao da se poklonim grobu pretsednika Linkolna.

8 maja smo pozdravili stanovništvo Indijanopolisa i Kolombusa.

9 maja smo stigli u Filadelfiju, gde su se ponovile iste manifestacije prijateljstva.

U dvorani, u kojoj je bila potpisna povelja o nezavisnosti Sjedinjenih Država, predata mi je palica koja je bila izrađena od jedne grede stare dvorane.

Potom sam otišao da se poklonim grobu Bendžamina Franklina. Sa ljubavlju čuvam drugu jednu uspomenu sa moga bavljenja u Filadelfiji: vernu kopiju prve zastave Sjedinjenih Država koju mi je poklonila »Betsi Ros Asošijejšn«. Najzad, dobio sam titulu doktora prava Pensilvaniskog univerziteta.

To popodne smo stigli u Njujork. Iako sam sada već bio navikao na toplinu dočeka u Americi, kada smo stigli na Bateri Plejs, bilo je, čini mi se, prevaziđeno sve što smo dotle videli i osetili. Naša povorka se probijala kroz gomilu koja je mogla brojati milion ljudi; prolaz kroz Brodvej činio je bukvalno utisak kao da se krećemo kroz more ljudi; u Siti Holu je oduševljenje naroda postalo bezgranično kada je pretsednik opštine Džon Peroj Mičel hteo prisutnima da pretstavi članove francuske misije. Potom je i Čout izgovorio nekoliko toplih reči koje su nanovo izazvale oduševljene usklike naroda.

Ja sam bio gost Frikov, koji mi je sa velikom ljubaznošću stavio na raspoloženje svoju celu kuću.

10 maja je došlo do najdirljivijih narodnih manifestacija. U Central Parku mi je predata minijatura kipa Slobode koja je za mene bila izrađena prikupljanjem dobrovoljnih priloga. U Bruklinu sam zamoljen da otkrijem Lafajetov spomenik i poklonjen mi je jedan mač. Svuda nam je izražavana ljubav: u Trgovinskoj komori, na Kolumbiskom univerzitetu, gde mi je podarena titula doktora prava, na svečanosti u Operi, gde je začas skupljeno pola miliona dolara za ratnu siročad.

I pored toga što je program koji smo imali da ispunimo bio veoma obiman, imao sam vremena da se poklonim grobu generala Granta, spasioca jedinstva, prema kome sam osećao vrlo veliko divljenje.

Sutradan mi je podarena titula člana Sinsinatskog društva, a potom sam izvršio smotru pitomaca Vojne akademije u Vest Pointu, čije me je krasno vojničko držanje zadivilo.

13 maja stigli smo u Boston. Posetili smo čuveni i bogati Harvardski univerzitet, gde sam, po treći put, dobio titulu doktora prava.

13 maja sam učinio veoma kratku posetu Kanadi. Nisam mogao da prođem toliko blizu te divne zemlje, koja u meni budi tolike uspomene i koja je u toku Svetskoga rata dala toliko krasnih

i hrabrih vojnika koji su došli u našu zemlju da se uz nas bore, a da joj ne isporučim srdačan pozdrav Francuske.

14 maja smo se malo zadržali u Baltimoru, a potom smo se vratili u Vašington gde sam imao ponovo da se nađem sa Bekerom i članovima Generalštaba.

Taj sastanak na kome je trebalo da se potvrdi sporazum, koji smo sklopili sa američkom vojskom, odigrao se u 14 časova u kancelariji državnog sekretara za vojsku. Na njemu su uzeli učešća: Beker, generali Skot, Blis i Kun, i potpukovnik Fabri, moj načelnik štaba.

Prethodno je bio razrađen jedan projekat koji je trebalo da posluži kao osnova za diskusiju. Beker i generali Bl s i Kun dobili su po jedan primerak toga projekta prevedenog na engleski jezik.

Prema tome dokumentu, trebala je prva divizija od 16.000 — 20.000 ljudi, jaka 4 pešadiska puka, 12 poljskih i 6 teških baterija, sa odgovarajućim službama, da se ukrca oko 1 juna i da se prikupi na vojišnoj prostoriji francuske vojske.

U La Palisu će odmah biti obrazovana jedna pomorska baza za američke trupe koje će stizati u Francusku.

Što se tiče ostalih američkih jedinica, one će, pošto sa njima bude u Sjedinjenim Državama izvedena osnovna obuka, biti prevezene u Francusku, kako koja bude formirana i po planu prevoženja koji će se dostaviti francuskoj vladi, i one će dovršiti svoju obuku na poligonima na francuskoj vojišnoj prostoriji.

Ovaj projekat je čitan tačku po tačku. Ministar se sa njime potpuno složio prihvatajući ga onakvog kako je bio sastavljen, a i ja sam ga, sa svoje strane, u celosti prihvatio.

Tako su predlozi, koje sam 26 aprila ukratko izložio Bekeru, čim sam došao, a koji su potom bili upotpunjeni i razrađeni, bili prihvaćeni od strane vlade SAD bez bitnih izmena.

Kao što sam u izveštaju koji sam podneo francuskoj vladi po svome povratku bio napisao, ja sam bio oduševljen dobrom voljom koju je američka vlada unela u proučavanje plana koji sam joj bio podneo, kao i rešenošću sa kojom ga je ona prihvatila. Za 15 dana je bio ustaljen opšti program američkog sadejstva i bile su donesene najznačajnije odluke. Prethodnica armije SAD uskoro je imala da otputuje u Evropu. To je bio dobar znak za budućnost.

Beker me je tada zamolio za odobrenje da mi pretstavi glavnokomandujućeg američke vojske koji tek što je bio određen. Ja sam mu odmah uslužno odgovorio da ću biti srećan da se upoznam sa njime.

Beker je tada izašao iz svoje kancelarije i odmah se vratio u pratnji generala Peršinga koji mi je prišao. Dok sam se sa njime rukovao, Beker mi je nabrajao njegove sjajne zasluge u Novom Meksiku, u Dakoti, na Kubi i na meksikanskoj granici. Ono što mi je naročito palo u oči jeste to da je izgled budućeg glavnokomandujućeg američke vojske u Francuskoj bio energičan i inteligentan.

Tada, okrenuvši se ministru, rekao sam mu: »Ovo je krasan vojnik; on će uskoro komandovati milionima američkih vojnika; molim vas recite mu da u svakoj prilici može računati na mene«.

Odmah sam zatim otišao da se oprostim sa pretsednikom Vilsonom. Izrazio sam mu svoje osećaje zahvalnosti zbog prijema na koji sam naišao kod njega i rekao mu koliko sam se u toku moga brzoga putovanja kroz Ameriku osećao uzbuđen; kazao sam mu da ću do svoga poslednjeg daha sačuvati uspomenu na svedočanstva toliko velike ljubavi koja nam je svuda izražavana i završio sam time što sam izrazio nadu da američku vojsku uskoro vidim rame uz rame sa francuskim i savezničkim vojnicima u našoj zemlji.

U ponoć smo se u Njujorku ukrcali na *Lorraine*-u radi povratka u Francusku.

Moja uloga u ratu ovim je bila završena.

Poznato je koje mesto su američke trupe zauzimale 1918 godine, u konačnoj fazi svetskoga sukoba. U trenutku zaključenja primirja, više od 2 miliona vojnika bilo je prešlo Atlantik bez incidenta i američke divizije su uzele slavnoga učešća u operacijama kako u toku borbi koje su Saveznici vodili za zaustavljanje nemačkih napada, tako i u toku pobedonosnih ofanziva koje su nas dovele do pobede — jedne, velikodušno izmešane sa francuskim i britanskim trupama, a druge, pod komandom generala Peršinga, kod Sen Mihijela, na Mezi, kod Monfokona i u Argoni. Tako je sporazum koji sam postigao sa vladom Sjedinjenih Država dobio te poslednje godine rata svoje puno ovaploćenje i ja smatram za svoju dužnost da ove strane završim pravičnim odavanjem pošte američkom narodu i vojsci.

Kada sam sa članovima američke vlade imao da raspravljam o pitanju vojne saradnje Sjedinjenih Država, vrlo brzo sam osetio da su svi državnici i vojnici, sa kojima sam došao u dodir, shvatili da im interes njihove zemlje nalaže da nam se pridruže. Nemačka je u odnosu na Sjedinjene Države počinila tolike greške, naročito svojim podmorničkim ratom, ona je od sebe otuđila toliko sveta, da je savezničkoj diplomatiji bilo lako da za našu stvar pridobije i one koji su se još kolebali. A potom, Americi, koja je dotada bila verna svojoj politici izolacije, bila se pružila nenadna prilika da Evropi pokaže svoju snagu i da pobere plodove duge i unosne neutralnosti. Prijem koji nam je priredila zvanična Amerika, objašnjava se, dakle, isto toliko razlozima koji potiču iz koristi koliko i razlozima koji potiču iz osećaja.

Ali, narod koji ne rezonuje, narod koji se uglavnom povodi za svojim nagonom, kome su tuđi politički razlozi, narod koji je imao prava da u ratu vidi jedino strahovito iskušenje u kome je pozvan da uzme učešća, taj narod, od koga se tražilo da pređe okean ugrožen podmornicama i da se bori u dalekoj zemlji, mogao nas je dočekati bez oduševljenja.

Međutim, kao što sam rekao u prethodnom izlaganju, ja sam ga, svuda kuda sam prošao, video kako preda mnom treperi od rodoljubivog žara, kako mi usklicima iskazuje svoju ljubav prema Francuskoj i kako moje oficire i mene zasipa svedočanstvima prijateljstva, sa takvim oduševljenjem i srdačnošću kao da smo mi spasli Ameriku. To neću moći zaboraviti i tu uspomenu hoću da ponesem u grob, zajedno sa zahvalnošću koju osećam prema svojim vojnicima koje sam u toku dve i po godine vodio u dosada najstrahovitijem ratu.

Politika, u kojoj manje plemeniti interesi često zauzimaju isuviše mesta, našla je otada načina da s vremena na vreme navuče oblake između Amerike i nas. Kada se setim tih nekoliko nedelja sproleća 1917 godine, koje sam nanovo preživeo pišući ove redove, kada u mislima ponovo vidim ta zažarena lica, te ruke pružene ka nama, kada čujem te radosne poklike koji su nas pozdravljali, ne mogu da verujem da ti nesporazumi mogu potrajati.

A ja hoću da umrem sa nadom da će se Francuska i Amerika setiti da su one u dva tragična perioda svoje istorije potrgle mač da rame uz rame brane svoju slobodu i svoja prava i da ga one nisu stavile u korice sve dotle dok svojom zajedničkom pobedom nisu spasle najpravedniju i najsvetiju stvar.

Luvsijen, juna 1928.

REGISTAR

A

Abrami (Abrami), 610.
Albert, kralj Belgije, 154, 170, 179, 189, 310, 315, 317, 322, 386, 429, 520.
Alber Feri (Ferry), 602.
Alber Toma (Albert Tomas), 566, 434, 487, 507, 557, 580, 615.
Aldebert, pukovnik, 191, 200.
Aleksandr, major, 15, 157, 222, 224, 259.
Aleksejev, general, 423 — 449, 465, 494, 520 — 540, 544 — 551, 560, 575, 578.
Alenbi (Allenby), general, 304, 309.
Amad (d' Amade), general, 94, 150, 186, 200 — 232, 240, 274, 285, 401.
Andre, general, 33.
Andraši, mađar. grof, 446.
Antoan (Anthoine), general, 29, 277, 300, 305.
Aršinar (Archinard), general, 144, 145, 177, 216.
Askvit (Asquith), 458, 511, 532, 572.
Aš (Hache), general, 229.

B

Baju (Bailloud), general, 420, 422.
Bake (Baquet), general, 45, 352.
Balfurije (Balfourier), general, 473, 478.
Balfur (Balfour), 458, 640, 643, 644.
Bareski (Barescut), general, 616.
Bartu (Barthou), 71, 72, 428.
Bazen (Bazaine), general, 272.
Batler (Butler), general, 490.
Bazeler (Bazelaire), general, 478.
Bel, kapetan, 15, 157, 216, 236, 259, 278, 600, 609.
Belen (Belin), general, 129 — 181, 216, 250 — 266, 602 — 606.
Beker (Baker), 643, 644, 645, 646, 649.
Benedek (Bénédeck), general, 272.
Berž (Berge), general, 172, 412.
Bernhardi (Bernhardi), general, 65.
Bertelo (Berthelot), 94, 129, 157, 167, 214 — 287, 324, 414, 437, 547, 597.
Berto (Berteaux), 33, 35, 48.
Bija (Buat), potpukovnik, 157, 180, 600.
Bilot (Billotte), pukovnik, 572.
Bilov (von Bülow), general-pukovnik, 174, 190, 245, 270, 273, 280, 281, 286, 287.
Blis (Bliss), general, 644, 649.
Boadefr (Boisdeffre), general, 91.
Bogićević, 446, 475.
Bonal (Bonnal), general, 36.
Bonfe (Bonfait), 404, 412.
Bono (Bonneau), general, 169, 172, 173, 177, 179, 183.
Braćano (Bratiano), 464, 536, 437, 543, 545.
Brekar (Brécard), potpukovnik 157, 191, 207, 222 — 254, 266, 297, 315, 317.
Bren (Brun), 5, 6, 9, 17.
Bridu (Bridoux), general, 282, 284, 297.
Brižer (Brigère), general, 102, 296, 302, 316.
Brijalmon (Brialmont), general, 312.
Brijan (Briand), 40, 68, 426 — 470, 487, 515 — 597, 604 — 635.
Bris (Le Bris), viceadmiral, 425.
Brokvil (Brocqueville), 91, 170, 171, 322, 323, 417.
Brusilov, 522, 529, 541, 544, 639.
Buison (Buisson), general, 297.
Burbaki (Bourbaki), 8.
Buržoa (Bourgeois), 507, 557, 596.

Č

Čerčil (Winston Churchill), 313, 314, 316, 399, 511.
Čout (Choate), 648.

D

Davidson (Davidson), general, 490, 492, 504, 510.
Debnej (Debeney), general, 560.
Delan (Delanne), general, 38.
Delari (Delarue), general, 94.
Delkase (Delkasé), 34, 85, 87, 160, 329.
Deltoal (Deletoille), general, 513, 514.
Demanž (Demange), general, 29.
Desino (Dessino), general, 572.
Devil (Deville), general, 412.
Dezale (Desaleux), general, 94, 351.
Dibaj (Dubail), general, 12 — 92, 144 — 198, 221, 232, 271 — 296, 370 — 387, 403 — 434, 499, 556, 596 — 599.
Diboa (Dubois), general, 496.
Dimenil (Duménil), general, 54.
Diparž (Duparge), general, 439, 557.
Dipon (Dupont), pukovnik, 585.
Dipor (Duport), potpukovnik, 100.
Diran (Durand Paul), general, 6, 221.
Dišen (Duchêne), general, 410, 412, 414, 478, 504, 585.
Dišen (Duchêne), major, 54, 305, 345.
Đorđe, engleski kralj, 532.
Drajfus Lisijen (Dreyfus Lucien), major, 640.
Dumer (Doumer), 73, 391, 402, 455, 514, 538.
Dumerg (Doumergue), 507.
Duši (Douchy), pukovnik, 554, 563.

E

Ebner, general, 129, 161, 169, 179, 181, 230, 255.
Eli d' Oasel (Hély d' Oissel), general, 94, 176, 229.
Ember Šarl (Humbert Charles), general, 43, 321, 402, 412 — 414, 473, 496, 515.
Enver Paša, 399.
d' Epere Franše (Franchet d' Esperey), maršal, 233, 254, 261 — 295, 483, 565, 599.
Er (Herr), general, 50, 473, 476, 477, 515.
Erman (Hermant), general, 200.
Estijen (Estienne), pukovnik, 346.
Etijen (Étienne), general, 35, 42 — 73, 118, 127, 428, 613, 621.

F

Fabri (Fabry), potpukovnik, 640, 649.
Falijer (Fallières), 5, 14, 27, 76, 84.
Falkenhajn (Falkenhayn), 325, 506, 547, 548, 549.
Falkenhauzen (Falkenhausen), general, 65.
Fajol (Fayolle), general, 299, 496 — 503, 505, 506, 513.
Famen (Famin), general, 596.
Fetizon (Fètison), kapetan, 15, 157, 198, 300 — 305.
Filu (Filloux), kapetan, 53, 342.
Foš (Foch), 13, 26, 49, 100, 228, 231, 235 — 288, 301 — 370, 380 — 394, 402 — 453, 483 — 511, 565, 582, 609, 612, 615, 621, 623.
Frejsine (Freycinet), 428, 507, 596.
Frejs (Fraysse), general, 322.
Frenč (French), maršal, 133, 178 — 253, 257 — 301, 305 — 399, 416, 422 — 451, 504, 600.
Furnije (Fournier), general, 279.

Ž

Žanen (Janin), general, 525 — 551, 560 — 562, 584.
Žekov, general, 545.
Ženi (Gènie), major, 170, 181, 191, 192, 429, 572.
Žerar (Gèrard), general, 375, 379, 598.
Žerom (Jèrome), general, 558.
Žilinski, general, 92, 361, 449, 454, 521, 544, 550 — 552.
Žonkijer (Jonqière), admiral, 458.
Žores (Jaurès), 10, 159.

G

Galber (de Galbert), kapetan, 15, 167, 198, 199, 263 — 267, 507.
Galijeni (Gallieni), general, 29, 144, 164 — 210, 227, 241, 249 — 278,

302, 415, 434 — 458, 470, 499, 595 — 634.

Gamlen (Gamelin), major, 15, 167, 215, 225, 229, 263, 613 — 623.

Gijmen (Guillemin), major, 9, 425, 458, 462, 557.

Gijoma (Guillaumat), general, 149, 478, 560, 620.

Geprat (Guèpratte), kontra-admiral, 399.

Gof (Gough), general, 304, 309.

Gondrekur (Gondrecourt), pukovnik, 503, 528, 529, 540, 558.

Goše (Gauchet), admiral, 616.

Gracijani (Graziani), general, 458, 602.

Granmezon (De Grandmaison), potpukovnik, 10, 26.

Grant (Grant), general, 648.

Grej (lord Grey), 89, 313, 426, 459, 511, 572.

Groseti (Grossetti), general, 236, 240, 317, 319, 373, 513.

Gurko, general, 521, 549.

Guro (Gouraud), general, 272, 376, 401, 412, 423, 514, 615, 616, 635.

H

Hamilton Džon (John Hamilton), 324, 400, 424.

Hauzen (von Hausen), general, 245, 270, 276.

Hecendorf (von Hezendorff), feldmaršal, 529.

Heiman (Heymann), general, 412.

Heg (Haig), general, 219, 390, 445, 450 — 495, 503 — 520, 529, 531 — 565, 571 — 639.

Herbijon (Herbillon), major, 326, 499, 500, 559, 562, 606, 623.

Hindenburg (von Hindenburg), 325, 509, 583, 633.

Hoencolern (Hohenzollern), 591.

J

Jan Či K'aj (Jan — Chi — K'ai), 329.

Jungblut (Jungbluth), general, 89.

I

Ige (Huguet), pukovnik, 182, 193, 204, 220 — 230, 258, 262 — 268.

Ignjatijev pukovnik, 326, 360, 538,

Ilijesku, general, 537, 543, 544, 545.

d'Irbal (d'Urbal), general, 316, 317, 319, 323, 381, 386, 387, 598.

Izvoljski (Isvolsky), 153, 543.

Išer (lord Esher), 89.

K

Kadorna (Cadorna), general, 417 — 478, 501 — 579, 582, 600.

Kajo (Caillaux), 9, 15, 23, 75, 76, 218, 446.

Kambon Žil (Cambon), 15, 152, 322, 446, 533.

Karađorđević Petar I, 363, 398, 424, 534.

Karađorđević Aleksandar, 327, 461, 462, 520, 534, 563, 573, 574.

Karbije (Carbillet), general, 412.

Karden (Carden), admiral, 399.

Karp (Carp), 79.

Kastelno (Castelnau), general, 13, 23, 29, 42, 98, 129, 144 — 208, 232, 271 — 460, 472 — 501, 514, 531, 557 — 621.

Kesler (Kessler), general, 25.

Keveš, 539.

Kičener (lord Kitchener), 101, 182, 218, 220, 247, 279, 311 — 400, 416 — 460.

Klajv (Clive), major, 222, 264, 267, 453.

Klark (Clark), 458.

Klemanso (Clémenceau), 43, 169, 457, 491, 494, 495, 501.

Klobukovski (Klobukowski), 161, 170, 429.

Kloc (Klotz), 35, 39, 48.

Kluk (von Kluck), general, 185, 245, 247, 250, 275, 279, 287.

Kolon (Collon), major, 168, 171.

Kono (Conneau), general, 246, 263, 274, 280, 283, 296 — 317, 379, 381.

Konstantin, kralj Grčke, 419, 420, 464, 536, 610.

Kordonije (Cordonnier), general, 554, 558, 559, 560, 561, 607, 608.

Krivenko (Krivenko), pukovnik, 550, 552.

Kun (Kuhn), general, 644, 649.
Kutanso (Coutanceau), general, 285.

L

Lafajet (La Fayette), 648.
Lafon de Ladeba, general, 144, 145.
Lagiš (Laguiche), general, 360, 437, 520, 521.
Lakaz (Lacaze), admiral, 458, 557, 561, 564, 614 — 626.
Lakroa (Lacroix), general, 102.
Lamot (de Lamothe), general, 47, 49.
Langl (de Langle), general, 29, 144, 145, 203 — 288, 316, 368 — 476, 477, 478, 480, 598, 599.
Langloa (Langlois), general, 26, 36, 55, 56, 417.
Lanrezak (Lanrezac), general, 13, 26, 29, 144, 162, 176, 180 — 258.
Lapejrer (Lapeyrère), admiral, 128, 328.
Lartig (de Lartigue), general, 240.
Lebloa (Leblois), general, 422, 495, 560.
Lebren (Lebrun), 513.
Lebuk (Leboucq), pukovnik, 236, 240, 285, 413.
Legran (Legrand), general, 129, 144.
Leman (Léman), 171.
Lečiski, 548, 549.
Linkoln (Lincoln), 648.
Liotej (Lyautey), general, 596, 614 — 635.
Lojd Džordž (Loyd George), 9, 511, 572.
Long (Long), 642.
Ludendorf (von Ludendorff), 70, 325, 509.

M

Mahon (Mahon), general, 424, 460, 556.
Majln (Milne), general, 532, 552, 563.
Makenzen (von Mackensen), maršal, 546, 547, 548, 549.
Malvi (Malvy), 515, 596, 609.
Manžen (Mangin), general, 259, 483, 513, 515, 516, 517.
Mantojfel (Manteuffel), general, 8.
Marion (Marion), general, 30.
Maržule (Marjoulet), general, 517.
Mas Latri (de Mas-Latrie), general, 229.
Mazel, general, 180.
Mesimi (Messimy), 9—63, 72—185, 192, 203—211, 218, 221, 222, 225—287, 366, 596.
Mestr (Maistre), general, 25, 509.
Milran (Millerand), 5, 23, 39, 49, 57, 60 — 114, 118, 221 — 311, 322 — 352, 366, 380, 390 — 418, 428 — 520, 596 — 634.
Mitri (de Mitry), general, 297, 299, 319.
Mišel (Michel), general, 7, 9, 10, 11, 12, 17, 144, 193.
Mišler (Micheler), general, 412, 496, 497, 503 534, 560, 638.
Mjuri (Murray), general, 219, 234, 262 — 287, 449, 450, 458.
Mod'ui (de Maud'huy), general, 299, 302 — 316, 381, 513.
Moltke, feldmaršal, 272.
Moltke, general, 18, 20, 83, 97, 105, 272.
Mondezir (Mondésir), general, 461, 462, 463, 533.
Monuri (Maunoury), general, 191 — 235, 243 — 256, 257 — 260, 261 — 295, 297, 305, 309, 370.
Moren (Maurin), major, 157, 180, 195, 198, 230, 260, 264.
Mudra (von Mudra), general, 375.

N

Napoleon (Napoléon), 15, 17, 26, 106, 196.
Nikola I, ruski car, 93.
Nikola II, ruski car, 521.
Nikolaj Nikolajević, veliki knez, 93, 169, 183, 202, 326, 398, 454, 520 — 639.
Nivel (Nivelle), general, 479, 487, 513 — 615, 616 — 626, 630 — 642.

O

Ober (Aubert), vice-admiral, 85, 92.
Obručev, general, 91.
Oganjer (Augagneur), 72, 161, 399, 422.

P

Paleolog, 85, 88, 169, 181, 202, 390, 545.

Palicin, general, 551, 552, 572 — 579, 582.

Paket (Paquette), pukovnik, 220, 261, 325.

Panuz (de la Panouse), general, 220, 556.

Pašić Nikola, 446.

Pele (Pellé), pukovnik, 201, 249, 260, 458, 502 — 600, 602 — 619.

Penelon (Pénelon), pukovnik, 203, 241, 514, 560, 606 — 626.

Penleve (Painlevé), 557, 640.

Persen (Percin), general, 186.

Peršing (Pershing), general, 649, 650.

Peten (Pétain), maršal, 388, 391, 451 — 501, 512 — 568, 582, 638.

Petiti (Petiti), general, 558.

Pešić Petar, pukovnik, 752, 573.

Po (Pau), general, 6, 12, 30, 72, 100, 128, 177 — 232, 312 — 456, 465, 525.

Poenkare (Poincaré), 23, 39, 68, 85, 87, 89, 153, 157, 161, 187, 322, 323, 390, 391, 434, 436, 438, 470, 501, 502, 504, 505, 515, 549, 557, 585, 606, 609, 620, 630, 631, 632, 634.

Pol Bonkur (Paul-Boncour), 72.

Pon (Pont), pukovnik, 133, 157, 168, 237, 246, 259, 264, 303.

Poro (Porro), general, 449, 456, 571, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580.

Putnik, vojvoda, 327, 398, 420, 424.

R

Rageno (Raguenau), general, 517.

Raskanu (Rascano), pukovnik, 571.

Rašić, general, 554, 572, 573, 578.

Reken (Requin), major, 554, 557, 559, 561, 608, 640.

Renak (Reinach), 69, 70, 72.

Renuar (Renouard), kapetan, 15, 94, 511.

Rife (Ruffey), general, 29, 51, 144, 145, 165, 191, 204, 236, 240, 402.

Ribo (Ribot), prefekt Some, 322, 615, 639, 640.

Rimajo (Rimailho), kapetan, 45.

Riperprej (Riperpray), general, 406.

Robertson (Robertson), general, 450, 452, 475, 490 — 532, 544, 552 — 579.

Rože (Roget), general, 180.

Rolinson (Rawlinson), general, 314, 317.

Rok (Roques), general, 225, 254, 379, 482, 487, 499, 500, 501, 507, 522, 534, 557, 558, 560 — 635.

Romanovski, general, 538.

Rudeanu (Rudeanu), pukovnik, 502, 544, 545, 548, 571 — 575.

Rupreht (von Rupprecht), bavarski prestolonaslednik, 245.

Ruzvelt (Roosvelt Franklin), 642.

S

Saharov, 549.

Samba (Sembat), 428, 437.

Sanders (von Sanders), general, 400.

Saraj (Sarrail), general, 218, 236, 240, 251, 276 — 288, 293 — 316, 376, 401 — 420, 424 — 495, 530 — 545, 546 — 608, 610, 623, 625.

Saro (Sarraut), 391, 428, 626.

Sazonov, 153, 506.

Selijer (de Selliers), general, 170, 171, 200.

Selv de (de Selves), 9, 23, 76, 84.

Sere (Serret), potpukovnik, 233, 267, 268.

Sere de Riviier (Séré de Rivière), general, 24, 105, 113.

Sergije, veliki knez, 94.

Skobeljev, 521.

Skot (Scott), general, 642, 643, 644, 645, 646, 649.

Sorde (Sordet), general, 29, 144 — 201, 208, 217 — 233, 266, 270, 279, 282.

Stefanović, pukovnik, 449.

Suhomlinov, general, 94, 454, 550.

T

Tardije (Tardieu), kapetan, 203, 221, 254, 601, 605, 610.

Tatarinov, pukovnik, 544.

Teka (le prince de Teck), 429.
Telini (Tellini), pukovnik, 571.
Tirpic (Tirpitz), 325.
Topor (Topart), pukovnik, 563.
Tremo (Trémeau), general, 5, 7, 13, 102.
Trentinijan (de Trentinian), general, 240.
Tuzelije (Thouzellier), major, 513, 600.

V

Valanten (Valantin), pukovnik, 604, 606.
Valdan (Valdant), general, 412.
Valijer (des Vallières), pukovnik, 176, 451, 485, 490, 494, 495 — 511.
Valabreg (Valabrègue), general, 145, 176, 234, 235.
Vašington Džordž (George Washington), 642, 644.
Vegan (Weygand), pukovnik, 228, 280.
Venizelos, 399, 419, 425, 463.
Vilaret (Villaret), general, 393, 598, 615.
Vilmans (Wielemans), general, 449, 571, 572.
Vilson (Wilson), pretsednik SAD, 593, 643, 645, 646, 647, 650.
Vilson (Wilson), general, 15, 78, 89, 224 — 268, 287, 309, 315, 324, 416, 450.
Viljem II (Guillaume II), nemački car, 34, 92, 96, 154, 622.
Vojvoda od Virtemberga (de Wurtemberg), 270, 283, 318.
Vivijani, 153, 157, 158, 160, 161, 203, 210, 247, 422, 457, 639, 640.
Votije (Vautier), general, 183.

Š

Šen (von Schoen), 9, 149, 159, 160.
Šerije (Cherrier), general, 272.
Šeron (Chéron), 40, 69.
Ševalije (Chevalier), general, 54.
Šlifen (von Schlieffen), 18, 101.
Šnajder (Schneider), 154.
Šomer (Chomer), general, 30, 54, 144.
Štirmer (Sturmer), 506.
Šverer (Schwerer), admiral, 619.

Z

Zaimis (Zaimis), 425.

ŽOFR

RATNI MEMOARI

*

Jezični redaktor

DOBRIVOJE ALIMPIĆ, prof.

*

Tehnički urednik

major

SLOBODAN MITIĆ

*

Korektori

MIHAILO JOZIĆ

DANICA GLUMAC

*

Štampanje završeno 5 Ju.a 1956 god.

Tiraž: 2500

Štampano u Vojnoštamparskom preduzeću Beograd — Takovska 34.

VOJNA BIBLIOTEKA

U svojoj seriji **klasika** izdala je dosada ova dela:

I knjiga: **Klauzevic**

O RATU

Opšte priznato klasično vojno delo u kome je nemački vojni pisac general Karl fon Klauzevic početkom XIX veka filozofski razradio suštinu rata i postavio temelje ratnoj veštini.

Delo ima 582 strane, staje 340 din.

II knjiga: **Žomini**

PREGLED RATNE VEŠTINE

Učesnik u Napoleonovim ratovima, general Anri de Žomini je otkrio i razradio osnovne principe ratne veštine i visoko uzdigao vojnu nauku prošloga veka. Stoga se pri izučavanju savremene vojne nauke ne mogu obići dela vojnih klasika XIX veka: Klauzevica i Žominija.

Delo ima 380 strana, staje 250 din.

III knjiga: **Erl**

TVORCI MODERNE STRATEGIJE

Delo pretstavlja esej vojne misli za poslednjih pet stoleća koji je obradila grupa od 20 američkih pisaca. Od značajnijih tvoraca moderne strategije koji su ušli u ovo delo pominju se: Makijaveli, Voban, Fridrih Veliki, Napoleon — Žomini i Klauzevic; Adam Smit. Marks, Engels i Lenjin; Moltke i Šlifen; Ardan Di Pik i Foš; Čerčil, Lojd Džordž i Klemanso; Ludendorf, Mahan, Duet i Hitler — kao pretstavnik nacističkog shvatanja rata.

Delo ima 603 strane, staje 380 din.

IV knjiga: **Engels**

IZABRANA VOJNA DELA

(I knjiga)

Knjiga sadrži Engelsove radove o razvoju rodova vojske kroz istoriju i o stanju evropskih vojski polovinom prošlog veka, članke o dobrovoljačkom pokretu i nekoliko studija, kao što su: **Po i Rajna**, **Savoja, Nica i Rajna**, **Mogućnosti i preduslovi za rat Svete alijanse protiv Francuske 1852 godine**, **Planinski rat nekad i sad**, zatim opis nekoliko bitaka i biografije nekih značajnijih istoriskih ličnosti.

Delo ima 551 stranu, staje 400 din.

V knjiga: **Šlifen**

KANA

Generalfeldmaršal fon Šlifen, dugogodišnji načelnik nemačkog Generalštaba pre Prvog svetskog rata, obradio je bitku za okruženje i uništenje tipa Kane na osnovu kritičke analize niza primera iz Napoleonovih i Moltkeovih ratova. Ova studija, koja je korisno poslužila ne samo nemačkim generalima, već i mnogim ostalim vojskovođama za planiranje i izvođenje operacija za okruženje i uništenje neprijatelja, i danas je značajna i aktuelna.

Delo ima 380 strana, sa posebnim atlasom skica, staje 400 din.

VI knjiga: **Mering**

OGLEDI IZ ISTORIJE RATNE VEŠTINE

Ovo delo pretstavlja zbirku Franc Meringovih odabranih radova koji rasvetljavaju sa marksističke tačke gledišta pojedine ratne događaje, obuhvatajući: Maraton, Termopile, Peloponeski rat Hanibala, Cezara, a zatim Srednji vek, Sedmogodišnji rat i nešto detaljnije ratove Francuske revolucije. Pored toga, u ovo delo ušli su i članci koji tretiraju pitanja milicije i stalne vojske, suštine rata, kao i druge istoriske probleme. Na kraju knjige data su kratka objašnjenja istoriskih događaja, ličnosti i geografskih naziva sa skicom stare Grčke.

Delo ima 384 strana, staje 420 din.

VII knjiga: **Engels**

IZABRANA VOJNA DELA

(II knjiga)

Ova knjiga obuhvata zbirku Engelsovih kritičkih radova i članaka koji se odnose na ratna zbivanja u svetu u drugoj polovini XIX veka, kao što su: Krimski rat 1853—56, Ustanak u Indiji 1858, Italijansko-austriski rat 1859, Američki građanski rat 1861—65, Rusko-austriski rat 1866 i Francusko-pruski rat 1870—71.

Delo će se uskoro dati u štampu.

VIII knjiga: **Žofr**

RATNI MEMOARI

Maršal Žofr, potpretsednik Višeg ratnog saveta i načelnik Generalštaba uoči rata, a u ratu vrhovni komandant francuske vojske do kraja 1916 godine, opisao je u svojim **Memoarima** stanje francuske vojske i njene pripreme uoči Prvog svetskog rata, zatim pokretne operacije 1914, stabilizaciju 1915 stvaranje Solunskog fronta i izvođenje savezničkih ofanziva u 1916 godini. Delo je dokumentovano mnogobrojnom arhivskom građom.

Delo ima 676 strana, cena 900 dinara

IX knjiga: **Mao Ce Tung**

IZABRANA DELA

Sa predgovorom general-pukovnika Pavla Jakšića

Pod ličnom redakcijom autora izašla su **Izabrana dela** Mao Ce Tunga na kineskom jeziku u četiri knjige. Mi ih objavljujemo u prevodu sa ruskog. Ona sadrže najvažnije radove Mao Ce Tunga iz vremena Kineske revolucije i rata protiv Japana. Radovi su raspoređeni hronološki, u skladu sa pet perioda istorije Komunističke partije Kine. U ova dela ušli su i oni važni radovi kojih nije bilo u ranijim izdanjima. Prvi tom originala odnosi se na period Prvog i Drugog građanskog revolucionarnog rata; drugi i treći na rat sa Japanom, a četvrti tom sadrži radove iz vremena Trećeg građanskog revolucionarnog rata, kao i radove napisane posle stvaranja Kineske Narodne Republike.

U našem izdanju celokupna dela će verovatno izići u dve knjige. Delo je u pripremi za štampu.

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

Beograd, Neznanog junaka ul. br. 38

Poštanski fah 692. Tel. 20-421 — lokal 27-73